

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXVII

2019

*Volum dedicat memoriei
dr. Alexandru Szentmiklosi
(1971-2019)*

MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXVII

2019

M U Z E U L N A Ț I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ISTORIE

XXVII
2019

*Volum dedicat memoriei
dr. Alexandru Szentmiklosi
(1971-2019)*

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2019

Fondator
Ioachim Miloia

Colegiul de redacție

Claudiu ILAȘ, *manager al Muzeului Național al Banatului*

Dr. Nicoleta DEMIAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Dan L. CIOBOTARU, dr. Andrei GEORGESCU, dr. Zoran MARCOV, dr. Felicia OARCEA, dr. Călin TIMOC, *membri*

Colegiul științific

Dr. Costin FENEȘAN (București)

Dr. Bernhard Siegfried HEEB (Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Prof. dr. Elke KAISER (Institut für Prähistorische Archäologie Freie Universität, Berlin)

Prof. dr. Raiko KRAUSS (Eberhard Karls Universität, Tübingen)

Dr. Stelian MÂNDRUȚ (Institutul de Istorie George Barițiu, Cluj-Napoca)

Prof. dr. PETROVICS István (Universitatea József Attila, Szeged)

Prof. emerit dr. Ioan PISO (Cluj-Napoca)

Dr. Aurel RUSTOIU (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca)

Dr. habil. Gábor SZABÓ (Institute of Archaeological Sciences, ELTE Faculty of Humanity, Budapest)

Prof. dr. Matthias WEMHOFF (Direktor des Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

Remember Alexandru Szentmiklosi (1971–2019)	9
---	---

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

ADRIAN DOBOȘ, WEI CHU

Between the woods and the water: the Early Upper Paleolithic from the Romanian karst.....	17
---	----

SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, MARIA ILIE, ANDREEA DIMA,
DANIELA PASCAL, GABRIELA SAVA, CRISTIAN MĂNĂILESCU, FLORENTIN PERIANU,
RALUCA TEODORESCU, ADRIAN LUCA

Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (V). Cronologia absolută a Culturii Turdaș în situl eponim acesteia ➤ <i>Radiocarbon data from the archaeological site from Turdaș-Luncă (preventive research of 2011) (V). The absolute chronology of Turdaș in the eponymous site of culture</i>	35
--	----

OLIVER DIETRICH, LAURA DIETRICH

Ein Vergessener Hortfund aus Kronstadt (Brașov) in Rumänien. Das Burzenland (Țara Bârsei) als Hortlandschaft ➤ <i>A Forgotten Hoard from Brașov (Romania). Bronze Age Hoarding in the Țara Bârsei Region</i>	61
--	----

CLAES UHNÉR

Protection and control: Middle Bronze Age fortified settlements in the Benta valley, Hungary	69
--	----

MARIJA LJUŠTINA

Rediscovering old finds? Notes on the Bronze Age graves with amber in Western Serbia	81
--	----

IOAN BEJINARIU, ALIN HENȚ

Depozitul de bronzuri de la Gherla, județul Cluj ➤ <i>The Bronze Hoard from Gherla, Cluj County</i>	89
---	----

VICTOR SAVA

The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery	109
---	-----

ANDREI GEORGESCU

Living Downtown. An Early Iron Age Settlement Discovered in the Center of Timișoara.	147
---	-----

AUREL RUSTOIU

Magia ascunsă a unor amulete din Dacia preromană. În legătură cu un pandantiv-căldărușă din sudul Transilvaniei ➤ <i>The hidden magic of some amulets from pre-Roman Dacia. About a bucket-shaped pendant discovered in southern Transylvania</i>	167
---	-----

AMY HENDRICKS, REBECCA MOORMAN, NATHANIEL E. GREENE,

R. JESSE PRUETT, JEREMY M. HUTTON

Epigraphic notes on two bilingual inscriptions in the National Museum of Banat (IDR III/1 170 and 178)	177
--	-----

IOAN PISO

Une statio de beneficiarii consularis à Teregova ☞ *A statio of beneficiarii consularis in Teregova* 197

CĂLIN TIMOC

Date noi și mai vechi în legătură cu fortificația romană de la Mehadia (jud. Caraș-Severin) ☞ *New and older data about the Roman fortification from Mehadia (Caraș-Severin County)* 201

ROBERT GINDELE

Așezarea din secolele IV-V d. Hr. de pe Varianta Ocolitoare Sud a municipiului Timișoara, Situl 3 ☞ *The settlement from the 4th–5th centuries AD on the South Bypass Variant of Timișoara, Site 3* 221

ISTORIE MEDIE, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ISTVÁN PETROVICS

Students from Temesvár/Timișoara studying at foreign universities in the Middle Ages..... 241

COSTIN FENEȘAN

Cetatea Jdioara – sfârșit de drum (1693–1701) ☞ *The fortress at Jdioara – End of a story (1693–1701)* 253

CIPRIAN GLĂVAN

Aspecte privitoare la sistemul de carantină din Banat în secolul al XVIII-lea ☞ *Aspects of the quarantine system in Banat in the 18th century* 265

ZORAN MARCOV

Piese de armament african din colecția Muzeului Național al Banatului (sec. XIX-XX) ☞ *African weaponry in the collection of the National Museum of Banat (19th–20th centuries)* 269

NICOLETA DEMIAN

„All’austriaca marina... il supremo mio vale”. O medalie deosebită din colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara ☞ *„All’austriaca marina... il supremo mio vale”. A special medal in the collection of the National Museum of Banat in Timișoara* 291

TEODORA-DANIELA MOȚ

Ipostaze feminine în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX ☞ *Hypostases féminines dans la seconde moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle* 307

EUSEBIU NARAI

Aspecte ale vieții politice în județul Timiș-Torontal în prima jumătate a anului 1946 ☞ *Aspects de la vie politique dans le département de Timiș-Torontal pendant la première moitié de l’année 1946* 313

ISTORIA CULTURII, ISTORIA ARTEI, MUZEOLOGIE, CONSERVARE

IOSIF VASILE FERENCZ

Explorări în microuniversul mitologic la Ardeu. Despre uriași și comori ☞ *Exploring the mythological micro-universe at Ardeu. About giants and treasures*..... 331

DAN UNGUREANU

Cît din substratul lexical al limbii române e dacic? ☞ *How much of the lexical substratum of the Romanian language is Dacian?*..... 349

MIKLÓSIK ELENA

- Probleme de atribuire ale unor lucrări din colecțiile bănățene semnate de artiști cu nume de familie Wagner ➤ *The assignment issues regarding of some works affiliated to the collections from Banat signed by artists representing the Wagner surname* 363

MARIUS CORNEA

- Compartimentul de Arte Vizuale al Muzeului Național al Banatului și îmbogățirea patrimoniului în anul 2018 ➤ *The Visual Arts Department within the National Museum of Banat and the heritage enrichment during the year 2018*..... 381

HEDY M-KISS

- Studiu preliminar asupra artefactelor din piele provenite din situl arheologic Piața Sfântu Gheorghe – Timișoara 2014 ➤ *Preliminary study of leather artifacts from the archaeological site Sfântu Gheorghe Square – Timișoara 2014* 391

RECENZII

LAVINIA GRUMEZA

- E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Sarmatians: History and Archaeology of a Forgotten People* (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Band 123), Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2017 (ISBN 978-3-88467-237-2), 501 pages, 329 figures 403

- ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 409

REMEMBER ALEXANDRU SZENTMIKLOSI (1971–2019)

Povestea lui Alexandru Szentmiklosi poate reprezenta un model pentru cei care nu mai cred că succesul poate fi obținut prin muncă, ambiție și pasiune. Cariera sa în arheologie a debutat la o vârstă fragedă, el participând încă de la 14 ani la cercetările arheologice de la Remetea Mare – *Gomila lui Gabor*, conduse de un alt ilustru arheolog bănățean, Florin Medeleț. Acesta din urmă avea să devină mentorul lui Sanyi (cum îi spuneau apropiații), învățându-l respectul pentru cercetarea arheologică, dar și însuflându-i pasiunea pentru studierea epocii bronzului. Pe lângă “ABC-ul” arheologiei, șantierele lui Florin Medeleț l-au învățat rigurozitatea muncii, disciplina și gestionarea unui colectiv compus adesea din caractere diferite.

Începând cu anul 1991 urmează cursurile

Facultății de Litere, Filosofie și Istorie din cadrul Universității de Vest din Timișoara pe care le-a absolvit în anul 1996. În timpul studenției, pe lângă vasta activitate de teren, s-a remarcat și prin lucrările și prezentările susținute la diverse sesiuni științifice studențești, obținând în anul 1993 locul I la Simpozionul Național de Comunicări Științifice Studențești “Unitate și continuitate în istoria poporului român”, organizat de Universitatea “1 decembrie 1918” din Alba Iulia.

În anul 1997 devine oficial angajat al Muzeului Banatului din Timișoara, instituție căreia i-a dedicat 33 de ani din viață. Parcurge toate gradele profesionale, ajungând în anul 2007 șeful Secției de Arheologie. În anul 2009 obține titlul de doctor în istorie la “Universitatea 1 decembrie 1918” din

Alba Iulia, sub îndrumarea profesorului Iuliu Paul. A fost beneficiarul mai multor burse și stagii de studiu în străinătate în centre de cercetare prestigioase din Berlin, Würzburg sau Padova.

Drumurile noastre s-au intersectat în anul 2010 când, student fiind în primul an al facultății, mi-a oferit șansa de a lucra într-un complex proiect de cercetare arheologică preventivă. În cei nouă ani în care am lucrat în echipă, am învățat de la Alexandru Szentmiklosi cum să țin corect un șpaclu în mână sau cum să caut marginile unui complex, dar și cum se organizează o conferință internațională sau un proiect de cercetare major cum a fost cel de la Cornești-*Iarcuri*.

Cea mai importantă lecție pe care a oferit-o apropiaților săi a fost cea a corectitudinii în săpătură, preferând să renunțe la confortul personal decât să facă rabat de la calitatea cercetării arheologice. În acest sens, merită amintită o întâmplare petrecută în anul 2011 pe șantierul viitoarei parări subterane din "Piața 700" a Timișoarei. Această cercetare a reprezentat un adevărat test de duranță și voință, programul de lucru fiind impropriu denumit "program" întrucât se muncea zi-lumină. Într-una din aceste zile, constructorul (care în dese rânduri a arătat un real dispreț față de cercetarea noastră și mai ales față de patrimoniul orașului) amenința cu distrugerea unui important complex arheologic datând din perioada otomană a Timișoarei. În acel moment "domn' Profesor", cum îi spuneam noi studenții, ne-a anunțat că nu vom pleca acasă până ce nu vom cerceta complet acea fântână. Eforturile au dat roade, când la ceva vreme după miezul nopții, colegul Iulian Leonti a scos și ultimul din cele șase vase întregi căzute pe fundul fântânii¹. În acea seară am plecat spre case în jurul orei 1:30, gândindu-ne că prin efortul nostru am reușit să păstrăm vie o fărâma din istoria orașului, care altfel ar fi sfârșit sub cupa excavatoarelor.

De altfel, de Piața 700 din Timișoara aveau să se lege cele mai spectaculoase și totodată solicitante eforturi întreprinse de către Alexandru Szentmiklosi în domeniul arheologiei preventive. Cele trei campanii de cercetare coordonate în această zonă au scos la iveală crâmpoșe din istoria otomană a Timișoarei, dar și o parte din ruinele fortificației bastionare ridicate după cucerirea Habsburgică a orașului. Dintre acestea, cea mai spectaculoasă operațiune a reprezentat-o cercetarea unuia dintre stăvilarele fortificației austriece. Eforturile depuse pentru scoaterea la lumină a monumentului au fost răsplătite prin faptul că "Stăvilarul" a devenit

unul din puținele structuri arheologice valorificate în scop turistic în Timișoara².

Totuși, proiectul de suflet al lui Alexandru Szentmiklosi va rămâne fortificația de la Cornești-*Iarcuri*. Arheologul timișorean a reluat cercetările în cea mai mare fortificație preistorică din Europa în anul 2007, la mai bine de șase decenii de la întreruperea lor. Proiectul demarat împreună cu bunul său prieten Bernhard S. Heeb a crescut de la an la an, în desfășurarea sa fiind cooptate de-a lungul timpului mai multe instituții de prestigiu cum ar fi: Muzeul de Pre- și Protistorie din Berlin, Universitatea din Exeter, Universitatea din Frankfurt sau Institutul de cercetare Topoi din Berlin. Pe parcursul celor 10 ani³ în care Sanyi a coordonat cercetările de la *Iarcuri*, șantierul a devenit locul de formare a mai multor tineri cercetători români, germani sau englezi. Realizările acestui proiect au reprezentat adesea un prilej de mândrie pentru Sanyi, dar și pentru Muzeul Național al Banatului. El nu rata nicio ocazie de a prezenta oricui, mărețele valuri de pământ de la Cornești, precum și rezultatele cercetărilor desfășurate cu multe sacrificii. Dovada pasiunii pentru fortificația de la Cornești o ilustrează foarte bine o întâmplare petrecută către finalul vieții sale. Cu ocazia organizării conferinței internaționale „Local Traditions, Culture, Contact or Migration? The Pottery of Cruceni-Belegiš-Gáva Type as a Chronological and Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age”, din 8–10 octombrie 2018, Sanyi a programat și o excursie prin care dorea să le prezinte invitaților mega-fortificația de la *Iarcuri*, precum și rezultatele cercetărilor sale. În ziua în care fusese programată excursia, Sanyi a trebuit să urmeze o nouă tură din tratamentul care – spera el – să îl pună pe picioare, dar care îl secătuia de energie. M-am prezentat la ora stabilită la poarta spitalului de unde l-am preluat și l-am dus la Cornești. Deși vizibil slăbit, le-a prezentat *Iarcurile* cercetătorilor veniți din numeroase țări într-un ghidaj ce a durat până la înserat și a presupus parcurgerea câtorva kilometri prin cele patru incinte ale fortificației preistorice. Seara a încheiat-o în stilul caracteristic, discutând bazele unor numeroase proiecte cu participanții conferinței, nearătând în niciun moment oboseala și greutatea care îl măcinau. Din păcate nu a mai apucat să concretizeze niciunul din proiectele discutate, iar ghidajul eroic a reprezentat ultima sa vizită la *Iarcuri*.

² Szentmiklosi 2016.

³ Heeb *et alii* 2017.

¹ Szentmiklosi-Bălărie 2012, Pl. IX/1–2.

Asemenea magistrului său Florin Medeț, Alexandru Szentmiklosi a contribuit la formarea mai multor generații de arheologi, mulți dintre ei, printre care și semnatarul acestor rânduri, continuând munca în slujba muzei Clio. Rămâne astfel datoria noastră de a nu-i înșela încrederea pe care ne-a acordat-o și de a-i duce

mai departe misiunea de cercetare, protejare și valorificare a patrimoniului istoric bănățean, fără a face compromisuri în ceea ce privește calitatea cercetării.

REQUIESCAT IN PACE!

Andrei Georgescu

BIBLIOGRAFIE

Heeb *et alii* 2017

B. S. Heeb – A. Szentmiklosi – A. Bălărie – R. Lehm-puhl – R. Krause, Cornești-Iarcuri – 10 years of research (2007–2016). Some important preliminary results. (B.S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff). *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe*, Bonn (2017), 217–228.

Szentmiklosi 2016

A. Szentmiklosi, Stăvilarul fortificației de secol XVII din Timișoara-Piața 700. Punct muzeal în aer liber. *Banat-ica* 26 (2016), 433–444.

Szentmiklosi- Bălărie 2012

A. Szentmiklosi – A. Bălărie, Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare. *Analele Banatului S.N.* 20 (2012), 205–226.

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

Cărți

– Drașovean Fl., Benea D., Mare M., Muntean M., Tănase D., Crânguș M., Chiu F., Micle D., Regep Vlascici S., **Szentmiklosi Al.**, Ștefănescu A., Timoc C., *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița (jud. Timiș). DN6 – varianta ocolitoare Timișoara, km. 549+076 – DN 69, km. 6+430*, Timișoara, 2004.

– Drașovean Fl., Feneșan C., Flutur Al., **Szentmiklosi Al.**, El Susi G., Kopeczny Zs., Kiss H., Șeptilici R., Dinu N., *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timișoara, 2007.

Volume editate

– Heeb B., **Szentmiklosi Al.**, Krause R., Wemhoff M. (eds.), *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in Late Bronze Age and Early Iron Age of South-Eastern Europe, International Conference in Timișoara, Romania from November 11th–13th 2015*, Berlin, 2017.

– Dietrich L., Dietrich O., Heeb B. and **Szentmiklosi Al.** (eds.), *Aes Aeterna. Festschrift für Tudor Soroceanu zum 65. Geburtstag*, Timișoara, 2009.

Cataloge de expoziție

– **Szentmiklosi Al.**, Drașovean Fl., *Arta prelucrării bronzului în Banat (mileniul al II-lea în. Chr.)*, Timișoara, 2004.

Studii

– **Szentmiklosi Al.**, Contribuții la repertoriul arheologic al localității Cornești, județul Timiș, în *Banatica*, 28, 2018, 285–322.

– Chiroiu P., **Szentmiklosi Al.**, Ardelean A.C., Bălărie A., Primele investigații dendroarheologice privind fortificația de secol XVIII a Timișoarei, în *Banatica*, 28, 2018, 339–365.

– Lemphul R., Georgescu A., Heeb B., **Szentmiklosi Al.**, Bălărie A., Teinz K., Krause R., Wemhoff M., Häuser, Gruben und ein >>Lausitzer<< Gefäß- Ergebnisse der Feldforschungen 2016 und 2017 an der spätbronzezeitlichen Siedlung Cornești-Iarcuri im rumänischen Banat, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 50, Berlin, 2018, 31–43.

– Ardelean A.C., Bălărie A., **Szentmiklosi Al.**, Investigații magnetometrice realizate în hotarul localității Cornești, jud. Timiș (campania 2017)/ Magnetic prospection on the boundaries of

Cornești village, Timiș county (results of a 2017 field survey), în *Banatica*, 27, 2017, 301–310.

– **Szentmiklosi Al.**, A legnagyobb bronzkori erődítmény Európában – Mezőzsádányi árkokatok, în *Régi(j)óvilág*, X/1, 2016, 7–9.

– **Szentmiklosi Al.**, Cercetările arheologice de la Peciu Nou-Bociar, județul Timiș, în *Banatica*, 26, 2016, 203–238.

– **Szentmiklosi Al.**, Medeleț Fl., Sondajul arheologic din așezarea de epoca bronzului de la Voiteg-Groapa cu vulpi, în *Banatica*, 26, 2016, 239–256.

– Hamat A.C., **Szentmiklosi Al.**, Bălărie A., Obiecte folosite pentru iluminat descoperite în timpul cercetărilor preventive din centrul Timișoarei, în *Banatica*, 26, 2016, 413–431.

– Bălărie A., **Szentmiklosi Al.**, Descoperirile arheologice de tip Vatina din Incinta II de la Cornești-Iarcuri (jud. Timiș). Raport preliminar/ Archaeological findings of Vatina type in the precincts II at Cornești-Iarcuri, Timiș county. A preliminary report, în *Banatica*, 26/1, 2016, 257–271.

– Heeb B., **Szentmiklosi Al.**, Krause R., Cornești-Iarcuri – Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen 2007 bis 2014 an der größten prähistorischen Befestigung Europas, în *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Bd. 36, 2015, 57–68.

– Nykamp M., Hoelzmann Ph., Heeb B., **Szentmiklosi Al.**, Schütt B., Holocene sediment dynamics in the environs of the fortification enclosure of Cornești-Iarcuri in the Romanian Banat, în *Quaternary International*, 2015, 1–14.

– **Szentmiklosi Al.**, Primele menționări cartografice ale fortificației de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri, jud. Timiș/First Map-Drawing Mentions of the Bronze Age Fortification from Cornești-Iarcuri, Timiș County, în *Istros*, XXI, Brăila, 2015, 31–55.

– Mare M., **Szentmiklosi Al.**, Bălărie A., Rescue Excavation in the site „Timișoara-Square 700”. City Business Centre, building D, în *Banatica*, 24, 2014, 179–208.

– Heeb S.B., Jahn Ch., **Szentmiklosi Al.**, Geschlossene Gesellschaft? – Zur Gestaltung und Bedeutung bronzezeitlicher Festungstore, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 46, 2014, 67–103.

– **Szentmiklosi Al.**, International exhibition “The Vikings”, Berlin, 10.09.2014 – 04.01.2015, în *Analele Banatului*, XXII, 2014, 529–533.

- Woidich M., **Szentmiklosi Al.**, *Uivar and its significance for the beginning of the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions* (Eds. Volker Heyd, Gabriella Kulcsár, Vajk Szeverényi), Archaeolingua, Budapest, 2013, 233–244.
- **Szentmiklosi Al.**, *Observations on the Construction System of the 18th Century Bastion Fortification in Timișoara*, în *Transilvanian Review*, XXII, 4, 2013, 211–223.
- Heeb S.B., **Szentmiklosi Al.**, Harding A., Krause R., *Die spätebronzezeitliche Befestigungsanlage Cornești-Iarcuri im rumänischen Banat – ein kurzer Forschungsbericht der Jahre 2010 und 2011*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 44, 2012, 47–58.
- **Szentmiklosi Al.**, Bălărie A., *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare/Contribution to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the end of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations within the Suburb of Palanca Mare*, în *Analele Banatului*, XX, 2012, 205–226.
- O'Shea M.J., Barker W.Al., Motta L., **Szentmiklosi Al.**, *Archaeological Investigations at Pecica "Șanțul Mare" 2006–2009 (Cercetări arheologice la Pecica „Șanțul Mare” 2006–2009)*, în *Analele Banatului*, XIX, 2011, 67–78.
- **Szentmiklosi Al.**, Bălărie A., Kopečný Zs., *Descoperirile arheologice de la sfârșitul sec. XIX din hotarul localității Gaj, Serbia/Archäologische Funde an der Grenze der Ortschaft Gaj, Serbien. Almásy – Sammlung*, în *Analele Banatului*, XIX, 2011, 85–108.
- **Szentmiklosi Al.**, Heeb S.B., Heeb J., Harding A., Krause R., Becker H., *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85, 329, 2011, 819–838.
- Heeb S.B., Krause R., **Szentmiklosi Al.**, *Iarcuri – die größte prähistorische Befestigung Europas*, în *Archäologie in Deutschland*, 4, 2011, 56–59.
- **Szentmiklosi Al.**, Tincu S., *Verbicioara Discoveries in Hunedoara*, în *Analele Banatului*, S.N., XVIII, 2010, 11–21.
- **Szentmiklosi Al.**, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999/The settlement of type Cruceni-Belegiš from Cruceni-Módosi út, Timiș county. Archaeological excavations from 1997 and 1999*, în *Banatica*, 20/1, 2010, 293–306.
- **Szentmiklosi Al.**, *Considerații privind terminologia utilizată în definirea culturii Cruceni-Belegiš/Considerations concerning terminology used for defining the Cruceni-Belegiš Culture*, în *Banatica*, 20/1, 2010, 67–127.
- **Szentmiklosi Al.**, Tincu S., *Descoperiri de tip Verbicioara în hotarul orașului Hunedoara/Verbicioara Typ Funde an der Grenze der Stadt Hunedoara*, în *Corviniana. Acta Musei Corvinensis*, XIII, 2010, 103–117.
- **Szentmiklosi Al.**, *Archäologische Bezugspunkte zu Temeswar*, în *Temeswar/Timișoara-Klein Wien an der Bega. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung im der Donaueschwabischen Zentralmuseum 19. März bis 24. Mai 2010* (Hrsg. M. Rill, D.L. Ciobotaru), Ulm, 2010.
- Timoc C., **Szentmiklosi Al.**, *Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni-Seliște (jud. Timiș)/Ceramics from Foeni-Seliște*, în *Analele Banatului*, S.N., XVI, 2008, 101–134.
- Heeb S.B., **Szentmiklosi Al.**, Wiecken J.M., *Zu den Wallringen von Cornești-Iarcuri, Jud. Timiș, Rumänien – Forschungsgeschichte und neueste Untersuchungen*, în *Praehistorische Zeitschrift*, 83/2, 2008, 179–188.
- **Szentmiklosi Al.**, *The Relations of the Cruceni-Belegiš Culture with Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*, în *Analele Banatului*, S.N., XIV/1, 2006, 229–269.
- O'Shea M.J., Barker W.Al., Nicodemus A., Sherwood S., **Szentmiklosi Al.**, *Archaeological investigations at Pecica-„Șanțul Mare”: the 2006 Campaign*, în *Analele Banatului*, S.N., XIV/1, 2006, 211–227.
- **Szentmiklosi Al.**, *Materials belonging to the Culture Cruceni-Belegiš discovered in the Boundaries of the Locality of Dragsina (Timiș County)*, în *Banatica*, 17, 2005, 75–88.
- **Szentmiklosi Al.**, Timoc C., *Die ersten archäologische Ausgrabungen von Foeni, Ort „Seliște”*, în *Banatica*, 17, 2005, 59–73.
- **Szentmiklosi Al.**, *Arta prelucrării bronzului în Banat (mileniul al II-lea în.Chr.). Expoziție internațională itinerantă*, în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 611–614.
- **Szentmiklosi Al.**, *Cercetările arheologice de salvare de la Deta-Dudărie. Expoziție temporară*, în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 615–616.
- **Szentmiklosi Al.**, *Materiale aparținând culturii Cruceni-Belegiš descoperite în hotarul localității Dragsina (jud. Timiș)/Materials belonging to the*

Culture Cruceni-Belegiş discovered in the Boundaries of the Locality of Dragsina, Timiş County), în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 111–125.

– **Szentmiklosi Al.**, *Cercetările arheologice de salvare din anul 2005 de la Deta-Dudărie. Raport preliminar de săpătură/Rescue Archaeological Excavations at Deta-Dudărie. Preliminary Report of Excavation*, în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 637–656.

– **Szentmiklosi Al.**, Timoc C., *Cercetările arheologice de la Foeni-Selişte (jud. Timiş). Raport preliminar/Die Archäologische Ausgrabungen von Foeni, Ort Selişte*, în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 657–673.

– O'Shea M.J., Barker W.Al., Sherwood S., **Szentmiklosi Al.**, *New Archaeological Investigations at Pecica-Şanţul Mare/Noi cercetări arheologice la Pecica-Şanţul Mare*, în *Analele Banatului*, S.N., XII-XIII, 2004–2005, 81–109.

– **Szentmiklosi Al.**, *Câmpurile de urne funerare din Banat. Cronica expoziţiei permanente*, în *Analele Banatului*, S.N., X-XI, 2003–2004 (2004), 555–568.

– **Szentmiklosi Al.**, *Un mormânt de incinerare aparţinând culturii Cruceni-Belegiş descoperit la Şag (jud. Timiş)/A Cremation Grave Belonging to Cruceni-Belegiş Culture Discovered at Şag (Timiş County)*, în *Analele Banatului*, S.N., X-XI, 2003–2004 (2004), 81–92.

– **Szentmiklosi Al.**, *An Eneolithic Copper Axe from Semlac (Arad County)*, în *Apulum*, 40, 2003, 59–71.

– **Szentmiklosi Al.**, *Un topor eneolitic de cupru găsit la Semlac (jud. Arad)/Une hache énéolithique en cuivre découvert à Semlac, dép. de Arad*, în *Analele Banatului*, S.N., IX, 2001 (2002), 95–107.

– **Szentmiklosi Al.**, Şeptilici R.M., *A Second Flange-hilted Cutting Sword from Moşniţa Veche/O a doua spadă din bronz de la Moşniţa Veche, judeţul Timiş*, în *Analele Banatului*, S.N., IX, 2001 (2002), 109–122.

– **Szentmiklosi Al.**, Uzelac J., Cedică V., *“Dubovac – o necropolă preistorică din Banat”-Expoziţie internaţională itinerantă*, în *Analele Banatului*, S.N., IX, 2001 (2002), 761–763.

– Medeleţ Fl., Rogozea P., **Szentmiklosi Al.**, *Sur la localisation du soi-disant “dépôt de bronzes de Şandra” (com. Biled, dép. de Timiş)*, în *Thraco-Dacica*, XX, 2001.

– **Szentmiklosi Al.**, *Un inel de tâmplă din aur de la Foeni (sec. XI-XII)/A Golden “S”-Shaped Earring from Foeni, Timiş County, XIth-XIIth centuries*, în *Analele Banatului*, S.N., VII-VIII, 1999–2000 (2000), 577–787.

– **Szentmiklosi Al.**, *Câteva morminte plane de incinerare de la sfârşitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni (jud. Timiş)/Some flat cremation graves from the end of Bronze Age unearthed within the Voiteni commune boundaries, Timiş County*, în *Analele Banatului*, S.N., VI, 1998, 197–207.

– **Szentmiklosi Al.**, *Trei celturi inedite din Banat/Three Unpublished Socketed-Axes from Banat*, în *Analele Banatului*, S.N., V, 1997, 21–25.

– **Szentmiklosi Al.**, *The Itinerant craftsman Beyond the Ethnic. (Some Hypotheses Concerning the Social Status of the Metallurgic Craftsman in Prehistory)*, în *Arhe. Buletin de studii şi cercetări studenţeşti de istorie veche, arheologie şi epigrafie*, Timişoara, 1995, 18–22.

– **Szentmiklosi Al.**, *Celtul de tip transilvănean în Banat*, în *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti*, I, Alba Iulia, 1995, 83–86.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

BETWEEN THE WOODS AND THE WATER: THE EARLY UPPER PALEOLITHIC FROM THE ROMANIAN KARST

Adrian Doboș*, Wei Chu**

Keywords: Caves, Middle to Upper Paleolithic transition, Initial Upper Paleolithic, Demography, Geoarcheology. Cuvinte-cheie: Peșteri, tranziția la Paleoliticul Superior, Paleolitic Superior Inițial, demografie, geoarheologie.
(Abstract)

Romania has thousands of karstic caves in the Carpathian and Dobrudja regions, some of which have yielded important early prehistoric finds including human fossils and cave art. However, despite over a century of exploration and systematic archeological investigations, cave excavations have yet to produce large, well-stratified Pleistocene artifact assemblages that are known in neighboring regions. This article explores possible reasons for the low number of significant assemblages and discusses the ramifications for the Paleolithic record while making future recommendations for research.

Introduction

At the geographic heart of the European landmass, Romania is thought to have played an important role as a past crossroads of human movement through the continent linking the Black Sea and Balkan Peninsula with Central and Western Europe through the Iron Gates¹. Regarding the earliest modern human peopling of Europe, western Romania is pivotal, having three caves with some of the continent's earliest well-dated and well-preserved human fossils, numerous large open-air Paleolithic sites and the promise of early cave art².

Perplexingly, caves and other karstic features have yet to uncover considerable Paleolithic artifacts, osseous tools and/or associated butchered Pleistocene faunal remains. This is particularly true around the early Upper Paleolithic—the timeframe where Neanderthals disappeared and modern humans are thought to have first entered the Europe. This is also in stark contrast to the

rich open-air archeological record³ and the surrounding karstic records of Hungary⁴, Bulgaria⁵ and Serbia⁶, that all claim numerous archeological sequences some of which date continuously back to the Early Pleistocene⁷. Thus, the paucity of Upper Paleolithic cave sites in Romania points to either an anomalous situation or an absence of adequately evaluated and understood collections.

Here, we review the Romanian Pleistocene karstic archeological record then discuss cave geomorphology, raw material availability, and landscape use as potential reasons for the changes in lithic frequency from the Middle to early Upper Paleolithic concluding with recommendations for future research.

Background

Romanian caves have long been the object of scientific interest. Investigations started in the 18th century typically focusing on their geological and paleontological archives⁸. The first archeological excavations started around the turn of the 20th century carried out primarily by Transylvanian German and Hungarian scholars⁹. During a visit

* Department of Paleolithic Archaeology, Institute of Archaeology "Vasile Pârvan" of the Romanian Academy, 11 Henri Coanda Street, Sector 1, Bucharest 010667, Romania, adobos@fulbrightmail.org

** Institute of Prehistoric Archeology, University of Cologne, Weyertal 125, 50923 Cologne, Germany, wchu@uni-koeln.de

¹ For example, during the early Upper Palaeolithic or later during the Neolithic. See Bar-Yosef 1998; McCormick 2001; Larson *et alii* 2007.

² Soficaru *et alii* 2006; 2007; Doboș *et alii* 2009; Ghemiș *et alii* 2011; Trinkaus *et alii* 2012; Anghelinu and Niță 2014.

³ Păunescu 1965; Mogoșanu 1978; Otte *et alii* 2007; Dobrescu 2008; Sitlivy *et alii* 2012; Schmidt *et alii* 2020

⁴ Lengyel 2018.

⁵ Hublin *et alii* 2020; Kozłowski – Ginter 1982; Kozłowski *et alii* 1992; Sirakov *et alii* 2010.

⁶ Mihailović 2014; Alex *et alii* 2019.

⁷ Strait *et alii* 2016; Radović *et alii* 2019; Lindal *et alii* 2020.

⁸ Povară 2019.

⁹ Păunescu 2001; Anghelinu and Boroneanț 2019.

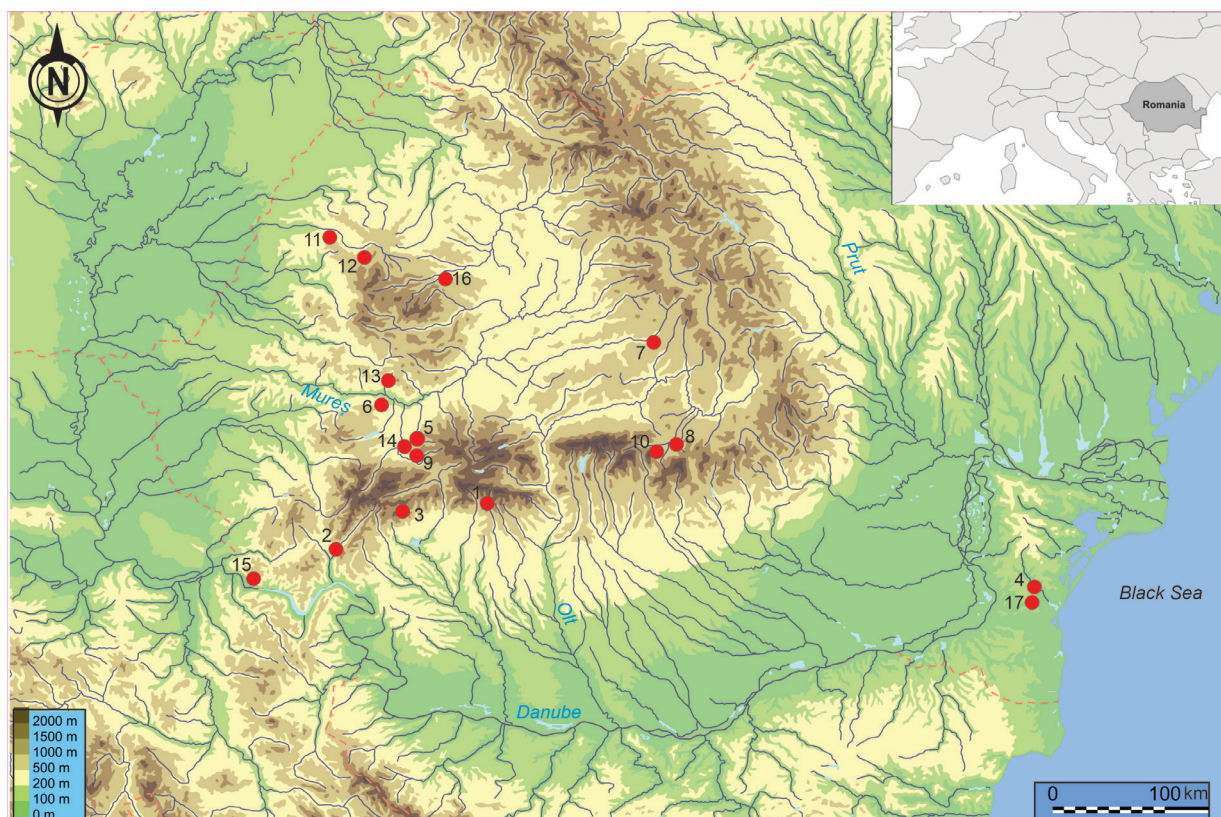

Figure 1. Map of Romanian caves discussed in text / Harta peșterilor discutate în text

1. Baia de Fier – Peștera Muierii; 2. Băile Herculane: 2a – Peștera Hoșilor, 2b – Peștera 24, 2c – Peștera 26; 3. Boroșteni – Peștera Cioarei; 4. Cheia – Peștera La Izvor; 5. Cioclovina – Peștera Uscată; 6. Nandru: 6a – Peștera Curată, 6b – Peștera Spurcată; 7. Merești: 7a – Abri 122, 7b – Peștera Calului; 8. Râșnov – Peștera Gura Cheii; 9. Ohaba Ponor – Peștera Bordu Mare; 10. Peștera: 10a – Peștera Liliecilor, 10b – Peștera Mică, 10c – Peștera Valea Coacăzii; 11. Peștera – Peștera Igrița; 12. Lorău – Peștera Boiului; 13. Crăciunești: 13a – Peștera Balogu, 13b – Peștera Groapa Lupului, 13c – Peștera Zidul de Sus, 13d – Peștera Șura de Jos; 14. Federi: 14a – Peștera 1 din Coasta Vacii, 14b – Peșterile 2 și 3 din Coasta Vacii; 15. Pescari – Peștera Livadița; 16. Someșul Rece – Peștera Oaselor; 17. Târgușor – Peștera La Adam.

to Transylvania in 1924, the seminal prehistorian Abbé H. Breuil examined some of these assemblages and testified that numerous caves were inhabited during the Pleistocene¹⁰. Later, among the important figures involved in Paleolithic cave research (roughly in chronological order) were M. Roska¹¹, C. S. Nicolăescu-Plopșor¹², F. Mogoșanu¹³, A. Păunescu¹⁴ and M. Cărciumaru¹⁵ who explored much of the karstic landscape of Romania.

Notwithstanding, Romania has over 12,000 registered caves¹⁶ of which 2908 are fossil¹⁷ and have the potential to contain fossilized sedi-

ments. However, the number of excavated caves is small; among those that have reported archeology (N=205) only a quarter have reported Paleolithic finds (N=54)¹⁸ and of these, most are small assemblages that are undated or poorly temporally constrained.

Caves that have been associated with the Paleolithic can be grouped into two categories:

- First, those that have been systematically excavated and uncovered occupation residues with variously sized lithic assemblages sometimes associated with worked faunal remains and/or hearths (Table 1 – upper section). Among these, the bulk of the lithic material has been assigned to the Middle Paleolithic with lithic assemblage sizes ranging between 27 and over 3000 artifacts although some also contain smaller Aurignacian assemblages and

¹⁰ Breuil 1925.

¹¹ Roska 1925.

¹² Nicolăescu-Plopșor 1957.

¹³ Mogoșanu 1978.

¹⁴ Păunescu 2001.

¹⁵ Cărciumaru *et alii* 2000.

¹⁶ Ponta – Onac 2019.

¹⁷ From www.speologie.org, search word 'fossil' in 'Descrierea' field.

¹⁸ From the National Archaeological Repertory; <http://ran.cimec.ro>; search words: *areal carstic, așezare în peșteră, atelier în peșteră, locuire în peșteră*. Subsearch word: *Paleolithic*. Search date May 11, 2020.

artifacts from later periods ($N < 173$). However, for most of them, the stratigraphy from which they were recovered is poorly known and they are consequently undated. Where radiometric ages are available, most are imprecise due to old radiocarbon methods or they are wide-ranging due to uncertain artifact provenience or an incomplete understanding of post-depositional processes; both make it difficult to decode palimpsests and fully untangle occupational histories¹⁹.

- Second are caves where Paleolithic artifacts were discovered through small test trenches and only informally reported on in the literature. No subsequent research has confirmed their validity as sites and artifacts are generally missing from repositories for verification (Table 1 – lower section). For example, Balogu Cave (village of Crăciunești, Hunedoara County) was excavated through a test trench by M. Roska and H. Breuil who reported charcoal fragments, broken bones with use-wear and a few limestone flakes but their whereabouts are currently unknown²⁰. In later publications, the cave was incorporated into the literature as a verified Paleolithic site²¹. Our own 2019 test trenches in Balogu Cave, one of which was adjacent to the old test trench, revealed no material traces of hominin presence. A similar situation was encountered in the Groapa Lupului Cave, a few hundred meters from Balogu where in spite of thick Pleistocene sediments and earlier finds, later test-pitting by A. Păunescu recovered unretouched quartzite flakes and two flint chips²². While these investigations may not necessarily overturn previous findings, they cast reasonable doubt on some of these earlier collections and at least imply a sparse occupation of the cave during the Paleolithic.

Between these two categories, what is clear is that Romanian cave assemblages are few, sparing in artifacts and our understanding of them is impeded by the antiquity of most excavations. As a result of the past excavation techniques that today seem sub-standard (e.g. lack of three dimensional measurements, appropriate wet-screening) it is possible and even probable that the number of artifacts at some sites is underestimated whereas others may have been erroneously attributed.

Many caves have also been prone to anthropic activities with no connection to research. In addition to clandestine excavations, guano deposits have long been exploited, with major impact on

sediment preservation. The Cioclovina skull stands as a notorious example of context destruction; it was discovered in a mining cart carrying guano, during the Second World War²³. Cheia – La Izvor Cave was completely emptied of sediment in the 1970s and turned into a bar, even after excavations had confirmed it was an archeological site²⁴.

In some cases, such as the newly re-excavated Abris 122, setbacks may be overcome through the fastidious examination of older collections through the combination of studying well-provenienced material ideally combined with keyhole excavations targeting stratigraphy and pedology, geochemical/sediment analysis and archeometric studies where remaining sediments permit²⁵. However, this approach is not without its challenges as the integrity of legacy Paleolithic inventories are seldom clear and past researchers have irregularly left suitable witness profiles behind where stratigraphies can be re-evaluated and proxies extracted²⁶. Thus, it seems that much of the archeological data from Romanian caves and the conclusions that are drawn from them remain tentative without the discovery of new artifact-bearing deposits.

Cave geomorphology

A potential reason why Romanian caves have yielded few Upper Paleolithic artifacts is that Late Pleistocene climate-driven sedimentation, erosion, and/or rockfall may have erased or inhibited the recovery of Upper Paleolithic findspots²⁷. Such a proposition has been explored as a viable explanation for a similar, if less dramatic situation of open-air site where slack sediments from higher elevations have been prone to mass wasting by deflating upland areas and redeposition in valley floors²⁸. This scenario is an unlikely situation in Romania where much of the karstic record preserves well-stratified Pleistocene deposits²⁹ with thick sedimentary cover; enough to preserve Pleistocene fauna, geochemical proxies and sediments in many cases.

In contrast, most of the caves we refer to in this paper have not benefitted from multi-proxy analyses to reveal their sedimentary history and mode/type of post-depositional processes, and their constant re-interpretation relies solely on

¹⁹ Doboş 2008; Cosac *et alii* 2018.

²⁰ Breuil 1925; Roska 1925.

²¹ Jungbert 1979; Păunescu 2001.

²² Păunescu 1999.

²³ Soficaru *et alii* 2007.

²⁴ Păunescu 1999.

²⁵ Sitlivy *et alii* 2012; Cosac *et alii* 2018.

²⁶ Chu *et alii* in press.

²⁷ Iovita *et alii* 2014.

²⁸ Jámboor 2012; Tourloukis 2016.

²⁹ Onac – Goran 2019.

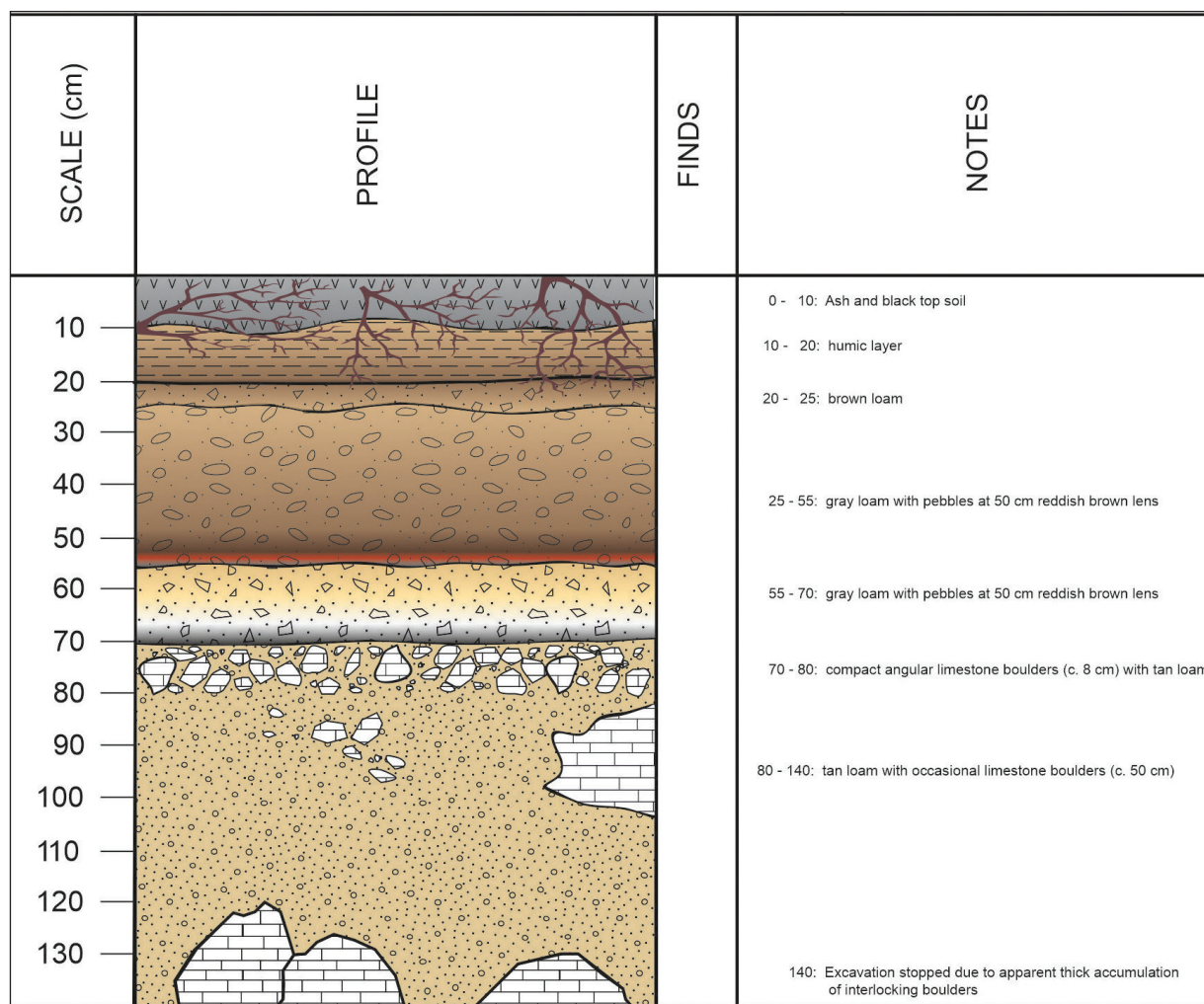

Figure 2. Profile of the 1x1m² test trench from Peștera 24 with short descriptions. Sedimentary symbols are taken from the U.S. Geological Survey (2006) and period missing / Profilul sondajului de 1x1m² din Peștera 24, cu scurte descrieri. Simbolurile tipurilor de sediment sunt preluate din U.S. Geological Survey (2006).

lithic assemblages. The radiocarbon ages indicate their occupation was around the H5 event and GI 12, a time period which witnessed important and sudden climate changes. A study of Peștera Urșilor, which has traced back the history of the cave up to 300 ka and identified the alternating low-energy/high-energy processes has revealed that during the H5 event/GI 12 occurred important changes responsible for sediment reworking.³⁰ Similarly, complex research carried out at Peștera cu Oase for reconstructing the paleoenvironment during the MIS 3, highlighted that despite milder climate conditions, multiple processes were involved in sediment reworking³¹. The cranium from Peștera Muierii, found washed in a pit and bearing rolling marks³², accounts for intense post-depositional processes that have not yet been investigated.

³⁰ Constantin *et alii* 2014.

³¹ Constantin *et alii* 2013.

³² Doboș *et alii* 2010.

Thus, the sedimentary history of the cave sites discussed here and on the factors impacting the sediment dynamics throughout the MIS remain woefully understudied.

From our own test trenches in the Cerna Valley of Western Romania near the Iron Gates, at Peștera 24 and Peștera 26 (1x1 m each), Pleistocene sediment accumulations were thick but also devoid of archeological residues despite their assumed suitability for occupation (Figures 2 and 3). While it is possible that these small test pits “missed” occupation layers, larger excavations at nearby Peștera Hoților (c. 10 km SW), with similar stratigraphy only recovered a small amount of Middle and early Upper Paleolithic artifacts in spite of a wealth of later Upper Paleolithic assemblages (Table 1). A similar situation was detected (in an excavation over an area of c. 18 m²) at nearby Tabula Traiana Cave in Serbia (c. 30 km SW) where in spite of modern

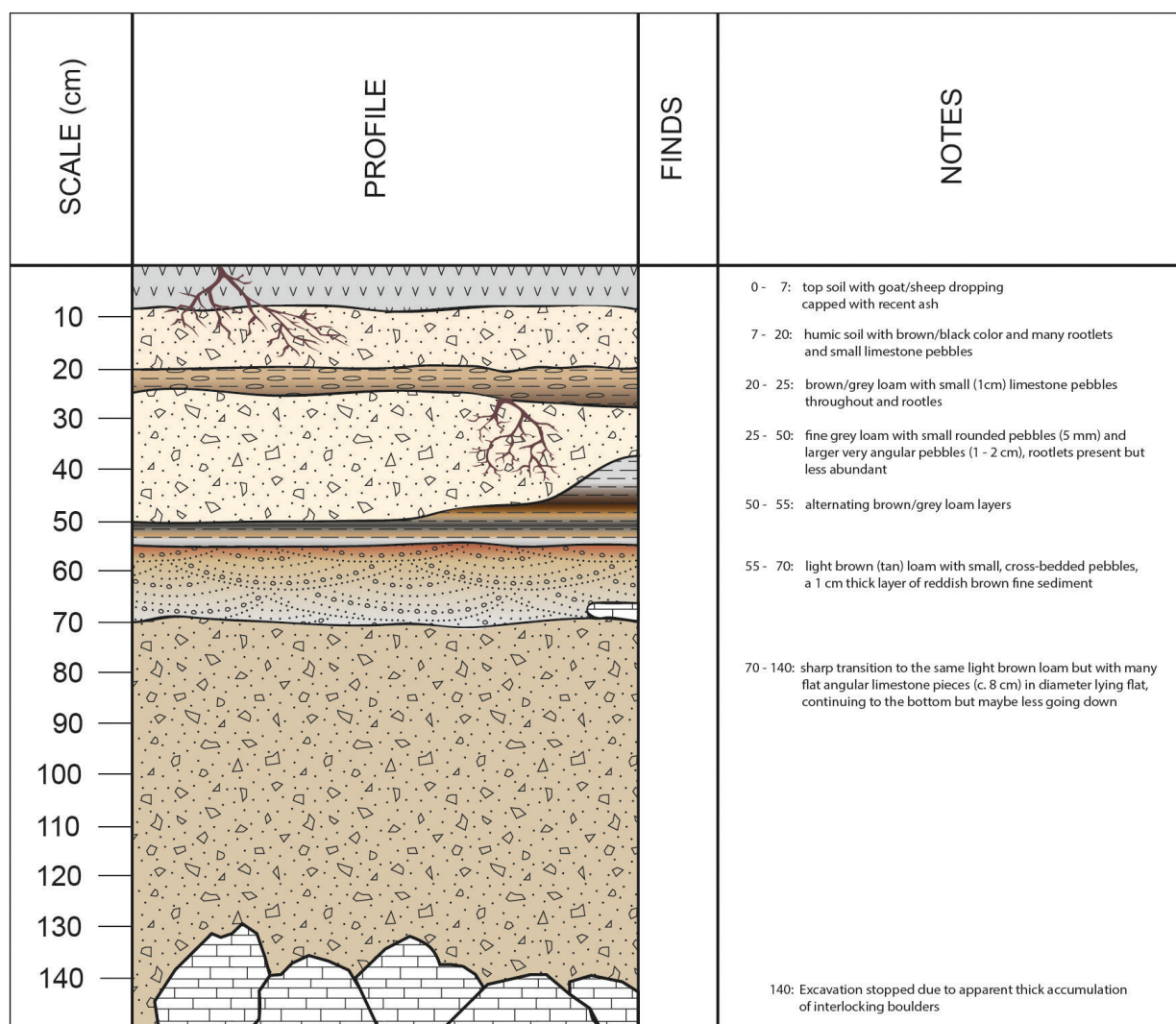

Figure 3. Profile of the 1x1m² test trench from Peștera 26 with short descriptions. Sedimentary symbols are taken from the U.S. Geological Survey / Profilul sondajului de 1x1m² din Peștera 26, cu scurte descrieri. Simbolurile tipurilor de sediment sunt preluate din U.S. Geological Survey (2006).

excavation methods and chronological control, only modest Paleolithic assemblages were uncovered.

Raw materials

Another factor contributing to the scarcity of Paleolithic finds in Romania may be that the Carpathian arc is poor in fine-grained silicates that render easily knappable and identifiable lithic artifacts³³. Indeed, in areas of Romania where suitable raw material is readily available, open-air sites are large and abundant such as in the Prut Valley and Banat³⁴. A similar pattern has been observed in adjacent Northern Serbia surveys of river valleys in suggest that Paleolithic artifact density likely correlate to raw material availability³⁵. These regions

may indeed translate to higher human activity having been frequented as raw material sources, though an alternative hypothesis is that the high quality flint simply amplifies our ability to recognize Paleolithic forms.

At the same time, it is intriguing that at least one open-air Middle Paleolithic occupation, Zăbrani (western Romania) shows the choice of quartzite and other coarse-grained rocks over fine-grained rocks, readily available³⁶. This fact should invite reflection on modern standards applied in discriminating *good* over *poor* quality raw materials.

In the karstic regions, where raw material use is centered on Quartzite and other coarse-grained rocks (Table 1), hominins may have modulated their knapping behavior or relied on non-lithic resources such as bone, wood and/or other organic

³³ Biró 2009; Mester 2013.

³⁴ Lazarovici *et alii* 2018; Moreau *et alii* 2018.

³⁵ Kajtez – Heffter 2020.

³⁶ Tuffreau *et alii* 2007; 2009.

materials for subsistence that have decayed or been difficult to identify as implements. Such may have been the case during the early Upper Paleolithic where high quality raw materials were essential to produce fine bladelets³⁷. As is known from other regions of the Carpathian Basin such as Eastern Slovakia, where hominins relied on poor quality limnosilicites, Upper Paleolithic forms were manufactured on flakes; bladelet production was not possible despite close proximity to higher quality raw material sources such as obsidian³⁸. One can imagine parallels to the Asian Pleistocene record, where hypothesized dependence on quartzite as a raw material led to changes in lithic technology and an impoverished lithic record (the so-called Movius Line) and even an increased hominin reliance on other modes of tool and weapon manufacture³⁹.

Landscape use, climate and biogeography

Differential land-use patterns between the Middle and Upper Paleolithic have been used to explain the relative paucity of Upper Paleolithic artifacts in the Romanian karstic record in the past. Redating campaigns in neighboring Serbia have suggested that late surviving (39 ka cal BP) Neandertal populations persisted in Southeastern Europe until relatively late impeding the influx of early modern human populations into upland areas and effectively restricting their activities to river valleys⁴⁰. Given the late dates for the Mousterian in Romania and the early dates for Aurignacian assemblages in the Banat⁴¹, transposing these theories from the Balkans to the Carpathians seems plausible but both rely on a paucity of secure dates and a direct translation of lithic technocomplexes to hominin species, a presumption that while often tacitly accepted, remains unverified.

An alternative, though untested explanation is that Upper Paleolithic witnessed a shift in cave occupation intensity reflecting different mobility patterns related to the availability of resources in the highland areas⁴². Given the strong climatic fluctuations in western Romania between 44 and 40 ka ago⁴³ it is conceivable that upland resource availability may have altered hominin land-use strategies as climate has been shown to

be an effective driver of mobility patterns in the Carpathians and elsewhere.

In contrast, when typologically classified, it has been suggested that Western Romanian caves show no discernable change in technoeconomic strategies, artifact curation intensity and land-use strategies in settlement patterns during the time bracket covering the Middle and Upper Paleolithic⁴⁴.

However, several aspects went overlooked concerning the relation between the raw material and the techno-typological features of the lithic assemblages. Specifically, the comparison of formal tool attributes and proportions between quartzite and flint assemblages, and also between Middle Paleolithic and Upper Paleolithic assemblages. Quartz/ites, due to their coarse-grained fabric, smaller degree of isotropy, lack of water-content⁴⁵, hamper the identification of all the 'formal' tools when applying the typological standards defined for fine-grained rocks⁴⁶. Provided the bad reputation quartzite has among knappable rocks, the correlation observed by Andrefsky⁴⁷ between the quality and abundance of the raw material on the one hand and the proportion of formal-informal tools on the other, seems like a path to explore in the situation discussed here. This renders the Romanian assemblages largely insensitive to retouch-based proxies of changes in land-use and mobility, which we therefore do not consider effective indicators of provisioning strategy at these sites.

Notwithstanding of the difficulties inhibiting the direct interpretation of the Pleistocene karstic record, such as uneven excavation quality, poor chronometric control and disparate artifact classification systems, the direct translation of lithic counts, curation indices and time-averaged palimpsests to past individuals, settlement systems and site occupancy modes remain questionable assumptions that are not easily overcome in the best of cases⁴⁸. The vagaries of the legacy Romanian karstic Paleolithic assemblages as they stand, make it difficult, even impossible to confidently disentangle the technological aspects within disparate timeframes of duration of occupations⁴⁹.

Thus, the abundance of Middle Paleolithic sites in Romania (which in most cases are also small) may simply be larger palimpsests of similar

³⁷ Woods 2011.

³⁸ Chu *et alii* 2019.

³⁹ Brumm 2010; Bar-Yosef *et alii* 2012.

⁴⁰ Alex *et alii* 2019, Mihailović 2019.

⁴¹ Schmidt *et alii* 2013.

⁴² Anghelina – Boroneanț 2019.

⁴³ Staubwasser *et alii* 2018.

⁴⁴ Riel-Salvatore *et alii* 2008.

⁴⁵ Mourre 1997.

⁴⁶ Knutsson 2015.

⁴⁷ Andrefsky 1994.

⁴⁸ Bicho –Cascalheira 2020; Mellars –French 2011; Dogandžić and McPherron 2013; Mellars –French 2013.

⁴⁹ Bicho –Cascalheira 2020.

occupation modes. Even at open air sites in the Late Middle Paleolithic, localities that have been interpreted in the past as long-term camps, are recently being seen as representing recurrent short occupations by small human groups or passages of hunters during some activities or mobility⁵⁰.

Regardless of the validity of these hypotheses, which can only be falsified with improved climatic record, robust chronologies and well-contextualized archeological data, the fact remains that there are no long and rich occupational sequences from the early Upper Paleolithic in the karst. However, combined with the probable longer time-scale of Middle Paleolithic deposits and the potential for increased sedimentary input during the Late Pleistocene (as is evidenced in other regions of Central Europe⁵¹), it is at least possible that changes in lithic volumetric density may not be representative of actual human occupation or shifts in settlement preference, but rather are geogenic in nature. Without the comprehensive sedimentological history of each cave, the distinction between palimpsest and discrete levels remains tentative. For the time being, this can only be speculative, though the application of geoscientific methods combined with high resolution fieldwork that has shown to be an effective method in other neighboring regions, may hold tangible answers.

A word on the Initial Upper Paleolithic/Transitional assemblages

A curiosity is why Romania, having the oldest modern human fossils in Europe, the only direct evidence of Neandertal/modern human interbreeding and an early and archaic Aurignacian, has not put forth any evidence for either Initial Upper Paleolithic/Transitional assemblages, which are thought to respectively be the remnants of precocious modern human incursions and Neandertals/modern human interaction⁵². Transitional assemblages such as the Szeletian are well known in neighboring Hungary and Romania lies astride early Initial Upper Paleolithic assemblages in Bulgaria (Temnata, Bacho Kiro)⁵³, Moravia (e.g. Brno Bohunice, Stránská Skála III, Bohunice-Kejbaly I,II)⁵⁴ and the Ukraine (e.g. Korolevo I, 2 and Kulychivka⁵⁵).

Among the myriad of reasons for their absence/presence in other regions such as avoidance, differential cultural transmission, site formation processes and artifact recycling⁵⁶, we focus on the research history in Romania as one important aspect. The Middle to Upper Paleolithic transition was rarely (if at all) addressed by archeologists in the literature and most of the information is inferred from texts not directly focused on the topic. However, there was a general consensus about the delayed chronology for the Mousterian and subsequent Upper Paleolithic and about the uniqueness of the Central-European lithic industries when compared to western Europe:

- The 'classic' paradigm in Romania was following the Western Europe: local evolution of Neandertals into modern humans⁵⁷, parallel evolution of technocomplexes (i.e. Périgordian as locally developed and the allochthonous Aurignacian)⁵⁸, and gradual decrease of flake percentage in Upper Paleolithic assemblages⁵⁹. Some particularities emerged though in regard to the Paleolithic in Romania. C. S. Nicolăescu-Plopșor suggested that the quartzite assemblages were produced by modern humans; this assumption relied on the presumed association of human fossils of Peștera Muierii to the Mousterian layers⁶⁰. The transition, which in his view was represented by the Szeletian spreading from Hungary⁶¹ tallied with the idea of local transitional technocomplexes, thus the Szeletian being homologous to the Châtelperronian of Western Europe⁶². Mogoșanu moved forward on the idea of parallel evolutions. After his research in Banat, he suggested that modern humans evolved into two parallel cultural groups, one producing Aurignacian toolkits in fine-grained rocks, while others continued using the quartzite throughout the remaining of the Pleistocene⁶³.
- Another more recent perspective, tacitly assumed the transition process happened outside Romania (at least), and that Romania was a refuge for late surviving Neandertals, and therefore they must have created the quartzite industries from Carpathian caves⁶⁴. Still, some

⁵⁰ Daschek –Mester 2020.

⁵¹ Hahn 1988.

⁵² Harvati *et alii* 2007; Doboș *et alii* 2010; Fu *et alii* 2015.

⁵³ Kozłowski 2004; Hublin *et alii* 2020.

⁵⁴ Richter *et alii* 2008; 2009.

⁵⁵ Gladilin 1989; Gladilin –Demidenko 1989; Cohen –Stepanchuk 1999.

⁵⁶ Coco *et alii* 2020; Mihailović in press.

⁵⁷ Pradel 1966.

⁵⁸ Bordes 1972; Pradel 1955.

⁵⁹ Păunescu 1970; de Sonneville-Bordes 1972.

⁶⁰ Nicolăescu-Plopșor 1954; 1956; Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957a.

⁶¹ Nicolăescu-Plopșor 1957c.

⁶² Delporte 1963.

⁶³ Mogoșanu 1978.

⁶⁴ Cărciumaru 1999; Păunescu 1989.

observe a gradual change from the Middle to Upper Paleolithic and regard the transition as a time frame rather than a specific industrial category⁶⁵, sometimes referred to as Carpathian facies, influenced more or less by the Szeletian⁶⁶.

Thus, the only explicit reference to the transitional industries, reflected by the Szeletian, belongs to Nicolăescu-Plopșor. It was connected to the bifaces of the small assemblage of Nandru – Peștera Spurcată, which he regarded as Szeletian.⁶⁷ Further, based on similarities with assemblages of Peștera Muierii⁶⁸ and Bordu Mare⁶⁹ (i.e. presence of few bifaces, quartzite-dominated assemblages), he assumed they were also Szeletian, and consequently its presence was not an accidental occurrence.⁷⁰ He further identified the Aurignaco-Szeletian in the northeast, at Ceahlău-Cetățica I, where the assemblages featured blade débitage together with bifaces⁷¹. However, the Szeletian, seen as a non-Levallois industry dominated by bifacial tools and retouched blades and bladelets⁷² has little to do with the industries found in the three aforementioned caves, which aside from the bifaces (N<7), feature a high percentage of flakes⁷³; the bifaces from the lower level of Ceahlău-Cetățica I were either assigned to the Aurignacian⁷⁴ or to a Late Mousterian/ early Upper Paleolithic industry⁷⁵.

The lack of historical consideration of transitional assemblages in Romania thus raises the issue as to whether such assemblages are truly absent or if they have not been identified either through excavation or in previously studied collections. Transitional assemblages across Europe are known to have a variety of expressions⁷⁶ but given the proximity to other transitional assemblages in neighboring countries, suggests that the latter may be a more likely scenario.

Conclusion and recommendations

The karstic record of Romania has until now, provided a meager source of Paleolithic material particularly from the early Upper Paleolithic

though there is potential to find impressive and meaningful results given the number of unexplored caves and evidences for hominin presence. The main problem is that the record remains stifled by legacy excavations with poorly documented and disjointed assemblages. By reviewing the Middle and early Upper Paleolithic cave records, we suggest that the relative paucity of early Upper Paleolithic compared to Mousterian artifacts may not be the result of shifting behavioral patterns be they climate driven or otherwise. Rather, that there is no clearly observable change as Middle Paleolithic assemblages are also generally low in artifact counts, especially considering that their taphonomic histories are poorly understood and they probably represent time averaged sequences spanning tens of thousands of years. If the early Upper Paleolithic in Romania represents only a temporal fraction of that (some 5 ka), then the low volumetric find density is predictable.

Thus, more primary data is needed in this regard to help understand the European Paleolithic record from the center of the continent, rather than by superimposing evidence from Western European records upon it⁷⁷. That can only come from new discoveries rather than re-visiting the languishing artifacts from fragmented, uncontextualized museum collections. Given the magnitude of such an undertaking, this should be constructively directed, targeting karstic regions where high quality raw materials are in close proximity (>20km) and where Pleistocene deposits are well represented though we are just at the beginning of understanding these factors⁷⁸. Efforts might also benefit from predictive models incorporating elements such as aspect, exposure, geology, biota, topography, and other micro-climatic variables that are all essential to an understanding of human settlement patterns. Once areas of interest are identified, advances in geophysical techniques (e.g. remote sensing, magnetometry, electrical resistivity and ground-penetrating radar) would amplify results and minimize destruction of valuable archives. Such an approach would also include the active prospection of hitherto underexplored archives such as abris that in other parts of the world such as Southwestern France and the Levant, are known to be rich in Paleolithic remains.

At best, such work would provide exciting new data points and valuable contextualization of the early human fossil record from Romania. At worst,

⁶⁵ Cârciuamaru – Anghelinu 2000.

⁶⁶ Carciuamaru – Pleșa 2004.

⁶⁷ Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957b.

⁶⁸ Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957a.

⁶⁹ Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957c.

⁷⁰ Nicolăescu-Plopșor 1957; Nicolăescu-Plopșor – Zaharia 1959.

⁷¹ Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1961.

⁷² Adams – Ringer 2004; Mester 2018.

⁷³ Păunescu 2001; Doboș 2008.

⁷⁴ Păunescu 1999.

⁷⁵ Steguweit *et alii* 2009.

⁷⁶ Kuhn 2003.

⁷⁷ Brantingham *et alii* 2004.

⁷⁸ Moreau *et alii* 2018.

this may only confirm the present situation at hand in Romania but leaves the challenging task of explaining why the Paleolithic record in Romania is indeed so atypical.

Acknowledgements

Excavations at Peștera 24 and Peștera 26 were made together with Sorin Petrescu, Dimitrie Negrei, and Nicu Bute. Thank you to Scott McLin for providing profile drawings of the excavated caves and to Andreas Maier, Mircea Anghelinu and Gabriel Popescu for comments on early versions of this article.

This article is dedicated to Alexandru Szentmiklosi and his sensitive and vibrant charm. We are lucky to have known and learned from him.

REFERENCES

- Adams – Ringer 2004
B. Adams, A. Ringer, New C¹⁴ dates for the Hungarian Early Upper Palaeolithic. *Current Anthropology* 45 (2004), 4, 541–551.
- Alex *et alii* 2019
B. Alex, D. Mihailović, S. Milošević, E. Boaretto, Radiocarbon chronology of Middle and Upper Paleolithic sites in Serbia, Central Balkans. *JAS: Reports* 25 (2019), 266–279.
- Anghelinu – Boroneanț 2019
M. Anghelinu, A. Boroneanț, The archaeology of caves in Romania. (G. Ponta, B. Onac), *Cave and Karst Systems of Romania* (2019), Springer, Cham, 501–517.
- Anghelinu – Niță 2014
M. Anghelinu, L. Niță, What's in a name: The Aurignacian in Romania. *Quaternary International* 351 (2014), 172–192.
- Bar-Yosef 1998
O. Bar-Yosef, On the nature of transitions: The Middle to Upper Palaeolithic and the Neolithic revolution. *CAJ* 8, (1998), 2, 141–163.
- Bar-Yosef *et alii* 2012
O. Bar-Yosef, M. Eren, J. Yuan, D. Cohen, Y. Li, Were bamboo tools made in prehistoric Southeast Asia? An experimental view from South China. *Quaternary International* 269 (2012), 9–21.
- Bicho – Cascalheira 2020
N. Bicho, J. Cascalheira, Use of lithic assemblages for the definition of short-term occupations in hunter-gatherer prehistory. (J. Cascalheira, A. Picin), *Short-term occupations in Paleolithic archaeology: definition and interpretation* (2020) Springer, Cham, 19–38.
- Biró 2009
K. Biró, Sourcing raw materials for chipped stone artifacts: The state-of-the-art in Hungary and the Carpathian Basin. (B. Adams, B. Blades), *Lithic materials and Paleolithic societies*, (2009), Wiley-Blackwell, 47–53.
- Bordes 1972
F. Bordes, Du Paléolithique Moyen au Paléolithique Supérieur, continuité ou discontinuité? (F. Bordes), *The Origin of Homo sapiens*. Paris, 1972, 211–218.
- Borić *et alii* 2012
D. Borić, V. Dimitrijević, D. White, C. Lane, C. French, E. Cristiani, Early modern human settling of the Danube corridor: The Middle to Upper Palaeolithic site of Tabula Traiana Cave in the Danube Gorges (Serbia). *Antiquity Project Gallery* 86 (2012), 334. <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/boric334/>.
- Brantingham *et alii* 2004
P. Brantingham, S. Kuhn, K. Kerry, *The Early Upper Paleolithic beyond Western Europe*. University of California Press (2004).
- Breuil 1925
H. Breuil, Stations paléolithiques en Transylvanie. *Bulletin de la Société Scientifique de Cluj* 2 (1925), 193–217.
- Brumm 2010
A. Brumm, The Movius Line and the bamboo hypothesis: early hominine stone technology in Southeast Asia. *Lithic Technology* 35, (2010), 1, 7–24.
- Cârciumaru 1999
M. Cârciumaru, *Le Paléolithique en Roumanie*. Grenoble (1999).
- Cârciumaru *et alii* 2000
M. Cârciumaru, M.-H. Moncel, R. Cârciumaru, Le Paléolithique moyen de la grotte Cioarei-Borosteni (commune de Peștișani, département de Gorj, Roumanie. *L'Anthropologie* 104 (2000), 185–237.
- Cârciumaru *et alii* 2008
M. Cârciumaru, E.-C. Nițu, J.-G. Bordes, G. Murătoareanu, M. Cosac, R. Ștefănescu, *Le Paléolithique de la grotte Gura Cheii, Râșnov: étude interdisciplinaire*. Târgoviște (1999).
- Chu 2018
W. Chu, The Danube corridor hypothesis and the Carpathian Basin: Geological, environmental and archaeological approaches to characterizing Aurignacian dynamics. *JWP* 31, (2018), 117–178.
- Chu *et alii* 2020
W. Chu, L. Kaminská, N. Klasen, C. Zeeden, G. Lengyel, The chronostratigraphy of the Aurignacian in the Northern Carpathian Basin based on new chronometric/archeological data from Seňa I (Eastern Slovakia). *JPA* 3, (2020), 77–96.

- Chu *et alii* in press
 Chu, W., A. Doboş, S. McLin, So many caves, so little time: a preliminary report from a western Romanian karst survey. *UISPP Journal* (in press).
- Coco *et alii* 2020
 Coco, E., Holdaway, S., Iovita, R., 2020. The effects of secondary recycling on the technological character of lithic assemblages. *JPA* 3, (2020), 3, 453 - 474.
- Cohen – Stepanchuk 1999
 V. Cohen, V.N. Stepanchuk, Late Middle and Early Upper Paleolithic evidence from the East European Plain and Caucasus: A new look at variability, interactions, and transitions. *JWP* 13 (1999), 265–319.
- Constantin *et alii* 2014
 S. Constantin, M. Robu, C. Munteanu, A. Petculescu, M. Vlaicu, I. Mirea, M. Kenes, V. Drăguşin, D. Hoffmann, V. Anechitei, A. Timar-Gabor, R. Roban, C. Panaiotu, Reconstructing the evolution of cave systems as a key to understanding the taphonomy of fossil accumulations: The case of Urşilor Cave (Western Carpathians, Romania). *Quaternary International* 339-340, (2014), 25-40.
- Cosac *et alii* 2018
 M. Cosac, G. Murătoareanu, D. Veres, L. Niţă, C. Schmidt, U. Hambach, R. Alexandru, R. Cuculici, D. Buzea, V. Dumitraşcu, Ş. Vasile, A. Petculescu, I. Dénes, Multi-proxy archaeological investigations of a Middle Palaeolithic occupation context in Eastern Transylvania, Romania.” *Quaternary International* 485, (2018), 115–130.
- Daschek – Mester 2020
 É . Daschek, Z. Mester. A site with mixed occupation: Neanderthals and carnivores at Érd (Hungary).” *JAS: Reports* 29 (2020), 102-116.
- Delporte 1963
 H. Helyorte, Le passage du Moustérien au Paléolithique supérieur. *BSMSP* 10, 1963, 40-50.
- Doboş 2008.
 A Doboş, The Lower Paleolithic of Romania: a critical review. *PaleoAnthropology* (2008), 218–233.
- Doboş 2017
 A. Doboş, The Middle Paleolithic research in Romania. Past and current issues. *MCA* 13 (2017), 5-14.
- Doboş *et alii* 2009
 A. Doboş, A. Soficaru, A. Popescu, E. Trinkaus, Radio-carbon dating and faunal stable isotopes for the Galeria Principala, Peştera Muierii, Baia de Fier, Gorj County, Romania. *MCA* 5 (2009), 15–20.
- Doboş *et alii* 2010
 A. Doboş, A. Soficaru, E. Trinkaus, *The prehistory and paleontology of the Peştera Muierii (Romania)*. Liège (2010).
- Dobrescu 2008
 R. Dobrescu, *Aurignacianul din Transilvania*. Bucureşti (2008).
- Dogandžić – McPherron 2013
 T. Dogandžić, S. McPherron, Demography and the demise of Neandertals: A comment on ‘Tenfold population increase in Western Europe at the Neandertal-to-modern human transition. *Journal of Human Evolution* 64 (2013), 4, 311–313.
- Fu *et alii* 2015
 Q. Fu, M. Hajdinjak, O. Moldovan, S. Constantin, S. Mallick, P. Skoglund, N. Patterson, : Rohland, I. Lazaridis, B. Nickel, B. Viola, K. Prüfer, M. Meyer, J. Kelso, D. Reich, S. Pääbo, An early modern human from Romania with a recent Neanderthal ancestor. *Nature* 524 (2015), 7564, 216–219.
- Ghemiş *et alii* 2011
 C. Ghemiş, J. Clottes, B. Gély, F. Prud’Homme, An exceptional archaeological discovery - the ‘art gallery’ in Coliboaia Cave, Apuseni Mountains, Romania. *ActaArch-Carp* 46 (2011), 5–18.
- Gladilin 1989
 V. Gladilin, The Korolevo Palaeolithic site: research methods, stratigraphy. *The Korolevo Palaeolithic site: Research methods, stratigraphy* 27 (1989), 2–3, 93–103.
- Gladilin – Demidenko 1989
 V. Gladilin, Y. Demidenko, Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo. *Anthropologie* 27 (1989), 2–3, 143–178.
- Hahn 1988
 J. Hahn, *Die Geißenklösterle-Höhle im Aichtal bei Blaubeuren I: Fundhorizontbildung und Besiedlung im Mitelpaläolithikum und im Aurignacien*. Stuttgart (1988) – PhD Thesis.
- Harvati *et alii* 2007
 K. Harvati, P. Gunz, D. Grigorescu, Cioclovina (Romania): Affinities of an early modern European. *Journal of Human Evolution* 53 (2007), 732–746.
- Hublin *et alii* 2020
 J. J. Hublin, N. Sirakov, V. Aldeias, S. Bailey, E. Bard, V. Delvigne, E. Endarova, Y. Fagault, H. Fewlass, M. Hajdinjak, B. Kromer, I. Krumov, J. Marreiros, N. Martisius, L. Paskulin, V. Sinet-Mathiot, M. Meyer, S. Pääbo, V. Popov, Z. Rezek, S. Sirakova, M. Skinner, G. Smith, R. Spasov, S. Talamo, T. Tuna, L. Wacker, F. Welker, A. Wilcke, N. Zahariev, S. McPherron, T. Tsanova, Initial Upper Palaeolithic Homo sapiens from Bacho Kiro Cave, Bulgaria. *Nature* 581 (2020), 299-302.
- Iovita *et alii* 2014
 R. Iovita, A. Doboş, K. Fitzsimmons, M. Probst, U. Hambach, M. Robu, M. Vlaicu, A. Petculescu, Geoarchaeological prospection in the loess steppe: Preliminary

results from the Lower Danube survey for Paleolithic sites (LoDanS). *Quaternary International* 351 (2014), 98–114.

Jámbor 2012

Á. Jámbor, Quaternary Evolution. (J. Haas), *Geology of Hungary*, Heidelberg (2012), 201–213.

Jungbert 1979

B. Jungbert, Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (II). *ActaMN* 16 (1979), 389–410.

Kajtez – Heffter 2020

I. Kajtez, E. Heffter, Palaeolithic artefact scatter visibility in the changing landscapes of the western Morava and Resava river valleys (Serbia). (I. Miloglav) *Recent developments in archaeometry and archaeological methodology in South-Eastern Europe*, Newcastle upon Tyne (2020), 1–20.

Kozłowski 2004

J. Kozłowski, Early Upper Paleolithic Levallois-derived industries in the Balkans and in the Middle Danube Basin. *Anthropologie* 42 (2004), 3, 263–280.

Kozłowski – Ginter 1982

J. Kozłowski, B. Ginter, *Excavation in the Bacho Kiro cave (Bulgaria): final report*. Warsaw (1982)

Kozłowski et alii 1992

J. Kozłowski, H. Laville, B. Ginter, *Temnata Cave: excavations in Karlukovo karst area, Bulgaria*. Warsaw (1992)

Kuhn 2003

S. Kuhn, In what sense is the Levantine initial Upper Paleolithic a “transitional” industry. (J. Zilhão, Fr.d’Errico) *The Chronology of the Aurignacian and of the transitional technocomplexes. Dating, stratigraphies, cultural implications*. Lisboa (2003), 61–70.

Larson et alii 2007

G. Larson, G., U. Albarella, K. Dobney, P. Rowley-Conwy, J. Schibler, A. Tresset, J.-D. Vigne, et alii 2007, Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (2007), 39, 15276–15281.

Lazarovici et alii 2018

C. Lazarovici, G. Lazarovici, G. Trnka, Flint sources in the Middle Prut area. (C. Lazarovici, A. Berzovan), *Studia in honorem professoris Vasile Chirica*, București (2018), 177–198.

Lengyel 2018

G. Lengyel, The Paleolithic in Hungary. (C. Smith) *Encyclopedia of global archaeology*.

Lindal 2020

J. Lindal, P. Radović, D. Mihailović, M. Roksandic, Postcranial hominine remains from the Late Pleistocene of Peșturina Cave (Serbia). *Quaternary International* 542 (2020), 9–14.

Marín-Arroyo – Mihailović 2017

A. Marín-Arroyo, B. Mihailović, The chronometric dating and subsistence of late Neanderthals and early anatomically modern humans in the central Balkans: insights from Šalitrena Pečina (Mionica, Serbia). *JAR* 73 (2017), 3, 413–447.

McCormick 2001

M. McCormick, *Origins of the European economy: communications and commerce AD 300–900*. Cambridge (2001).

Mellars – French 2011

P. Mellars, J. French, Tenfold population increase in Western Europe at the Neandertal-to-modern human transition. *Science* 333 (2011), 6042, 623–627.

Mellars – French 2013

P. Mellars, J. French, Population changes across the Neanderthal-to-modern-human transition in western France: A reply to Dogandžić and McPherron (2013). *Journal of Human Evolution* 65, (2013), 3, 330–333.

Mester 2013

Z. Mester (ed.), *The lithic raw material sources and interregional human contacts in the northern Carpathian regions*. Kraków (2013).

Mester 2018

Z. Mester, The problems of the Szeletian as seen from Hungary. *Recherches Archéologiques Nouvelle Serie* 9 (2018), 19–48.

Mihailović 2014

D. Mihailović, *Palaeolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*. Belgrade (2014)

Mihailović in press

D. Mihailović, Push-and-pull factors of the Middle to Upper Paleolithic transition in the Balkans.” *Quaternary International* doi:10.1016/j.quaint.2019.10.010

Mogoșanu 1978

F. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*. București (1978).

Moreau et alii 2019

L. Moreau, A. Ciornei, E. Gjesfjeld, P. Filzmoser, S.A. Gibson, J. Day, P.R. Nigst, et alii, First geochemical ‘fingerprinting’ of Balkan and Prut flint from Paleolithic Romania: Potentials, limitations and future directions. *Archaeometry* 61, (2019), 3, 1–18.

Mourre 1997

V. Mourre, Industries en quartz: précisions terminologiques dans les domaines de la pétrographie et de la technologie. *Préhistoires Méditerranéennes* 6, (1997), 201–210.

Nicolăescu-Plopșor 1954

C. S. Nicolăescu-Plopșor, Introducere în problemele

paleoliticului din RPR. *Probleme de Antropologie* 1 (1954), 59-71.

Nicolăescu-Plopșor 1956

C. S. Nicolăescu-Plopșor, Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în RPR. *SCIV* 7, (1956), 1-2, 7-39.

Nicolăescu-Plopșor 1957

C. S. Nicolăescu-Plopșor, Le paléolithique dans la RPR à la lumière des dernières recherches. *Dacia NS* 1 (1957), 41-60.

Nicolăescu-Plopșor 1965

C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Oamenii din vârsta veche a pietrei*, București (1965).

Nicolăescu-Plopșor – Zaharia 1959

C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956 (Mitoc). *MCA* 5 (1959), 15-22.

Nicolăescu-Plopșor et alii 1957a

C. S. Nicolăescu-Plopșor, E. Comșa, D. Nicolăescu-Plopșor, A. Bolomey, Șantierul arheologic Baia de Fier. *MCA* 3 (1957), 34-38.

Nicolăescu-Plopșor et alii 1957b

C. S. Nicolăescu-Plopșor, A. Păunescu, A. Bolomey, Șantierul arheologic Nandru, *MCA* 3, (1957), 29-40.

Nicolăescu-Plopșor et alii 1957c

C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Haas, A. Păunescu, A. Bolomey, Șantierul arheologic Ohaba Ponor. *MCA* 3 (1957), 41-49.

Nicolăescu-Plopșor et alii 1961

C. S. Nicolăescu-Plopșor, D. Teodoru, S. Teodor, A. Păunescu, F. Mogoșanu, M. Bitiri, A. Paul-Bolomey, M. Florescu, N. Berlescu, Șantierul arheologic Bicaz. *MCA* 7 (1961), 37-47.

Onac – Goran 2019

B. Onac, C. Goran, Karst and caves of Romania: A brief overview. (G. Ponta, B. Onac), *Cave and karst systems of Romania*, Cham (2019), 21-36.

Otte et alii 2007

M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, (eds), *L' Aurignacien et le gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine)*. Liège (2007).

Păunescu 1965

A. Păunescu, Sur la succession des habitats paléolithiques et postpaléolithiques de Ripiceni-Izvor. *Dacia NS* 9, (1965), 5-31

Păunescu 1989

A. Păunescu, Le Paléolithique et le Mésolithique de Roumanie (un bref aperçu). *L'Anthropologie* 93, (1989), 1, 123-158.

Păunescu 1999

A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, București (1999).

Păunescu 2000

A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*. București (2000).

Păunescu 2001

A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan*. București (2001)

Ponta – Onac 2019

G. Ponta, B. Onac (eds.), *Cave and karst systems of Romania*. Cham (2019).

Povară 2019

I. Povară, 'Emil Racoviță' Institute of Speleology: World's first research unit dedicated to karst and cave studies. (Ponta, Onac) *Cave and karst systems of Romania*. Cham (2019), 5-8

Pradel 1955

L. Pradel, Périgordien et Aurignacien. Constatations, possibilités et apparences. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 52, (1955), 9-10, 604-607.

Pradel 1966

L. Pradel, Transition from Mousterian to Perigordian: Skeletal and industrial [and comments and replies]. *Current Anthropology* 7, (1966), 1, 33-50.

Radović et alii 2019

P. Radović, J. Lindal, D. Mihailović, M. Roksandic, The first Neanderthal specimen from Serbia: Maxillary first molar from the Late Pleistocene of Pešturina Cave. *Journal of Human Evolution* 131, (2019), 139-151.

Richter et alii 2008

D. Richter, G. Tostevin, P. Škrdl, Bohunian technology and thermoluminescence dating of the type locality of Brno-Bohunice (Czech Republic). *Journal of Human Evolution* 55 (2008), 5, 871-885.

Richter et alii 2009

D. Richter, G. Tostevin, P. Škrdl, W. Davies, New radiometric ages for the Early Upper Palaeolithic type locality of Brno-Bohunice (Czech Republic): comparison of OSL, IRSL, TL and ¹⁴C dating results. *JAS* 36, (2009), 3, 708-720.

Riel-Salvatore et alii 2008

J. Riel-Salvatore, G. Popescu, C. Barton, Standing at the gates of Europe: Human behavior and biogeography in the Southern Carpathians during the Late Pleistocene. *JAA* 27, (2008), 399-417.

Roska 1925

M. Roska, Recherches sur le Paléolithique en Transylvanie. *Bulletin de la Société Scientifique de Cluj* 2, (1925), 2, 183-192.

- Schmidt *et alii* 2013
C. Schmidt, V. Sitlivy, M. Anghelinu, V. Chabai, H. Kels, T. Uthmeier, T. Hauck, I. Bălțean, A. Hilgers, J. Richter, U. Radtke, First chronometric dates (TL and OSL) for the Aurignacian open-air site of Românești-Dumbrăvița I, Romania. *JAS* 40 (2013), 3740–3753.
- Schmidt – Zimmerman 2019
I. Schmidt, A. Zimmermann, Population dynamics and socio-spatial organization of the Aurignacian: Scalable quantitative demographic data for western and central Europe. *PLOS ONE* 14, (2019), 2, e0211562.
- Schmidt *et alii* 2020
C. Schmidt, M. Anghelinu, U. Hambach, D. Veres, F. Lehmkuhl, Reassessing the timeframe of Upper Palaeolithic deposits in the Ceahlău Basin (Eastern Carpathians, Romania): Geochronological and archaeological implications. *Quaternary Geochronology* 55 (2020): 101020. doi:<https://doi.org/10.1016/j.quageo.2019.101020>.
- Sirakov *et alii* 2010
N. Sirakov, J.-L. Guadelli, S. Ivanova, S. Sirakova, M. Boudadi-Maligne, I. Dimitrova, F. Ph, C. Ferrier, A. Guadelli, D. Iordanova, An ancient continuous human presence in the Balkans and the beginnings of human settlement in western Eurasia: A Lower Pleistocene example of the Lower Palaeolithic levels in Kozarnika cave (North-western Bulgaria). *Quaternary International* 223–224 (2010), 94–106.
- Sitlivy *et alii* 2012
V. Sitlivy, V. Chabai, M. Anghelinu, T. Uthmeier, H. Kels, A. Hilgers, C. Schmidt, et alii. 2012. The earliest Aurignacian in Romania: New investigations at the open air site of Românești-Dumbrăvița I (Banat). *Quartär* 59 (2019), 85–130.
- Soficaru *et alii* 2006
A. Soficaru, A. Doboș, E. Trinkaus, Early modern humans from the Peștera Muierii, Baia de Fier, Romania. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103, (2006), 46, 17196–17201.
- Soficaru *et alii* 2007
A. Soficaru, C. Petrea, A. Doboș, E. Trinkaus, The human cranium from the Peștera Cioclovina Uscată, Romania. *Current Anthropology* 48, (2007), 4: 611–619.
- Sonneville-Bordes 1972
D. de Sonneville-Bordes, Environnement et culture de l'homme du Périgordien ancien dans le sudouest de la France: données récente. (F. Bordes), *The origin of Homo sapiens*. Paris, 1972, 141–146.
- Staubwasser *et alii* 2018
M. Staubwasser, V. Drăgușin, B. Onac, S. Assonov, V. Ersek, D. Hoffmann, D. Veres, Impact of climate change on the transition of Neanderthals to modern humans in Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, (2018), 37, 9116–9121.
- Steguweit *et alii* 2009
L. Steguweit, M. Cărciumaru, M. Anghelinu, and L. Niță, Reframing the Upper Palaeolithic in the Bistrița valley (northeastern Romania). *Quartär* 56, (2009), 139–157.
- Strait *et alii* 2016
D. Strait, C. Orr, J. Hodgkins, N. Spassov, M. Gurova, C. Miller, T. Tzankov, The human fossil Record of Bulgaria and the formulation of biogeographic hypotheses. (K. Harvati, M. Roksancis), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, Dordrecht (2016), 69–78.
- Tourloukis 2016
V. Tourloukis, On the spatio-temporal distribution of Mediterranean Lower Paleolithic sites: a geoarchaeological perspective. (K. Harvati, M. Roksandic), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*. Dordrecht (2016), 303–323.
- Trinkaus *et alii* 2012
E. Trinkaus, S. Constantin, J. Zilhão (eds.), *Life and death at the Peștera cu Oase: A setting for modern human emergence in Europe*. New York (2012).
- Tuffreau *et alii* 2007
A. Tuffreau, V. Boroneanț, E. Goval, B. Lefevre, A. Boroneanț, A. Doboș, G. Popescu, Le gisement Paléolithique moyen de Zăbrani (département d'Arad). *MCA* 3 (2007), 5–18.
- Tuffreau *et alii* 2009
A. Tuffreau, E. Goval, B. Lefevre, V. Boroneanț, A. Boroneanț, A. Doboș, G. Popescu, L'utilisation du quartzite dans l'industrie Mousterienne de Zăbrani (Banat, Roumanie). (S. Grimaldi, S. Cura), *Technological Analysis on Quartzite Exploitation*. Lisbon, (2009), 25–32.
- Tuffreau *et alii* 2013
Tuffreau, A., R. Dobrescu, A. Petculescu, E. Știucă, S. Balescu, F. Lanoë, M. Wismer, La grotte La Adam: un repaire de carnivores visité par les chasseurs du Paléolithique. (J.-P. Saint Martin), *Recherches croisées en Dobrogea*. București (2013), 75–86.
- U.S. Geological Survey 2006
U.S. Geological Survey, FGDC digital cartographic standard for geologic map symbolization (postscript implementation). *U.S. Geological Survey Techniques and Methods*: 11-A2. <http://pubs.usgs.gov/tm/2006/11A02/>.
- Woods 2011
A. Woods, *The effects of lithic raw material quality on Aurignacian blade production at Abri Cellier*. PhD Thesis, University of Iowa (2011). <http://ir.uiowa.edu/etd/1111/>.

Table 1. Excavated caves in Romania with typological attribution, assemblage size, dominant raw material and radiometric dates / Peșteri în care au fost făcute săpături, cu atribuirea culturală, mărimea seriei litice, materia primă predominantă și date radiometrice.

No.	CAVE/ ROCKSHEL- TER	EXCAVATED SURFACE/ MAX DEPTH	FIRST AND LAST YEAR OF EXCAVA- TION	MIDDLE PALEOLITHIC			UPPER PALEOLITHIC (EARLY)			UPPER PALEOLITHIC (LATER)			RADIOMETRIC AGES AMS CONVENTIONAL
				Attribu- tion	Lithic as- semblage (N)	Domi- nant Raw Material	Attribu- tion	Lithic as- semblage (N)	Domi- nant Raw Material	Attribution	Lithic as- semblage (N)	Domi- nant Raw Material	
1	Baia de Fier – Peștera Muierii¹	>50 m ² /1.8 m	1929; 1955	Mouste- rian	>3000	Quartzite	Aurigna- cian	60	Flint	-	-	-	Aurignacian 29110 ± 190 BP 29930 ± 170 BP 30150 ± 800 BP Mousterian 30060 ± 280 BP 40850 ± 450 BP 40950 ± 450 BP 42560 ± 1310 BP 42700 ± 550 BP 47500 ± 900 BP
				Mouste- rian	59	Flint	-	-	-	-	-	-	
2a	Băile Hercu- lane – Peștera Hoșilor²	14 m ² /2.80m	1954; 1973	Mouste- rian	155	Quartzite	Aurigna- cian	19	Flint	Tardigravet- tian	1064	Flint	Tardigravettian 11490 ± 75 BP
2b³	Peștera 24	1 m ²	2019	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2c	Peștera 26	1 m ²	2019	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

No.	CAVE/ ROCKSHEL- TER	EXCAVATED SURFACE/ MAX DEPTH	FIRST AND LAST YEAR OF EXCAVA- TION	MIDDLE PALEOLITHIC			UPPER PALEOLITHIC (EARLY)			UPPER PALEOLITHIC (LATER)			RADIOMETRIC AGES AMS CONVENTIONAL
				C Mous- terian	16	Quartzite and other coarse grained rocks	Aurigna- cian	23	Flint	Gravettian	29	Flint	
3	Boroșteni – Peștera Cio- arei ⁴	49 m ² /4,35 m											Aurignacian 23570 +/-230 BP Mousterian 25330 +/-240 BP 30730 +/-420 BP 37750 +/-950 BP 43000 +1300/- 1100 BP 47200 +2900/- 2100 BP 48000 +180/- 1500 BP 48900 +2100/- 1700 BP 49500 +3200/- 1100 BP 50900 +4400/- 2800 BP 51900 +5300/- 3200 BP
				E Mous- terian	167	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	
				F Mous- terian	57	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	
				G Mous- terian	3	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	
				H Mous- terian	267	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	
				J Moust- erian	121	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	
				L Mous- terian	8	Quartzite and other coarse grained rocks	-	-	-	-	-	-	

No.	CAVE/ ROCKSHEL- TER	EXCAVATED SURFACE/ MAX DEPTH	FIRST AND LAST YEAR OF EXCAVA- TION	MIDDLE PALEOLITHIC			UPPER PALEOLITHIC (EARLY)			UPPER PALEOLITHIC (LATER)			RADIOMETRIC AGES AMS CONVENTIONAL
				Mouste- rian	124	Flint	-	-	-	-	-	-	
4	Cheia – Peștera la Izvor ⁵	35 m ² /1m											Mousterian 36506 ±772 BP 36810 ±790/-720 BP 37048 ±/-823 BP
5	Cioclovina – Peștera Uscată ⁶	?:?	1911; 2004	Mouste- rian	'few'	Quartzite	Aurigna- cian	'few'	Flint	-	-	-	Aurignacian 29700 ± 700 BP
6a	Nandru – Peștera Curată ⁷			Mouste- rian	113	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
				Mouste- rian	179	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
6b	Nan- dru Peștera Spurcată ⁸			Mouste- rian	29	Quartzite	-	-	-	Gravettian	4	Flint	
7a	Merești – Abris 122 ⁹	c. 24 m ² +/3 m	1971; current	Mouste- rian	>1938	Quartzite	-	-	-	-	-	-	106–141 ka (OSL) or 99–174 ka (IRSL)
8	Râșnov – Peștera Gura Cheii ¹⁰			Mouste- rian	7	Quartzite	Aurigna- cian	Ca. 10	Flint	Gravettian	Ca. 60	Flint	
				Mouste- rian	39	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
9	Ohaba Ponor – Peștera Bordu Mare ¹¹	110m ² /3.40m		I Mouste- rian	63	Quartzite	Aurigna- cian	18	Flint	-	-	-	
				II Mous- terian	43	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
				III Mous- terian	1700	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
				IV Mous- terian	170	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
10a	Peștera – Peștera Lil- ieilor ¹²	80 m ² /1.5 m		Mouste- rian	44	Quartzite	Aurigna- cian	173	Flint	Gravettian	39	Flint	

No.	CAVE/ ROCKSHEL- TER	EXCAVATED SURFACE/ MAX DEPTH	FIRST AND LAST YEAR OF EXCAVA- TION	MIDDLE PALEOLITHIC			UPPER PALEOLITHIC (EARLY)			UPPER PALEOLITHIC (LATER)			RADIOMETRIC AGES AMS CONVENTIONAL
				-	-	-	Aurigna- cian	11	Quartz- ite	Gravettian	7	Quartz- ite	
10b	Peștera – Peștera Mică	12 m ² /0.8 m		-	-	-	Aurigna- cian	11	Quartz- ite	Gravettian	7	Quartz- ite	
10c	Peștera – Peștera Valea Coacăzii	25 m ² /1m		Mouste- rian	29	Quartzite	Aurigna- cian	5?	Quartz- ite	Gravettian	10	Quartz- ite	
11	Peștere – Peștera Igrîța ¹³	Ca 30m ² /4 m	1850; 1960s	Mouste- rian	'a few' flakes, a biface	quartzite	Aurigna- cian	a few	flint	-	-	-	
12	Lorău – Peștera Boi- ului ¹⁴	Ca 20m ² /-.65 m	1924; 1930	Mouste- rian	A few flakes	Quartzite	-	-	-	-	-	-	
7b	Merești – Peștera Calu- lui ¹⁵	10 m ² /1m	1911; 1969?	Mouste- rian	>9	Siliceous sandstone	Aurigna- cian	>15	Siliceous sand- stone	-	-	-	
13a	Crăciunești – Peștera Balogu	> 10 m ² /1.30 m	1924; 2019	Mouste- rian	Few flakes	Hard limestone	-	-	-	-	-	-	
13b	Crăciunești – Peștera Groapa Lupului ¹⁶	> 15 m ² /1.9 m	1924; 1999	Mouste- rian	Few flakes	quartzite	Aurigna- cian	Few flakes	Flint	-	-	-	Mousterian 34500 +/- 500 BP Aurignacian 26200 +/- 230 BP; 26010 +/- 300 BP; 26380 +/- 430 BP
13c	Crăciunești – Peștera Zidul de Sus ¹⁷	1m ² /0.80	2019	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
13d	Crăciunești – Peștera Șura de Jos ¹⁸	?/0.80	1924	-	-	-	Aurigna- cian	1 flake	Jasper	-	-	-	
14a	Federi – Peștera 1 din Coasta Vacii ¹⁹	8m ² /1.80 m	1924–1925	-	-	-	Aurigna- cian	Few flakes	Hard lime- stone	-	-	-	

No.	CAVE/ ROCKSHEL- TER	EXCAVATED SURFACE/ MAX DEPTH	FIRST AND LAST YEAR OF EXCAVA- TION	MIDDLE PALEOLITHIC			UPPER PALEOLITHIC (EARLY)			UPPER PALEOLITHIC (LATER)			RADIOMETRIC AGES AMS CONVENTIONAL
				Mouste- rian	Few flakes	Hard limestone	-	-	-	-	-	-	
14b	Federi – Peșterile 2 & 3 din Coasta Văcii ²⁰	3m ² /?	1924–1925	Mouste- rian	Few flakes	Hard limestone	-	-	-	-	-	-	
15	Pescari – Peștera Livadița	32m ² /1.5m	1972;1975	Mouste- rian	> 18	Flint	-	-	-	-	-	-	
16	Someșul Rece – Peștera Oaselor ²¹	?/?	1891;1924	-	-	-	-	-	-	Gravettian	-	-	
17	Tăgușor – Peștera La Adam ²²	Ca. 20m ² ca. 6 m	1950s; 2009	Mouste- rian	Ca. 20	Flint	Aurigna- cian?	8	Flint	Gravettian?	Few	Flint	-

¹ Păunescu 2000; Soficaru et alii 2006; Doboș et alii 2009.

² Mogoșanu 1978; Păunescu 2001.

³ Peștera 24 and Peștera 26 do not formally belong to the city of Băile Herculane; we decided to display them together with Peștera Hoților because of their proximity.

⁴ Cărciumaru et alii 2000.

⁵ Păunescu 1999.

⁶ Păunescu 2001.

⁷ Nicolăescu-Plopșor et alii 1957a.

⁸ Nicolăescu-Plopșor et alii 1957a.

⁹ Cosac et alii 2018.

¹⁰ Cărciumaru et alii 2008.

¹¹ Nicolăescu-Plopșor et alii 1957b.

¹² Păunescu 2001.

¹³ Breuil 1925; Păunescu 2001.

¹⁴ Breuil 1925; Păunescu 2001.

¹⁵ Păunescu 2001.

¹⁶ Breuil 1925; Păunescu 2001.

¹⁷ Breuil 1925; Păunescu 2001.

¹⁸ Breuil 1925; Păunescu 2001.

¹⁹ Breuil 1925; Păunescu 2001.

²⁰ Breuil 1925; Păunescu 2001.

²¹ Păunescu 2001.

²² Păunescu 1999; Tuffreau et alii 2013.

DATE RADIOCARBON DIN SITUL ARHEOLOGIC DE LA TURDAȘ-LUNCĂ (CERCETĂRILE PREVENTIVE ALE ANULUI 2011) (V). CRONOLOGIA ABSOLUTĂ A CULTURII TURDAȘ ÎN SITUL EPONIM ACESTEIA

Sabin Adrian Luca*

Tiberiu Bogdan Sava, Maria Ilie, Andreea Dima,
Daniela Pascal, Gabriela Sava, Cristian Mănăilescu**
Florentin Perianu, Raluca Teodorescu, Adrian Luca***

Cuvinte-cheie: neolitic, eneolitic și perioada dacică clasică, analize radiocarbon, Turdaș-Luncă, campania de cercetări preventive 2011, Transilvania, România

Keywords: neolithic, eneolithic and classic dacian period, radiocarbon analyzes, Turdaș-Luncă, preventive research campaign of 2011, Transilvania, Romania.

Radiocarbon data from the archaeological site from Turdaș-Luncă (preventive research of 2011) (V) The absolute chronology of Turdaș in the eponymous site of culture (Abstract)

Preventive archaeological research from 2011 led to sensational discoveries. Between these, samples were collected for the extraction of radiocarbon data. We analyze them in these lines. They belong to the epochs: early Neolithic and Eneolithic (Turdaș culture), developed Eneolithic (Petrești culture) and the classical dacian period (1 st century BC – 2 nd century AD). We have, at this moment, the first stratigraphic column corroborated with absolute chronological data of the site that gives the name of the Turdaș culture.

We analyzed 40 samples that were collected from closed archaeological features (deep dwellings, pillar pits, ritual pits). The radiocarbon data obtained (from coal remains and animal bones) corroborated with stratigraphic observations led to the absolute and relative chronology of the from Luncă point, but also to an absolute chronology of the Turdaș culture, a cultural phenomenon distinct from the Vinča culture. It influences it to a small extent (phase Ia (fig. 33–40; table VI; graph 11–12) and b (fig. 24–32; table VI; graph 9–10); phase I/II (fig. 19–23; table V; graph 7–8); phase II (fig. 11–18; table IV; graph 5–6); phase II/III (fig. 8–10; table III) and phase III (fig. 5–7; table III; graph 3–4). The next culture – Petrești – is illustrated by the samples from fig. 3–4; table II; graph 2, and the classical dacian period through those from fig. 1–2; table I; graph 1). In graph 13 we have a general illustration of the evolution of radiocarbon data for Turdaș and Petrești culture.

All these firm data will bring a little peace in the souls of those seeking successes not achieved through work, but through speculation.

Scurt istoric al cercetării sitului de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara

Situl arheologic din hotarul comunei Turdaș, punctul *Luncă* sau *La Luncă* a fost semnalat din anii '60 ai secolului XIX de F.W. Schuster¹. Acesta

era influențat de cercetarea stratigrafică – la nivelul epocii – efectuată în anul 1875 de Z. Torma².

Amănunte despre viața femeii-arheolog Z. Torma

* Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Bd. Victoriei nr. 10, Sibiu, sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro; Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare nr. 4–5, Sibiu, sabin.luca@brukenthalmuseum.ro.

** Laboratorul RoAMS, Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Măgurele-Ilfov, tiberiu.sava@nipne.ro, maria.ilie@nipne.ro.

nipne.ro, andreea.dima@nipne.ro, daniela.pascal@nipne.ro, sava_gabriela_nicoleta@yahoo.com, cristian.manailescu@nipne.ro.

*** Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare nr. 4–5, Sibiu, florentin_florentin13@yahoo.com, raluca.teodorescu@brukenthalmuseum.ro, luca.adrian87@gmail.com.

¹ Gooss 1877, 103; Gooss 1878, 593; Luca 2001, 19.

² Gooss 1878, 593.

sunt reliefate în lucrările lui M. Roska³, A. László⁴, Gh. Lazarovici⁵ sau Luca 2001⁶.

Despre situl în sine s-au publicat amănunte suplimentare de către M. Roska în 1928 (după cercetări arheologice stratigrafice)⁷ și 1941 (după explorarea aprofundată a colecțiilor Z. Torma, în principal cele din depozitele Muzeului Ardealului din Cluj)⁸.

Influența fundamentală în cercetarea aprofundată a sitului a venit după cercetarea publicată de Gh. Lazarovici și colaboratorii în anul 1991⁹.

Săpăturile sistematice începute de noi în anul 1992 s-au desfășurat până în anul 1998. Acestea au fost publicate în două volume¹⁰. De asemenea, s-au publicat foarte multe articole în limba română¹¹ sau limbi de circulație internațională¹².

Apariția acestora a dus și la un schimb puternic de idei, cărora le-am răspuns (S.A. Luca) în timp util¹³. Chiar dacă cel citat în propoziția precedentă a preferat să nu mai continue această discuție prea volatilă, partea opusă a preferat să continue demersurile sale defăimătoare antrenând și alte persoane („cercetători”). În acest articol (cel de acum), doar **situl** de la Turdaș-Luncă le va răspunde.

O dată cu această etapă s-a născut ideea obligatorie de a relua problematica legată de relațiile cronologice și culturale dintre culturile din zona Transilvaniei, Banatului, dar și a altor zone din jur. S-au redactat mai multe studii succesive pe această temă¹⁴. Cea mai serioasă problemă era, fără îndoială, cea a existenței unei terminologii cronologice și culturale nefondată pe vreo realitate clară și existentă în teren: Vinča-Turdaș și Turdaș-Vinča (un compromis terminologic născut din cunoștințe precare în ceea ce privește Transilvania neolitică). Realitățile cercetărilor sistematice din sit ne-au arătat două lucruri clare: (1) nu există nici o legătură – nici măcar formală – între cele două culturi (decât o dată cu fazele culturii Turdaș II/III și III) și (2)

cronologia uneia dintre ele (cultura Turdaș) este mult mai scurtă decât a celeilalte (cultura Vinča), fiind paralelă în timp cu fazele B, C și, parțial, D a acestei culturi¹⁵. Vinča are – însă – foarte bune alte descoperiri în Transilvania (o dată cu faza A₂¹⁶ – poate și A₁¹⁷ – și până în faza D¹⁸, complet rupte de evoluția culturii Turdaș¹⁹. De altfel, a apărut și o lucrare de doctorat pe această temă²⁰, după apariția unor articole care au lămurit existența culturii Vinča pure (dar și cu unele particularități regionale) în vestul Transilvaniei²¹ și relația dintre culturile Vinča și Turdaș, ca și culturi independente, și parțial contemporane²².

Cercetarea preventivă care a urmat (2011 – până astăzi, 2020) – ne-a întărit această convingere, nouă și echipelor de cercetare a sitului. Astfel că s-au dezvoltat idei noi, atât în ceea ce privește modul de organizare, arhitectură și cronologie relativă a acestuia²³, cât și a cronologiei absolute²⁴ sau relației acesteia cu stratigrafia și încadrările cronologice și culturale propuse²⁵.

Cercetarea cronologiei absolute a culturii Turdaș

Câteva așezări turdașene datate absolut

Toate corelațiile actuale le folosim și în urma analizării unor situri neolitice din care s-au extras date de cronologie relativă, arhitectură, date de radiocarbon și materiale arheologice. Acestea

¹⁵ Luca 2006.

¹⁶ A2 – Banat: Lazarovici 1979, 77–105 (general), 112–113 (ceramica), 122–132 (legături); Transilvania: Ciută 2015 – Limba; A2-A3; Rogoz, 2017 – Tărtăria, la 300 m, pe partea de nord-est a sitului de la *Gura Luncii*; Luca *et alii* 2020a, tabel III – bază; Luca *et alii* 2020a, tabel III – bază.

¹⁷ A1 – Banat: Lazarovici 1979, 77–105 (general), 105–112 (ceramica), 122–132 (legături); Luca 1991; Transilvania: Luca 1996c – Romos; Tărtăria-*Gura Luncii*; Luca *et alii* 2020a, tabel III – bază; Luca *et alii* 2020a, tabel III – bază.

¹⁸ D – Banat: Lazarovici 1979, 77–105 (general), 122 (ceramica), 136–139 (legături); Transilvania: Alba Iulia-*Lumea Nouă* – timpul descoperirilor este Vinča D, dar, cultural, acestea sunt aparținătoare culturii *Petrești*, nu *Foeni* așa cum susține autorul pe tot parcursul lucrării domniei sale: Gligor 2009.

¹⁹ Luca *et alii* 2000.

²⁰ Suci 2009.

²¹ Luca *et alii* 2000.

²² Luca 2006.

²³ Lazarovici *et alii* 2014; Luca 1019; Luca (coordonator) 2012; Luca (coordonator) 2012a; Luca-Suci 2014; Luca-Suci 2015; Luca *et alii* 2012; Luca *et alii* 2017; Luca *et alii* 2017a; Luca *et alii* 2017c; Luca *et alii* 2017e; Luca *et alii* 2018a.

²⁴ Luca-Suci 2007; Luca-Suci 2007a; Luca *et alii* 2016; Luca *et alii* 2017b; Luca *et alii* 2017d; Luca *et alii* 2018.

²⁵ Luca *et alii* 2017; Luca *et alii* 2017a; Luca *et alii* 2017c; Luca *et alii* 2017e; Luca *et alii* 2018a.

³ Roska 1941.

⁴ László 1991.

⁵ Lazarovici *et alii* 1991.

⁶ Luca 2001, 19–32.

⁷ Roska 1928.

⁸ Roska 1941 – aici sunt publicate vechile săpături ale Z. Torma, dar și o parte din materialele arheologice din săpăturile proprii ale lui M. Roska.

⁹ Lazarovici *et alii* 1991, 115–120, 122–132.

¹⁰ Luca 2001; Luca 2018.

¹¹ Luca 1996b; Luca 1997a; Luca 1999; Luca 2010; Luca *et alii* 2009a.

¹² Luca 1993; Luca 1996; Luca 1996a; Luca 1998; Luca 1991–2000; Luca 2003; Luca *et alii* 2009.

¹³ Luca 2002; Luca 2003a.

¹⁴ Luca 1997a; Luca 1998; Luca 1999–2000; Luca 2000; Luca 2008a; Luca 2016.

sunt cele de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2^{26} , Hunedoara-Judecătoria²⁷ sau Peștera Cauce²⁸. Cât privește celelalte situri turdașene din jur, acestea se găsesc în județul Hunedoara²⁹, în mare majoritate.

Cercetarea directă a probelor din așezarea eponimă culturii Turdaș

Cercetările de probe radiocarbon cu privire la situl arheologic Turdaș-Luncă sunt rezultatele unei colaborări dintre Muzeul Național Brukenthal și Laboratorul RoAMS³⁰ al Institutului Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Măgurele. Prima colaborare directă dintre cele două instituții s-a realizat în vederea analizării unui lot de materiale arheologice recoltat din situl de la Tărtăria-Gura Luncii³¹, ajuns la lumina soarelui în urma unor

Astfel că s-a început prelucrarea loturilor, mult mai numeroase, de la Turdaș-Luncă. O parte dintre acestea (asupra datării absolute a unor complexe arheologice închise, constituind părți stratigrafice din sit) au fost – deja – publicate.³⁵

Cultura dacică clasică (tabel I; fig. 1–2; grafic 1)

În afara materialelor arheologice neolitice și eneolitice, în situl care este prilejul descrierii prin aceste rânduri s-au descoperit și alte materiale arheologice³⁶. Știam acest lucru de la prima sinteză făcută asupra săpăturilor Zsófiiei Torma de către cercetătorul clujean M. Roska³⁷.

Spre satisfacția noastră, în zona de cercetare numită sector A_1 , a ieșit la lumină o parte dintr-un câmp ritualic al dacilor liberi, aflați în perioada clasică de dezvoltare a civilizației lor³⁸.

Tabel I. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Datele absolute pentru civilizația dacică clasică. / Table I. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for the classical dacian civilization.

Număr	Datate BP	Datate calBC	Sec-tor	Com-Plex	Datate relativă	Materialul datat
RoAMS 1262.108; Fig. 1	2017±32	2σ (95,4% probabilitate): – 107 calBC – 64 calAD	A ₁	1004	Epoca dacică clasică ¹	Cărbune
RoAMS 1252.108; Fig. 2	1899±23	2σ (95,4% probabilitate): – 91,7% – 52 – 145 calAD – 2,0% – 151 – 170 calAD – 1,7% – 194 – 209 calAD	A ₁	1003	Epoca dacică clasică	Cărbune

¹ Natea et alii 2012; Natea et alii 2013.

cercetări preventive din anul 2014³². Mai nou, s-au predat la tipar rezultatele cronologice absolute ale unei coloane stratigrafice cercetate în anul 2019³³.

Buna desfășurare a colaborării, precum și acuitatea și finețea rezultatelor științifice obținute, a făcut necesară continuarea acesteia într-un ritm și mai susținut. Ultimele 34 de date radiocarbon s-au cercetat arheologic în anul 2011 și au putut fi cercetate în laborator în urma unui program obținut prin concurs național la AFCN³⁴.

Și în această parte a cercetării am procedat la prelevarea de cărbune din complexe arheologice 1003 și 1004. După cum se poate vedea în Tabelul I, ele se înscriu în intervalul de timp relativ acordat descoperirii (secolele I-II d.Chr.).

²⁶ Luca 2001; Luca-Pinter 2001.

²⁷ Luca-Roman 1999; Tincu 2015.

²⁸ Luca et alii 2004, 45, 68–70, 75, 78, 84–90, 103–109.

²⁹ Luca 2008 – așezările turdașene.

³⁰ Asupra metodei de cercetare vezi: Sava et alii 2019.

³¹ Luca 2016.

³² Luca et alii 2016.

³³ Luca et alii 2020; Luca et alii 2020a.

³⁴ Proiectul *Primul oraș preistoric datat cu mijloace moderne din România* a fost cofinanțat de Administrația Fondului Cultural Național și s-a desfășurat în perioada iunie-noiembrie 2019. Partenerul principal în desfășurarea sa a fost Institutul de Fizică Atomică Horia Hulubei, Măgurele. Scopul proiectului a fost promovarea, conservarea și valorificarea

patrimoniului cultural arheologic al Muzeului Național Brukenthal. Rezultatele sale, pe lângă datarea prin metoda radiocarbon a unui număr de 35 de probe din situl de la Turdaș – Luncă, au fost: o expoziție outdoor care va fi itinerată în muzee partenere din țară, o expoziție online, catalog bilingv, pliant, afișe.

³⁵ Luca-Perianu 2019; Luca-Perianu 2019a; Luca et alii 2017; Luca et alii 2017b; Luca et alii 2017c; Luca et alii 2017d; Luca et alii 2018; Luca et alii 2018a; Luca et alii 2019; Luca et alii 2019a și Luca et alii 2019b.

³⁶ Și noi am semnalat deja acest tip de descoperiri, de toate epocile, în lucrarea de sinteză publicată imediat după cercetările din 2011: Luca 2012 (coord.), 119–134; Luca 2012 (coord.), 20–22. Până în anul 2019 au mai fost efectuate și alte lucrări de cercetare preventivă a sudului sitului. Materialele arheologice de epocă romană sau medievală au apărut tot timpul și, mai rar, de epoca bronzului sau Hallstatt.

³⁷ Roska 1941.

³⁸ Luca 2012 (coord.), 119–134; Luca 2012 (coord.), 20–22.

Cultura Petrești (tabel II; fig. 3–4; grafic 2)

Materialele arheologice prelevate din platformele (locuințe de suprafață) și alte tipuri de complexe arheologice adâncite au fost deja publicate (datele radiocarbon). Ele se înscriu – după opinia noastră – într-un orizont timpuriu/dezvoltat al culturii cu această denumire. Oricum, datele arată faptul că nu este vorba despre o contemporaneitate cu cultura Turdaș aici, în situl eponim al culturii cu acest nume³⁹.

Amănunte legate de exprimarea culturală și cronologică absolută a petreștenilor de la Turdaș am publicat, deja un articol⁴⁰.

Specificăm faptul că observațiile noastre arată faptul că, stratigrafic (dar și cronologic – fig. 3–4; tabel II; grafic 2), avem cel puțin două orizonturi distincte petreștene: unul cu locuințe de suprafață de mari dimensiuni (grupate câte 10–12) care se construiesc pe „mobile” artificiale în care se antrenează mari cantități de material turdașan, mai vechi (de aici și desele amestecuri între cele două culturi arheologice, ca material arheologic, în special ceramic) și un altul mai nou, cu gropi de mari dimensiuni atât pe orizontală, cât și pe verticală⁴¹.

Merită semnalat faptul că la Turdaș-Luncă locuirea Petrești este îndelungată (grafic 2). Cu toate

infrastructurii dărâmăturilor Turdaș III de către petreșteni, pentru a crea ridicăturile, platformele, pe care și-au înălțat casele. Ultimul orizont de construcție turdașan se pare că suferă acest mod de construire (case cu etaj) și datorită deselor inundații din timpul locuirii (nu numai modei!) din zonă.

Mai un lucru este de memorat! Comparând graficul 2 cu cel cu numărul 3 (dar și figurile 3–4 cu 5–7 și tabelele II și III – primele trei date)) se constată o diferență în timp care justifică un *hiatus* de locuire. Mai mult de atât! Părăsirea sitului de către turdașeni (poate că în urma unor acțiuni naturale mai puțin prietenoase⁴³) o punem în legătură cu o colonizare – mai puternică spre nord –, dar existentă și spre vest și sud-vest, numită de noi „Turdaș III/IV”⁴⁴. Spunem aceasta deoarece, analizând tipologico-stilistic materialele arheologice din situri precum Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2 ⁴⁵, Hunedoara-Judecătorie⁴⁶, Alba Iulia-Lumea Nouă⁴⁷, Pianul de Jos⁴⁸ sau Cluj-Napoca⁴⁹, toate aceste situri arată că la baza/înaintea culturii Petrești sunt stratigrafii/timpuri ai Turdașului târziu, așa cum îl avem în situl eponim în fazele II/III și III, așa cum le definim noi. De acest moment se poate lega și grupul cultural/cultura Iclod⁵⁰.

Am observat că – cel puțin după compoziția

Tabel II. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Date absolute pentru cultura Petrești⁴². / Table II. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Petrești culture.

Număr	Datate BP	Datate calBC	Sector	Complex	Datate relativă	Materialul datat
RoAMS 47.40; Fig. 3	5606±27	2σ (95,4% probabilitate): – 4492 – 4362	B	1878	Petrești	Os de animal
RoAMS 45.40; Fig. 4	5686±28	2σ (95,4% probabilitate): – 4591 – 4456	C	403	Petrești	Os de animal

acestea nu este – după opinia noastră – cea mai veche fază pentru această cultură nu se află și în acest sit. Deci, aici avem un *hiatus* (cel puțin în acest moment) între culturile Petrești (fază clasică/timpurie) și Turdaș III (prima parte).

Cultura Turdaș

Faza II/III și III (tabel III; fig. 5–7 – faza III; 8–10 – faza II/III; graficele 3–4)

Din păcate, până acum nu avem date radiocarbon pentru orizontul Turdaș III (*de pe* locuințe de suprafață cu etaj, ci doar din elementele de fundare a acestora). Una dintre cauze este scurtimea în timp a locuirii, dar și distrugerea resturilor

formelor stâlpilor de casă și a modului de săpare a acestora de la Turdaș – aici ar fi două forme de arhitectură a fundării. În faza III locuințele au o formă a fundării „clasică” (casele au etaj; parterul are vetre de gătit și pivnițe, iar etajul cuptoare de tip „țest” pentru încălzit și fabricarea de lipii; gropile de fundare sunt patruletate – în ele se află, de obicei, unul sau doi stâlpi de mari dimensiuni; gropile sunt aliniate, în 95% din cazuri, câte patru – rar, câte 5 – pe patru rânduri; locuințele sunt

³⁹ Luca *et alii* 2018; Luca *et alii* 2018a.

⁴⁰ Luca 2018a.

⁴¹ Luca 2019a, 12, 35, 36–37.

⁴² Luca *et alii* 2018; Luca *et alii* 2018a.

⁴³ Luca 2019a, 34–38.

⁴⁴ Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020.

⁴⁵ Luca 2001; Luca-Pinter 2001.

⁴⁶ Luca-Roman 1999; Tincu 2015.

⁴⁷ Gligor 2009.

⁴⁸ Bem 2015.

⁴⁹ Maxim 1999, 72–74, pl. VIII-X; Daróczy 2015.

⁵⁰ Maxim 1999, 87–92.

grupate în jurul unor piețe, iar grupurile de case sunt înconjurate cu garduri formând „cartiere”), iar în faza II/III este un tip „mixt” de fundare (o parte din stâlpi nu sunt îngropați în gropi dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, ci în „clasicele” gropi rotunde).

Locuințele fazei II/III sunt adâncite sau semi-adâncite, de mari dimensiuni, asociate cu pivnițe, și – mai rar – cu elemente de locuințe de suprafață asemănătoare celor de fază III (diferența constă în faptul că stâlpii de fundație nu sunt atât de riguros trasați ca în faza amintită și sistemul de săpare a stâlpilor de fundație este mixt (atât gropi dreptunghiulare în care sunt înfiți 1–3 stâlpi de fundare, cât și gropi rotunde cu câte un stâlp)).

Cultura Turdaș

Faza II (tabel IV; fig. 11–18; graficele 5–6)

5850 BP reprezintă, după noi, între ultimii ani ai fazei II a culturii transilvănene. Atât tipologico-stilistic, cât și ca ani absoluți, această fază ține peste 60–80 de ani BP.

Din punctul de vedere al arhitecturii, locuințele acestei faze sunt adâncite (uneori sunt grupări de două-trei gropi) și au pivnițe – fie legate de aceste grupări, fie la o oarecare distanță de acestea.

Remarcăm faptul că pentru complexul 1827 avem două date (fig. 10 și 16). Diferența cronologică dintre aceste este foarte mică, iar materialul probelor a fost același (os de animal), iar stratigrafia complexului ne arată din momentul descoperirii că

Tabel III. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Date absolute pentru cultura Turdaș, fazele II/III (fig. 8–10) și III (fig. 5–7). / Table III. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Turdaș culture, phases II/III and III.

Număr	Datare BP	Datare calBC	Sector	Complex	Datare relativă	Material datat
Cultura	Turdaș	Faza III				
RoAMS 1266.108; Fig. 5	5770±37	2σ (95,4% probabilitate): – 4714 – 4533	B	353	Turdaș, faza III	Os de animal
RoAMS 1268.108; Fig. 6	5789±35	2σ (95,4% probabilitate): – 4719 – 4547	B	1837	Turdaș, faza III	Os de animal
RoAMS 1264.108; Fig. 7	5818±37	2σ (95,4% probabilitate): – 92,7% – 4778 – 4579 – 2,7% – 4572 – 4556	B	1854B	Turdaș, faza III	Os de animal
Cultura	Turdaș	Faza II/III				
RoAMS 1251.108, Fig. 8	5845±30	2σ (95,4% probabilitate): – 88,3% – 4791 – 4652 – 7,1% – 4642 – 4615	B	1512	Turdaș, faza II/III	Cărbune
RoAMS 1263.108; Fig. 9	5853±35	2σ (95,4% probabilitate): – 4800 – 4612	B	382	Turdaș, faza II/III	Os de animal
RoAMS 1269.108; Fig. 10	5860±35	2σ (95,4% probabilitate): – 1,3% – 4826 – 4816 – 90,5% – 4803 – 4654 – 3,7% – 4639 – 4617	B	1827	Turdaș, faza II/III ¹	Os de animal

¹ Data de la fig. 10: 5860±35 BP (1,3% – 4826 – 4816; 90,5% – 4803 – 4654; 3,7% – 4639 – 4617 calBC) este prelevată din același complex ca și cea de la fig. 16 (5903±29 BP; 4837 – 4716 calBC). Diferența de timp vine dintr-o re folosire a complexului arheologic.

Tabel IV. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Date absolute pentru cultura Turdaș, faza II. / Table IV. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Turdaș culture, phase II.

Număr	Datare BP	Datare calBC	Sector	Complex	Datare relativă	Materialul datat
RoAMS 1254.108; Fig. 11	5883±36	2σ (95,4% probabilitate): – 4839 – 4688	B	1618A	Turdaș, faza II	Cărbune
RoAMS 1265.108; Fig. 12	5885±42	2σ (95,4% probabilitate): – 0,8% – 4882 – 4870 – 93,3% – 4849 – 4678 – 1,4% – 4636 – 4619	B	1609	Turdaș, faza II	Os de animal
RoAMS 1249.108; Fig. 13	5885±33	2σ (95,4% probabilitate): – 4835 – 4691	B	217	Turdaș, faza II ¹	Cărbune

Număr	Datare BP	Datare calBC	Sector	Complex	Datare relativă	Materialul datat
RoAMS 1255.108; Fig. 14	5889±40	2σ (95,4% probabilitate): – 0,6% – 4880 – 4871 – 94,8% – 4849 – 4684	B	1506B	Turdaș, faza II	Cărbune
RoAMS 44.40; Fig. 15	5901±28	2σ (95,4% probabilitate): – 4836 – 4715	A ₁	1021A	Turdaș, faza II	Os de animal
RoAMS 43.40; Fig. 16	5903±29	2σ (95,4% probabilitate): – 4837 – 4716	B	1827	Turdaș, faza II	Os de animal
RoAMS 1258.108; Fig. 17	5908±37	2σ (95,4% probabilitate): – 3,0% 4895 – 4867 – 92,4% 4851 – 4704	B	1616A	Turdaș, faza II	Cărbune
RoAMS 1259.108; Fig. 18	5917±36	2σ (95,4% probabilitate): – 4,9% 4897 – 4866 – 90,5% 4851 – 4712	B	1692	Turdaș, faza II ²	Cărbune

¹ Luca 2019a, 79–80.² Luca 2019a, 120–121.

este cel puțin un nivel de refacere a complexului. Observația s-a adeverit în momentul datării absolute (nota 51).

Cultura Turdaș

Faza I/II (tabel V; fig. 19–24; graficele 7–8)

Această fază a culturii Turdaș a fost definită de noi în ultimii ani, în mai multe articole⁵¹.

Atrage atenția pictura de tip Tăuș, ca parte componentă a culturii Turdaș, dar și folosirea acesteia ține cel puțin două faze tipologico-stilistice, I/II și II. Aceste două părți ale aceluiași timp (II) au cel puțin 100 de ani BP.

Din punctul de vedere al arhitecturii remarcăm casele adâncite, având mai multe (două-trei) gropi folosite pentru locuit. Asocierea cu pivnițele este similară cu ceea ce se întâmplă în faza a II-a.

Cultura Turdaș

Faza Ia și b (tabel VI; fig. 25–32 – faza Ib; 33–40 – faza Ia; graficele 9–10 – faza Ib; 11–12 – faza Ia)

Acest orizont cronologic și cultural a fost unul dintre cele mai puțin cunoscute în ceea ce privește începutul culturii și a sitului. Lipseau datele cronologice absolute, dar și apropierea tipologico-stilistice necesare pentru a defini locul începutului culturii în cadrul contextelor din jur.

Mai mult, raporturile acestei culturi față de marea cultură a neoliticului și eneoliticului din această parte a Europei, Vinča, nu erau cunoscute îndeajuns și au dus la teorii lipsite de fundament, astăzi⁵². Noțiunile de Vinča-Turdaș și Turdaș-Vinča sunt perimate, fără îndoială, deoarece se nasc confuzii terminologice și cronologice.

Tabel V. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Date absolute pentru cultura Turdaș, faza I/II. / Table V. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Turdaș culture, phase I/II.

Număr	Datare BP	Datare calBC	Sector	Complex	Datare relativă	Materialul datat
RoAMS 46.40; Fig. 19	5932±29	2σ (95,4% probabilitate): – 6,8% – 4897 – 4866 – 88,6% – 4851 – 4723	A	23	Turdaș, faza I/II ¹	Os de animal
RoAMS 1257.108; Fig. 20	5938±35	2σ (95,4% probabilitate): – 0,7% – 4929 – 4924 – 94,7% – 4910 – 4722	B	1591	Turdaș I/ II ²	Cărbune
RoAMS 42.40; Fig. 21	5947±35	2σ (95,4% probabilitate): – 2,0% – 4932 – 4921 – 93,4% – 4911 – 4727	A	33	Turdaș, faza I/II ³	Os de animal
RoAMS 1272.108; Fig. 22	5947±39	2σ (95,4% probabilitate): – 2,9% – 4932 – 4919 – 92,5% – 4913 – 4726	B	1810A	Turdaș I/II	Os de animal
RoAMS 1261.108; Fig. 23	5954±41	2σ (95,4% probabilitate): – 4938–4727	C	965	Turdaș I/II	Cărbune

¹ Luca et alii 2017a; Luca et alii 2017c.² Luca 2019a, 116.³ Luca et alii 2017.⁵¹ Luca et alii 2017; Luca et alii 2017a; Luca et alii 2017c.⁵² Ultima noastră luare de poziție: Luca 2006.

Tabel VI. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011 Date absolute pentru cultura Turdaş, faza Ia şi b. / Table VI. Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Turdaş culture, phase Ia-b.

Număr	Datare BP	Datare calBC	Sector	Complex	Datare relativă	Materialul datat
Cultura	Turdaş	Faza Ib				
RoAMS–1243.108; Fig. 24	5975±31	2σ (95,4% probabilitate): – 4946 – 4781	C	351	Turdaş, faza Ib ¹	Cărbune
RoAMS 1267.108; Fig. 25	5979±36	2σ (95,4% probabilitate): – 4981 – 4779	B	1801	Turdaş, faza Ib	Os de animal
RoAMS 1250.108; Fig. 26	5985±30	2σ (95,4% probabilitate): – 4950 – 4790	C	1673	Turdaş, faza Ib ²	Cărbune
RoAMS 1271.108; Fig. 27	5986±35	2σ (95,4% probabilitate): – 4981 – 4787	A ₁	1028	Turdaş, faza Ib	Os de animal
RoAMS 1244.108; Fig. 28	5987±31	2σ (95,4% probabilitate): – 4956 – 4790	A	88	Turdaş, faza Ib ³	Cărbune
RoAMS 1253.108; Fig. 29	5990±36	2σ (95,4% probabilitate): – 4981 – 4791	C	1508	Turdaş, faza Ib ⁴	Cărbune
RoAMS 1241.108; Fig. 30	5996±31	2σ (95,4% probabilitate): – 0.6% – 4974 – 4970 – 94.8% – 4964 – 4796	B	238	Turdaş, faza Ib ⁵	Cărbune
RoAMS 1248.108; Fig. 31	6027±30	2σ (95,4% probabilitate): – 5001 – 4839 calBC	B	218	Turdaş, faza Ib	Cărbune
RoAMS 1238.108; Fig. 32	6035±32	2σ (95,4% probabilitate): – 5016 – 4841	A	146	Turdaş, faza Ib	Cărbune
Cultura	Turdaş	Faza Ia				
RoAMS 1247.108; Fig. 33	6094±34	2σ (95,4% probabilitate): – 9.9% – 5207 – 5150 – 0.5% – 5136 – 5129 – 1.1% – 5120–5107 – 83.7% – 5081 – 4908 – 0.2% – 4862 – 4859	B	194	Turdaş, faza Ia ⁶	Cărbune
RoAMS 1239.108; Fig. 34	6099±36	2σ (95,4% probabilitate): – 13.2% – 5208 – 5145 – 4.9% – 5139 – 5092 – 76.9% – 5083 – 4933 – 0.4% – 4919 – 4914	B	267	Turdaş, faza Ia	Cărbune
RoAMS 1242.108; Fig. 35	6100±31	2σ (95,4% probabilitate): – 11.4% – 5207 – 5150 – 0.6% – 5136 – 5129 – 1.2% – 5120 – 5106 – 0.2% – 5099 – 5096 – 82.0% – 5081 – 4935	B	210	Turdaş, faza Ia ⁷	Cărbune
RoAMS 1246.108; Fig. 36	6116±39	2σ (95,4% probabilitate): – 5208 – 4947	A	83	Turdaş, faza Ia ⁸	Cărbune
RoAMS 1260.108; Fig. 37	6120±40	2σ (95,4% probabilitate): – 5209 – 4953	B	233	Turdaş, faza Ia ⁹	Cărbune
RoAMS 1240.108; Fig. 38	6124±33	2σ (95,4% probabilitate): – 94,5% – 5209 – 4979 – 0.9% – 4970 – 4964	B	187	Turdaş, faza Ia ¹⁰	Cărbune
RoAMS 1256.108; Fig. 39	6147±38	2σ (95,4% probabilitate): – 5214 – 4997	C	2147	Turdaş, faza Ia	Cărbune
RoAMS 1245.108; Fig. 40	6233±42	2σ (95,4% probabilitate): – 55,6% – 5309 – 5194 – 39,8% – 5181 – 5060	B	204	Turdaş, faza Ia ¹¹	Cărbune

¹ Luca 2019a, 107–108.

² Luca 2019a, 118–119 – la titlu este publicată ca fiind în sectorul B; în realitate este la graniţa cu sectorul B a sectorului C.

³ Luca 2019a, 52.

⁴ Luca 2019a, 112–113.

⁵ Luca 2019a, 80–81.

⁶ Luca 2019a, 57–58.

⁷ Luca 2019a, 75–77.

⁸ Luca 2019a, 51–52.

⁹ Luca 2019a, 90–91.

¹⁰ Luca 2019a, 53–55.

¹¹ Luca 2019a, 70–71.

Datele care urmează arată, fără îndoială, o realitate neașteptată pentru mulți cercetători. În primul rând, vedem că și această fază are cel puțin 100 de ani BP. În al doilea rând, se constată o corelație neașteptată între fortificațiile descoperite de noi în decursul cercetărilor⁵³ și fazele foarte vechi ale sitului.

Concluzii de etapă

În acest moment avem pregătite pentru datarea absolută un număr de 8 schelete umane descoperite în diferite zone ale sitului, în înmormântări aparținând unor faze diferite ale culturii Turdaș și – poate – Petrești. Spunem aceasta deoarece inventarul mormintelor este foarte sărac și intersecțiile stratigrafice existente, puțin semnificative. Dorim aceste datări deoarece avem datate resturi de cărbune și os de animal. Acestea pot fi comparate și cu probele aparținând oaselor umane.

Faza I a culturii Turdaș este prima parte cronologică și culturală a unei culturi unice și independente, în contextul vincian de pe Valea Mureșului mijlociu. Aceasta se naște și evoluează total independent, fiind influențată – însă – din când în când, de marea cultură a „metropolei” sârbești⁵⁴.

Și evoluția vinciană din Transilvania este oarecum deosebită de Banat, Oltenia și sudul Ungariei sau Serbia. Între elementele culturale specifice doar Transilvaniei – ca și calitate și cantitate – este ceramica pictată Lumea Nouă (sau Lumea Nouă-Zau⁵⁵). Aceasta apare în cele mai vechi subfaze ale orizontului A al culturii și până către sfârșitul fazei B⁵⁶.

La vest de situl de la Turdaș se află cel de la Șoimuș-*La Avicola*, recent publicat⁵⁷, contemporan cel puțin cu faza I a culturii Turdaș, momentul la. Astfel că oasele umane de aici, din C₁₈₂, sunt date: 6233±39 BP (5307 (95,4%)–5197 calBC) (RoAMS 317.53) (cultura Turdaș, faza Ia), iar cele din C₂₇₀: 6020±41 BP 5016 (95,4%)–4799) (RoAMS 318.53) (cultura Turdaș, faza Ib). Aceste ultime două date confirmă faptul că și resturile de calotă craniană umană de la Orăștie aparțin – așa cum afirmasem eu – culturii Turdaș, faza Ib (astăzi). Toate celelalte speculații avansate de unii „colegi” țin de orgolii, nu de realitățile istorico-arheologice ale *epocii* turdașene. Alt lucru interesant este

cel după care aici se păstrează – în momentele de început ale sitului – elemente Vinča A vechi⁵⁸, în asociere cu pictură de tip Lumea Nouă-Zau⁵⁹. Mai apoi, situl evoluează spre cultura Turdaș.

Tărtăria-*Gura Luncii* o vedem în timpul de apogeu a unei locuiri vinciene – care începe cel puțin în momentul A₂ al culturii. Acest lucru ni-l arată atât datele radiocarbon, cât și contextele stratigrafice. De la datele obținute la Roma⁶⁰, la cele obținute la București (RoAMS)⁶¹, se constată același lucru – situl de aici își începe evoluția vinciană *cel puțin în momentul A₂* al culturii. Aici ne împing și observațiile de la Miercurea Sibiului⁶² și Limba⁶³. O datare timpurie o au și descoperirile de la Tărtăria, semnalate de O.C. Rogoza⁶⁴. Acesta constată că la nord de sit există o locuire Vinča A₂-A₃, așa cum am constatat și noi, geografic, în 2015 între cercetarea domniei sale și tell-ul neolitic cercetat de noi⁶⁵.

La orizontul Vinča timpuriu de la începutul cronologic al descoperirilor de la Tărtăria, apar fragmentele pictate de tip Lumea Nouă-Zau, specifice unui orizont cronologic și cultural Vinča A₂-B. La Tărtăria, acestea apar pentru prima dată în orizontul Vinča A – complex 56⁶⁶. Analogii pentru pictura Lumea Nouă-Zau se află atât în situl analizat – Tărtăria⁶⁷ – cât și la Lumea Nouă⁶⁸. Cele

⁵⁸ Ștefan *et alii* 2013, pl. XI/3; XII.

⁵⁹ Ștefan *et alii* 2013, pl. XI/2.

⁶⁰ Borić 2015, 215, R-1630: 6200±65 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5311–4996 calBC; R-1655: 6215±65 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5315–5004 calBC; R-1631: 6310±65 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5469–5077 calBC.

⁶¹ Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020.

⁶² Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020 – coloana 2 a tabelului III.

⁶³ Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020 – coloana 3 a tabelului III.

⁶⁴ Rogoza 2017.

⁶⁵ Luca 2016, 209–221.

⁶⁶ Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020, fig. 9, 13, foto 12–17, fragmentul pictat: foto 17. Pentru acest din urmă fragment cele mai frumoase analogii le avem la: Maxim 1999, pl. XI, XIII/6.

⁶⁷ Luca 2016, fig. 7/3 (Vinča B), 42/3 (Vinča A), 46/3 (Vinča A), 57/1 (Vinča A), 61/4–5 (Vinča A), 69 (Vinča A), 137/1 (Vinča B), 149/1–5 (Vinča B), 158–159 (Vinča A₃-B₁); pentru reproducere mai bună a registrului pictural: Luca-Marțiș 2018, LXXIV-LXXVI – Vinča B, LXXVII – Vinča A, desen 3–4, 6–17, 19–21, foto 2–3 – Vinča A; Luca-Aldea 2019, foto 1–2, 5–11, 13–17, 19–20 – dreapta (săpăturile din anul 1989: I. Paul, I. Al. Aldea), 46 – fragmentul pictat publicat și în acest articol – Vinča A; desen 2–3; XXX.

⁶⁸ Trebuie să afirmăm că materialele de tip Lumea Nouă-Zau sunt amestecate cu materiale Petrești la: Gligor 2009, pl. CLVIII/1–15, CLIX-CLXIII, CLXVIII/1 ș.a. – acesta să fie Foeni? În acest volum se pune de către coordonator același timp cronologic absolut pentru Vinča, Lumea Nouă, Foeni și Petrești!?

⁵³ Luca (coord.) 2012, 33–45; Luca-Suciu 2014; Luca-Suciu 2015.

⁵⁴ XXX 2008.

⁵⁵ Luca-Marțiș 2018; Luca-Aldea 2019.

⁵⁶ Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020, vezi fragmentul ceramic pictat de la Miercurea Sibiului-Petriș și datarea relativă și absolută a acestuia.

⁵⁷ Ștefan 2017.

de la Limba⁶⁹, Zau⁷⁰ sau Miercurea Sibiului⁷¹, nu sunt, în nici un caz Foeni, așa cum insinuează unii!

În ceea ce privește cultura Turdaș⁷² se vede, încă o dată, că aceasta începe – cel mai devreme – contemporan cu Vinča B₁ (sau A₃-B₁?), *dar nu este cultură vinciană, ci una independentă*, dar – mai sigur ca timp relativ – evoluează de la granița dintre fazele B₁ și B₂ ale acestei culturi.

Aceste date se pot descoperi, în mare, și până acum, în baza de date creată pe <http://arheologie.ulbsibiu.ro>⁷³.

De la S. Torma⁷⁴ la M. Roska⁷⁵ sau la alți autori⁷⁶, de-a lungul timpului, situl de la Turdaș a fost mai mult *speculat* – cronologic și cultural – decât *cercetat*. Și noi, bazându-ne mult pe literatura existentă, am speculat – fără să vrem neapărat acest lucru, mai mult din lipsa unor cercetări ample – datele propriilor cercetări⁷⁷ neavând, însă, întotdeauna, baze solide. Astăzi, însă, ne apropiem tot mai mult de adevărul cel mai apropiat de realitate, al acestor vremuri, folosind intens tot ceea ce ne pune la dispoziție tehnologia actuală.

Iată că încadrarea relativă mai veche (pentru începutul culturii Turdaș), Vinča B₂, folosită și de cel mai bun cunoscător al culturilor neoliticului și eneoliticului transilvănene și bănățene din România⁷⁸, folosită și de noi în prima sinteză referitoare la cultură⁷⁹, nu mai este valabilă acum. Mai mult, un coleg de al nostru care împinge astăzi foarte târziu cultura Turdaș, din motive personale, era de acord – acum 30 de ani – cu o încadrare relativă Vinča B₁/B₂ a începutului culturii Turdaș⁸⁰, datare cu care – tot la început – nu eram de acord, considerând că mai solidă este ideea după care

începutul culturii ar fi, mai sigur, în vremea Vinča B₂⁸¹. Datarea fazei I de acum (contemporană cu Vinča A₃/B₁) ne obligă să ne remodelăm ideile și să vedem istoria temporară reală a culturii Turdaș care are – fără îndoială – și alte lucruri să ne spună o dată cu trecerea timpului și cercetărilor.

Sperăm că publicarea datelor extrase din sol în ultima perioadă, în continuare, precum și cercetarea unor noi probe prin metoda radiocarbonului, ne vor aduce tot mai aproape de adevărul cunoscut despre o civilizație atât de mult speculată științific, cea a culturii Turdaș.

Există și unele date – corecte, după opinia noastră – extrase din situri cercetate mai de mult. În situl de la Daia Română au apărut date relevante⁸². Acestea arată faptul că situl își începe evoluția în jurul anului BP 5900±100, se dezvoltă în jurul anului BP 5835±100 și își duce existența cel puțin până în anul BP 5710±100. Dacă ar fi să comparăm datele cu cele de la Turdaș, acestea s-ar încadra, cronologic, în fazele II și III ale culturii Turdaș, iar ultima ar putea fi un Petrești timpuriu.

La fel sunt datele prelevate din complexele turdășene, de această dată, de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂. Acestea se încadrează într-o etapă Turdaș III și III/IV (5825±60 BP; 5790±55 BP) și Ib (6070±70 BP)⁸³. Mai devreme⁸⁴ afirmam faptul că așezarea de aici se încadrează relativ în faza C, poate început de D a culturii Vinča⁸⁵.

La Peștera Cauce data este reprezentativă pentru orizontul turdășan III/IV sau Petrești timpuriu⁸⁶.

Dar, cu toate acestea, o încercare de a „realiza” originea unei culturi arheologice noi, pe nume Foeni⁸⁷, altundeva decât în Banat, în urma unei migrații dinspre sud⁸⁸ sau a altei căi de înaintare dinspre sau spre Transilvania (greu de definit direcția, din cauza deselor greutăți de exprimare ale autorilor⁸⁹), au făcut ca după apariția unei lucrări în anul 2009 care întorcea pe dos cronologia relativă din vestul Transilvaniei și se rebotezau culturi arheolo-

⁶⁹ Ciută 2015, 54, fig. 21 – Vinča A₃-B₁; 56, fig. 32 – Vinča B₁; XXX 2007, 47–49, foto 28–30.

⁷⁰ Lazarovici 2010; Lazarovici 2012; Borić 2015, 209.

⁷¹ Borić 2015, 210, GrA-26606: 6180±40 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5286–5002 calBC; GrA-30500: 6200±60 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5295–5045 calBC; GrN-29053: 6350±130 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5556–5001 calBC; GrA-33127: 6475±40 BP, 2σ (95,4% probabilitate): 5516–5357 calBC.

⁷² Luca *et alii* 2020; Luca *et alii* 2020 – coloana 4 a tabelului III.

⁷³ Luca-Suciu 2007; Luca-Suciu 2007a.

⁷⁴ Luca 2001, 19–27; Luca 2012 (coord.), 11–15.

⁷⁵ Roska 1941, 7–15; Luca 2001, 27–29; Luca 2012 (coord.), 15–16.

⁷⁶ Luca 2001, 29–32; Luca 2012 (coord.), 16–18.

⁷⁷ Lazarovici *et alii* 2014; Luca 1993; Luca 1996; Luca 1996a; Luca 1996b; Luca 1998; Luca 2001; Luca 2003; Luca 2010; Luca-Spânu 2001; Luca *et alii* 2009; Luca *et alii* 2009a; Luca *et alii* 2012.

⁷⁸ Lazarovici *et alii* 1991, 122.

⁷⁹ Luca 2001, 30–32.

⁸⁰ Drașovean-Mariș 1982–1983, 90, pl. II/1–16, III/1–22.

⁸¹ Luca 2001, 31.

⁸² Gligor 2009, pl. CLXXXIII/1–3; Borić 2015, 205.

⁸³ Luca 2001, 139–145, pl. VI-IX.

⁸⁴ Luca 1997.

⁸⁵ Luca 1997, 77.

⁸⁶ Borić 2015, 205.

⁸⁷ Săpături din Banat realizate de Fl. Drașovean, niciodată publicate după principiile școlii din care provine (monografic, pe niveluri de locuire, complexe închise ilustrate separat etc.). Datele radiocarbon publicate în legătură cu acest sit nu sunt mai vechi decât Turdaș III și ajung în Turdaș III/IV, așa cum arată ceea ce s-a publicat până acum: Borić 2015, 206.

⁸⁸ Drașovean 2013; Drașovean 2014; Drașovean 2015.

⁸⁹ Diaconescu 2014; Drașovean 2014; Gligor 2014; Tincu 2015; Suciu 2015.

Tabel VII. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Date absolute pentru culturile Petrești și Turdaș (fazele III, II/III, II, I/II și Ia-b în comparație cu date absolute de la Vinča. / Table VII. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Absolute data for Petrești and Turdaș culture (phases III, II/III, II, I/II and Ia-b compared with absolute data from Vinča).

Vinča-Belo Brdo ¹	Turdaș-Luncă
Hd-17401; 5673±34 – ▼7.3, Vinča B; GrN-16597; 5728±34.	RoAMS 47.40; 5606±27; Fig. 3; cultura Petrești RoAMS 45.40; 5686±28; Fig. 4; cultura Petrești
GrN-1537; 5845±160 – ▼3.48, Vinča D2; Hd-17374; 5855±27 – ▼4.1, Vinča D1.	RoAMS 1266.108; 5770±37; Fig. 5, cultura Turdaș, faza III RoAMS 1268.108; 5789±35; Fig. 6, cultura Turdaș, faza III RoAMS 1264.108; 5818±37; Fig. 7, cultura Turdaș, faza III RoAMS 1251.108; 5845±30; Fig. 8, cultura Turdaș, faza II/III RoAMS 1263.108; 5853±35; Fig. 9, cultura Turdaș, faza II/III RoAMS 1269.108; 5860±35; Fig. 10, cultura Turdaș, faza II/III
	RoAMS 1254.108; 5883±36; Fig. 11, cultura Turdaș, faza II RoAMS 1265.108; 5885±42; Fig. 12, cultura Turdaș, faza II RoAMS 1249.108; 5885±33; Fig. 13, cultura Turdaș, faza II RoAMS 1255.108; 5889±40; Fig. 14, cultura Turdaș, faza II RoAMS 44.40; 5901±28; Fig. 15, cultura Turdaș, faza II RoAMS 43.40; 5903±29; Fig. 16, cultura Turdaș, faza II RoAMS 1258.108; 5908±37; Fig. 17, cultura Turdaș, faza II RoAMS 1259.108; 5917±36; Fig. 18, cultura Turdaș, faza II
	RoAMS 46.40; 5932±29; Fig. 19, cultura Turdaș, faza I/II RoAMS 1257.108; 5938±35; Fig. 20, cultura Turdaș, faza I/II RoAMS 42.40; 5947±41; Fig. 21, cultura Turdaș, faza I/II RoAMS 1272.108; 5947±39; Fig. 22, cultura Turdaș, faza I/II RoAMS 1261.108; 5954±41; Fig. 23, cultura Turdaș, faza I/II
	RoAMS-1243.108; 5975±31; Fig. 24, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1267.108; 5979±36; Fig. 25, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1250.108; 5985±30; Fig. 26, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1271.108; 5986±35; Fig. 27, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1244.108; 5987±31; Fig. 28, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1253.108; 5990±36; Fig. 29, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1241.108; 5996±32; Fig. 30, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1248.108; 6027±30; Fig. 31, cultura Turdaș, faza Ib RoAMS 1238.108; 6035±32; Fig. 32, cultura Turdaș, faza Ib
Hd-17525; 6051±34 – ▼6.9 Vinča B; Hd-16639; 6081±68 – ▼6.4 Vinča C.	RoAMS 1247.108; 6094±34; Fig. 33, cultura Turdaș, faza Ia RoAMS 1239.108; 6099±36; Fig. 34, cultura Turdaș, faza Ia
Hd-16864; 6145±34 – ▼7.1 Vinča B; Hd-14110; 6149±63 – ▼7.8 Vinča B; Hd-16636; 6180±40 – ▼7.8 Vinča B; GrN-1546; 6190±60 – ▼8 Vinča A; Hd-17674; 6198±51 – ▼7.1 Vinča B.	RoAMS 1242.108; 6100±31; Fig. 35, cultura Turdaș, faza Ia RoAMS 1246.108; 6116±39; Fig. 36, cultura Turdaș, faza Ia RoAMS 1260.108; 6120±40; Fig. 37, cultura Turdaș, faza Ia RoAMS 1240.108; 6124±33; Fig. 38, cultura Turdaș, faza Ia RoAMS 1256.108; 6147±38; Fig. 39, cultura Turdaș, faza Ia
Hd-14184; 6249±31 – ▼9.3 Vinča A; Hd-17776; 6259±47 – ▼6.9 Vinča B; Hd-14235; 6264±22 – ▼8.5 Vinča A; Hd-17665; 6273±49 – ▼8.4 Vinča A; Hd-16733; 6293±79 – ▼7 Vinča B; Hd-16661; 6353±66 – ▼8.7 Vinča A.	RoAMS 1245.108; 6233±42; Fig. 40, cultura Turdaș, faza Ia

¹ Borić 2015, 216–217.

gice deja definite⁹⁰, se încunună totuși cu mai multe lucrări, apărute în aceeași revistă (Analele Banatului, serie nouă), pe aceeași temă, în anii 2013⁹¹, 2014⁹² și

2015⁹³. Mare parte din conținutul acestora nu mai are valoare deosebită în urma apariției bibliografiei semnate de S.A. Luca și colaboratorii de după 2017.

Cât privește baza stratului neolitic de cultură la

⁹⁰ Gligor 2009.

⁹¹ Diaconescu 2013; Drașovean 2013.

⁹² Diaconescu 2013; Drașovean 2014; Gligor 2014 – marea problemă s-a dovedit a fi articolul Luca-Urian 2010 în care arătam că cea mai bună denumire pentru Foeni ar fi – în cel mai bun caz – Mintia-Foeni. Astăzi nu mai țin la această idee

deoarece îmi este clar că în Transilvania cultura se numește Petrești.

⁹³ Tincu 2015 – cu aceeași problemă ca mai sus, în nota 109; Suciu 2015 – care contrazice, cu vorbe grele, propriile idei din două articole mai vechi: Luca-Suciu 2014 și Luca-Suciu 2015.

Turdaș-Luncă, acesta este reprezentat de un complex de sfârșit de faza Ic a culturii Starčevo-Criș⁹⁴.

Am atașat Tabelul VII doar pentru a vedea raportarea – în mare – în ani absoluți a Culturii Turdaș la cultura Vinča.

Mulțumiri

Cu acest prilej trebuie să mulțumesc, încă o dată, echipei de la institutul „H. Hulubei”, dar și tuturor celor care au lucrat în teren, fără preget, pentru a ajunge să cunoaștem, cu adevărat, cultura transilvăneană numită Turdaș⁹⁵.

Concluzii

Acest lot de date radiocarbon încep să pună ordine în realitățile cronologice și culturale îndelung speculate de-a lungul timpului, privind cultura Turdaș. Loturile de materiale arheologice, dar și datele radiocarbon, arată evoluția unitară – timp de peste 400 ani BP – a unui sit, net diferit de cultura Vinča, așa cum este definită ea în fazele B₁₋₂, C_{1-2 (3)} și D₁. Dar despre aceste observații se vor vedea mai multe în seria de volume dedicate cercetărilor preventive din acest sit⁹⁶.

Dacă este să ne raportăm la realitățile culturale din Ungaria – la care se face referire de multe ori – vedem faptul că, în Transilvania, cultura Turdaș, faza I, este în mare parte contemporană (după datele radiocarbon din acest articol) cu fenomenele cronologice din Banat (legate de cultura Banatului) – Tisa veche⁹⁷, iar fazele I/II, II și III cu cultura Tisa veche – Tisa clasică⁹⁸. Se confirmă, astfel, apartenența cronologică a culturii Turdaș, faza I, la un orizont cronologic și cultural înainte de faza C a culturii Vinča (A₃₂-B) și terminarea cronologiei acesteia la începutul fazei D a acestei culturi.

Câteva situri din Serbia arată serii cronologice aproape identice cu Turdașul, între care și cel eponim culturii Vinča⁹⁹.

Mulțumiri suplimentare

Mulțumesc (Sabin Adrian Luca) – în primul rând – celor care vreme de 30 de ani au participat la șantierele arheologice-școală organizate sub egida Universității „Lucian Blaga” din Sibiu la Turdaș-Luncă. Sute de oameni au învățat ce este arheologia și s-au dezvoltat ca elevi, studenți (licență, master), doctoranzi, post-doctoranzi, habilitați, bursieri în diferite stagii și OAMENI. Le mulțumesc tuturor

– chiar și celor care au părăsit echipa – și sunt încântat că i-am cunoscut. Am încercat – în anul 2014 – să egalizăm dialogul¹⁰⁰, dar, după câte se vede, nu s-a putut. Totul merge înainte!

Un cuvânt de bine și domnului Tiberiu Bogdan Sava (Măgurele), cel fără de care acest program ambițios nu s-ar fi putut desfășura.

BIBLIOGRAFIE / BIBLIOGRAPHY

Bem 2015

C. Bem, *Sistemul de fortificare al stațiunii eneolitice de la Pianu de Jos Podei (Alba, România). Între simbolism și rațiuni defensive*, Monografii 10, (2015), Târgoviște (Editura Cetatea de Scaun).

Borić 2015

D. Borić, The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Cooper Age Transition and the Notion of the Archaeological Culture. In S. Hansen, P. Raczky, B. Anders, A. Reingruber, *Neolithic and Cooper Age Between the Carpathians and Aegean Sea*. Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennia BCE, *Archäologie in Eurasien*, 31 (2015), 157–217, Verlag Marie Leidorf.

Ciută 2015

M. Ciută, Noi precizări cu privire la succesiunea depunerilor neolitice de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba), *Apulum* 52 (2017), 47–84.

Daróczy 2015

T.-T. Daróczy, *Cluj-Napoca – Iuliu Maniu Street No. 4 – the Neolithic levels*. Cluj-Napoca (2015).

Diaconescu 2013

D. Diaconescu, Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Banatului Carpat (cultura Tiszapolgár), *AnB, S.N.*, 21 (2013), 35–60.

Diaconescu 2014

D. Diaconescu, Despre cultura Turdaș și poziția sa cronologică, *AnB, S.N.*, 22 (2014), 69–90.

Drașovean 2013

Fl. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent, *AnB, S.N.*, 21 (2013), 11–34.

Drașovean 2014

Fl. Drașovean, Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul Bazinului Carpat, *AnB, S.N.*, 22 (2014), 33–68.

Drașovean 2015

Fl. Drașovean, The Transition from the Neolithic to the Copper Age in Banat. Tradition and Innovation. In: Sorin

⁹⁴ Luca *et alii* 2012.

⁹⁵ Sava *et alii* 2019.

⁹⁶ Luca 2019; Luca 2019a.

⁹⁷ Yerkes 2009, 1097–1098.

⁹⁸ Yerkes 2009, 1096–1097.

⁹⁹ Borić 2015.

¹⁰⁰ Luca 2014, 139 (RO), 140 (EN).

Cociș Vlad-Andrei Lăzărescu Monica Gui Dan-Augustin Deac (eds.), *Ad Finem Imperii Romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, BEN 8, Cluj-Napoca (2015), 129–144.

Drașovean-Mariș 1982–1983

Fl. Drașovean, T. Mariș, Cercetări arheologice de suprafață în așezarea neolitică de la Turdaș (jud. Hunedoara), *Sargetia* 16–17 (1982–1983), 89–94.

Gligor 2009

M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor descoperiri*, Editura Mega, Cluj-Napoca (2009).

Gligor 2014

M. Gligor, Începuturile eneoliticului timpuriu în Transilvania. O abordare bayesiană, *AnB*, S.N., 22 (2014), 91–106.

Gooss 1877

C. Gooss, Skizzen zur Vorrömischen Kulturge-schichte der Mittleren Donaugegenden, *AVSL* 14 (1877, 1), 47–175.

Gooss 1878

C. Gooss, Bericht über die von fräulein Sofie von Torma in der Sizung der historischen section des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde im August 1877 aus-gestellte Sammlung prähistorischen funde, *AVSL* 14 (1878, 3), 592–626.

Jakucs *et alii* 2016

J. Jakucs, E. Bánffy, K. Oross, V. Voicsek, C.B. Ram-sey, E. Dunbar, B. Kromer, Al. Bayliss, D. Hoffmann, P. Marshall, A. Whittle, Between the Vinča and Linearband-keramik Words: The Diversity and Practices and Identities in the 54th–53rd Centuries cal BC in Southwest Hun-gary and Beyond, *World Prehist* 29 (2016), 267–336, DOI 10.1007/s10963-016-9096-x.

Lazarovici 1979

Gh. Lazarovici, Neoliticul Banatului. *BMA* 4, Cluj-Napoca (1979), 1–2.

Lazarovici 2010

Gh. Lazarovici, Evolution, absolute and relative chro-nology of the Zau Culture, *SAM* 11 (2010), 115–128.

Lazarovici 2012

Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau, *ActaMP* 34 (2012), 57–71.

Lazarovici-Lazarovici 2015

Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, Chronological and Cultural Correlations between Neolithic and Cooper Age Civilisations of Central and North Transylvania and East Alföld Area. In: C. Virág (ed), *Neolithic Cultural Phenom-ena in the Upper Tisza Basin*, Satu Mare (2015), 7–38.

Lazarovici *et alii* 1991

Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z.M. Kalmar, S.A. Luca, M. Nica, *Cultura Vinča în România*, Timișoara (1991).

Lazarovici *et alii* 2014

Gh. Lazarovici, S.A. Luca, Gh.V. Natea, C.I. Suciu, M. Căstăian, Turdaș, C sector. Reconstruction of feature or ST 29 based on ethno-archaeological studies, *ActaTS* 13 (2014), 73–112.

László 1991

A. László, Un pionnier de la réchérche de la civilisa-tion Turdaș-Vinča. Zsófia von Torma, *Banatica* 11 (1991), 37–51.

Luca 1991

S.A. Luca, Stratigraphie et chronologie. Le plus ancien rapport stratigraphique d'entre les cultures Starčevo-Criș et Vinča – correlation d'entre les niveaux Ve et IVe de Liubcova-Ornița, *Banatica* 11 (1991), Reșița, 141–155.

Luca 1993

S.A. Luca, A new special discovering from Turdaș, *Banatica* 12 (1993, 1), 21–23.

Luca 1996

S.A. Luca, Eine rituelle Anlage in Turdaș-Luncă (Kreis Hunedoara), *FVL* 39 (1996, 1–2), 121–126.

Luca 1996a

S.A. Luca, Die Siedlung von Thorendorf/Turdaș – der gegenwärtige Stand der archäologischen Ausgrabungss-telle. In: Fl. Drașovean (ed.), *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, Ed. Mirton, Timișoara (1996), 219–222.

Luca 1996b

S.A. Luca, Un complex ritual de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara), *Apulum* 34 (1996), 37–42.

Luca 1996c

S.A. Luca, Die Vinča-Siedlung aus Rumeß. Die A-Phase der Vinča- Kultur in Siebenbürgen, *Sargetia* 26 (1995–1996, 1), 45–62.

Luca 1997

S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Hab-itatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X2)*, BMA 4, Editura Altip, Alba Iulia (1997).

Luca 1997a

S.A. Luca, Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare, *CCDJ* 15 (1997), 252–262.

Luca 1998

S.A. Luca, Die kulturelle Beziehungen am Ende der entwickelten Jungsteinzeit zwischen Siebenbürgen und den umgebenden Gebiete. Die Widerspiegelung dieser in den in der Siedlung von Turdaș-Luncă (Kr. Hunedoara).

In: Fl. Draşovean (ed.), *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, Ed. Eurobit, Timişoara (1998), 165–180.

Luca 1999

S.A. Luca, Descrierea cercetărilor arheologice sistematice de la Turdaş-Luncă – campaniile de cercetare ale anilor 1992–1995, *BCMI* 10 (1999, 1–4), 171–185.

Luca 1999–2000

S.A. Luca, Aspekten des Neolithikums und des Äneolithikums aus dem Süden und Südwesten Siebenbürgens, *AnB*, S.N., 7–8 (1999–2000), 53–74.

Luca 2000

S.A. Luca, Aspekten des Neolithikums und des Äneolithikums aus dem Süd-Westen Siebenbürgens, *SAA* 7 (2000), 90–120.

Luca 2001

S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureşului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaş-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*. BMA 17 (2001), (a colaborat la lucrare: A.L. Spănu).

Luca 2002

S.A. Luca, Noch Einmal zum Siebenbürgischen Neolithikum und Äneolithikum, *PB* 2 (2002), 69–86.

Luca 2003

S.A. Luca, Anmerkungen für die geschichtlichen entdeckungen bezüglich der Archäologischen niederlassung aus Turdaş-Luncă (bezirk Hunedoara) / Observații cu privire la istoricul cercetărilor referitoare la situl arheologic de la Turdaş-Luncă (jud. Hunedoara), *Banatica* 16 (2003), 77–102.

Luca 2003a

S.A. Luca, Încă o dată despre neoliticul și eneoliticul transilvănean, *Apulum* 40 (2003), Alba Iulia, 73–88.

Luca 2006

S.A. Luca, Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania (II). In: Nikola Tasić, Cvetan Grozdanov, *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrad (2006), 341–366.

Luca 2008

S.A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara* – ediția a doua. BB 26, Editura Altip, Alba Iulia (2008), (au colaborat: D. Diaconescu, I.V. Ferencz, C.C. Roman, Al. Sonoc, C.I. Suciu, S. Tincu).

Luca 2008a

S.A. Luca, The Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania. In: Joan Marler (ed.), *The Danube Script. Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe*, Sebastopol, USA (2008), 23–38.

Luca 2010

S.A. Luca, Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaş. In: Laurent Chrzanovski, *De la primele scrieri*

la multimedia. O scurtă istorie a comunicării și mai mult, Alba Iulia (2010), 273–283.

Luca 2012 (coord.)

S.A. Luca (coordonator), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaş-Luncă (jud. Hunedoara). Campania 2011*. BB 59 (2012) (au colaborat la lucrare: D. Barbu, C. Bobic, I. Bocan, T. Buleteanu, M. Ciută, Fl. Chioar-Dumitrescu, S. Galea, A. Georgescu, Gh. Lazarovici, A. Luca, Fl. Martiş, D. Micle, Cl. Munteanu, Gh. Natea, C.M. Neagu, A. Nițoi Al. Olănescu, V. Palaghie, B. Părau, P.G. Popescu, C. Scărlătescu, V. Sava, C.I. Suciu, A. Șeulean-Tudorie, I. Socol, S. Tincu).

Luca 2012a (coord.)

S.A. Luca (coordonator), *Cercetarea preventivă. Provoacarea arheologică a zilelor noastre*. Catalog. BB 61, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu (2012), (au colaborat la lucrare: A. Georgescu, A. Luca, Gh. Natea, Cl. Munteanu, V. Palaghie, R.M. Teodorescu, Cl. Urduzia).

Luca 2014

S.A. Luca, *Art and religious beliefs in the Neolithic and Aeneolithic from Romania*. BB 67 (2014), Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu.

Luca 2016

S.A. Luca, *Tărtăria REDIVIVA*. BB 71, Alba Iulia (2016).

Luca 2018

S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureşului (III). Noi cercetări arheologice la Turdaş-Luncă. II. Campaniile anilor 1996–1998*. BS 25 (2018), (au colaborat la lucrare: D. Diaconescu, C. Roman, G. El Susi, Fl. Perianu și A. Luca).

Luca 2018a

S.A. Luca, Some details about the C403 archaeological feature from the site of Turdaş-Luncă, Hunedoara County (III). Petrești culture I. Preventive excavations of the year 2011, *ActaTS* 17 (2018), 115–120.

Luca 2019

S.A. Luca, *Un oraș preistoric din Europa. Turdaş-Luncă. Sector A*. Vol. I.1. BS 26, Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, Sibiu (2019).

Luca 2019a

S.A. Luca, *Un oraș preistoric din Europa. Turdaş-Luncă. Sector B*. Vol. II.1. BS 27, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu (2019).

Luca-Aldea 2019

S.A. Luca, I.Al. Aldea, Album. *Evoluția picturii în situl neolitic și eneolitic de la Tărtăria-Gura Luncii* (II), BB 75, Sibiu (2019).

Luca-Ciugudean

S.A. Luca, H. Ciugudean, O depunere ritualică aparținând culturii Petrești descoperită la Uioara de Jos, *Apulum* 55 (2018), 9–22.

- Luca-Martiş 2018
S.A. Luca, Fl. Martiş, *Evoluția picturii în situl neolitic și eneolitic de la Tărtăria-Gura Luncii* (I). Album. BB 72, Sibiu (2018).
- Luca-Perianu 2019
S.A. Luca, Fl. Perianu, Turdaș culture at Tărtăria-Gura Luncii. Discoveries from 2014. In: Al. Kósa (coord.), *In Honorem Magistri IOAN HAȚEGAN 70*, Academia Română, Timișoara (2019), 209–222.
- Luca-Perianu 2019a
S.A. Luca, Fl. Perianu, Turdaș-Luncă. 2011 preventive campaign, Sector B. Feature 341–2. A ritual pit? Turdaș culture, phase III, *ActaTS* 18 (2019), 114–125.
- Luca-Pinter 2001
S.A. Luca, Z.K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine archäologische Monographie*. BMA 16, Sibiu (2001).
- Luca-Roman 1999
S.A. Luca, C.C. Roman, Materiale eneolitice descoperite la Hunedoara-Judecătoria, *Corviniana* 5 (1999), 6–11.
- Luca-Suciu 2007
S.A. Luca, C.I. Suciu, Bază de date deschisă (14C) pentru neoliticul și eneoliticul din zona carpato-danubiană. In N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpătice*, Iași (2007), 213–228.
- Luca-Suciu 2007a
S.A. Luca, C.I. Suciu, Digitizare și accesibilitate online – proiecte în desfășurare ale centrului de cercetare IPCTE Sibiu, *BAM* 2 (2007, 1), 13–39.
- Luca-Suciu 2014
S.A. Luca, C.I. Suciu, Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România, *Banat-ica* 24 (2014, 1), 7–24.
- Luca-Suciu 2015
S.A. Luca, C.I. Suciu, The Eneolithic fortification system of Turdaș-Luncă, Hunedoara County, Romania. In: Jan Gancarski (ed.), *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Krosno (Polonia) (2015), 43–60.
- Luca-Urian 2012
S.A. Luca, C. Urian, Neue archäologische Funde im Kreis Temesch / Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foeni-Mintia in Siebenbürgen, *FVL* 55 (2012), Sibiu, 7–32.
- Luca et alii 2000
S.A. Luca, H. Ciugudean, A. Dragotă, C.C. Roman, Faza timpurie a culturii Vinča în Transilvania. Repere ale orizontului cronologic și etnocultural, *Angustia* 5 (2000), 37–72.
- Luca et alii 2008
S.A. Luca, D. Diaconescu, C.I. Suciu, Archaeological research in Miercurea Sibiului-Petriș (Sibiu County, Romania): the Starčevo-Criș level during 1997–2005 (a preliminary report), *Documenta Praehistorica*, Ljubljana, 35 (2008), 325–343.
- Luca et alii 2009
S.A. Luca, C.I. Suciu, A. Luca, Incised amulet from Turdaș-Luncă archaeological excavation, *Proceedings: Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic; International symposium: The Danube script: Neo-Eneolithic „writing” in Southeastern Europe*, Sabin Adrian Luca (ed.), BB 35, Ed. Altip, Sibiu (2009), 67–76.
- Luca et alii 2009a
S.A. Luca, C.I. Suciu, A. Luca, Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaș, *BAM* 4 (2009, 1), 21–30.
- Luca et alii 2012
S.A. Luca, A. Tudorie, M.M. Ciută, Data concerning C164 feature from Turdaș-Luncă (Hunedoara County), *ActaTS* 11 (2012), 7–21.
- Luca et alii 2016
S.A. Luca, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Date radiocarbon ale nivelului III de la Tărtăria-Gura Luncii (cercetările preventive ale anilor 2014–2015), *Apulum* 53 (2016), Alba Iulia, 27–34.
- Luca et alii 2017
S.A. Luca, Fl. Perianu, S. Chideșă, Câteva amănunte despre complexele arheologice C32–33 din situl de la Turdaș-Luncă, jud. Hunedoara (I). Săpăturile preventive ale anului 2011. In: P. Pavel, O. Savu (ed.), *Studia in Honorem Florea Costea. La a 80-a aniversare*, Brașov (2017), 32–50.
- Luca et alii 2017a
S.A. Luca, Fl. Perianu, S. Chideșă, Some Details Regarding the Archaeological Feature C23 from Turdaș-Luncă Site, *ActaTS* 16 (2017), 21–61.
- Luca et alii 2017b
S.A. Luca, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (1), *Apulum* 54 (2017, 1), 137–146.
- Luca et alii 2017c
S.A. Luca, Fl. Perianu, S. Chideșă, Câteva amănunte despre complexul arheologic C23 din situl de la Turdaș-Luncă, jud. Hunedoara (II). Săpăturile preventive ale anului 2011, *Banatica* 27 (2017, 1), 247–260.
- Luca et alii 2017d
S.A. Luca, Fl. Dumitrescu-Chioar, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă

(cercetările preventive din anul 2011) (II), *AnB*, S.N., 25 (2017), 35–40.

Luca *et alii* 2018

S.A. Luca, †Fl. Dumitrescu-Chioar, T. B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Fl. Perianu, Radiocarbon data from the Turdaș-Luncă archaeological site. Petrești culture (preventive research of 2011) (II), *ActaTS* 17 (2018), 121–132.

Luca *et alii* 2018a

S.A. Luca, Some details about the C403 archaeological feature from the site of Turdaș-Luncă, Hunedoara County (III). Petrești culture I. Preventive excavations of the year 2011, *ActaTS* 17 (2018), Sibiu, 115–120.

Luca *et alii* 2019

S.A. Luca, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș-Luncă (cercetările preventive ale anilor 2011) (III), *Apulum* 56 (2019), 1–16.

Luca *et alii* 2019a

S.A. Luca, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Fl. Perianu, R. Teodorescu, Radiocarbon data from the archaeological site of Turdaș-Luncă (preventive research of 2011)(IV), *ActaTS* 18 (2019), Sibiu, 93–113.

Luca *et alii* 2019b

S.A. Luca, Fl. Perianu, T. B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Radiocarbon data from the Turdaș-Luncă archaeological site (the preventive researches of 2011) (III), *StudiaUC* 16 (2019), Sibiu, 13–24.

Luca *et alii* 2020

S.A. Luca, Gabriel T. Rustoiu, Fl. Perianu, S. Chideșa, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Absolute Dating of the Systematic Excavation from 2019 of the Archaeological Site from Tărtăria-Gura Luncii (Alba County, Romania), *ActaMN* (2020), sub tipar.

Luca *et alii* 2020a

S.A. Luca, Gabriel T. Rustoiu, Fl. Perianu, S. Chideșa, T.B. Sava, D. Păceșilă, O. Gaza, I. Stanciu, G. Sava, B. Ștefan, Săpătura sistematică din anul 2019 în situl arheologic de la Tărtăria-Gura Luncii (jud. Alba, România). Datarea radiocarbon a stratigrafiei zonei de nord-vest, *Apulum* (2020), sub tipar.

Maxim 1999

Z. Maxim, Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice, *BMN* 19, Cluj-Napoca (1999).

Natea *et alii* 2012

Gh.V. Natea, V. Palaghie, S.A. Luca, La Tène discoveries in the settlement of Turdaș-Luncă (Hunedoara County, Romania), *ActaTS*, 11 (2012), 141–167.

Natea *et alii* 2013

Gh.V. Natea, V. Palaghie, S.A. Luca, Descoperiri La Tène în așezarea de la Turdaș-Luncă, *SUC:SH* 10 (2013), 19–40.

Rogozea 2017

O. C. Rogozea, Discoveries Attributed to the Early Vinča Phase in Tărtăria “Gura Luncii” (Alba County). The 214 Preventive Archaeological Researches Performed on “Site 10B”, *Ziridava* 31 (2017), 7–28.

Roska 1928

M. Roska, Stațiunea neolitică de la Turdaș, *PMJH* 3(1928), 3–27.

Roska 1941

M. Roska, Die Sammlung Szófia von Torma, Cluj (1941).

Sava *et alii* 2019

T. Sava, C. Simion, O. Gâza, I. Stanciu, D. Păceșilă, G. Sava, A. Vasiliu, Status Report on the Sample Preparation Laboratory for Radiocarbon Dating at the New Bucharest Roams Center, *Radiocarbon* 61 (2019, 2), 649–658, doi:10.1017/RDC.2018.12.

Suciu 2009

C.I. Suciu, *Cultura Vinča in Transilvania*, BB 44, Sibiu (2009).

Suciu 2015

C. Suciu, Metodologia analizei post-săpătură a sitului de la Turdaș-Luncă(I). Câteva observații legate de modalitatea de publicare și interpretare al sistemului de fortificație, *AnB*, S.N., 23 (2015), 51–62.

Ștefan 2017

S.E. Ștefan, Miniature vessels from Șoimuș – La Avicola (Ferma 2), Hunedoara County. A case study, *DaciaNS* 61 (2017), 71–102.

Ștefan *et alii* 2013

S.E. Ștefan, R. Petcu, R. Petcu, Reprezentări antropomorfe din așezarea neolitică de la Șoimuș-La Avicola (Ferma 2), jud. Hunedoara, *StudPre* 10, 2013, 49–66.

Tincu 2015

S. Tincu, Cercetările arheologice preventive de la Hunedoara. Considerații privind încadrarea culturală și cronologică a descoperirilor, *AnB*, S.N., 23 (2015), 63–87.

Yerkes *et alii* 2009

R.W. Yerkes, A. Gyucha, W. Parkinson, A Multiscalar approach to Modeling the end of the Neolithic on the Great Hungarian Plain using Calibrated Radiocarbon dates, *Radiocarbon* 51 (2009, 3), 1071–1109.

X X X 2008

N. Tasić (ed.), *Vinča. Prahistorička Metropol. Istrajivania 1908–2008*, Belgrad (2008).

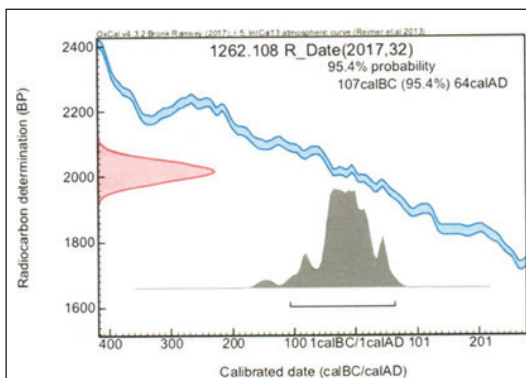

Fig. 1. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1262.108. Civilizația dacică clasică. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1262.108. Classical dacian period.

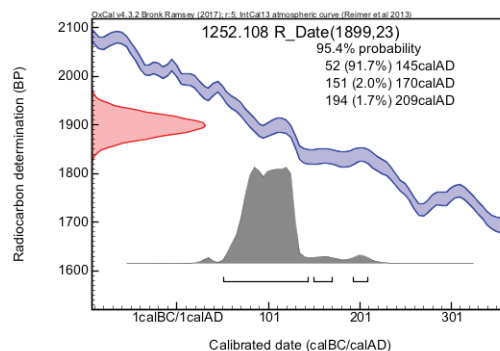

Fig. 2. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1052.10. Civilizația dacică clasică. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1252.108. Classical dacian period.

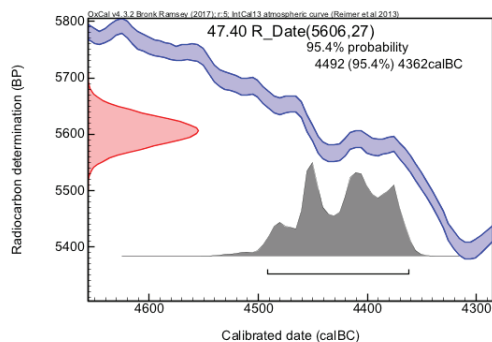

Fig. 3. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 47.40. Cultura Petrești. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 47.40. Petrești culture.

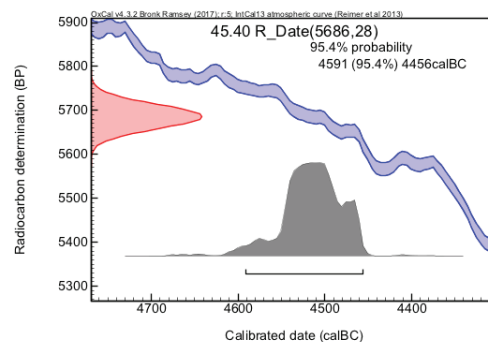

Fig. 4. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 45.40. Cultura Petrești. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 45.40. Petrești culture.

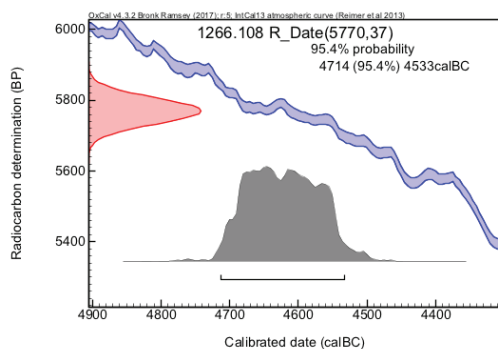

Fig. 5. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1266.108. Cultura Turdaș, faza III. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1266.108. Turdaș culture, phase III.

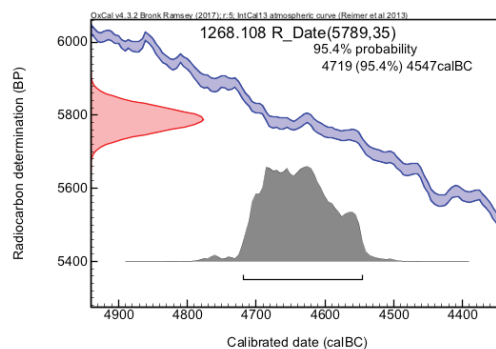

Fig. 6. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1268.108. Cultura Turdaș, faza III. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1268.108. Turdaș culture, phase III.

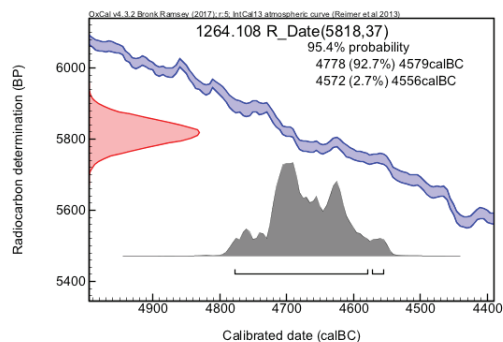

Fig. 7. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1264.108. Cultura Turdaş, faza III. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1264.108. Turdaş culture, phase III.

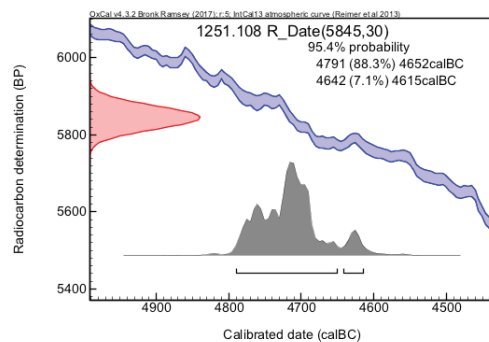

Fig. 8. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1251.108. Cultura Turdaş, faza II/III. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1251.108. Turdaş culture, phase II/III.

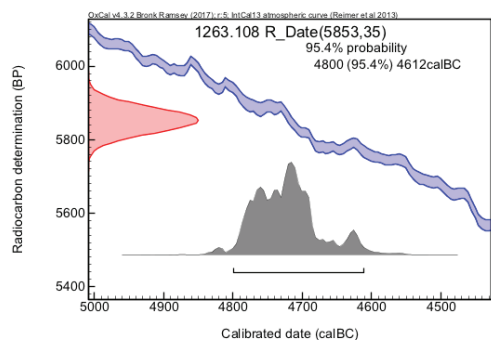

Fig. 9. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1263.108 Cultura Turdaş, faza II/III. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1263.108. Turdaş culture, phase II/III.

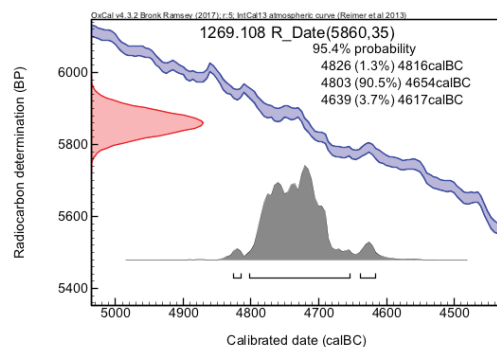

Fig. 10. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1269.108. Cultura Turdaş, faza III/III. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1269.108. Turdaş culture, phase II/III.

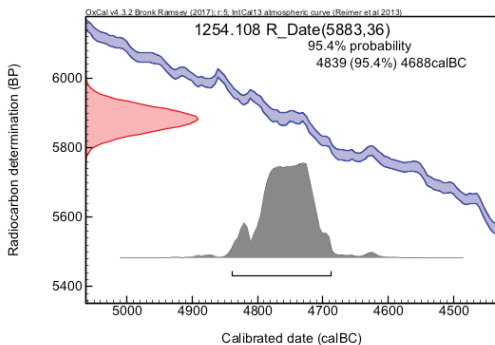

Fig. 11. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1254.108 Cultura Turdaş, faza II. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1254.108. Turdaş culture, phase II.

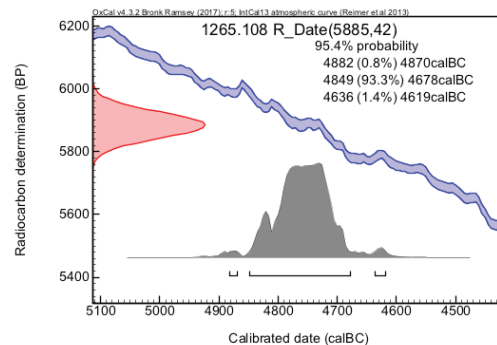

Fig. 12. Turdaş-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1265.108. Cultura Turdaş, faza II. / Turdaş-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1265.108. Turdaş culture, phase II.

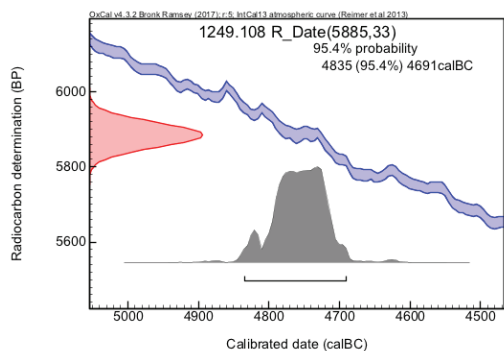

Fig. 13. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1249.108. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1249.108. Turdaș culture, phase II.

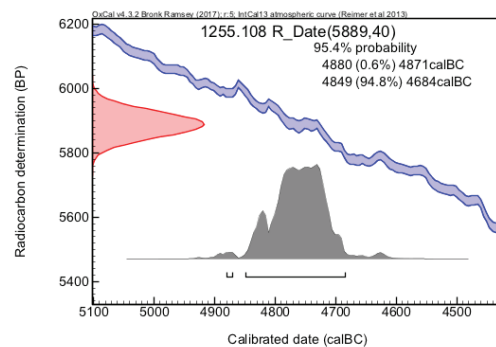

Fig. 14. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1255.108. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1255.108. Turdaș culture, phase II.

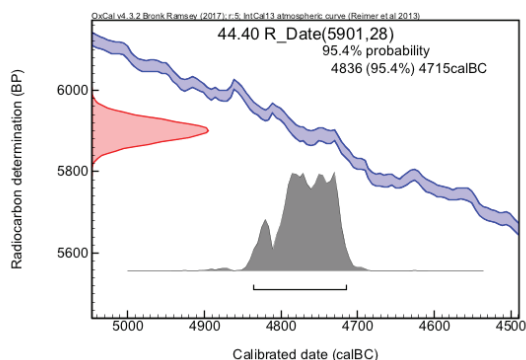

Fig. 15. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 44.40. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 44.40. Turdaș culture, phase II.

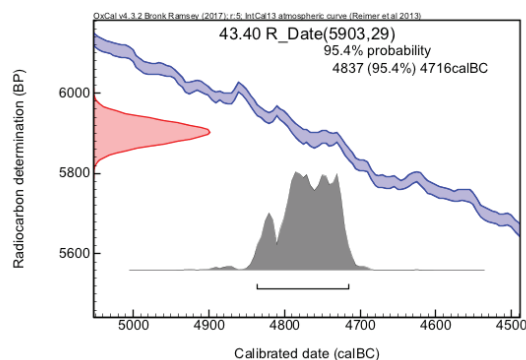

Fig. 16. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 43.40. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 43.40. Turdaș culture, phase II.

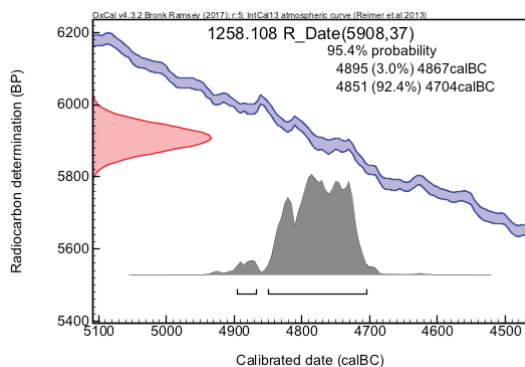

Fig. 17. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1258.108. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1258.108. Turdaș culture, phase II.

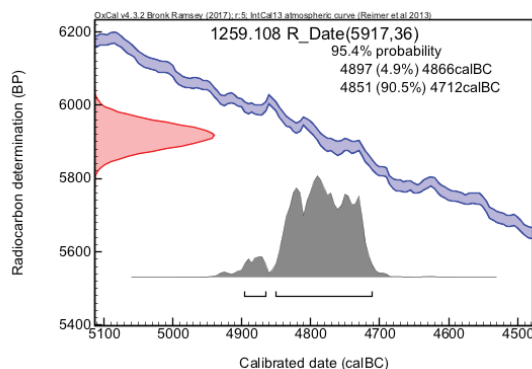
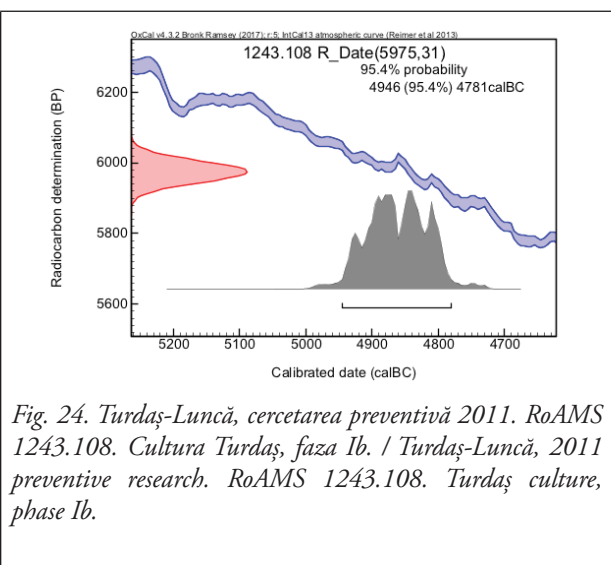
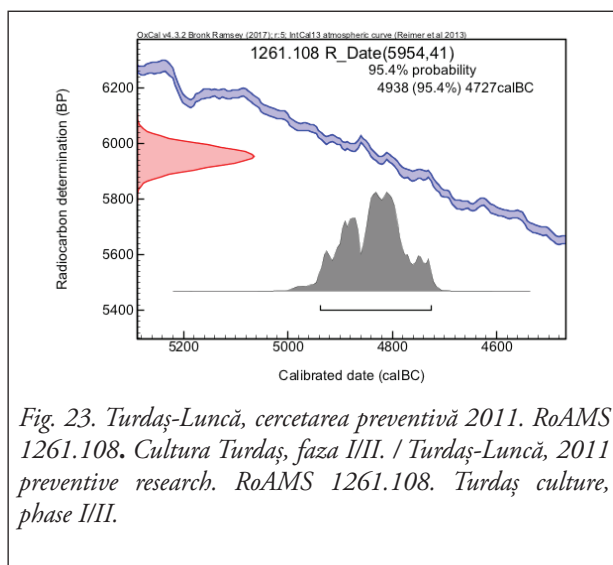
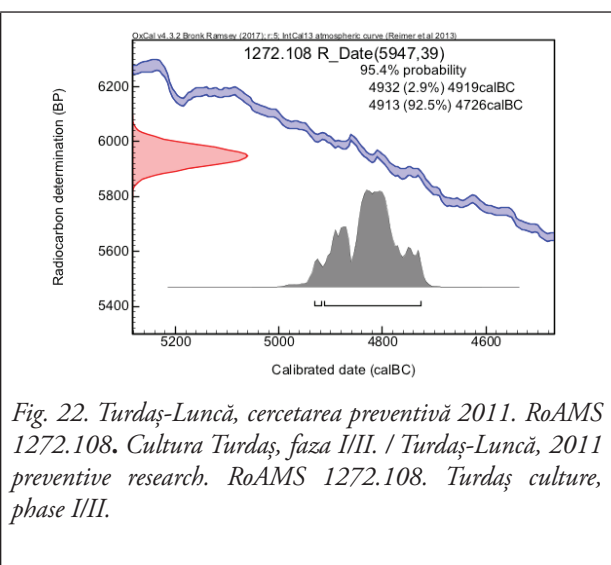
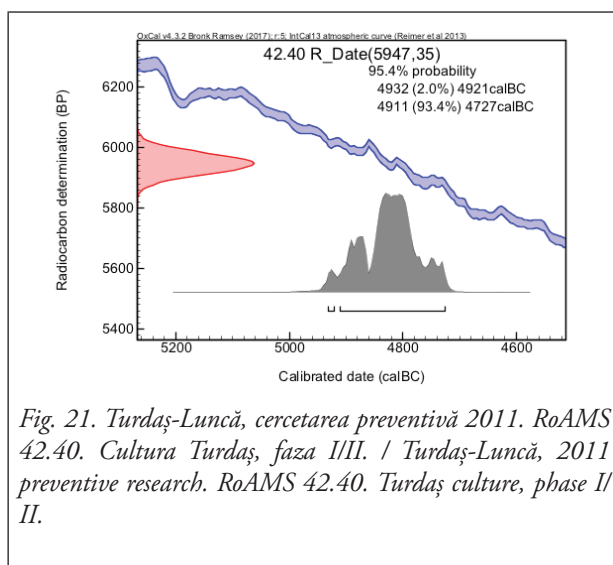
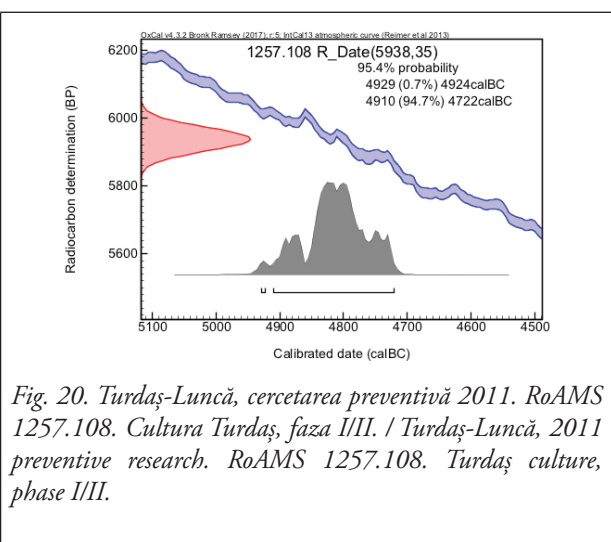
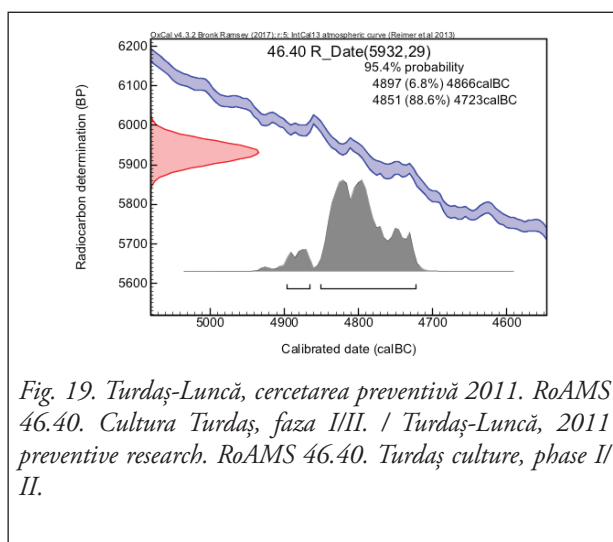
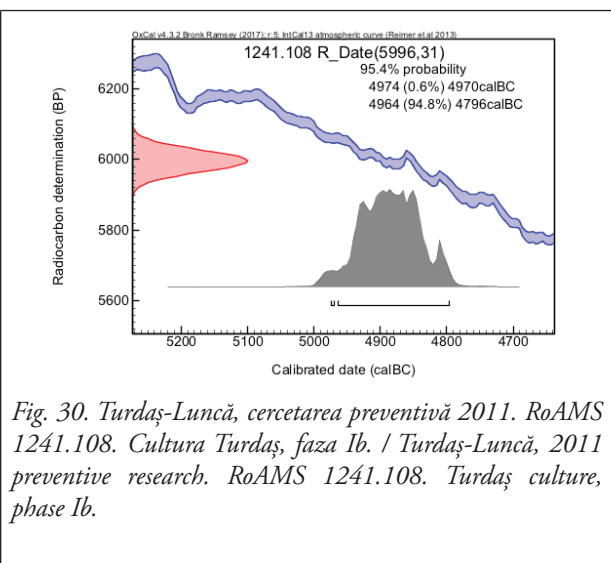
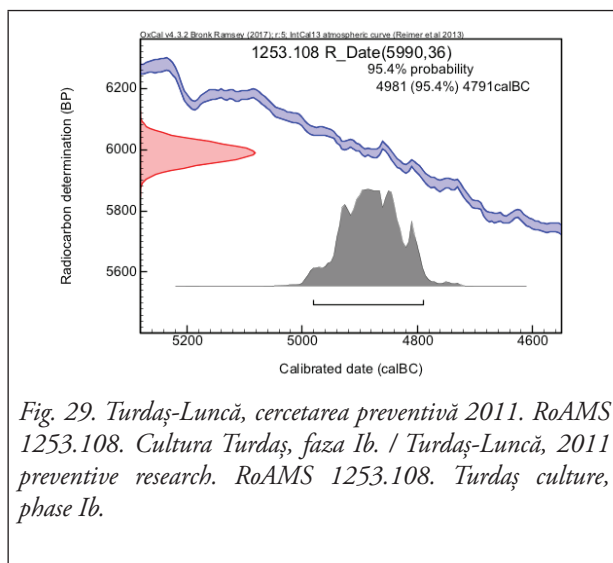
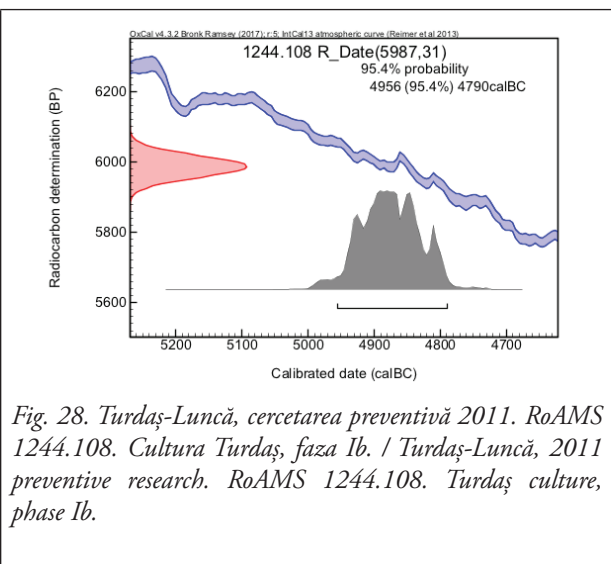
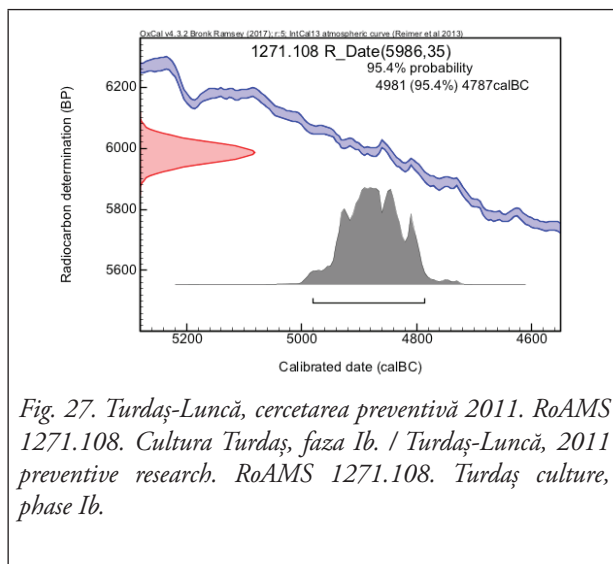
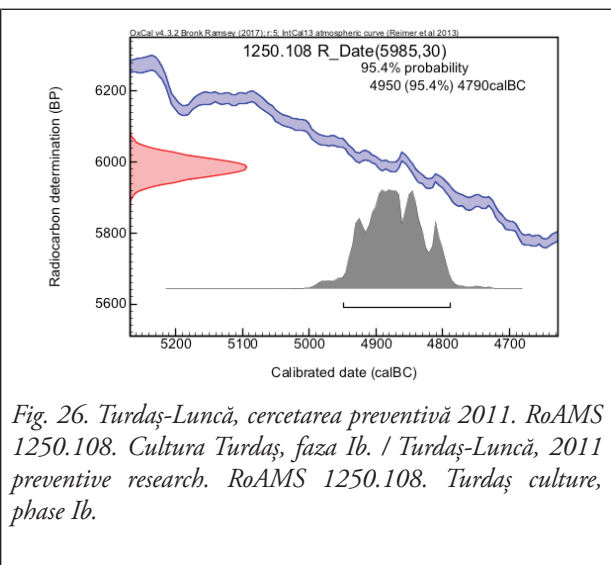
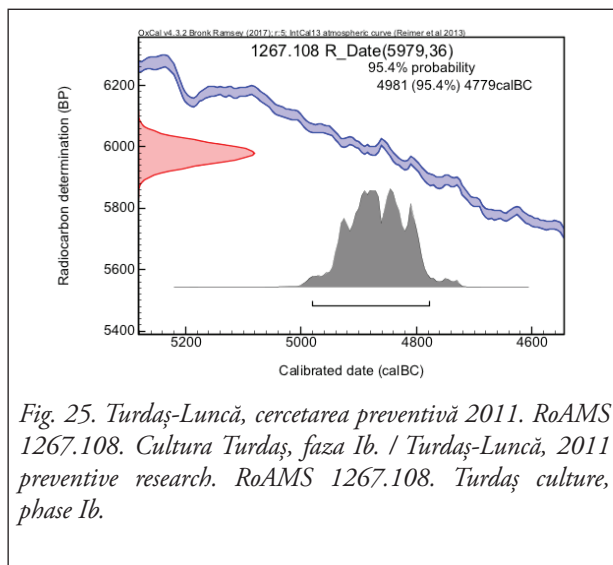

Fig. 18. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1259.108. Cultura Turdaș, faza II. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1259.108. Turdaș culture, phase II.

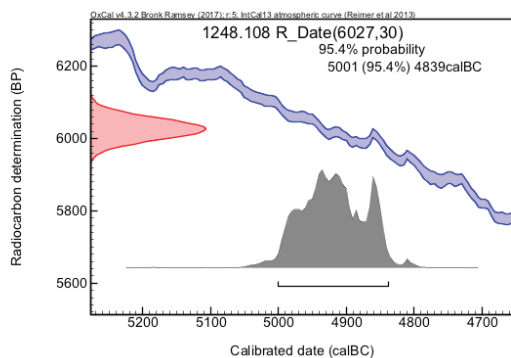

Fig. 31. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1248.108. Cultura Turdaș, faza Ib. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1248.108. Turdaș culture, phase Ib.

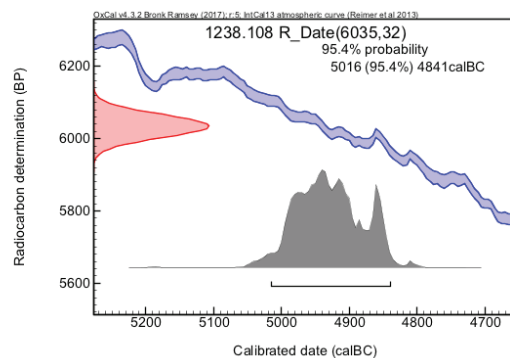

Fig. 32. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1238.108. Cultura Turdaș, faza Ib. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1238.108. Turdaș culture, phase Ib.

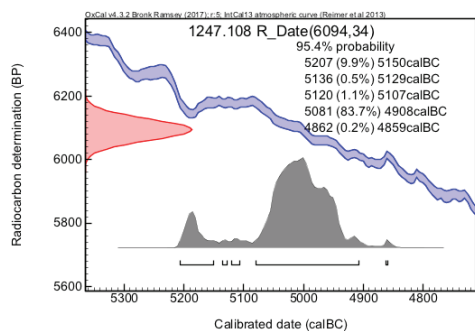

Fig. 33. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1247.108. Cultura Turdaș, faza Ia. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1247.108. Turdaș culture, phase Ia.

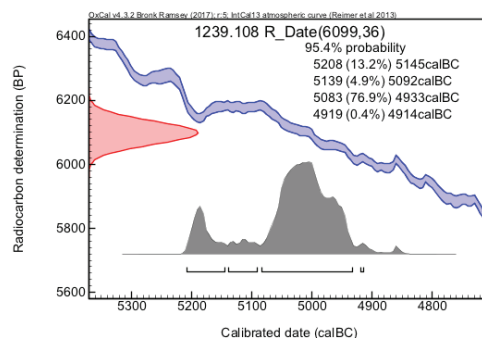

Fig. 34. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1239.108. Cultura Turdaș, faza Ia. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1239.108. Turdaș culture, phase Ia.

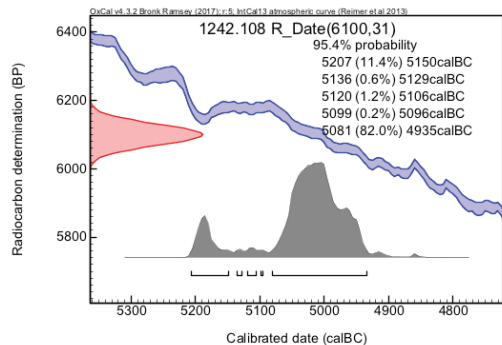

Fig. 35. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1242.108. Cultura Turdaș, faza Ia. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1242.108. Turdaș culture, phase Ia.

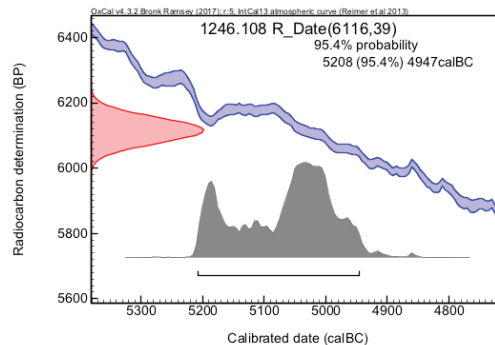
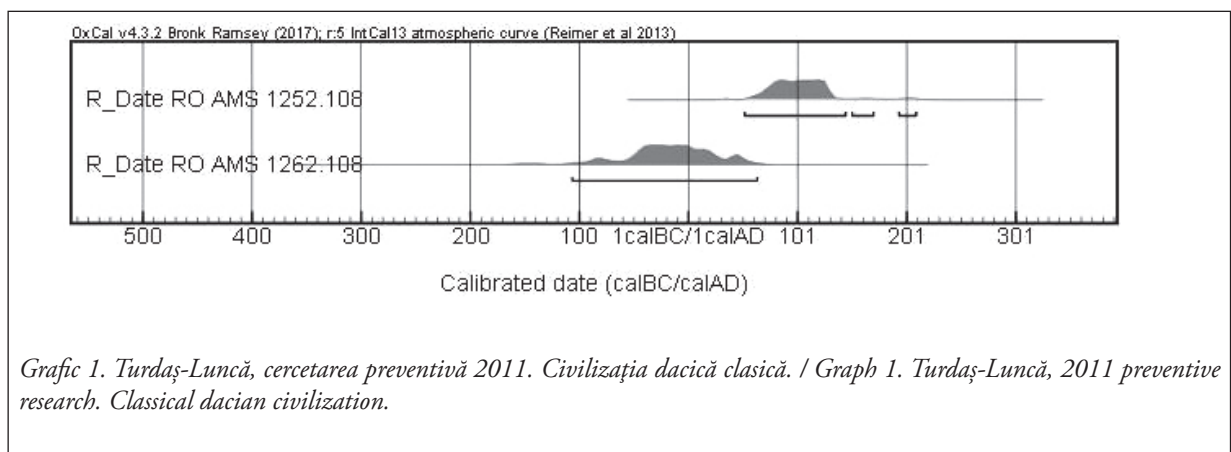
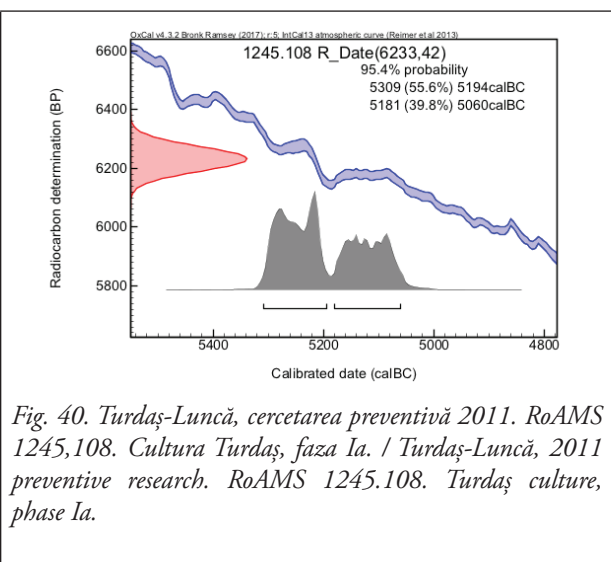
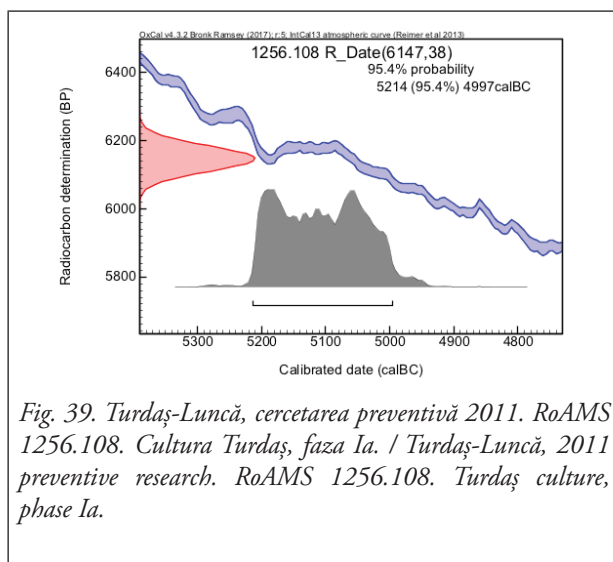
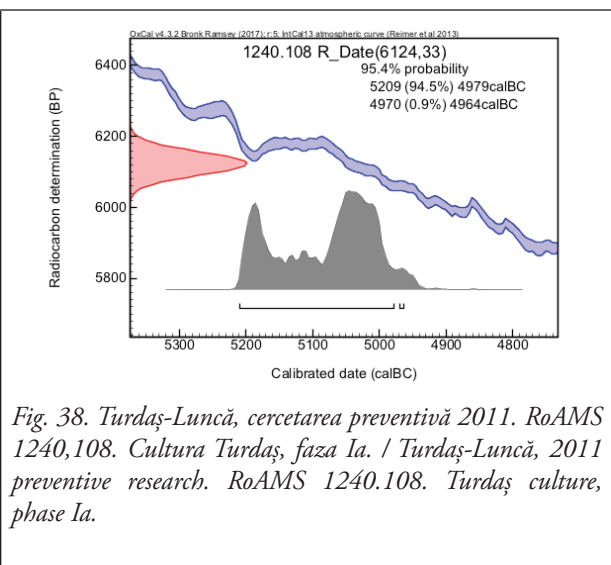
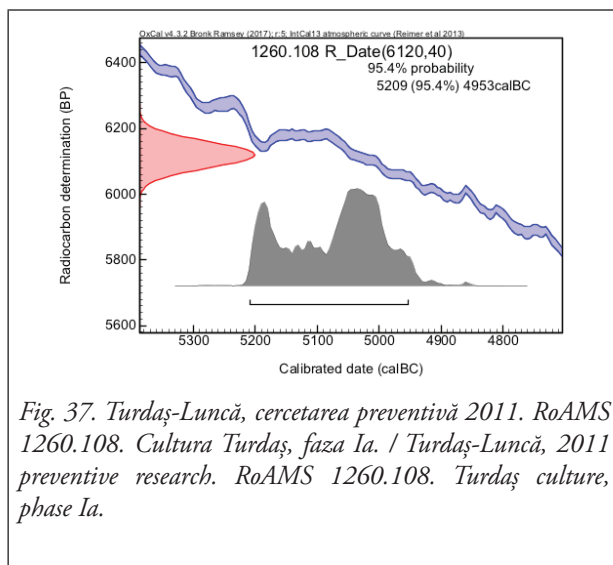
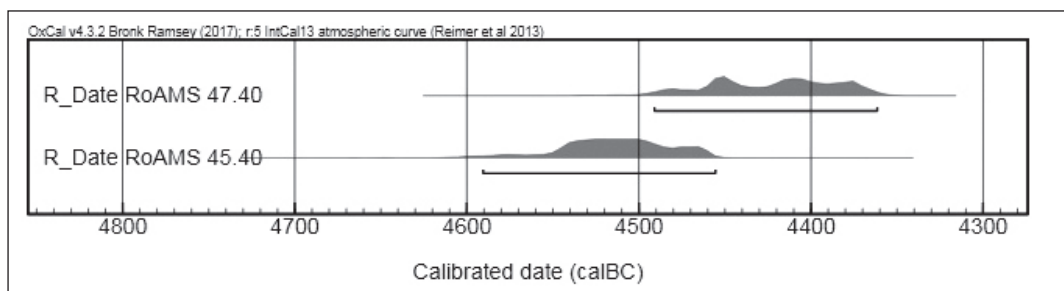
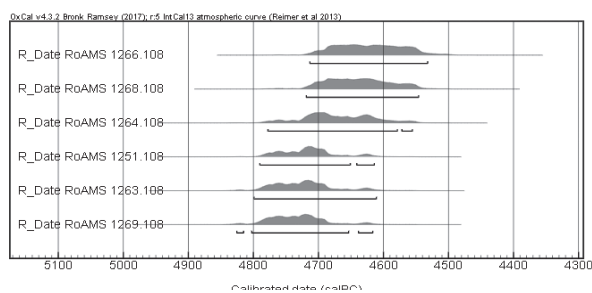

Fig. 36. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. RoAMS 1246.108. Cultura Turdaș, faza Ia. / Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. RoAMS 1246.108. Turdaș culture, phase Ia.

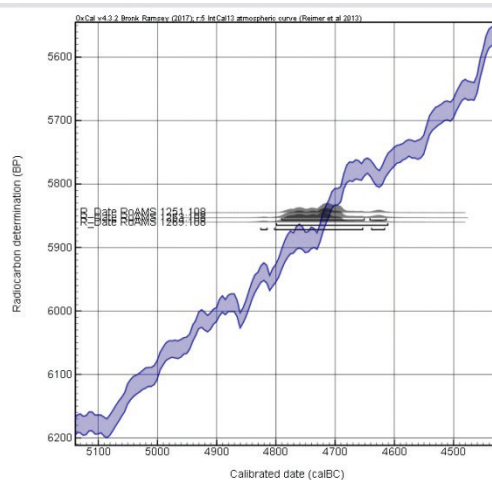

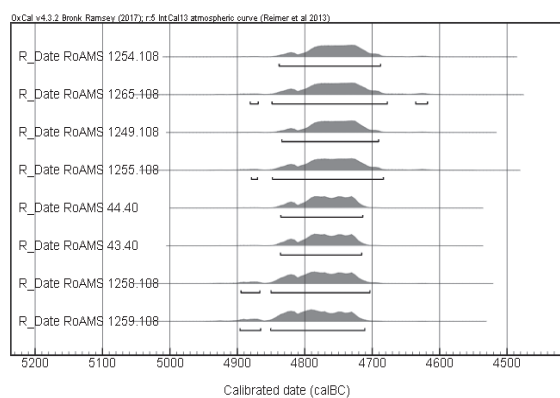
Grafic 2. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Petrești. / Graph 2. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Petrești culture.

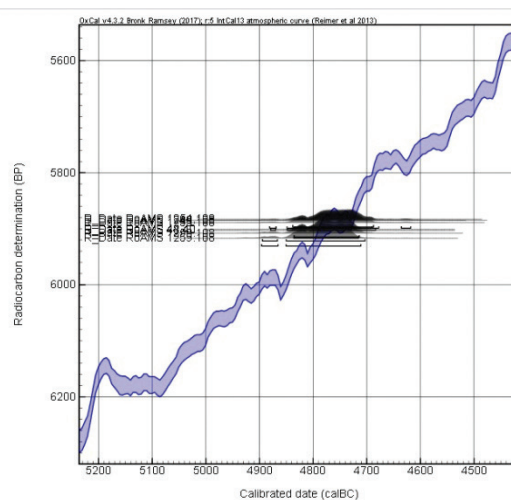
Grafic 3. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza II/III și III. / Graph 3. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phases II/III and III.

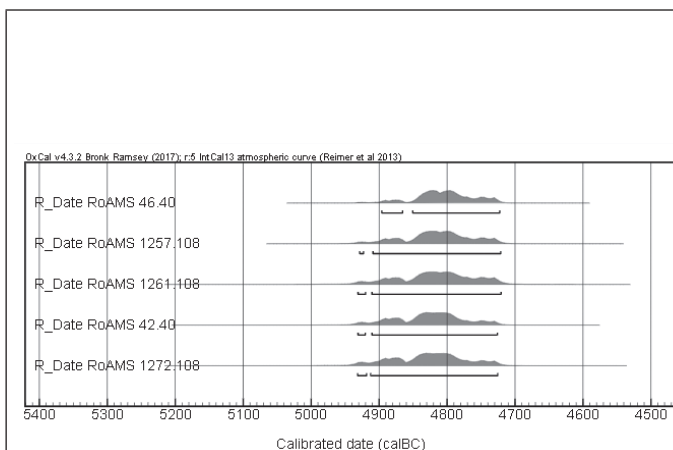
Grafic 4. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza II/III și III. / Graph 4. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phases II/III and III.

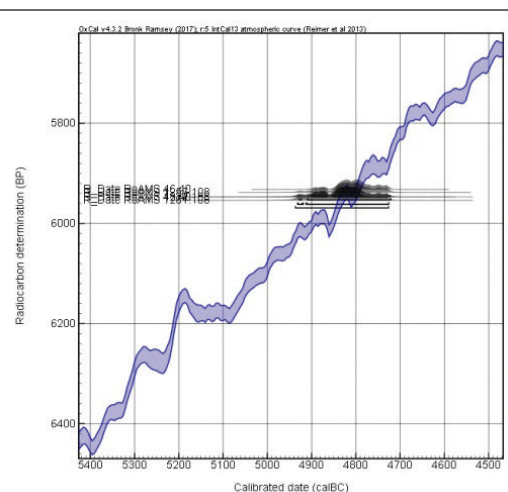
Grafic 5. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza II. / Graph 5. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase II.

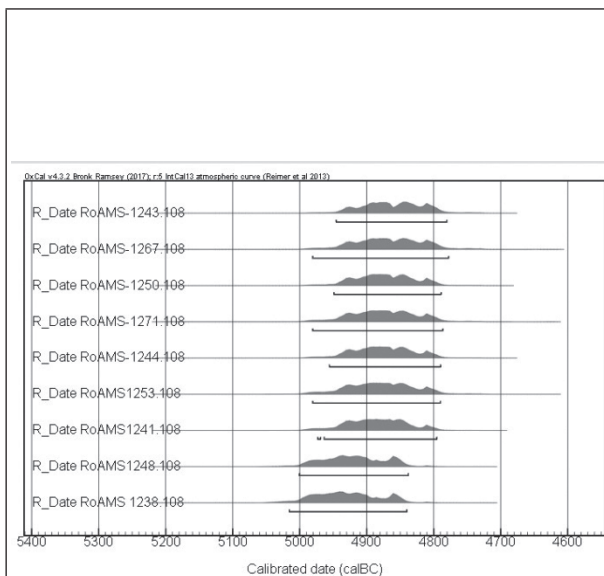
Grafic 6. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza II. / Graph 6. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase II.

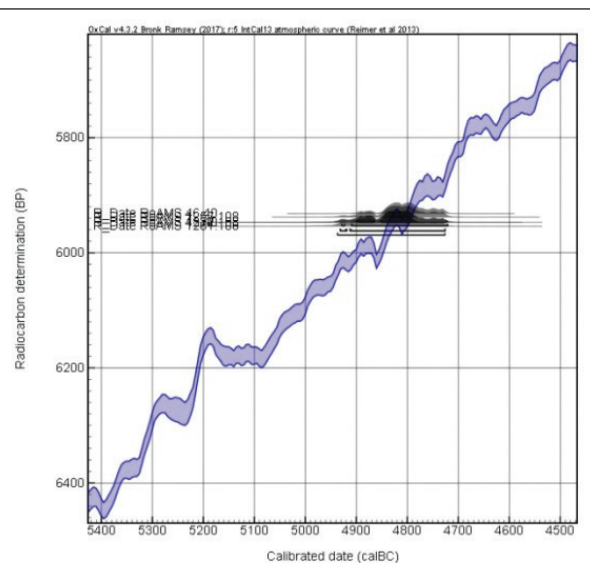
Grafic 7. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza I/III. / Graph 7. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase I/III.

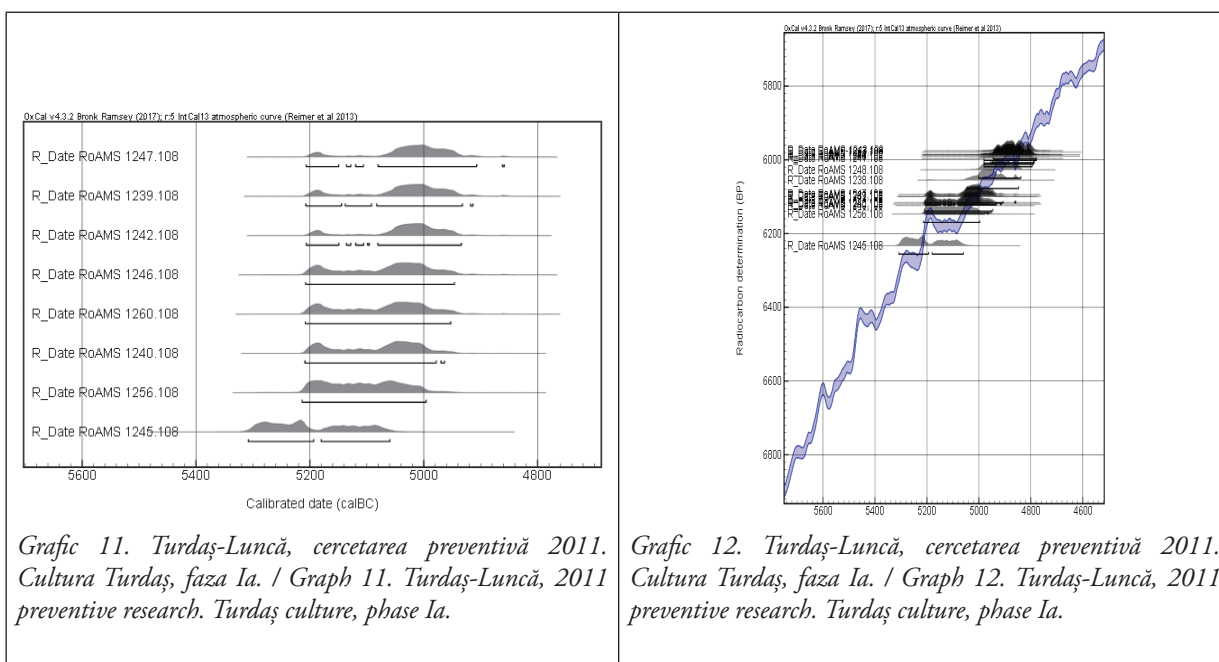
Grafic 8. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza I/III. / Graph 8. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase I/III.

Grafic 9. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza Ib. / Graph 9. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase Ib.

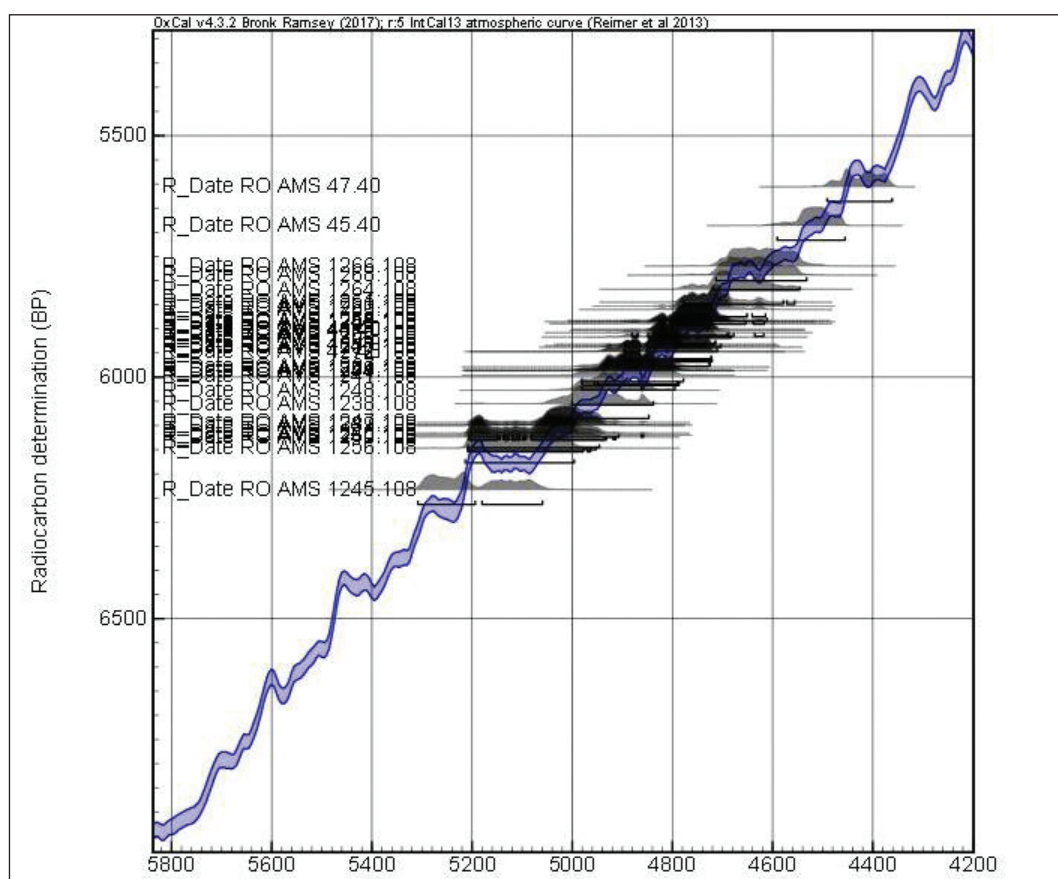

Grafic 10. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza Ib. / Graph 10. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase Ib.

Grafic 11. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza Ia. / Graph 11. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase Ia.

Grafic 12. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Cultura Turdaș, faza Ia. / Graph 12. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Turdaș culture, phase Ia.

Grafic 13. Turdaș-Luncă, cercetarea preventivă 2011. Culturile neolitice și eneolitice (Turdaș și Petrești). / Graph 13. Turdaș-Luncă, 2011 preventive research. Neolithic and eneolithic cultures (Turdaș and Petrești).

EIN VERGESSENER HORTFUND AUS KRONSTADT (BRAȘOV) IN RUMÄNIEN. DAS BURZENLAND (ȚARA BÂRSEI) ALS HORTLANDSCHAFT

Oliver Dietrich, Laura Dietrich*

Schlüsselwörter: Brașov, Bronzezeit, Hort, Tüllenbeil.

Keywords: Brașov, Bronze Age, hoard, socketed axe.

Cuvinte cheie: Brașov, Epoca Bronzului, depozit, celt

A Forgotten Hoard from Brașov (Romania). Bronze Age Hoarding in the Țara Bârsei Region. (Abstract)

The present contribution discusses a small so-far unknown hoard find from Brașov-Stupini, consisting of two socketed axes, of which only one is preserved. The find is discussed in the context of Bronze Age hoarding in the Țara Bârsei region. Starting from the Middle Bronze Age and well into the Late Bronze Age the region is characterised by hoards consisting of just one object class. Only towards the end of the Bronze Age more complex hoards appear.

Sanyi war einer jener Kollegen, mit denen uns nicht nur ein intensiver wissenschaftlicher Dialog zu Fragen der Bronzezeit, sondern auch zahlreiche menschlich positive Momente verbinden. Wir werden weder die zahlreichen Treffen während seiner Aufenthalte in Berlin vergessen noch seinen Einsatz für das Erscheinen der Festschrift zu Tudor Soroceanu 65. Geburtstag oder die große Hilfsbereitschaft, mit der er uns 2010 bei einem den Tüllenbeilen im Muzeul Banatului gewidmeten Forschungsaufenthalt in Timișoara begegnete.

Ein vergessener Hort

Erst kürzlich konnte auf einen bisher kaum beachteten mittelbronzezeitlichen Hortfund aus Brașov (Kronstadt) in Südostsiebenbürgen hingewiesen werden.¹ Recherchen zur Fundgeschichte einiger im Muzeul de Istorie Brașov verwahrter Tüllenbeile erbrachten nun Hinweise auf einen weiteren bislang übersehenen kleinen Hortfund, der allerdings in die jüngere Typengesellschaft nach v. Brunn datiert.²

Das Museum Brașov besitzt ein lang-schlankes

Tüllenbeil mit Öse, dessen Patina komplett elektrochemisch entfernt wurde (Abb. 1). Unterhalb der verdickten Tüllenmündung laufen zwei Rippen um, von denen auf jeder Breitseite drei leicht geschwungene, ineinander geschachtelte Winkel herabhängen. Der Übergang zwischen Tülle und Blattbereich wird durch einen deutlichen Absatz betont, auf einer Breitseite ist ein tiefer Kratzer sichtbar, der aufgrund seiner eigenartigen Form und abgerundeten Kanten auch während des Gussvorgangs entstanden sein könnte. Klar festzustellen ist aufgrund eines entsprechenden Versatzes, dass sich die beiden Gießformenhälften während des Gusses stark in vertikaler Richtung gegeneinander verschoben haben. Das Blatt ist gedengelt worden, die Gussnähte sind im Blattbereich entsprechend entfernt, im Tüllenbereich zumindest geglättet. Ein Gusskanalrest verrät, dass das Stück zu Wanzeks Eingussvariante 4b, das heißt der für den siebenbürgischen Raum charakteristischen, zu rechnen ist.³ Das Verhältnis von Blatt zu Tüllenbereich deutet auf einen längeren Zeitraum der Nutzung hin. Zu Benutzungsspuren ist aufgrund der Reinigung des Stücks nicht viel zu sagen, doch ist die Schneide leicht asymmetrisch abgearbeitet. Das Beil ist 11,5 cm lang, die Tüllenöffnung misst 3,61x3,05 cm (innen), die Schneide 4,77 cm, das Gewicht liegt bei 257,1 g.

* Deutsches Archäologisches Institut, Podbielskiallee 69–71, 14195 Berlin, oliver.dietrich@dainst.de, laura.dietrich@dainst.de

¹ Dietrich 2013.

² v. Brunn 1968.

³ Wanzek 1989.

Auf einer Breitseite ist schwer leserlich eine Inventarnummer mit Tusche vermerkt, die vermutlich als II 1276 zu entziffern ist. Das Inventarbuch des Museums lässt über eine Skizze jedoch eine eindeutige Identifizierung des Tüllenbeils mit der dort verzeichneten Nummer 2268 zu.

Fundkontext, Analogien und Datierung

Das Beil wurde 1910 ins Burzenländer Sächsische Museum eingeliefert. Im Inventarbuch ist folgendes vermerkt: „*Kronstadt. Ausgeackert im Bienengarten Fleischer und Hiemesch. Ein zweites Stück wurde dortselbst noch gefunden, geputzt (!) und von Michael Fleischer als Andenken (!) behalten.*“ [Betonungen im Original vorhanden]. Es dürfte sich also mit gebotener Vorsicht um einen Hortfund handeln, der, trotz der etwas unklaren Terminologie im Inventarbuch („zweites Stück“) mit einiger Sicherheit mindestens aus zwei Tüllenbeilen bestand.

Eine Verortung des Fundortes ist zumindest grob möglich. Die „Bienengärten“ lagen etwa eine Stunde vom Stadtzentrum entfernt und wurden entgegen ihres ursprünglichen Zwecks später auch für Meierei und Feldwirtschaft genutzt.⁴ Die Josephinische Landesaufnahme verzeichnet entsprechende Flurbezeichnungen nördlich der Stadt entlang von Weidenbach (Ghimbașel) und Temespatak (Timiș). Ersterer Bereich gehörte zum Stadtgebiet von Brașov und bildet heute einen Teil des Bezirks „Stupini“. Eine genauere Lokalisierung des Fundortes innerhalb dieses Bereichs könnte möglicherweise auf Grundlage weiterer archivalischer Studien erfolgen.

Die gedungen-massive, keilförmige Beilvariante mit Winkeln unter Horizontalrippen und einem deutlichen Absatz zwischen Tüllen- und Blattbereich, zu der das Stück aus Stupini gehört, ist in Rumänien 21 mal vertreten (Liste 1), 14 Beile stammen aus Horten (Dragu II; Gherla-Umgebung; Glod; drei Josani; Oradea; drei Pir; Suatu; zwei Turia I; Zagon I). Eine Datierung der Form in die beginnende jüngere Typengesellschaft erscheint aufgrund dieser Kontexte gesichert. Hinzu kommt ein Siedlungsfund aus Siret, der in die ältere Hallstattzeit datiert. Räumlich liegen die Funde insbesondere im Norden Rumäniens von der Pannonischen Tiefebene bis in die Bukowina (Abb. 2). Analogien außerhalb Rumäniens sind nur spärlich vorhanden, entsprechende Funde stammen z. B. aus Myslejovice, okr. Prostějov,

Mähren (Einzelfund)⁵, Szentes IV, Csongrád megye, Ungarn (Hort, Horizont Hajdúböszörmény)⁶ und Wien, Österreich (Einzelfund).⁷

Das Burzenland als Hortlandschaft

Innerhalb des Kronstädter Beckens bildet das Burzenland/Țara Bârsei eine recht gut umrissene Mikroregion und eine geschlossene traditionelle Siedlungskammer um den Bachlauf des Burzen (Bârsa), der, gespeist von mehreren Nebenbächen, dem Olt zufließt. Hortsitten sind häufig regionalspezifisch, sowohl was die inkludierten Fundgattungen, den Grad der Heterogenität der Kombinationen, als auch den Objektzustand angeht.⁸ Es bietet sich damit an, die Rolle des kleinen Horts innerhalb der Fundregion genauer zu betrachten (vergl. zum Folgenden Liste 2). Einschränkend ist zu sagen, dass die Hortüberlieferung im Burzenland sicher verzerrt ist, denn auffallend viele Funde stammen, wie ja auch der hier besprochene, aus dem Stadtgebiet von Brașov.

Die Horttätigkeit setzt im Burzenland in der Mittelbronzezeit mit nur drei bislang bekannten Mehrstückhorten ein. Aus Brașov liegt vom „Galgenberg“ ein Fund von zwei Randleistenbeilen vor, der zur Wietenberg-Kultur gehören dürfte (Liste 2.a.2). Aus Hărman ist ein Hort von wahrscheinlich drei Äxten bekannt (Liste 2.a.3), der mit einiger Sicherheit in den Apa-Hajdúsámson-Horizont und damit die Zeit der frühen Wietenberg- und Tei-Kultur datiert werden kann.⁹ Auffallend ist, dass beide Horte nur aus einer Fundgattung bestehen. L. Dietrich hat zudem darauf hingewiesen, dass die nicht seltenen Einzelfunde mittelbronzezeitlicher Äxte in Südostsiebenbürgen, wie auch die Horte, regelhaft im Einzugsbereich von Höhen- und befestigten Siedlungen der Wietenberg-Kultur liegen.¹⁰ Die „Einzelfunde“ könnten damit Einstückdeponierungen sein, die das Bild „reiner“ Horte noch verdichten würden. Eine weitere Nuance der mittelbronzezeitlichen Hortungssitte erhellt ein bislang weniger beachteter Schmuckhort aus Brașov, auf den D. Popescu¹¹ erstmals hingewiesen hat¹² (Liste 2.a.1). 1934 sei auf dem Stadtgebiet ein Hort entdeckt worden, von

⁴ Krickel 1830, 109; Link 1817, 104.

⁵ Říhový 1992, 221, Nr. 814, Taf. 56/814.

⁶ Mozsolics 2000, 78–79, Taf. 96/14.

⁷ Mayer 1977, 192, Nr. 1055, Taf. 76/1055.

⁸ Zusammenfassend Hansen 1994, 2005, 2016.

⁹ Soroceanu 2012, 46–49.

¹⁰ L. Dietrich 2010.

¹¹ Popescu 1956, 203, Abb. 121/6–14.

¹² Vergl. Dietrich 2013, 174–175.

dem acht Lockenringe und ein Spiralring erhalten blieben. Vier Ringe gelangten in eine Bukarester Privatsammlung¹³, die übrigen in das Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin. Der Fund kann über die Lockenringe datiert werden, vier Stück gehören zu Typ 2 nach Hänsel und Weihermann¹⁴, der zwischen FD III und MD II datiert.

Im Burzenland folgt in der späten Bronzezeit auf die Wietenberg-Kultur die Noua-Kultur mit engen Verbindungen in den östlich der Karpaten gelegenen Steppenraum.¹⁵ Ein sicher mit dieser Kultur zu verbindender Hort liegt aus der Siedlung von Rotbav vor (Liste 2.b.6). Dort wurde eine zyprische Schleifennadel gemeinsam mit einem Bronzebarren, wohl dem Halbfabrikat eines Armrings, im Abstand von drei Zentimeter waagrecht liegend etwa auf Höhe der Oberfläche eines sogenannten Aschehügels gefunden.¹⁶ Sollte die Interpretation als Armringhalbfabrikat zutreffen, so handelte es sich hierbei um einen reinen Schmuckhort. Mit einiger Sicherheit Noua-zeitlich sind auch drei reine Sichelhorte aus dem Burzenland (Cristian I und II, Feldioara: Liste 2.b.2–4). Zur Noua-Kultur gehört nach Aussage einer Form für eine charakteristische Warzennadel wohl auch der Gießformenhort von Hălchiu, der teils aber auch etwas älter angesetzt wird.¹⁷ Insgesamt sind also auch in diesem Abschnitt der Hortungstätigkeit reine Depots charakteristisch, wobei sich die einheitliche Zusammensetzung teils nicht auf die Gegenstände, wohl aber die enthaltenen Gattungen (Schmuck, Gießformen) bezieht.

Auf die Noua-Kultur folgt im Burzenland die kannelierte Keramik vom Gáva-Typus. Der Tüllenbeilhort von Braşov gehört in diese Phase, und setzt die ältere Tradition reiner Horte scheinbar fort. Ebenso passen zwei Goldringhorte aus dem Stadtgebiet von Braşov (Liste 2.c.2–3) in das ältere Hortungsschema. Andere Funde, die in diesen Abschnitt gehören, sind jedoch heterogener, so die Funde von Crizbav (vier Tüllenbeile und ein Bronzegefäß; Liste 2.c.4) und Prejmer (ein Tüllenbeil, ein Vollgriffschwert, zwei Lanzen spitzen; Liste 2.c.5). Auch der unsichere Hort von Zărneşti (Liste 2.c.6) ist wohl in diese heterogen zusammengesetzte Gruppe einzureihen.

Das Burzenland zeigt sich insgesamt als eine recht „konservative“ Deponierungsregion, in der seit der Mittleren Bronzezeit eine klare

Präferenz für „reine“ oder „gattungsreine“ Horte besteht. Übrigens treten auch „Brucherhorte“, in angrenzenden Gebieten ein Charakteristikum des Übergangs zwischen älterer und jüngerer Typengesellschaft, hier nicht auf. Erst gegen Ende der ausgeprägten Hortungssitte im bronzezeitlichen Karpatenbecken schwinden im Burzenland teils die konservativen Hortzusammensetzungen zugunsten heterogenerer Funde. Horte wie die hier vorgestellte kleine Beildeponierung bewahren jedoch die ältere Tradition.

Liste 1: Formanalogien für das Beil aus Kronstadt/Braşov-Stupini

1. **Bălineşti**, com. Grămeşti, jud. Suceava. Fundumstände unklar.¹⁸
2. **Boian Valea Dracului**, com. Bazna, jud. Sibiu. Hortfund(?).¹⁹
3. **Ciceu Corabia**, com. Petru Rareş, jud. Bistriţa-Năsăud, „Sub Cetate“. Fundumstände unklar.²⁰
4. **Dragu II Părăscuţa**, jud. Sălaj. Depotfund, Stufe 4.²¹
5. **Gherla-Umgebung**, jud. Cluj. Depotfund.²²
6. **Glod Ponoare**, com. Strâmtura, jud. Maramureş. Depotfund, Stufe 4.²³
- 7–9. **Josani**, com. Căbeşti, jud. Bihor. Depotfund, Stufe 4.²⁴
10. **Oradea-Umgebung**, jud. Bihor. Depotfund, Stufe 4.²⁵
- 11–13. **Pir Krumpli-földek**, jud. Satu Mare. Depotfund, Stufe 4.²⁶
14. **Siret Dealul Ruina**, jud. Suceava. Siedlungsfund, ältere Hallstattzeit.²⁷
15. **(Stupini-)Braşov**, jud. Braşov. Vergl. vorliegenden Text.
16. **Suatu La cruce**, jud. Cluj. Depotfund, Stufe 4.²⁸
17. **(Südost)Siebenbürgen**, vermutlich Burzenland. Fundumstände unklar. Museum Braşov (2270), aus der Sammlung des Honterus Gymnasiums in das Burzenländer Sächsische Museum übernommen, unpubliziert.

¹⁸ Niculică-Andronic 2013, 346, Nr. 2, Abb. 2

¹⁹ Petrescu-Dîmboviţa 1977, 154, Taf. 369/3.

²⁰ Marinescu 1979, 125, Nr. 3, Abb. I/3.

²¹ Soroceanu-Lakó 1995, 187–188, Nr. 3, Abb. 1/6, Taf. VIII/1.

²² Kacsó 2010b, 29–30, Nr. 5, Abb. 1/5, 2/4.

²³ Nistor-Vulpe 1969, 183–184, Abb. 4c/59.

²⁴ Hampel 1894, Taf. II/5, 18, 20.

²⁵ Ciugudean-Ciută 2008, 345, Nr. 2, Abb. 1/2, 2/2.

²⁶ Marta 2015, Abb. 2/3, 5, 11.

²⁷ Ignat 2000, 65, Nr. 30/2, Abb. 20/30/2.

²⁸ Petrescu-Dîmboviţa 1977, 135, Taf. 322/9.

¹³ Popescu 1956, Abb. 121/6–9.

¹⁴ Hänsel-Weihermann 2000, 17, 19.

¹⁵ L. Dietrich 2014.

¹⁶ L. Dietrich *et alii* 2018.

¹⁷ Soroceanu 2012, 44–46, Taf. 14.

18. „**Transilvania I**“. Fundumstände unklar.²⁹
 19–20. **Turia I**, jud. Covasna. Depotfund, Stufe 4. Museum Cluj-Napoca (151–152), unpubliziert.³⁰
 21. **Zagon I Stejăriș**, jud. Covasna. Depotfund, Stufe 4.³¹

Liste 2: Horte im Burzenland (Țara Bârsei, alle județ Brașov)

a. Mittlere Bronzezeit

1. **Brașov**. Hortfund, acht Lockenringe und ein Spiralring erhalten.³²
 2. **Brașov Galgenberg**. Hortfund, zwei Randleistenbeile.³³
 3. **Hărman**. Hortfund, wohl drei Äxte.³⁴

b. Ältere Typengesellschaft

1. **Brașov Dealul Tâmpiei**. Hortfund, ein Tüllenbeil, ein Tüllenmeißelfragment.³⁵
 2. **Cristian**. Hortfund I, 1905 beim Pflügen. 12 Sicheln, davon drei Hakensicheln, eine Knopfsichel, Rest unbekannter Form. Ältere Typengesellschaft.³⁶
 3. **Cristian Bûchel**. Hortfund II, 1911 beim Pflügen. Zwei Hakensicheln, sechs Sicheln unbekannter Form.³⁷
 4. **Feldioara auf dem Schuller Homm**. Hortfund vor 1929, drei Hakensicheln. Ältere Typengesellschaft.³⁸
 5. **Hălchiu**. Hort, 1938 in einer Grube im Bereich einer Siedlung gefunden. Sechs Gießformen. Der Hort wird teils noch vor Stufe 1 datiert.³⁹
 6. **Rotbav La Pârâuș, com. Feldioara**. Hort in Siedlung der Noua-Kultur, Ausgrabung 2008. Zypriische Schleifennadel und Barren (Armringrohling?).⁴⁰

c. Jüngere Typengesellschaft

1. **Brașov Bienengärten**. Hortfund, wohl mind. zwei Tüllenbeile, vergl. vorliegende Arbeit.
 2. **Brașov**. Hortfund, 2014 mit dem Metalldetektor am Dealul Frasinului entdeckt, 22 Goldringe. Ha B1.⁴¹

3. **Brașov**. Hortfund. 2014, an einem Hügel im Stadtgebiet, 4 Goldringe. Ha B1.⁴²

4. **Crizbav**. Hortfund, Fundumstände unklar, vier Tüllenbeile und ein Bronzegefäß. Stufe 5.⁴³

5. **Prejmer Țiglarie**. Hortfund, 1871 entdeckt, ein Tüllenbeil, ein Vollgriffschwert, zwei Lanzen spitzen.⁴⁴

6. **Zărnești**. Zwei Tüllenbeile und eine Lanzen spitze aus der ehemaligen Astra-Sammlung, die 1950 in das Brukenthalmuseum Sibiu gelangten, wurden von Petrescu-Dîmbovița⁴⁵ zu einem unsicheren Depotfund zusammengefasst. Ciugudean et alii⁴⁶ merken an, dass „Zărnești“ im Inventarbuch des Brukenthalmuseums lediglich für einen der Gegenstände, die heute nicht mehr auffindbare Lanzen spitze, als Fundort angegeben sei.

LITERATUR

v. Brunn 1968,
 W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin (1968).

Ciugudean-Ciută 2008,
 H. Ciugudean, M. Ciută, Piese de bronz preistorice din colecția muzeului din Alba Iulia. *Apulum* XLV (2008), 345–356.

Ciugudean et alii 2010,
 H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozite de bronzuri preistorice din colecția Brukenthal II*, Sibiu (2010).

Dietrich 2010,
 L. Dietrich, Eliten der frühen und mittleren Bronzezeit im südöstlichen Karpatenbecken. *Prähistorische Zeitschrift* 85 (2010), 191–206.

Dietrich 2014,
 L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südosiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, Bonn (2014).

Dietrich et alii 2018,
 L. Dietrich, A. Bălășescu, O. Dietrich, Deciphering feasting in the Late Bronze Age settlement of Rotbav, Transylvania. *European Journal of Archaeology* 21 (2018), 572–589.

Dietrich 2009,
 Oliver Dietrich, Ein kleiner Bronzedeptfund aus der Siedlung von Rotbav, „La Pârâuș“ sowie einige Gedanken

⁴² Țârlea 2015 et alii, 49.

⁴³ Petrescu-Dîmbovița 1978, 151, Nr. 271; Soroceanu 2008, 97, Nr. 43.

⁴⁴ Petrescu-Dîmbovița 1978, 138, Nr. 203.

⁴⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 161.

⁴⁶ Ciugudean et alii 2010, 28–29.

²⁹ Ciugudean et alii 2010, 32, Nr. 4, Taf. XVII/2.

³⁰ Freundliche Information Botond Rezi, Târgu Mureș

³¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 138, Taf. 336/8.

³² Popescu 1956, 203, Abb. 121/6–14.

³³ Dietrich 2013.

³⁴ Soroceanu 2012, 46–49.

³⁵ Marinescu-Dănilă 1974, 71–72.

³⁶ Dietrich 2019.

³⁷ Dietrich 2019.

³⁸ Dietrich 2019.

³⁹ Soroceanu 2012, 44–46, Taf. 14.

⁴⁰ Dietrich 2009.

⁴¹ Țârlea et alii 2015.

zum Auftreten zyprischer Schleifennadeln in der Noua-Kultur. *Analele Banatului* XVII (2009), 97–107.

Dietrich 2013,

O. Dietrich, A small bronze hoard from “Kronstadt – Galgenberg“. A contribution to the understanding of cultural landscapes in Middle Bronze Age southeastern Transylvania. *Studii și Comunicări Satu Mare* XXIX/1 (2013), 167–179.

Dietrich 2019,

Oliver Dietrich, Cristian und Feldioara. Zwei Hortfunde aus dem Burzenland (Rumänien). (V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan), *Digging in the past of old Europe. Studies in honor of Cristian Schuster at his 60th anniversary*, Târgu Jiu-Brăila (2019), 103–115.

Hampel 1894,

J. Hampel, Két őskori bronzleletet Biharmegyéből. *Archaeologiai Értesítő* XIV (1894), 193–198.

Hänsel-Weihermann 2000,

B. Hänsel, P. Weihermann, Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 32 (2000), 7–29.

Hansen 1994.

S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, Bonn (1994).

Hansen 2005,

S. Hansen, Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis. (B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, – B. Teržan), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn (2005), 211–230.

Hansen 2016,

S. Hansen, A short history of fragments in hoards in the Bronze Age. (H. Baitinger), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa*, Mainz (2016), 185–208.

Ignat 2000,

M. Ignat, *Metalurgia în Epoca Bronzului și prima Epocă a Fierului din Podișul Sucevei, Suceava* (2000).

Kacsó 2010,

C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Așchileu Mare (jud. Cluj). *Revista Bistriței* XXIV (2010), 29–40.

Krickel 1830,

A. J. Krickel, *Fußreise durch den größten Theil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829*, Wien (1830).

Link 1817,

T. Link, *Kleine Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen*, Wien (1817).

Marinescu 1979,

G. Marinescu, Topoare de cupru și bronz în Transilvania de N-E. *Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie locală Caransebeș* 3 (1979), 123–132.

Marinescu-Dănilă 1974,

G. Marinescu, Ș. Dănilă, Obiecte de bronz descoperite pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud. *File de Istorie Bistrița III* (1974), 65–88.

Marta 2015,

L. Marta, Depozitul de bronzuri de la Pir. Urme ale unor strategii sociale din Epoca Târzie a Bronzului. (S. Forțiu, A. Stavilă), *In Memoriam Florin Medeleț*, Szeged (2015), 271–297.

Mozsolics 2000,

A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény, Románd und Bükksezentlászló, Kiel (2000).

Niculică-Andronic 2013,

B. P. Niculică, M. Andronic, Obiecte de cupru și bronz descoperite în Podișul Sucevei. (B. P. Niculică, D. Boghian), *Semper fidelis. In honorem magistri Mircea Ignat*, Brăila (2013), 345–354.

Nistor-Vulpe 1969,

F. Nistor, A. Vulpe, Bronzuri inedite din Maramureș în colecția Prof. Francisc Nistor din Sighetul Marmăției. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 20/2 (1969), 181–194.

Petrescu-Dîmbovița 1977,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Bukarest (1977).

Petrescu-Dîmbovița 1978,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde XVIII, 1, München (1978).

Popescu 1956,

D. Popescu, Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea Romană. *Materiale și Cercetări Arheologice* II (1956), 196–250.

Říhovský 1992,

J. Říhovský, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde IX, 17, Stuttgart (1992).

Soroceanu 2008,

T. Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien*. Bronzefunde aus Rumänien III, Bistrița-Cluj-Napoca (2008).

Soroceanu 2012,

T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca / Bistrița (2012).

Soroceanu und Lakó 1995,
T. Soroceanu, É. Lakó, Der zweite Depotfund von Dragu, Kr. Sălaj. Zu den Tüllenbeildepotfunden in Rumänien. (T. Soroceanu), *Bronzefunde aus Rumänien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10, Berlin (1995), 187–195.

Țârlea *et alii* 2015,
A. Țârlea, C. Tătaru, M. Florea, M. Georgescu, Z. Baltă, The Early Iron Age gold treasure from Braşov. *Peuce* S.N. XIII (2015), 45–90.

Wanzek 1989,
B. Wanzek, *Die Gussmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, Bonn (1989).

Abb. 1: Das Tüllenbeil aus Kronstadt (Braşov) Bienengärten, jud. Braşov / The socketed axe from Kronstadt (Braşov) Bienengärten, jud. Braşov.

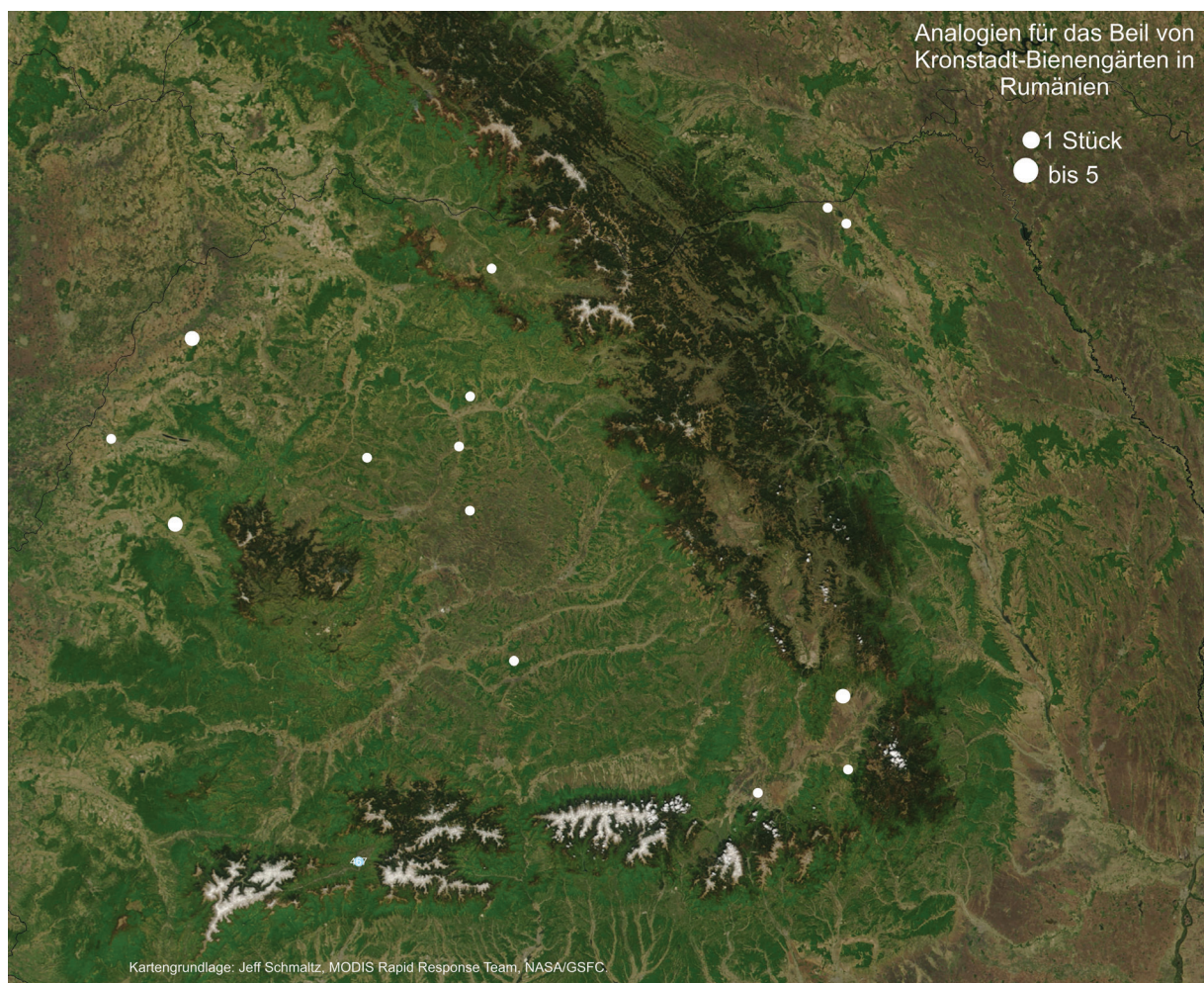

Abb. 2: Verbreitung der Analogien für das Beil in Kronstadt (Braşov) Bienengärten innerhalb Rumäniens / Distribution of analogies for the socketed axe from Kronstadt (Braşov) Bienengärten, jud. Braşov in Romania.

PROTECTION AND CONTROL: MIDDLE BRONZE AGE FORTIFIED SETTLEMENTS IN THE BENTA VALLEY, HUNGARY

Claes Uhnér*

Keywords: Political economy, conflicts, Bronze Age, Carpathian Basin, tells, fortified settlements, settlement system
Cuvinte cheie: Economie politică, conflicte, epoca bronzului, Bazinul Carpatic, tell-uri, așezări fortificate, sisteme de așezări

(Abstract)

Fortified settlements can be useful components in the exercise and protection of political power. They are not only important when defending against other societies, but also useful for asserting control within society. This paper explores the political economy and relationship between open and fortified settlements belonging to the Middle Bronze Age Vátya tell-culture in the Benta valley in Hungary with focus on local defensive needs, how defence was organised, and how military means and fortified settlements could be employed in strategies to control a political entity comprising of several settlements and a population in the low thousands.

Introduction: a political economy perspective

Fortified tell settlements and other defended sites are important elements of the Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin¹. Even though such settlements can have several functions; they are clearly associated with defence and military power. The nature of armed conflicts and the exercise of military power in a more broad sense are, however, influenced by several factors such as economy, technology and culture, and the social and political organisation of society². Various societies may hence pursue different military objectives, and they can be partial to different tactics and strategies, although they often on some level concern economic matters such as control over land, resources and people³. To understand the roles of fortified settlements, it is therefore important to have a general understanding of society.

A political economy perspective provides a multicausal framework to examine the interplay of a multitude of factors without necessarily giving primacy to one or the other in the organisation of

societies. Essentially, political economy describes how resources are mobilised and channelled to finance political activities. In this way political economy has a profound influence on the structure of political relationships and how the economy is employed to meet basic societal needs. This may seem to put a preeminent value on economy, but although finance in pure economic terms is clearly important, the concentration and control of resources is made possible within a network of elemental power sources, which besides economy also encompass military might and ideology. The sources of power are intertwined and can be articulated and combined by actors in several different opportunistic ways to further their interests in various historical situations.⁴

Intrinsically, power concerns relationships between people, but these relationships are also given tangible expressions that can be subjected to archaeological study. Patterns of consumption can reflect differential access to various goods and the ability to direct flows within the economy⁵. Material culture can be used in the expression and legitimisation of institutions of rule⁶. Fortifications and settlement systems can provide leaders with structural advantages in the control of people and

* University of Oslo, PO Box 6762 St. Olavs Pass 0130, Oslo, Norway, email: c.o.j.uhner@khm.uio.no.

¹ Gogâltan 2002, Gogâltan 2008; Uhnér 2010

² Uhnér 2010, 203–239; Keegan 2004, 3–12

³ Pinker 2011, 33; Earle 1997, 105–106, 141–142; Helbling 2015, 73–74; Childe 1951, 108–109.

⁴ Mann 1986; Earle 1997, 2002; Uhnér 2010.

⁵ Costin-Earle 1989.

⁶ Kristiansen-Larsson 2005; DeMarrais *et alii* 1996.

resources because of the character and strategic position of some sites in relation to others, and they may therefore express hierarchical political relations within a society⁷.

Although a political economy perspective tends to emphasise unequal power relations, it should be noted that such relations are not necessarily present or pronounced in all societies⁸. Access to power is normally imperfect and fraught with problems,⁹ which is an important reason why European Bronze Age societies seem to range from essentially egalitarian to large and well organised, stratified political entities.¹⁰ The society in the Benta valley considered here appears to fall on the middle of the spectrum.

Middle Bronze Age settlements in the Benta valley

The Benta is a small tributary to the Danube in central Hungary. The lower part of the stream flows from Lake Bia in the northwest through a landscape framed with limestone ridges and rolling loess covered hills to the Danube in the southeast (figure 1). During the local Middle Bronze Age, circa 2000 – 1500 BC,¹¹ this 50 km² large microregion had eight or nine open nonfortified settlements on the lower slopes of the floodplain and four or five fortified settlements of which the majority was situated on higher ground.¹² A detailed palynological record show that the valley had a stable predominantly open landscape dominated by grassland, indicative of large scale animal husbandry and to lesser extent cereal cultivation.¹³ Intensive animal husbandry is also supported

by the large amount of domesticated animal bone assemblages found during the excavations of the tell-settlement Százhalombatta-Földvár.¹⁴

A systematic survey with shovel testing and small test excavations of the different sites in the valley has produced useful data regarding the duration and size of settlements, as well as assessments of occupation densities and population size.¹⁵ The largest site in the valley was the 12.5-hectare settlement Tárnok (31/1)¹⁶ which is situated on fertile soil along a gradual slope above

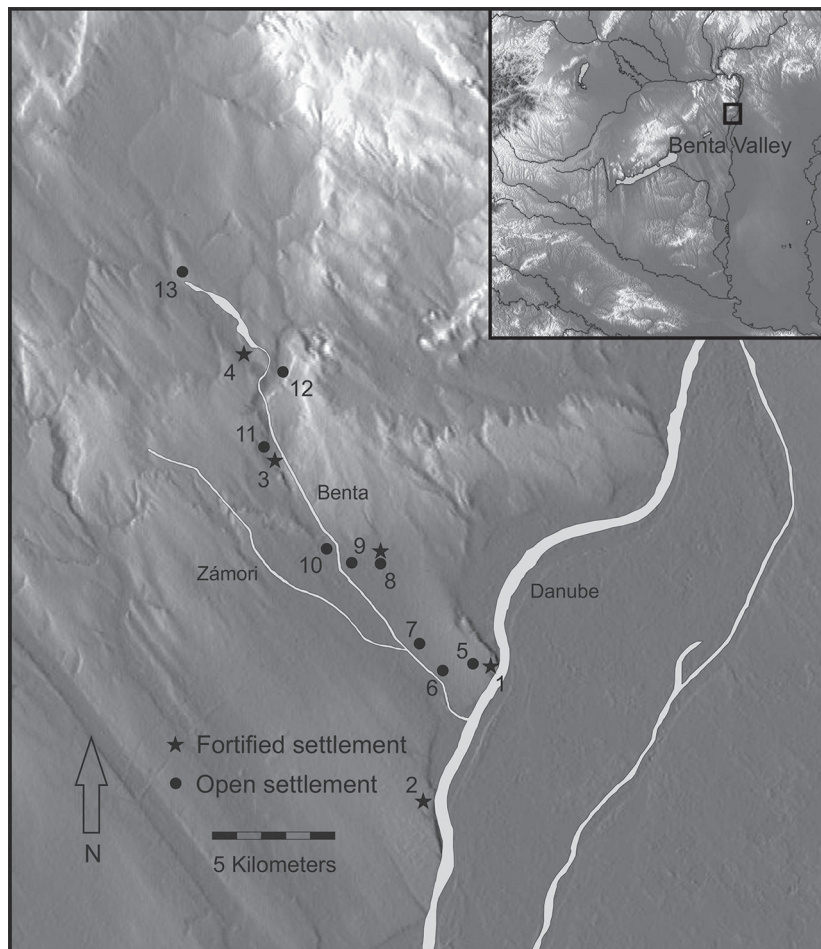

Figure 1. Middle Bronze Age settlement pattern in the Benta valley. 1 Százhalombatta-Földvár 5,5 ha (27/2). 2 Százhalombatta-Dunafüred 2 ha (27/14). 3 Kálvária-Hegy 1 ha (26/11). 4 Pap-Réti-Dűlő 2,5 ha (1/26). 5 Százhalom 0,75 ha (27/1). 6 Külső Újföldek 2 ha (9/3). 7 Belső Újföldek 2,75 ha (9/4). 8 Tárnok 12,75 ha (31/1). 9 Ötházpuszta 0,5 ha (31/3). 10 M 7-es Autópálya 3 ha (26/7). 11 Barátház 2,5 ha (26/4). 12 Öreg-Hegy 3 ha (1/4). 13 Üres Tarisznya 0,25 ha (1/6). Tárnok is displayed as both an open and fortified settlement adapted from Artursson 2010; Earle-Kolb 2010, Dinnyés et alii 1986; Szeverényi-Kulcsár 2012.

⁷ cf. Flannery 1976; Kristiansen 1998; Jockenhövel 1990.

⁸ Boehm 1999.

⁹ Earle 1997.

¹⁰ Earle et alii 2015.

¹¹ Jaeger-Kulcsár 2013, 311–313; Uhnér 2010, 3, 347–352.

¹² Earle-Kolb 2010, 72–73; French 2010, 48.

¹³ French 2010, 46–47, 55–56.

¹⁴ Vretemark 2010, 164–167.

¹⁵ Earle et alii 2012.

¹⁶ The Tárnok settlement is also called Szőlő-Hegy in the national Hungarian survey of archaeological sites MRT. Numbers in parenthesis, e.g. (31/3) are MRT identity numbers (Dinnyés et alii 1986).

a small tributary of the Benta in the lower mid-valley. Based on the amount of ceramics belonging to different occupation phases found during test excavation it is estimated that it had medium density occupation with about eight houses per hectare and a total population of 550 people.¹⁷ Tárnok was first thought to be an open settlement, but geomagnetic prospection at the site has shown a large curvilinear anomaly resembling a substantial ditch in the northwestern part of the survey area.¹⁸ Judging from areal and satellite imagery the ditch appears to continue outside the survey area and form a circa 5 ha enclosure with what seems to be medium density occupation. Although the age and nature of the curvilinear anomaly are unclear, it is possible that Tárnok was fortified at one point during the Middle Bronze Age.

Five smaller open settlements (9/3, 9/4, 26/7, 26/4 and 1/4) with sizes of 2 to 3 hectares and populations ranging from 80 to 120 persons were fairly evenly distributed along the Benta stream with direct access to meadows for grazing and high quality arable land. Three additional small hamlets (27/1, 31/3 and 1/6) were also situated within the valley on good agricultural land.¹⁹

The 5.5 hectare tell-site Százhalombatta-Földvár (27/2) was the largest fortified tell-settlement in the microregion. Excavations have documented high occupation density that spans several hundred years²⁰ and it is estimated that the settlement had about 50 contemporary households and circa 300 residents.²¹ The site is situated on a bluff with good natural defences on the Danube's west bank. Systematic core sampling shows that the northern side was fortified with a substantial ditch²² that seems to connect a steep gully that leads down to the Danube on the north-eastern side of the site with a ravine that demarcated the settlement's western and

southern boundary.²³ The eastern side is delineated by the sharp eroded bank of the Danube. Analysis of the coring data also indicate that the northern part of the site was defended with a palisade.²⁴ As the western, southern and eastern sides were easily defended due to the steep local topography, connecting these natural features with a ditch and palisade was a cost-effective way to fortify the site. It is unclear if other parts of the tell were fortified with palisades, but it is likely that this was the case. The actual extent of the densely built up fortified area was approximately 2.5 hectares. However, based on the low to medium distribution of Middle Bronze Age ceramics in the area directly to the north of the fortification, another 3 hectares appear to have had contemporary scattered occupation. It thus seems that Százhalombatta-Földvár had a densely occupied fortified core, and a secondary, less dense and unfortified arrangement of houses.²⁵

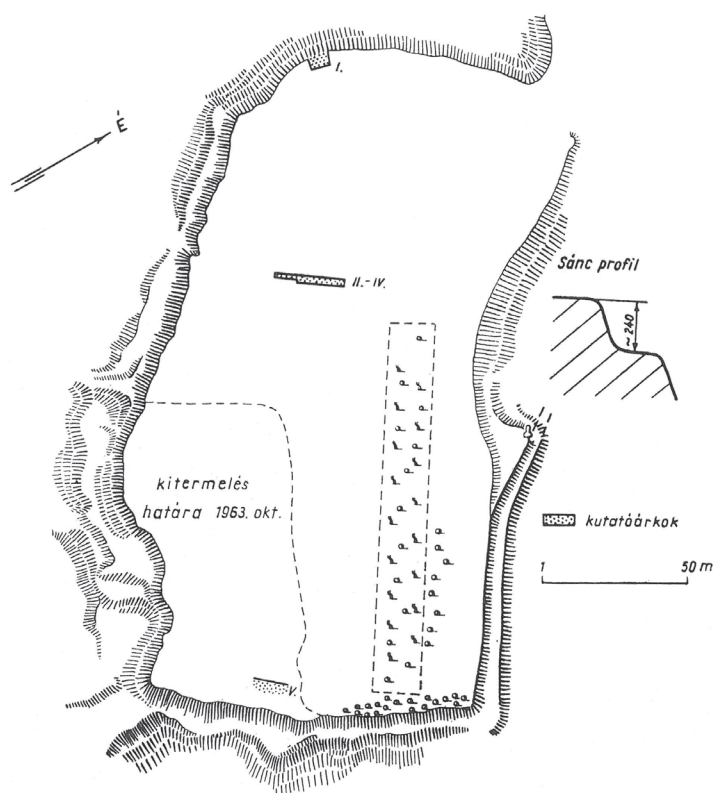

Figure 2. Plan of the fortified tell settlement Százhalombatta-Földvár before the site was damaged by clay extraction (Kovács 1969, fig. 1, cf. Poroszlai 2000, fig. 2).

¹⁷ Earle-Kolb 2010, 70–71, 74; Artursson 2010, 108–109.

¹⁸ Earle *et alii* 2014, 2, Fig. 3.

¹⁹ Earle-Kolb 2010, 74.

²⁰ Poroszlai 1992, 2000; Sørensen 2010, 135–145; Vicze 2013.

²¹ Artursson 2010, 107; Earle-Kolb 2010, 73.

²² Varga 2000, 76, Fig. 2

²³ Kovács 1969, fig. 1. The southern part of the site has been destroyed by a modern brick factory, but the outline of the settlement was documented before work commenced. The topography of the site is also documented on Austrian military survey maps from the eighteenth and nineteenth centuries.

²⁴ Varga 2000, 76.

²⁵ Artursson 2010, 107.

The next tell-settlement in the Benta valley is Százhalombatta-Dunafűred (27/14), which is located on a ridge overlooking the Danube on the other side of the Benta floodplain 6 kilometres south of Százhalombatta-Földvár. It is unclear if the site had defensive installations,²⁶ but it occupies a strategic and for the most part naturally well defended location and can therefore be regarded as fortified. The settlement covers an area of 2 hectares. Based on the high density of ceramic finds it is estimated that the site housed 24 contemporary households and had circa 150 residents²⁷. The Sósút hillfort Kálvária-Hegy (26/11) lies in the upper part of the valley, some 12 kilometres from where the Benta stream meets the Danube. Kálvária-Hegy was fortified by a rampart and is situated on a hill occupying a strategic position mid-valley directly overlooking the contemporary 2.5 hectares large Barátház settlement (26/4) immediately to the north of the hillfort. With a size of one hectare and only low density shallow deposits it is thought that the hillfort had 9 houses and about 50 inhabitants.²⁸ The last defended settlement in the valley is the Bia hillfort Pap-Réti-Dűlő (1/26). It is situated south of Lake Bia at the top of the valley on a prominent hill that rises some 30 meters over the surrounding landscape. The settlement has a size of 2.5 hectares and appears to have been densely settled. It is estimated that the site had 17 contemporary houses and a population of about 100 persons. Aerial photographs show two wide rings surrounding the settlement, suggesting that it was fortified with a double ditch system, or perhaps a rampart and a ditch.²⁹

Economy

Based on settlement size and density of occupation the Benta valley had a population of around 1700 persons in the Middle Bronze Age. Including Tárnok as an undefended settlement, about 74% lived on open settlements with direct access to quality meadows for grazing and arable land, which underline the importance of agriculture in the local economy.³⁰ The palynological record indicate a predominance of animal husbandry and a

lesser degree of crop cultivation.³¹ There is no evidence of large scale redistribution; storage pits at Százhalombatta-Földvár appear to have been integrated parts of separate houses.³² This makes likely that subsistence production was decentralised and primarily carried out by individual, largely self-sufficient households. It should however be emphasised that this domestic mode of production was integrated in a larger whole of social and economic institutions that made possible production intensification and concentration of wealth.³³

The dominant livestock in most Middle Bronze Age tell-societies in the Carpathian Basin were cattle, sheep/goat and pig, trailed by horse and dog. Hunting played a minor role, although it could be an important activity together with fishing.³⁴ At Százhalombatta-Földvár the most numerous animal was sheep, followed by cattle and pig.³⁵ The pattern of slaughter and the sheer amount of bones found during the excavations at Százhalombatta-Földvár is indicative of large-scale production and an advanced management of domestic animals. Cattle were generally kept until old age and used for milk production, traction and breeding. Pigs were kept for meat production. Equal numbers of sows and boars were held, and they were usually slaughtered when fully grown at about two years of age. The sheep age distribution and kill-off pattern show a prevalence of old animals used for wool production. Considering the large number of sheep it is probable that the Benta valley had a significant wool production that far exceeded the needs of the local population and that the surplus was meant for export.³⁶ This notion is further supported by aDNA studies that may indicate that foreign sheep were imported to improve specific productive traits.³⁷ It should however be noted that spindle whorls and loom weights are fairly rare at Százhalombatta-Földvár.³⁸ But textile tools can be made of organic materials and manufacturing techniques can rely on hands alone, which together with the comparably small excavated areas in the centre of the tell could explain the contrast between the osteological material and actual evidence of textile production.

²⁶ Szeverényi-Kulcsár 2012, 298.

²⁷ Vicze 2000, tab. 1; Artursson 2010, 108.

²⁸ Artursson 2010, 108; Vicze *et alii* 2005, 245; Szeverényi-Kulcsár 2012, 297, fig. 3.

²⁹ Earle-Kolb 2010, 73; Vicze *et alii* 2005, 243; Artursson 2010, 108; Vicze *et alii* 2005, 252, fig. 1; Szeverényi-Kulcsár 2012, fig. 4a.

³⁰ Artursson 2010, 108; Earle-Kolb 2010, 72, 74.

³¹ French 2010, 46–47.

³² Vicze 2013, 764–765.

³³ Uhnér 2010, 143; cf. Sahlins 1972, 101–102.

³⁴ Bökönyi 1992; Jaeger 2011, 150–151.

³⁵ Vretemark 2010; Vretemark-Sten 2005.

³⁶ Vretemark 2010, 164–169; Vretemark-Sten 2005, 162–164; Uhnér 2012, 356.

³⁷ Sabatini *et alii* 2019.

³⁸ Sofaer 2010, 196.

At most Middle Bronze Age tell settlements, the dominant crops were einkorn or emmer together with barley, and to a lesser degree bread wheat, spelt, rye and various legumes. Százhalombatta-Földvár follows this general trend. On this site the principal cultivated plant was einkorn, followed by barley, lentils, and peas.³⁹ It is likely that the other sites in the Benta valley cultivated the same crops in similar relative quantities. Given the long-term permanence of the settlements in the Benta valley it seems that fairly advanced agricultural methods were used, as the production could be sustained in the same microregion over several hundred years. Weed species found at Százhalombatta-Földvár suggest that a productive pattern of two-season cropping was employed,⁴⁰ which may have been supplemented by manuring and possibly a system of crop rotation with grain and legumes to renew soil fertility.⁴¹ Such a regime could have produced net cereal yield ratios in excess of 4:1 based on medieval data and modern long-term agricultural experiments.⁴² If this was the case, the plant economy was certainly sufficient to produce a surplus. Coupled with the settlement system discussed in the next section, and in view of the specialised production of yarns and textiles, it seems safe to assume that the social mechanisms to generate a surplus and employ this in the political economy was firmly in place.⁴³

The Bronze Age was a period of increasing regional and interregional trade.⁴⁴ The adoption of bronze for everyday tools, prestige objects and ritual paraphernalia made metal important in both economic production and social reproduction. Because copper ores are unevenly distributed in Europe and as tin deposits are rare,⁴⁵ it was crucial for societies to engage in trade. The flow of metal facilitated and made necessary the exchange of other goods, which linked societies and distant regions together, making trade a key feature on both inter-regional and local levels. Rivers were important transportation routes for traded goods, of which the Danube formed an important east – west axis between the Black Sea and Central Europe.⁴⁶ The clustering of fortified sites along the Danube and

other strategic routes in the Carpathian Basin⁴⁷ is a strong indication of the importance for local communities to have access and assert a level of control over transportation and trade.⁴⁸

Settlement system in the Benta valley

Fortified tell settlements in the Carpathian Basin have long been seen as centres of power.⁴⁹ The situation in the Benta valley, where the non-tell settlement Tárnok appears to have had the largest population by far, calls into question if this interpretation is universally correct.⁵⁰ It seems, however, apparent that the dominant sites were Tárnok and Százhalombatta-Földvár given the first settlement's dominant size and the strategic position of latter. As the valley constitute a well-demarcated territory defended by fortified sites, and with settlements located in fairly close proximity to each other, it also seems evident that the microregion was a geographically bounded political unit.⁵¹ This notion is further supported by the situation in the Váli-víz valley, directly south of the Benta micro-region, which appears to house a similar polity.⁵²

Tárnok and Százhalombatta-Földvár had different advantages and shortcomings. The sizable population at Tárnok, coupled with the settlement's location with direct access to high quality agricultural land would have made it possible to assemble a significant surplus of staple products that could be employed to finance various political activities, leaders and institutions. Since almost a third of the estimated population in the valley lived in Tárnok, the occupants could potentially mobilise larger armed forces than neighbouring settlements. This was an advantageous situation for actors aspiring for power positions. With approximately 300 residents Százhalombatta-Földvár had just about half

⁴⁷ Bader 1982, 51, fig. 1; Kovács 1982, fig. 1; Sz. Máthé 1988, fig. 1; Szeverényi-Kulcsár 2012, 293, fig. 1

⁴⁸ . It should be mentioned that the locations of fortified tell settlements also were influenced by other factors such as local geography. In the flat and marshy landscape that surrounded the rivers in the eastern part of the Great Hungarian Plain, the most suitable places for permanent habitation were on elevated positions that offered protection against flooding (Dani 2012, 29; Kovács 1998, 482). But this circumstance does not detract from the strategic positions of these sites in regard to transportation and trade as they normally are situated close to rivers and streams.

⁴⁹ Another research paradigm has called this general interpretation into question, usually within a framework of local, less hierarchical tribal or segmentary political interaction (Duffy 2015; Kienlin 2012, 2015; O'Shea 1996).

⁵⁰ Artursson 2010, 108–109; Earle-Kolb 2010, 74–75.

⁵¹ Uhnér 2015, 268.

⁵² Szeverényi-Kulcsár 2012, 298–300.

³⁹ Gyulai 1993, 22–28; 2010, 100–103; Vretemark 2010, 170–172.

⁴⁰ Vretemark 2010, 172–173.

⁴¹ Uhnér 2015, 266–267.

⁴² Barker 1985, 50; Reynolds 1990, 63–71.

⁴³ cf. Carneiro 1970, 733–734.

⁴⁴ Earle *et alii* 2015.

⁴⁵ Pare 2000, 2; Nessel *et alii* 2015, 2.

⁴⁶ Earle-Kristiansen 2010, 24–25; Earle *et alii* 2015, 641–642.

the population of Tárnok and the location of the tell on the bank of the Danube restricted the site's agricultural catchment area and output.⁵³ But the strategic location at the river provided good opportunities to partake and perhaps extract tributes from transportation and trade.

Within this local geopolitical situation, the location of Tárnok removed from the Danube severely constrained the ability of actors based there to directly engage and take advantage of river-bound trade; while actors based at Százhalombatta-Földvár could benefit from participating in both interregional and local spheres of exchange. This situation makes it probable that the settlements in the polity were integrated in a local exchange system, where settlements inland from the Danube supplied staple products in return for high value imported goods such as metal from the fortified tell. Such a system had the potential to make the best of diverse local circumstances within the valley, and would to some degree have promoted specialisation where different settlements and actors concentrated on various economic activities.⁵⁴ This relationship is emphasised by the large amount of old sheep bones that has been found at Százhalombatta-Földvár. As the river truncated the usable farmland around the settlement it is unlikely that all these animals belonged to the population on the tell. Instead it is probable that both the animals and the wool they supplied at least in part came from open settlements in the valley.⁵⁵ Ceramics recovered from Százhalombatta-Földvár and the non-fortified sites in the Benta valley provide a similar picture. The amount of Middle Bronze Age storage vessels found at non-fortified sites is nearly double that from the central tell settlement, which suggests that the population at the tell was less involved in agricultural production and may have received staples from outlying settlements.⁵⁶

This local exchange may in principle have been beneficial for all partaking settlements. Százhalombatta-Földvár could acquire local products such as textiles and wool that could be exchanged for commodities from regions further afield, while Tárnok and other sites that

concentrated on agricultural production were able to obtain goods that could not be produced in the immediate region. This exchange appears to have been rather selective and should not be understood as a market-like system because other goods such as ceramics, which are well suited for large-scale production and micro regional exchange, for the most part were manufactured and used locally at individual sites.⁵⁷

Nevertheless, residents at Százhalombatta-Földvár had a significant strategic political advantage because they could act as intermediaries between local and long distance trade.⁵⁸ This would have made it possible to maintain a degree of control over the distribution of imported goods, which together with staples and commodities produced at Százhalombatta-Földvár and brought in from surrounding settlements, could be employed in the political economy. This combination of networking and corporate strategies⁵⁹ where trade was used to leverage access to agricultural produce would have been a very effective route to power because it increased the foundation of the political economy beyond the local settlement. It seems unlikely that similar strategies could be employed as effectively in Tárnok, although the settlement had advantages in population size and agricultural production output as it was not located at a bottleneck for transportation and trade. The importance of Százhalombatta-Földvár is further emphasised by the fortifications at the site. As described in the next section, Százhalombatta-Földvár and the other fortified sites in the valley did not only have strictly defensive roles; they were also linked to property rights and could be used to establish and maintain a level of military backed dominance over the microregion. All told, this situation makes it likely that Százhalombatta-Földvár was the political centre in the valley during the Middle Bronze Age.

Fortifications: conflicts, protection, property and control

The fortifications in the Benta valley appear to have filled several functions. The most apparent is of course defence. Common for the fortified sites apart from Tárnok is that they are found on locations with good natural defensive features. Although little detail is known about the construction of the defensive works, the substantial ditch and palisade on the northern side of

⁵³ The land on the opposing side of the river from Százhalombatta-Földvár is low and was before modern river regulation easily flooded. It was therefore not appropriate for crops and nor was it well suited as pasture because of difficulties transporting animals back and forth over the river.

⁵⁴ cf. Earle *et alii* 2015.

⁵⁵ Uhnér 2015, 268; Vretemark 2010, 167–169.

⁵⁶ Earle *et alii* 2011, 426–427.

⁵⁷ Earle *et alii* 2011, 434–436.

⁵⁸ Uhnér 2015, 268.

⁵⁹ Blanton *et alii* 1996; Feinman 2000.

Százhalombatta-Földvár, Kálvária-Hegy's rampart and the double fortification system around the Bia hillfort suggest that they were well protected and able to withstand attacks from large enemy forces. Against the background that the level of threat was high enough to warrant the construction of strong defensive structures on four sites, and that the material culture in the Carpathian Basin includes several types of specialised bronze weapons and protective gear, it seems that armed conflicts were frequent.⁶⁰

It must have been difficult or impossible for the population in the Benta valley to use mobile defensive strategies because of the intensified subsistence economy organised around permanent settlements. To flee from an aggressor was neither a desirable nor a viable option as this would mean to abandon built up land, property and subsistence, and it appears to have been limited new land to settle on the rather densely occupied west bank of the Danube. The polity and its population were circumscribed⁶¹ and in case of an attack they had to make a stand. It is likely that the fortified settlements were a response to this situation, and their locations in the central part and at opposite ends of the valley meant that they were well-positioned to act as a combined defensive system for the microregion.

Given the advanced political economy and proximity to other polities along the Danube, there were both incentives and possibilities for political actors to expand the economic base and assert greater control over trade by invading and incorporations neighbouring societies. That said, it is likely that the main threat was raids for plunder or retaliation in a cycle of intergroup armed conflict.⁶² Most assaults were presumably directed against open settlements because these were easier to handle, but even these undertakings must have been associated with several difficulties for the attackers. Considering the threat level, and if we accept that the Benta valley constituted a political entity, it seems likely that military specialists were stationed on the fortified sites and that these forces in case of war could be augmented with less well-equipped and trained men. In the event of an attack against one settlement, defending forces could then be mobilised from other parts of the valley to mount counter attacks, and provided

that there was a forewarning of enemy activities, the population on open settlements could seek refuge on the fortified sites together with their most valuable belongings. What an attacker hence could capture in terms of plunder from open settlements was bulky goods that were difficult to transport out of the valley.

Assaults on fortified settlements could be more rewarding. To capture an established political centre such as Százhalombatta-Földvár gave the attacking side access to the strategic advantages outlined above and would have been an important steppingstone for taking over the whole area controlled by the settlement. But it must have been difficult to achieve this because it was hard to overcome the defences surrounding the site. Although none of the fortified sites in the valley had access to indefinite supplies of water it would have been hard to bring them to surrender by laying siege because of logistical difficulties for the attaching force to support itself in enemy territory, and because the beleaguered settlement could be relieved by forces mustered from other part of the valley, provided that the attackers were not significantly greater in number.⁶³

It was essential to maintain strong social bonds within the valley in order for such defensive strategies to work, and probably by having loyal local leaders on all sites with vested interests in preserving the current political order and integrity of the polity. Unless settlements could support each other and provide protection in case of war, the ability to withstand enemy assaults would have been limited. Judging by the largely uniform Vátya culture burial practice with cremations in urns at communal cemeteries, oftentimes with graves placed in oval groups according to kinship or family groups,⁶⁴ the burial practice seems to express an ideology underlining the importance of both kinship and close knit ties to the larger community.⁶⁵ If this indeed was the case, the four or five fortified sites may have been more than adequate in defending the valley.

The second overall function of the fortified settlements seems to be linked with property and control over resources and objects of value. The long settlement history in the Benta valley make evident a close association between the population and the region, which would have established strong aspects of ownership over arable lands and fields for grazing. Much of this derived from

⁶⁰ Childe 1941, 126; Uhnér 2012, 362; 2010, 241–273; Kristiansen 2002, 326; Ettel 2015, 301; Falkenstein 2007, 36–39.

⁶¹ Carneiro 1970, 734–735; Gilman 1981, 7–8.

⁶² Uhnér 2010, 284.

⁶³ Uhnér 2012, 363–364.

⁶⁴ Vicsze 2011, 36–46; Bóna 1975, 41–44, 52, 59–60.

⁶⁵ Uhnér 2012, 359–360.

everyday labour investments and entanglement of people in the local environment, for instance by tilling and using the land, but also through military capacity because ownership in societies without institutionalised legal systems also rest on the ability to defend and capture valuable objects and means, as well as using military means for political expansion and control.⁶⁶ Built up defences had not only a practical value when defending population and property, the fortifications were also strong symbolic expressions of ownership and exploitation rights. The locations of the fortified sites on highly visible strategic positions, as opposed to purely defensive and hidden locations removed from routes of communication,⁶⁷ were expressions of military confidence and a willingness to defend the polity and the resources within its territory. These strategic locations also offered opportunities to control transportation and movement. On the grounds that the fortified sites occupied bottlenecks for transportation and trade at opposite ends of the valley, it was not only possible to access and control trade along the Danube, but also transports heading to and from the inland of Transdanubia west of the Bia hillfort. This condition, combined with the size of the fortified sites (with the exception of the small hillfort Kálvária-Hegy) and close association with agricultural lands, suggests that they can be characterised as military strongholds which both commanded and had a symbiotic relationship with their surroundings.⁶⁸

Besides defence against potentially aggressive outsiders, the fortified settlements and military specialists could also be employed to impose socio-political control over the population in the valley. Military power has a strong collective element in that large armed forces have greater military capacity compared to smaller troops of similar quality. But for armed forces to effectively carry out tactical and strategical military operations they need command structure, which concentrate decision making and leadership to a few persons. Such command structures may be more or less well-developed,⁶⁹ but they provide leaders with an hierarchical organisational advantage that enables them to use the collective strength of a military organisation to promote their own agendas.⁷⁰ An important part of such agendas within a polity as the one in the Benta valley would be to impose

control and establish rights to surplus production and labour from the population.⁷¹ However, the use of military power to enforce control is problematic, not only can forces turn against their leaders,⁷² habitual and aggressive behaviour tends to feed discontent which can lead to breakup of societies. But armed forces had not only an active value in clamping down on dissidents and coercing the population in a polity to comply, the implicit threat that military means could be employed if necessary to bring people and rival factions in line was probably more important to provide social and political stability.⁷³

Although it is likely that active military power was at least periodically employed in controlling and defending the Benta valley polity during the Middle Bronze Age, it seems that the mere passive presence of fortified settlements and armed forces were equally important. This is not to say that military power alone established and maintained the Benta polity over several hundred years, but because they appear to have been well integrated in the local political economy it seems evident that the fortified settlements and other military instruments played several significant roles in this undertaking.

REFERENCES

- Artursson 2010,
M. Artursson, Settlement structure and organisation. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 87–121.
- Bader 1982,
T. Bader, Die Befestigte bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien. (B. Chropovský, J. Herrmann), *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra (1982), 47–70.
- Barker 1985,
G. Barker, *Prehistoric farming in Europe*, Cambridge (1985).
- Blanton *et alii* 1996,
R. Blanton, G. Feinman, S. Kowalewski, P. Peregrine. A dual-processual theory for the evolution of Mesoamerican civilization. *Current anthropology* 37, 1 (1990), 1–14.
- Boehm 1999,
C. Boehm, *Hierarchy in the forest: the evolution of egalitarian behaviour*, Cambridge MA (1999).
- ⁶⁶ Earle 2017, 5–9; Flannery-Marcus 2012, 206.
⁶⁷ cf. Rowlands 1972, 455.
⁶⁸ cf. Keegan 2004, 139–140.
⁶⁹ Helbling 2006, 51–52, 346–365.
⁷⁰ Giddens 1979, 69; Mann 1986, 6–7.
⁷¹ Earle 2017, 9.
⁷² Earle 1997, 8.
⁷³ Uhnér 2010, 239–40.

- Bóna 1975,
I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest (1975).
- Bökönyi 1992,
S. Bökönyi, *Jagd und Tierzucht*. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main (1992), 69–72.
- Carneiro 1970,
R. Carneiro, A theory of the origin of the state. *Science* 169, 3947 (1970), 733–738.
- Childe 1941,
V. G. Childe, War in primitive societies. *Sociological review* 33 (1941), 126–138.
- Childe 1951,
V-G. Childe, 1951. *Man makes himself*. New York (1951).
- Costin-Earle 1989,
C. L. Costin, T. Earle, Status distinction and legitimation of power as reflected in changing patterns of consumption in late prehispanic Peru. *American antiquity* 54, 4 (1989), 691–714.
- Dani 2012,
J. Dani, 2012, Fortified tell settlements from the Middle Bronze Age in the Hungarian reach of the Berettyó Valley. (M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. P. Fischl), *Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe*, Poznań (2012), 27–37.
- DeMarrais *et alii* 1996,
E. DeMarrais, L. J. Castillo, T. Earle. Ideology, materialization, and power strategies. *Current anthropology* 37, 1 (1996), 15–31.
- Dinnyés *et alii* 1986,
I. Dinnyés, K. Kövári, Z. Lovag, S. Tettamanti, J. Topál, I. Torma, *Pest megye régészeti topográfiája: a Budai és Szentendrei járás (XIII/1). Vol. 7, Magyarország régészeti topográfiája* Budapest (1986).
- Duffy 2015,
P. Duffy, Site size hierarchy in middle-range societies. *Journal of Anthropological Archaeology* 37 (2015), 85–99.
- Earle 1997,
T. Earle, *How chiefs come to power: the political economy in prehistory*. Stanford (1997).
- Earle 2002,
T. Earle, *Bronze Age economics: the beginnings of political economies*, Boulder (2002).
- Earle 2017,
T. Earle, Property in Prehistory. (M. Graziadei, L. Smith), *Comparative property law: global perspectives*, Cheltenham (2017) 3–25.
- Earle *et alii* 2012,
T. Earle, M. Artursson, T. Polányi, M. Vicze. Rapid assessment of Bronze Age settlement studies in the Benta Valley, Hungary: a micro-regional approach. *Ósrégészeti Levelek* 12 (2012), 84–93.
- Earle *et alii* 2014,
T. Earle, G. Kulcsár, V. Kiss, G. Serlegi, V. Szevérenyi. Recent results from the Bronze Age research into the Benta Valley. *Hungarian archaeology E-Journal* 2014 summer (2014), 1–5.
- Earle-Kolb 2010,
T. Earle, M. Kolb. 2010. Regional settlement patterns. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 57–86.
- Earle *et alii* 2011,
T. Earle, A. Kreiter, C. Klehm, J. Ferguson, M. Vicze. Bronze Age ceramic economy: the Benta valley, Hungary. *European journal of archaeology* 14, 3 (2011), 419–440.
- Earle-Kristiansen 2010,
T. Earle, K. Kristiansen. Introduction: theory and practice in the late prehistory of Europe. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 1–33.
- Earle *et alii* 2015,
T. Earle, J. Ling, C. Uhnér, Z. Stos-Gale, L. Melheim. The political economy and metal trade in Bronze Age Europe: understanding variability in terms of comparative advantages and articulations. *European journal of archaeology* 18, 4 (2015), 633–657.
- Ettel 2015,
P. Ettel, *Bronzezeitliche Befestigungen und Burgen in Europa*. (H. Meller, M. Schefzik) *Krieg: eine archäologische Spurenreise. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale)* 6. November 2015 bis 22. Mai 2016, Halle (Saale)(2015); 301–306.
- Falkenstein 2007,
F. Falkenstein, *Gewalt und Krieg in der Bronzezeit Mitteleuropas. Bericht der bayerischen Bodendenkmalpflege* 47/48 (2007), 33–52.
- Feinman 2000,
G. Feinman, Dual-processual theory and social formations in the Southwest. B. Mills) *Alternative leadership strategies in the Prehispanic Southwest*, Tuscon (2000), 207–224.
- Flannery 1976,
K. Flannery, Evolution of complex settlement systems.

- (K. Flannery) *The early Mesoamerican village*, New York (1976), 162–173.
- Flannery-Marcus 2012,
K. Flannery, J. Marcus. *The creation of inequality: how our prehistoric ancestors set the stage for monarchy, slavery, and empire*. Cambridge MA(2012).
- French 2010,
C. French, The paleo-environments of Bronze Age Europe. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 34–56.
- Giddens 1979,
A. Giddens, *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. London (1979).
- Gilman 1981,
A. Gilman, The development of social stratification in Bronze Age Europe. *Current Anthropology* 22, 1 (1981), 1–23.
- Gogâltan 2002,
F. Gogâltan, Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. (A. Rustoiu, A. Ursutiu) *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2 Jahrtausend v. Chr. - 1. Jahrtausend n. Chr.)*. Cluj-Napoca (2002), 11–45.
- Gogâltan 2008,
F. Gogâltan, Fortified Bronze Age tell settlements in the Carpathian Basin. A general overview. (J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Muller) *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC*, Poznań-Bonn (2008), 39–56.
- Gogâltan 2010,
F. Gogâltan, Die Tells und der Urbanisierungsprozess. (B. Horejs, T. Kienlin) *Siedlung und Handwerk Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit*. Bonn (2010), 13–46.
- Gyulai 1993,
F. Gyulai, *Environment and agriculture in Bronze Age Hungary*. Budapest (1993).
- Gyulai 2010,
F. Gyulai, *Archaeobotany in Hungary: seed, fruit food and beverage remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Budapest (2010).
- Hebling 2006,
J. Helbling, *Tribale Kriege. Konflikte in Gesellschaften ohne Zentralgewalt*. Frankfurt am Main (2006).
- Hebling 2015,
J. Helbling, Tribale Kriege – Kriege zwischen Dörfern. H. Meller, M. Schefzik) *Krieg: eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) 6. November 2015 bis 22. Mai 2016*, Halle (Saale)(2015); 69–76.
- Jaeger 2011,
M. Jaeger, The relationship between man and environment in the current stage of research of fortified settlements in the Carpathian Basin in the first half of the 2nd millennium BC. (I. Hildebrandt-Radke, J. Czebreszuk, W. Dörfler, J. Müller) *Anthropogenic pressure in the Neolithic and Bronze Age in the Central-European lowlands*. Poznań (2011), 149–159.
- Jaeger- Kulcsár 2013,
M. Jaeger, G. Kulcsár, Kakucs-Balla-domb. A case study in the absolute and relative chronology of the Váta Culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64: (2013), 289–320.
- Jockenhövel 1990,
A. Jockenhövel, Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften. (T. Bader) *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums*. Bonn (1990), 209–228.
- Keegan 2004,
J. Keegan, *A history of warfare*. London (2004).
- Kienlin 2012,
T. Kienlin, Patterns of change, or: perceptions deceived? Comments on the interpretation of Late Neolithic and Bronze Age tell settlement in the Carpathian Basin. (T. Kienlin, A. Zimmermann) *Beyond alites: alternatives to hierarchical systems in modelling social formations*. Bonn (2012), 251–310.
- Kienlin 2015,
T. Kienlin, *Bronze Age tell communities in context – an exploration into culture, society and the study of European prehistory. Part 1: Critique. Europe and the Mediterranean*. Oxford (2015).
- Kovács 1969,
T. Kovács, A Százhalombattai Bronzkori telep.” *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969), 161–169.
- Kovács 1982,
T. Kovács, Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v.u.Z. in Mittelungarn. (B. Chropovský, J. Herrmann) *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin-Nitra (1982), 279–281.
- Kovács 1998,
T. Kovács, Siedeln in der Tiefebene – Das Problem der bronzezeitlichen Nutzung der Überschwemmungsgebiete an der Theiß. (B. Hänsel) *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Die Bronzezeit: das erste goldene Zeitalter Europas / Man and environment in European Bronze Age. The Bronze Age: the first Golden Age of Europe*. Kiel (1998), 481–492.

- Kristiansen 1998,
K. Kristiansen, *Europe before history*. Cambridge (1998).
- Kristiansen 2002,
K. Kristiansen, The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford journal of archaeology* 21, 4 (2002), 319–332.
- Kristiansen-Larsson 2005,
K. Kristiansen, T. Larsson, *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge (2005).
- Mann 1986,
M. Mann, *The sources of social power. Vol. 1, A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge (1996).
- Nessel *et alii*,
B. Nessel, G. Brüggemann, E. Pernicka. Tin isotopes and the sources of tin in the Early Bronze Age Únětice Culture. *XV Congreso Internacional sobre Patrimonio Geológico y Minero. XIX Sesión Científica de la SEDPGYM*. Logroño (Cáceres)(2014), 11–28.
- O’Shea 1996,
J. O’Shea, *Villagers of the Maros: a portrait of an early Bronze Age society*. New York (1996).
- Pare 2000,
C. Pare, Bronze and the Bronze Age. (C. Pare) *Metals make the world go round: the supply and circulation of metals in Bronze Age Europe*. Oxford (2000).
- Pinker 2011,
S. Pinker, *The better angels of our nature: why violence has declined*. London (2011).
- Poroszlai 1992,
I. Poroszlai, Százhalombatta-Földvár. (W. Meier-Arendt) *Bronzezeit in Ungarn: Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main (1992), 153–155.
- Poroszlai 2000,
I. Poroszlai, Excavation campaigns at the Bronze Age tell site as Százhalombatta-Földvár I. 1989 – 1991; II. 1991 – 1993. (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition annual report 1*, Százhalombatta (2000), 13–73.
- Reynolds 1990,
P. Reynolds, Ernteträger der prähistorischen Getreidearten Emmer und Dinkel “Die ungünstigste Wahl” *Archäologische Informationen* 13 (1990), 61–72.
- Rowlands 1972,
M. Rowlands, Defence: a factor in the organization of settlements. (P. Ucko, R. Tringham, G. Dimbleby) *Man, settlement and urbanism: proceedings of a meeting of the Research seminar in archaeology and related subjects held at the Institute of archaeology, London University 5th–7th December, 1970*, London (1972), 447–462.
- Sahlins 1972,
M. Sahlins, *Stone age economics*. Chicago (1972).
- Sofaer 2010,
J. Sofaer, Technology and craft. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 185–217.
- Sz. Máthé 1988,
M. Sz. Máthé, Bronze Age tells in the Berettyó valley. (T. Kovács, I. Stanczik) *Bronze Age tell settlements on the great Hungarian plain I*, Budapest (1988), 27–122.
- Szevérenyi-Kulcsár 2012,
V. Szevérenyi, G. Kulcsár. Middle Bronze Age settlement and society in central Hungary. (M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. P. Fischl) *Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe*, Poznań (2012), 287–351.
- Sørensen 2010,
M. Sørensen, Households. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 122–154.
- Uhnér 2010,
C. Uhnér, *Makt och samhälle. Politisk ekonomi under bronsåldern i Karpaterbäckenet*, Gothenburg (2010).
- Uhnér 2012,
C. Uhnér, Society and power: political economy in Bronze Age tell-building communities. (M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. P. Fischl) *Enclosed space — open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe*, Poznań (2012), 353–370.
- Uhnér 2015,
C. Uhnér, Subsistence economy, settlements and socio-political conditions: the early Bronze Age in Central Germany and the Carpathian Basin compared. (P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter, H. Vandkilde) *Forging identities: the mobility of culture in Bronze Age Europe: report from a Marie Curie project 2009–2012 with concluding conference at Aarhus University, Moesgaard 2012*, (Oxford), 263–271.
- Varga 2000,
A. Varga, Coring results at Százhalombatta-Földvár. (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition annual report 1*, Százhalombatta (2000), 75–81.
- Vicze 2000,
M. Vicze, Background information to the field-survey. (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition annual report 1*, Százhalombatta (2000), 119–129.

- Vicze 2011,
M. Vicze, *Bronze Age cemetery at Dunaiújváros-Dunadűlő*, *Dissertationes Pannonicae*. Budapest (2011).
- Vicze 2013
M. Vicze, Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár. (A. Anders, G. Kulcsár) *Moments in time: papers presented to Pál Raczky on his 60th birthday*, (Budapest) 759–769.
- Vicze *et alii* 2005,
M. Vicze, Z. Czajlik, L. Tímár, Aerial and topographical research of the Benta Valley. (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition report 2*, (Százhalombatta), 251–254.
- Vicze *et alii* 2005,
M. Vicze, T. Earle, M. Artursson, Bronze Age site gazetteer: Benta Valley, Hungary.” (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition report 2*, (Százhalombatta), 237–250.
- Vretemark 2010,
M. Vretemark, Subsistence strategies. (T. Earle, K. Kristiansen), *Organizing Bronze Age societies: the Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia compared*, Cambridge (2010), 155–184.
- Vretemark-Sten 2005,
M. Vretemark, S. Sten, Diet and animal husbandry during the Bronze Age. An analysis of animal bones from Százhalombatta-Földvár. (I. Poroszlai, M. Vicze) *Százhalombatta archaeological expedition report 2*, (Százhalombatta), 157–172.

REDISCOVERING OLD FINDS? NOTES ON THE BRONZE AGE GRAVES WITH AMBER IN WESTERN SERBIA

Marija Ljuština*

Keywords: amber, Bronze Age, graves, necropolises, tumuli, Western Serbia.
(Abstract):

The study is the result of rechecking details of funerary practices in the Bronze Age of Western Serbia. Potential presence of amber in grave inventories provided an impetus to examine burial contexts and ways how exotic goods reached the innermost parts of the Balkan Peninsula. Arrival of the first amber artefacts at the territory of Serbia is connected with the Middle Bronze Age, which is later than the earliest finds of the Baltic amber in south Europe and the Mediterranean. The sites with amber artefacts are neither numerous nor with even spatial distribution. The region of Western Serbia stands out from the rest of the broader zone because of its early excavated and early dated amber finds. In all of the cases, the amber finds have funerary context. Focal point of the study is on the rediscovered amber find from the necropolis in Stapari and its context. Based on the data from the documentation and publications, it is not very likely that the necropolis in Stapari can be defined as a flat one. All regional characteristics of synchronous funerary practices must be taken into consideration along with the state of preservation of the site in the 20th century. Consequently, the necropolis can be added to the large group of tumular necropolises, which comprised necropolis in Vranjani, which was analysed as well, due to a problematic amber find. Recent analyses confirmed the Baltic provenance of the amber from the West Morava basin, but contribution to at least partial reconstruction of regional routes which brought the material to this part of the Central Balkans has additional importance. The region settled by the bearers of the Belegiš culture, which was suspected to have served as a starting point for regional trade southwards, provided the first amber find with settlement context.

Introduction

Having recalled how neat and well organised Alexandru Szentmiklosi's Belegiš collection and depot in the National Museum of Banat had been, I realised that seldom did I have a chance to work in such conditions. It was easy for us, two "Banaters", to discuss Cornești-Crvenka or any other Banatian Bronze Age problem, when everything was at hand. One moment you take the material from the shelf and the next moment you have very clever argumentation in support of your attitude! More often I am faced with the fact that I am literally wandering around museums or libraries in search of specific remnants from the past or just the right information about them. The safest way to deal with any problem has proven to be sticking to resources of your own. However, omissions and mistakes are possible even then. This study is the result of rechecking details of funerary practices in the Bronze Age of Western Serbia and confirmation that no revision is in vain. Potential

presence of amber in grave inventories just provided an impetus to examine burial contexts and ways how exotic goods reached the innermost parts of the Balkan Peninsula.

Arrival of the first amber artefacts at the territory of Serbia is connected with the Middle Bronze Age, which is later than the earliest finds of the Baltic amber in south Europe and the Mediterranean. Having taken into consideration the most recent radio-carbon data and re-evaluation of cultural attribution of the finds, it can be stated that the appearance of the first amber finds is even later¹ than it was proposed in the comprehensive work prepared by A. Palavestra and V. Krstić². A glimpse of the map with amber finds (Fig. 1) is enough to infer that the sites are neither numerous nor with even spatial distribution. The Middle Bronze Age finds are grouped inside borders of two geographical units of the central Balkans: the one in western Serbia, comprising the basins of the Drina and West Morava and the other in the region of Kosovo and Metohija. In all of the cases, the amber finds

* University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology, 18–20 Čika-Ljubina Street, 11000 Belgrade, Serbia; mljustin@f.bg.ac.rs

¹ Ljuština 2019, 88; Ljuština-Dmitrović 2020.

² Палавестра-Крстић 2006, 50.

have funerary context. In contrast, the only finds from the Late Bronze Age come from the Pannonian part of Serbia: the hoard from Vršac-Majdan and the first amber find from a settlement context in Banatski Dvor³.

Bronze Age amber and funerary practices in the upper course of the West Morava

The region of Western Serbia stands out from the rest of the broader zone because of its early excavated and early dated amber finds. Comparison of the map shown on the Figure 1 with the previously published ones reveals one more site in Western Serbia, in the upper part of the West Morava basin.

Mala Gradina, Stapari village, Zlatibor county

Revision of data originating from the museum collections resulted with another grave unit, which was omitted from the comprehensive list of sites and map⁴. The precious rediscovered find came from the vicinity of Užice. The site itself, with all the details of funerary practices, deserves particular attention.

The site of Mala Gradina is situated in the village of Stapari, some 11km to the west from Užice, on the part of the ridge of a hilly slope descending southwards. On the opposite slope there were some Neolithic and Eneolithic finds (Fig. 2). Systematic excavations were conducted by M. Zotović in the period 1958–1960. According to the results published up to now, the necropolis on the site of Mala Gradina can be defined as flat. However, it is interesting to notice that M. Zotović⁵ initially explained the site as the “necropolis of the hillfort type”. On the occasion of rechecking published material and documentation, it is assumed that the definition is in accordance with the site’s topography and assumed belonging to a hillfort settlement on a slope opposite to the necropolis. Based on the burial practice and stratigraphic observations, the necropolis was divided into the southern sector, where the Bronze Age deceased had been incinerated in most of the cases, and the northern sector, which was used to inhumate the dead during the First Iron Age. The southern part is characterised by the strata of brown-yellowish hard soil up to 20cm thick, below which there was soft black soil of 1,5m in which the incinerated deceased were buried. Mediaeval burials, erosion and agricultural activities disturbed the original stratigraphic picture⁶.

Focus of the study is on the southern part of the necropolis and burial practices revealed there. The most instructive have proven to be the works by J. Đurić⁷ and K. Dmitrović⁸. As already mentioned, incineration prevailed in the southern sector. The process of incineration took place out of the necropolis. Residue from the pyre (soot, ashes, carbonised wood) and infrequent grave gifts were placed either directly to the soil or in the ceramic urns. The urns were poorly preserved due to the manufacture. Particularly important is the following set of Bronze Age graves. Grave 2 (trial trench I, square A) comprised a fragmented urn with wide flat rim and plastic band below it. It was surrounded by stone construction made from slabs and smaller rock parts. There were no grave goods. In trial trench III, sq. A, grave 11 belonged to an incinerated deceased whose bodily remains along with residue from the pyre were placed directly on the soil, without any grave goods, near the graves 12 and 13. A small zone of pyre residue comprising cremated human remains was defined as grave 12. The grave was without urn and any other goods. Grave 13 had an urn with cremated bones and pyre residue, but it was without grave goods. The urn had cylindrical neck and wide belly. Another grave came from the same excavation unit. It was defined as grave 14 and consisted of an urn with burnt bones and ashes, inside a stone construction. There were no grave goods. The urn had cylindrical neck with incised triangular decoration and wide belly. The shoulder was richly decorated with incised and stamped triangular and rhombic patterns organized in metopic and frieze zones. There were symmetrically arranged tunnel-shaped handles on the shoulder, too. The form and decoration of the vessel chronologically put the grave unit into the very beginning of the Bronze Age. The same chronological attribution is given to the rest of the mentioned units. The same set of graves comprises another unit – urn 1 from the trench XIII, in which there were cremated bones. The grave was partially destroyed by mediaeval burials. The grave inventory consisted of: lower cone of an urn, a fragmented coiled ornament (saltaleone) and an amber bead, circular in shape and with circular central perforation⁹. K. Dmitrović emphasized specific shape of the urn from the trench XIII, very different from the Early Bronze Age urns. The form of the urn, along with presence

³ Ljuština 2019, 88; Ljuština-Dmitrović 2020.

⁴ cf. Ljuština 2019, 88, Fig 1.

⁵ Zotović 1959, 74.

⁶ Zotović 1959, 74–75; Zotović 1985, 34.

⁷ Ђурић 2013.

⁸ Дмитровић 2015.

⁹ Zotović 1985, 34–35; Ђурић 2013, 80, 85, 87; Дмитровић 2015, 72–73.

of fragmented saltaleone and amber bead indicates a grave unit with later date¹⁰. Despite already M. Zotović and J. Đurić¹¹ stressed the long-term usage of the necropolis, from the Early Bronze Age to the 6th century BC, and cultural influences from the north and east, it is due to the meticulous work by K. Dmitrović that another phase of burials is recognised. It is now possible to attribute it to the late phase of Middle Bronze Age with more certainty.

The site in Stapari was defined as a flat necropolis in the works by M. Zotović¹², which would be a unique case in the wider region, generally characterized by tumular necropolises in the Bronze and Iron Ages. M. Zotović put the specific burial practice in connection with the flat necropolis in Svrčkovu near Arilje and influence from the Urnfield cultural zone¹³. Interestingly, K. Dmitrović¹⁴ inclines towards different explanation. In her opinion, it is more important to debate the original landscape. As already noted by the excavator M. Zotović, it is possible that the necropolis was heavily damaged by erosion, agricultural activities and mediaeval inhumations, which led to a gradual loss of characteristic mound calottes and complete change of the necropolis appearance. J. Đurić shares this opinion, adding the information that the exploration in Stapari started with establishing coordinate grid system, typical for mound excavation, at a smaller mound-like elevation (Fig. 3). In the course of excavation, it turned out that the elevation was of natural origin, so the methodological approach was altered and primary segments were treated as trial trenches with squares¹⁵. However, based on the data from the documentation and publications, it is not very likely that the necropolis in Stapari can be defined as a flat one. All regional characteristics of synchronous funerary practices must be taken into consideration along with the state of preservation of the site in the 20th century.

Having returned to the grave unit with the amber bead¹⁶, it becomes obvious that it should be approached as an integral part of the cultural zone from the late phase of the Middle Bronze Age and the beginning of Late Bronze Age, characterised by the local development of the West Serbian group of the Middle/Late Bronze Age.

Veliki Lug, Vranjani village, Zlatibor county

In contrast to Stapari, revision of data about the site of Veliki Lug in Vranjani resulted in a grave unit without confirmation of already published amber find.

Veliki Lug is situated on the slightly elevated terrain of Vranjansko Polje, in the village of Vranjani, a few kilometres to the west from Požega. The necropolis comprised 30 mounds spread over some 15 hectares in specific arrangement: a huge mound (50m in diameter and 8–10m high) held central position, with the rest of the mounds around it. Most of the mounds were 10–25m in diameter and flattened by agricultural activities. Archaeological excavations were conducted by M. Zotović in 1969. Three mounds – A. Palvestra specified that two mound were from the Bronze Age¹⁷ – were explored, with additional protective activities over a destroyed mound, providing another small group of finds. In the vicinity of the site, there were groups of tumuli in Zdravčici and Mader¹⁸.

Mound I, 16m in diameter and 1,06m high, was on the north-eastern periphery of the necropolis, in relation to the huge central mound. It had completely earthen construction. Based on the excavation results M. Zotović concluded that the zone planned for the tumulus erection had been subject to preparatory levelling and consolidation. Funerary ritual was performed there: ritually broken pottery was placed in the centre of the circular zone, which is followed by an earthen cover. Above the level, on the surface of interweaved bands of wooden bark remains (parts of skull, upper and lower jaw with teeth, right upper arm) of incompletely cremated younger female deceased were laid¹⁹. Incineration was done outside the mound area. After the cremated bones had been placed, jewellery and elements of attire without traces of burning were added and eventually covered by residue from the pyre²⁰.

When dealing with the find from the central grave from the mound I A. Palvestra²¹ gives a basic description of the inventory, mentioning a bronze torc, spectacle-shaped pendants, saltaleone, bracelets with motifs of swim bladder and an amber bead. He emphasizes that already at the time of his

¹⁰ Дмитровић 2015, 77–78.

¹¹ Zotović 1985; Ђурић 2013.

¹² Зотовић 1959; Zotović 1985, 34–35.

¹³ Zotović 1985, 46.

¹⁴ Дмитровић 2015, 76.

¹⁵ Ђурић 2013, 76, footnote 27.

¹⁶ Дмитровић 2015, Fig. 22/5.

¹⁷ Palvestra 1993, 140.

¹⁸ Зотовић 1978, 75–76; Zotović 1985, 39–40; Дмитровић 2015, 31.

¹⁹ Zotović 1985, 39.

²⁰ Зотовић 1978, 78–79; Zotović 1985, 39–40; Дмитровић 2015, 31–32.

²¹ Palvestra 1993, 140.

research there was no further information about the bead. What is additionally discouraging is that K. Dmitrović²² in her comprehensive work does not mention the amber find at all. She specifies that the jewellery collection from the grave unit consists of: a bronze torc with spirally shaped endings, two bronze spectacle-shaped pendants, four narrow bronze conical pendants (tutuli) with a central thorn, one bigger and two smaller bronze calotte-shaped buttons with a hoop, two bronze bracelets, triangular in cross-section, with motifs of swim bladder, parallel lines and garlands. Interestingly, neither her inventory description nor illustration comprise coiled ornaments (saltaleone) mentioned by A. Palavestra. Since it was not possible to check the situation in the museum in Užice, it was reasonable to leave the mark of presence of amber on the map until the final solution. There is still hope that a drawer or a forgotten box in the museum hides the tiny find of amber, perhaps accompanied by the bronze elements of a composite necklace, which will unexpectedly occur sometime in the future.

Notes on the arrival of the Bronze Age amber in Western Serbia

The question how exotic goods reached the innermost parts of the Balkan Peninsula merits careful attention. When the upper part of the West Morava basin is in focus, it is presumed that it was incorporated in the regional communication and exchange network of Western Serbia. Studies of the Bronze Age amber in different regions of Europe confirmed that the material was not subject to long-distance exchange exclusively. On the contrary – in many cases, its presence in archaeological contexts testifies to the existence of spatially and chronologically overlapping regional networks, in which amber travelled over limited distances, both in geographical and cultural sense²³.

The amber from the Bronze Age graves in Western Serbia most probably came to the region from Pannonia, from where numerous cultural impulses of the Tumulus culture influenced the local communities²⁴ now defined as the West Serbian group of the Middle Bronze Age or the Brezjak group. Recent studies recognised the Belegiš culture as the most important transmitter²⁵. Reflection of events at the turn of the Middle to Late Bronze Age can be easily recognised in

funerary practices, with amber as an important part of grave inventory. Amber is a common product in the Middle Bronze Age of central Europe, so the finds from the Drina and West Morava basins can be considered an extension, branch of the amber road. One of its branches was the direction exactly along the river Drina, as it was supposed for many other influences from the north²⁶. However, alternative routes cannot be neglected.

Quest for potential routes of arrival of amber in Western Serbia inevitably reaches the territory settled by the Belegiš culture communities. The site in the village Banatski Dvor, Central Banat county, provided us with a precious point on the route. The first amber find from a settlement context came thanks to the protection excavations on the pipeline route Gospodinci – Banatski Dvor, which were executed in 2008 and 2009. The part of the excavation in Banat was conducted by D. Anđelić in 2008. The Late Bronze Age was represented by the sites No 21 and 22, situated 5km to the west from Banatski Dvor. The sites reveal traces of a single settlement – the site 22 covering most of the settlement zone, the site 21 its periphery. The position of the settlement site is slightly elevated, on the eastern edge of the Novi Bečej – Zrenjanin loess terrace. The settlement itself was fortified by a ditch. Remains of earthen ramparts or palisades were not recognised. Inside the settlement zone there were two smaller ditches, whose purpose remained unknown. A number of waste pits were excavated, as well as four shallow objects with sunken floors, rectangular in shape and of larger dimensions (4 × 4m) presumably hut dwellings. Objects No 21 and 36 had pits of wooden roof supports. The waste pits and ditches contained a lot of fragments of house daub. Pottery from the site originated from closed units, pits, ditches and huts. The settlement pottery can be attributed to the Belegiš II – Gava cultural complex according to its forms, manufacture and decoration (Fig. 4/1–9). Based on the pottery analysis, the settlement in Banatski Dvor was chronologically attributed to the period Br D-Ha A1/A2²⁷. This makes the general frames to imagine the context from which the small globular amber bead, 0,5cm in diameter (Fig. 4/11)²⁸ came. It was found in the object 38 – a larger conical pit with flat bottom, the inventory of which comprised fragmented pottery (Fig. 4/1–9), a quern stone (Fig. 4/12) and

²² Дмитровић 2015, 31–32, pr. 8.

²³ Jaeger 2016, 212.

²⁴ Палавестра-Крстић 2006, 52.

²⁵ Ljuština 2017.

²⁶ Зотовић 1989, 68; Vasić 2003, 6; David 2002, 86; Ljuština-Dmitrović 2020.

²⁷ Христов 2017, 7–8, 12; Ljuština 2019, 97–98.

²⁸ Христов 2017, Т. 16/23.

a spindle whorl (Fig. 4/10). The remains of the settlement are everything but impressive, but their importance is incomparable. Despite the secondary archaeological context of the find – the waste pit – it is logical to presume the amber's primary usage in the settlement, be it a decorative element in somebody's attire, or even a commercial product and/or a raw material in a local workshop. It is almost certain that the number of amber artefacts found in settlement sites does not reflect the actual popularity and presence of amber among the Bronze Age communities. One of the important, but rarely mentioned factors, which led to the present time situation, is the specific methodology of archaeological research conducted in settlement sites with complex stratigraphy. In many cases, methodological shortcomings practically eliminate the possibility of detecting minor amber objects, even less their fragments. Meanwhile, only particular techniques of exploration can significantly increase the pool of artefacts²⁹. Having in mind protective character of the excavations in Banatski Dvor, significance of the find is even greater. One can expect that the settlement held a notable position in the regional and supra-regional networks of trade and exchange of both exotic and more common goods. Understandably, direct contact between the communities from Banat and upper Western Morava basin has to wait for more solid confirmation, but there is a possibility to imagine various situations in which goods from the Pannonian territory reached the zone of Užice and Požega.

Conclusion

The Middle Bronze Age communities of the West Morava basin, whose necropolises are the only material remains of their physical existence, can be imagined as deeply rooted in their traditional values, but with all their senses open towards sensations from abroad, and willing to accept selectively – sometimes embracing new elements of material culture together with new ideas and comprehensions, sometimes only the appealing material things without being aware what those things mean to their inventors and original users³⁰. Traditionalism in burial customs is most visibly confirmed by usage of burial mounds. It seems that even the necropolis in Stapari, which used to be known as a flat one, has potential to be joined to the large group of tumular necropolises in Western

Serbia. The necropolis in Vranjani belongs to the same group. People who buried their dead in the necropolises had access to exotica, amber in this instance, which obtained significance in their lives and reflected in grave inventory.

Recent analyses confirmed the Baltic provenance of the amber from the West Morava basin³¹, but contribution to at least partial reconstruction of regional routes which brought the material to this part of the Central Balkans has additional importance. Not only did the settlement sites in the region, which are expected to hold confirmation of usage of amber as well, remain unexplored, they were not even recognised in the landscape. Some of the settlements must have served as centres for local distribution, but this level of information is out of our reach. It is unclear where the local Bronze Age populations supplied with amber which was worn during the lifetime and ended up in graves. Fortunately, the region settled by the bearers of the Belegiš culture, which was suspected to have served as a starting point for regional trade southwards, provided the first amber find with settlement context. Up until early 2000s the zone to the north-east from Western Serbia was without any confirmation of contemporary use of amber, but the situation changed and the amber road is looming on the Bronze Age horizon. However we imagine the road's organisation, magnitude of its function mirrors even in the funerary practices, where these tiny amber artefacts, originating in remote hyperborean countries, became afterlife companions of the individuals who might have never left the Central Balkans in their lives.

REFERENCES

David 2002

W. David, Die ältesten verzierten Bronzegürtelhaken der donauländischen Bronzezeit. (M. Novotná, M. Dufková, K. Kuzmová, P. Hnila), *Anodos. Studies of the Ancient World 2/2002, in Honour Mária Novotná*, Trnava (2002), 67–90.

Дмитровић 2015

К. Дмитровић, Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу, докторска дисертација (PhD thesis), Београд (2015).

Ђурић 2013

Ј. Ђурић, Грбови раног бронзаног и старијег гвозденог доба на биритуалној некрополи у

²⁹ Jaeger 2016, 208.

³⁰ Ljuština 2017, 346–347.

³¹ Ljuština-Dmitrović 2020.

Стапарима код Ужица (истраживања у 1958. години). Ужички зборник 36 (2013), 73–106.

Христов 2017

М. Христов, Насеље касног бронзаног доба код Банатског Двора. Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXX (2017), 7–31.

Jaeger 2016

М. Jaeger, Middle Bronze Age Amber Finds in Hungary. (P. L. Cellarosi, R. Chellini, F. Martini, A. C. Montanaro, L. Sarti), *The Amber Roads. The Ancient Cultural and Commercial Communication between the Peoples. Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Roads, Republic of San Marino, April 3–4, 2014*, Firenze (2016), 205–215.

Ljuština 2017

М. Ljuština, Comunități din cultura Belegiš în partea Sârbă a Bazinului Carpatic și vecinii lor de la sud-vest: interacțiuni reliefate prin practicile funerare = Belegiš Culture Communities of Serbian Part of the Carpathian Basin and their Southwestern Neighbours: Interaction Revealed through Funerary Practice. *Istros XXIII* (2017), 329–354.

Ljuština 2019

М. Ljuština, Amber in the Bronze Age of Serbia: Old Finds and New Discoveries. (A. Zancoci, M. Băț), *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic: In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*, Chișinău (2019), 87–100.

Ljuština-Dmitrović 2020

М. Ljuština, K. Dmitrović, The Role of Amber in Forming the Social Identity of the Bronze Age Communities in Western Serbia Revealed through Funerary

Practices. *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău, 17th–20th of October 2019*. – in print

Palavestra 1993

A. Palavestra, *Praistorijski čilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, Beograd (1993).

Палавестра-Крстић 2006

А. Палавестра, В. Крстић, Магија ћилибара, Београд (2006).

Vasić 2003

R. Vasić, *Die Nadeln im Zentralbalkan. Prähistorische Bronzefunde XIII, 11*, Stuttgart (2003).

Zotović 1959

М. Zotović, Iskopavanja na Maloj Gradini u Staparima. *Arheološki pregled* 1 (1959), 74–77.

Зотовић 1978

М. Зотовић, Геолошка и археолошка прошлост Пожеге. (М. Ристовић), Пожега и околина. Књига I, Пожега (1978), 11–146.

Zotović 1985

М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice – Beograd (1985).

Зотовић 1989

М. Зотовић, Најстарија прошлост. Историја Титовог Ужица I. Титово Ужице (1989), 37–116.

Figure 1: Map of the Bronze Age amber finds in Serbia (dots – necropolises, asterisks – settlements, squares – hoards): 1 – Šumar, Belotić village, Mačva county; 2 – Cerik Bandera, Bela Crkva village, Mačva county; 3 – Jovanin Breg, Banjevac village, Mačva county; 4 – Paulje, Brezjak village, Mačva county; 5 – Veliki Lug, Vranjani village, Zlatibor county; 6 – Ravnine, Jančići village, Moravica county; 7 – Ridevo, Iglarevo village, Peć county; 8 – Boka, Prčevo village, Peć county; 9 – Majdan, Vršac city, South Banat county; 10 – Banatski Dvor, Central Banat county; 11 – Mala Gradina, Stapari village, Zlatibor county (modified after Ljuština 2019, 88, Fig. 1).

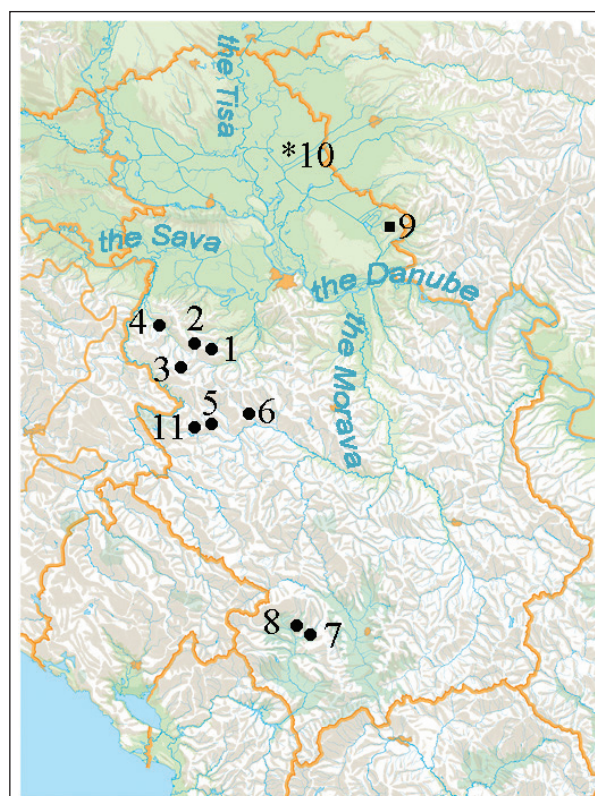

Figure 2: Village of Stapari, view of the sites Mala and Mala Gradina (after Бѣпућ 2013, 75, Fig. 1).

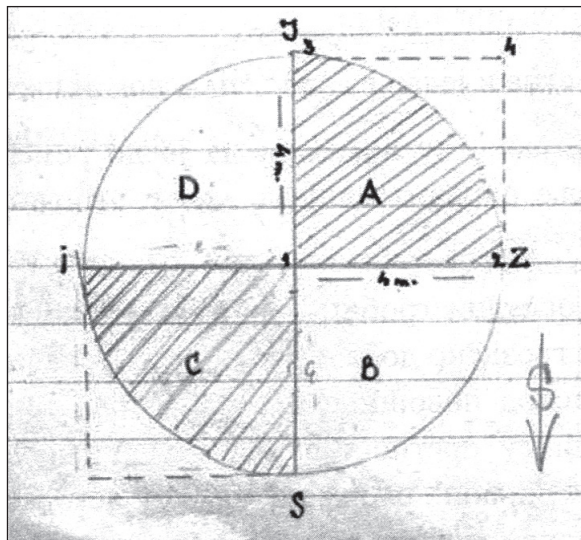

Figure 3: *Mala Gradina in Stapari – ground plan of the elevation with sondages: sondage I, square A, sondage II, square C*(after Бурдух 2013, 77, Pr. 1 – based on the original documentation sketches).

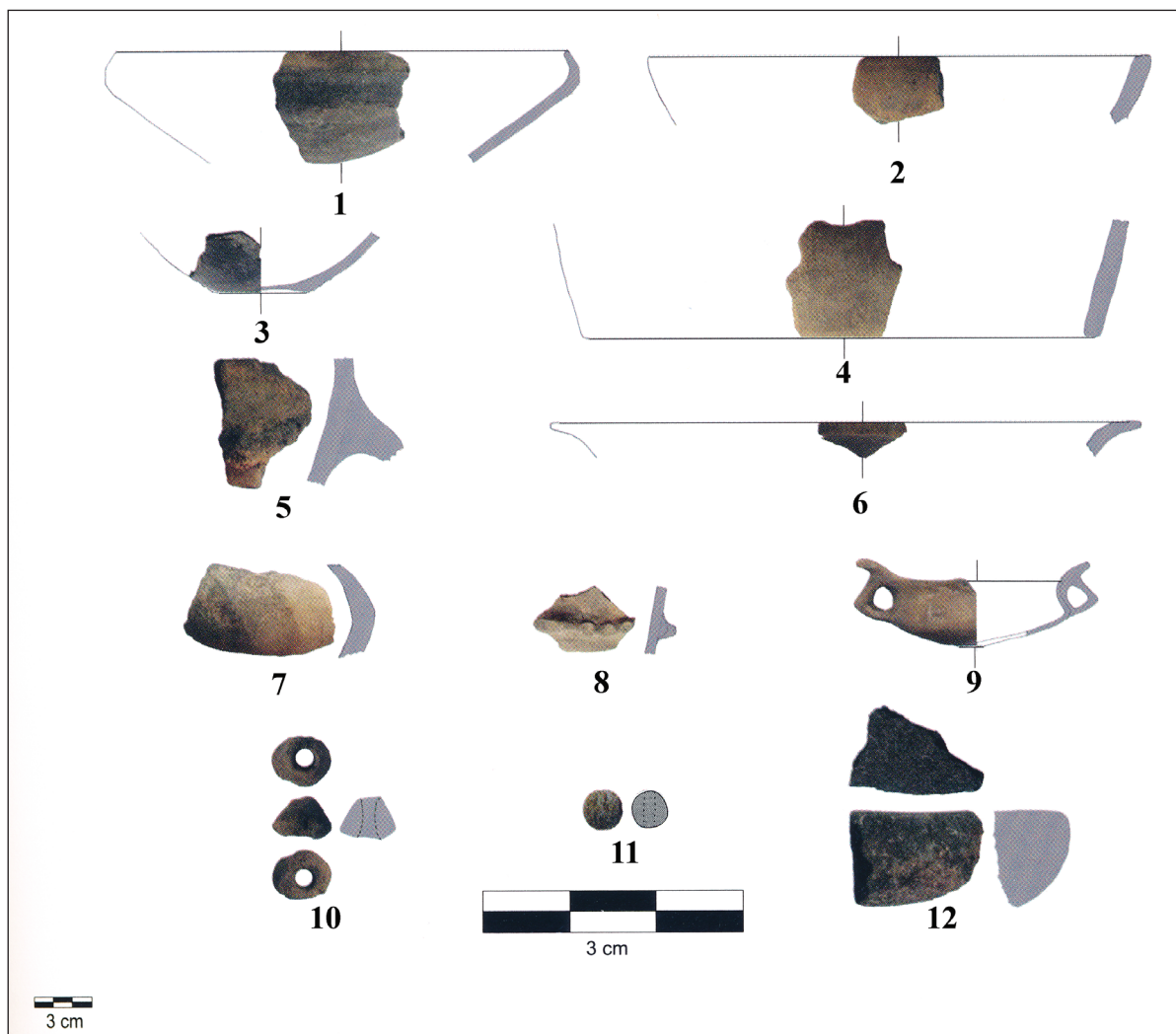

Figure 4: *Banatski Dvor: inventory of the pit 38* (modified after Хрустов 2017, T. 16).

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA GHERLA, JUDEȚUL CLUJ

Ioan Bejinariu*, Alin Henț**

Cuvinte cheie: Epoca bronzului; depozite de piese de bronz; Transilvania; exploatarea sării; relații interculturale.
Keywords: Bronze Age; Bronze Hoards; Transylvania; salt exploitation; intercultural relations.

The Bronze Hoard from Gherla, Cluj County

(Abstract)

A bronze deposit preserved in the collections of the Gherla History Museum was discovered a few years ago in a wooded area situated in the southwestern parts of the Municipality of Gherla. The entire deposit consists of 17 bronze objects: a winged axe, a bronze celt, bronze sickles, two bracelets, a funnel-shaped bronze pendant with oval base, two fragments of bronze swords, a spearhead, a fragment of a bronze bar (or ingot) and two plano-convex ingots (bronze/copper). The discovery is one of medium size, weighing 2, 222 kg and consists of an association of the type weapons – tools – ornaments – raw material. The bronze deposit discovered at Gherla can be attributed to the Suseni-type deposits, relatively well represented by findings on the territory of Transylvania, characterized by the association of a small number of manufactured objects with a few pieces of raw material. From a chronological point of view this discovery can be placed in the Ha A1 period. Undoubtedly the most interesting piece in the bronze deposit from Gherla is the Dražice-type funnel-shaped pendant. To the best of our knowledge this artefact is the only object of this type found on the territory of Transylvania. Moreover, it is probably the easternmost discovery of a pendant of this type in comparison to its production centres located in the area of the Piliny culture. The presence of this object among our discoveries can give us important clues regarding the relations and mobility that existed between the Transylvanian space and the northern parts of Hungary, respectively the southern area of Slovakia where the discoveries of the Piliny culture are documented during the Late Bronze Age period. Most probably these connections can be related to the exploitation and distribution of salt from Transylvanian sources to the western plain areas, densely populated, but lacking this vital resource. The deposition of bronze objects in the vicinity of salt sources is rather indicative in this regard.

Introducere

În urmă cu câțiva ani a intrat în colecția Muzeului de Istorie din Gherla un depozit de piese de bronz. Depozitul a fost descoperit cu detectorul de metale în punctul “Sărătura” (Pl.1/1–4), însă cei care au făcut descoperirea au anunțat-o angajaților de atunci ai muzeului care au participat în mod nemijlocit la scoaterea din pământ a pieselor. Nu există informații scrise despre suportul depunerii, modul în care piesele au fost aranjate sau poziția acestora. Singurele date provin dintr-o filmare scurtă pe care am obținut-o prin bunăvoința colegilor de la acest muzeu¹. Piesele au apărut

la o adâncime de circa 0,50 m. Se pare că obiectele au fost depuse într-o groapă, însă la filmare nu este vizibilă urma gropii. Datorită faptului că descoperitorii s-au concentrat poate doar pe recuperarea pieselor de metal fără a fi preocupați de observarea unor aspecte referitoare la contextul depunerii. Singurul indiciu al existenței unei gropi pentru depunerea pieselor constă în faptul că pământul era mai închis la culoare în zona unde apar grupate piesele de metal. Din filmare mai rezultă că brățările erau puse oarecum separat de vârful de lance. În aceste condiții, colaborarea dintre descoperitori și arheologi ne determină să credem că trebuie să fi fost recuperate toate piesele de bronz ce au fost îngropate în trecut, în respectivul loc.

În vara anului 2020 am efectuat o cercetare la fața locului unde a fost descoperit depozitul de bronzuri. Este vorba despre o culme, astăzi împădurită, localizată la vest de un pârâu cu apă sărată (“Valea Sărată”). La nord de culme curge un fir

* Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău, Romania. Email: bion_1867@yahoo.com

** Muzeul de Istorie Gherla, Romania. Email: alinhnz@gmail.com

¹ <https://www.gherlainfo.ro/descoperire-arheologica-la-marginea-orasului-o-depunere-rituala-veche-de-4000-de-ani-video> accesat 28.09.2020

de apă, probabil cu debit sezonier. Locul unde au fost îngropate piesele de metal se află sub culme, spre nord, iar mai jos pot fi observate mici cavități dar și movile de mici dimensiuni, denivelări de natură antropică care nu pot fi datate actualmente (Pl. 2/1–3). Asupra acestor observații de topografie arheologică vom reveni. La circa 1 – 1,5 km sud-est de locul descoperirii, pe o terasă înaltă de pe malul stâng al “Văii Sărata” am identificat un întins sit arheologic de unde au fost adunate materiale ceramice cu decor în stilul Wietenberg II. Aproximativ la confluența firului de apă menționat cu “Valea Sărata”, pe partea stângă se observă de asemenea denivelări (cavități și movile) de natură antropică, iar în toată această zonă joasă vegetația are un aspect specific zonelor cu o concentrație mare de sare în sol sau în sursele de apă.

Descrierea pieselor de bronz

1. Topor cu aripioare (Pl.4/1). Are porțiunea dinspre tăiș ruptă din vechime. La ruptură se observă urme de lovire. Aripioarele piesei sunt moderat arcuite. Patina nobilă a fost îndepărtată de pe cea mai mare parte a piesei și se păstrează actualmente mai ales în zona aripioarelor. Sunt vizibile urme de dată recentă de încercare a piesei. Dimensiuni: lungimea: 16,30 cm; lățimea la ceafa piesei: 4,00 cm; lățimea la ruptură: 3,55 cm; grosimea maximă: 0,90 cm; greutatea: 435,00 g.

2. Celt cu gura concavă (Pl.4/2). Tortița este ruptă din vechime. Are secțiunea corpului hexagonală. Bordura orificiului de fixare a cozii este îngroșată și foarte bine reliefată. Bavura de turnare de pe zona mediană a piesei este bine reliefată. Tăișul este deteriorat și are un aspect zimțuit. Celtul păstrează foarte bine patina nobilă, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 10,90 cm; lățimea maximă: 4,40 cm; adâncimea orificiului de fixare a cozii: 6,30 cm; greutatea: 156,54 g.

3. Seceră de bronz cu buton, ruptă în trei bucăți (Pl.3/1). Au fost depuse toate cele trei fragmente. Lipsește doar o mică porțiune din vârful piesei. La ambele zone de fractură se observă urme discrete de lovire probabil pentru a ușura fragmentarea piesei. Butonul are o formă ușor conică și este bine reliefat. Două nervuri paralele, bine accentuate consolidează muchia secerii și par să se unească la vârf. Prima pornește din zona butonului secerii, iar următoarea este ceva mai discret reliefată. Baza secerii este puțin deteriorată, în schimb tăișul este mai afectat, iar la zonele de rupere lipsesc chiar bucăți mici din lamă. Secera are patină nobilă de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 17,5 cm (5,50 cm + 8,20 cm + 3,80 cm); lățimea la

bază: 2,40 cm; greutatea: 35,05 g (12,58 g + 17,95 g + 4,52 g).

4. Seceră de bronz cu buton (Pl.3/3). O porțiune din lama secerii de circa 4,50 cm a fost ruptă pornind din zona butonului paralel cu nervura ce consolidează ceafa secerii. Lipsește și o porțiune din vârful secerii. Tăișul secerii este foarte deteriorat. Nervura de pe ceafa secerii este bine reliefată și groasă. Butonul are o formă conică și este proeminent. Este o realizare tehnică de bună calitate, cu suprafețele bine finisate. Are o patină comună, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 20,20 cm; lățimea maximă: 2,10 cm; greutatea: 39,88 g.

5. Seceră de bronz cu limbă la mâner (Pl.3/2) Baza mânerului este deteriorată. Lipsește și o porțiune din lamă. Pe mâner apar trei nervuri paralele, bine reliefate dintre care două continuă și pe lamă, iar cea din mijloc se termină în zona limbii mânerului. Cea din mijloc nu este decorată în schimb celelalte două sunt decorate cu creștături oblice, scurte, dispuse diferit pe fiecare nervură. Ciotul de turnare care apare pe ceafa secerii, aproximativ în zona mediană nu a fost finisat după turnare. Secera are patină comună, de culoare verde-închis, mată. Dimensiuni: lungimea: 15,00 cm; lățimea la baza mânerului: 2,50 cm; lățimea maximă: 3,00 cm; greutatea: 71,24 g.

6. Fragment ce provine de la o seceră de bronz cu limbă la mâner (Pl.3/4). Se păstrează aproximativ jumătate din mâner și o foarte mică porțiune din lamă. Mânerul este împodobit cu un “chenar” alcătuit din două nervuri verticale, lungi și paralele și două orizontale, scurte. În interiorul acestui cadru apar alte două nervuri, verticale, paralele cu cele lungi. Pe una dintre nervurile de pe margine apar câteva creștături oblice, scurte. Nervurile de pe lateral se întâlnesc mai sus de zona limbii de la mâner închipuind un ornament triunghiular, reliefat. Secera are patină comună, verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 7,60 cm; lățimea la baza mânerului: 2,10 cm; lățimea maximă: 3,00 cm; greutatea: 22,21 g.

7. Fragment dintr-o seceră de bronz cu limbă la mâner (Pl.3/5). Se păstrează o parte din mânerul secerii și foarte puțin din lamă. Mânerul a fost prevăzut cu trei nervuri reliefate, verticale și paralele care se unesc în zona unde ar fi trebuit să se afle limba mânerului. De acolo continuă o singură nervură groasă, paralelă cu ceafa piesei. Piesa are patină comună, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 9,50 cm; lățimea la baza mânerului: 2,00 cm; greutatea: 16,35 g.

8. Fragment de la o seceră de bronz? (Pl. 6/1).

Este vorba despre fragmentul, probabil al unei seceri masive, aparținând tipului “cu limbă la mâner”. Fragmentul pare să provină de la zona unde se întâlnește mânerul cu lama secerii. Aici se întâlnesc trei nervuri bine reliefate, dintre care cea care continuă pe ceafa secerii este mai groasă. Se păstrează o parte din lama secerii care pare să fi fost destul de lată. Piesa are patină comună de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 8,40 cm; lățimea maximă: 3,70 cm; greutatea: 50,13 g.

9. Pandantiv în formă de pâlnie confecționat prin turnare în tipar bivalv (Pl.6/4). Are baza de formă eliptică ce se continuă cu partea superioară cilindrică, goală pe interior. Baza este ușor deteriorată din vechime. Pe aceasta apar în partea de jos două nervuri subțiri, orizontale și paralele. Pe tija cilindrică se observă, pe una dintre părți o gaură de formă neregulată, datorată unei turnări defectuoase. Bavurile rezultate de la turnarea în tipar bivalv sunt foarte vizibile. Piesa are o patină nobilă, de culoare verde-albăstrui foarte bine păstrată. Dimensiuni: lungimea: 13,80 cm; diametrul la baza conică: 5,30 × 4,00 cm; diametrul tijei cilindrice: 0,80 cm; greutatea: 61,67 g.

10. Brățară din bară de bronz, cu secțiunea rombică (Pl.6/3). Are capetele ascuțite și îndepărtate. Una dintre extremități este puțin deteriorată. Are patină comună, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 19,80 cm; diametrul maxim al barei: 0,90 cm; greutatea: 34,18 g.

11. Brățară de bronz crestată, confecționată din bară cu secțiunea rotundă (Pl.6/2). Extremitățile sunt subțiate și ușor depărtate. Crestăturile nu apar și pe partea interioară a brățării. Una dintre extremități este ruptă, iar la cealaltă apare o suprafață exfoliată. Brățara are patina comună, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 22,30 cm; diametrul maxim al barei: 0,80 cm; greutatea: 28,14 g.

12. Vârf de lance în formă de frunză de salcie (Pl.5/1). Marginea este deteriorată, iar o mică porțiune din tubul de fixare a cozii este ruptă din vechime. Nervura mediană de pe lamă este bine reliefată până spre vârf. Gaura prin care mânerul din lemn al lăncii era fixat se află în același plan cu lama. Tubul de înmănușare are un aspect oval. “Adâncimea” tubului de înmănușare este de 2,70 cm. Este mult prea scurt în comparație cu lungimea totală a vârfului de lance. Piesa are patină comună, de culoare verde-deschis cu aspect mat. Dimensiuni: lungime – 17,40 cm; diametrul tubului de înmănușare: 2,10 × 1,50 cm; lățimea max.: 3,00 cm; greutatea: 59,18 g.

13. Fragment din lama unei spade de bronz

(Pl.5/2). Este vorba despre fragmentul unei lame cu zona mediană groasă, solidă și cu marginile subțiate, ascuțite și zimțate. Fragmentul păstrat este îndoit la ambele extremități. Pe fiecare parte prezintă câte două incizii, verticale, paralele, dispuse către tăiș. Fragmentul păstrează o patină nobilă bine conservată, de culoare verde-albăstrui. Dimensiuni: lungimea: 10,20 cm; lățimea: 4,00 cm; grosimea: 0,75 cm; greutatea: 140,40 g.

14. Fragment din lama unei spade de bronz (Pl.4/3). Se păstrează o parte din zona vârfului spadei. Acesta este ușor rotunjit și subțiat. Pe lamă, doar pe una dintre părți apar trei nervuri verticale, dintre care două se unesc la vârful armei. Pe cealaltă parte aceste nervuri bine reliefate nu apar. Zona dinspre vârful spadei este ușor îndoită. Tăișul armei este foarte deteriorat. Fragmentul are o patină comună, de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea: 10,50 cm; lățimea maximă: 3,30 cm; grosimea: 0,65 cm; greutatea: 45,06 g.

15. Fragment dintr-o bară-lingou, probabil din bronz. În secțiune are un aspect trapezoidal (Pl.6/5). Pe partea superioară se observă două alveolări, ușor adâncite, una mai mare, cealaltă mai mică. Suprafața piesei este foarte bine finisată. Are o culoare verde-cenușiu. Dimensiuni: lungimea: 8,32 cm; lățimea maximă: 3,70 cm; grosimea maximă: 2,50 cm; greutatea: 320 g.

16–17. Două fragmente de bronz / cupru brut de formă neregulată. La unul dintre fragmente se observă în secțiune, pe grosime mai multe straturi de bronz, bine delimitate unele de altele, ceea ce ar fi un indiciu că “turta de bronz” a fost realizată prin turnarea repetată a unor șarje de metal fluid, care au apucat să se solidifice parțial înainte de a fi adăugată următoarea șarjă. Cele două suprafețe ale turtei au fost finisate așa că acest aspect nu poate fi sesizat decât în secțiunea rezultată la debitarea piesei. Dimensiuni: greutate fragment 1: 425 g; greutate fragment 2: 282,63 g.

Analiza inventarului metalic

Depozitul de bronzuri descoperit la Gherla este unul de dimensiuni medii. Este compus din 17 piese de metal și cântărește în total 2,222 kg. Este vorba despre un depozit mixt bazat pe asocierea: **arme – unelte – podoabe – materie primă**. În compunerea depozitului apar atât piese întregi, precum un celt, vârful de lance, brățările și pandantivul în formă de pâlnie cât și piese fragmentate, cum ar fi secerile de bronz.

Topoarele cu aripioare apar adesea în alcătuirea depozitelor Bronzului târziu din Transilvania însă de obicei în număr redus. În 1972, M. Rusu

arăta că cele mai numeroase piese de acest fel sunt cele care apar în depozitele transilvănene atribuite etapei Ha A1, urmate de cele din contexte de acest fel date în Ha B1, apoi din depozite date în etapa BzD². În cazul depozitului de la Gherla toporul cu aripioare (Pl.4/1) este piesa cea mai masivă. Deși îi lipsește partea lamei pot fi identificate câteva aspecte formale pe baza cărora să încercăm să identificăm tipului căruia îi aparține. Se observă în primul rând că aripioarele, relativ scurte dacă ne raportăm la lungimea inițială a toporului nu sunt foarte ample și sunt puțin arcuite. Sunt plasate în treimea superioară a toporului, mai aproape de ceafă. Ceafa are aspectul de “coadă de rândunică” cu deschiderea aproximativ rotunjită. Imediat sub aripioare, către lamă corpul piesei se îngustează. Secțiunea piesei în această zonă este dreptunghiulară. Toate aceste caracteristici se regăsesc la topoarele cu aripioare atribuite tipului Uriu, respectiv Sighet, cu mențiunea că cel ce-al doilea tip este considerat a fi o dezvoltare organică din primul. De aceea este relativ dificil să diferențiem cele două tipuri. Considerăm însă că piesa de la Gherla aparține tipului Uriu, mai precis variantei cu “pragul” drept de sub aripioare către lamă³. Topoarele tipului Uriu reprezintă unul dintre bronzurile care apar în compunerea depozitelor de tip Uriu – Ópályi însă în număr redus⁴ și este vorba mai ales despre piese întregi.⁵ În numeroase dintre depozitele de acest tip apare câte un singur topor de acest fel.⁶

Celturile reprezintă una dintre principalele categorii ce apar în depozitele sud-est europene în perioada veche a câmpurilor de urne⁷. Cele cu gura concavă (Pl.4/2) și cu secțiunea corpului hexagonală, precum piesa ce apare în compunerea depozitului de la Gherla, sunt apariții frecvente în depozitele de tip Uriu – Ópályi din Bronzul târziu din regiunea Tisei superioare și din zonele învecinate⁸. Este vorba mai ales despre piese depuse întregi. Pe baza tipologiei inițiale realizate de către M. Petrescu-Dîmbovița⁹ în două variante determinate pe baza secțiunii corpului, C. Kacsó a realizat o tipologie mai amplă. Conform caracteristicilor formale precum corpul svelt, “pliscul” amplu

arcuit, secțiunea hexagonală, fețele late, drepte și lipsa decorului, celtul din depozitul de la Gherla poate fi încadrat în tipul A1 al tipologiei realizate de către C. Kacsó¹⁰. Piese cu secțiunea corpului hexagonală datorită frecvenței asocieri în depozitele de tip Uriu – Ópályi cu bronzuri de acest tip (mai ales topoare cu disc și spin de tip B3) sunt considerate mai timpurii în cadrul secvenței cronologice a Bronzului târziu 2 comparativ cu cele care au secțiunea corpului ovală.¹¹

Într-un studiu care analizează și contextul apariției secerilor în cadrul depozitelor din Bronzul târziu / începutul primei epoci a fierului din partea Ungariei de la est de Tisa se demonstrează că 80% dintre piese apar în depozite, iar din numărul total al pieselor (indiferent de tip) aflate în acest context, 67% le găsim în depozite atribuite etapei Hallstatt A1.¹² În depozitele Bronzului târziu din Transilvania, secerile reprezintă cu siguranță categoria cea mai bine reprezentată numeric¹³. În depozitul de la Gherla prin cele 5–6 exemplare care apar, secerile reprezintă circa 30% din totalul bronzurilor, însă există depozite în care această proporție este mai mare. În cazul acestui depozit este vorba doar despre fragmente, cu mențiunea că într-un singur caz au fost depuse toate cele trei fragmente în care a fost rupt unul dintre exemplare. Două dintre seceri aparțin tipului “cu buton”, iar celelalte trei sunt seceri de tipul “cu limbă la mâner”. Una dintre secerile cu buton (Pl.3/3) poate fi atribuită tipului Panticeu care se individualizează prin curbura accentuată la partea superioară, spre vârf și îngroșarea cefei, iar cea de-a doua (Pl.3/1), de dimensiuni mai mici și cu curbura aproximativ la mijlocul piesei poate fi atribuită variantei Ileanda a acestui tip¹⁴. Secerile cu două nervuri paralele, dintre care una dispusă pe ceafa piesei nu sunt foarte frecvente, însă acest aspect nu are relevanță cronologică întrucât seceri similare apar atât în depozite din Bronzul târziu cât și în cele atribuite începutului primei epoci a fierului¹⁵. Ambele forme sunt bine reprezentate prin descoperiri în depozitele Bronzului târziu din Transilvania. Analiza cantitativă a descoperirilor arată că secerile cu buton sunt mai frecvent întâlnite în depozite din vestul Transilvaniei, nord-estul Ungariei, Transcarpatia și

² Rusu 1972, 136–138.

³ Vulpe 1975, 73–77.

⁴ Mozsolics 1973, 36–37.

⁵ Kacsó 2007, 45.

⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, 201, pl. 62/7; Bader 1978, 225, pl. LXXVI/1; Bejinariu 2018, 21.

⁷ Hansen 1994, 177–185.

⁸ Kacsó 1990, 47; Kacsó 1995a, 6–9.

⁹ Petrescu-Dîmbovița 1949, 271–275.

¹⁰ Kacsó 2007, 59.

¹¹ Mozsolics 1973, 38–39; Kemenczei 1974, 58; Petrescu-Dîmbovița 1977, 180–206; Kacsó 1977, 151; Kacsó 1981, 75.

¹² Fejér 2017, 339–340, fig. 1.

¹³ Chicideanu – Lichiardopol 1995, 270–271.

¹⁴ Petrescu-Dîmbovița 1978, 14–16.

¹⁵ Petrescu-Dîmbovița 1978, 21–25.

estul Slovaciei¹⁶. Mult mai numeroase apariții în depozitele acestei perioade din Bazinul Carpatic și implicit în spațiul transilvănean sunt însă secerile cu limbă la mâner¹⁷. Aceste seceri sunt de obicei mai masive și mai grele decât exemplarele tipului cu buton¹⁸. Deoarece este vorba despre piese fragmentare este greu să le încadrăm într-un tip anume al categoriei secerilor cu limbă la mâner. Singurul exemplar care poate fi determinat întrucât se păstrează inclusiv o parte importantă din blatul secerii (Pl.3/2) aparține tipului Uioara 1¹⁹. În celelalte două cazuri este vorba doar despre fragmente de la mânerul unor seceri de acest fel. Și pe exemplarele aflate în depozitul de la Gherla se observă că mânerul secerilor este prevăzut cu nervuri paralele pe care sunt redate mici alveole, creștături. În legătură cu semnificația acestora s-a presupus că este vorba despre semne făcute de meșteri²⁰. Mai recent, analiza acestui decor și posibilele semnificații au fost abordate și de către B. Wanzek²¹. S-a observat și în alte depozite în care apar seceri fragmentare că de cele mai multe ori sunt depuse bucățile de la baza secerilor. Este vorba despre mânerul acestor unelte în cazul secerilor cu limbă la mâner, respectiv despre partea cu butonul la cele din prima categorie²². Rare sunt cazurile în care la o piesă fragmentată să fie depuse toate bucățile rezultate în urma fragmentării. Chiar și atunci când sunt depuse seceri întregi, cum este cazul singurei piese de acest fel din depozitul de la Gherla (Pl.3/3) se observă distrugerea deliberată a lamei, uneori prin “decuparea” unui fragment sau ruperea unei porțiuni din zona activă cum este cazul piesei noastre²³. În depozitele transilvănene fragmentarea și, evident depunerea fragmentelor atinge apogeul în contextele atribuite etapelor Bronz D, respectiv Hallstatt A1.²⁴ Deși este vorba despre o piesă cu utilitate aparent clară²⁵, cu o formă aproape neschimbată până în contemporaneitate, nu poate fi exclusă valorizarea secerii drept simbol, iar depunerile masive din

depozitele Bronzului târziu din Europa par a semnifica o exacerbare a acestei ultime funcții²⁶. La secerile depuse în depozitul de la Gherla, datorită stării excesiv de fragmentare în unele cazuri, dar mai ales datorită distrugerii părții tăioase a lamei nu am putut observa dovezi de prelucrare post-turnare. Nu pot fi sesizate urmele unor lucrări menite să funcționalizeze tăișul prin batere și ascuțire. De multe ori asemenea dovezi de prelucrare pot fi sesizate foarte bine chiar cu ochiul liber²⁷, însă în cazul exemplarelor din acest depozit, deteriorarea pronunțată a lamei ar face dificilă inclusiv observația microscopică. Probabil această acțiune de deteriorare a lamei secerilor este intenționată și poate fi demonstrată foarte bine în cazul unor exemplare la care, pentru a face inutilizabilă partea activă a secerii s-a practicat “decuparea” cu o daltă a unei anumite porțiuni din lamă. Probabil în același scop s-a intervenit și la exemplarul nostru la care o porțiune din lama secerii pornind de la bază a fost deteriorată. La ambele seceri cu buton se observă foarte bine finisarea piesei prin îndepărtarea cu grijă a resturilor de turnare, aspect mai puțin sesizat la singura piesă cu limbă la mâner care a putut fi determinată. La două dintre fragmentele ce provin de la seceri cu limbă la mâner se observă și mici suprafețe cu goluri de turnare. Lipsa de preocupare pentru asemenea finisaje ulterioare turnării a mai fost sesizată în cazul secerilor cu limbă la mâner.²⁸

În depozitele transilvănene ale perioadei vechi a câmpurilor de urne vârfurile de lance apar în număr relativ mic²⁹. Depozitele acestei perioade din zona cuprinsă între Rin și Carpați cel mai adesea conțin o singură piesă de acest fel³⁰, iar acest aspect poate fi sesizat foarte bine și în cazul depozitelor transilvănene³¹. Piesa din depozitul de la Gherla (Pl.5/1) se individualizează prin tubul aparent scurt pentru fixarea cozii, lama lungă și sveltă cu nervura mediană bine profilată. Pentru piesele descoperite în spațiul românesc nu au lipsit încercările de clasificare³², însă aceste contribuții nu au fost prea bine cunoscute. În acest context trebuie remarcată strădania colegului T. Bader pentru a umple acest gol. Autorul propune o împărțire tipologică care pornește de la raportul între lungimea și lățimea lamei, lungimea tubului, forma lamei,

¹⁶ Mozsolics 1973, 42–45; Kobal’2000, 44–46.

¹⁷ Petrescu-Dîmbovița 1978, 25–57; Hansen 1994, 205–211.

¹⁸ Rusu 1972, 165.

¹⁹ Rusu 1972, 160–167; Petrescu-Dîmbovița 1978, 26–27, pl. 2 A – 3A.

²⁰ v. Brunn 1968, 150.

²¹ Wanzek 2002.

²² Bader 1978, 120, pl. LXXV; Primas 1986, 38–41; Sorocanu 1995 A, 210, pl. 3/1–3; Marinescu 1979, 39–40; Bejinariu 2007, 37, pl. VI–VII.

²³ Dumitrașcu – Crișan 1989, 22–23, pl. XIV/1–2, XV/1–2; Bejinariu 2007, 38, pl. VIII/31, IX/32.

²⁴ Rezi 2011, 311.

²⁵ Petrescu-Dîmbovița 1981, 125–131; Primas 1986, 43–44; Furmánek – Novotná 2006, 70–73.

²⁶ Motzoi-Chicideanu – Lichiardopol 1995, 271; Sommerfeld 1994, 268–271; Fejér 2017, 338, 343.

²⁷ Bejinariu 2007, 38.

²⁸ Fejér 2017, 341.

²⁹ Hansen 1994, 54–55.

³⁰ Hansen 1994, 64–82.

³¹ Rusu 1972, 230–235.

³² Rusu 1972, 226.

secțiunea și decorul³³. Vârful de lance din depozitul de la Gherla, deși lipsit de o porțiune din tubul de fixare a cozii este apropiat de vârfurile grupei 3 din tipologia elaborată de Sv. Hansen, care reunește exemplare cu tubul scurt și lama îngustă, lungă și sveltă.³⁴ Singura deosebire constă în faptul că diametrul tubului de înmănușare nu se îngustează imediat din zona lamei. Acest tip de vârf de lance este atipic pentru descoperirile Bronzului târziu din Transilvania, iar acest aspect este valabil pentru estul Bazinului Carpatic. Dintr-un depozit de la Csabapuszta (com. Somogy, Ungaria) provine un vârf de lance asemănător³⁵. Un alt exemplar ceva mai lung apare într-un depozit de la Mezökövesd (nord-estul Ungariei)³⁶. Asemenea vârfuri de lance, lungi, masive, grele le găsim pe teritoriul Transilvaniei într-un număr redus mai ales în depozitele mai târzii de la începutul epocii fierului, precum cele descoperite la Sâg (jud. Sălaj)³⁷, Jupalnic³⁸, Cetea³⁹, etc. Exemplare asemănătoare apar într-un număr redus în depozite din Moravia și se datează în perioada veche a câmpurilor de urne⁴⁰, la fel ca și o serie de descoperiri de pe teritoriul Ungariei atribuite orizontului Kurd⁴¹. În schimb apar destul de frecvent în depuneri de piese de bronz din nordul Germaniei și în Scandinavia. Este vorba despre piesele tipului Kirke Saby⁴². Trebuie să precizăm însă că piesa noastră este ceva mai scurtă (cu până la 10 cm) comparativ cu vârfurile de lance menționate. În același timp menționăm la descrierea piesei că tubul de fixare a cozii avea "adâncimea" de numai 2,70 cm, mult prea puțin pentru o asemenea piesă lungă și masivă. Probabil acest aspect s-a datorat unei fixări greșite a cepului de turnare menit să modeleze gaura de fixare a cozii. În aceste condiții piesa rezultată nu putea fi folosită în mod eficient ca armă, iar acest fapt ar fi determinat depunerea sa intactă într-un depozit.

Printre armele depuse în depozitul de la Gherla alături de vârful de lance apar încă două fragmente ce provin de la spade. Ambele sunt fragmente din lama unor spade și ca atare este dificil de precizat despre ce tipuri anume poate fi vorba. Unul dintre ele provine de la extremitatea unei spade (Pl.4/3)

și se individualizează printr-o nervură centrală și două laterale, toate bine reliefate, ceea ce în secțiune creează aspectul "în trepte". Pare să fie vorba despre fragmentul unei lame a unei spade de tip "slavonic", cu mențiunea că și la unele spade ale tipului Riegsee apare acest aspect al secțiunii lamei "în trepte".⁴³ Lame de spadă cu acest aspect "în trepte" al secțiunii apar și în alte descoperiri de pe teritoriul Transilvaniei: Uioara de Sus, Șpălnaca, Sfăraș⁴⁴ și Brăglez⁴⁵. Pentru celălalt fragment de lamă de spadă, depus după ce a fost îndoit (Pl.5/2) este și mai greu de precizat tipul căruia îi aparține. În depozitele perioadei vechi a câmpurilor de urne dintre Rin și Carpați spadele întregi sau fragmentare pot fi întâlnite în cel puțin 1/3 dintre cazuri și cel mai frecvent sunt între 1 și 4 piese⁴⁶.

În depozitul de la Gherla trei piese pot fi incluse în categoria podoabelor. Este vorba despre două brățări și pandantivul – pâlnie. Una dintre brățări este confecționată din bară cu secțiunea rombică (Pl.6/3). Este nedecorată și are extremitățile ascuțite și depărtate, probabil în mod artificial. Acest tip de brățări apare frecvent în compunerea depozitelor de tip Uriu – Ópályi din Bronzul târziu. În depozitele seriei Cincu – Suseni sunt mai rare și cel mai adesea este vorba despre fragmente⁴⁷. Cealaltă brățară (Pl.6/2), din bară cu secțiunea rotundă, cu capetele subțiate și apropiate, împodobită cu creștături cu excepția extremităților aparține unui tip foarte frecvent întâlnit în depozitele Bronzului târziu din partea de est a Bazinului Carpatic și cu o valoare cronologică neînsemnată⁴⁸.

Pandantivul în formă de pâlnie (Pl.6/4) este o apariție nou întâlnită în inventarul depozitelor de bronzuri din Transilvania Bronzului târziu. Până acum câteva exemplare au apărut în depozite din Crișana: Biharia⁴⁹, Răbăgani⁵⁰, "Crișana II"⁵¹, precum și într-o altă descoperire localizată pe teritoriul județului Bihor⁵². Alte piese de acest fel întâlnim în două depozite din zona Banatului:

⁴³ Hansen 1994, 34–35, fig. 15; Harding 1995, 46–48, pl. 18/139–144, pl. 19/145–166.

⁴⁴ Harding 1995, 48.

⁴⁵ Bejinariu 2007, 28–29, pl. XVI/86.

⁴⁶ Hansen 1994, 49, nr. 23.

⁴⁷ Kacsó 2007, 75–76; Bejinariu 2007, 32, pl. XVII/95.

⁴⁸ Kacsó 1995a, 15; Kobal'2005, 257; Petrescu-Dîmbovița 1977, 227.

⁴⁹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 84, pl. 118/6; Petrescu-Dîmbovița 1978, 114, pl. 82B/6.

⁵⁰ Petrescu-Dîmbovița 1977, 104, pl. 180/37; Petrescu-Dîmbovița 1978, 125, pl. 131B/17.

⁵¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 155, pl. 371/1–3; Petrescu-Dîmbovița 1978, 156, pl. 272D/1–3.

⁵² Informație amabilă dr. Carol Kacsó. Colecția MTC – Oradea, nr. inv. 8744.

³³ Bader 2006, 253.

³⁴ Hansen 1994, 59–74.

³⁵ Holste 1951, 19, pl. 36/15.

³⁶ Kemenczei 1984, 149, pl. CXXII/14.

³⁷ Soroceanu, Lakó 1981, 147, fig. 9/1

³⁸ Petrescu-Dîmbovița 1978, pl. 220/12,14

³⁹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 127, pl. 303/11–12.

⁴⁰ Řihovský 1996, 42–43, pl. 5/41–43.

⁴¹ Mozsolics 1973, 22, pl. 36/2, 113/12, 117/9, etc.

⁴² Jacob-Friesen 1967, 137–142, pl. 53/4, 54/6,10, etc.

Caransebeș⁵³, respectiv depozitul Moldova Veche I⁵⁴. Cu excepția depozitului “Crișana II” inclus de Petrescu-Dîmbovița în categoria celor nesigure unde apar trei pandantive-pâlnie (denumite de către autor *ampyx*) și a celui de la Caransebeș unde ar fi vorba despre două asemenea piese, în toate celelalte depozite avem câte o singură piesă. Trebuie să precizăm că toate cele patru depozite sigure, Biharia, Răbăgani, Caransebeș și Moldova Veche I sunt încadrate de către M. Petrescu-Dîmbovița în seria Cincu-Suseni (Hallsatt A1). Pandantivele-pâlnie apar cel mai devreme în depozite atribuite orizontului Koszider precum și în morminte din această perioadă⁵⁵. Din așezarea de la Veselé se cunoaște inclusiv un tipar pentru turnarea acestor pandantive timpurii⁵⁶. Cele mai vechi au aproximativ forma unui clopot cu o tijă lungă, goală pe interior și îngroșată la partea superioară în forma unui buton. Le regăsim și mai târziu în depozite ale orizontului Forró, respectiv Ópályi cu mențiunea că este vorba despre trei tipuri de bază. În depozitele orizontului Kurd apar inclusiv piese din tablă⁵⁷. Piese masive cum este cea care apare în compunerea depozitului de la Gherla, cu partea inferioară de regulă eliptică în plan și cu 2–3 nervuri plastice la baza “pâlniei” sunt atribuite de către V. Furmánek tipului Dražice, considerat a fi caracteristic mediului culturii Piliny cu o datare destul de strânsă în perioada timpurie și veche a câmpurilor de urne⁵⁸. Pe lângă marea concentrare a descoperirilor de pandantive-pâlnie de tip Dražice în mediul Piliny⁵⁹ o dovadă în plus pentru existența unor centre de producție în această zonă este tiparul descoperit la Radzovce în sudul Slovaciei⁶⁰. J. Kobaľ, analizând cele câteva descoperiri de pandantive de acest tip de pe teritoriul Ucrainei Subcarpatice, consideră că poate fi vorba despre o certă origine în arealul culturii Piliny, iar piesele descoperite se datează în intervalul etapelor Bz D – Ha A1.⁶¹ În baza studierii pieselor descoperite în necropola de la Zemplínske Kopčay (estul Slovaciei) S. Demeterová se realizează păreri emise de

V. Furmánek⁶² conform căruia pandantivele de tip pâlnie, prin variantele cele mai recente se mențin “la modă” până la sfârșitul etapei Ha A1.⁶³ În legătură cu funcționalitatea lor există o serie de interpretări, fie drept accesorii vestimentare sau piese utilizate pentru harnașamentul cailor⁶⁴. După informațiile pe care le deținem, piesa din depozitul descoperit la Gherla este singura de acest fel de pe teritoriul Transilvaniei. Descoperirile din Crișana apar într-o zonă cu numeroase depozite ale Bronzului târziu compuse numai sau preponderent din podoabe, printre care în număr mare apar pandantivele cu o gamă diversă de forme și tipuri. Este vorba despre depozitele de tip Arpășel datate în etapele Bronz D – Ha A1⁶⁵. J. Kobaľ remarcă la pandantivele de tip pâlnie descoperite pe teritoriul Ucrainei că toate au un aspect argintiu pronunțat, ceea ce denotă că sunt confecționate dintr-un bronz cu un conținut înalt de staniu⁶⁶, aspect ce a fost remarcat și la multe dintre pandantivele apărute în depozitele de tip Arpășel.

În compoziția depozitului de bronzuri de la Gherla apar și câteva fragmente de materie primă. Este vorba despre un fragment ce provine, cel mai probabil de la o bară-lingou cu secțiunea trapezoidală (Pl.6/5) și două fragmente ce provin de la așa-numite “turte” de cupru sau bronz. Se observă că fragmentul de bară-lingou este o realizare tehnică de calitate, din metal foarte omogen, iar suprafețele sunt netede, la fel cu s-a mai observat și în cazul unor artefacte similare din depozitul de la Gălpăia (jud. Sălaj).⁶⁷ Se pare că este unul dintre motivele pentru care opinia specialiștilor pare să fie convergentă în interpretarea acestor bare drept piese semifinite care ulterior puteau fi prelucrate suplimentar prin batere sau retopire și turnare⁶⁸. Asemenea bare-lingou apar în depozite de tip Uriu – Ópályi din regiunea Tisei superioare⁶⁹, însă în Transilvania bare-lingou apar mai rar, comparativ cu fragmentele de turte de bronz, în compoziția unor depozite din Bronzul târziu. În depozitele atribuite perioadei Bronz D sunt rare (ex. Panticu⁷⁰, Gălpăia⁷¹) însă în depozitele etapei Hallstatt A1 și mai ales în cele de tip Uioara apar foarte frecvent

⁵³ Petrescu-Dîmbovița 1977, 87, pl. 126/ 14; Petrescu-Dîmbovița 1978, 116–117, pl. 87/32.

⁵⁴ Kemenczei 1967, 294; Petrescu-Dîmbovița 1977, 99, pl. 165/33; Petrescu-Dîmbovița 1978, 122–123, pl. 121/57.

⁵⁵ Dušek 1969, 69, fig. 13/15–16, 77, fig. 17/12–14; Mozsolics 1973, 67–68; Kovács 1977, 43, pl. 1/12; Găvan 2015, 132.

⁵⁶ Furmánek 1982, 318, fig. 1/11; Găvan 2015, pl. 82/6.

⁵⁷ Mozsolics 1985, 182, pl. 93/9, 185, pl. 123/9–10, etc.

⁵⁸ Furmánek 1977, 285–286; Furmánek 1980, 36–37.

⁵⁹ Kemenczei 1984, 20–24, pl. VI/11, XV/23–24, etc.

⁶⁰ Furmánek 1982, 330, fig. 6/1; Novotná 1996, 165, fig. 1.

⁶¹ Kobaľ 2000, 62, pl. 36/17–20; 44/1–7.

⁶² Furmánek 1977, 285.

⁶³ Furmánek 1977, 284–285; Demeterová 1984, 38–39.

⁶⁴ Furmánek 1980, 37; Novotná 1996, 168.

⁶⁵ Kacsó 1990, 43–44; Kacsó 1995b, 107–109.

⁶⁶ Kobaľ 2000, 62.

⁶⁷ Bejinariu 2018, 30.

⁶⁸ Mozsolics 1973, 80; Primas – Pernicka 1998, 54.

⁶⁹ Kobaľ 2000, 70; Macrea – Kacsó 1972, 105, pl. XXV/1; Bader 1978, 127, pl. LXXVIII/13–15.

⁷⁰ Petrescu-Dîmbovița 1978, pl. 41 B/23.

⁷¹ Bejinariu 2018, 30, pl. 13/2–3, 14/1–4.

îndeosebi fragmente de la bare-lingou cu secțiunea diversă⁷². Ambele fragmente de metal brut (cupru / bronz) sunt de mici dimensiuni. La unul dintre fragmente sesizam că în secțiunea rezultată în urma debitării din întreg se observă foarte bine compoziția neomogenă și aspectul “în straturi” al acesteia. Poate fi un indiciu că “turta” a fost obținută prin turnarea succesivă a unor șarje de metal topit, cu o anumită ritmicitate însă nu îndeajuns de rapid pentru ca metalul topit să se amestece și să dobândească un aspect uniform. Cele două fețe ale “turtei” au fost însă finisate așa că acest aspect devenea vizibil abia la secționarea ei. În depozitele transilvănene ale epocii bronzului practica depunerii unor fragmente de metal brut (“turte de bronz / cupru”) poate fi detectată încă din depozite atribuite finalului Bronzului mijlociu⁷³, însă cel mai frecvent apar în așa-numitele “depozite turnătorii”, unde de cele mai multe ori aceste fragmente reprezintă categoria care predomină din punct de vedere al greutateii întregului.⁷⁴

Depozitul de bronzuri descoperit la Gherla poate fi atribuit grupului depozitelor de **tip Suseni**, destul de bine reprezentat prin descoperiri pe teritoriul Transilvaniei și caracterizat prin asocierea unui număr mic de piese finite cu puține bucăți de materie primă.⁷⁵ Totodată poate fi inclus în rândul acelor depozite transilvănene în care apar numeroase elemente “străine” în asociere cu piese locale.⁷⁶ Pentru datarea contextului nostru piesa esențială este pandantivul – pâlnie de tip Dražice. Cele câteva descoperiri cunoscute de pe teritoriul României provin din părțile vestice, fie din Crișana fie din Banat, iar cele patru contexte sigure (depozite – Biharia, Răbăgani, Caransebeș și Moldova Veche I) în care apar astfel de piese sunt atribuite de către M. Petrescu-Dîmbovița seriei Cincu-Suseni cu descoperiri încadrate în etapa Ha A1. O asemenea situație cronologică a depozitului de la Gherla este sugerată și de o parte a analogiilor vârfului de lance din bronz (Pl.) din descoperirile de depozite de pe teritoriul Ungariei.

Câteva observații referitoare la greutatea pieselor

Depozitul de la Gherla este compus așadar din piese întregi și piese fragmentare. Spre deosebire de

alte depozite compuse (și) din piese fragmentare⁷⁷ unde foarte multe dintre fragmentele depuse poartă urme evidente de lovire, îndoire, torsionare menite să le slăbească rezistența, în cazul pieselor din depozitul de la Gherla acest aspect este mai puțin sau chiar deloc evident. În cazul secerii ruptă în trei bucăți (Pl.3/1) sunt vizibile urme discrete de lovire la zonele de fractură, dar în opinia noastră acestea nu ar fi decisive pentru a ușura ruperea. Îndoirea este vizibilă la fragmentul de spadă (Pl.5/2) însă nu sunt vizibile în acest caz urme de lovituri la cele două extremități. Mai degrabă lama spadei pare să fi fost prinsă în ceva, ca într-o menghină și îndoită cu forță până la rupere. Lipsa acestor dovezi de fragmentare intenționată ne determină să ne gândim dacă, în acest caz demersul nostru, referitor la aflarea unor “constante” de greutate a pieselor din acest depozit poate sau nu să dea rezultate.

Preocupările care au vizat existența unor criterii sau sisteme de măsurare a greutateii obiectelor de metal din epoca bronzului se regăsesc într-o serie de studii care au vizat nu doar zonele centrelor timpurii din Orientul Apropiat și Mediterana răsăriteană (unde existența unor asemenea sisteme este susținută fără tăgadă, inclusiv în sursele scrise!) ci și pentru Europa temperată.⁷⁸ În cazul depozitului descoperit la Gherla o primă constatare este aceea că gradul de fragmentare al pieselor depuse în această stare este mai degrabă unul mediu, în sensul că au fost depuse mai ales fragmente de mari dimensiuni din întreg. Interesant este că toate obiectele de podoabă și anume, două brățări și pandantivul-pâlnie au fost depuse întregi, iar acestora li se alătură celțul și vârful de lance. Împreună acestea cântăresc 339,71 g ceea ce reprezintă circa 15,29% din greutatea totală a pieselor. Cea mai grea piesă din alcătuirea depozitului este toporul de bronz cu aripioare care cântărește 435 g, iar cea mai ușoară este un fragment dintre cele trei în care a fost ruptă seceră cu buton. Acesta atârână 4,52 g. Atunci când vorbim despre fragmentarea intenționată a pieselor mânată (și) de criterii ponderale nu putem să nu ne oprim asupra acestei seceri fragmentată în trei bucăți, toate fiind în cele din urmă depuse în cadrul ansamblului. Cele trei fragmente cântăresc 17,95 g + 12,58 g + 4,52 g. Poate fi vorba în acest caz despre o fragmentare menită să obțină bucăți cu o anumită greutate care să fie semnificative pentru piesa ca atare sau pentru depozit?

În cazul concret al depozitului nostru, majoritatea absolută o reprezintă piesele, întregi sau

⁷² Petrescu-Dîmbovița 1978, pl. 80/19. 81/39, 118 A/370–372, 157/609–611, etc.

⁷³ Petrescu-Dîmbovița 1977, 43,45, pl. 8/6–7, 14/6.

⁷⁴ Hansen 2005, 308; Ciugudean *et alii*. 2006, 44–46.

⁷⁵ Kacsó 2007, 353

⁷⁶ Soroceanu 1996, p.272–276; Soroceanu 1997, 395.

⁷⁷ Hansen 2016, 185–206.

⁷⁸ Peroni 1998, 217–224; Pare 1999, 486–505; Clausen 2003, 127–129; Boroffka – Ridiche 2005, 168.

fragmentare cu o greutate sub 100 g, între un minim de 4,52 g și un maxim de 71,24 g. Două piese se situează în jurul valorii de referință (în sens actual!) de 150 g (140 g, respectiv 156 g), iar alte patru depășesc această referință. Aceste patru piese însumează peste 65% din greutatea totală a depozitului. Împreună cu cele două piese care au în jur de 150 g fiecare reprezintă deja aproape 80% din greutatea depozitului. În cazul în care am putea vorbi despre o anumită relevanță cu caracter ponderal a pieselor depuse este posibil ca restul pieselor, cu o greutate mult mai mică să fi fost depuse ulterior până la obținerea greutății dorite. Acest aspect însă, așa cum spuneam, nu poate fi argumentat și prin existența unor dovezi clare de fragmentare intenționată.

Fără îndoială piesa cea mai interesantă din depozitul descoperit la Gherla este pandantivul-pâlnie de tip Dražice. După cum precizăm, din cunoștințele noastre este singura piesă de acest fel descoperită pe teritoriul Transilvaniei și probabil este cea mai estică descoperire a unui pandantiv de acest fel față de centrele de producție localizate în arealul culturii Piliny. Prezența acestei piese poate fi un indiciu al relațiilor între spațiul transilvănean și zona nordică a Ungariei, respectiv sudul Slovaciei unde sunt documentate pe parcursul Bronzului târziu descoperirile culturii Piliny. Probabil aceste relații pot fi legate de exploatarea și distribuția sării din sursele transilvănene către zonele de câmpie de la vest, dens populate, dar lipsite de această resursă. Un indiciu în acest sens ar fi și depunerea pieselor de metal în proximitatea unei surse de sare. Existența unor relații între cele două spații menționate a fost postulată anterior în temeiul unor descoperiri, precum cele două seceri de bronz aparținând tipului “cu cârlig” ce provin din sud-estul Slovaciei, de la Lipovnik.⁷⁹ Chiar și toporul cu aripioare, respectiv vârful de lance aflate în compunerea depozitului sunt de asemenea piese a căror zonă de origine poate fi căutată tot în centrul Europei. Piese de factură central-europeană sunt frecvent întâlnite în compunerea unor depozite descoperite în zona salinelor transilvănene sau pe traseele așa-numitelor “drumuri ale sării”.⁸⁰ V. Kavruk consideră că există indicii semnificative pe parcursul epocii bronzului care sugerează că sarea transilvăneană a fost traficată spre vest nu doar pentru aprovizionarea zonelor lipsite de acest prețios mineral, ci și în schimbul staniului central-european.⁸¹

⁷⁹ Furmánek 1977, 264.

⁸⁰ Bejinariu-Marta 2018, 41–46.

⁸¹ Kavruk 2012, 16–36.

Depuneri de bronzuri și exploatare salinifere

I. Marțian menționează câteva stațiuni preistorice cunoscute la începutul secolului al XX-lea în zona orașului Gherla⁸², iar informațiile sunt completate ulterior de către M. Roska.⁸³ Însă până acum însă nu există informații despre descoperirea unor depozite de bronzuri din perimetrul actual al orașului Gherla. Cele cunoscute au fost descoperite în localități din vecinătatea orașului. Este vorba despre două depozite descoperite la Fizeșu Gherlii (Fizeșu Gherlii I și II)⁸⁴, precum și de alte două depozite ce provin de la Mintiu Gherlii (Mintiu Gherlii I și II)⁸⁵. Din cuprinsul orașului sau din împrejurimi mai sunt însă menționate o verigă de aur, o seceră cu cârlig și 1–2 celturi, toate descoperiri izolate⁸⁶.

Așadar depozitul de bronzuri recent descoperit la Gherla provine dintr-o zonă situată foarte aproape de o sursă de sare, sursă localizată la circa 1,8 km de actuala limită sud-vestică a orașului. Foarte recent au fost făcute investigații multidisciplinare în zona “Valea Sărată” care au inclus observații referitoare la mediul înconjurător, căutarea unor indicii arheologice, aplicarea de chestionare etnografice, precum și culegerea unor informații orale referitoare la sursa de apă sărată. În contextul acestor demersuri de arheologie non-invazivă în sectorul nordic al sitului au fost identificate la suprafață urme ale unor structuri din pari și nuiile împletite și au fost adunate fragmente ceramice și alte artefacte arheologice datând din neo-eneolitic, Bronz timpuriu și mijlociu, respectiv din perioada modernă⁸⁷. Menționăm în debutul acestui articol că piesele de bronz au fost depuse sub culme, spre nord, iar în apropiere, mai jos de locul depunerii relieful este foarte “frământat” datorită unor intervenții antropice. Sunt vizibile mici movile dar și adâncituri în această zonă care ar putea fi puse în legătură cu exploatarea sării. Datarea acestora nu este posibilă în actualul moment. Cu ocazia cercetării zonei nu au fost identificate materiale arheologice în acest loc. Date fiind observațiile realizate, coroborate cu cercetările anterioare efectuate în această parte a zonei orașului Gherla nu excludem

⁸² Marțian 1920, 20, nr. 288.

⁸³ Roska 1942, 254–255, nr. 28.

⁸⁴ Marțian 1920, 19, nr. 267; Roska 1942, 216–218, nr. 79; Petrescu-Dîmbovița 1978, 142, pl. 231,B și 149, pl. 256,B –258, A.

⁸⁵ Marțian 1920, 26, nr. 440; Roska 1942, 255, 256, nr. 29; Petrescu-Dîmbovița 1978, 151, pl. 266,B și 157. Depozitul Mintiu Gherlii I este inclus în categoria celor nesigure.

⁸⁶ Roska 1942, 255, nr. 28; Kacsó 2007, 86.

⁸⁷ Kavruk *et alii* 2019, 17–47.

posibilitatea ca această depunere de piese de bronz să aibă o legătură cu resursele de sare din zonă, fie cu cele din preajma "Văii Sărata" sau poate cu cele din zona deluroasă.

Se cunosc o serie de descoperiri care atestă practica depunerilor cu potențial caracter ritual în zona unor izvoare cu apă sărată încă din perioadele anterioare epocii bronzului. Una dintre acestea provine de la Mărtiniș (jud. Harghita), iar o altă descoperire de la Biborțeni (jud. Covasna). În ultimul caz este vorba despre o depunere atribuită culturii Bodrogkeresztúr, constând din vase ceramice, un topor de cupru, un topor-ciocan din piatră și două lame de opal. Depunerea a fost pusă în legătură cu accesul la sursele de sare spre Valea Homoroadelor (jud. Harghita)⁸⁸.

Pornind de la observațiile referitoare la localizarea pe harta Transilvaniei a multora dintre depozitele de bronzuri din perioada Bronzului târziu și începutul primei epoci a fierului, M. Rusu a emis ipoteza unei potențiale relații între depunerile de bronzuri transilvănene și resursele de sare cunoscute⁸⁹. Ulterior, în baza publicării unor noi descoperiri, H. Ciugudean propune chiar introducerea unei noi categorii de depuneri de piese de bronz și anume cele aflate în zona exploatărilor salinifere⁹⁰, invocând în acest sens inclusiv descoperiri mai vechi de pe teritoriul Transilvaniei și al Maramureșului, care prin prisma noilor preocupări de etno-arheologia sării au fost reevaluate⁹¹. Bunăoară, din zona localității Ocna Mureș, cunoscută pentru zăcămintele de sare, de pe o suprafață de circa 40 km² se cunosc până acum șapte depozite de bronzuri atribuite intervalului Bz D – Ha B1/B2, însumând o cantitate uriașă de peste 2,5 tone de metal, cantitate care nu are corespondent în niciun alt loc din Transilvania și chiar la scară continentală⁹².

Alte depuneri de bronzuri aflate, ca și descoperirea de la Gherla în preajma unor surse cu apă sărată provin de la Dobrocina (jud. Sălaj)⁹³ și Bădeni (jud.

Cluj)⁹⁴ ultimul din zona zăcămintelor de la Turda, însă și mai multe sunt cele apărute în apropierea exploatărilor de sare⁹⁵ din Maramureș materializate inclusiv sub forma unor izvoare saline. Menționăm în acest context depozitul de la Ieud care ar fi fost descoperit în preajma unui izvor cu hydrotion⁹⁶.

Toate aceste depuneri se plasează într-un dublu context. În primul rând ele aparțin sferei depunerilor de piese de metal localizate în preajma unui mediu acvatic (fântâni / izvoare, râuri, lacuri)⁹⁷ dar în același timp nu poate fi trecută cu vederea care trebuie să fi fost semnificația și importanța sării în viața cotidiană dar și în imaginarul populațiilor din preistorie⁹⁸. Este greu de precizat cine anume ar fi realizat depunerea. Poate fi vorba despre cei care controlau / exploatau această sursă de apă sărată, dar nu excludem posibilitatea ca depunerea să aparțină, eventual celor cărora li se permitea accesul la această sursă, veniți din altă parte.

BIBLIOGRAFIE

Bader 1978,
T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*. București (1978).

Bader 2006,
T. Bader, Lanzenspitzen – eine vernachlässigte Fundgattung. (J. Kobal') *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushorod, 5.–6. Oktober 2005 / Скарби доби бронзи- проблема інтерпретації. Матеріали конференції присвячної 175-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. Ужгород, 5–6 жовтня 2005 року. Ужгород (2006), 247–272.*

Bejinariu 2007,
I. Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brăglez*. Cluj-Napoca (2007).

Bejinariu 2018,
I. Bejinariu, *Depozite de bronzuri din Sălaj*. Cluj-Napoca (2018).

păstrează date despre utilizarea lor, menționându-se doar că "animalelor le place în mod deosebit iarba din zona acestor izvoare". În contextul acestor cercetări de teren a fost descoperită, pe terasa superioară celei pe care se află sursa de apă sărată, o așezare din perioada Bronzului târziu cu ceramică de tip Suci de Sus – Lăpuș. Material ceramic inedit în colecția MJIA Zalău.

⁹⁴ Soroceanu 2012, 245.

⁹⁵ Kacsó 2009, 346 – 348.

⁹⁶ Kacsó 2006, 101.

⁹⁷ Moskovsky 1975, 5–12; Bradley 1990, 202; Soroceanu 1995, 32–33; Soroceanu 2012, 225–254; Schwenzer 1997, 61–66; Hansen 1997, 29–31; etc.

⁹⁸ Cavruc 2006, 33–36; Kavruk 2018, 10–12; Mitewa – Kolev 2012, 341–344.

⁸⁸ Cavruc, Dumitroaia 2006, 40.

⁸⁹ Rusu 1963, 184.

⁹⁰ Ciugudean *et alii* 2006a, 49–52; Ciugudean *et alii* 2010, 46; Ciugudean 2015, 10.

⁹¹ Ciugudean *et alii* 2006b, 102; Ciugudean *et alii* 2006a, 50; Ciugudean 2015, 10, nt. 15–19; Kacsó 2006, 97–99.

⁹² Ciugudean 2015, 9.

⁹³ Roska 1942, 69, nr. 63; Mozsolics 1973, 127; Petrescu-Dîmbovița 1978, 101, nr. 26, pl. 27, E–28, A. Izvorul / izvoarele cu apă sărată de la Dobrocina au fost identificate în anul 2019 de către Ioan Bejinariu și Horațiu V. Cociș, arheologi la MJIA Zalău. Se află la baza unei terase înalte de pe malul stâng al Someșului, iar astăzi nu mai sunt exploatare. Nici măcar memoria celor mai vârstnici locuitori ai satului nu mai

- Bejinariu – Marta 2018,
I. Bejinariu, L. Marta, Circulația sării în preistorie. Sarea și puterea. (Autori: C. Albinetz, I. Bejinariu, D. Iegar, V. Kavruk, L. Marta, R. Zăgreanu) *Drumul Sării – Drumul Țării (Exploatarea și circulația sării în Bazinul Someșan din mileniul al II-lea î. Hr. până în secolul al XVIII-lea)*, catalog de expoziție, Satu Mare (2018), 37–46.
- Boroffka – Ridiche 2005,
N. Boroffka, F. Ridiche, Der Gußformenfund von Plenița, Kreis Dolj, Rumänien / Descoperirea de tipare pentru turnarea bronzului de la Plenița, județul Dolj. (T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România II*, Bistrița – Cluj-Napoca (2005), 133–208.
- Bradley 1990,
R. Bradley, *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge (1990).
- v. Brunn 1968,
W.A.v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. RGF 29, Berlin (1968).
- Cavruc 2006,
V. Cavruc, Sarea în societățile arhaice. Considerații generale. (V. Cavruc, A. Chiricescu) *Sarea, Timpul și Omul*. Catalog de expoziție, Sf. Gheorghe (2006), 33–36.
- Cavruc – Dumitroaia 2006,
V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioadă neo-eneolitică. (V. Cavruc, A. Chiricescu) *Sarea, Timpul și Omul*. Catalog de expoziție, Sf. Gheorghe (2006), 37–40.
- Ciugudean 2015,
H. Ciugudean, Depozitele de bronzuri de pe teritoriul județului Alba. Stadiul actual al cercetărilor. (H. Ciugudean, G. Bălan) *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri în Transilvania*. Alba Iulia (2015), 7–16.
- Ciugudean et alii 2006a,
H. Ciugudean, S.A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dipșa. Cu o contribuție de T. Kienlin și E. Pernicka*. Sibiu (2006).
- Ciugudean et alii. 2006b,
H. Ciugudean, M. Ciută, M. Kadar, Considerații privind câteva piese din depozitul de bronzuri de la Pânade (com. Sâncel, jud. Alba). *Apulum*, 43,1 (2006), 95–110.
- Ciugudean et alii 2010,
H. Ciugudean, S.A. Luca, A. Georgescu, *Depozite de bronzuri preistorice din colecția Brukenthal*. Sibiu (2010)
- Clausing 2003,
Ch. Clausing, Ein Urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien. *Jahres. des. R.-G.Zm. Mainz* 50, 1, (2003), 48–205.
- Demeterová 1984,
S. Demeterová, Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *SlovArch* XXXII,1 (1984), 11–74.
- Dumitrașcu – Crișan 1989,
S. Dumitrașcu, I. Crișan, Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș, județul Bihor. *Crisia* XIX, (1989), 17–118.
- Dušek 1969,
M. Dušek, *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava (1969).
- Fejér 2017,
E. Fejér, Technologische Angaben zur Deutung der Sicheln in Spätbronzezeitlichen Horten. *State of the Hungarian Bronze Age Research* (G. Kulcsár, G.V. Szabó, V. Kiss, G. Vaczi), Budapest (2017), 337–347.
- Furmánek 1977,
V. Furmánek, Pilinyer Kultur. *SlovArch* XXV, 1977, 251–370.
- Furmánek 1980,
V. Furmánek, *Die Anhänger in der Slowakei*. PBF XI, 3 München (1980).
- Furmánek 1982,
V. Furmánek, Bronzové závěsky doby bronzové na Slovenska. *SlovArch* XXX, 2 (1982), 315–346.
- Furmánek, Novotná 2006,
V. Furmánek, M. Novotná, *Die Sichlen in der Slowakei*. PBF XVIII, 6, Stuttgart (2006).
- Găvan 2015,
Al. Găvan, *Metal and Metalworking in the Bronze Age Tell Settlements from the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca (2015).
- Hansen 1994,
S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, U.P.A., 21, Bonn (1994).
- Hansen 1997,
S. Hansen, Sacrificia ad flumina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa. (A. Hänsel–B. Hänsel) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin (1997), 29–34.
- Hansen 2005,
S. Hansen, Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Europei. (T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România II*, Bistrița – Cluj-Napoca (2005), 301–315.
- Hansen 2016,
S. Hansen, A short History of Fragments in Hoards in the Bronze Age. (H. Baitinger) *Materielle Kultur und*

Identität in Spannungsfeld zwischen Meditteraner Welt und Mitteleuropa / Material Culture and Identity between the Mediterranean World and Central Europe. Akten der Internationalen Tagung am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 22.–24.oktober 2014, Sonderdruck RGZM-Tagungen, 27, Mainz (2016), 185–208.

Harding 1995,
A.Harding, *Die Schwerter in ehemaligen Jugoslawien*. PBF IV, 14, Stuttgart (1995).

Holste 1951,
F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*. Marburg / Lahn (1951).

Jacob-Friesen 1967,
G. Jacob-Friesen, *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. Veröffl. der urg. Slg. Landesm. zu Hannover 17, Hildesheim (1967).

Kacsó 1977,
C. Kacsó, Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului în nord-vestul României. *Apulum* 15 (1977), 131–154.

Kacsó 1981,
C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*. Teză de doctorat, Cluj-Napoca (1981)

Kacsó 1990,
C. Kacsó, Bronzul târziu în nord-vestul României. *Symposia Thracologica* 8, Satu Mare – Carei (1990), 41–50.

Kacsó 1995a,
C. Kacsó, Al patrulea depozit de bronzuri de la Sighetu Marmăției. *Revista Bistriței*, IX, (1995), 5–48.

Kacsó 1995b,
C. Kacsó, Der Hortfund von Arpășel. (T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin (1995), 81–130.

Kacsó 2006,
C. Kacsó, Date cu privire la exploatarea timpurii de sare din Maramureș. (V. Căvruc, A. Chiricescu) *Sarea, Timpul și Omul*. Catalog de expoziție, Sf. Gheorghe (2006), 97–121.

Kacsó 2007,
C. Kacsó, *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I)*. *Colecția Ferenc Floth*, Baia Mare (2007).

Kacsó 2009,
C. Kacsó, Die Salz- und Erzwerkommen und die Verbreitung der Bronzezeitlichen Metalldeponierungen in der Maramuresch. (J. Gancarski) *Surowce naturalne v Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Krosno (2009), 341–372.

Kavruk 2018,
V. Kavruk, Sarea și importanța ei pentru societățile

precapitaliste. (C. Albinetz, I. Bejinariu, D. Iegar, V. Kavruk, L. Marta, R. Zăgreanu) *Drumul Sării – Drumul Țării (Exploatarea și circulația sării în Bazinul Someșan din mileniul al II-lea î. Hr. până în secolul al XVIII-lea)*, catalog de expoziție, Satu Mare (2018), 10–12.

Kavruk et alii 2019,
V. Kavruk, D. Ștefan, M. Alexianu, V. Vasilache, A salt production site at Gherla-Valea Sărată (Transylvania). Preliminary report. *Stud. Ant. et Arch.* 25, 1 (2019), 17–47.

Kemenczei 1967,
T. Kemenczei, Die Zagypálfalva-gruppe der Pilinyer Kultur. *AASH* 19 (1967), 229–305.

Kemenczei 1974,
T. Kemenczei, Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. *FolArch*, XXV, (1974), 49–70.

Kemenczei 1984,
T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Arch. Hung. 51, Budapest (1984).

Kobal'2000,
J. Kobal', *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF XX,4, Stuttgart (2000).

Kobal'2005,
J. Kobal', Bronzezeitliche Metallfunde aus der Sammlung des Transkarpatischen Heimatkundemuseums (Užgorod, Ukraine). (T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România II*, Bistrița – Cluj-Napoca (2005), 245–263.

Kovács 1977,
T.Kovács, Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern. *FolArch* 28 (1977), 39–65.

Macrea – Kacsó 1972,
M. Macrea, C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Bătarci. *StudCom SM II* (1972), 101–112.

Marinescu 1979,
G. Marinescu, Depozitul de bronzuri de la Țigău (com. Lechința, județul Bistrița-Năsăud). *Marisia* 9 (1979), 39–42.

Marțian 1920,
I.Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*. Bistrița (1920).

Mitewa – Kolev 2012,
M. Mitewa, C. Kolev, Sodium Chloride: Food and Poison. (V. Nikolov, K. Bacvarov) *Salt and Gold: the Role of Salt in Prehistoric Europe. Proceedings of the International Symposium (Humboldt-Kolleg) in Provadia, Bulgaria, 30 September – 4 October 2010*, Provadia – Veliko Tarnovo (2012), 341–344.

- Moskovszky 1975,
É. Moskovszky, Deutungsmöglichkeiten von sogenannten Opferfunden. *A.A.A.S.H.* XXVII, 1–2, (1975) 5–12.
- Motzoi-Chicideanu – Lichiardopol 1995,
I. Motzoi-Chicideanu, D. Lichiardopol, Der Bronzefund von Străoști, Kr. Prahova. (T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin (1995), 262–278.
- Mozsolics 1973,
A. Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest (1973).
- Mozsolics 1985,
A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn*. Budapest (1985).
- Novotná 1996,
M. Novotná, Ein weiterer Hortfund aus der Gemeinde Gemer. (T. Kovács) *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Region. Festschrift für A. Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest (1996), 163–173.
- Pare 1999,
Ch. F.E. Pare, Weights and Weighing in Bronze Age Central Europe. *Eliten in der Bronzezeit*. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen, *Mon.R.G.C.M.* Mainz (1999), 421–514.
- Peroni 1998,
R. Peroni, Bronzezeitliche Gewichtssysteme im Metallhandel zwischen Mittelmeer und Ostsee. (B. Hänsel) *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas / Man and Environment in European Bronze Age, Abschlußtagung der Kampagne des Europarates: Die Bronzezeit, das erste goldene Zeitalter Europas an der Freien Universität Berlin*, 17.–19. März 1997, Kiel (1998), 217–224.
- Petrescu-Dîmbovița 1949,
M. Petrescu-Dîmbovița, Depozitul de bronzuri dela Bârsana (Maramureș). *AISC*, 5, 1944–1948 (1949), 264–281.
- Petrescu-Dîmbovița 1977,
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. Bibl.Arh. 30, București (1977).
- Petrescu-Dîmbovița 1978,
M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung-und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. PBF XVIII 1, München (1978).
- Petrescu-Dîmbovița 1981,
M. Petrescu-Dîmbovița, Unele considerații privitoare la funcția secerilor de bronz la traccii din spațiul carpato-ponto-dunărean. *TD*, 2 (1981), 125–131.
- Primas 1986,
M. Primas, *Die Sicheln in Mitteleuropa. I.* PBF XVIII, 2 (1986).
- Primas – Pernicka 1998,
M. Primas, E. Pernicka, Der Depotfund von Oberwilfingen. Neue Ergebnisse zur Zirkulation von Metallbarren. *Germania* 76,1 (1998), 26–65.
- Rezi 2011,
B. Rezi, Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania. (S. Berecki, R.E. Neméth, B. Rezi) *Bronze Age Rites and Rituals in Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8–10 October 2010*, Târgu Mureș (2011), 303–334.
- Roska 1942,
M. Roska, *Erdély régészeti repertórium. I. Őskor*. Kolozsvár (1942).
- Rusu 1963,
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia N.S.*, 7 (1963), 177–210.
- Rusu 1972,
M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstatului*. Teză de doctorat, Iași (1972).
- Řihovský 1996,
J. Řihovský, *Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren*. PBF V, 2, Stuttgart (1996).
- Schwenzer 1997,
S. Schwenzer, “Wanderer kommst Du nach Spa...” Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende. (A. Hänsel – B. Hänsel) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin (1997), 61–66.
- Sommerfeld 1994,
Ch. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*. Vorg.Forsch. 19, Berlin-New York (1994).
- Soroceanu 1995,
T. Soroceanu, Der Bronzefund von Gârbău, Kr. Cluj. (Hg. T. Soroceanu) *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin (1995), 197–211.
- Soroceanu 1996,
T. Soroceanu, Der Bronzedeptfund von Cincu / Groß-Schenk, Siebenbürgen. *EurAnt* 2 (1996), 241–286.
- Soroceanu 1997,
T. Soroceanu, Zum Depotfund von Suseni. (C. Becker et alii) *Χρῶνος*. Festschrift für B. Hänsel, *Int. Arch.*, Studia Honoraria 1, Espelkamp (1997), 389–402.
- Soroceanu 2012,
T. Soroceanu, Die Fundplätze Bronzezeitlicher Horte im Heutigen Rumänien. (S. Hansen – D. Neumann

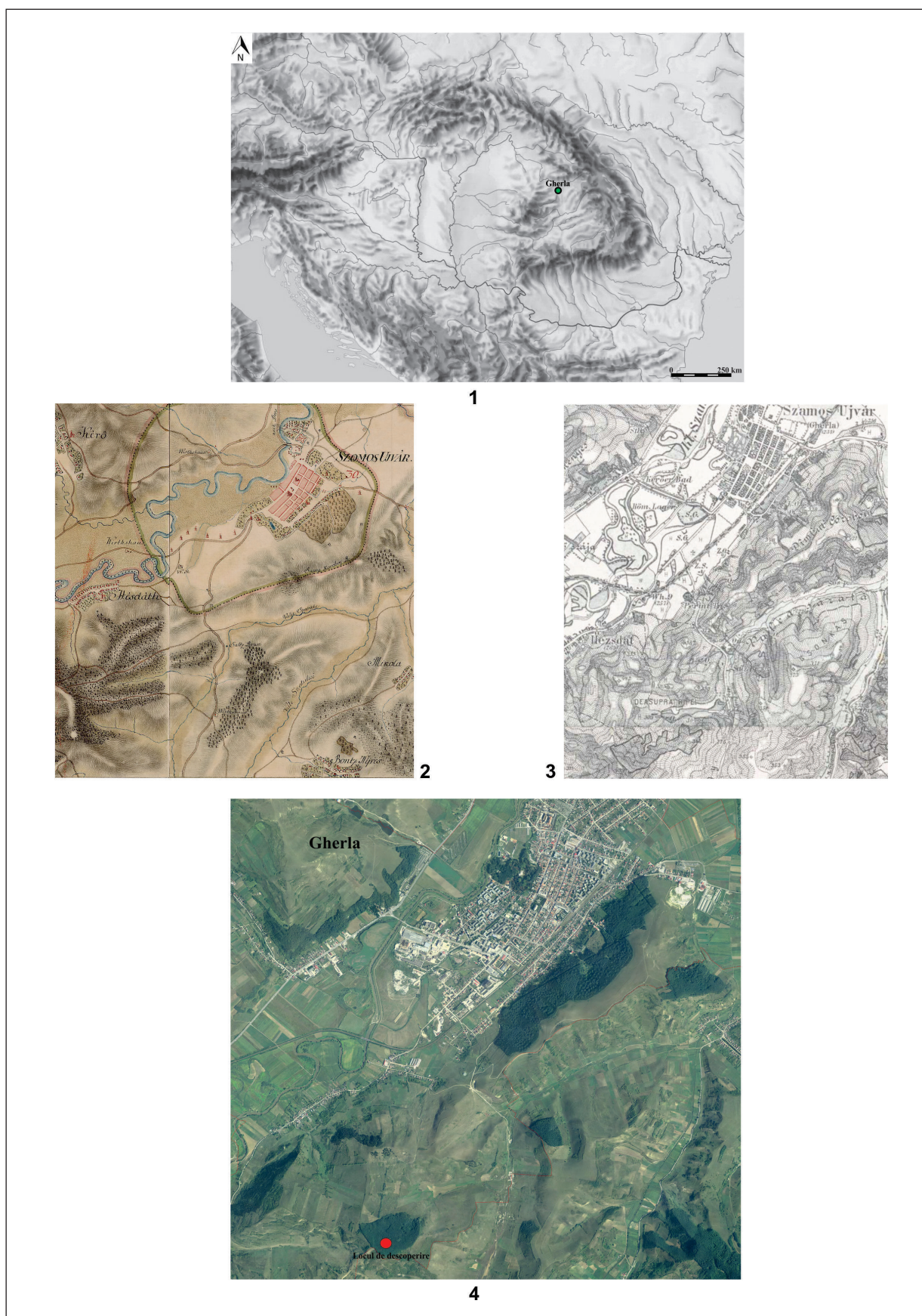
– T. Vachta) *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu Bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, De Gruyter (2012), 227–254.

Soroceanu – Lakó 1981,
T. Soroceanu, É. Lakó, Depozitul de bronzuri de la Sîg (județul Sălaj). *Acta MP V*, (1981), 145–156.

Vulpe 1975,
A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I.I.P.B.F. IX,5, München (1975).

Wanzek 2002,
B. Wanzek, Zur Syntax der Muster auf Griffzungensicheln im bronzezeitlichen Südösteuropa. *E.A.-online*, (feb. 2002).

Каврук 2012,
В. Каврук, Олово и соль в карпатском бассейне в бронзовом веке. *Rev. Arb.*, S.N. VIII, 1–2, Chișinău (2012), 16–36.

Pl. 1. 1. Localizarea pe hartă a oraşului Gherla (jud. Cluj) / *The location of Gherla town (Cluj county) on a map of Carpathian Basin.* 2–4. Topografia zonei pe vechile hărţi militare şi locul descoperirii depozitului / *Topographical situation of Gherla area on on old military maps and the place of bronze board discovery.*

1

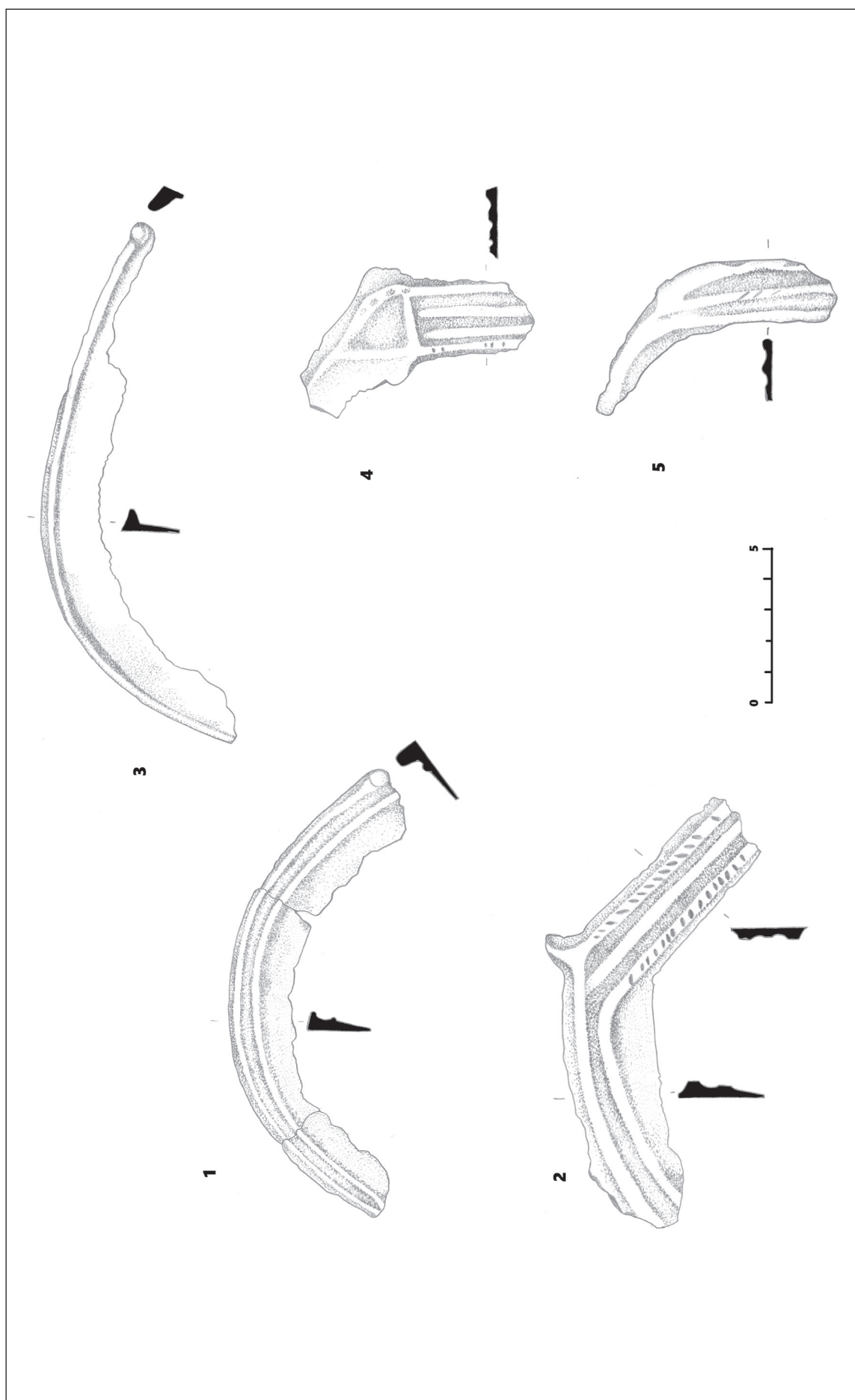

2

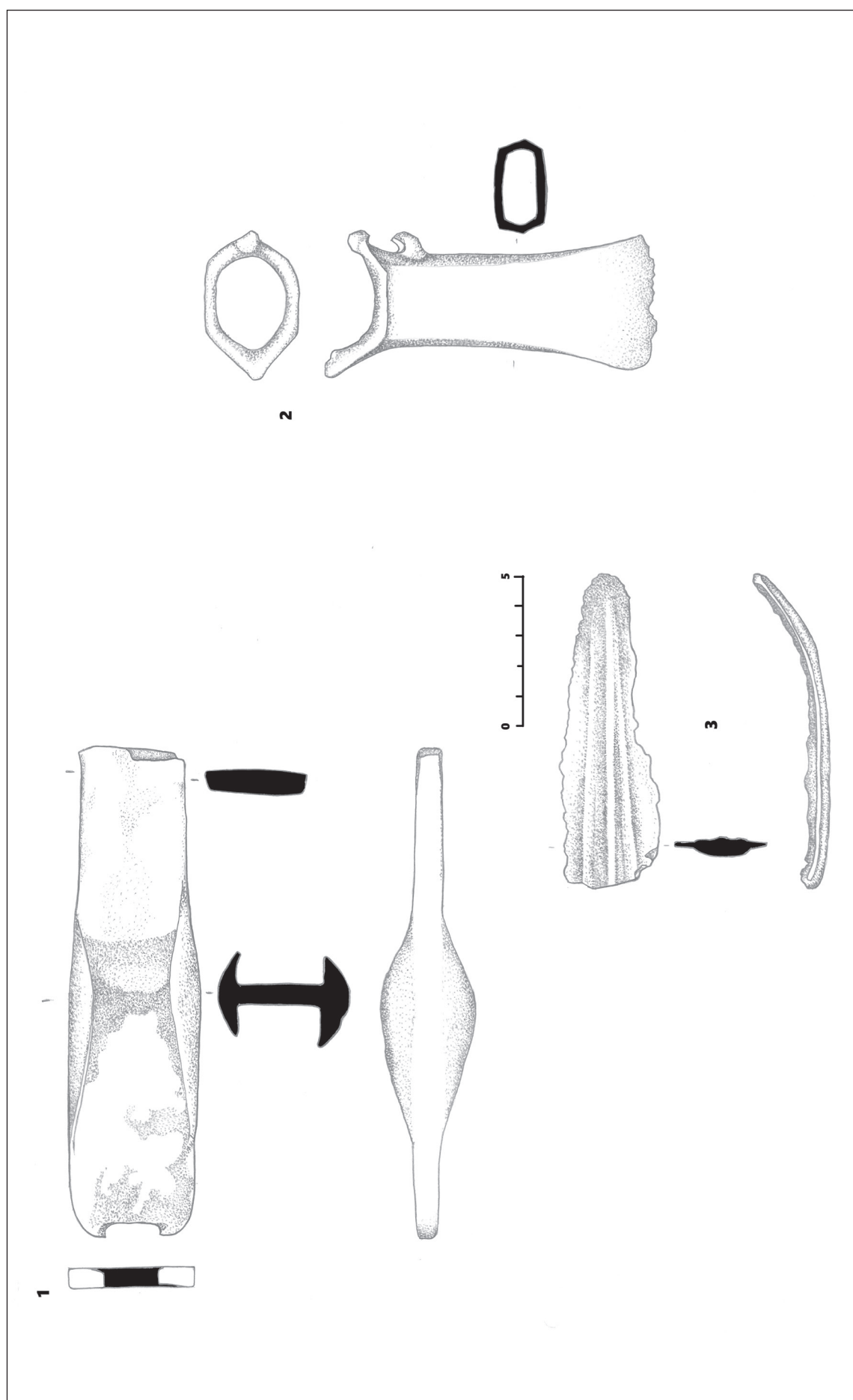

3

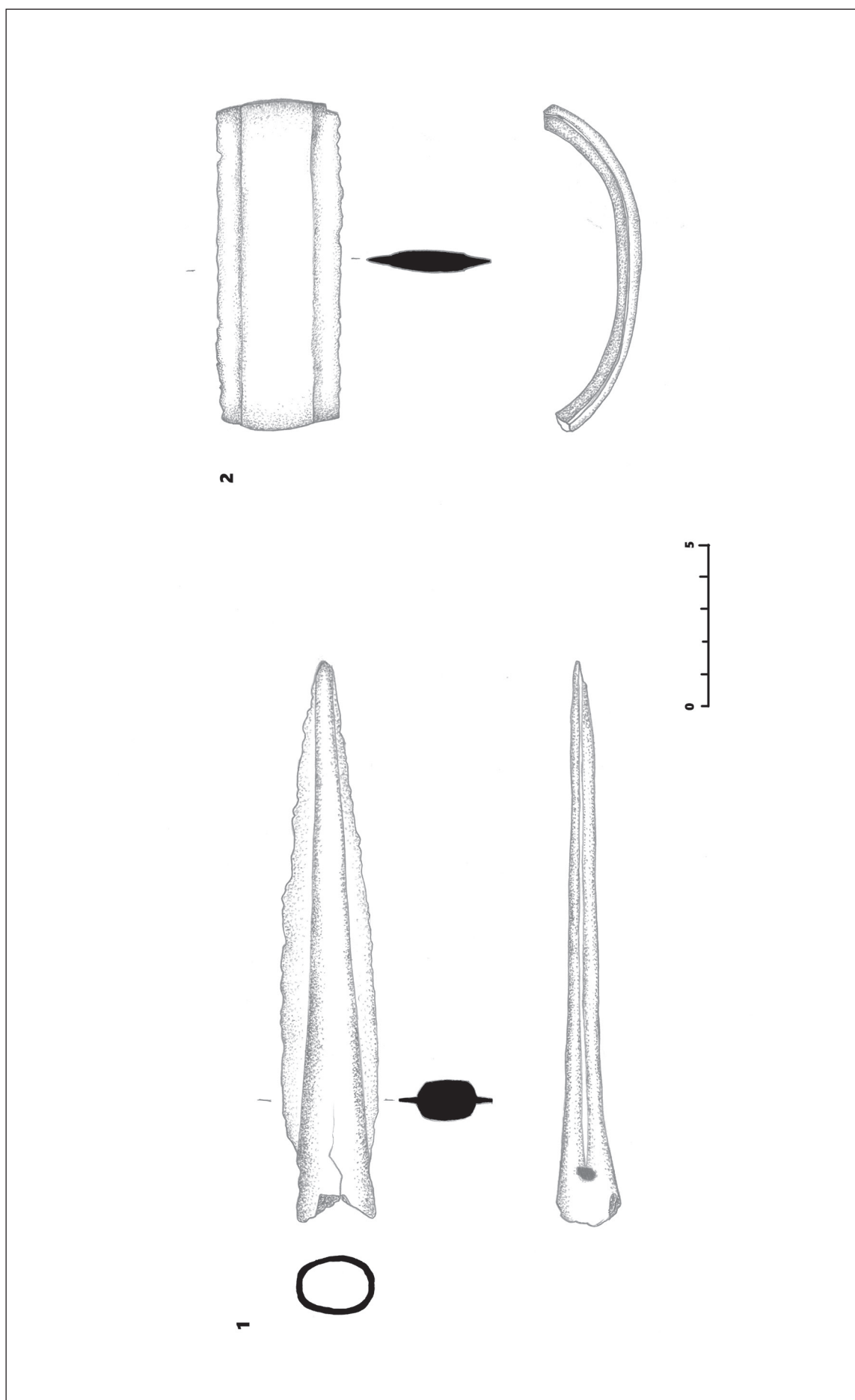
Pl. 2. 1. Zona descoperirii văzută dinspre est / *The discovery's place seen from the east.* 2–3. 2. Locul descoperirii cu urmele gropii / *The discovery's place with the pit remains.* 3. Aspectul actual al zonei descoperirii depozitului / *The current appearance of the Gherla bronze hoard discovery area.*

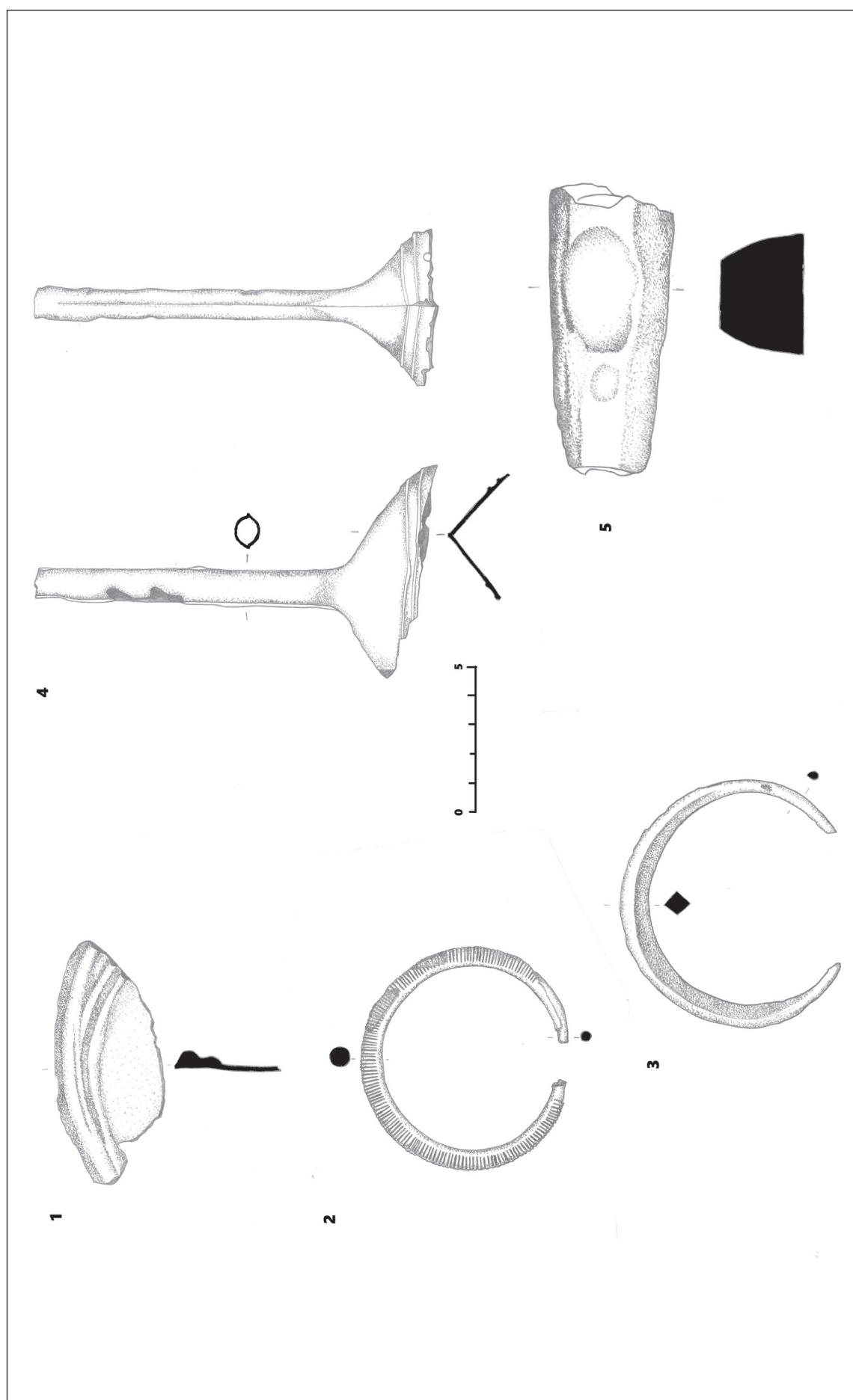
Pl. 3. Piesele depozitului de bronzuri de la Gherla "Sărătura" / Bronze artefacts belonging to Gherla "Sărătura" bronze board.

Pl. 4. Piese de depozitului de bronzuri de la Gherla "Sărătura" / Bronze artefacts belonging to Gherla "Sărătura" bronze hoard.

Pl. 5. Piese de depozitului de bronzuri de la Gherla "Sărătura" / Bronze artefacts belonging to Gherla "Sărătura" bronze hoard.

Pl. 6. Piesele depozitului de bronzuri de la Gherla "Sărătura" / Bronze artefacts belonging to Gherla "Sărătura" bronze hoard.

THE LATE BRONZE AGE SETTLEMENT AT ŞAGU AND THE EARLY USE OF THE CHanneled POTTERY

Victor Sava*

Keywords: Lower Mureş Basin, LBA, channelled-decorated pottery, Cruceni-Belegiş, absolute chronology.

(Abstract)

The new radiocarbon dates coming from the Late Bronze Age settlement in Şagu-*Site A1_1* offer a new perspective on the emergence and distribution of channelled pottery. The association of radiocarbon dates with pottery coming from clear contexts proves that channelled pottery appeared in significant amounts as early as the 16th century BC. This circumstance also has an impact on the inner chronology of the Cruceni-Belegiş pottery, with the new available data outlining once more the lack of a clear definition regarding the evolution of this pottery style. At the same time, this early dating of the channelled pottery uncovered in Şagu leads to a reassessment of the origin and distribution patterns of this pottery decoration technique within the entire eastern Carpathian Basin.

Introduction

One of the most significant gaps in our knowledge of the Late Bronze Age (LBA) in the Intra-Carpathian region is represented by the absence of a chronology based on radiocarbon dates. Furthermore, the parallel use of radiocarbon dates and of relative chronologies established based on the evolution of pottery specific to different archaeological cultures has led to numerous confusions and misunderstandings.¹ Additionally, there are other factors that lead to confusions, such as, for example, the lack of definitions and a clear outlining of the criteria used to define a pottery style, which is usually assumed to be the same as an archaeological culture, or the absence of associations between radiocarbon dates and the corresponding pottery uncovered in specific sites.

The aforementioned problems are also encountered in the Lower Mureş Basin, a micro-region located in the lowlands, between the Apuseni Mountains and the Tisza River. Within the complex landscape of the LBA in this micro-region there are several sites that stand out, sites that shortly after being investigated became representative for the LBA in the area: Sântana-Cetatea Veche,² Corneşti-Iarcuri,³

Gradişte Idoş,⁴ Csánadpalota-Földvár,⁵ and the cemetery from Tápé-Széntégláégető.⁶ The settlement from Şagu-*Site A1_1* can be added to this list of sites; this settlement stands out not only due to its large size, but also through the frequency and diversity of the archaeological assemblage uncovered within. The most frequently encountered find at Şagu is by far the pottery, which can be analysed in detail from a typological and morphological perspective.

The radiocarbon dates coming from Şagu along with the associated pottery enable the study of the evolution of the pottery uncovered within this settlement. Several lines of evidence indicate that channelled decoration was widespread in this site as early as the 16th century BC. This early dating of features containing channelled pottery in association with incised pottery offers a new perspective on the evolution of LBA pottery in the micro-region, and bears strong implications on the dating of other pottery styles from the entire Intra- and Extra- Carpathian region.

Setting and background

The use of channelled decoration can be traced back to the Middle Bronze Age (MBA) (c. 2000–1600/1500 BC). In the Romanian part of Banat, the pottery style termed Corneşti-Crvenka is

* Complexul Muzeal Arad, Arad, Piaţa George Enescu, nr. 1, 310131, sava_vic@yahoo.com

¹ See also Gogâltan 2019.

² Sava *et alii* 2019; Gogâltan *et alii* 2019.

³ Szentmiklósi *et alii* 2011; Krause *et alii* 2019.

⁴ Molloy *et alii* 2020.

⁵ Szeverényi *et alii* 2017.

⁶ Trogmayer 1975.

encountered at this time.⁷ To the north, the Mureş/Maros pottery is found in the Lower Mureş Basin,⁸ the Otomani-Füzesabony cultural complex can be encountered in Crişana and the Carei plain,⁹ while in Transylvania the Wietenberg pottery style is widespread.¹⁰ Although channelled decoration was not predominant during the MBA, it was nevertheless encountered in certain contexts. A more substantial use of channelled decoration can be observed in the Mureş milieu, especially in the upper layers from Pecica-Şanţul Mare.¹¹ The same phenomenon can also be encountered in western Romania north of the Mureş River in the last phases of the Otomani-Füzesabony pottery style,¹² as well as in the Suci de Sus I group from the Sătmar Plain.¹³

Subsequently, during the LBA, channelled decoration becomes the predominant pottery decoration technique in the Intra-Carpathian region and surrounding areas. In Banat, after the MBA tell settlements were abandoned, we witness the emergence of the Cruceni-Belegiş pottery style, which is characterised in its early phases by the use of pseudo-cord and incised decoration, and in its late phase by the use of channelled decoration.¹⁴ In the mountainous areas of Banat the Balta Sărată pottery style is encountered at this time, which combines pottery elements specific to the Cruceni-Belegiş, Pişcolt-Cehăluţ/Hajdúbagos and late Wietenberg styles; in a later phase of the LBA, the Susani-Bobda pottery is encountered in central Banat.¹⁵ In the regions lying close to the central and southern Tisza Plain, we are witnessing the influences of the so-called Tumulus Culture.¹⁶ In north-western Romania (Crişana, the Someş Plain and the Sătmar Depression) Suci de Sus and Pişcolt-Cehăluţ/Hajdúbagos pottery styles are predominant, both continuing earlier MBA traditions, with channelled decoration being widespread among these styles.¹⁷ In a later chronological phase, the aforementioned pottery styles from the central and north-eastern Tisza Plain and the Lower Körös Basin are replaced by the Pre-Gáva

and Proto-Gáva styles.¹⁸ The Lăpuş pottery style is widespread in the mountainous regions of north-western Romania,¹⁹ while in the karstic area of Crişana we encounter the Igriţa pottery style.²⁰ In Transylvania, the MBA Wietenberg pottery continues to be used until about 1500/1400 BC, even if after 1600 BC the Noua pottery style spreads in eastern Transylvania.²¹ The combination of the two aforementioned styles is known as Gligoreşti-type pottery in previous publications.²² The spread of Gáva or Gáva-Holíhrady pottery brings about a homogenisation of the pottery over large areas, with channelled decoration becoming the predominant ornamental technique.²³

The settlement at Şagu – Site A1_1

The settlement at Şagu – Site A1_1 stands out among the many LBA sites in the Lower Mureş Basin.²⁴ The site is located in the high Vinga Plain (Fig. 1). Although the settlement is known to archaeologists since the 1980s, it was only in 2010 that large-scale excavations were undertaken at the site.²⁵ Surface surveys indicate that the site extended over an area of approximately 23 ha. Within the excavated area (28.800 m²), a number of 306 LBA features have been unearthed (Fig. 2).

Various finds allow for the reconstruction of the economic life of this settlement. The archaeozoological analysis indicates the predominance of cattle and pig at the site.²⁶ Complementary to animal rearing, the discovery of a butter churn suggests that activities related to the exploitation of secondary animal products were also undertaken at Şagu.²⁷ Numerous quern stones found within the entire settlement are proof of intense agricultural activities.²⁸ A pottery kiln with vessels preserved in situ located next to a clay extraction pit, alongside the numerous pottery sherds unearthed here, provide evidence for local pottery production. Besides

⁷ Gumă 1997; Gogâltan 1999; Gogâltan 2004.

⁸ Soroceanu 1991.

⁹ Molnár 2014; Fazecaş, Gogâltan 2019.

¹⁰ Boroffka 1994; Bălan *et alii* 2016.

¹¹ Soroceanu 1991, Abb. 13/b.

¹² Molnár 2014, graphic 35.

¹³ Pop 2009.

¹⁴ Gumă 1993; Gumă 1997.

¹⁵ Gumă 1997.

¹⁶ Sánta 2011; Sánta 2017.

¹⁷ Kemenczei 1984; Kacsó 1990; Marta 2009; Némethi 2009; Marta 2010.

¹⁸ Szabó 2017.

¹⁹ Kacsó 2001; Metzner-Nebelsick *et alii* 2010; Kacsó 2011.

²⁰ Chidioşan – Emödi 1982; Chidioşan – Emödi 1983; Andrişoiu 1992.

²¹ Ciugudean – Quinn 2015.

²² Gogâltan – Popa 2016.

²³ László 1994; Leviţki 1994; Pankau 2004; Bader 2012; Szabó 2017; Kósa 2018.

²⁴ Sava – Gogâltan 2019.

²⁵ Sava *et alii* 2011.

²⁶ The archaeozoological analysis was undertaken by Xenia Pop.

²⁷ Sava 2014.

²⁸ The analysis of the macro-lithic assemblage was undertaken by Anna Priskin.

these economic activities, metalworking was also attested at the site. Metalworking debris has been uncovered within 12 pits of various shapes and sizes. The evidence of metalworking consists of 42 casting moulds, out of which 14 were made of sandstone and 28 were made of clay, 18 crucible fragments that still have metal adhering to their surface, 9 casting cores, and slag residues. Additionally, excavations at the site have yielded 19 small bronze artefacts whose weight only amounts to 45 grams.²⁹ Furthermore, an installation that was probably used for smelting ores has also been unearthed. Besides these findings of an economic nature, excavations at the site have also led to the occasional discovery of funerary finds. For example, a lidded vessel contained the cranium of a foetus (8–8.6 months old).³⁰

The description of features with AMS radiocarbon dates (Fig. 3)

Feature **cx. 26** is an almost circular pit, with straight walls and a flat base, located at the north-eastern edge of the settlement. The fill of the pit consisted of two layers: 1. dark-grey soil mixed with numerous daub fragments, and 2. dark-grey soil of an ashy consistency with numerous yellow clay intrusions. Most of the finds (pottery sherds Pl. 17–19, hearth fragments, grindstone fragments, animal bones, and a miniature bronze axe) were unearthed within the second layer, from where the RoAMS 990.80 sample was also taken.

Pit **cx. 35** was uncovered in approximately the same area of the site. The pit had a circular shape, with a straight southern wall, and a northern wall displaying a step. Numerous artefacts came to light from the fill of the pit: pottery sherds (Pl. 11–14), loom weights, hearth walls, the pointed end of a bronze pin, daub fragments and animal bones. The fill of the pit consisted of two layers: 1. grey-yellowish soil mixed with numerous daub fragments and 2. grey-yellowish soil. Sample RoAMS 991.80 was taken from the first layer.

The pit **cx. 71** had an almost oval shape, with slightly arched walls and a flat base. The fill consisted of two layers: 1. dark-grey soil, with few fragments of daub, containing pottery sherds and animal bones; 2. grey-yellowish soil mixed with daub and charcoal fragments, of a clayish consistency, with numerous calcareous concretions. Several

pottery sherds (Pl. 1–2) and animal bones have been unearthed within the pit. The second layer of the pit was framed in the southern and south-eastern parts by a consistent dark-grey clay layer mixed with a few fragments of daub and charcoal; at the base of this layer there was a clay casting mould for socketed axes and three fragments of a crucible that still had metal adhering to their inner surfaces. The sample RoAMS 992.80 was taken from the second layer.

Pit **cx. 93** had an oval shape, with slightly oblique walls and a flat base. The three layers that made up the fill of the pit had the following properties: 1. dark-grey soil mixed with daub and charcoal fragments, of an ashy consistency; 2. dark-brown soil, that had in its middle a layer of grey soil (3). On the base of the pit, within the second layer, numerous pottery sherds (Pl. 4–10), animal bones, decorated daub fragments, grindstone fragments and a stone axe have been unearthed. The sample RoAMS 993.80 was taken from this layer.

Sample RoAMS 994.80 was taken from the circular-shaped pit with slightly oblique walls and flat base termed **cx. 236**. The fill of this pit has a grey colour with yellow clay intrusions; it was mixed with few fragments of daub and charcoal and had a clayish consistency. Several pottery sherds, animal bones, a bronze pendant, and a bronze *saltaleone* fragment have also been uncovered in the fill of the pit.

Cx. 291 is a pit with an almost rectangular shape and a concave base located close to the southern edge of the settlement. The pit had a homogenous fill consisting of a dark-brown soil; animal bones, a small bronze ornamental disk, several pottery sherds (Pl. 3), and a restorable vessel have been uncovered within the pit. Sample RoAMS 995.80 was taken from the fill of this pit.

All the AMS samples from Şagu-*Site A1_1* have been taken from animal bones belonging to the *Ruminantia* taxon.

The chronology of the features and the pottery

Following the analysis of the pottery assemblage uncovered during excavations carried out at Şagu, a number of six features have been selected for radiocarbon dating; the samples were taken from animal bones. The aforementioned features yielded 270 pottery sherds, and a few complete pottery vessels (Fig. 4).

These six features have been selected based on relative typo-chronological criteria characteristic to the evolution of the Crucieni-Belegiş pottery

²⁹ Sava *et alii* 2012.

³⁰ Sava *et alii* 2011, 80–84, Fig. 153–158; Andreica 2012; Urák *et alii* 2015.

style,³¹ so as to cover the entire chronological evolution of the settlement. Thus, from a relative chronological perspective, features cx. 71, cx. 236, and cx. 291 would belong to the first phase of the Cruceni-Belegiș pottery style (dominated by incised decoration), feature cx. 93 would belong to an intermediary stage between phases I and II, while features cx. 35 and cx. 26 could be assigned to the second phase. It should be mentioned that pseudo-cord decoration, a defining element of the Cruceni-Belegiș I pottery, is entirely absent from the 306 LBA features at Șagu.³² Furthermore, the radiocarbon dates obtained (Tab. 1) significantly alter the absolute dating of this pottery style, and cast serious doubts over the criteria employed for defining the various phases of the Cruceni-Belegiș pottery.

the same time, other aspects related to the morphology of the pottery assemblage from Șagu will also be briefly discussed.

The designations employed for pottery shapes, decoration techniques and ornamental motifs have been adopted from a paper dealing with the main characteristics of the LBA pottery from the entire Lower Mureș Basin³⁴.

Pottery shapes

Six main pottery shapes have been identified within the aforementioned features. It can be easily noticed that the most widespread vessel types are the dishes, followed by cups (Fig. 7).

Taking into account the frequency of the various vessel types within the features, alongside with their dating, a chronological scheme of their evolu-

No.	Site	Feature no.	Lab no.	Age 14C [BP]	±	Calibration value 2σ	Mean	Material
1	Șagu-Site A1_I	cx. 71	RoAMS 992.80	3312	26	cal BC 1660–1517	cal BC 1581	animal bone
2	Șagu-Site A1_I	cx. 291	RoAMS 995.80	3275	30	cal BC 1626–1497	cal BC 1557	animal bone
3	Șagu-Site A1_I	cx. 93	RoAMS 993.80	3204	28	cal BC 1526–1422	cal BC 1472	animal bone
4	Șagu-Site A1_I	cx. 35	RoAMS 991.80	3185	33	cal BC 1521–1406	cal BC 1461	animal bone
5	Șagu-Site A1_I	cx. 236	RoAMS 994.80	3177	29	cal BC 1505–1408	cal BC 1454	animal bone
6	Șagu-Site A1_I	cx. 26	RoAMS 990.80	3079	29	cal BC 1416–1265	cal BC 1342	animal bone

Tabel 1. List of the LBA radiocarbon dates from Șagu_Site A1_I

The six radiocarbon dates presented above, indicate that the site was in use beginning with the 16th century until the end of the 14th–13th century cal BC (Fig. 5–6). However, pottery discovered in some contexts indicates that the settlement may have survived until the end of the 13th century BC, at the latest 12th century BC. In this context it should be noted that existing data indicate that the most numerous traces of settlement activity belong to the 16th–14th centuries BC.

Analysis of the pottery

Taking into account that channelled decoration is encountered in a very high percentage in virtually all of the analysed features, a fact that is clearly in contrast with previous held opinions,³³ I will consequently highlight in the following the importance of employing this decoration technique. At

tion can be outlined (Tab. 2). Features cx. 71 and cx. 291, which belong to the time period ranging between c. 1600 and c. 1500 cal BC, contained a lower number of pottery sherds, as was the case for all of the features from this period uncovered at Șagu. This can probably explain why fewer vessel types have been identified, with only dishes with a straight rim (1A, 1E and 1G), pots (3A) and biconical vessels of a smaller size (4A) being encountered.

A more diversified pottery assemblage can be assigned to the period between c. 1500 and c. 1400 cal BC. Both the continued use of shapes from the previous chronological stage and the appearance of new shapes can be clearly attested. Although dishes are the most frequently encountered in terms of numbers of specimens and subtypes, cups and jars also appear in larger numbers. The dish with inverted rim (1H) and the cup with a globular belly and a handle reaching up to the rim (2B) are the most representative shapes for this phase.

For the analysis of the subsequent phase (dating between c. 1400 and c. 1300 cal BC), only the

³¹ For the evolution of the Cruceni-Belegiș pottery, the definitions and divisions in Gumă 1993 and Gumă 1997 were used.

³² Within all the excavated features a single pottery sherd with pseudo-cord decoration has been found.

³³ Gumă 1993 and Sava – Ignat 2016 with older references.

³⁴ Sava 2020.

Context	1A	1C	1D	1E	1G	1H	1I	1J	2B	2C	2G	3A	4A	6	8
Şagu-Site A1_I_ cx. 71				1	1								1		
Şagu-Site A1_I_ cx. 291	1			1								2	1		
Şagu-Site A1_I_ cx. 93				5	1	10	5		6		2	2			
Şagu-Site A1_I_ cx. 35						6	2	1						2	
Şagu-Site A1_I_ cx. 236				1	1		2					5			
Şagu-Site A1_I_ cx. 26		1	3			5				2					1

Table 2. Distribution and frequency of pottery shapes by feature

pottery uncovered in feature cx. 26 is available. Although dishes with inverted rims (1H) continue to be encountered in substantial numbers, other shapes are also being used, such as the cups with globular bellies, wide mouths and handles rising slightly above their rims (2C) and trays (8).

Pottery decoration techniques

As a result of the morphological analysis, four main pottery decorations could also be observed: incised decoration, channelled decoration, embossed decoration,

Context	1	1; 2	1; 5	2	2; 4	2; 4; 1; 5	4	4; 1	4; 1; 5	5
Şagu-Site A1_I_ cx. 71	1			6			2			3
Şagu-Site A1_I_ cx. 291	3	1	2	4					1	
Şagu-Site A1_I_ cx. 93	5			14	2	1	15	1		2
Şagu-Site A1_I_ cx. 35	2		1	18	1		5			
Şagu-Site A1_I_ cx. 236	2		2				8			
Şagu-Site A1_I_ cx. 26	1			24	4		6			2

Table 4. Distribution and frequency of the association of pottery decoration techniques by feature

Context	incisions (1)	channelled (2)	embossed decorations (4)	impressions (5)
Şagu-Site A1_I_ cx. 71	1	6	2	3
Şagu-Site A1_I_ cx. 291	7	5	1	3
Şagu-Site A1_I_ cx. 93	7	17	19	3
Şagu-Site A1_I_ cx. 35	3	21	6	1
Şagu-Site A1_I_ cx. 236	4		8	2
Şagu-Site A1_I_ cx. 26	1	29	10	2

Table 3. Distribution and frequency of pottery decoration techniques by feature

and impressed decoration. As previously mentioned, pseudo-cord decoration is absent among the pottery assemblage from Şagu; furthermore, this decoration technique is not attested in the entire northern Banat region and the Lower Mureş Basin. The most frequent decoration technique is

the channelled one, even within the earliest features (cx. 71 and cx. 291) (Tab. 3). An analysis of the association of pottery decoration techniques reveals that only a limited number of vessels have both channelled and incised decoration, this association being mostly encountered in the early phase of the settlement (Tab. 4). It can further be observed that incisions are most frequently associated with impressions, while channelled decoration is associated with embossed decoration. Although the number of pottery sherds analysed in this study is rather low, nonetheless a preference towards using embossed decoration on dishes with inverted rims (1H+4), channelled decoration on dishes with biconical bodies and constricted necks (1D+2) and large biconical vessels (6+2) can be noted (Tab. 5).

Regarding the chronological distribution of the four decoration techniques, it can be noted that a decrease in incised decoration corresponds to a gradual increase in the use of channelled decoration. However, it should be once more emphasised that channelled decoration is frequently encountered beginning with the earliest phase of the

Context	1D +2	1E +4	1H +4	1H +2; 4	1I +4	1J +2	2B +1	2G +2	2G +1; 2; 4; 5	3A +2	3A +4	3A +1; 2	3A +1; 4	3A +1; 5	4A +2	4A +1; 4; 5	6 +2
Şagu-Site A1_I_cx. 71															1		
Şagu-Site A1_I_cx. 291										1		1				1	
Şagu-Site A1_I_cx. 93		1	5				2	1	1	1			1				
Şagu-Site A1_I_cx. 35			2			1											2
Şagu-Site A1_I_cx. 236					1						1			1			
Şagu-Site A1_I_cx. 26	3		1	1													

Table 5. Distribution and frequency of the association between pottery decoration techniques and pottery shapes by feature.

settlement, becoming the predominant decoration technique in the final phase of the site (Fig. 8; 9).

Ornamental motifs

The repertoire of ornamental motifs reflects the trends outlined above, especially the higher percentage of channelled decoration at the site. Although incised ornamental motifs occur in significant numbers, ornamental motifs made by channelled decoration are the most numerous ones (Fig. 10).

Although motifs made through channelled decoration (Fig. 10), such as 2.11 and 2.12, are widespread among all the analysed features, certain preferences are noticeable for the various phases of the settlement. Within the early features cx. 71 and cx. 291 for example, motifs made by incision are predominant, such as the rows of incised arches (1.12) or the rows of short oblique incisions (1.1). Both motifs are also encountered in later features, such as cx. 93 dating to the period between c. 1526 and c. 1422 BC. However, beginning with the 15th century BC motifs made by channelled decoration such as 2.11 and 2.12 are widely used alongside those made by embossed decoration such as the conical knob (4.1), a motif used especially for decorating dishes with inverted rims (1H) (Tab. 6).

Discussion

The association of radiocarbon dates with the analysed pottery assemblage offers a new perspective on the evolution of LBA pottery. As previously mentioned (see also Fig. 5–6), the pottery here under discussion (Pl. 1–17) can be dated much earlier than originally thought. Previously, incised decoration was associated with the first phase of the Cruceni-Belegiş pottery style in Banat, while channelled decoration was associated with its second phase. However, the newly available absolute data do not support these assertions, at least not in the case of the settlement in Şagu. In the traditional relative chronology, this first phase of this pottery style was ascribed to the Bz. C stage (1400–1300

BC), while the second phase was either associated exclusively with Bz. D or was thought to end during the Ha. A1 stage.³⁵ For some researchers the end of the Cruceni-Belegiş pottery style occurred sometime during the Ha. B phase,³⁶ while other others associated the second phase of this style with the Gáva pottery.³⁷ Although no radiocarbon dates were available at the time, some researches have nevertheless dated the beginning of the Cruceni-Belegiş pottery style around 1500 BC³⁸ or during the 16th century BC,³⁹ a dating that closely resembles the results obtained in this paper. The recent radiocarbon dates coming from several Cruceni-Belegiş settlements such as Foeni-Gomila Lupului, Giroc-Mescal and Hrtkovci-Gomolava prove that the evolution of the pottery dating to the first phase took place between c. 1600 and c. 1400 cal BC (Fig. 11), while the second phase can be placed sometime between c. 1400 and 1200 cal BC (Fig. 12). A comparative analysis of the pottery assemblages coming from the aforementioned sites reveals that in most cases, with the exception of feature L.2/2206 from Giroc-Mescal, pseudo-cord decoration is frequently associated with incised and channelled decoration during the first phase of the Cruceni-Belegiş pottery style. As mentioned above (Tab. 3, Fig. 8; 9), a similar situation is encountered at Şagu, where incised decoration is associated with channelled decoration beginning with the earliest phase.

This brief overview clearly shows the absence of a clear definition of the Cruceni-Belegiş pottery style and its evolution. The lack of pseudo-cord decoration on vessels uncovered in the northern Banat region and in the Lower Mureş Basin, the association of incised, pseudo-cord and channelled decorations within numerous features beginning

³⁵ Gumă 1993; Gumă 1997; Ciugudean 2010.

³⁶ Horedt 1967a, 20; Horedt 1967b, 149; Tasić 1984; Tasić 2001.

³⁷ Bukvić 2000.

³⁸ Gogâltan 1998.

³⁹ Gogâltan 2004.

as early as the 16th century cal BC, as well as the fact that channelled decoration is the predominant pottery decoration technique at Şagu even in its earliest phases, question the traditional views concerning the evolution of the Cruceşti-Belegiş pottery, as well as those regarding the evolution of LBA pottery in Banat.

As was demonstrated (Fig. 5; 6; Tab. 1), the settlement in Şagu-Site A1_I was established during the 16th century cal BC and continued to be in use until the 13th century cal BC. Although the number of pottery sherds analysed in this paper is rather reduced considering the large amount of pottery uncovered in the 306 LBA features from the site, the predominance of channelled pottery can be observed beginning with the early phase of the settlement in the 16th century cal BC.

The settlement in Şagu is a key site for understanding the emergence and spread of channelled pottery in the eastern Carpathian Basin. The absolute dating of features containing a large amount of channelled pottery (cx. 71 and cx. 291) represents a good starting point for discussions revolving around the spread of channelled pottery in the region. It should be noted however that the 16th century channelled pottery from Şagu continues certain elements of the MBA Mureş pottery that can be considered a precursory for the LBA channelled pottery.⁴⁰ It is also clear that some settlements from the Lower Mureş Basin contributed in the spread of channelled pottery. This phenomenon reached its peak with the emergence of the mega-forts in Sântana-Cetatea Veche and Corneşti-Iarcuri during the 15th century cal BC, sites that will ensure the spread of channelled pottery on larger areas.

Taking into account both older opinions in the existing literature on the subject and the results of the analysis undertaken in this paper, it can be stated that channelled decoration is encountered in the eastern Carpathian Basin beginning with the MBA, becoming the predominant pottery decoration technique during the subsequent LBA and the Early Iron Age (EIA). While between c. 1600 and 1450/1400 BC channelled decoration is found in rather low proportions, subsequently, during c. 1450/1400 and 1300/1250 BC it becomes the preferred decoration technique. Beginning with this chronological interval and until the end of the LBA, this technique spreads over an area covering the entire current territories of Romania, Hungary, Slovakia and the Moldavian Republic. Even during

the EIA, until the 7th century BC, channelled decoration continues to be the predominant pottery decoration technique. Parallel with this evolution of channelled decoration, a preference for certain pottery shapes such as the biconical vessels (amphora), the biconical dishes with inverted rims and the cups with handles rising above their rims can also be noticed. These shapes appeared during the MBA and continue to be in use until the EIA. However, it should also be mentioned that each region followed its own trajectory and had specific characteristics that can nevertheless be subsumed to a general trend. Although channelled pottery from the Intra-Carpathian region is commonly exclusively associated with the Gáva style,⁴¹ it should be noted that during the Gáva period we are only witnessing the peak of channelled decoration usage, this technique originating much earlier and continuing its evolution even after the disappearance of the Gáva pottery.

Acknowledgements

I am grateful to Dr. habil. Florin Gogâltan for his valuable help in correcting the manuscript and advice regarding the subject. At the same time, I would like to thank Dr. Dragoş Diaconescu for his kind advice on modeling and interpreting the radiocarbon data. Dr. Alexandra Găvan has graciously accepted to translate the text.

REFERENCES

- Andreica 2012,
M. L. Andreica, Studiu antropologic asupra unui craniu de copil, descoperit la Şagu (judeţul Arad), *Studii şi cercetări de antropologie* 2, (2012), 3–7.
- Andrişoiu 1992,
I. Andrişoiu, *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în Epoca Bronzului*. Bibliotheca Thracologica II, Bucureşti (1992).
- Bader 2012,
T. Bader, Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick. (L. Marta), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania/Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare Studii şi Comunicări seria arheologie* XXVIII/1, (2012), 7–22.
- Bălan *et alii* 2016,
G. Bălan, C. P. Quinn, G. Hodgins, The Wietenberg culture: periodization and chronology. *Dacia N.S.* LX, (2016), 67–92.

⁴⁰ Soroceanu 1991.

⁴¹ Metzner-Nebelsick 2012; Dietrich 2015.

- Boroffka 1994,
N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19. Bonn (1994).
- Bukvić 2000,
L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad (2000).
- Chidioșan – Emődi 1982,
N. Chidioșan, J. Emődi, Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului. *Crisia* XII (1982), 61–86.
- Chidioșan – Emődi 1983,
N. Chidioșan, J. Emődi, Descoperirile arheologice din peștera Izbândiș (com. Șuncuiuș) aparținând grupului cultural Igrîța. *Crisia* XIII (1983), 17–32.
- Ciugudean 2010,
H. Ciugudean, The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas). *Satu Mare. Studii și Comunicări* 26/1 (2010), 157–202.
- Ciugudean – Quinn 2015,
H. Ciugudean, C.P. Quinn, The End of the Wietenberg Culture in the Light of new 14C Dates and its Chronological Relation Towards the Noua Culture. (R. E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. Cluj-Napoca (2015), 147–178.
- Dietrich 2015,
L. Dietrich, A new world order: the spread of channelled ware in Late Bronze Age and Early Iron Age Transylvania. (P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter, H. Vandkilde), *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe: Volume 2*. BAR International Series 2772. Oxford (2015), 165–173.
- Fazecaș – Gogâltan 2019,
G. Fazecaș, F. Gogâltan, The Otomani Communities in the Crișuri Rivers Basin. A New Perspective on the South-eastern Border of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex (OFCC). (K. P. Fischl, T. L. Kienlin), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 345. Bonn (2019), 317–349.
- Gogâltan 1998,
F. Gogâltan, The Cruceni-Belegiș Cemetery of Livezile (Tovădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania). (P. Roman), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*. Bucharest (1998), 181–205.
- Gogâltan 1999,
F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului*. Timișoara (1999).
- Gogâltan 2004,
F. Gogâltan, Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crvenka. (V. Cedică, P. Rogozea), *Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag*. Timișoara (2004), 79–153.
- Gogâltan 2015,
F. Gogâltan, The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years. (R.E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. Cluj-Napoca (2015), 53–95.
- Gogâltan 2019,
F. Gogâltan, Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic. *Tyragetia s.n. XIII [XXVIII]*, 1, (2019), 45–70.
- Gogâltan – Popa 2016,
F. Gogâltan, C. I. Popa, Gligorești „Holoame” (Kreis Cluj) eine spätbronzezeitliche Siedlung aus Mittelsiebenbürgen. (A. Zanoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser, M. Băț), *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien (Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava)*. *Man, culture, and society from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in honour of the 60th anniversary of Eugen Sava*. Chișinău (2016), 181–202.
- Gogâltan et alii 2019,
F. Gogâltan, V. Sava, R. Krause, Sântana-Cetatea Veche. A Late Bronze Age Mega-fort in the Lower Mureș Basin in Southwestern Romania. (S. Hansen, R. Krause), *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24th – 27th September 2018 in Fulda (Hesse, Germany)*, Universitätsforsch. prähist. Archäologie 346, Prähistorische Konfliktforschung 4. Bonn (2019), 191–221.
- Gumă 1993,
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica IV. București (1993).
- Gumă 1997,
M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Timișoara (1997).
- Horedt 1967a,
K. Horedt, Probleme der Jüngerbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien. *Acta Arheologica Carpathica* IX, 1 (1967), 5–27.
- Horedt 1967b,
K. Horedt, Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania. *Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal* 13 (1967), 137–156.

- Kacsó 1990,
C. Kacsó, Bronzul târziu în nord-vestul României. *Symposia Thracologica* 8 (1990), 41–50.
- Kacsó 2001,
C. Kacsó, Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș. (C. Kacsó), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symp. Baia Mare, 7.–10. Okt. 1998*. Bibliotheca Marmatia I, Baia Mare (2001), 231–278.
- Kacsó 2011,
C. Kacsó, Die Hügelnekropole von Lăpuș. Eine zusammenfassende Einleitung. (S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8–10 October 2010*. Târgu Mureș (2011), 213–243.
- Kemenczei 1984,
T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest (1984).
- Krause et alii 2019,
R. Krause, A. Szentmiklosi, B. Heeb, R. Lehmphul, K. Teinz, A. Bălărie, C. Herbig, A. Stobbe, J. Schmid, D. Schäffler, M. Wemhoff, Cornești-Iarcuri. Die Ausgrabungen 2013 und 2014 in der befestigten Großsiedlung der späten Bronzezeit im rumänischen Banat. *Eurasia Antiqua* 22, 2016 (2019), 133–184.
- Kósa 2018,
P. Kósa, Baks-Temetőpart. Analysis of a Gáva-ceramic style mega-settlement. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2018 (2020), 5–87.
- László 1994,
A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holohrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei. Bibliotheca Thracologica VI, București (1994).
- Levițki 1994,
O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*. Bibliotheca Thracologica VII, București (1994).
- Marta 2009,
L. Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu-Mare (2009).
- Marta 2010,
L. Marta, Lăpuș II-Gáva Discoveries in the Plain of Satu Mare. Satu Mare. (L. Marta), *Amurgul mileniului II a.Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania/Das Ende des 2. Jahrtausendes V. Chr. Auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen. Simpozion/Symposium Satu Mare 18–19 iulie 2008. Satu Mare Studii și Comunicări seria arheologie XXVI/1* (2010), 317–328.
- Metzner-Nebelsick et alii 2010,
C. Metzner-Nebelsick, C. Kacsó, L. D. Nebelsick, A. Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin. (L. Marta), *Amurgul mileniului II a. Chr. În Câmpia Tisei și Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008. Satu Mare. Studii și Comunicări, seria Arheologie XXVI/1*, Satu Mare (2010), 219–228.
- Metzner-Nebelsick 2012,
C. Metzner-Nebelsick, Channelled pottery in Transylvania and beyond – ritual and chronological aspects. (L. Marta), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania/Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare Studii și Comunicări seria arheologie XXVIII/1*, Satu Mare (2012), 65–82.
- Molloy et alii 2020,
B. Molloy, D. Jovanović, C. Bruyère, M. Marić, J. Bulatović, P. Mertl, C. Horn, L. Milašinović, N. Mirković-Marić, A New Bronze Age Mega-fort in South-eastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idoš and their Regional Significance. *Journal of Field Archaeology* 45, 4 (2020), 293–314, DOI: 10.1080/00934690.2020.1734899.
- Molnár 2014,
Z. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 10. Cluj-Napoca (2014).
- Németi 2009,
J. Németi, The Hajdúbajos / Pișcolt-Cehăluț Group. (S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 24–26 October 2008*, Cluj-Napoca (2009), 203–221.
- Pankau 2004,
C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Medias/Siebenbürgen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 109, Bonn (2004).
- Pop 2009,
D. Pop, *The Middle Bronze Age Settlement of Petea-Csengersima*, Satu Mare (2009).
- Sava 2014,
V. Sava, Un vas de tip butoi descoperit în așezarea aparținând epocii bronzului de la Șagu „Sit A1_1”. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 6 (2014), 127–146.
- Sava 2020,
V. Sava, The Late Bronze Age pottery in the South-Eastern Carpathian Basin. *Slovenská archeológia*, LXIX-1 (in press).
- Sava – Ignat 2016,
V. Sava, A. Ignat, The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureș Basin. An Overview. (F. Gogăltan, C. Cordoș), *Prehistoric settlements: social, economic and*

cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area, Cluj-Napoca (2016), 181–199.

Sava – Gogâltan 2019,

V. Sava, F. Gogâltan, Bazinul Mureşului de Jos la începutul bronzului târziu (1600/1500–1400 BC. (R. Teodorescu, A.C. Chituşă, A. Georgescu, A. Tudorie), *In honorem prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca: Istorie şi destin*, Sibiu (2019), 223–234.

Sava et alii 2011,

V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, Şagu Sit A1_1. O aşezare a epocii finale a bronzului la Mureşul de jos / Şagu Sit A1_1. A Late Bronze Age settlement on the lower Mureş, Cluj-Napoca (2011).

Sava et alii 2012,

V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, Late Bronze Age Metal Artifacts Discovered in Şagu, Site “A1_1”, Arad – Timişoara Highway (km 0+19.900 – 0+20.620). *Ziridava. Studia Archaeologica* 26.1 (2012), 83–107.

Sava et alii 2019,

V. Sava, F. Gogâltan, R. Krause, First Steps in the Dating of the Bronze Age Mega-Fort in Sântana-Cetatea Veche (Southwestern Romania). (S. Hansen, R. Krause) *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9–13 October 2017 in Alba Iulia*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335. LOEWE-Schwerpunkt Prähistorische Konfliktforschung 3. Bonn (2019), 161–176.

Sánta 2011,

G. Sánta, Settlements of the Tumulus Culture in Hungary. *Antaeus* 31–32, 2010 (2011), 513–528.

Sánta 2017,

G. Sánta, New Results in the Study of Settlement Patterns of the Bronze Age Tumulus Culture. (G. Kulcsár, G. V. Szabó with V. Kiss, G. Váczi), *State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the conference held between 17th and 18th of December 2014*, Ősrégészeti Tanulmányok / Prehistoric Studies II. Budapest (2017), 95–106.

Soroceanu 1991,

T. Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur*, Buch am Erlbach (1991).

Szabó 2017,

G. V. Szabó, A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbekerülésének időszakában. (G. V. Szabó, M. Bálint, G. Váczi), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*, Budapest-Hajdúböszörmény (2017), 231–278.

Szentmiklosi 2009,

A. Szentmiklosi, *Aşezările culturii Cruceni-Belegiş în Banat*. Alba Iulia (2009), PhD thesis (mss.).

Szentmiklosi et alii 2011,

A. Szentmiklosi, B.S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, Corneşti-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?. *Antiquity* 85 (2011), 819–838.

Szeverényi et alii 2017,

V. Szeverenyi, P. Czukor, A. Priskin, C. Szalontai, Recent work on Late Bronze Age fortified settlements in south-east Hungary. (B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff), *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe. International Conference in Timişoara, Romania from November 11–13, 2015*, Berlin (2017), 135–148.

Tasić 1984,

N. Tasić, Mlada faza Belegiş kulture i njen položaj u raznogu kultura poznog bronzanog doba u jugoslovenskom podunavlju. *Balkanika* XV (1984), 33–44.

Tasić 2001,

N. Tasić, The problem of the Belegiş (Belegiş-Cruceni, Belegiş-Bobda) Culture. Genesis, Duration and Periodization. (F. Draşovean), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici Zum 60. Geburtstag*, BHAB XXX, Timişoara (2001), 311–321.

Trogmayer 1975,

O. Trogmayer, *Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tăpé*, Budapest (1975).

Urák et alii 2015,

M. Urák, V. Sava, M. Dimache, Bringing to light an ancient miscarriage. A Late Bronze Age jar with human remains from the Lower Mureş. (A. Dobos, D. Petruş, S. Berecki, L. Vass, S. P. Pánczél, Z. Molnár-Kovács, P. Forisek), *Archaeologica Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca – Budapest (2015), 23–33.

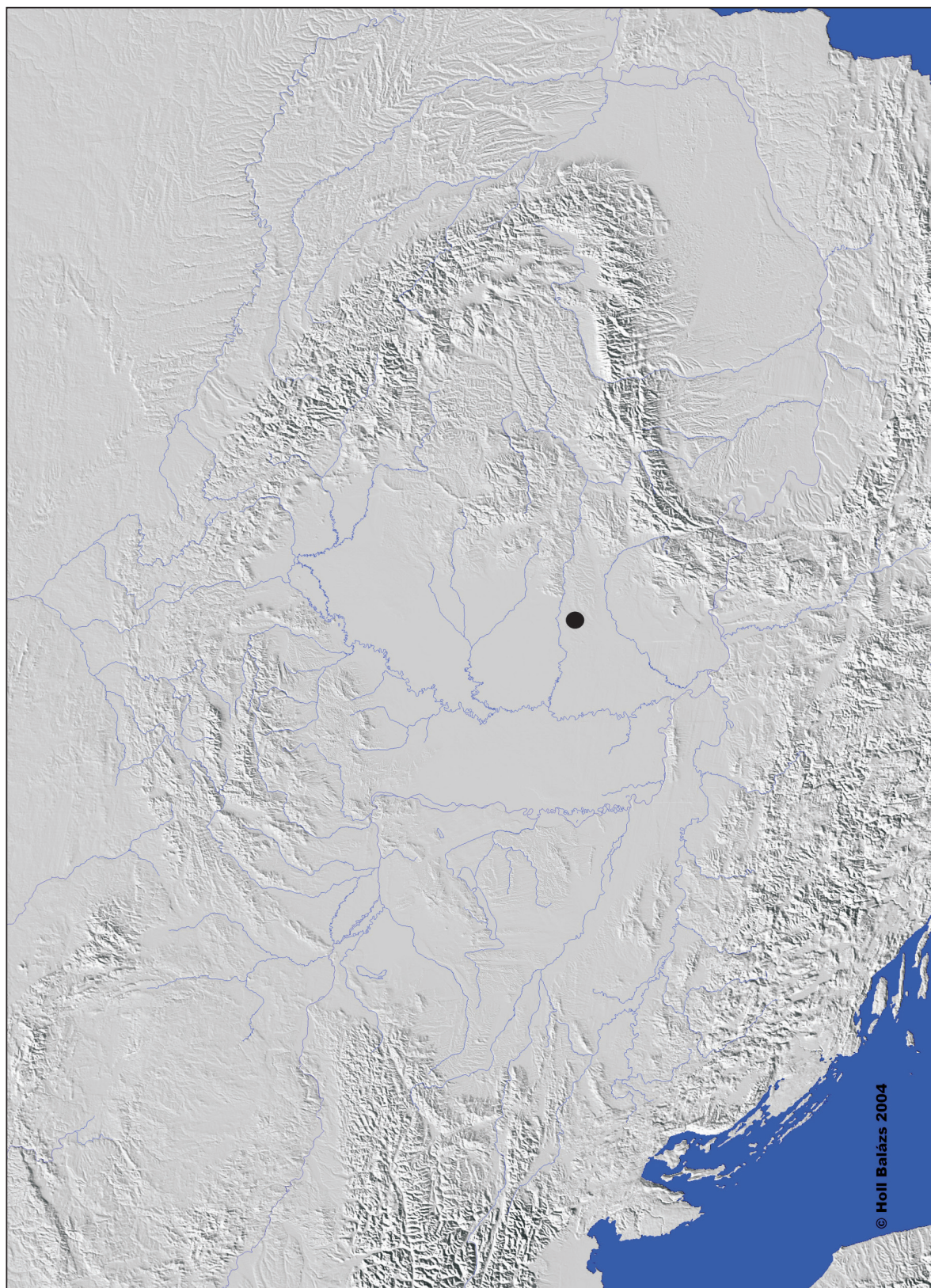

Figure 1. The geographic location of the A1_1 Site from Şagu (the map of the Intra-Carpathian. Region was realised by H. Balázs, source: <http://www.ace.hu/ligcp442/maps.html>)

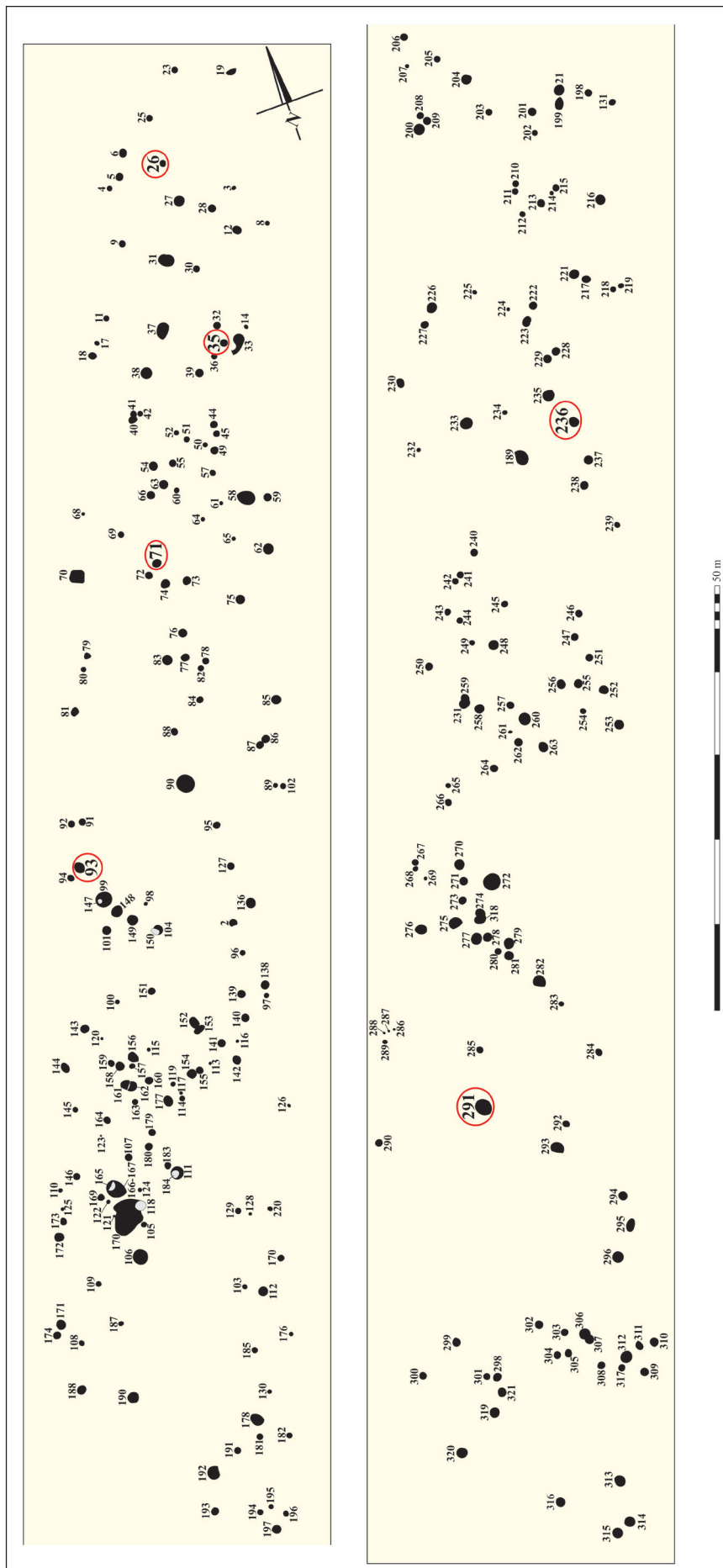
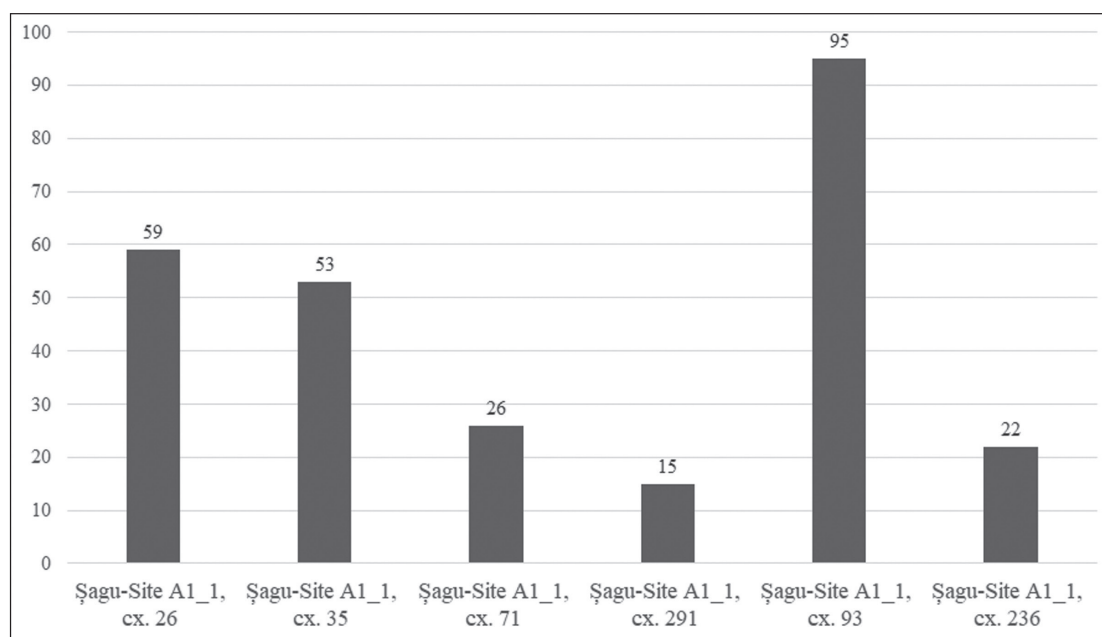
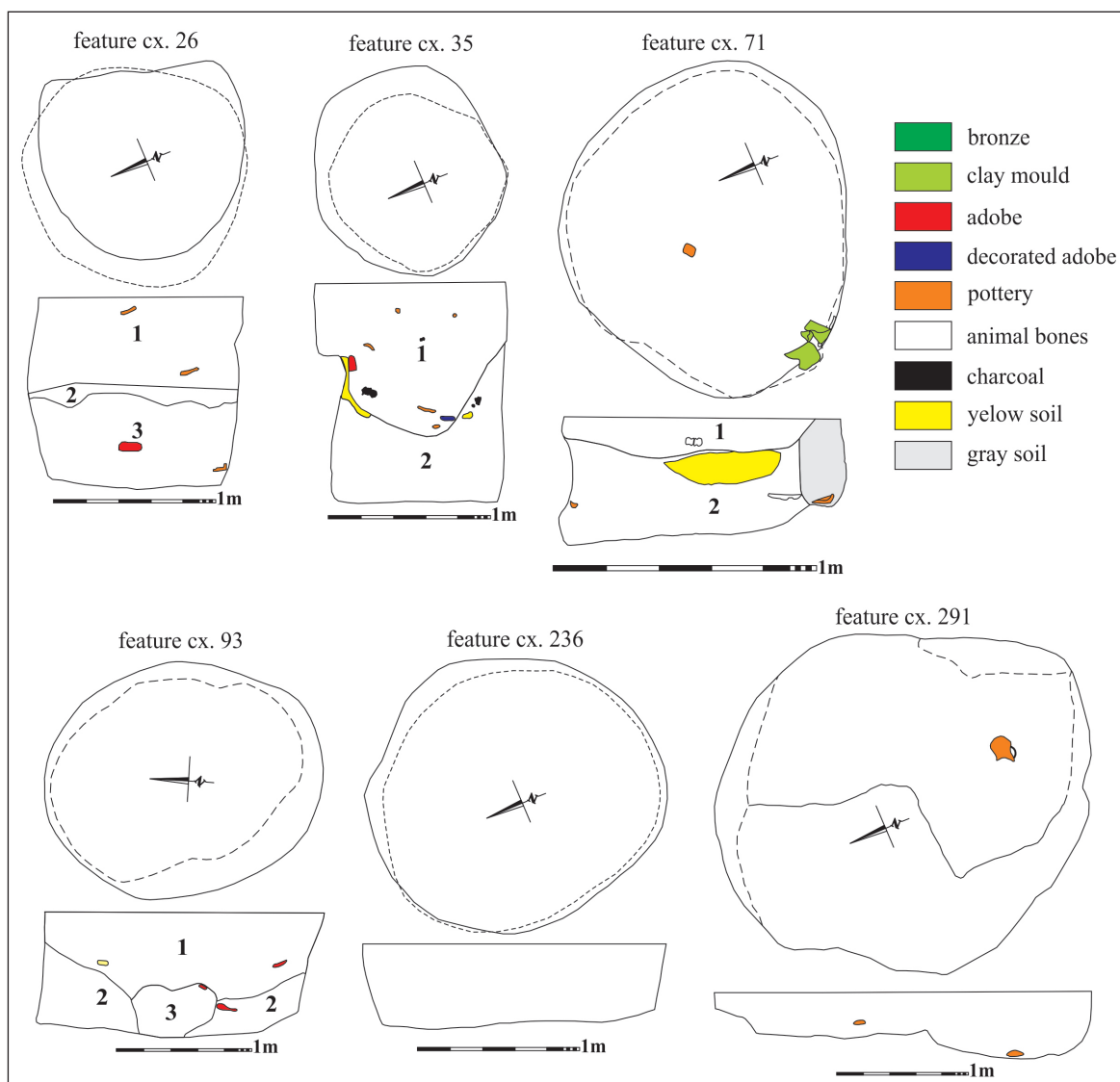

Figure 2. The topographic plan of excavations undertaken at Şagu-Site A1_1, with indication of the features from where AMS radiocarbon samples were taken (red circles) (plan by the author)

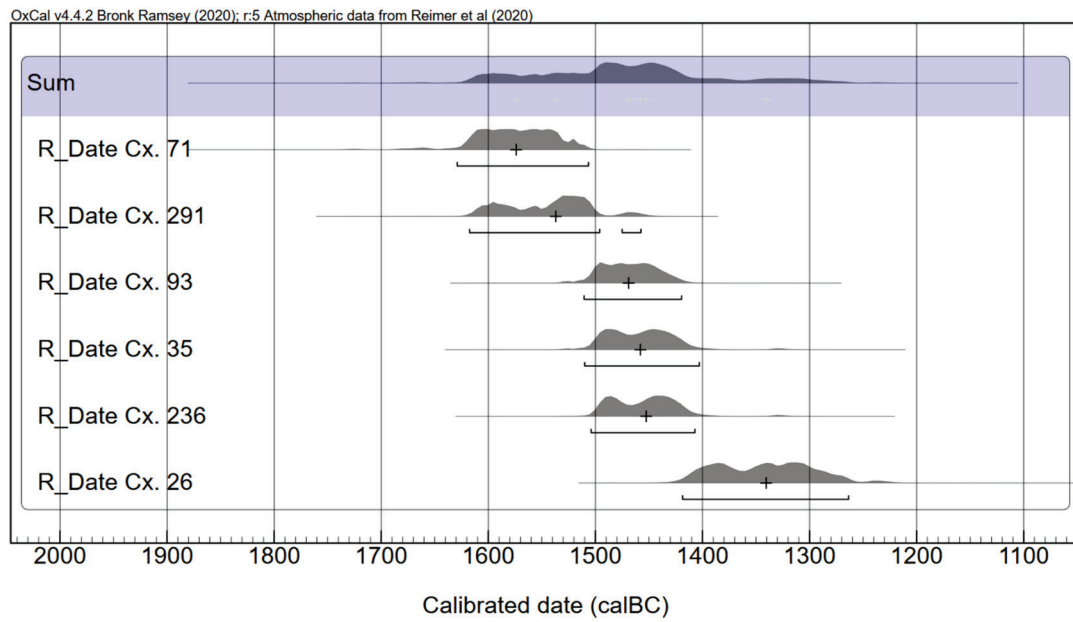

Figure 5. *The calibrated AMS dates from Şagu-Site A1_1 (graphic by the author)*

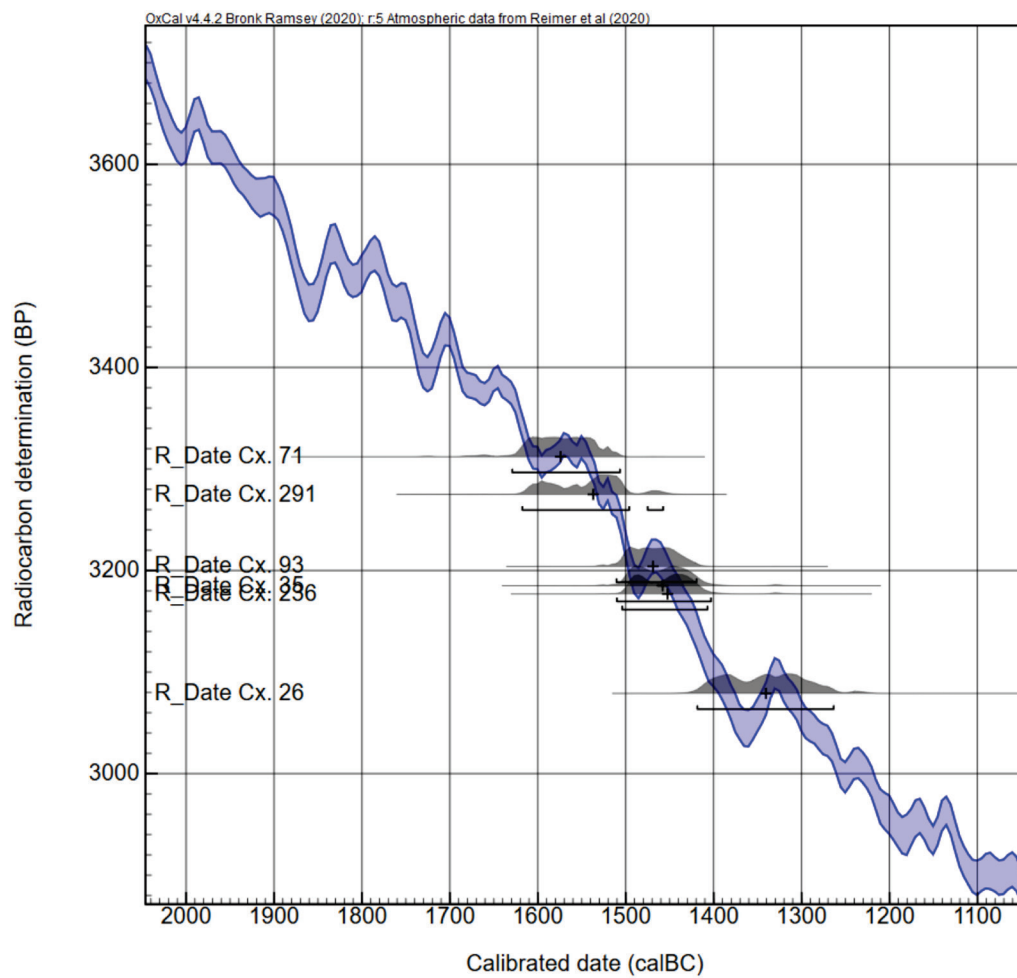

Figure 6. *The AMS dates from Şagu-Site A1_1 displayed on the calibration curve (graphic by the author)*

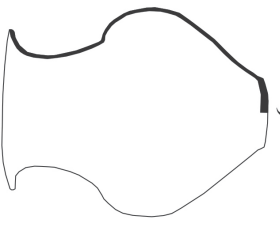
1. Dishes	
2. Cups	
3. Pots	
4. Biconical vessels	
6. Large biconical vessels	
8. Trays	

Figure 7. *Typological table of the pottery shapes identified in the analysed features (graphic by the author).* **1. Dishes:** 1A. Dish with straight rim (of a reduced size); 1C. Dish with biconical body; 1D. Dish with biconical body and a short neck; 1E. Dish with lobed rim; 1G. Dish with straight rim (of a large size); 1H. Dish with inverted rim; 1I. Dish in the shape of a truncated cone; 1J. Large dish with S-shaped profile; **2. Cups:** 2B. Cup with globular belly and a handle reaching up to the rim; 2C. Cup with a globular body, wide mouth and a handle rising slightly above the rim; 2G. Cup with a globular belly, ringed base and wide mouth; **3. Pots:** 3A. Pot with constricted neck; **4. Biconical vessels:** 4A. Low biconical vessel with wide mouth and flaring rim; **6. Large biconical vessels with flaring rim, biconical body and flat base;** **8. Trays**

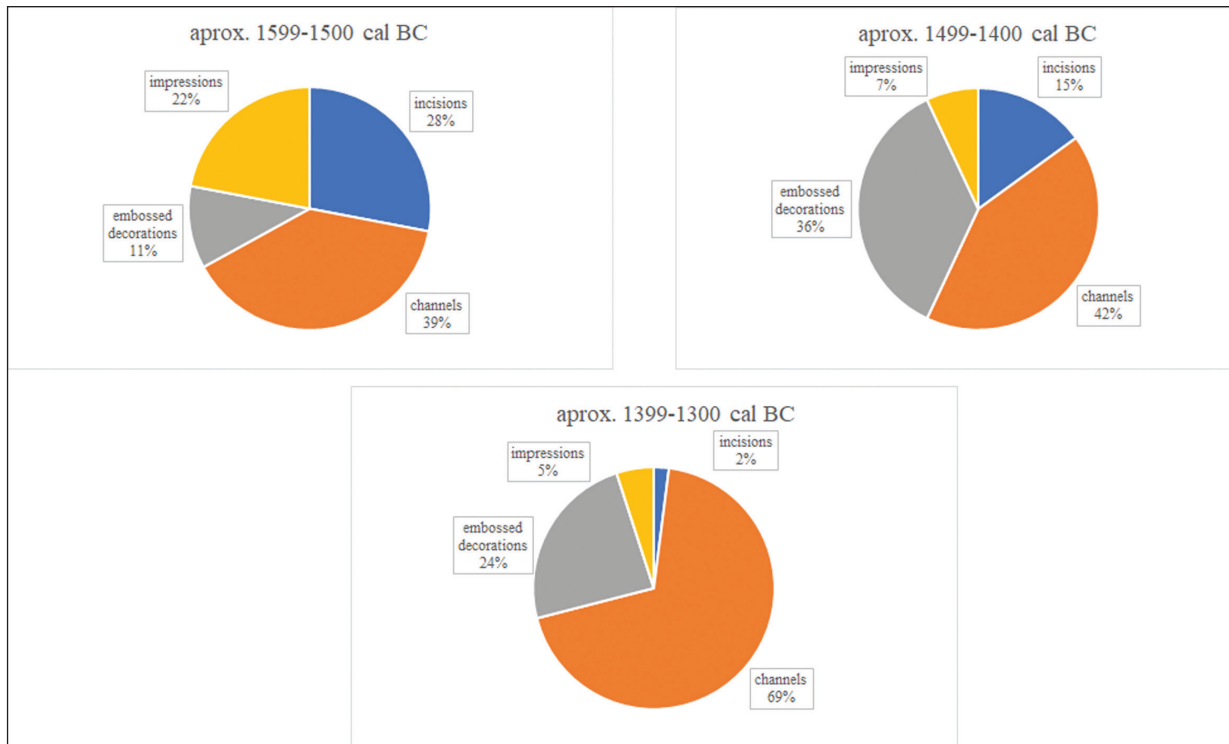

Figure 8. Chronological distribution and frequency of pottery decoration techniques by centuries (graphic by the author).

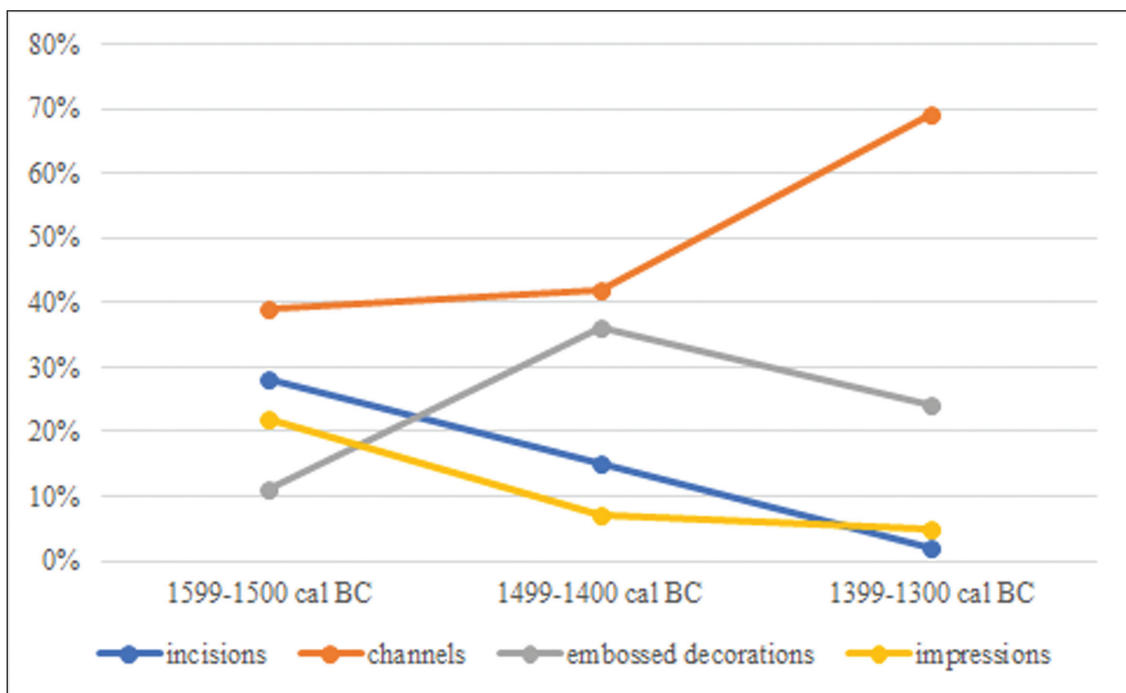

Figure 9. Chronological distribution and frequency of pottery decoration techniques (graphic by the author).

1																					
2																					
4																					
5																					

Figure 10. Typological table of the ornamental motifs identified within the analysed features (graphic by the author). **1. Incisions:** 1.1. Row of short oblique incisions; 1.2. Row of short horizontal incisions; 1.6. Row of slightly concave incisions; 1.7. Stripe made of a horizontal incision framed by small incisions; 1.8. Rows of wide horizontal incisions; 1.12. Rows of incised arches; 1.13. Incisions displayed in a star shape on the base of the vessel; 1.18. Row of narrow incisions displayed in a triangle shape; **2. Channellings:** 2.1. Narrow vertical channellings; 2.2. Narrow horizontal channellings; 2.4. Narrow oblique channellings; 2.5. Narrow channellings displayed semi-circularly; 2.6. Narrow channellings displayed in a garland pattern; 2.8. Narrow horizontal channellings; 2.9. Narrow oblique channellings; 2.11. Wide horizontal channellings; 2.12. Wide channellings displayed in a garland pattern; 2.13. Wide channellings displayed semi-circularly; 2.14. Wide channellings displayed in a star shape on the base of the vessel; 2.17. Wide channellings displayed in arches; **4. Embossed decorations:** 4.1. Conical knob; 4.2. Elongated rectangular knob; 4.3. Indented rib; 4.4. Horizontal rib; 4.9. Stripe made of indentations; 4.10. Stripe made of alveoli; **5. Impressions:** 5.1. Row of circular impressions; 5.3. Row of oval impressions; 5.4. Row of small impressions shaped like an upturned triangle; 5.5. Row of crescent-shaped impressions; 5.6. Row of rectangular impressions; 5.7. Impressions displayed in a circle.

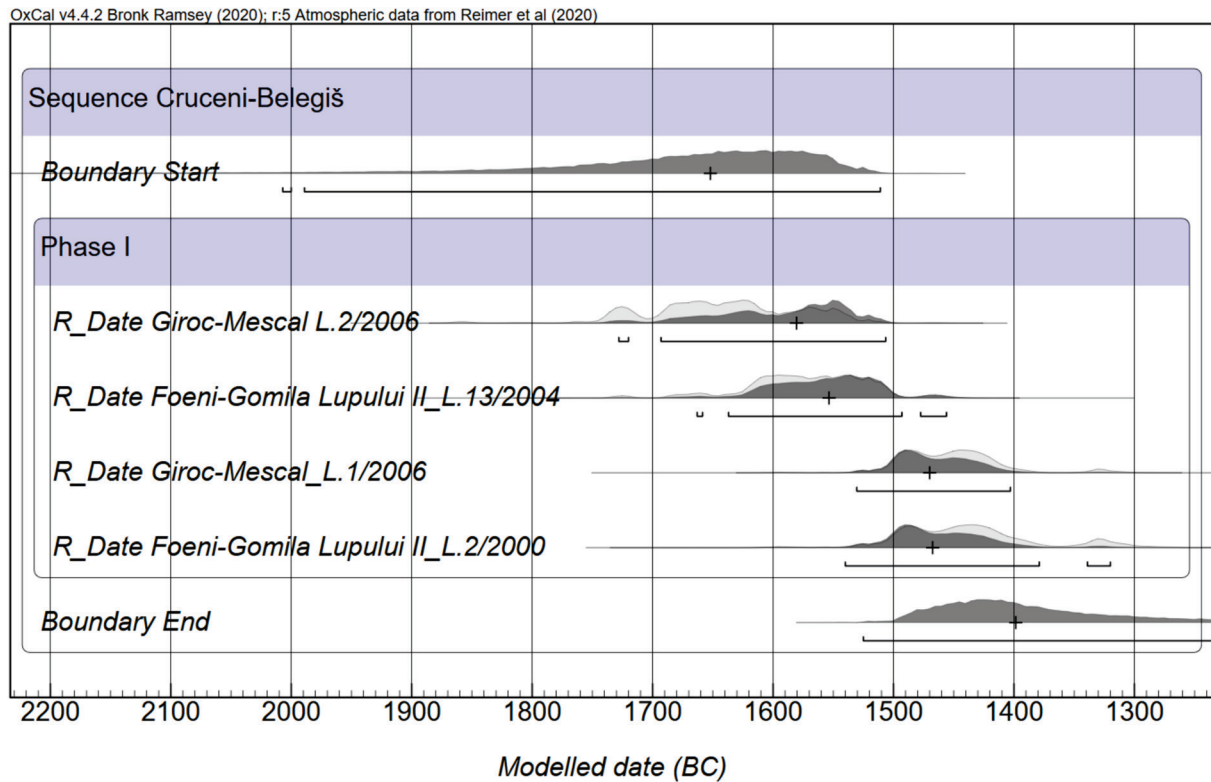

Figure 11. Calibrated AMS dates coming from features dated to the first phase of Cruceni-Belegiš (graphic by the author).

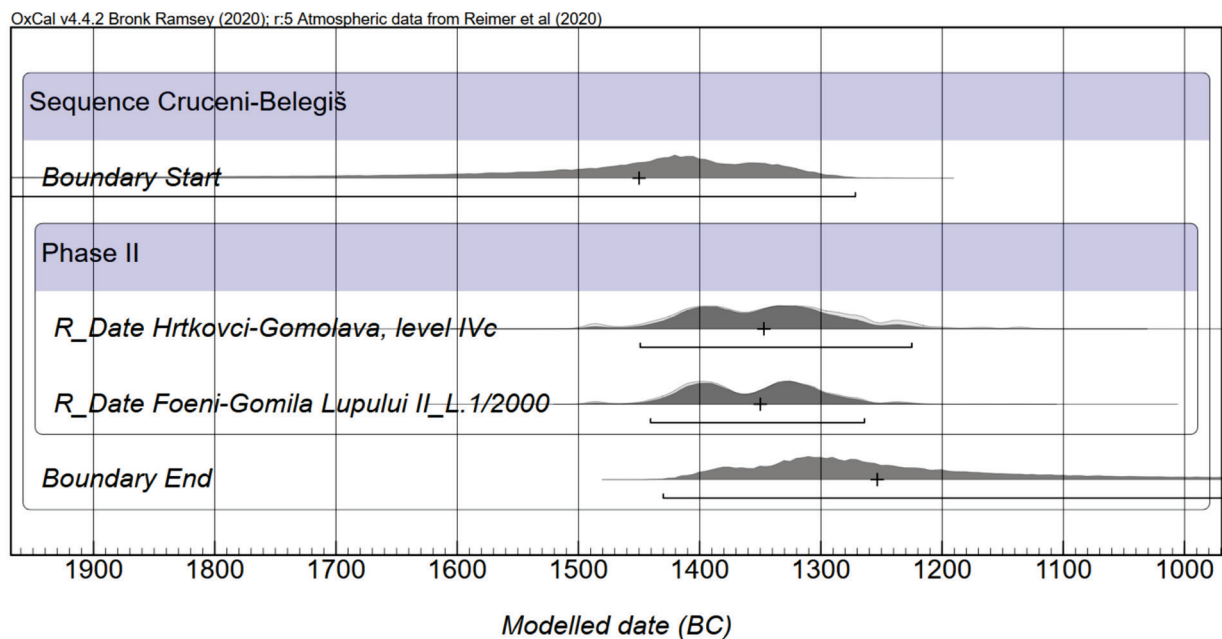

Figure 12. Calibrated AMS dates coming from features dated to the second phase of Cruceni-Belegiš (graphic by the author).

Plate 1. Characteristic pottery of the period 1660–1517 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 71 (drawings by R. Tănăsache).

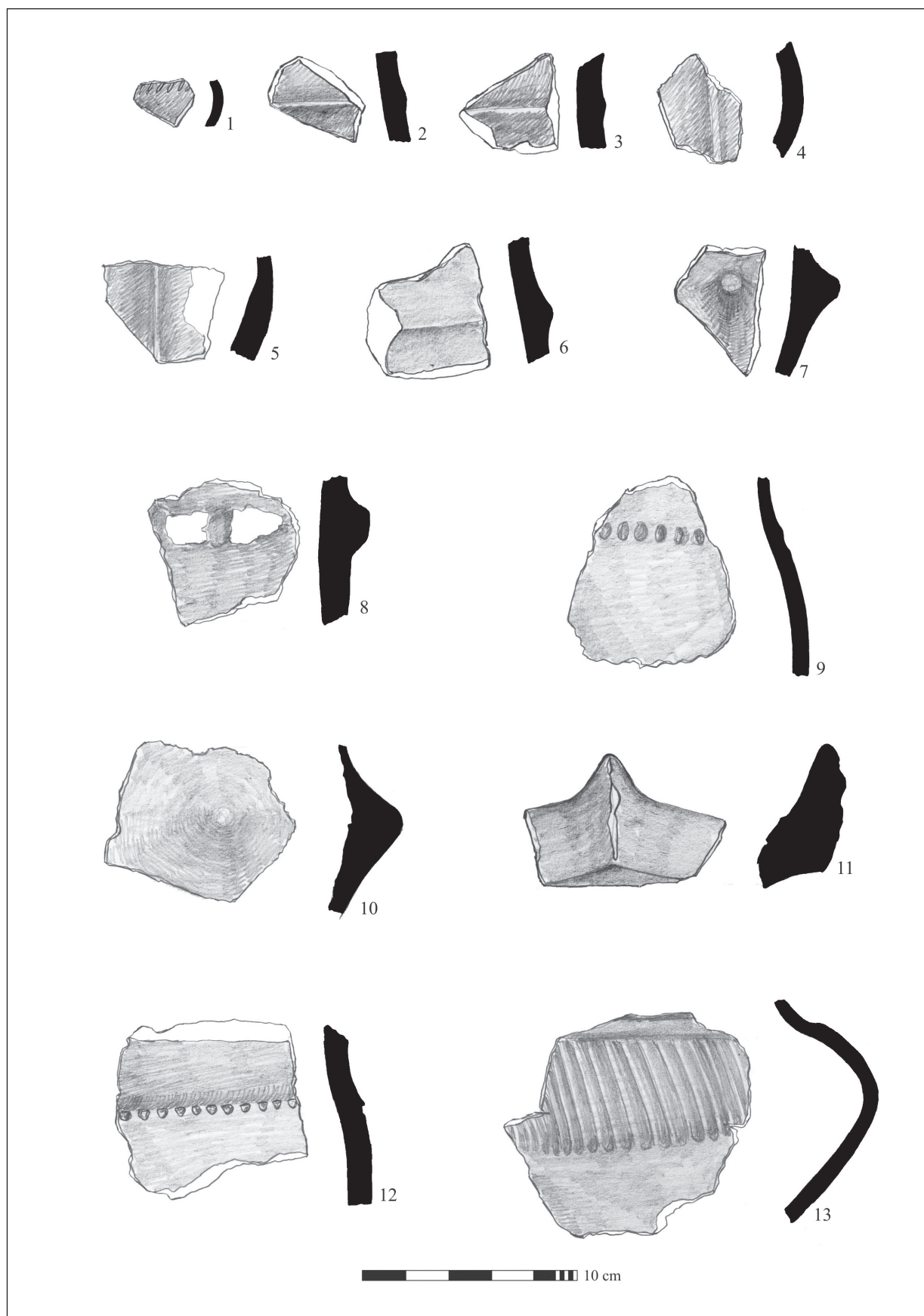

Plate 2. Characteristic pottery of the period 1660–1517 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 71 (drawings by R. Tănăsache).

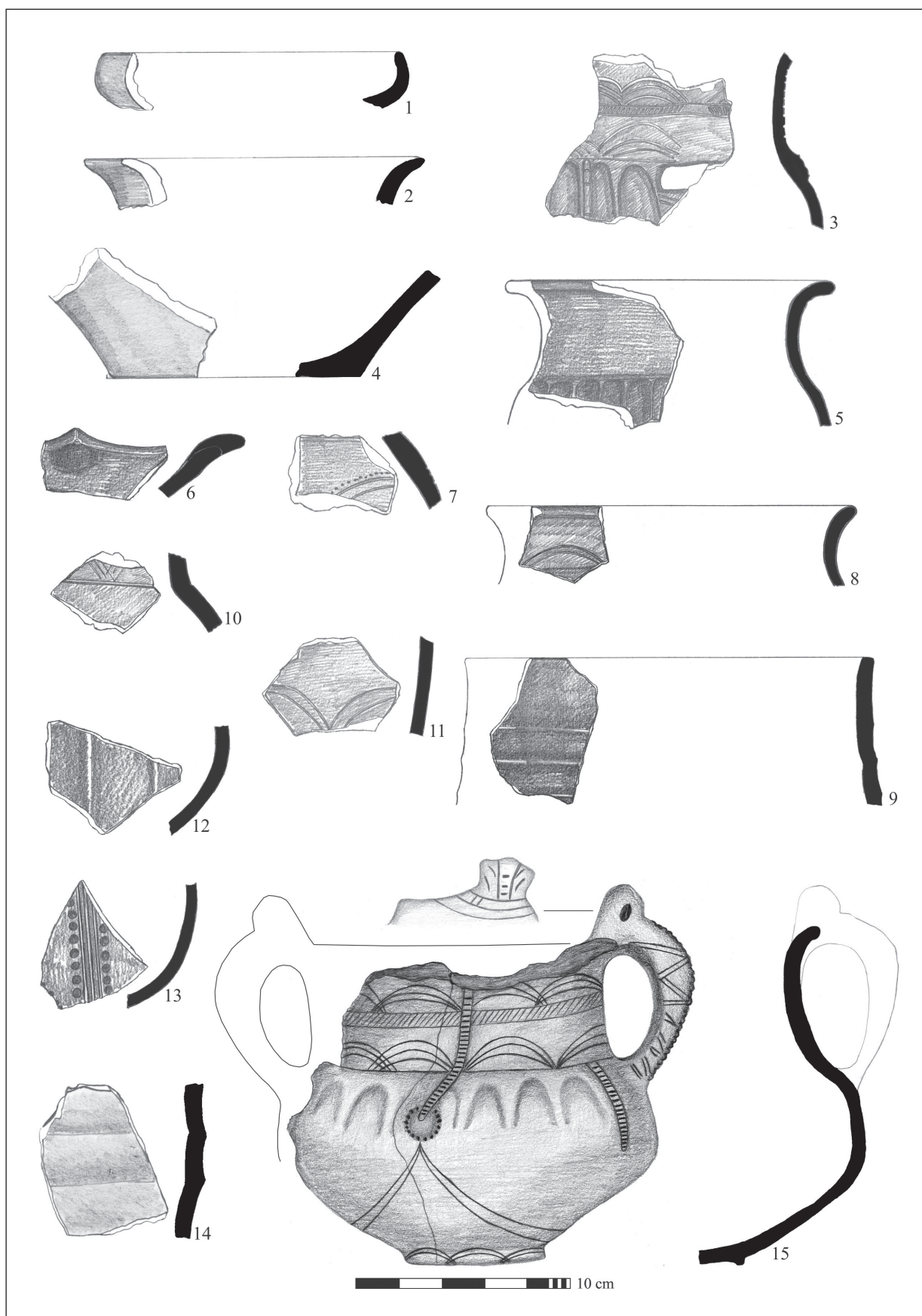

Plate 3. Characteristic pottery of the period 1626–1497 cal BC (2σ): Șagu-Site A1_1, cx. 291 (drawings by R. Tănăsache).

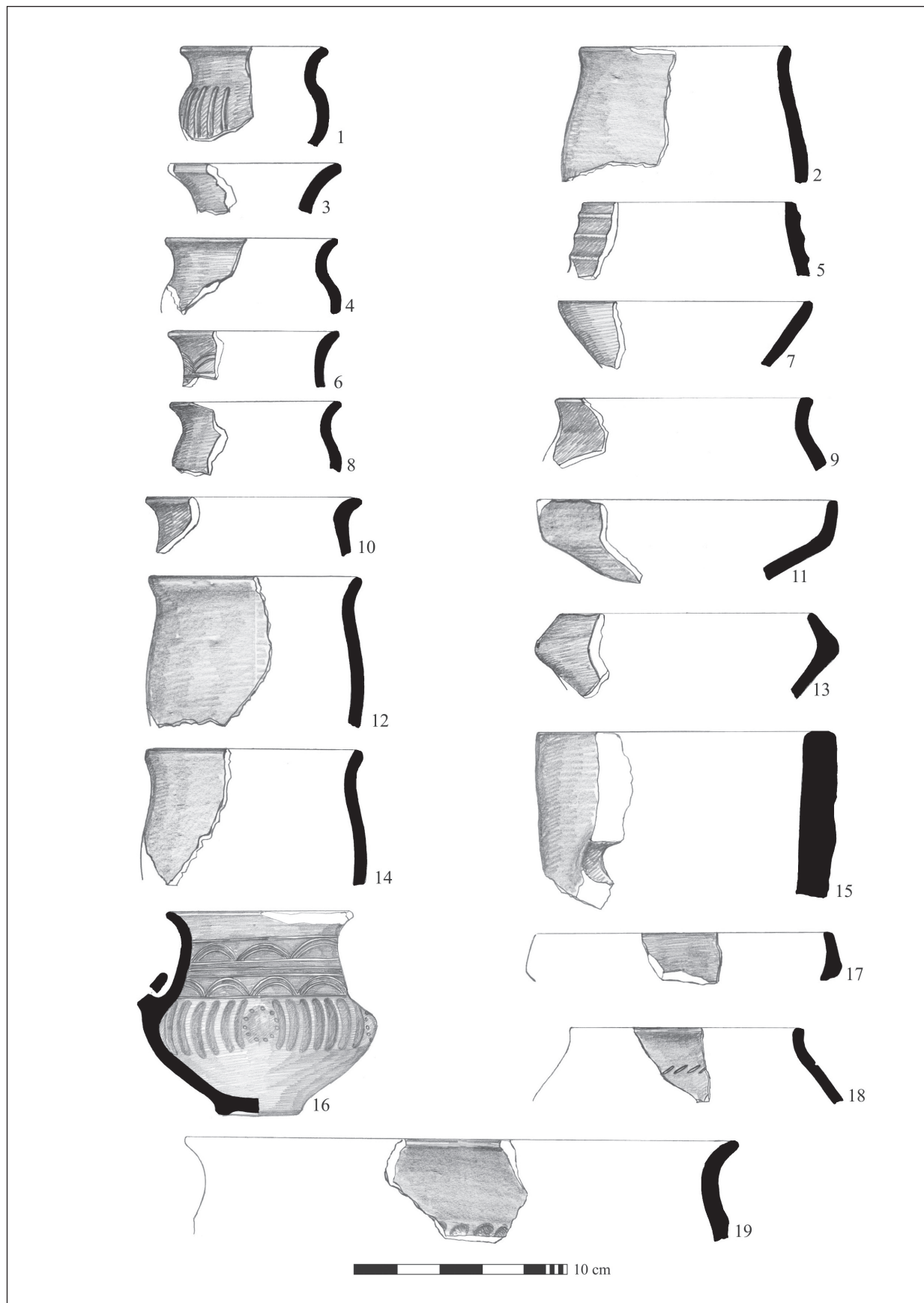

Plate 4. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

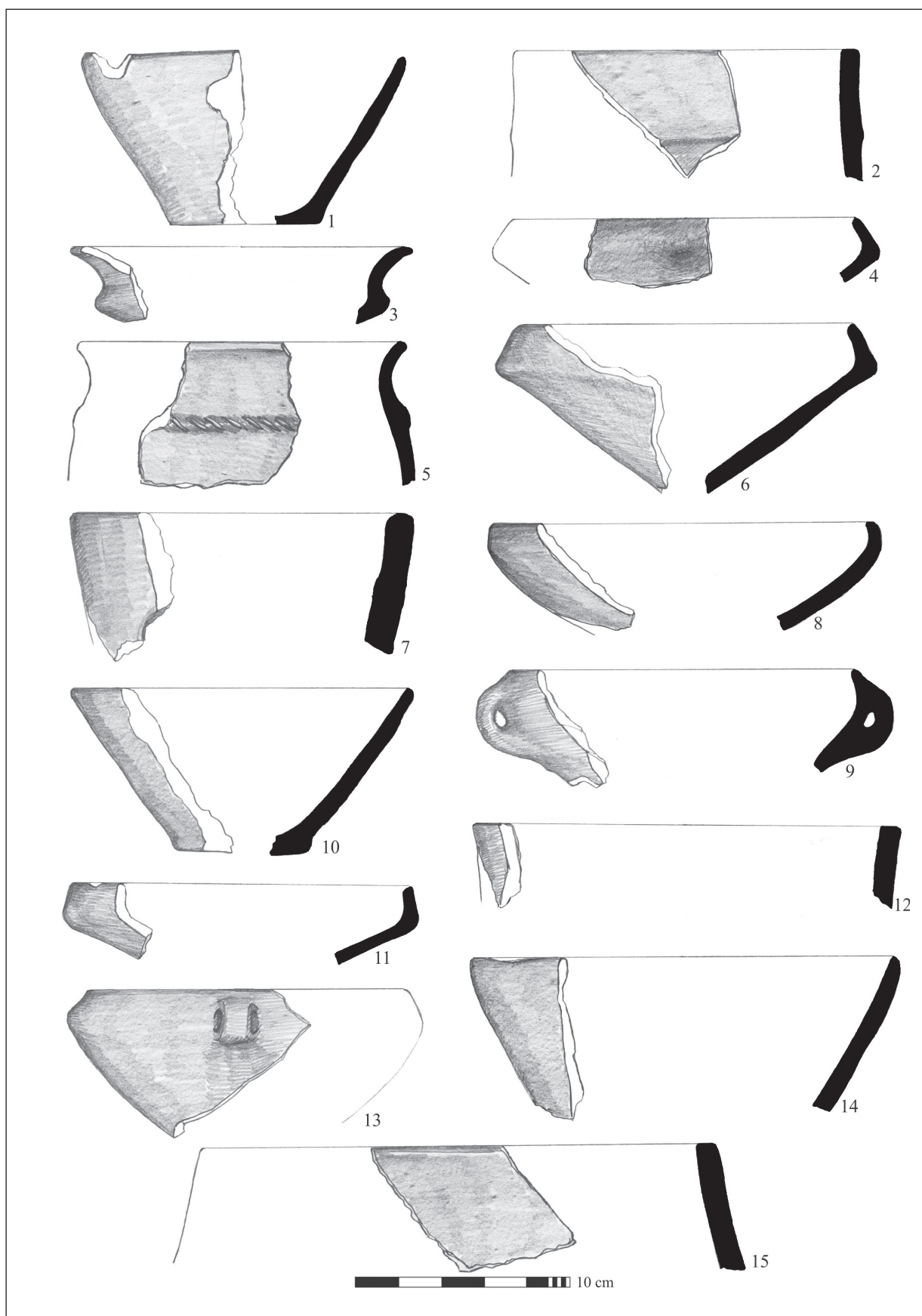

Plate 5. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

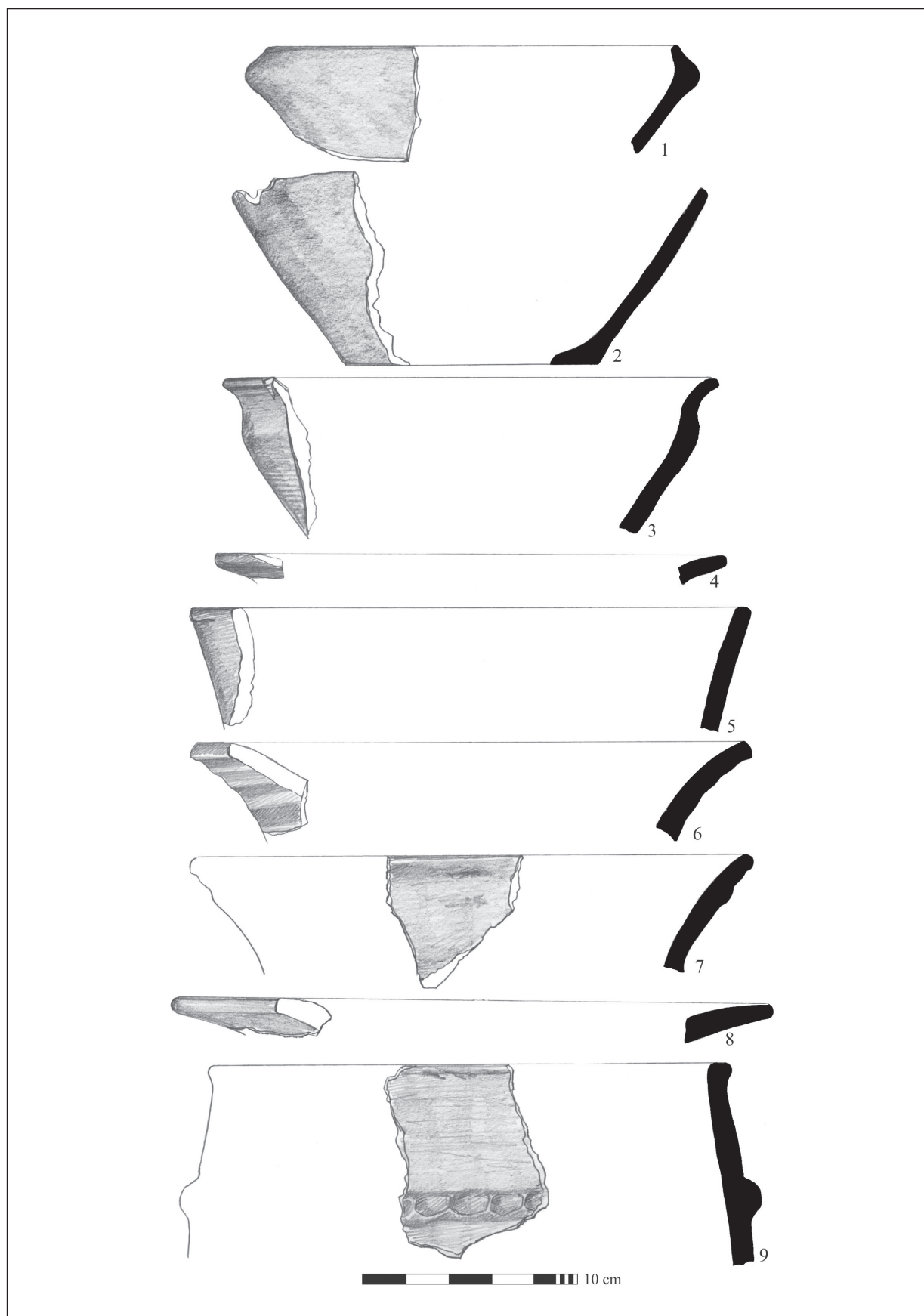

Plate 6. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

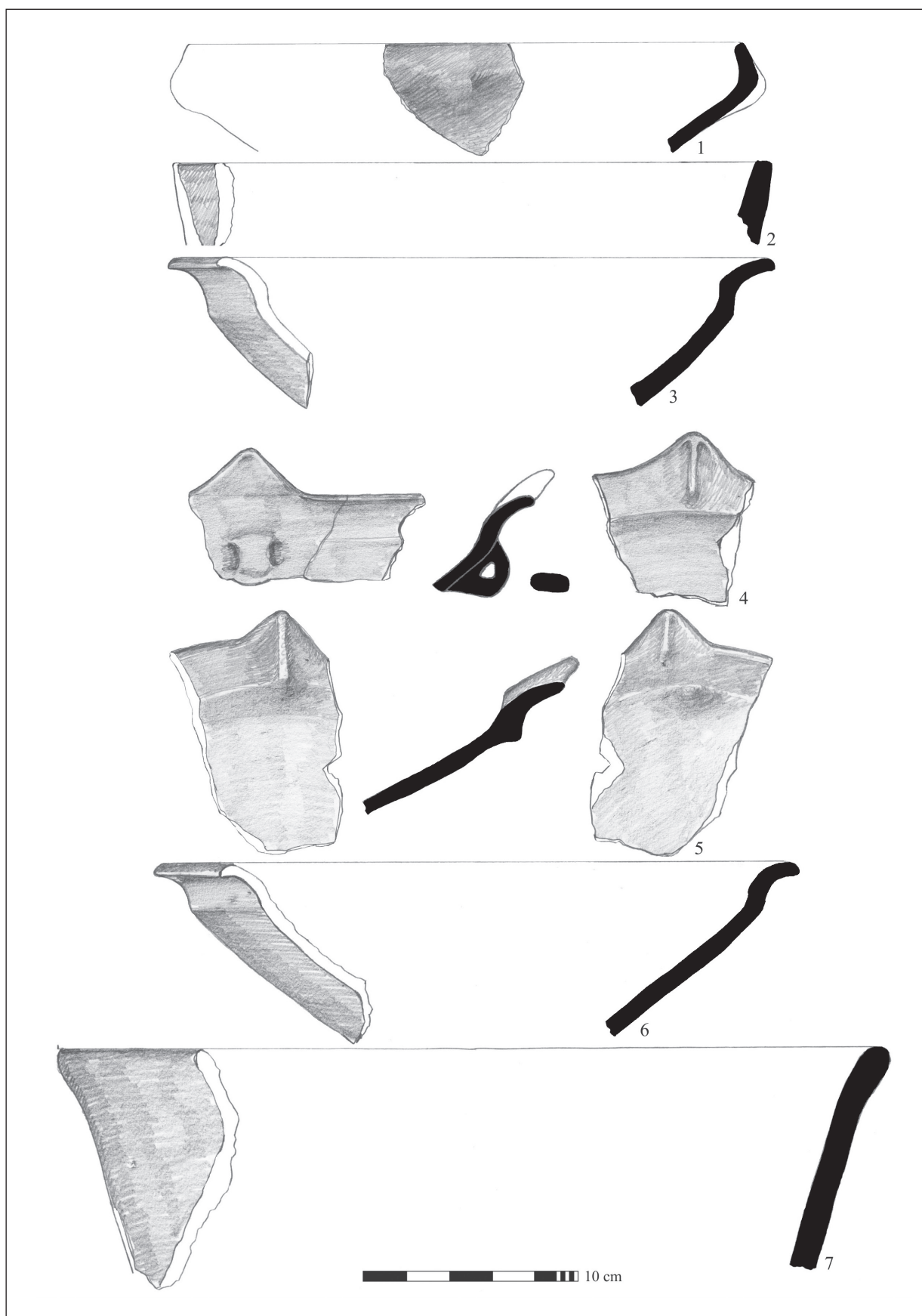

Plate 7. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

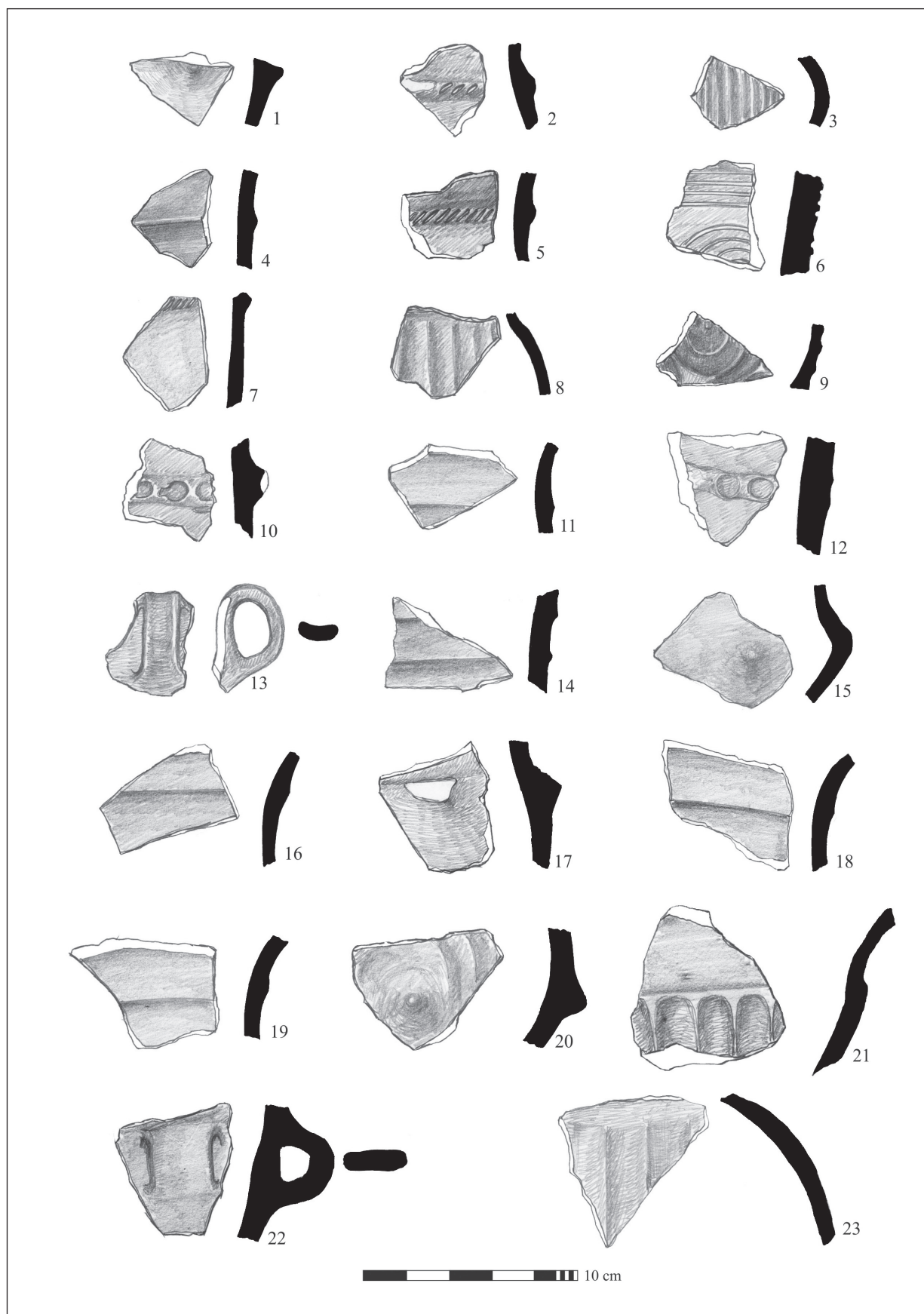

Plate 8. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

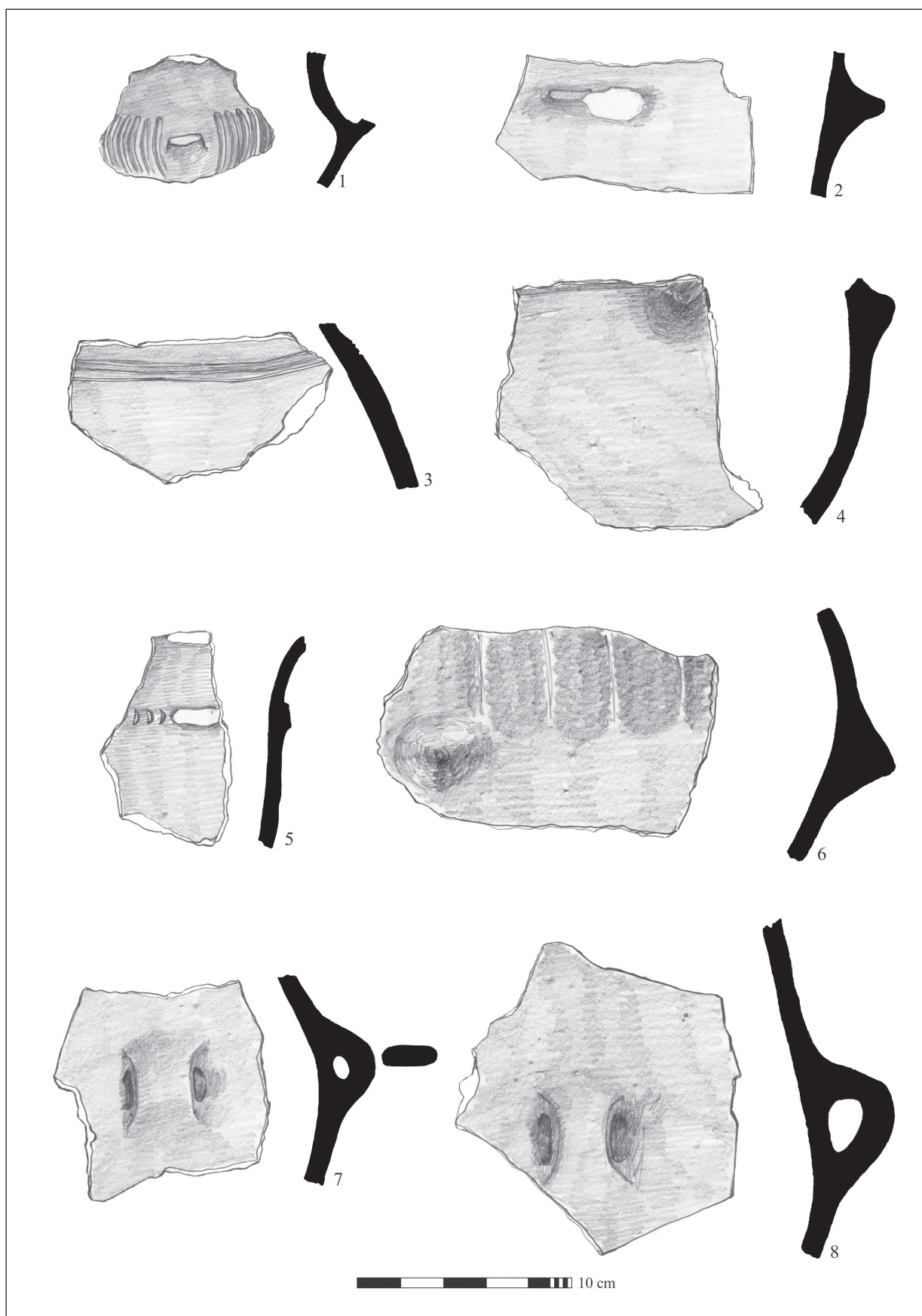

Plate 9. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

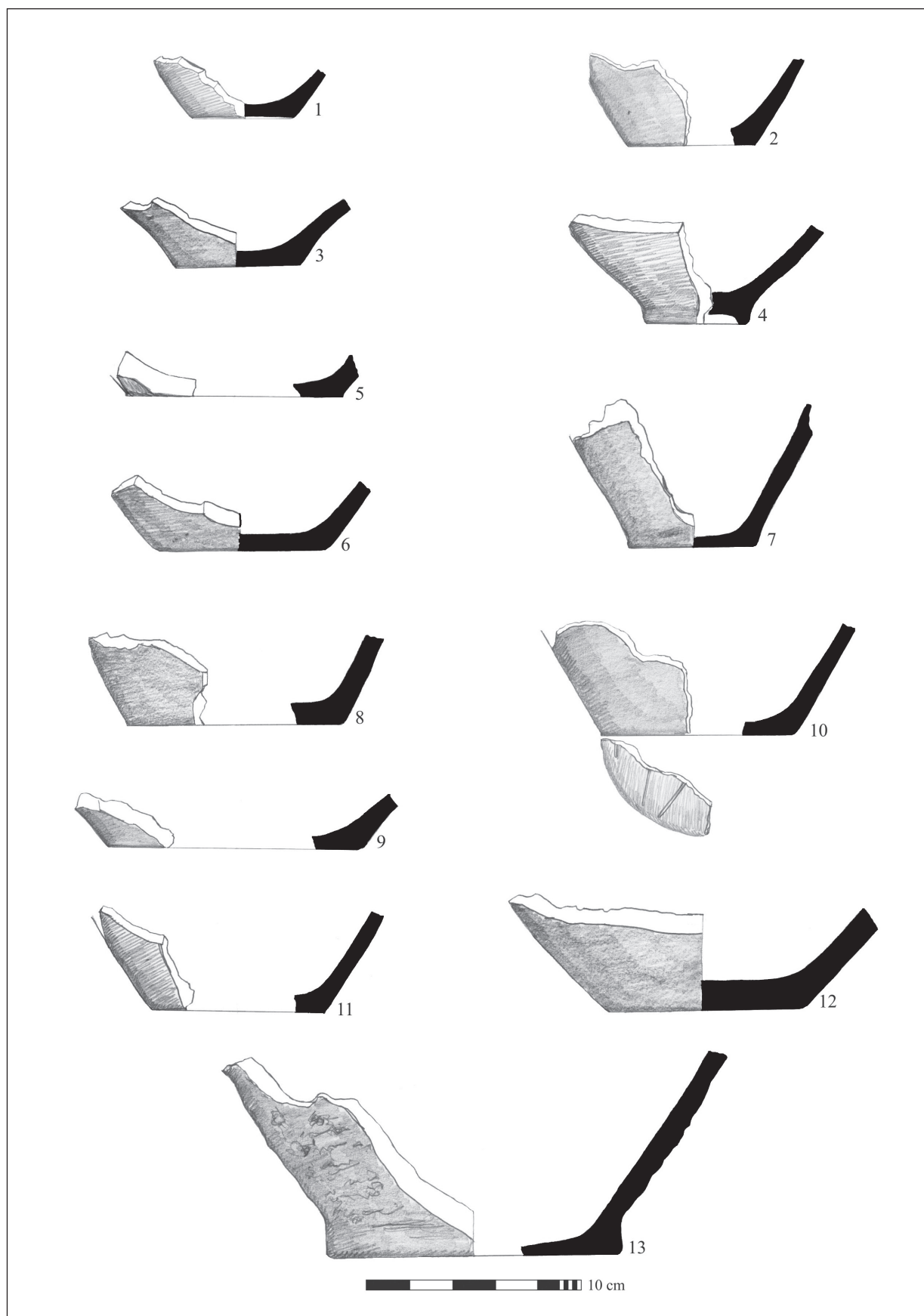

Plate 10. Characteristic pottery of the period 1526–1422 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 93 (drawings by R. Tănăsache).

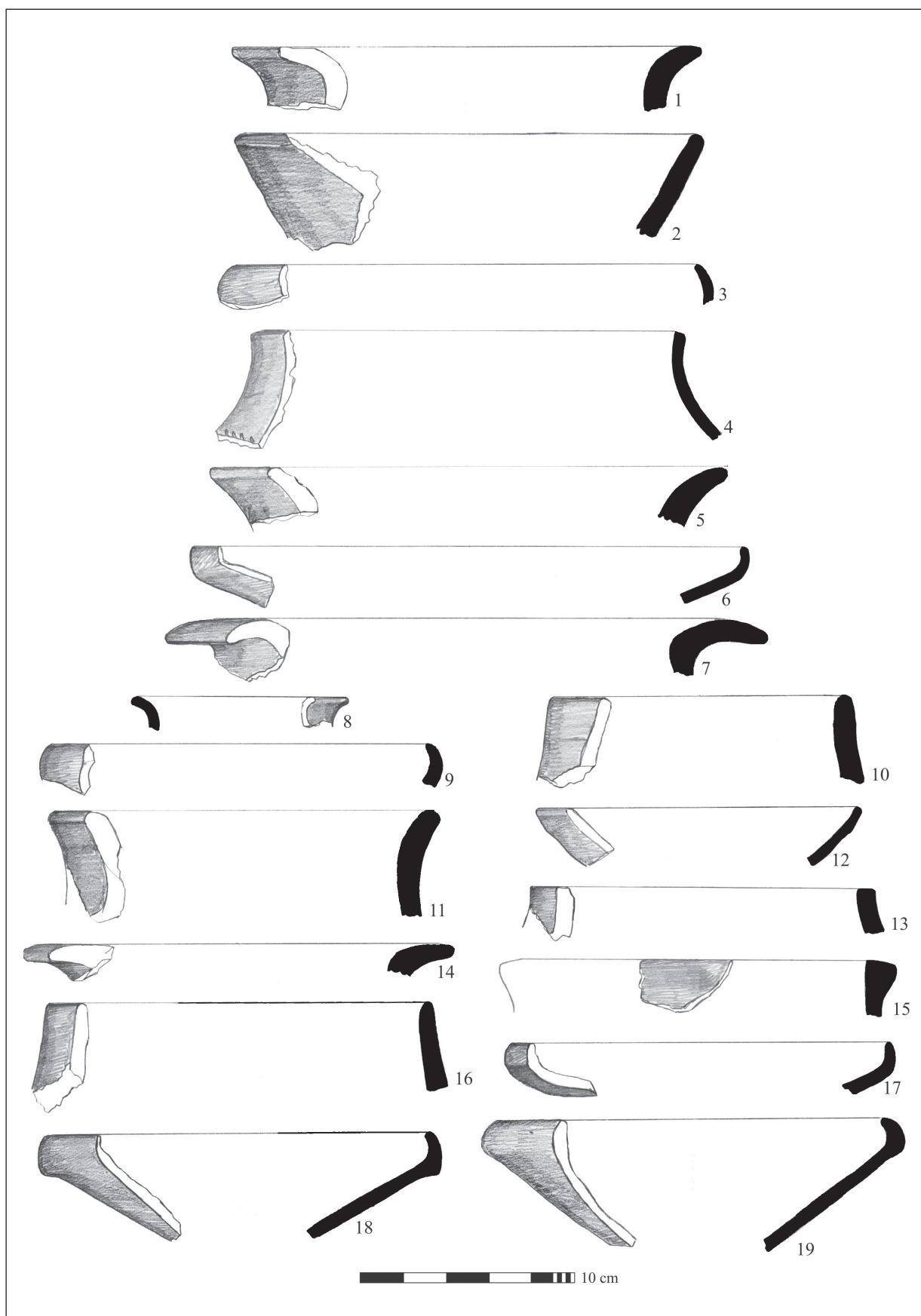

Plate 11. Characteristic pottery of the period 1521–1406 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 35 (drawings by R. Tănăsache).

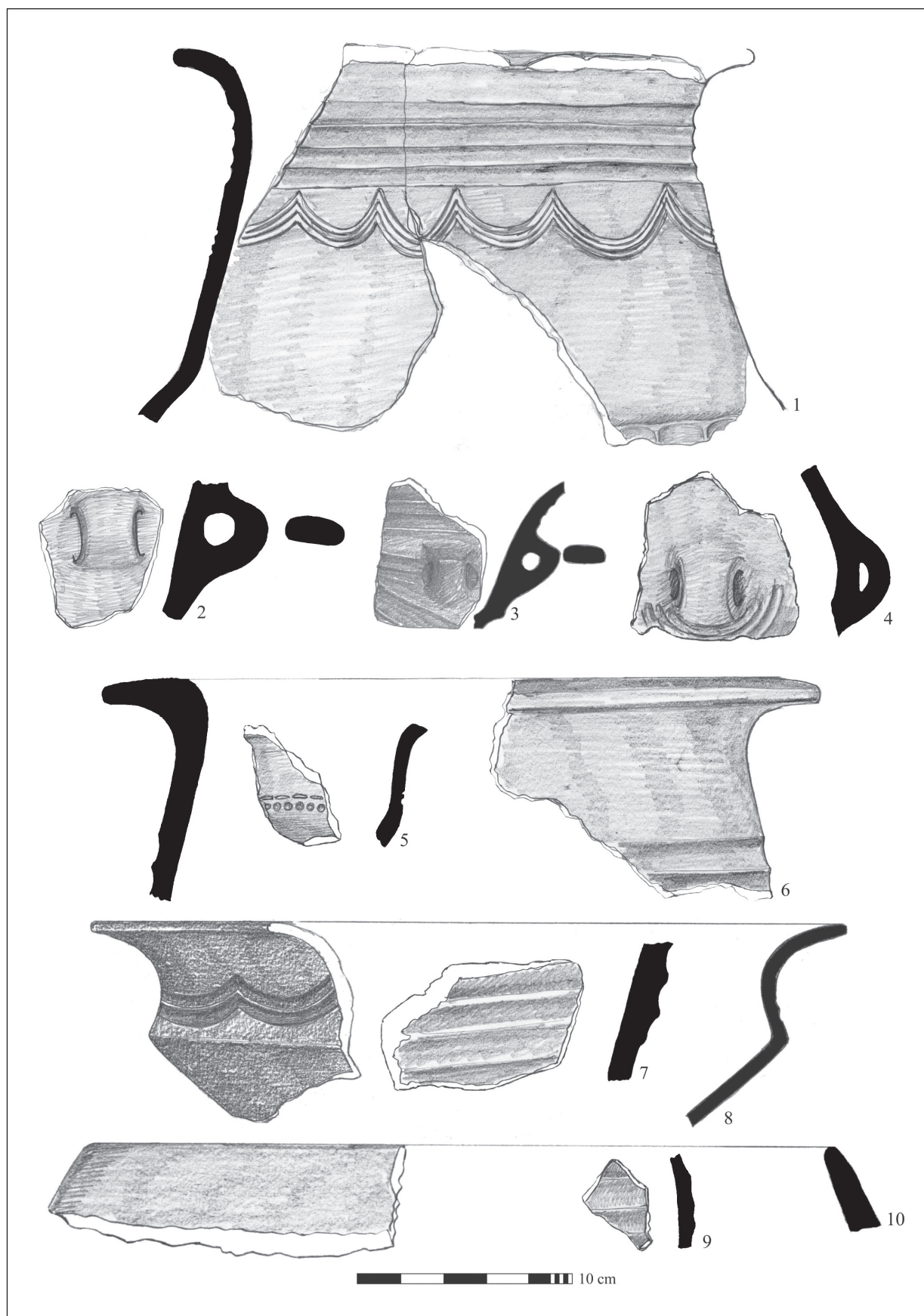

Plate 12. Characteristic pottery of the period 1521–1406 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 35 (drawings by R. Tănăsache).

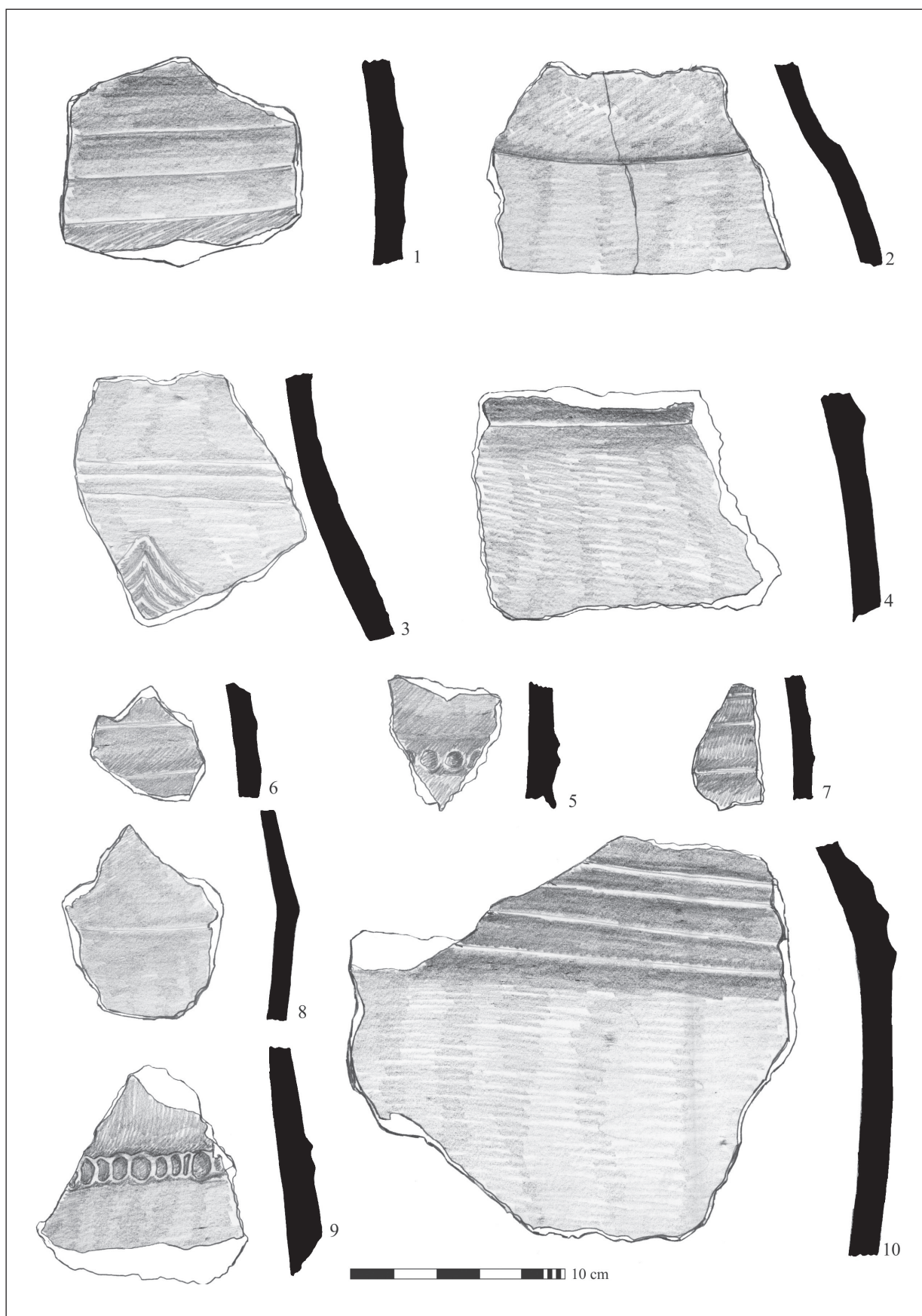

Plate 13. Characteristic pottery of the period 1521–1406 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 35 (drawings by R. Tănăsache).

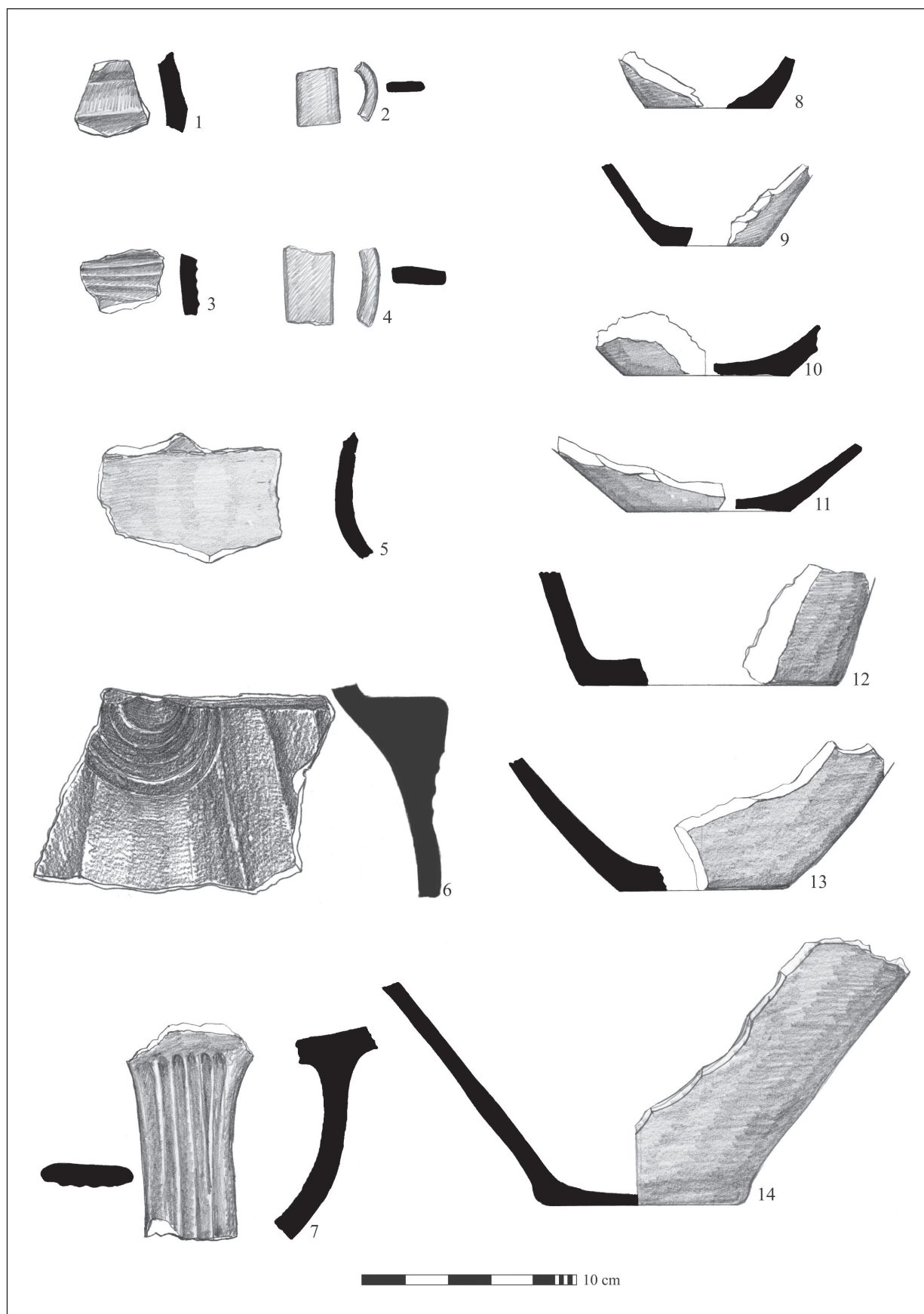

Plate 14. Characteristic pottery of the period 1521–1406 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 35 (drawings by R. Tănăsache).

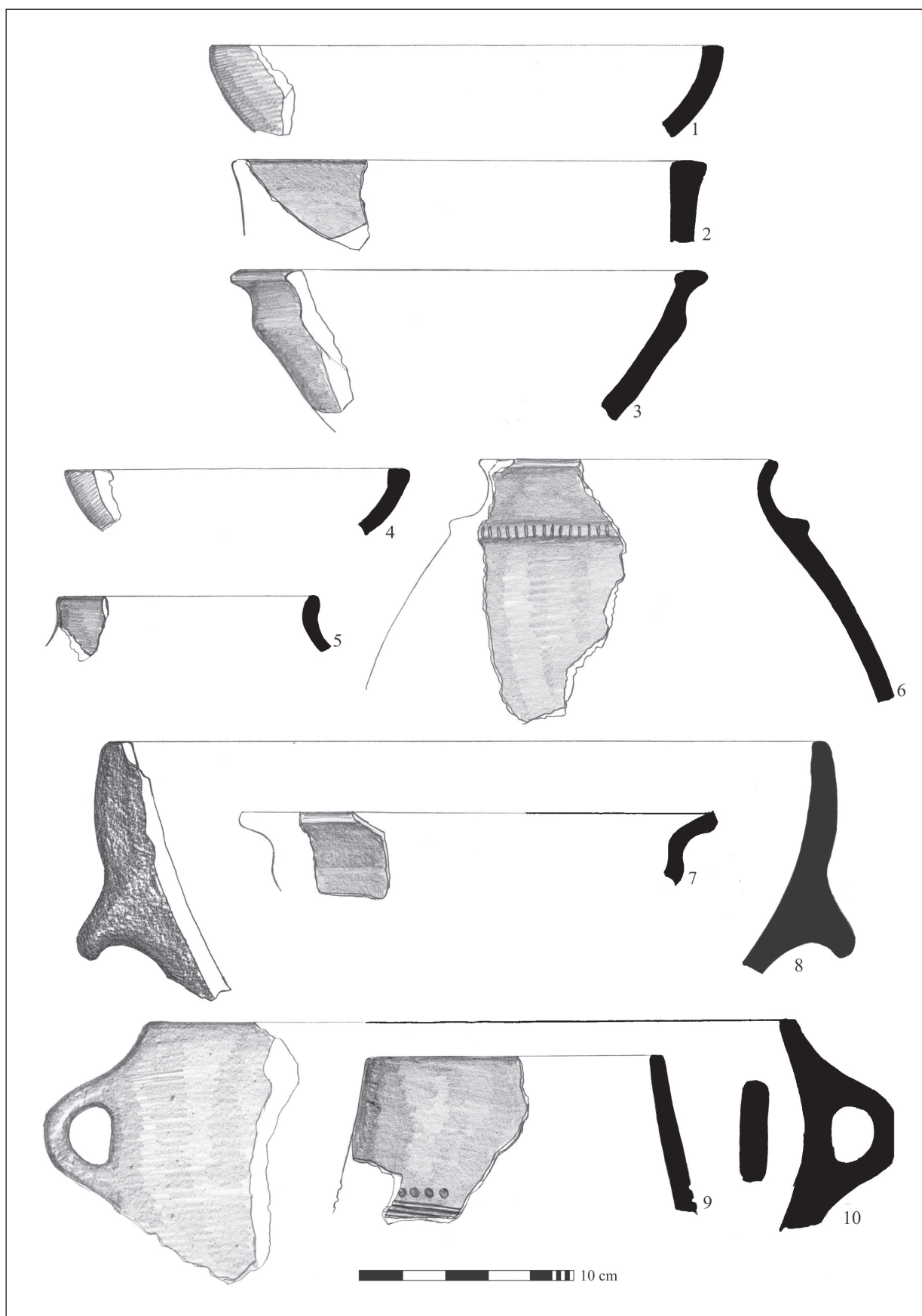

Plate 15. Characteristic pottery of the period 1505–1408 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 236 (drawings by R. Tănăsache).

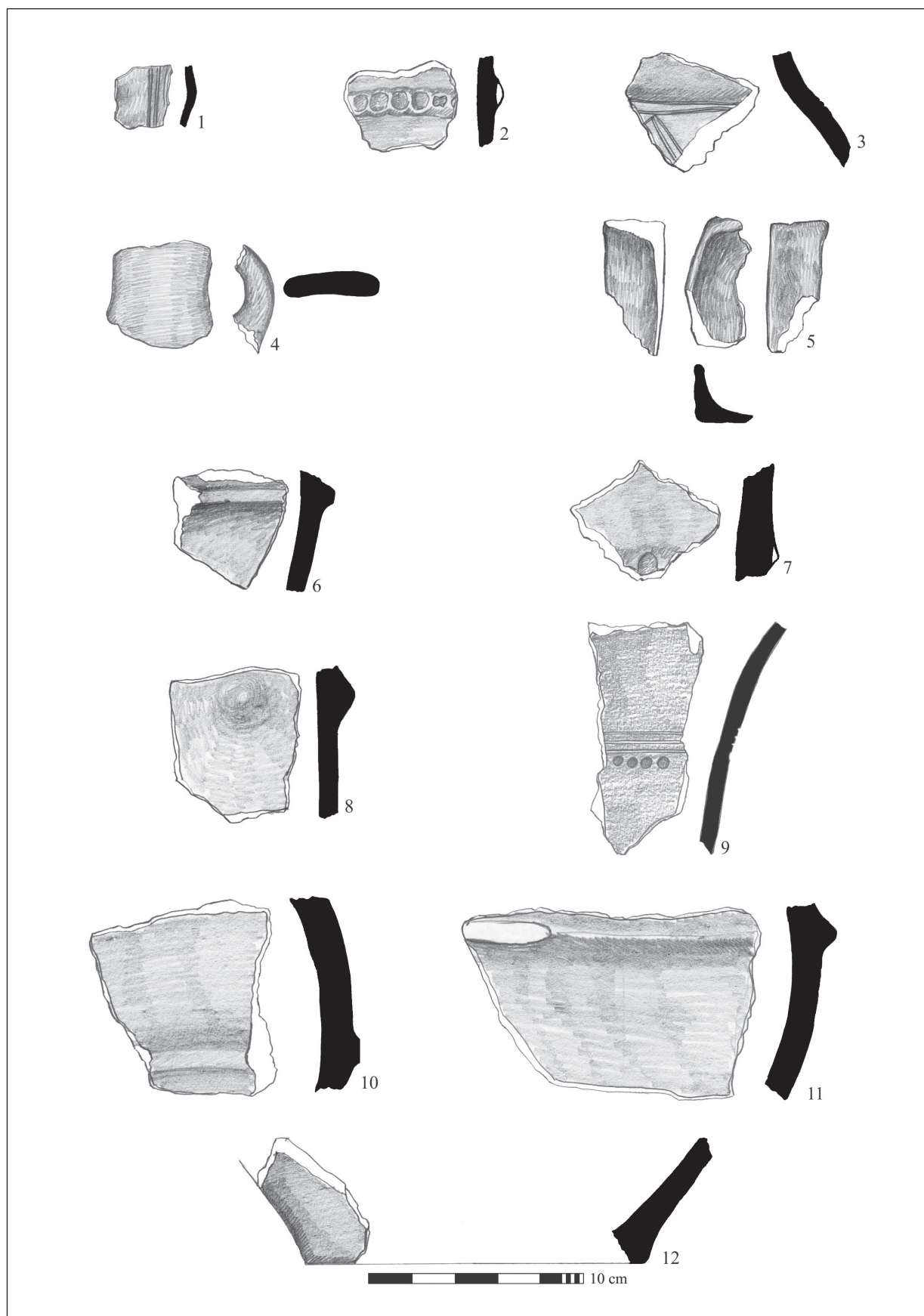

Plate 16. Characteristic pottery of the period 1505–1408 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 236 (drawings by R. Tănăsache).

Plate 17. Characteristic pottery of the period 1416–1265 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 26 (drawings by R. Tănăsache).

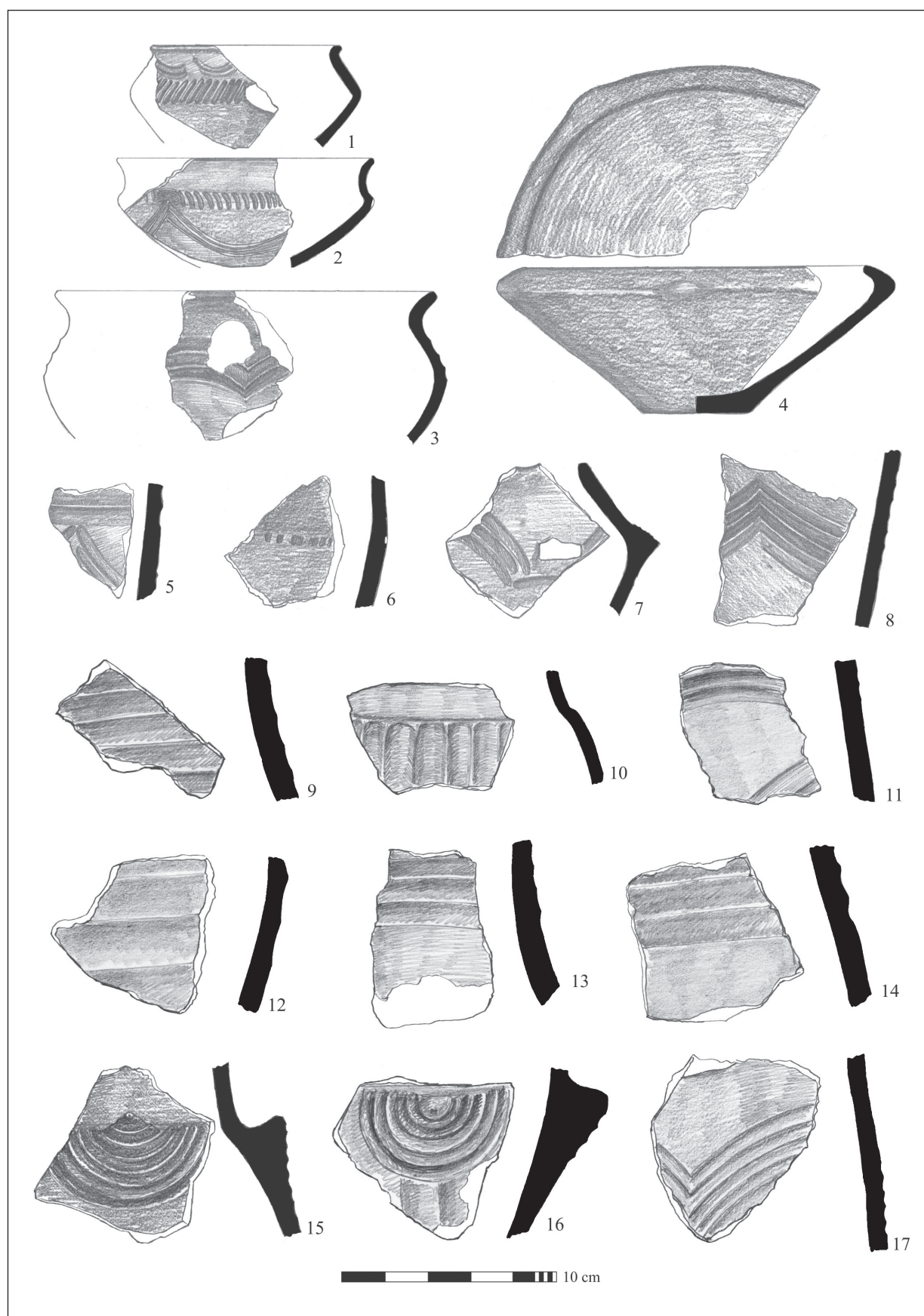

Plate 18. Characteristic pottery of the period 1416–1265 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 26 (drawings by R. Tănăsache).

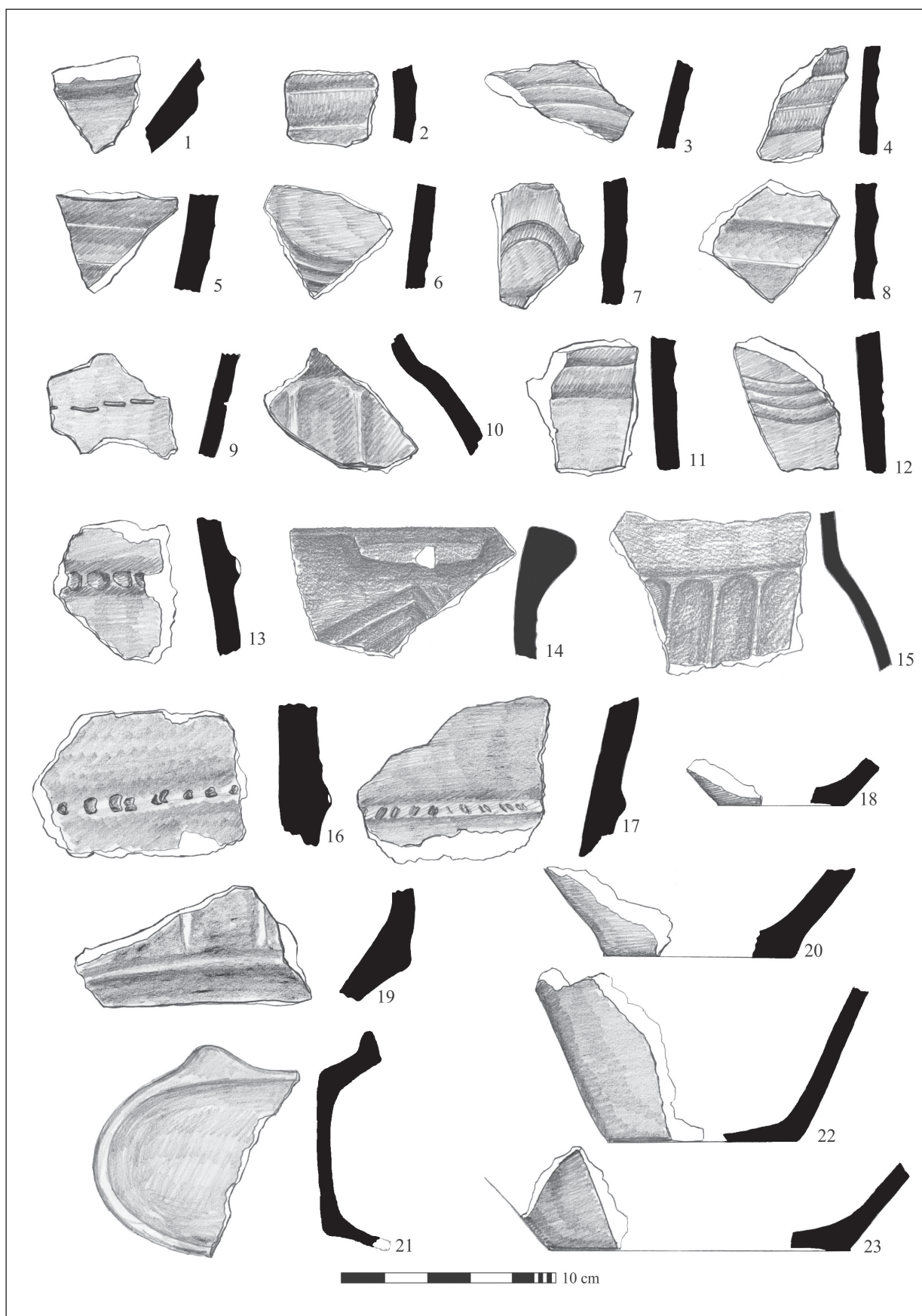

Plate 19. Characteristic pottery of the period 1416–1265 cal BC (2σ): Şagu-Site A1_1, cx. 26 (drawings by R. Tănăsache).

LIVING DOWNTOWN. AN EARLY IRON AGE SETTLEMENT DISCOVERED IN THE CENTER OF TIMIȘOARA.

Andrei Georgescu*

Keywords: Early Iron Age, Banat, settlement, wells, habitat

(Abstract)

The rescue excavations that were coordinated by Alexandru Szentmiklosi in the Piața Unirii (The Union Square) from Timișoara revealed important aspects from the history of medieval and modern city of Timișoara. Unexpected was the discovery of three Early Iron Age features. One of the features was a sunken dwelling, while the others were two shafts. While the dwelling was seriously damaged by later constructions, the shafts provided relevant information regarding water management strategies but also concerning spiritual aspects of this community. The settlement can be dated to the Late Hallstatt period, a chronological horizon which has been only scantily investigated so far in the Banat region.

The Rescue Excavations from Timișoara- Piața Unirii

During the year 2014, large scale rescue excavations were undertaken in the historical center of Timișoara (Timiș County/RO). They were caused by major infrastructure implements and consolidations. One of these rescue excavations focused on the *Piața Unirii* (The Union Square), one of the major squares of the city. The project was coordinated by Alexandru Szentmiklosi¹, who managed to organize every aspect of the investigation from fieldwork to restoration and illustration of the archaeological material. The effort was immense considering the numerous archaeological features (over 2000) and the large quantities of archaeological material yielded.

The main expectations of these archaeological works were connected to the fortification system dating from the Ottoman period and the subsequent transformations of the area, following the Habsburg conquest from 1716². However, besides features belonging to the medieval and modern history of Timișoara, older archaeological structures as well as information regarding the ancient

topography of the area were also uncovered³. Amongst these, several features belonging to the Early Iron Age will be discussed in the present paper.

The square covers an area of 150 m × 110 m, being the largest in the city. The excavation trenches were placed on all four sides of the square and had a width of 2 m. In several places, where cable and pipe hubs were installed, extensions were made. In total, three Early Iron Age features were unearthed: one sunken-dwelling, in the southeastern corner of the square and two shafts, in the south and south-western part (Pl. 1).

Description of the Early Iron Age features.

The removal of the thick layer of debris that was used to level the surface of the square in the modern period, allowed us to gain some valuable information about the ancient landscape of the area. A dried stream crossed the entire square, diagonally, from southeast to northwest, and was used as defensive ditch during the Ottoman period. The river was dried out after the Habsburg conquest. On the north and southern banks of the former river, several terraces suitable for habitation were identified. In the southeastern corner of the square, on one of the terraces mentioned above, **feature V.147 (Fig. 1)** was discovered. It was a rectangular shaped pit, with rounded corners. It had a length

* National Museum of Banat, Timișoara; e-mail: andrei-gva@yahoo.com

¹ Among others, the research team also included: Dragoș Diaconescu, Sorin Tincu, Andrei Bălărie and the author of this paper.

² Szentmiklosi *et alii* 2015.

³ Szentmiklosi *et alii* 2015.

of 4 m and it was only excavated on a 1,8 m width due to the fact that the rest of the feature continued outside the area affected by the project. The maximum depth of the feature was 0,90 m from the layer where it was first visible (0,80 m from the current walking surface). The filling of the feature was composed from several layers of soil. The first layer had a dark colour and a clayish texture. The second layer had a dark-greyish colour, while the third one, had a brownish colour. The feature was badly disturbed during the construction of the Ottoman fortification. On the eastern side of the dwelling, a possible storage-pit was found which had a similar filling, meaning that both features were abandoned and filled simultaneously. The archaeological material found in feature V.147 consisted of fragmentary pottery, pebbles and micashist fragments.

Approximately 40 m west from V.147, **feature C. 389** was found (**Fig. 2**). It had a circular ground shape, with a diameter of 0,95 m. The pit was noticed at a depth of 2,40 m from the current walking surface, after removing the filling of feature C.359, which was a wide ditch (probably a dried river stream) filled during the Ottoman period. The maximum depth of the pit was that of 1,90 m from the layer where it was noticed (total depth of 4.30 m from the current walking surface). The shaft's filling was homogenous and was made up from a greyish clay-like soil. Such a filling suggests that the shaft was not used as a waste pit after its initial function was abandoned. Judging by the characteristics of the soil that was thrown back, one could assume that the filling of the pit took place very soon after it was initially dug. Near the bottom of the pit four hand-made vessels were discovered. They were found separately one from another and were probably thrown while the shaft was being filled.

Feature 467 was discovered on the southwestern side of the square (**Fig. 3**). Just like feature 389, it was a shaft which came to light after removing the modern and medieval layers, at a depth of around 2,90 m from the current walking surface. The maximum depth of the pit was 2,10 m from the level it was noticed (5 m from the current walking surface). The filling of the feature was similar to the one found in C.389, and just like in the latter, four hand-made vessels were found near the bottom of the pit. Besides these, another hand-made miniature vessel was also found. Three of the pots found were complete, while another had the rim missing.

Interpreting the features

Not many elements from the rural habitat of the Early Iron Age are known in the Banat region. Another open settlement was discovered at Remetea Mare-Gomila lui Gabor (Timiș County/RO), almost 13 km east from the centre of Timișoara. The settlement was positioned on a hillock, near the current stream of the River Bega. Although a large portion of this settlement was excavated during the 1980's by Fl. Medeleț, only a limited amount of information has been published so far. Nonetheless, a detailed description of a sunken dwelling was provided in a study from 1991⁴. The structure had a similar shape and size to V.147 described above. However, the filling of the feature demonstrated numerous phases of re-using of the house. Several sunken-dwellings have also been discovered at the site from Unip-Dealul Cetățuica (Timiș County/RO), which lies around 12 km south-east from the center of Timișoara, on a hillock near the current stream of the River Timiș⁵. The features had different shapes which might indicate various functionalities. Some of the structures show traces of multiple phases of utilization while others were used only for a certain period of time⁶.

Similar building types are preserved in this region in the subsequent period of time⁷, suggesting that it was determined by environmental factors rather than cultural one.

Wells are an important feature in the life of any community. Due to this aspect, their mundane role is often intertwined with spiritual functions. Judging from the information acquired during the excavation, several hypotheses can be drawn regarding the use of the shafts from *Piața Unirii*. The position of the two wells seems to have been on lower ground, in areas that were probably, at some point in time, on the bottom of creek streams. This is not unusual for prehistoric wells from the Carpathian Basin, the reason behind this being easier access to the water supply in terms of time and energy invested⁸. The filling of both shafts seemed similar and showed little traces of human waste. It is therefore likely that the shafts were not used as waste pits after their primary function expired. No traces of wooden structure were noticed, even if the environment was suitable for the preservation of organic material⁹. The lack of reinforcements for

⁴ Medeleț 1991

⁵ Măruia *et alii* 2019

⁶ Măruia *et alii* 2019, 74–78

⁷ Georgescu 2019

⁸ Fülöp 2017, 316

⁹ A large quantity of wood of different sizes (planks,

the walls of the shaft is typical for short-term constructions¹⁰. Another interesting aspect is the similarity of the two sets of vessels found in the shafts. This could point to a deliberate act of positioning carefully selected types of objects on the bottom of the pits. It could be very likely that the pots were placed shortly before the shafts were filled, in what could be interpreted as a ritual event¹¹.

Analysis of the pottery finds

The finds from dwelling V.147 were all fragmentary. They comprised mostly of pottery sherds, pebbles and a few chunks of micashist. Not a single vessel was possible to reconstruct after restoration.

The ceramic inventory included fragments from bowls, storage pots, cups and miniature vessels (Pl.2–7).

Some of the most numerous bowl fragments belonged to the type with inverted rim and grooves decoration (Pl.2). Such pots are common throughout the entire Iron Age¹². The earliest finds in the area come from Felnac-Complexul zootehnic (Arad County/RO)¹³, Giroc-Mescal¹⁴, Satchinez or Dejani (Timiș County/RO)¹⁵. They are more frequently found in settlements dated to the middle and late Hallstatt period like the ones from Valea Timișului-Rovină (Caraș-Severin County/RO)¹⁶, Unip-Dealul Cetățuica¹⁷ or Remetea Mare-Gomila lui Gabor¹⁸. This type of bowls continues to be produced and used in the Late Iron Age as the finds from Remetea Mare-Gomila lui Pituș¹⁹ (Timiș County/RO) or Iaz-Sat Bătrân Mare (Caraș-Severin County/RO)²⁰ demonstrate.

Another type of bowls that were found in feature V.147, were the ones with outwards oriented rim and grooves decoration on the inside of the vessel's mouth (Pl.4). This kind of ceramic is typical for the latter phases of the Early Iron Age. Similar pots were found at Remetea

Pogănici-Dealul Pășcoanii (Caraș-Severin County/RO)²¹, Unip-Dealul Cetățuica²², Bernadea (Mureș County/RO)²³, Ferigile (Vâlcea County/RO)²⁴, Oreșac-Židovar (Southern Banat District/SRB)²⁵ or Feudvar (Mošorin village/SRB)²⁶.

Several handle fragments are also relevant for dating the feature (Pl.3). Their shapes and protuberances are typical for the late Hallstatt settlements from the region. Examples include finds from Remetea Mare-Gomila lui Gabor²⁷, Remetea Pogănici-Dealul Pășcoanii²⁸ or Unip-Dealul Cetățuica²⁹.

Besides bowls, fragments of storage pots have also been found in this feature. The most common are the ones with straight walls and thickened rim (Pl.5; Pl.6/1–2;4). These are typical for the Early Iron age and their usage covers a larger time span. Most often they are decorated with embossed ribs and oblique incision series.

Judging from the ceramic material found in the filling of the dwelling V.147 we can roughly date it to a late Basarabi or post-Basarabi horizon.

In feature C.389 four nearly complete vessels were found. Three of them were small storage vessels, while one was probably used for storing liquids. They were all found near the bottom of the shaft. One pot had a slightly "S"-shaped profile with two small handles attached to the rim (Pl.8/1). It had a rim diameter of 16 cm, a base diameter of 10 cm and height of 18 cm. The rim and the base of the neck were decorated with embossed ribs and oblique incisions. Similar pots were found in a later Basarabi phase layer from Gradina na Bosutu (Vașica Village/SRB)³⁰. Another storage pot had straight walls with slightly outwards modelled rim (Pl.8/2). It had a rim diameter of 17 cm, a base diameter of 11 cm and was 17 cm tall. Just like the previous described pot, it had two rows of decorations, one on the rim and the other at the base of the neck. The third storage pot was slightly taller than the others (Pl.9/1). Its rim had a diameter of 18 cm, the base had a diameter of 10 cm while the height was 24 cm. The last two vessels are common throughout Early Iron Age with numerous parallels in the southeastern Carpathian Basin. The nearest

tree-trunks and even twigs) as well as leather objects were recovered from the Ottoman layers. They were preserved due to the humid environment and sealing properties of the dense clay from this area. For this reason we can assume that if any wooden structures were present in the wells, it would have been preserved.

¹⁰ Fülöp 2017, 310

¹¹ Fülöp 2020, 186

¹² Popa – Plantos 2001

¹³ Sava 2011, Pl. 4

¹⁴ Gogăltan 1996, Abb.8/3–4

¹⁵ Gumă 1993, Pl. XI/2–5

¹⁶ Gumă 1993, Pl. XCI/4–6

¹⁷ Măruia et alii 2019, Pl.65/5–7

¹⁸ Medeleț 1991, Fig.5/1;3

¹⁹ Rustoiu – Berecki 2016, Fig.7/3

²⁰ Bona – Rogozia 1985–1986, Pl. VI/2

²¹ Stratan 1960, Fig. 5/1;3

²² Măruia et alii 2019, Pl. 78/8

²³ Ursuțiu 2002, Pl. LXXVI/LXVII

²⁴ Vulpe 1967, Pl. II/ 20(65)

²⁵ Jevtić 1996, Pl. VIII/2–4

²⁶ Borić 1998, Taf.3/1;6

²⁷ Medeleț 1991, Fig.6

²⁸ Stratan 1960, Fig.5/6

²⁹ Măruia et alii 2019, Pl.78/4–5;7

³⁰ Medović – Medović 2011, Sl. 151/8;14

analogies for these pots would be from Remetea Mare-*Gomila lui Gabor* (although three times larger)³¹ or from burial mound VI at Moldova Nouă (Caraș-Severin County/RO)³². The fourth vessel from this feature was probably used for storing or serving liquids (Pl.9/2). It had a narrow mouth and a wider lower-body. The rim diameter was 12 cm, the base diameter was 9 cm, while the maximum diameter, which was in the lower part of the pot was 20 cm. The vessel was 19 cm tall. It had two opposing handles placed on the median lane of body. The lower part of the vessel was delineated through an embossed line upon which two protuberances were placed in opposite position. A similar, albeit not identical vessel comes from the Basarabi settlement from Sebeș-*Podul Pripocului*³³.

Finally, the second shaft, feature C.467, contained a similar pottery assemblage as C.389 with an addition of a miniature vessel. The shape of the pots was slightly different, but the functionality of them seems to be corresponding. The three storage vessels had similar shapes with slightly different sizes. The first one (Pl.10/1) had a rim diameter of 19 cm, a base diameter of 13 cm and a maximum diameter of 21 cm. Its height was 24 cm. The second (Pl.10/2) had a rim diameter of 15 cm, a base diameter of 12 cm and a maximum diameter of 21 cm. The vessel was 25 cm tall. The third vessel was incomplete, having the upper part of the neck missing (Pl.11/2). It had a maximum diameter of 14 cm and a base diameter of 12 cm. The fourth vessel was probably used for serving food (Pl.11/1). It had a "S"-shaped profile with a rim diameter of 19,5 cm and a base diameter of 9,5 cm. Its maximum circumference was 20 cm, while its height was 13 cm. Below the neck of the pot four knobs were placed, each facing another one. Lastly, the miniature vessel (Pl.11/3) had arched walls and two ring-like handles (one of which was broken). Its rim diameter of 3 cm and a base circumference of 2,5 cm. The small vessel was only 3,5 cm tall.

The three storage pots from this feature have a similar morphology. A miniature variant of these vessels was found in a house from Remetea Mare-*Gomila lui Gabor*³⁴. Others are known from the Scythian environment like for example in the graves from Teiuș or Blaj (Alba County/RO)³⁵. For the deep bowl I wasn't able to find any relevant parallels, although one might find a resemblance

with a vessel from a late Hallstatt grave in Maňa (Nové Zámky District/SVK)³⁶

The cultural context

Not much is known about the period from the middle of the 1st millennium BC in south-western Romania (**Fig. 4**). In M. Gumă's major work dedicated to the Early Iron Age of the region, written almost three decades ago, the late Hallstatt period has the least number of archaeological contexts and sites investigated. Since then, several discoveries have been made that help us create a sketch about the social and cultural environment of the time.

So far three hill forts have been investigated in this region, but unfortunately very little information is known about them. The excavations from the fortified settlement at Remetea Pogănici-*Dealul Pășcoanii* revealed two layers of habitation³⁷, which M. Gumă assumes are dated starting with the 6th century BC³⁸.

The hillfort from Herneacova-*Cetate* (Timiș County/RO) has been investigated in the '70s and early 2000's. Little is known about these excavations, but the authors of the investigations date the fortified settlement at the end of the Early Iron Age³⁹.

In the southern Banat, investigations at the multi-layered settlement from Oreșac-*Židovar*, revealed, among others, several layers of habitation dated to the late and post-Basarabi chronological horizon⁴⁰.

Two Illyrian-type helmets, discovered by chance, complete the data we have about the elites from the late Hallstatt period in the Banat region. The first one is known since the 19th century and was found at Berzovia (then Jidovin, today in Caraș-Severin County/RO)⁴¹. The second one is a chance find coming from the Timiș River, near the village of Găvojdia (Timiș County/RO)⁴². This type of helmets was a mean of expressing identity used by the north-western Balkan aristocracy during the 6th and the 5th century BC. Judging by the distribution map of these finds, we notice that the Banat region is at the periphery of this cultural phenomenon⁴³.

Other traces of habitat from this period have been found at Remetea Mare-*Gomila lui Gabor*⁴⁴

³¹ Medeleț 1991, Fig.11/1

³² Gumă 1993, Pl.CII/20–21

³³ Ursuțiu 2002, Pl.CLXXV/3

³⁴ Medeleț 1991, Fig.5/1

³⁵ Vasiliev 1980, Pl.5/1–2

³⁶ Benadik 1983, Taf.I/14

³⁷ Stratan 1960, 165

³⁸ Gumă 1993, 236

³⁹ Cedică – Medeleț 2002–2003; Medeleț *et alii* 2002–2003; Mare – Cedică 2004–2005

⁴⁰ Jevtić 1997; Jevtić – Sladić 1999; Ljuština 2009

⁴¹ Milleker 1899, 91–92; Gumă 1993, 239–240

⁴² Medeleț – Cedică 2002–2003; Sirbu 2012

⁴³ Blečić Kavur – Pravidur 2012, Fig. 6–7.

⁴⁴ A sunken dwelling and several pits were considered by F.

and Unip-Dealul Cetățuică⁴⁵. These settlements seem to have a rural character, being positioned on small hillocks nearby water streams.

Using this information we draw some preliminary conclusions concerning the social organization of the 6th–5th century BC communities from the Banat region. Firstly, we can observe the existence of regional centres of power, concentrated in fortified settlements. These settlements show continuity from the late Basarabi horizon and were ruled by a military elite who chose to express their identity using the north Balkan and southern Pannonian models. Besides these, several rural settlements have also been found being located on small hillocks in the proximity of river streams.

Final remarks

The traces of habitat found in the centre of Timișoara provide new information concerning the spiritual and every-day life of the communities from Early Iron Age in the plains of the Banat region. The sunken-dwelling is a typical construction for the Iron Age in the Banat region. Such buildings are found in rural settlements that were usually founded on small hillocks near major or minor water streams. They are present throughout the entire Iron Age in this region, regardless of the cultural changes that took place.

The shafts that were found during these excavations give valuable information not just concerning the water management strategies, but also regarding the spiritual aspects of the community.

From a chronological and cultural perspective, the settlement from Piața Unirii can be ascribed to the Late Hallstatt or post-Basarabi horizon. During this time, communities were dominated by elites that chose to express their identity through models specific to the northwestern Balkan region. The social organization of the communities was also similar, with the existence of hill forts dominating over several other rural settlements.

REFERENCES

- Benadik 1983
B. Benadik, *Maňa. Keltisches Gräberfeld – Fundkatalog*. Materialia Archaeologica Slovaca V, Nitra (1983)

Medeleț to belong to the earlier phases of the Iron Age (Medeleț 1991). M. Gumă argues that these finds should rather be dated to the end of the Hallstatt period (Gumă 1993, 241). A similar opinion is shared by K. Tankó (Tankó 2005) who ascribes the horn-handled bowls from this settlement to late Hallstatt type.

⁴⁵ Măruia et alii 2019

- Blečić Kavur – Pravidur 2012
M. Blečić Kavur – A. Pravidur, Ilirske kacije s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 53 (2012), 35–136
- Bona – Rogozea 1985–1986
P. Bona – P. Rogozea, Necropola dacică de la Iaz, *Acta Musei Napocensis* 22–23 (1985–1986), 439–451
- Borić 1998
D. Borić, Die Fortführung der Ausgrabungen in Feudvar im Jahre 1960, (B. Hänsel – P. Medović), *Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška*, Kiel (1998) 179–194
- Cediciă – Medeleț 2002
V. Cediciă – F. Medeleț, Fortificația de pământ de la Herneacova (com. Receaș, jud. Timiș), *Patrimonium Banaticum* 1 (2002), 85–86
- Fülöp 2017
K. Fülöp, The Birth of Wells. A Late Bronze Age Well from Pusztataskony-Ledence, (G. Kulcsár – G. V Szabó), *State of the Hungarian Bronze Age Research*, Prehistoric Studies II, Budapest (2017) 309–336
- Fülöp 2020
K. Fülöp, The Ritual Role of Wells beyond their Everyday Water-providing Function: A Late Bronze Age well from Pusztataskony-Ledence, *ΜΩΜΟΣ* 9 (2020), 171–192
- Georgescu 2019
A. Georgescu, At the fringes of the La Tène world. The Late Iron Age rural occupation of the Banat region, Romania, (D.C. Cowley – M. Fernández-Götz – T. Romankiewicz – H. Wendling), *Rural Settlement. Relating buildings, landscape, and people in the European Iron Age*, Leiden (2019), 167–171
- Gogâltan 1996
F. Gogâltan, Die späte Gornea-Kalakača Siedlung von Giroc und die Frage des Beginns der Basarabi-Kultur im Südwesten Rumäniens, *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996)*, București (1996) 33–51
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica 4, București (1993)
- Jevtić 1996
M. Jevtić, On the genesis and periodisation of the Basarabi Culture in Serbia, *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996)*, București (1996) 53–65
- Jevtić 1997
M. Jevtić, Židovar in the Early Iron Age, (J. Uzelac – M.

- Lazić – M. Jevtić – A. Jovanović), Židovar. *Bronze and Iron Age Settlement*, Beograd-Vršac (1997) 37–52
- Jevtić – Sladić 1999
M. Jevtić – M. Sladić, Some stratigraphic issues of the Iron Age settlements at Židovar, (M. Vasić), *Le Djerdap/les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques: Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin, September-October 1998*, Beograd (1999) 94–100
- Ljuština 2009
M. Ljuština, Southern Banat after Disintegration of Basarabi Complex-Case Study of Židovar, (I. Cădea), *The Thracians and their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*, Brăila (2009) 289–303
- Mare – Cedică 2004–2005
M. Mare – V. Cedică, Cercetările arheologice de la Herneacova – Cetate (or. Receaș, jud. Timiș). Campaniile 2004–2005 (II), *Analele Banatului S.N.* 12–13 (2004–2005) 633–635
- Măruia et alii 2019
L. Măruia – D. Micle – A. Stavilă – C. Floca, *Unip-Dealul Cetățuica. Rezultatele cercetărilor desfășurate între anii 2009–2015*, Cluj-Napoca (2019)
- Medeleț 1991
F. Medeleț, O locuință hallstattiană de la Remetea Mare-„Gomila lui Gabor” (jud. Timiș), *Thraco-Dacica* 12, 1–2 (1991) 63–83
- Medeleț et alii 2002–2003
F. Medeleț – V. Cedică – M. Mare – F. Chiu – P. Rogoza, Cercetările arheologice de la Herneacova – Cetate (com. Receaș, jud. Timiș). Campania 2003, *Analele Banatului S.N.* 10–11 (2002–2003) 93–96
- Medeleț – Cedică 2002–2003
F. Medeleț – V. Cedică, Coiful greco-ilir de la Găvojdia (jud. Timiș), *Analele Banatului S.N.* 10–11 (2002–2003) 97–100
- Medović – Medović 2011
P. Medović – I. Medović, *Gradina na Bosutu. Naselje Starijeg Gvozdenog Doba*. Novi Sad (2011)
- Milleker 1899
B. Milleker, *Délmagyarország régisgléletei a honfoglalás előtti időkből II*. Timișoara (1899)
- Popa – Plantos 2001
C. I. Popa – C. Plantos, Asupra vaselor ceramice canelate și fațetate din cea de a doua epocă a fierului de pe teritoriul României, *Apulum* 38 (2001) 107–128
- Rustoiu – Berecki 2016
A. Rustoiu – S. Berecki, Cultural encounters and fluid identities in the eastern Carpathian Basin in the 4th–3rd centuries BC, (I. Armit – H. Potrebica – M. Črešnar – P. Mason – L. Büster), *Cultural Encounters in Iron Age Europe*, Series Minor 38, Budapest (2016) 285–304
- Sava 2011
V. Sava, Gornea-Kalakača discoveries from Felnac Complexul Zootehnic, Arad County, *Brukenenthal. Acta Musei* 6, 1 (2011) 83–95
- Sîrbu 2012
V. Sîrbu, Le casque gréco-illyrien à représentations figuratives (VIe –Ie siècles av. J.-C.) de Găvojdia, dep. de Timiș, *Analele Banatului S.N.* 20 (2012) 33–56
- Stratan 1960
I. Stratan, Cercetări și săpături arheologice executate de Muzeul Raional Lugoj în 1956 și 1958, *Materiale și Cercetări Arheologice* 7 (1960), 163–170
- Szentmiklosi et alii 2015,
A. Szentmiklosi, D. Diaconescu, S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talașiu, Timișoara, jud. Timiș, Punct: Piața Unirii, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2014*. (2015) 250–251
- Tankó 2005
K. Tankó, “Horn-handled” bowls of the Central Europe Iron Age, (H. Dobrzańska – J.V.S. Megaw – P. Poleska), *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction, 7th Century BC–1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*. Kraków (2005) 153–162
- Ursuțiu 2002
A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea. Com. Bahnea, jud. Mureș)*. Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr.- I p. Chr. 5, Cluj-Napoca (2002)
- Vasiliev 1980
V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca (1980)
- Vulpe 1967
A. Vulpe, *Necropola Hallstattiană de la Ferigile. Monografie Arheologică*. București (1967)

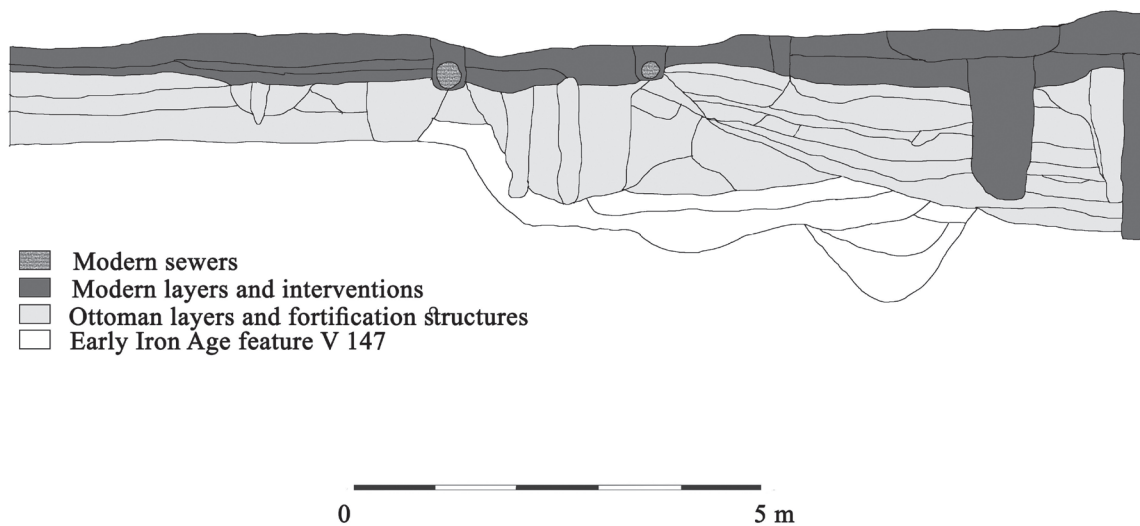

Figure 1. *The profile of feature V.147 (view from the south)*

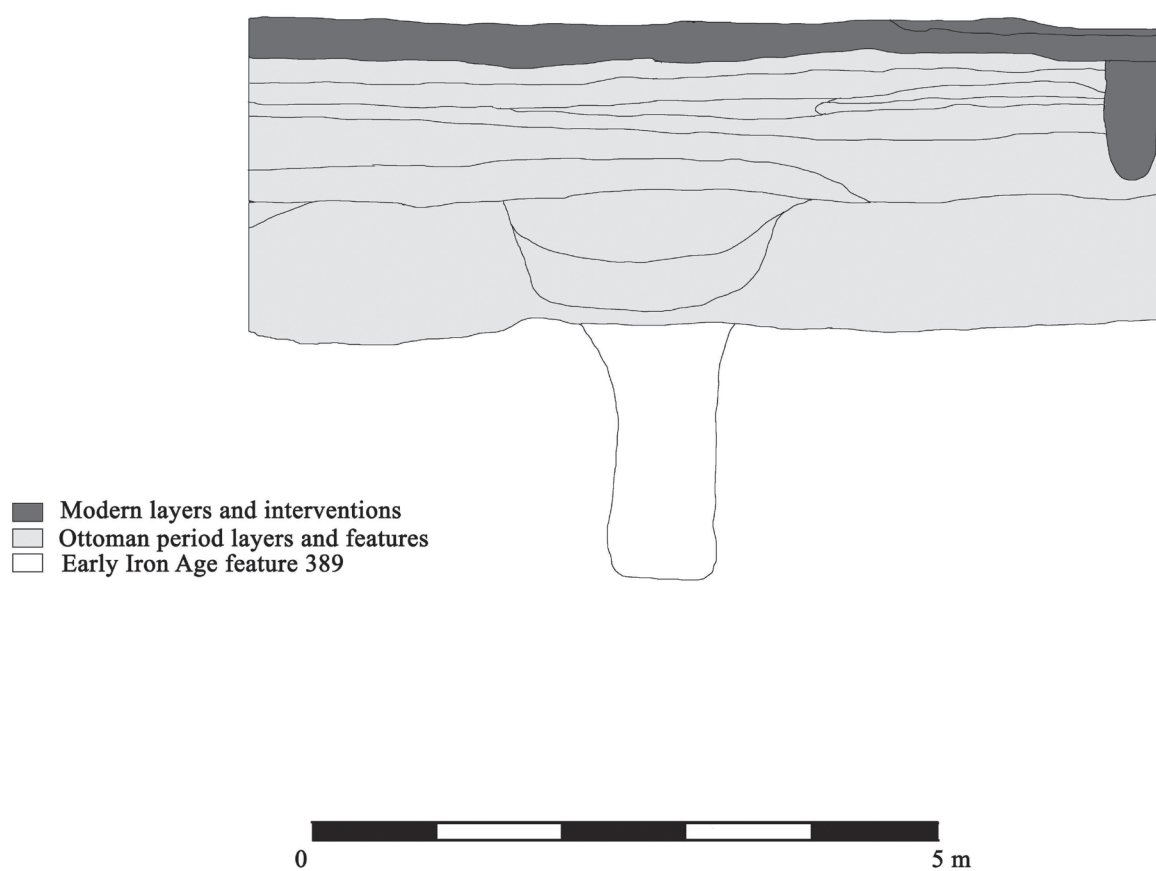

Figure 2. *The profile of feature C. 389 (view from the south)*

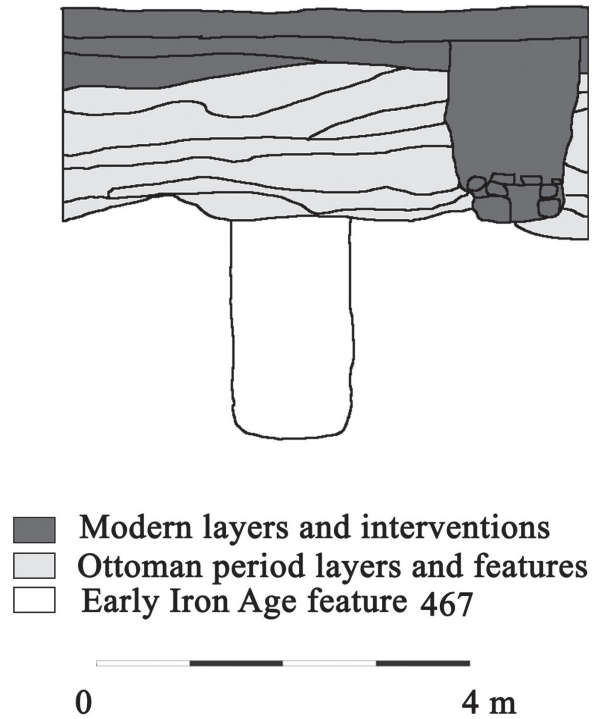

Figure 3. *The profile of feature C.467 (view from the east)*

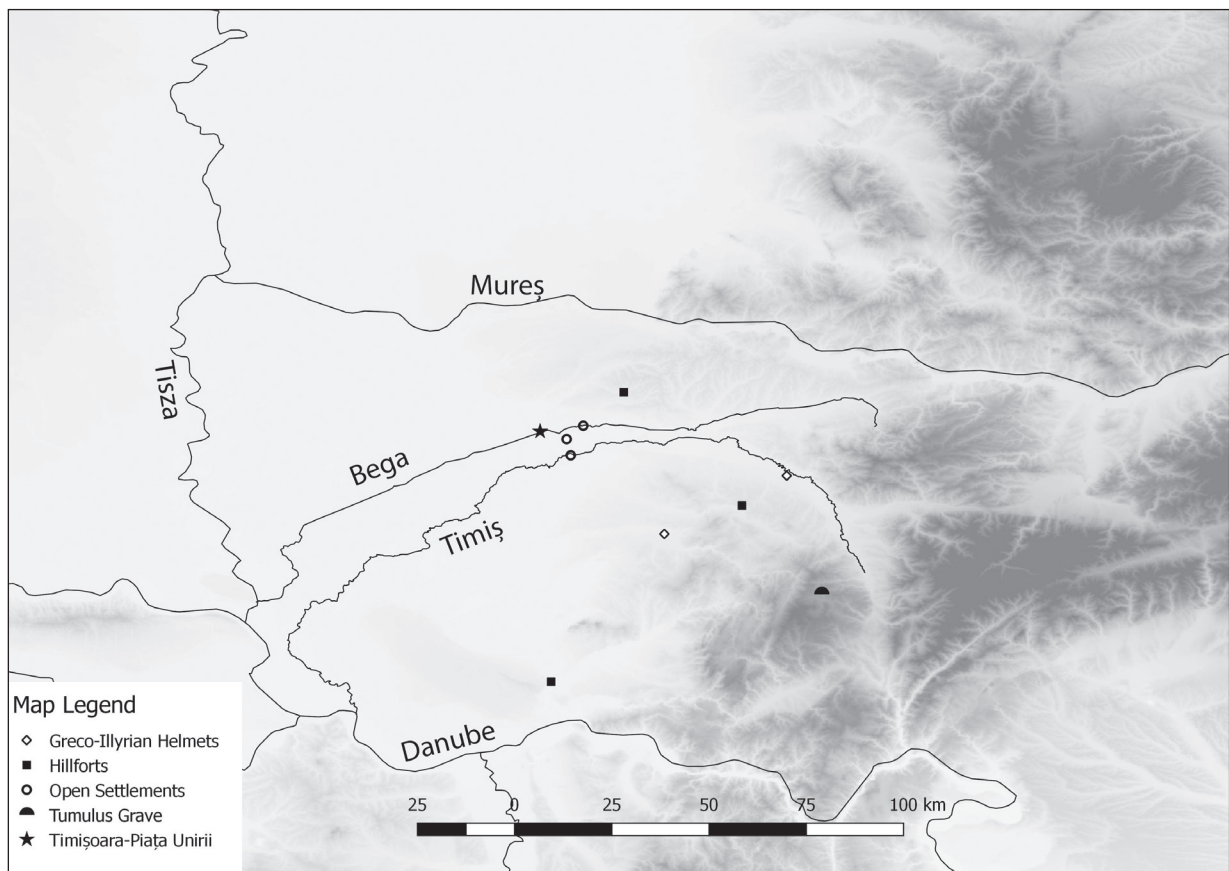

Figure 4. *Map of finds dating from the final period of the Early Iron Age in the Banat Region.*

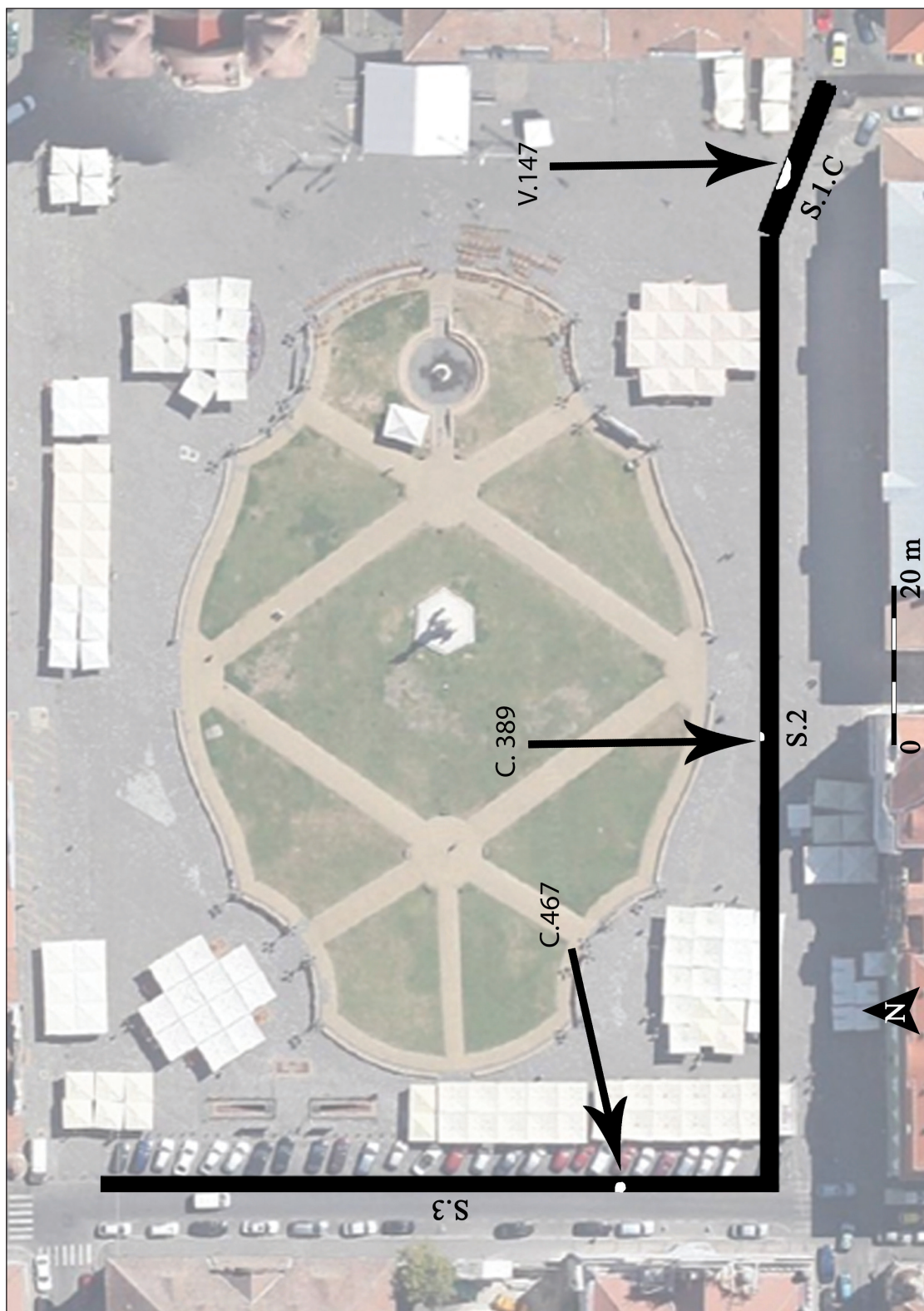

Plate 1. The location of the Early Iron Age features within the researched area from *Piața Unirii*

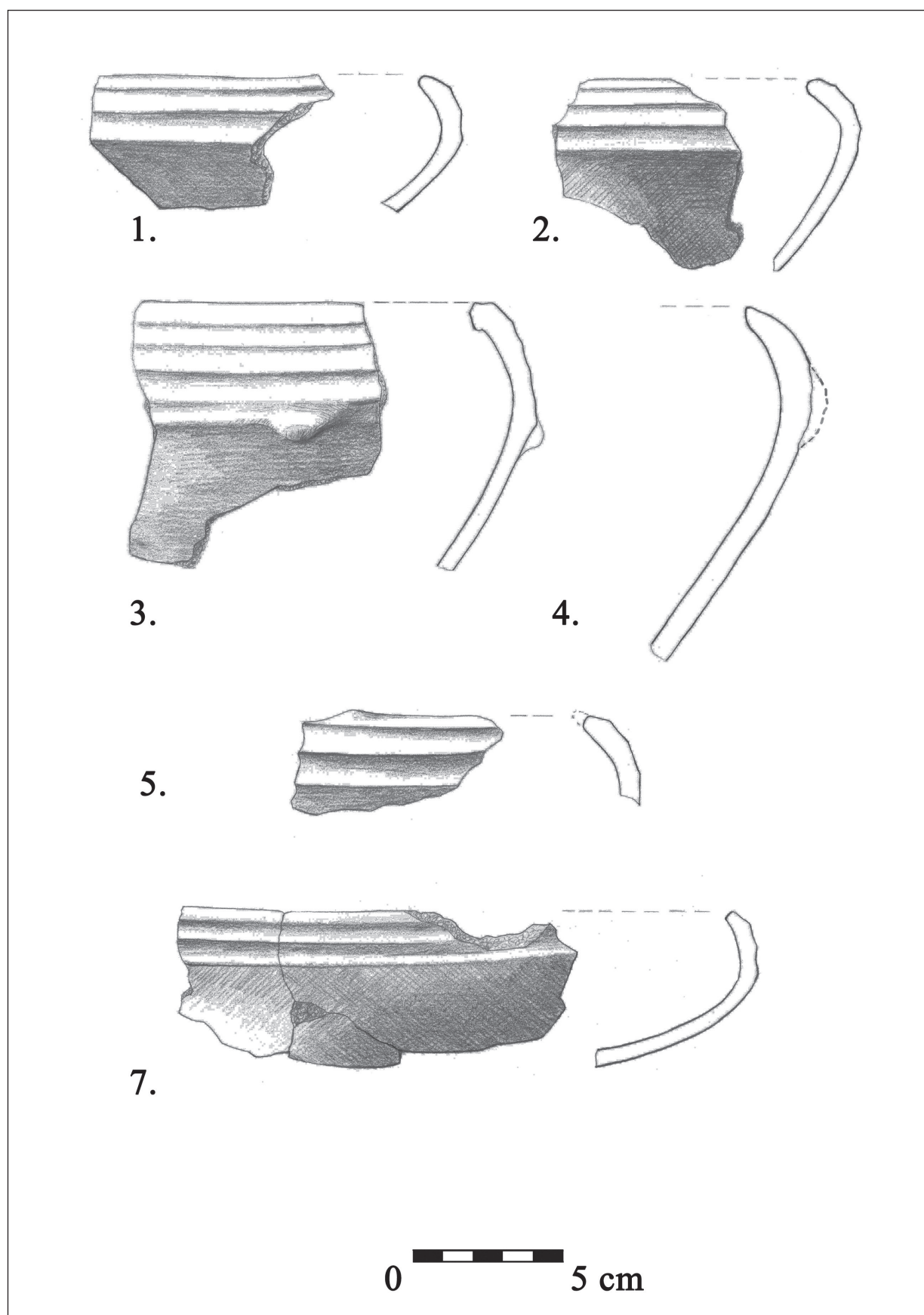

Plate 2. Pottery fragments found in feature V.147

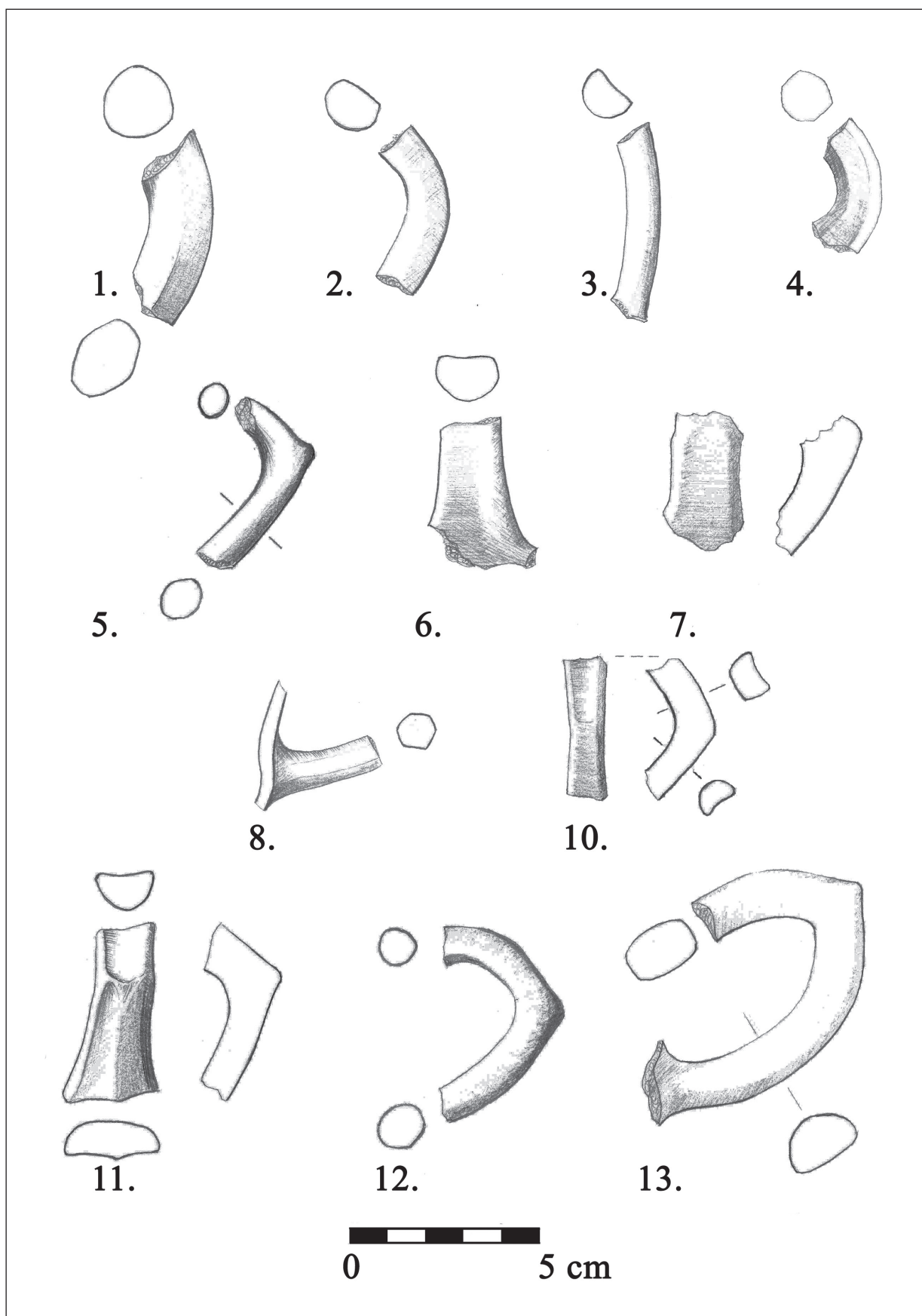

Plate 3. Pottery fragments found in feature V.147

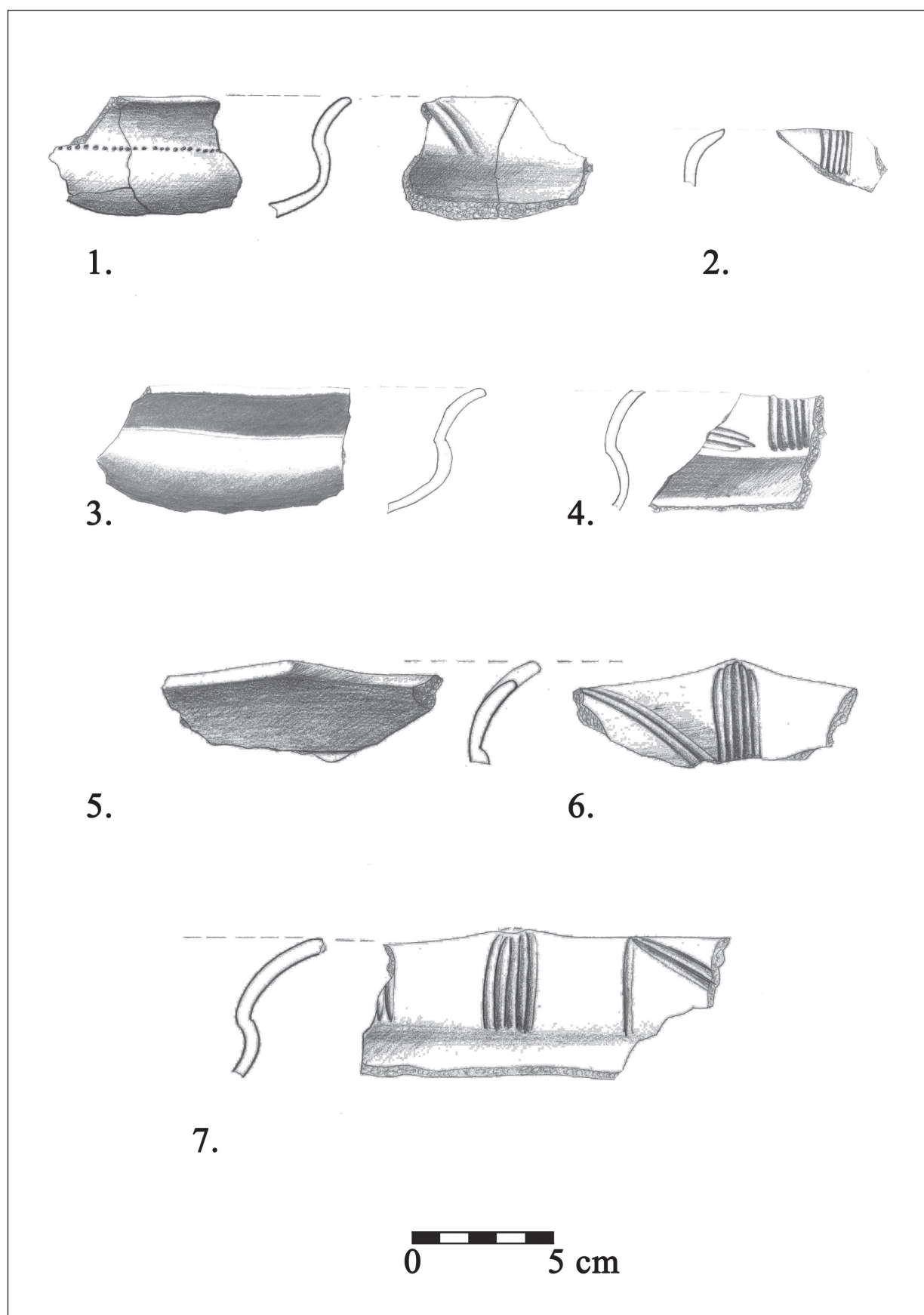

Plate 4. Pottery fragments found in feature V.147

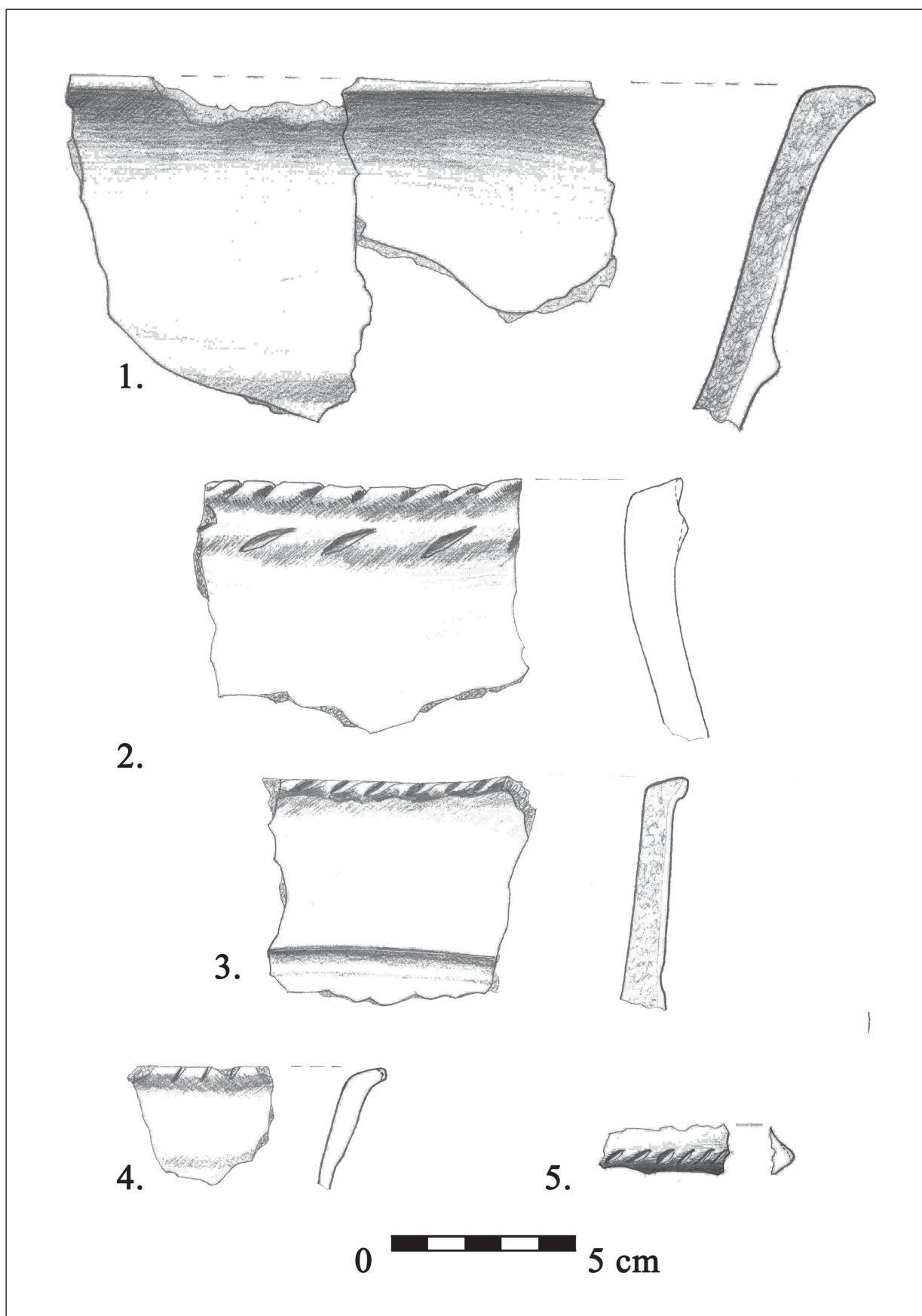

Plate 5. Pottery fragments found in feature V.147

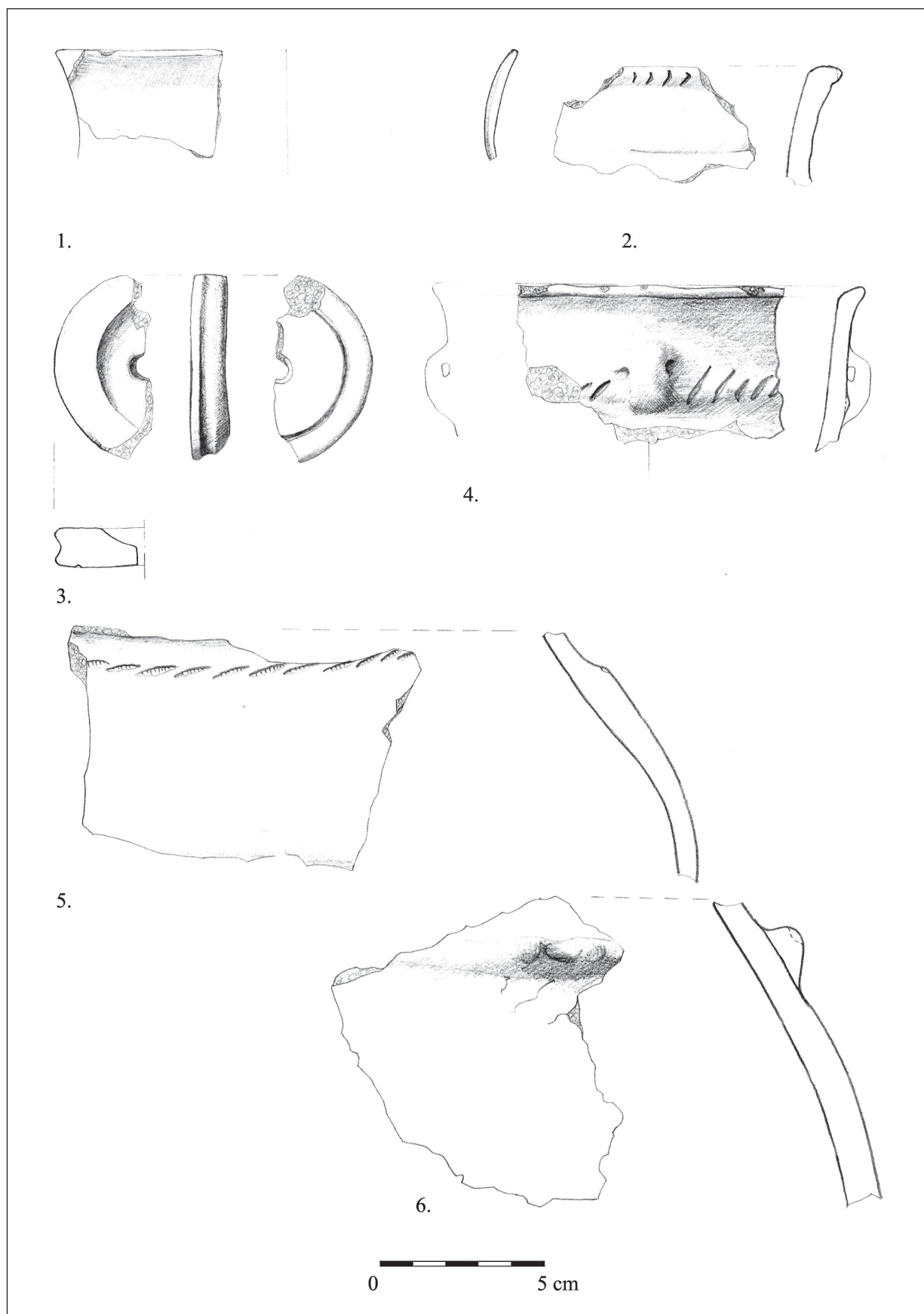

Plate 6. Pottery fragments found in feature V.147

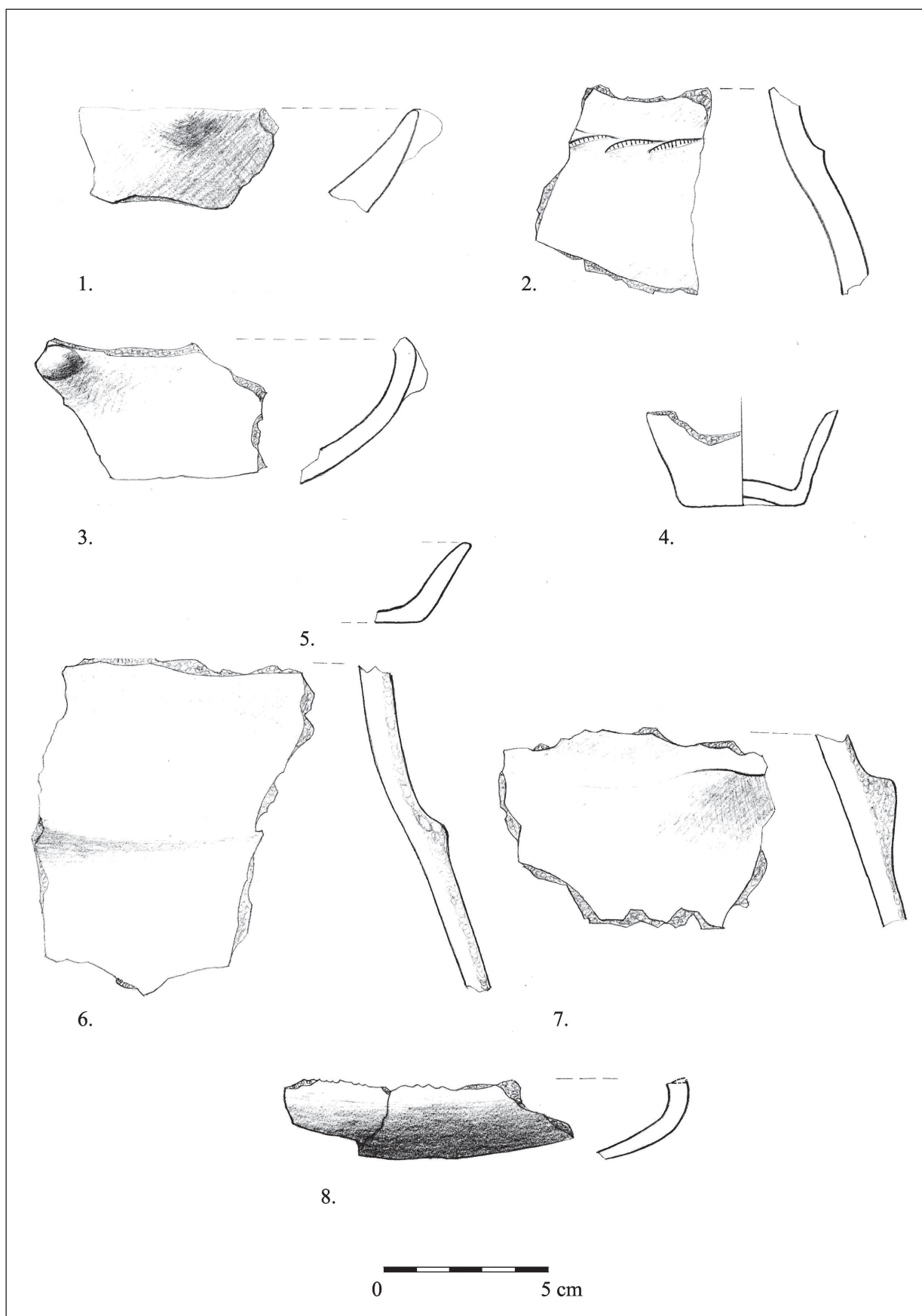
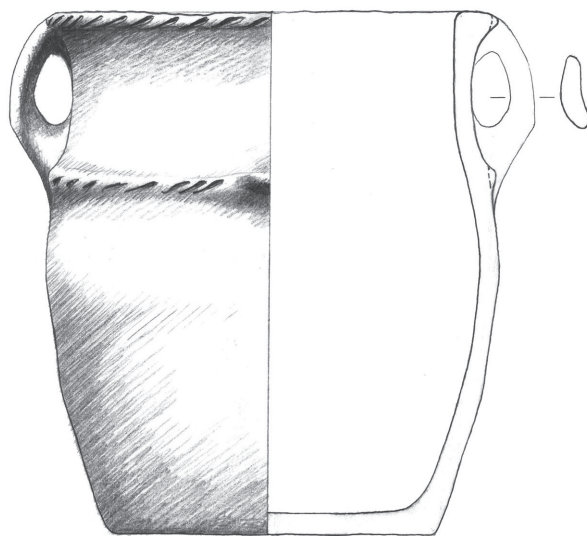
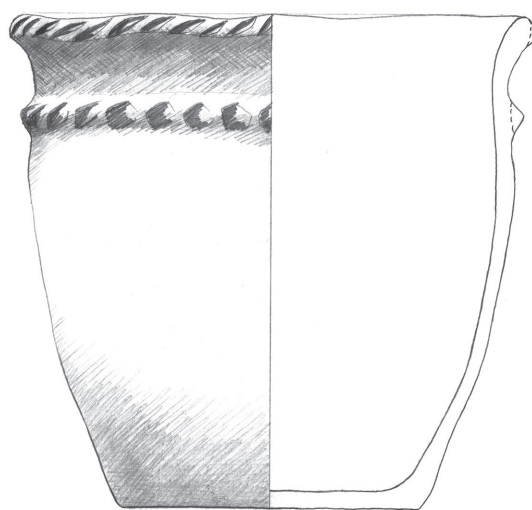

Plate 7. Pottery fragments found in feature V.147

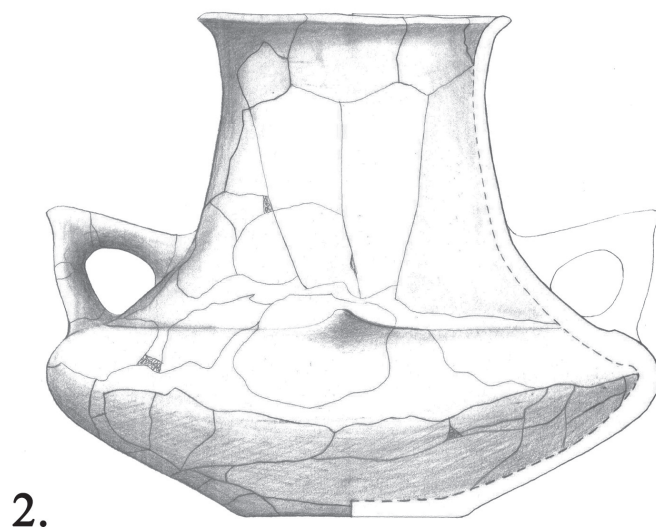
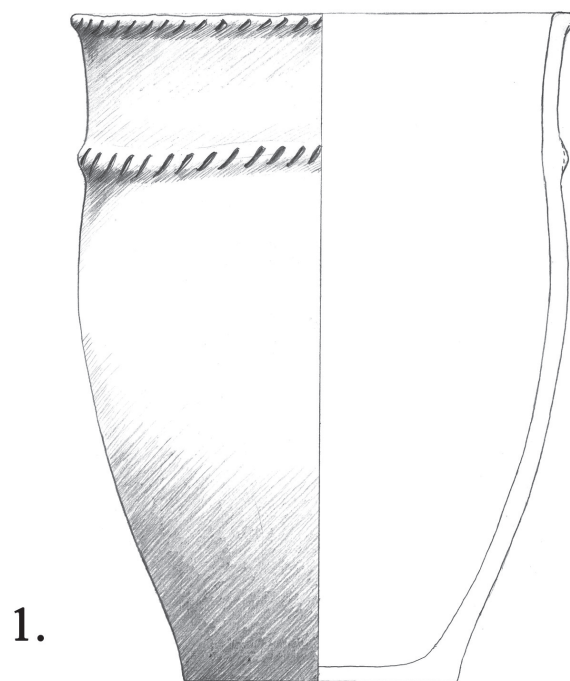
1.

2.

0 5 cm

Plate 8. Pots from feature C.389

0 5 cm

Plate 9. Pots from feature C.389

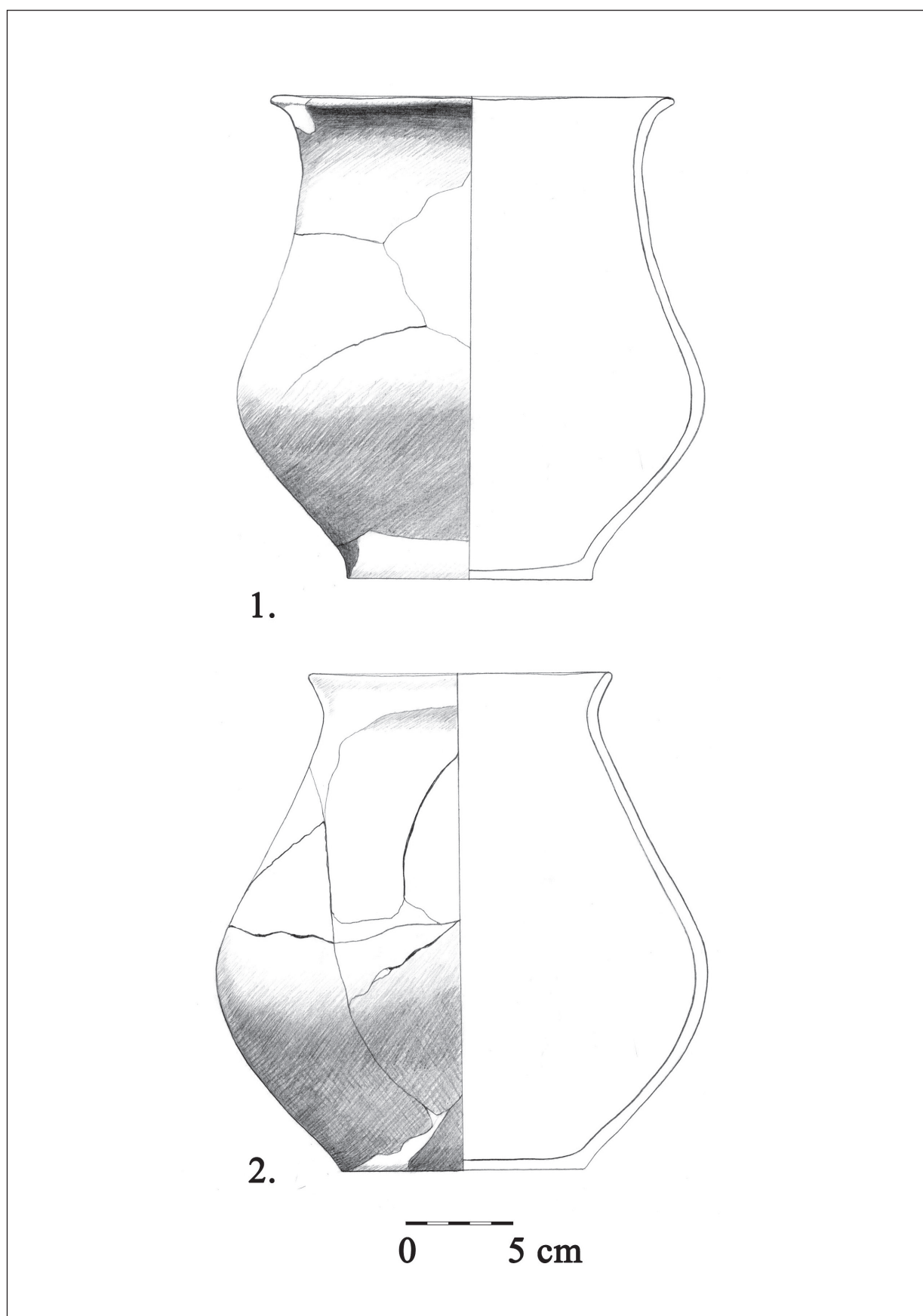
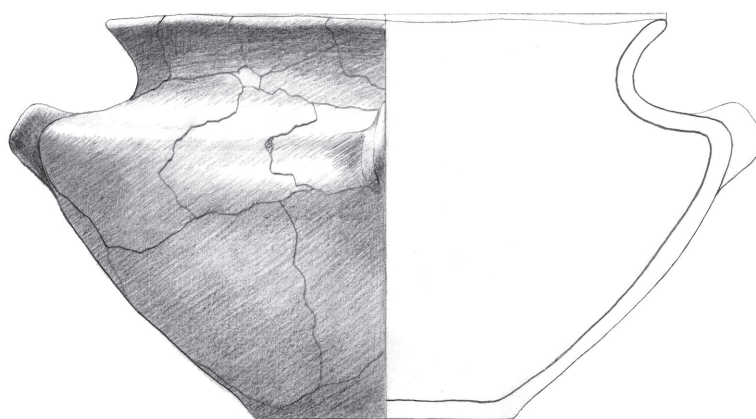
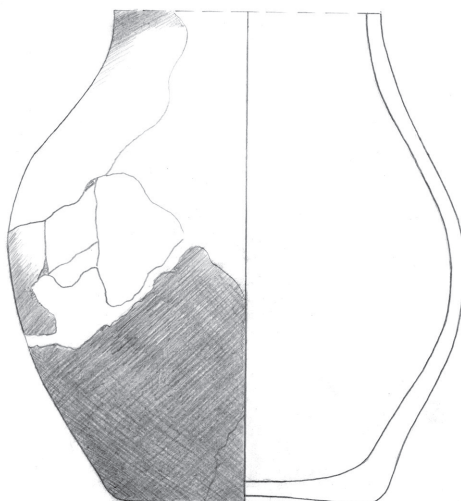

Plate 10. Pots from feature C.467

1.

2.

3.

0 5 cm

Plate 11. Pots from feature C.467

MAGIA ASCUNSĂ A UNOR AMULETE DIN DACIA PREROMANĂ. ÎN LEGĂTURĂ CU UN PANDANTIV-CĂLDĂRUȘĂ DIN SUDUL TRANSILVANIEI

Aurel Rustoiu*

Cuvinte cheie: magie, amulete, pandantiv-căldărușă, Dacia pre-romană, mobilitate umană
Keywords: magic, amulets, bucket-shaped pendant, pre-Roman Dacia, human mobility

The hidden magic of some amulets from pre-Roman Dacia. About a bucket-shaped pendant discovered in southern Transylvania.

(Abstract)

A bucket-shaped pendant was recently discovered by treasure hunters in southern Transylvania, in the Dacian fortress from Tilișca probably. More than two decades ago, it was noted that among the pendants from pre-Roman Dacia was a category of finds made of bronze or iron which resemble the shape of a miniature bucket. These pendants were worn around the neck on strings, sometimes in combination with other items, for example glass beads. Chronologically, such pendants were used in the Dacian environment from the 1st century BC, but they are more numerous in contexts dated to the 1st century AD. Similar ornaments were also used in the following centuries in different cultural areas, for example in the territory of the Przeworsk culture, among the communities belonging to the Carpic culture or in the Sarmatian environment. It can be therefore presumed that the use of the pendants in question had a “supra-regional” character. In pre-Roman Dacia, they are mostly encountered in the areas outside the Carpathians range, mainly in Dacian settlements on the Siret valley, whereas similar finds are quite scarce in Transylvania. More recently, the number of finds has increased due to several archaeological investigations. Some examples are provided by the investigations carried out in the garden of the medieval castle at Hunedoara, in south-western Transylvania, which unearthed a cult place used since the Early Iron Age for various ritual practices, including votive offerings and human cremations and inhumations. Regarding the function of these pendants, Pliny the Elder lists numerous medical or protective remedies based on mineral, vegetal or animal substances. In order to be efficient, these had to get in close contact with the “patient”, so different means were used to keep them attached to the body. These included different types of containers which could have been made of organic materials, for example leather or textiles, while others were made of more durable materials, for example metal. One of the better known examples is the *bullă*, which was used in the Etruscan and Roman environment. The bucket-shaped pendants more likely had fulfilled a similar role, holding medical and protective remedies of organic origin. Since they were lacking a lid, their contents could have been replaced according to the necessities. Their presumed apotropaic function is also supported by their association with strings of glass beads and other metal pieces. Aside from these pendants, some bracelets having a split middle or a small middle tube have been identified in pre-Roman Dacia, but also in other cultural areas. The small tubes were more likely used in the same way as the bucket-shaped pendants mentioned above. Various materials of mineral, vegetal, or animal origin could have been inserted to protect the owners of the respective bracelets (see Pliny the Elder, *Nat. Hist.* XXVIII. 9 and 47). Both the pendants and the bracelets were worn in a very visible manner, though their content, which aimed to offer protection, remained concealed. In both cases, the magical power of these remedies was augmented by the act of concealing them. Lastly, the widespread circulation of the bucket-shaped pendants was a result of individual mobility across the Dacian cultural area and also in the surrounding regions. This mobility allowed the circulation across time and space of knowledge and practices that seldom left behind archaeological traces.

1. Introducere

Alexandru “Șonea” Szentmiklosi este cunoscut ca un arheolog al epocii bronzului, iar săpăturile sale din marea așezare fortificată de la Cornești au dobândit faimă mondială¹. De aseme-

nea, salvarea pentru eternitate a numeroase vestigii ale Timișoarei otomane sau austriece i se datorează în bună măsură². Puțini cunosc însă “aventura”

12–14, 400084 Cluj-Napoca, Romania, aurelrustoiu@yahoo.com.

¹ Vezi de exemplu Szentmiklosi *et alii* 2011.

² Mare *et alii* 2014.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Str. M. Kogălnicenu

sa dacică, care a marcat și începutul prieteniei noastre. În vara anului 1987, în echipa de tineri timișoreni și localnici care săpau sub conducerea lui Florin Medeț pe cetatea dacică de la Cugir (jud. Alba), a apărut și Alexandru Szentmiklosi, zis „Șonea”. Începând din acea vară, între noi s-a înfiripat o prietenie care avea să dureze apoi până la dispariția sa, când soarta l-a luat înainte de vreme de lângă cei dragi și i-a hărăzit o călătorie în alte lumi (Fig. 1). Ne-am reîntâlnit și în anii următori, atât pe șantierele magistrului nostru Florin Medeț (cel de la Remetea Mare fiind unul de referință), cât și pe altele din Banat. Printre acestea, remarcabil a fost șantierul arheologic de la Divici (jud. Caraș-Severin) de unde am păstrat amândoi în suflète amintirea unor oameni și fapte memorabile. Alături de Marian Gumă, un alt mare savant trecut în neființă, am dezgropat din nou, împreună, taine arheologice datând din vremea dacilor istorici. Iată de ce, în acest volum dedicat memoriei lui Alexandru Szentmiklosi, ar fi potrivită prezentarea unor amulete folosite de daci și care au avut un caracter magic aparte. Este vorba de pandantivele în formă de căldărușă, frecvente mai ales în teritoriul estic al Daciei, dar care s-au răspândit și spre vest. Prilejul acestei analize îmi este oferit de descoperirea recentă a unui astfel de pandativ, undeva în sudul Transilvaniei, adică în aceeași zonă în care se află situată și cetatea dacică de la Cugir, locul în care ne-am întâlnit pentru prima dată în urmă cu peste trei decenii și care în geografia noastră spirituală ocupă o poziție privilegiată.

2. Un pandativ-căldărușă din sudul Transilvaniei

Pandativul la care mă refer face parte dintr-un lot de piese arheologice descoperit în urma unor detecții neautorizate și pe care l-am expertizat de curând la solicitarea Inspectoratului de Poliție al Județului Alba. Conform unor surse polițienești, cel puțin o parte dintre ele provin dintr-o cetate dacică³ din sudul Transilvaniei, probabil din cea de la Tilișca (jud. Sibiu). Lotul de piese menționat conține numeroase obiecte de podoabă sau accesorii vestimentare (fibule de diferite tipuri, lanțuri, cataramă etc), monede de argint grecești și romane, piese de uz casnic, obiecte de harnament etc. Toate la un loc indică proveniența

³ Folosesc termenul “dacic” nu ca determinativ etnic, ci în sensul orizontului cultural-cronologic care urmează “orizontului celtic” din Transilvania. Vezi printre altele Rustoiu 2019, 27–31.

acestora dintr-un sit dacic datat în perioada sec. II a. Chr. – I p. Chr.

Pandativul în formă de căldărușă (Fig. 2/1) a fost realizat din tablă subțire de fier, este de formă cilindrică, iar toarta este ruptă probabil din vechime. Pereții și fundul au fost realizate din două bucăți diferite de tablă, fiind apoi asamblate prin martelare cu ciocanul. Toarta a fost sudată ulterior de corpul căldărușei. Dimensiunile: înălțimea – 19,5 mm; diametrul – 15 mm.

3. Pandantivele-căldărușă în Dacia pre-romană

În urmă cu mai bine de două decenii, când am publicat cartea referitoare la metalurgia bronzului și produsele sale din Dacia preromană, remarcam faptul că printre pandantivele cunoscute în regiunea respectivă se numără și un tip de piese (realizate din bronz sau din fier, foarte rar din aur) care au o formă de “căldărușă” sau găleată în miniatură⁴ (Fig. 2/6–12).

Ele au fost purtate la gât, uneori în combinație cu alte piese (spre exemplu cu mărgelile de sticlă), după cum o demonstrează inventarele unor inhumări de copii de la Brad (jud. Bacău)⁵, la est de Carpați (Fig. 3). În același mod au fost utilizate și în mediul sarmatic, unde însă au fost descoperite și pandantive agățate la încheietura mâinii⁶.

Cronologic, astfel de piese au fost utilizate în spațiul dacic încă din sec. I a. Chr., fiind însă mai numeroase în contexte arheologice datate pe parcursul veacului următor⁷. Ele au fost apoi folosite și în secolele următoare, în zone culturale diferite, cum a fost aria culturii Przeworsk, spațiul culturii carpice⁸, al culturii “Militari-Chilia”⁹ al culturii sarmatice¹⁰ sau al culturii “Sântana de Mureș – Cherniakhov”¹¹. Sporadic apar și în mediul culturii Poienesti-Lukasheuka¹². În sfârșit, astfel de piese provin și din inventare funerare ale necropolei de la Zemlin, atât din morminte atribuite culturii

⁴ Rustoiu 1996, 125, Tip 5. În mediul sarmatic sunt documentate uneori și piese realizate din aur: Bărcă 2006, 133. Referindu-se la pandantivele-căldărușă din mediul dacic, Bărcă 2019, 54, nota 79 nu menționează alte exemplare în afara celor amintite în Rustoiu 1996, ignorând o serie de descoperiri noi, cum sunt de exemplu cele de la Hunedoara (vezi mai jos).

⁵ Ursachi 1995, Pl. 361–362.

⁶ Bărcă 2006, 133.

⁷ Rustoiu 1996, 125; Rustoiu 2002, 106, 109.

⁸ Bichir 1973, 119; Ioniță-Ursachi 1988, 93.

⁹ Bichir 1984, 53–54.

¹⁰ Bărcă 2006, 133–134; Bărcă 2019.

¹¹ Ciobanu-Dergaciova 2015, 181.

¹² Babeș 1993, 113.

Przeworsk, cât și din complexe aparținând culturii “dacice”¹³. Prin urmare, aceste pandantive au avut un caracter “supra-regional”.

În Dacia preromană, ele se cunoșteau mai ales în zona extracarpatică a României, cu precădere în așezările dacice de pe Valea Siretului (Brad – Fig. 2/9–12, Răcătău, Poiana)¹⁴, dar și la sud de Carpați (Ocnița – Fig. 2/6–7, Popești, Crășani)¹⁵, în Transilvania constituind apariții mai rare. Un astfel de pandativ, ornamentat pe pereții exteriori cu o rețea de linii incizate cu finețe (Fig. 2/8), fusese descoperit în așezarea de la Merești (jud. Harghita)¹⁶.

Între timp numărul pieselor de acest fel a crescut în urma investigațiilor arheologice mai recente. Menționez două exemplare din fier descoperite în zona turnului-locuință din cetatea dacică de la Ardeu¹⁷, două piese de fier și una de aur din necropola din imediata apropiere a cetății dacice de la Malaja Kopanija, pe Tisa superioară, în Ucraina Transcarpatică¹⁸. De asemenea, la Hunedoara, în sud-vestul Transilvaniei, în grădina castelului medieval, a fost identificat un loc de cult, folosit încă din prima vârstă a fierului, în care au fost practicate ritualuri diverse, de la depuneri votive, la incinerări și inhumări umane. În a doua parte a sec. I p. Chr. în locul respectiv au fost inumați copii, majoritatea dintre aceștia având asupra lor obiecte de port personale¹⁹. Printre acestea se numără și pandantive în formă de “căldărușă” din fier sau bronz²⁰ (Fig. 2/2–5). Unul dintre acestea este ornamentat cu linii în zig-zag, formând un șir de romburi. Altele se asociază cu mărgelile de sticlă sau alte piese metalice.

Iată deci, că astfel de pandantive, deși mai puține, sunt prezente și în Transilvania. Difuziunea lor pe spații largi (Fig. 4) indică faptul că între diferitele regiuni ale Daciei au existat conexiuni la distanță, că aceste legături au fost determinate de mobilitatea individuală a unor persoane și, în

sfârșit, că această circulație umană a generat și transferul în spațiu, inter-comunitar, al unor bunuri culturale²¹. Aceste bunuri culturale nu au fost doar cele vizibile arheologic, ci au fost reprezentate și de altele “invizibile”, mobilitatea umană contribuind la transferul unor cunoștințe, tehnologii, credințe și practici spirituale²². De aceea, în legătură cu pandantivele în discuție, trebuie să ne întrebăm care a fost funcționalitatea lor concretă. Deslușirea acestor aspecte ne poate ajuta să înțelegem mai bine caracterul supra-regional al acestui tip de piese.

4. Puterea magică ascunsă a amuletelor

Amuletele au constituit în toate epocile, încă de la apariția omului “modern”, instrumente puternice de protecție împotriva “răului” din mediul înconjurător. Se afirmă adesea că ele au avut (și încă mai au pentru unele comunități sau indivizi), rol apotropaic. Termenul grecesc de *apotropaion* (plural *apotropaia*) își are originea în verbul *aprotropein*, care înseamnă a respinge, a evita. Acest termen desemnează un câmp larg de ritualuri protective care, așa cum observă Christopher A. Faraone, suprapune într-o anumită măsură sensul termenului de talisman. Acesta din urmă se referă la amulete care au fost consacrate ritual și care au o putere protectivă: “The key feature of a *talisman* is its consecrated or numinous state which allows it to protect by its mere presence, even if, as is so often the case, it is hidden...; an *apotropaion* on the other hand is usually displayed openly..., and its goal is to avert or frighten off human and superhuman evildoers”²³.

Prin urmare *apotropaion* se referă la acțiuni și ritualuri magice îndreptate împotriva unor pericole definite, conștientizate, existente deja în lumea înconjurătoare: spirite malefice, vrăjitoare rele, războaie, boli, catastrofe naturale, animale malefice, deochi etc. Toate aceste ritualuri exprimă fricile cotidiene care bântuie o comunitate la un moment dat²⁴. De asemenea, amuletele, ca instrumente de luptă contra răului sunt, în funcție de natura răului, fie vizibile pentru toată lumea, fie ascunse de privitori, dar cu toate acestea cu efect magic puternic. Spre exemplu, talismanele care au menirea de a apăra de deochi sunt vizibile tocmai pentru că ele trebuie să distragă atenția “ochiului rău”²⁵. Cu totul

¹³ Budinský-Krička – Lamiová-Schmiedlová 1990, 294.

¹⁴ Ursachi 1995, 244; Căpitanu 1989, 103, fig. 11/16–19; Vulpe-Vulpe 1927–1932, 329, fig. 109/25–27.

¹⁵ Berciu 1981, pl. 91/4–5; Vulpe 1976, 198, 208, fig. 5/10, 6/24.

¹⁶ Crișan 2000, pl. 111/12.

¹⁷ Informații Iosif Vasile Ferencz, pentru care îi mulțumesc călduros.

¹⁸ Kotigoroško 2015, 139.

¹⁹ Din păcate săpăturile din acest sit nu au fost realizate cu profesionalism, de aceea unele informații furnizate de autorii săpăturilor sunt controversate. Vezi în acest sens observațiile pe care le-am formulat în Rustoiu 2016, 321, nota 15.

²⁰ Sirbu *et alii* 2007, Fig. 34/1–2, 36/7, 37/9, 38, 10, 13–14.

²¹ Vezi printre altele Rustoiu 2002, 110–112.

²² Vezi Venclová 2002, 74–75; Rustoiu 2002, 77–82; Rustoiu 2008, 99–134.

²³ Faraone 1994, 272.

²⁴ Vezi pe larg Rustoiu 2019.

²⁵ O definiție cuprinzătoare a deochiului a fost elaborată pe la începutul sec. al XIX-lea de cărturarul român vornicul

alta e situația când acțiunea magică este îndreptată împotriva răului invizibil, cum sunt spre exemplu “agenții” malefici care provoacă bolile.

În ceea ce privește funcționalitatea pandantivelor-căldărușă, Plinius cel Bătrân ne oferă o serie de sugestii necesare descifrării rostului pieselor respective. Autorul latin enumeră numeroase remedii medicale sau protective reprezentate de substanțe minerale, vegetale sau animale. Pentru a fi în contact cu persoanele care trebuiau protejate, aceste substanțe erau introduse în diverse ambalaje atâr-nate pe corp. Unele dintre aceste ambalaje puteau fi din materiale organice, spre exemplu pungulițe de piele. Alte ambalaje erau confecționate din metal. În acest sens, printre exemplele elocvente se numără *bulla*, una dintre cele mai caracteristice amulete etrusco-italice. Acestea aveau o formă sferoidală, goale pe dinăuntru, fiind confecționate din două discuri convexe de metal, lipite una de alta. În interior erau introduse substanțe terapeutice sau diverse alte materiale cu rol apotropaic (Fig. 5). În unele situații s-a constatat existența unor rășini sau a chihlimbarului. De asemenea, a fost identificată și o *bulla* având în interior o lamelă de argint inscripționată cu o formulă magică. Aceste *bullae* erau purtate de copii până la 17 ani, când aceștia treceau de la stadiul de *puer* la cel de *juuenis*. Atunci *bullae*-le erau consacrate zeilor Lari, iar tinerii schimbau toga pretextă cu cea virilă²⁶.

Astfel de *bullae* au fost descoperite și în Dacia romană²⁷. Menționez în acest sens mai multe morminte de incinerare și de înhumare din necropola de la Alba Iulia – Dealul Furcilor (Podei). În cazul mormintelor de înhumare, piesele au fost găsite în zona gâtului, indicând din nou modul lor de purtare²⁸.

Iordache Goleșcu (1768–1848): “Deochez înseamnă că vatăm oarece cu ochii, cu vederea, cu uitătura. Adică uitându-mă la oarece, se vatămă acel lucru atât de rău și pătimește atât de mult, încât de este copil sau vreo vită, peșin se îmbolnăvește și moare. De este sticlă, crapă plesnește. De este vas de pământ, se sfărâmă, se sparge. De este casă, se prăpădește. De este vie, se strică vița cu totul, de nu mai dă rod. Și alte multe asemenea zic pentru dăochiat, încât nu e de crezut; dar se întâmplă cu adevărat de multe ori mari boli, mari vătămări și mari stricăciuni, mai ales și mai des la copii...Ca să nu se dăocheze copii, obișnuiesc doicile de atârna la capul copiilor usturoi sau un semn de postav roșu, sau vreun ban mare de argint, de aur, sau scule frumoase, care se zic semne de dăochiat, ca, uitându-se cel ce dăoache la copil, să vadă mai întâi acele semne. Și, așa, mergând vederea, uitătura, mai întâi la acele semne, se risipește pe acolo veninul deochiului și scapă copilul (apud Candrea 1999, 206–207).

²⁶ Dasen 2003, 283–285.

²⁷ Benea 2002–2003, 141–142.

²⁸ Bolog 2017, 245. Vezi și Bolog – Bounegru 2012.

Pandantivele “căldărușă” aveau probabil același rol de a stoca diverse remedii medicale și protective de natură organică. Fiind niște “ambalaje” deschise, aceste materii puteau fi înlocuite în funcție de necesități. În cazul unor descoperiri din mediul sarmatic s-a constatat adesea că interiorul acestor pandantive conțineau diverse reziduri organice de culoare albă și chiar fragmente de lână²⁹, fapt care confirmă odată în plus această ipoteză.

Pentru funcționalitatea lor apotropaică, este semnificativă și asocierea în salbe purtate la gât a pandantivelor “căldărușă” cu mărgelile de sticlă (arme puternice împotriva deochiului) sau cu alte tipuri de piese metalice.

În afară de aceste pandantive, tot la Hunedoara, au fost identificate o serie de brățări având partea mediană despăcată sau prevăzută cu un soi de manșoane goale pe interior³⁰ (Fig. 6). Astfel de piese au mai fost documentate în contexte funerare sau în așezări din spații culturale și în intervale de timp diferite. Ele se cunosc spre exemplu în aria culturii bastarnice de la răsărit de Carpați în La Tène târziu, în zonele locuite de scordisci în aceeași perioadă³¹ sau mai târziu în primele secole ale erei noi în mediul provincial roman³². Manșoanele brățărilor în discuție au servit probabil aceluiași scop ca și pandantivele la care m-am referit anterior. În ele puteau fi introduse diverse materiale de origine minerală, vegetală sau animală cu menirea de a-i proteja pe posesorii brățărilor respective.

Iată ce consemnează Plinius cel Bătrân (*Nat. Hist.* XXVIII, 9 și 47): “...Primul dinte căzut al unui băiat, cu condiția să nu fi atins pământul, pus într-o brățară și purtat mereu pe braț previne durerile de uter...” și “...se mai spune că nu se îmbolnăvesc de conjunctivită cei care poartă o limbă de vulpe într-o brățară...”³³

Atât pandantivele, cât și brățările, erau vizibile pentru orice observator din exterior, dar conținutul, instrumentul de apărare, rămânea ascuns privirii celorlalți. În aceste cazuri, puterea magică a remediilor respective consta tocmai în forța ascunsă a acestora.

²⁹ Bărcă 2006, 133 cu bibliografia. Din lucrarea lui Bărcă nu e clar dacă s-au efectuat analize chimice asupra conținutului pandantivelor sau dacă e vorba de impresiile exprimate de diverși arheologi din spațiul ex-sovietic.

³⁰ Sirbu *et alii* 2007, Fig. 36/13, 37/2, 10.

³¹ Popović 1999, 48–51, Fig. 3.

³² O brățară cu manșon aflată în inventarele Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva pe care în Rustoiu 1996, Fig. 42 o consideram ca provenind din cetatea dacică de la Costești, a fost descoperită în realitate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: vezi Bajusz – Peșan 2014, 44–48.

³³ Traducere Costa 2004.

5. Concluzii

În concluzie, pandantivele-căldărușă din Dacia preromană au constituit recipiente, ambalaje, pentru o serie de substanțe cu rol apotropaic. S-a constatat faptul că ele sunt asociate mai ales cu femeii și copii, personajele cele mai vulnerabile din cadrul unei comunități arhaice tradiționale. Există însă și excepții. Trei astfel de pandantive au fost descoperite la Popești (jud. Călărași), într-un mormânt tumular de incinerare având în inventar o panoplie de arme³⁴, fapt care indică utilizarea acestui gen de amulete de un spectru mai larg de “consumatori”.

Rolul lor magic a determinat și răspândirea largă a acestor amulete. Difuziunea lor s-a datorat unei mobilități individuale manifestate în cadrul ariei culturale dacice, precum și între ariile culturale învecinate. Această mobilitate a permis transferul în spațiu și timp a unor cunoștințe și practici care nu au lăsat de obicei urme arheologice. În unele cazuri însă, cum se întâmplă cu pandantivele-căldărușă, recipientele substanțelor cu puteri magice ne permit reconstituirea măcar în parte a acestui univers spiritual “ascuns”, specific vremurilor trecute.

BIBLIOGRAFIE

- Babeș 1993
M. Babeș, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn (1993).
- Bajusz – Peșan 2014
M. Bajusz, A. Peșan, Two bronze bracelets with looped and twisted ends from the notes of Tégla István. *ReDIVA – The Postgraduate Journal of Ancient History and Archaeology* 2 (2014), 41–52.
- Bărcă 2006
V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmății în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca (2006).
- Bărcă 2019
V. Bărcă, Pandantivele-căldărușă din mediul sarmatic. Observații pe marginea originii, datării și utilizării lor. (C. Croitoru), *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, București-Galați (2019), 43–75.
- Benea 2002–2003
D. Benea, Despre pandantivul de tip *bulla* din provincia Dacia. *Analele Banatului s.n.* 10–11, 1 (2002–2003), 141–146.
- Berciu 1981
D. Berciu, *Buridava dacică*, București (1981).
- Bichir 1973
Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București (1973).
- Bichir 1984
Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București (1984).
- Bolog 2017
A. C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor – “Podei” (campaniile 2008–2012)*, Cluj-Napoca (2017).
- Bolog – Bounegru 2012
A. C. Bolog, G. Bounegru, About the *bulla* type pendants discovered at Apulum. *Terra Sebus* 4 (2012), 225–236.
- Budinský-Krička – Lamiová-Schmiedlová 1990
V. Budinský-Krička, M. Lamiová-Schmiedlová, A late 1st century BC – 2nd century AD cemetery at Zemplin. *Slovenska archeologia* 38, 2 (1990), 245–344.
- Candrea 1999
I.-A. Candrea, *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, Iași (1999).
- Căpitanu 1989
V. Căpitanu, Obiecte de podoabă și piese vestimentare descoperite în dăva de la Răcătau, jud. Bacău. *Carpica* 20 (1989), 97–124.
- Ciobanu – Dergaciova 2015
L. Ciobanu, L. Dergaciova, Piese de podoabă din epoca romană târzie provenind din spațiul Pruto-Nistrian. *Revista istorică s.n.* 11, 1–2 (2015), 176–182.
- Costa 2004
I. Costa, *Plinius, Naturalis Historia, vol. V, Ediție îngrijită de...*, Iași (2004).
- Crișan 2000
V. Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe (2000).
- Dasen 2003
V. Dasen, Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain. *Latomus* 62, 2 (2003), 275–289.
- Faraone 1994
C. A. Faraone, Talismans and Trojan Horses: Guardian statues in Ancient Greek myth and ritual. *Cambridge Archaeological Journal* 4, 2 (1994), 270–289.
- Ioniță – Ursachi 1988
I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași (1988).

³⁴ Vulpe 1976, 198, fig. 5/10, 6/24.

- Kotigoroško 2015
V. Kotigoroško, *Centrul sacral al Tisei superioare în epoca La Tène-ului târziu*, Ujgorod (2015).
- Mare et alii 2014
M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, Rescue excavation in the site „Timișoara –Square 700”. City Business Centre, building D. *Banatica* 24 (2014), 179–208.
- Popović 1999
P. Popović, The Scordisci and the Bastarnae. (M. Garasanin et alii), *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J.C. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Tr.Severin (September-October 1998)*, Beograd (1999), 47–54.
- Rustoiu 1996
A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica 15, București (1996).
- Rustoiu 2002
A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca (2002).
- Rustoiu 2008
A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca (2008).
- Rustoiu 2016
A. Rustoiu, Settlements of life and death: Human interments in late Iron Age sites from the Sighișoara region (Mureș county, Romania). (S.-C. Ailincăi), *Settlements of Life and Death. Studies from Prehistory to Middle Ages. Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 25th–28th of May 2016*, Cluj-Napoca (2016), 313–330.
- Rustoiu 2019
A. Rustoiu, *Archaeological explorations of magic and witchcraft in Iron Age Transylvania*, Cluj-Napoca (2019).
- Sîrbu et alii 2007
V. Sîrbu, S. A. Luca, C. Roman, S. Purece, D. Diaconescu, N. Cerișer, *The Dacian vestiges in Hunedoara*, Sibiu (2007).
- Szentmiklosi et alii 2011
Al. Szentmiklosi, S. B. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?. *Antiquity* 85 (2011), 819–838.
- Ursachi 1995
V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București (1995).
- Venclová 2002
N. Venclová, External contacts: visible and invisible. (A. Lang, V. Salač), *Fernkontakte in der Eisenzeit*, Praha (2002), 72–82.
- Vulpe – Vulpe 1927–1932
R. Vulpe, E. Vulpe, Les fouilles de Poiana. *Dacia* 3–4 (1927–1932), 253–351.
- Vulpe 1976
Al. Vulpe, La nécropole tumulaire gète de Popești. *Thraco-Dacia* 1 (1976), 193–215.

Fig. 1. O întâlnire cu Alexandru Szentmiklosi la Cluj în anul 2017. / A meeting with Alexandru Szentmiklosi at Cluj in 2017.

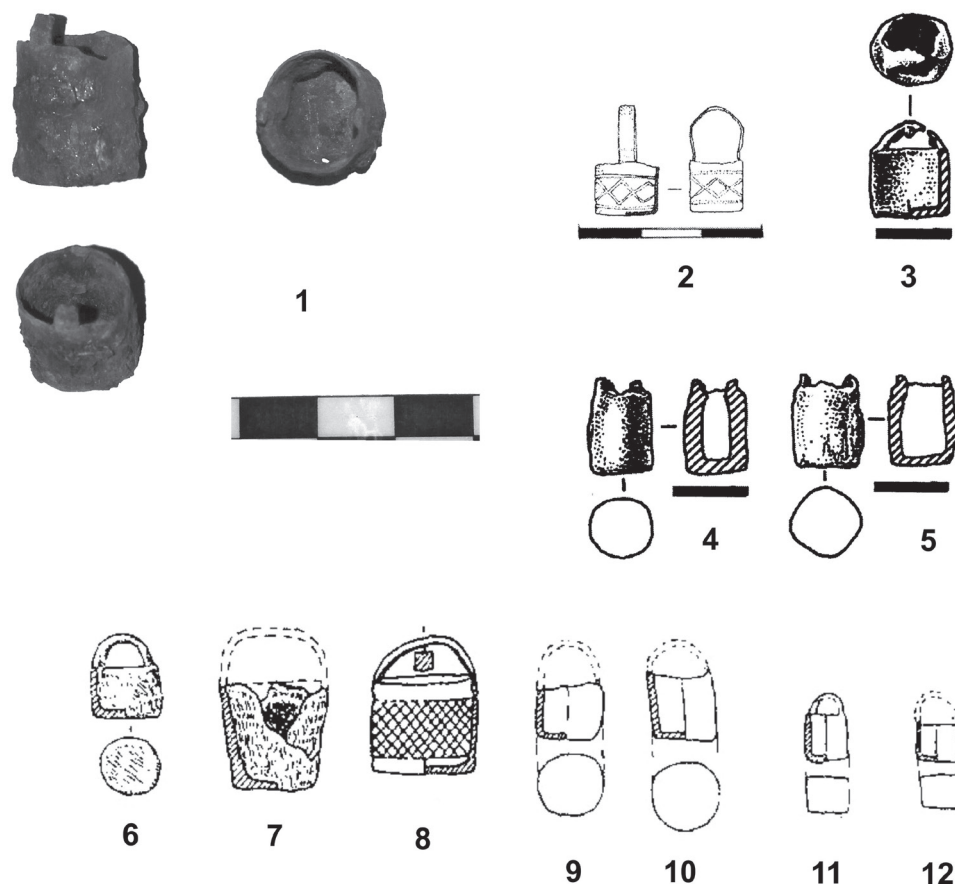

Fig. 2. Pandantive-căldărușă din bronz (2, 6-12) și fier (1, 3-5): 1 – Tilișca; 2-5 – Hunedoara – Grădina Castelului (după Sîrbu et alii 2007); 6-7 – Ocnița (după Berciu 1981); 8 – Merești (după Crișan 2000); 9-12 – Brad (după Ursachi 1995). / Bronze (2, 6-12), and iron bucket-shaped pendants (1, 3-5): 1 – Tilișca; 2-5 – Hunedoara – Grădina Castelului (after Sîrbu et alii 2007); 6-7 – Ocnița (after Berciu 1981); 8 – Merești (after Crișan 2000); 9-12 – Brad (after Ursachi 1995).

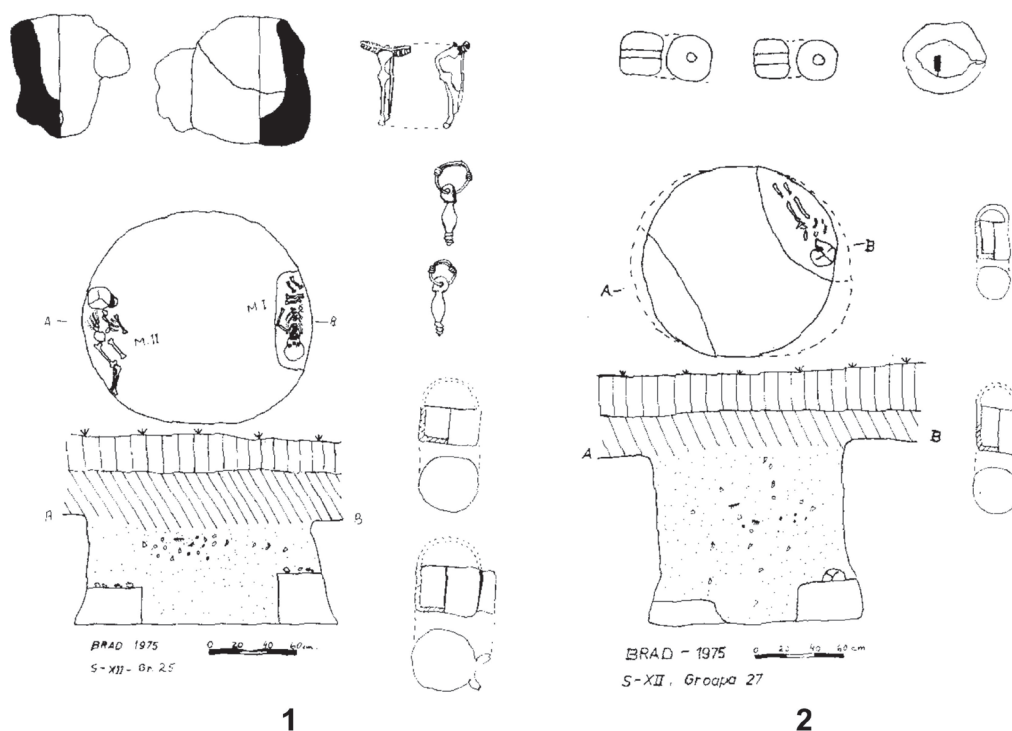

Fig. 3. Brad: 1-2 – Gropi cu inhumări de copii având la gât salbe de mărgelă și pandantive-căldărușă. / Brad: 1-2 – Pits containing infans inhumations with strings composed by glass beads and bucket-shaped pendants.

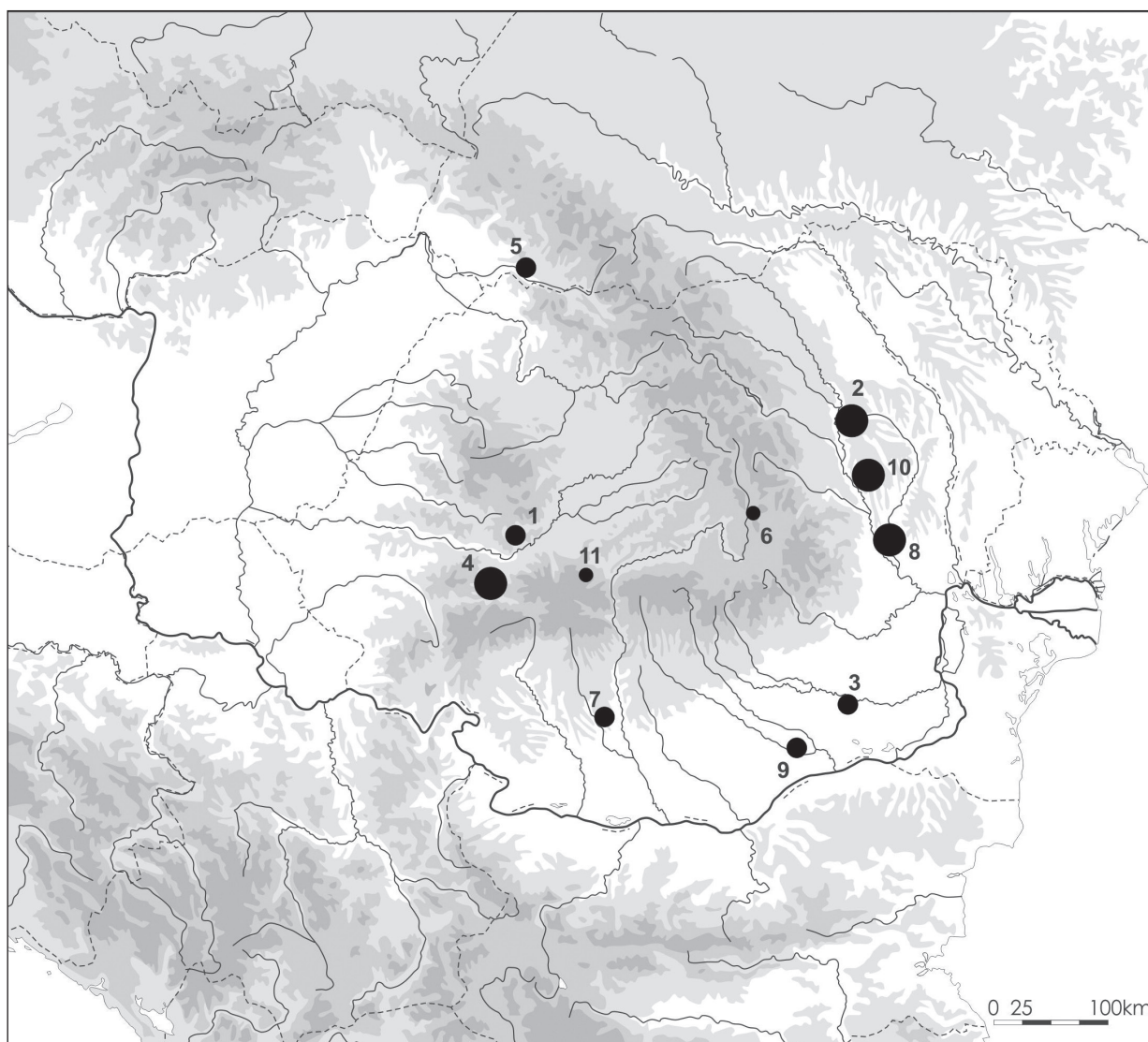

Fig. 4. Harta descoperirilor de pandantive-căldărușă menționate în text (puncte mici – 1 exemplar; puncte mijlocii – 2–3 exemplare; puncte mari – mai mult de 3 exemplare): 1 – Ardeu (jud. Hunedoara); 2 – Brad (jud. Bacău); 3 – Crășani (jud. Ialomița); 4 – Hunedoara (jud. Hunedoara); 5 – Malaja Kopanija (Ucraina Transcarpatică); 6 – Merești (jud. Harghita); 7 – Ocnița (jud. Vâlcea); 8 – Poiana-Tecuci (jud. Galați); 9 – Popești (jud. Călărași); 10 – Răcătău (jud. Bacău); 11 – Tilișca (jud. Sibiu)? / Distribution map of the bucket-shaped pendants mentioned in the text (small dots – 1 item; middle dots – 2–3 items; big dots – more than 3 items): 1 – Ardeu (jud. Hunedoara); 2 – Brad (jud. Bacău); 3 – Crășani (jud. Ialomița); 4 – Hunedoara (jud. Hunedoara); 5 – Malaja Kopanija (Ucraina Transcarpatică); 6 – Merești (jud. Harghita); 7 – Ocnița (jud. Vâlcea); 8 – Poiana-Tecuci (jud. Galați); 9 – Popești (jud. Călărași); 10 – Răcătău (jud. Bacău); 11 – Tilișca (jud. Sibiu)?

Fig. 5. Altar din epoca augusteică de la Roma ilustrând bulae (după Dasen 2003). / Altar of the Augustan age from Rome showing images of the bulae (after Dasen 2003).

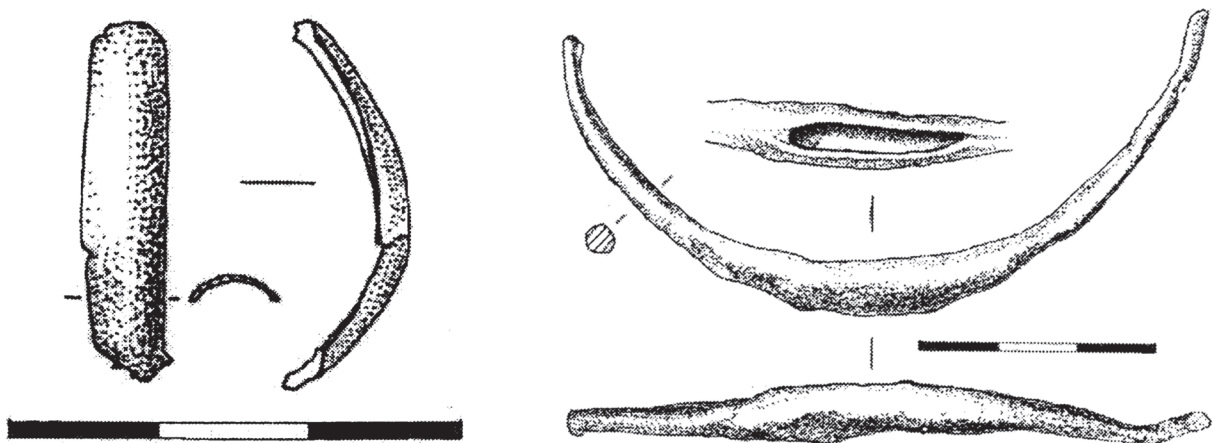

Fig. 6. Brățări de argint (stânga) și fier (dreapta) cu tuburi în care erau păstrate substanțe apotropaice de la Hunedoara-Grădina castelului (după Sirbu et alii 2007). / Silver (left) and iron (right) bracelets with tubes for holding apotropaic substances from Hunedoara-Grădina castelului (after Sirbu et alii 2007).

EPIGRAPHIC NOTES ON TWO BILINGUAL INSCRIPTIONS IN THE NATIONAL MUSEUM OF BANAT (IDR III/1 170 AND 178)

Amy Hendricks*, Rebecca Moorman**, Nathaniel E. Greene*,
R. Jesse Pruett***, Jeremy M. Hutton****

Keywords: Palmyrene Aramaic; Palmyrene epigraphy; Latin epigraphy; bilingualism; translation in antiquity
Cuvinte cheie: Aramaică palmiriană, epigrafie palmiriană, epigrafie latină, biligvism, traduceri în antichitate

(Abstract)

There have been six inscriptions exhibiting Palmyrene Aramaic script discovered in Romania (Roman Dacia). This article surveys all six, focusing on two fragments of bilingual inscriptions that were unearthed at the Roman-period site of Tibiscum (IDR III/1 170 and 178). This article provides a line-by-line analysis of both texts, offering a detailed analysis of the scripts of both and offering a new reconstruction of IDR III/1 170. We argue that the revised reading of Aramaic line 1 as *br tym[]* ("son of Taym[ē]") requires a reevaluation of the Latin portion of individuals named in the inscription. The deceased individual remains unnamed, but his father was named Taymē (according to the Aramaic portion). This was not, however, the same *Themhes* who dedicated the inscription (according to Latin line 3') and was the brother of the deceased. Our detailed analysis of both epigraphs' scripts demonstrates that they belonged to two different inscriptions.

Introduction:

Palmyrene Inscriptions in Dacia

It is widely known that men from Palmyra, Syria, were among the many soldiers who served in the Roman army in Dacia.¹ The testimony extends from archaeological materials and iconographic sources (such as Trajan's Column in Rome²) to epigraphic texts. The earliest epigraphs mentioning Palmyrene soldiers were discovered in Porolissum (near modern Zalău, Sălaj County),

in Cășeu (ca. 40 km east of Porolissum, in Cluj County), and in Tibiscum (near modern-day Jupa and Caransebeș, Caraș-Severin County). Three, perhaps four, military diplomas dating 120–126 CE record the names of certain *Palmyreni Sagittarii (ex Syria)* ("Palmyrene archers [from Syria]") who had fulfilled their obligations to military service and were being granted citizenship as a result.³ Subsequent to the inscription of these diplomas, Palmyrene soldiers and veterans left dozens of inscriptions scattered across the Dacian countryside, largely concentrated in the army forts where they served (Tibiscum, Porolissum)⁴ and in the civilian-populated cities where they retired afterward: Potaissa (modern Turda, Cluj County) and, in greater numbers, the *colonia* Ulpia Traiana Sarmizegetusa (modern Sarmizegetusa, Hunedoara County).⁵

* Ph.D., Independent Scholar, e-mails: amy.hendricks@wisc.edu; nedwardgreene@gmail.com

** Assistant Professor in Latin Literature, University of Toronto Mississauga (Toronto, Canada), e-mail: rebecca.moorman@utoronto.ca

*** Ph.D. Candidate, University of Wisconsin–Madison (Madison, WI, USA), e-mail: rpruett@wisc.edu

**** Professor of Classical Hebrew Language and Biblical Literature, University of Wisconsin–Madison (Madison, WI, USA); Research Fellow, University of the Free State (Bloemfontein, South Africa), e-mail: jmhutton@wisc.edu

¹ See, e.g., Piso 1985; Piso-Țentea 2011; 2014; Țentea 2011; 2012a; 2012b; Crețulescu-Mureșan 2013, 55–58.

² This evidence, though, is subject to alternate interpretations. Some (e.g., Haynes 2013, 292–296) have pointed out that without clear captioning, it is hazardous to assume a definitive correspondence between the archers portrayed in several panels and the Palmyrene archers who were recruited under Trajan and Hadrian in the early 2nd c. CE (101–102, 105–106, 117–118 CE) to serve in the army's auxiliary forces.

³ See IDR I, 5 (120 CE, from Cășeu in Cluj County); IDR I, 8 and 9 (126 CE, from Tibiscum); and likely IDR I, 6 (from Porolissum, also 120 CE), where only *Syria* is preserved; see also Russu 1969, 173; Petolescu 1979; and Le Roux 1986, 358–360.

⁴ Reuter 1999, 394–398, esp. 394.

⁵ For evidence from Potaissa, see, e.g., CIL 3.907 = 3.7693; see also Russu 1969, 173–174; and Reuter 1999, 556 no. 198: the inscription was set up by *BOLHAS BANNAEI VET(eranus) EX N(umero) PALMVR(enorum)* and his wife *AEL(ia) DOMESTICA* for members of their household. For

For the most part, the surviving epigraphs commemorating these individuals were written in Latin. Analysis of the monolingual Latin inscriptions commemorating Palmyrene soldiers and their families, recording dedications to deities, and celebrating public munificence would outstrip the limitations of the current venue. Instead, in the present study we concern ourselves with the epigraphs that exhibit Palmyrene Aramaic script and language. Only six such inscriptions clearly exhibiting Palmyrene language and script (two monolingual Aramaic and four bilingual Latin-Aramaic) have been discovered in Dacia.

Of these six epigraphs, two are monolingual Aramaic, and contain only Palmyrene script. The first of these was published in Romanian by Maria Petrovsky and Volker Wollmann in 1979.⁶ Silviu Sanie offered an analysis in French in 1981, without a definitive registration number, calling it only “Fr.” (which Adrian Ardeț has identified to us as meaning “Fragment”; see fig. 1).⁷ The small fragment contained portions of two lines of Aramaic script, although it may originally have been part of a bilingual Latin-Aramaic inscription; if it was, any sign of the accompanying Latin text is missing. This fragment is not currently held in either the National Museum of Banat’s holdings, nor is it located in the collection of the Museum in Caransebeș.⁸ We have been unable to discover its current location. The second monolingual Palmyrene inscription from Dacia was discovered at Porolissum in 2002. It went unidentified as such until Dr. Dan Deac, a Researcher at the Muzeul Județean de Istorie și Artă (County Museum of

History and Art), came across the ostrakon while performing an inventory of pottery sherds from Porolissum in the museum’s inventory (inv. no. MJIAZ CC 799/2002; see fig. 2). He contacted Hutton with photographs of the sherd on which the inscription appears. The reading, [...] *gnx*⁹ (probably meaning “crater,” “symposium,” followed by an unidentifiable grapheme) would seem to point toward the religious celebrations that must have remained in practice in the context of the *Numerus Palmyrenorum Porolissensis*.⁹

Two other epigraphs of this small collection are well known among both Classicists and Semitists. These are the bilingual Guras inscription (*IDR* III/1 154; see fig. 3),¹⁰ discovered in Tibiscum during the 19th century, and the Neses inscription (*IDR* III/1 167; see fig. 4),¹¹ deriving from the same locale, but discovered only in 1967. The latter, like the first inscription discussed below, was likely found in secondary context in the *principia* of the large fort.¹² J. M. Hutton and N. E. Greene inspected and photographed both of these bilingual inscriptions during a visit to the National Museum of Banat (Timișoara, Romania) on June 10, 2016. They performed Reflectance Transformation Imaging (RTI) on *IDR* III/1 154, which resulted in an emended reading of the inscription’s Aramaic portion. Instead of Torma’s original reading,

gwr’ ydy hptyn
Gurā’ (son of) Yadday, Optio

Hutton and Greene read the final word as *hptyw*.¹³ Although this rereading produces the same translation, its import lies in the conclusion that the Palmyrene inscription was reproducing the phonology of the Latin loanword *optio* rather than the Greek pronunciation ὀπτίων, to which previous interpreters had traced the Aramaic spelling,

⁹ Hutton 2019.

¹⁰ *IDR* III/1 154 = *PAT* 0251 = *CIL* 3.7999 = *CIS* 3906 = *HNE*: 482 d. γ4. *Editio princeps*: Torma 1882, 120–122, no. 72; see also Nöldeke 1890; Moga-Russu 1974, 59–60, no. 30; Sanie 1981, 361 and photograph in fig. 1/1; Țeposu Marinescu 1982, 175 no. 58; Reuter 1999, 534 no. 164; Adams 2003, 255–256 no. 7; Kaizer 2004, 565; Hutton-Greene 2016.

¹¹ *IDR* III/1, 167 = *PAT* 0994. *Editio princeps*: Sanie 1970a; see also Sanie 1970b, 240; Moga-Russu 1974, 70–73 no. 37; Sanie 1981, 360–361 and photograph in fig. 1/4 (*IDR* III/1 167 is incorrectly labeled in the caption); Țeposu Marinescu 1982, 134 no. 132; Reuter 1999, 533 no. 156; Adams 2003, 258 no. 11; Kaizer 2004, 565–566; Benea-Regep 2016, 340 no. 24; Hutton-Greene 2018.

¹² Benea-Regep 2016, 327 and n. 39.

¹³ Hutton-Greene 2016, 297–299.

Sarmizegetusa as a planned *colonia*, see Haynes 2013, 349. Palmyrene veterans are recorded at Sarmizegetusa: In particular, we note the multiple mentions of *P(ublius) A(elius) THEIMES*, who was involved in the civic and religious life of the city (*IDR* III/2 18; 152; 369–370). This Theimes was a *VET(eranus)* from a century of the *C[OH(ortis) I] VINDEL(icorum)* (*IDR* III/2 369, see also 370), based in Tibiscum. Haynes (2013, 349 n. 75) notes that Apulum (modern Alba Iulia, Alba County) has also yielded record of a *VET(eranus)* from the decurione of the *AL(ae) II PANN(oniorum)* who served as a *DEC(urio)* in *COL(oniae) DAC(icae)* (i.e., Ulpia Traiana Sarmizegetusa), among other polities (*CIL* 3.1100 = *IDR* III/5.1 253).

⁶ *Editio princeps*: Petrovsky-Wollmann 1979, 261–262 no. 9, fig. 11.

⁷ Sanie 1981, esp. 359–360; photograph and copy in fig. 1/5a, 5b; see also Petolescu 2005, 118 no. 226. We thank Dr. Adrian Ardeț for his personal communication in April, 2018.

⁸ Greene and Hutton (Hutton-Greene 2016, 294) mistakenly identified its location in Caransebeș in an earlier publication; subsequent searching with Ardeț did not turn up the inscription.

putatively with a final *nun*. Accordingly, they showed that the Palmyrene soldiers were working with the Latin loanword without the mediating influence of Greek.

Hutton and Greene's investigation of *IDR* III/1 167 (also performed on June 10, 2016) led to a similarly detailed rereading of the Aramaic in that inscription. Although they did not perform RTI on that inscription, their photography revealed a new reading on line two. They were able to fill in the earlier reading of Sanie,¹⁴ who read:

lnš' [.] w [.] w n
For Nēšā' [.] × [x] × x

Hutton and Greene found conclusive proof supporting Sanie's reading, adding a *he* in the third-to-last position, and justifying the reading:

lnš' [']^c h' whwn
For Nēšā', their [br]other

Again, a relatively minor rereading with the benefit of technical photography yielded disproportionate results: Greene and Hutton concluded that the Aramaic portion of the inscription mirrored the information contained in the Latin portion much more closely than was traditionally understood. As a result, it is possible to identify the abbreviation *FBMP* in Latin line 6 as indicating the dative singular *F(ratri)* (thus, "for their brother, well-deserving, they placed [it]") rather than as the nominative plural *F(ratres)* ("[His] brothers ... placed [it]").

These advances in reading the Aramaic portions of the Latin-Aramaic bilinguals found in Dacia through the use of more developed technical photography fuel the present article. In the following two sections, we treat the two remaining Palmyrene bilingual inscriptions, both of which were found during excavations at Tibiscum. We offer a new reading of the Aramaic portion of *IDR* III/1 170, along with making some observations regarding the layout of the stele's Latin portion. Finally, we summarize previous scholarship on *IDR* III/1 178, and make a few epigraphic observations concerning its script and layout.

IDR III/1 170: The Present Condition of the Themhes Bilingual

Sometime before 1974, when this inscription was first published, the object was discovered

during excavations conducted by Marius Moga. Doina Benea and Simona Regep have suggested that it likely was discovered in 1969–1970; they have identified its likely find spot as the *principia* of the army fortress.¹⁵ The inscription on this object contains four distinct lines of Latin text, followed by one visible line of Aramaic (*IDR* III/1 170; see fig. 5);¹⁶ the remaining text indicates that the epigraph was originally part of a somewhat larger funerary plaque. The extant fragment measures approximately 30 cm in width × 24 cm in height. Because we do not have an edge or border of the original text's frame, we are unable to ascertain the object's original dimensions or the size of the panel containing the text. Lightly incised ruling lines across the top and bottom and through the middle of each line provide evidence for the professional manufacture of the inscription. So too do the relatively even spacing between both lines and individual letters and the stylized serif font used to print the inscription. There are at least seven and up to nine distinct words visible in the Latin portion of the inscription, most of which are separated by interpuncts (word dividers). The photograph published in *IDR* makes the object's state immediately upon excavation hard to determine. Our detailed photography of the stele permits researchers much greater access to the current state of the fragment. Therefore, it is imperative to provide a new reading of the object, as well as more accurate measurements of the text's graphemes. Further, based on the damage that has occurred, as well as the questions raised by earlier treatments of the inscription, a new reading is necessary to clarify the extant letters and potential reconstructions of the text.

The reconstructed text on the drawing of the object in *IDR* reads as follows:

[PALMYREN]ORVM . VIX[IT]
[E]XEIS . MILI . ANNIS
[T]HEMHES . FRATRIBE
[NE MEREN]TI POS

Although all of the extant lines of text have suffered damage at each end, the top line of the Latin portion and the single (remaining?) line of

¹⁵ Benea-Regep 2016, 327 and n. 39.

¹⁶ *Editio princeps*: Moga-Russu 1974, no. 43; see also Petolescu 1975, 427; Sanie 1976, 402 no. 4 (photo: 400 no. 3); Petolescu 1980, 118–119; Sanie 1981, 360 fig. 1/3 (the photo has been mislabeled); Petolescu 1981, 611 no. 71. Besides *IDR*, the text has been catalogued in Reuter 1999, 534 no. 162; Kaizer 2004, 566; Petolescu 2005, 116 no. 218; Yon 2013, 341 no. 17; Benea-Regep 2016, 341 no. 26.

¹⁴ Sanie 1981, 360.

the Aramaic co-text (see below) have endured the most significant damage. Yet, this version of the text elides the distinction between those letters that are actually present on the object and those that must be reconstructed on the basis of parallel texts. The drawing may also misrepresent the spacing and kerning of certain letters.¹⁷ We attempt to rectify this problem in our own computer-assisted reconstruction of the stele below.

Alongside the hand-drawn copy, Ioan Russu includes a separate transcription. It differs from the autograph in the letters it presents as reconstructed (i.e., the *IX* of *vixit* in the first line, the *S* of the second line) or as being visible on the inscription (i.e., the *N* of *merenti*):

 [ex *N(umero)* *Palmyren*] *orum v[ix(it) ann(is)* ---
 [-----?] *EXEIS mili(tavit) anni[s* ---
 [-----] *T]hemhes fratr[i pient.?*
 ----- *benemere]nti pos(uit)*

Even this more reserved transcription suggests that Russu was able to identify several more letters than are preserved today (even if there remain traces of several of them). Based on new photographic evidence of the object, we can state minimally that the following letters remain visible within the Latin portion of the inscription:

ORVM . V
EXEIS . MILI . ANNI
HEMHES FRAT
TI POS

We offer here a line-by-line discussion of the traces remaining on the inscription. Following our epigraphic analysis, we propose a reconstructed reading of the Latin.

Line 1':] 'O'RVM . 'V[

The Latin letters in this line are almost exactly uniform in height: all three fully extant letters in the first line measure 39 mm tall. At the left edge of line 1', the bottom half of an *O* can be seen. Following this letter, substantial trances of an *R* appear, missing only the top portion. There follow a clear *V* and an *M*, separated from the following letter by an interpunct. The following letter may be identified as a *V*: Nearly the entire left arm of the letter is preserved, although its deepest point

of incision forms the left edge of the broken surface extending rightward to the edge of the fragment. The bottom of the right arm is also visible, as marked by the arrow on fig. 6. Beyond this letter, nothing remains to the right.¹⁸

Line 2':] 'E'XEIS ANN'I[

The letters of the second line begin at a smaller height of 30.5 mm, and gradually increase to 31 mm and then 31.5 mm in height before returning to the original height of 30.5 mm. The leftmost letter on this line is a narrow *E*; the width of this letter is consistent with the other *E*'s of the inscription. To its left may be the right portion of an interpunct (marked with an arrow in fig. 7), but this may simply be a chip in the stone. To the right of this *E*, we see a clear *XEIS . MILI . ANN*, followed by the upper third of a vertical segment on the right edge of the fragment. Contextual indicators suggest that this is in fact an *I*, as reconstructed in *IDR*'s drawing.

Line 3':] 'H'EMHES . FRAT[

The letters in the third line maintain a uniform height of 28.5 mm (with the exception of the *M* at 29 mm, due to a larger serif at the top right of the letter), until the *F*, at which point the ruling lines begin to grow uneven. The letters in *FRAT* gradually decrease in height as the bottom ruling line moves upward. The reading of this line is clear: Situated directly below the *X* of line 2', there is a mostly-complete *H*; only the bottom left of the letter has broken away. Following this, the rest of the preserved line reads *EMHES . FRAT*, with nothing preserved to the right of *T*. The reading of this line is indisputable. As noted above, the transcription given in *IDR* III/1 records an *R* here, but none is currently visible on the inscription, and the original photograph does not seem to indicate the presence of a letter to the right of *T*.

Line 4':] TI POS

¹⁸ In contrast to our reading here, the photograph of the stele published in *IDR* shows a complete *V* at the right end of line 1'. If the relative completeness of the letter preserved in *IDR*'s photograph is representative of what Russu found on the stele, then the condition of the text has degraded significantly since its discovery. However, this and other inconsistencies between the previously published photograph and the present state of the text as represented in our own photographs would suggest that the earlier photograph had been enhanced (possibly through the use of a pen). In addition to the letter at the right edge of line 1', the hand-drawing of the inscription in *IDR* supplies a significant amount of text that is now absent on the inscription.

¹⁷ Russu 1977, 201.

The fractured left edge of line 4' cuts across the left end of the top-bar of *T*. Nothing is visible to the left of the letter, despite the testimony offered by Russu's transcription. An *I* follows closely. A slight space separates the following *POS*, to the right of which the line remains uninscribed.

Aramaic Line 1:]br ty'm[

Beneath the more prominent—and perhaps more carefully executed—Latin inscription is what remains of its Aramaic counterpart. The style of the script employed for the Aramaic generally comports with the common Palmyrene monumental style.¹⁹ Although some Palmyrene inscriptions exhibit a Syriac-type style, there are no such readily discernible features in this inscription. As far as the execution of the inscription is concerned, it is possible, although difficult to state conclusively, that the Aramaic portion also utilized ruling lines to ensure a level text. Under certain lighting environments, one could perhaps sense the presence of an abraded ruling line running along the uppermost extreme of some of the Aramaic graphemes. Unfortunately, closer analysis of the RTI sequence compiled by Greene and Hutton under both diffuse gain and specular enhancement filters has proven inconclusive (see fig. 8). Ruling lines in Palmyrene inscriptions were somewhat common, although not always employed (contrast, for example, the Aramaic/Greek bilingual inscription from Dura Europos [*PAT* 1089], where the ruling lines are evident and obvious). Despite the uncertainty surrounding the potential ruling line, the Aramaic is written fairly evenly, exhibiting only a slight downward departure from horizontal at the end of the extant line.

The Aramaic portion of the inscription contains at least traces of 5 graphemes. We read it as follows:

[...] *br ty'm* [...] ...]

Only two graphemes—*reš* and *taw*—are fully preserved. Breakage and surface wear to the object have damaged at least part of every remaining letter. The rest of the graphemes are represented by various amounts of traces. A brief paleographic analysis of the Aramaic follows.

bet: The *bet* of IDR III/1 170 is only partially preserved. Part of the heel and foot of the grapheme has been lost to surface abrasions. However, what remains of the letter comports with the well-known Palmyrene monumental style (e.g., *PAT*

0523, one of the inscriptions on the lintel of the Tomb of the Three Brothers in the Palmyrene Necropolis). The cupped head of the grapheme is symmetrical and measures approximately 10 mm in height by 7.5 mm in width.²⁰ At first glance, the spine of *bet* seems to curve back and to the right as it descends from the letter's head (fig. 8). This appears, however, to be a feature of the break and not an intentional incision on the part of the scribe. The vertical segment originally curved downward at a slight angle. When the head is measured against the extant portion of the foot that extends to the left, the letter stands at a stout 20 mm in width. *Bet* joins to the left with the *reš* that follows using a non-structural ligature (i.e., the two letters are joined, but do not share a segment that does “double duty,” as in, e.g., the Latin grapheme *Æ*). This non-structural ligature is yet another feature common within monumental Palmyrene—particularly with graphemes that have segments that naturally extend horizontally in either direction.

reš: The *reš* of our inscription, which exhibits a cupped head and slightly curved spine, also comports with monumental Palmyrene style. The *reš* features the diacritical dot that distinguishes it from *dalet* (fig. 8).²¹ With the aid of the diffuse gain filter—a filter that aids in discerning *depth* within the surface shape and texture of an object—one can see that this mark is not a result of abrasion over time. Instead, this mark was placed intentionally in the head of *reš*, as the depth to which this mark was incised is similar to that of every discernible grapheme segment in the Aramaic portion of the inscription. Though the diacritical dot appears inconsistently within the Palmyrene corpus, it is ultimately unsurprising to find it here. The head of the grapheme is wider than that of its neighbor *bet*. The head measures approximately 10 mm high by 12.5 mm wide, with the diacritical dot nestled just below the uppermost terminus of the head. The leg of the *reš* descends from the base of the head slightly back and to the right for about 10 mm where it meets with the leftmost end of the foot of *bet*. The reconstructed context of the inscription

²⁰ Measurements of grapheme segments were taken from the center line, understood here as the deepest point of each incision.

²¹ The presence of this feature might indicate a date sometime after ± 200 CE. There are some extant inscriptions dating prior to 200 CE that utilize this feature (e.g., *PAT* 0523); see Klugkist 1983, 61; and Greene et al. 2012, 100 n. 31. This feature may be used to narrow the 2nd c. CE date suggested by Sanie (1976, 402) on the basis of the “vertical” *yodh* (but cf. our discussion below).

¹⁹ E.g., Klugkist 1983.

allows us to read *bar* ("son of") with a relatively high degree of certainty.

taw: Standing just over 20 mm tall at its highest point, *taw* consists of two oblique segments. The first to be incised was most likely the one that produced the right shoulder of the grapheme, followed by the segment comprised of the upper left arm and left foot. The former is about 15 mm in width and meets the latter about 5 mm above the base of the letter. It slopes upward and to the right for about 8 mm and takes a downward turn, curving back to the left until it flares back out to the right as it ends. It is possible that this small tick at the bottom right extremity of the letter is actually a pock mark on the surface of the inscription, but the depth and width of segment are consistent with those of the other graphemes (fig. 9). The second segment of *taw* begins about 10 mm above the highest point of the upper right shoulder. It curves gently to the left and then back to the right where it meets with the first segment, continuing down another 5 mm until the left foot is lost in the break. At its widest, the grapheme is about 20 mm wide, though this measurement is uncertain due to the lack of observable data.

yod: Though only partially preserved, the *yod* of our inscription is read with confidence. No other graphemes in the monumental Palmyrene script series would fit the traces of the curved segment visible in the epigraph (fig. 10). At its widest, this *yod* is 17 mm in width. Its true height is impossible to determine due to the lower third of the letter being lost in the break. However, it appears that it matches the preceding *taw* in height at about 20 mm. Interestingly, this particular *yod* appears to be somewhat unique among the corpus of extant Palmyrene inscriptions. Normally, *yod* is much smaller than the graphemes that surround it. Furthermore, its vertical position is usually determined by its letter environment. That is to say, *yod* will "float" up or down in its line depending on which grapheme comes before it. In such cases, it will appear closer to the top of the line when the previous letter has segments running along the bottom of the line, such as *bet* or *taw*, but it will appear closer to the bottom of the line after *dalet* or *res*, where the leftmost portions of the preceding grapheme occupy the space in the upper half of the line. *Yod* will also oftentimes vary in its stance. The opening of its semi-circular form will face various angles either between west (i.e., true left) and south

(straight down).²² The *yod* under present consideration faces entirely to the west, as a backwards "C".

mem (or *qop*?): The final grapheme of the Aramaic portion of the inscription contains only traces of what appear to be two segments (fig. 10). A vertically oriented oblique segment curves down and to the left, where it meets the traces of a small horizontal segment; it then curves back to the right as it descends further. The vertical segment is about 13 mm high and the adjoining horizontal segment is about 7 mm wide. Previous readings of the inscription have typically read these traces as the remains of a *bet*.²³ However, closer consideration of the morphology of the extant *bet* earlier in the line renders this reading improbable. The head of *bet* is much more tightly curled than the traces at the end of the line. Because the head of *bet* is about 10 mm in width, we would expect to see the left half of the head just before the break, as the traces of the upper right arm are just over 10 mm away from the break. The lack of traces of a possible head for *bet* on the leftmost portion of the Aramaic thus forces us to consider other readings. The more likely candidates are *mem* and *qop*, both of which have comparable features making up the upper-right-most portion of the grapheme. In most cases, *qop* is generally wider than *mem*. We are unable to distinguish between the two possibilities on paleographic grounds, however, due to the broken nature of the letter and the lack of any comparanda in this particular epigraph. Thus, we must rely on possible readings to make our determination. J. K. Stark lists no personal names beginning *TYQ*-. On the other hand, there are several possible personal names that begin with *TYM*-. A handful of examples should suffice: *TYM'*, *TYMW*, *TYMH'*, *TYMY*, *TYMYMD*, *TYMLT*, *TYMN'*, *TYMS'*, etc.²⁴ Thus, we feel confident in reconstructing a *mem* for the final letter, as neither *qop* nor *bet* are viable readings of the extant traces.²⁵ This reading was first proposed (but declined) in 1976 by S. Sanie; the first person to maintain the rectitude of

²² For additional discussion of the paleographic peculiarities of *yod*, see Greene et al. 2012, 102; Hutton et al. 2018, 288. Compare also the *yods* of *PAT* 1094–1096, held at the Yale University Art Museum, for several examples of the grapheme facing straight down. Finally, compare the *yods* of *PAT* 0910, which vary slightly in their stances between lines 1 and 2 of the epitaph.

²³ Moga-Russu 1974, 81 no. 43 (crediting Sanie); Sanie 1976, 402; Russu 1977, 200.

²⁴ Stark 1971, 54–55; also Piersimoni 1995, 497–518.

²⁵ For further discussion on the differences and similarities between *mem* and *qop* in monumental Palmyrene, see Greene et al. 2012, 103–105 and figs. 7–9.

this reading was T. Kaizer, in 2004.²⁶ Our photographic evidence confirms his reading.

IDR III/1 170: Reconstructed Reading

For the most part, previous reconstructions of the inscription's missing text have assumed that the epigraph followed the basic formulae for Latin funerary inscriptions. J.-M. Lassère has outlined the conventional components of such inscriptions: a dedication to the Manes; the name of the deceased, in the nominative, genitive, or dative; the longevity of the deceased; the name(s) of the dedicant; and a closing formula (e.g., *ossa bene quiescant*).²⁷ In many military commemorations, the inscription also lists the time the deceased spent in the army, and any pertinent ranks that he achieved.

In the inscription under present investigation, the traditional opening dedication to the Manes (*Dis Manibus*) is no longer extant, nor is the name of the commemorated individual himself. However, the remaining portions of the inscription contain indications that the other essential components were present. The first extant line (line 1') appears to provide an indication of the army unit in which the deceased served, the [*N(umero)* PALMYREN]ORUM, and would seem to introduce the age of the deceased, apparently reading *V[IXIT]*. In the second line, the deceased's military service is mentioned, using the common abbreviation *MILI(tavit)*; see below. The dedicant's name or patronym appears in the third line, along with his relationship to the deceased (his brother, *FRAT[RI]*). The formula [*BENE MEREN*]TI POS(uit) concludes the inscription.²⁸ With the formulaic nature of most military funerary inscriptions from Dacia in mind, a line-by-line discussion of our reconstruction yields additional observations:

Line 1': [*N(umero)* PALMYREN] O' RVM .
V[IXIT]

Russu plausibly reconstructs [*EX N(umero)* PALMYREN]ORVM in the lacuna to the left of line 1'. This reading has much to recommend it: in the two other adequately preserved bilingual inscriptions from Tibiscum commemorating a Palmyrene soldier, we seem to find the army unit indicated immediately following the name of the deceased. In *IDR III/1 154*, line 3, the unit is clearly

indicated as *EX N(umero)* PALMVR(enorum) (see fig. 3). In *IDR III/1 167*, line 3, the left edge of the text is missing, leaving only *PAL* (see fig. 4). But given the spacing of the centered *D(is) M(anibus)* in line 1, there is enough space to accommodate *EX N(umero)* to the left of the break.²⁹ Even the few remaining monolingual Latin inscriptions commemorating Palmyrene soldiers at Tibiscum preserve the unit formula:

IDR III/1 155, lns 3–4: *MIL . E(x)/[N° PA]L*³⁰
IDR III/1 160, lns 5–6: *MIL EX PA/LMYR*
IDR III/1 176, ln 2: *[E] X . N . PAL*

The reconstruction of *EX N(umero)* or *E N(umero)* also works in light of the width measurements necessary for such a reading. It is possible to estimate the size of the missing letters based on other places they appear within the same inscription. Line 2 provides an *EX* sequence, which in total spans approximately 22 mm. It also provides two *N*s, one of which (the first) is fully extant. This *N* takes up 15 mm; together, then, we can assume that *EX N* would be between 35 and 38 mm, plus any additional space or interpuncts separating the words.³¹ Based on measurements taken of other letters, it is also possible to estimate the space occupied by *PALMYREN* on line 1.³² We estimate that this string of letters would have spanned somewhere between 119.5 mm and 138 mm.³³ According to these measurements, *EX N* would fit in the first extant line, as Russu argues, if the text area of the object can be assumed to have been at least 299 mm wide, with additional spaces

²⁹ See Hutton-Greene 2018 and literature cited there for the damage done to the inscription during excavation.

³⁰ We concur with Russu's reconstruction (1977, 180) of *N* in the lacuna preceding [*PA*]L.

³¹ There are multiple *E*s throughout the inscription. While the *E* next to the *X* on line 2 is 7 mm across, elsewhere it is between 5 and 8 mm wide. Thus, we have provided a range of possible measurements in our estimation.

³² We assume here the use of *Y* in the spelling of *PALMYRE-NORUM* rather than *V*. A survey of orthography at Tibiscum suggests that both spellings were current, but the one with *Y* (*IDR III/1 134* ln. 1; the exemplar in ln. 5 is no longer legible at this spot, but Russu [1977, 155–155] reconstructs the spelling with *Y*; 160; 181; *IDR III/2 20*; *IDR III/5.2 559*) was slightly more frequent than the one with *V* (*IDR III/1 154*; *CIL* 3.907 = 3.7693 [see above, n. 5]). Unfortunately, most of the extant inscriptions abbreviate the word as *P* (*IDR III/1 153*), *PAL* (*IDR III/1 136*; 152; 155; 167; 176; 212³), or *PALM* (*IDR III/1 135*; 164).

³³ Estimated measurements are as follows: *P*, 15–18.5 mm (based on the top curve of the available *R*s); *A*, 15.5 mm; *L*, 14 mm; *M*, 21 mm; *Y*, 20 mm (based on likely width of *V* in line 1); *R*, 16.5–26 mm; *E*, 5–8 mm; *N*, 12.5–15 mm.

²⁶ Sanie 1976, 402; Kaizer 2004, 566.

²⁷ Lassère 2005, 230–231.

²⁸ It is not entirely clear that *BENE* ever actually occurred in the inscription, however. See further discussion below.

between letters. Alternatively, a non-abbreviated *EX NVMERO* could have begun in the previous line, with the *NVMERO* spilling over into the next line (e.g., *EX NVM / ERO PALMYRENORVM*). But perhaps the best reconstruction would position *EX* on the preceding line, with *N* beginning line 1'. This spacing assumes both that [*BENEMEREN*]*TI* of line 4' was fully spelled and that it immediately abutted the left margin of the writing space (see fig. 11 for our reconstruction).

To the right of the extant remains of line 1' there is enough space to include the entire word *VIXIT* (roughly 60 mm). This is calculated using the width of the other *V* in the same line, the *I* from *EIS* in line 2', the *X* from line 2', and the *T* from line 4'. As depicted in our reconstructed drawing, there remains ample space left over at the end of the line to accommodate the full spelling *VIXIT*, if we assume the full spellings of *ANNI[S]* (line 2') and *FRAT[RI]* (line 3'). Thus, given the width requirements of subsequent lines, we tentatively hypothesize that the full line 1' originally read: *N PALMYRENORUM VIXIT*.

Line 2': [*AN(nos) ##*] *EX EIS MILI(tavit) ANNI[S]*

The second line of the inscription contains twelve mostly complete letter forms, as well as the top half of a thirteenth letter, an *I*, just visible at the right-hand edge. There are two clear interpuncts, separating letters five and six (*S . M*) and letters nine and ten (*I . A*), which suggests—but does not definitively indicate—that there are three separate words in this line. The beginning of this line is somewhat difficult to interpret, because there is no visible separation or interpunct between *EX* and *EIS*. This is somewhat surprising, since there is a word divider between nearly all other words in the inscription. However, we should treat the non-use of interpuncts in formulae with caution. There is no visible interpunct in line 4' between the second and third letters (*I P*), but the *P* clearly begins a new word (see further discussion below). This suggests that the presence of an interpunct is not a decisive indication of a word break. In addition to usage and non-usage elsewhere in the inscription, linguistic factors can aid in our understanding of this structure. These five letters (*EXEIS*) do not occur together in this position in any known Latin words, and it therefore seems unlikely that they are part of the same word. Petolescu correctly identified here two lexemes (*ex*

and *eis*), with the meaning “out of those.”³⁴ This reading supports the natural assumption that an indication of the deceased soldier's lifespan would have followed *VIXIT*. If we are correct in assuming that the right edge of the inscription lay just to the right of the current fragment's right edge, then the word *ANNOS* or the abbreviation *AN(nos)*³⁵ or *ANN(os)*³⁶ likely appeared at the left edge of line 2', followed by some combination of numbers. This reconstruction, then, means that the extant text of line 2' denoted the portion of the deceased's life spent serving in the military. The abbreviation *MIL(es)-itavit* (e.g., *IDR III/1 153; 154; 155; 160; 164*) is relatively common, as is the emphasis in a brief inscription on the deceased's military role or other form of public service. Given that no rank in the military—such as *OPT(i)O*³⁷, *DEC(urio)*,³⁸ or *ARMORUM CUS(tos)*³⁹—or indication of veteran status (*VET*; e.g., *IDR III/1 137*) is preserved, the deceased likely did not occupy any such position of honor. Nor is there any mention of public office. Nonetheless, his service in the military ties him to the Roman community and indicates his broader participation in civic life. Russu does not supply anything following *ANNI[S]* in his drawing of the object. Out of spatial considerations, we also see no reason to assume anything followed to the right of *ANNI[S]*. With an *S* spanning only 75% of the width of the other *S* in this line, *ANNI[S]* would still project further to the right than the reconstructed *V[IXIT]* of line 1' and *FRAT[RI]* of line 3'. For this reason, it is likely that the text

³⁴ Petolescu (1975, 427), admitted that this construction is difficult. Yet, Russu initially dismissed his reading: “a totally unusual construction and without analogy (*construcție total insolită și fără analogii*)” (1977, 201). Petolescu (1980, 119; 1981, 611) rebutted by listing two parallels, and there can be no question as to its meaning. (We have been dependent on Google Translate for our understanding of the Romanian here and elsewhere.)

³⁵ Compare, e.g., *IDR III/1 153; 155; 160; 164; 167* (reconstructed).

³⁶ Compare, e.g., *IDR III/1 154*.

³⁷ For *OPT(i)O*, see *IDR III/1 154; 162*; and, from Porolissum, *AE 1960, 219* (= *AE 1960, 219* = Reuter 1999, 530 no. 150; Petolescu 2005, no. 690, and further bibliography there).

³⁸ *DEC(urio)* is plausibly reconstructed in *IDR III/1 135*. See also *AE 1933, 36*, from El-Kantara (= Le Bohec 1989, 151 = Reuter 1999, 523 no. 132); and *CIL 2787* (= Le Bohec 1989, 85), from Lambesis. Several more exemplars from Numidia are found in Le Bohec 1989, 30–31, 52 nn. 33–36.

³⁹ For *ARMORUM CUS(tos)*, see *IDR III/1 134*; and compare the same inscription identified in n. 38, from Lambesis, Numidia: *ARMoRUM(CIL VIII 2787)*; for a note on the reading, see *CIL VIII sup. II*, p. 1739. See also Le Bohec 1989, 85, 108 nn. 199, 206–207.

pane—and perhaps the object as a whole—did not extend far beyond the end of this word. It seems likely, then, that the number of years would have been given at the left end of the following line. Accordingly, we reconstruct the most likely original reading of this line as: *AN(nos) ## EX EIS MILI. ANNIS.*

Line 3': [## ... T] H EMHES FRAT[RI]

As noted above, there is some variability in letter height towards the end of the line, due to a slight narrowing of the guidelines. We consider this as possible evidence that as the scribe began to reach the end of the text area, it was felt necessary to economize space in order to accommodate the remaining letters in the line. Furthermore, the final *RI* of *FRAT[RI]* seems likely to have occupied something between 20.5 and 23.5 mm. In contrast, the inclusion of the first two letters (*BE*) of the following formula (*BE/NE MERENTI*), as posited by Russu, would have added approximately 23.5–34 mm. This would have extended the line well beyond the ends of lines 1' and 2', contrary to what Russu's drawing suggests.⁴⁰ Based on this evidence, we find it unlikely that *BE* would have appeared on this line; we thus take the conclusion of *FRATRI* as the end of this line (see further discussion of *BENE MERENTI* below).

In *IDR*, Russu correctly concludes that an “anonymous soldier lived an unknown number of years (*anonimul ostaș a trăit un număr necunoscut de ani*).”⁴¹ The name of the deceased is typically found immediately after the formulaic *D M (Dis Manibus)*, while the dedicant's name typically follows the age of the deceased and precedes the final formula.⁴² At Tibiscum, this arrangement is evident, for example, in *IDR* III/1 152; 154; 156; 160; 161; 165; 166; 167; and 171. Accordingly, the name of the deceased in this inscription would likely have been located in the lines above the break. Therefore, in our view, it is more likely that *THEMHES* was the name of the dedicant rather than of the deceased.⁴³ In this interpretation, the dedicant Themhes (Palmyrene *tym* ') is the subject

of *POS(uit)* in the following line, with the dative *FRAT[RI]* identifying his relationship to the deceased. Below, we discuss the relationship of this individual to the individual mentioned in Aramaic line 1.

Line 4': [BENE MEREN] TI POS(uit)

The letters in the final line of Latin text gradually become taller as the line progresses, from 27.5 mm (*T*) to 28.5 mm (*S*). From this letter to the outermost right edge of the broken stone, we measure ca. 99 mm; we estimate that the full field of the inscription may have extended as much as ca. 128 mm to the right of the *S*. The significant block of empty space might indicate that the stonemason simply failed to utilize all available space, or it might have been left open for future additions. Rather than extend the final word to its full form (*POSVIT*), for which he had the space, the mason chose to leave this space available. The word break that Russu posits, with *BE-* in line 3' and *-NE* in line 4', is unnecessary. There is adequate space for the full phrase in the final line, especially if line 1' contained *EX* (in which case there likely would have been space before *BENE*). The letters [*BENE MEREN*] *T-* take up a similar amount of space as the missing letters [*PALMYREN-*] in the second line. We include the extant *T* in this estimate because it is in line with the final missing *N* in *PALMYREN*. Thus, assuming that each line is relatively uniform on the left and right edges, *BENE MERENT-* and *PALMYREN-* would be roughly equivalent in width. Based on the average width of extant letters, we estimate *BENE MERENT-* to require 121.5–149.5 mm. As previously noted, *PALMYREN-* would be approximately 119.5–138 mm in width. These two measurements are reasonably similar, suggesting that the full phrase *BENE MERENTI POS(uit)* occupied the fourth line.

Aramaic, line 1: [...] br ty' m' []

Our reading of this line assumes that the name of the deceased individual was contained in the lacuna to the right of the extant letters. We are unable to reconstruct the name, since it has also been omitted from the Latin text above. The deceased individual was the *br tym* [], “son of Taymē’.”⁴⁴ If we have correctly adduced the rela-

and the prevalence of the graphically similar (and far more frequent) name *tymš'* complicate the reading.

⁴⁴ We vocalize the name on the basis of the many Greek attestations of the spelling Θαιμη (e.g., *IGLS* XVII.1 73; 87 [= *PAT* 0294]; 90; 257 [partly reconstructed = *PAT* 1417];

⁴⁰ Reuter (1999, 534 no. 162) suggests that [*PIENT(issimū)?*] may have followed to the right of *FRAT[RI]*. This reconstruction seems difficult given the special configuration in the other lines of the stele.

⁴¹ Russu 1977, 201. Russu's conclusion has been picked up by Crețulescu-Mureșan 2013, 57.

⁴² Lassère 2005, 234–241.

⁴³ Yon (2002, 93) points to a bilingual Aramaic-Safaitic inscription containing the name *tymh'*. If this reading is accurate, it may point to a different understanding of the Latin *THEMHES*. However, Yon admits that textual difficulties

tionship between the brothers mentioned in line 3 of the Latin inscription, then the surviving brother who dedicated the stele was also named Taymē' (cf. Latin *THEMHES*). Although papponymy (i.e., an individual being named after his grandfather) is the more predominant pattern observable in the Palmyrene epigraphic corpus, it is not unusual for a son to be named after his father as well.⁴⁵

Full Reconstruction:

Our reconstructed reading and translation follow:

Latin:

-1' [*D M*]
 0' [----- *EX*]
 1' [*N PALMYREN*] *ORVM V[IXIT]*
 2' [*AN(nos) ##*] *EX EIS MILI(tavit) ANNI[S]*
 3' [*## --- T*] *HEMHES FRAT[RI]*
 4' [*BENE MEREN*] *TI POS(uit)*

Aramaic:

1. [...] *br tym* [']

Latin:

[¹To the departed gods: ⁰PN ..., from ¹the *numerus* of the Palmyren]es. He lived
 [²## years]; out of those years, he served as a soldier
 [³##. ... T]hemhes ⁴set up (this monument) ³for
 (his) [⁴well-deser]ving ³broth[er.]

Aramaic:

[¹...] the son of Taym[ē ...]

IDR III/1 178: Bilingual Inscription Commemorating an Unknown Individual

Like *IDR III/1 170*, the small fragment published as *IDR III/1 178* is part of what must have been a significantly larger bilingual inscription (fig. 12).⁴⁶ It too was likely discovered during excavations conducted by Moga between 1964 and 1974, but Benea and Regep have traced its find spot to rubble that had been used to patch a section of dilapidated or destroyed wall on the northeastern

side of the fort.⁴⁷ The extant stone fragment measures approximately 138 mm × 90 mm. Unlike *IDR III/1 170*, however, this epigraph does not appear to have experienced significant damage since its initial publication. We provide a new drawing of the object in its current state (fig. 13).

Fortuitously, the preserved fragment spans the division between the Latin inscription—of which is preserved only a single Latin *M*—and a small portion of the Aramaic text below it. There are visible hatch marks to the left and top of the *M*, as well as underneath the letter itself. These marks are not all parallel, and we interpret them as evidence for the preparation of the tablet before the engraving took place. The *M* has clear serifs and is quite cleanly inscribed. It measures 56 mm in height, and approximately 66 mm of width is preserved on the fragment (measuring from the leftmost extent of the serif at the bottom of the left vertical). A ruling line across the top of the *M* is lightly visible. The diagonal segment intersects its vertical segment at the upper terminus of the latter; this is to be contrasted with the *Ms* of *IDR III/1 170* (see above). The internal angles at this intersection is ca. 37°, which is less acute than those of the *Ms* in *IDR III/1 170*. The midpoint, where the diagonal segments intersect one another, stands 12 mm above the lower floor of the letter, with an internal angle of 70°. Although the letter is incomplete, if we assume that the angle of the right diagonal and vertical segments was the same as the preserved angle, we can estimate the full letter to have been approximately 88 mm in width. The overall shape of the *M* in *IDR III/1 178* suggests that two different hands inscribed this epigraph and the Latin inscription of *IDR III/1 170*.

Russu suggests that the *M* was part of the larger formula *B(ene) M(erenti) P(osuit)*, which frequently closes Latin funerary dedications. We consider this reading likely, given that the Aramaic text begins directly below this line.⁴⁸ However, given the hatch marks in the empty space to the left of the letter, if a *B* preceded the *M* in the formulaic abbreviation *BMP*, it must have been spaced out rather than written compactly. Because the inscription is not preserved to the right of the *M*, we cannot know with certainty whether it was followed by additional letters. Moreover, it is possible that the *M* is part of a different formula, perhaps beginning with an *M* rather than containing an *M* in the middle of other letters. It is possible that the line read only

260; 346; 463 [= *PAT* 2817]; 28 [= *PAT* 0266]), Θαμει(ς) (*IGLS* XVII.1 255 [= *PAT* 1395]; 513 [par. to Aram. *TYMY*; = *PAT* 0023]). For further study of the name, see especially Yon 2002, 54, 119, 147, 167, 270; and 2018, 32, 40, 41, 44, 49, 57, 63, 99, 208.

⁴⁵ E.g., *TYMY br TYMY*—*PAT* 2730.

⁴⁶ This fragmentary text has been catalogued in Moga-Russu 1974, no. 43; Sanie 1976, 402 no. 5 (photo: 400 no. 2); 1981, 360, fig. 1/2; Kaizer 2004, 566; Yon 2013, 341 no. 17; Benea-Regep 2016, 341 no. 31.

⁴⁷ Benea-Regep 2016, 322, 325 and n. 19.

⁴⁸ Russu 1977, 210.

MERENTI POSUIT or some abbreviation thereof (either omitting the *BENE*, or placing the *BENE* on the preceding line), or that *M* appeared here as abbreviation for *monumentum*, which could form part of the formula *M(onumentum) P(osuit)* or *M(onumentum) D(edit)*.

The extant portion of the Aramaic inscription features two complete graphemes (*yod* and *samekh*), one partial grapheme (*lamed*), and traces of a fourth grapheme that cannot be identified with certainty. The line measures 2.6 cm in height and stretches the entire width of the fragment (roughly 7.5 cm). We treat the letters here in the order in which they appear.

Lamed: Only the upper left segment of the *lamed* is visible in this fragment. This segment begins in the upper left corner of the form, 8 mm above the ceiling of the surrounding letters, and descends 17 mm to the right at an angle of 70° from horizontal. At the base of this descent, the segment meets a second segment at an acute angle. This second segment ascends to the right for at least 3 mm at an angle of 65° from horizontal until it reaches the edge of the fragment. Assuming that the grapheme reflects the typical monumental form of the Palmyrene *lamed*, the ascending line likely intersected with a third segment that would have descended toward the letter's base and curved to the left once it reached the floor of the form. Unfortunately, no portion of this segment remains.

Yod: The *yod* measures 17 mm in height and 13 mm in width. The form appears as a roughly symmetrical cup shape that is angled down toward the bottom left of the inscription so that the right extreme of the cup touches the base of the grapheme. It thus resembles a reverse "C" shape that has been rotated 45° counter-clockwise. The cup itself measures 15 mm in width and has a maximum depth of 10 mm.

Samekh: The *samekh* measures 18 mm in height and 25 mm in width. It is composed of three segments: a spine, a foot, and a kinked head. The kinked head segment intersects with the spine at its upper extreme and descends 11 mm to the left at a 45° angle below horizontal. It then turns sharply upward and ascends 10 mm to the left at an angle 65° above horizontal, extending 2 mm above the upper extreme of the spine. Finally, the segment turns sharply downward again, descending 5 mm at a 35° angle below horizontal. The vertical spine at the right end of the letter is a slightly concave vertical line that begins at its intersection with the head and descends 17 mm at a slight angle to the right (ending at an angle ca. 10° off vertical). The

foot segment is a straight horizontal line. It begins at its intersection with the spine at the lower right corner of the letter and extends to the left for the entire width of the form. At its left extremity the foot flares sharply outward, giving the segment a serif approximately 5 mm high.

Because these first three extant graphemes stand somewhere in the first (or only?) line of the Aramaic portion of the bilingual, it is likely that they form the conclusion of the name of the individual commemorated in the inscription, or of a member of the deceased individual's chain of patronymics. The *-lys* ending most likely indicates an Aramaic transliteration of a Latin praenomen such as Aurelius ('*wrlhs*'), as noted by Russu.⁴⁹ However, the name could be any one of a number of names: Aelius ('*lys*'),⁵⁰ Iulius (*ywly[w]s*),⁵¹ Alpius ('*lpys*'),⁵² or Publius (*pplys* or *pplws*)⁵³ would all conform to the traces on the inscription. Although the name Publius seems to be infrequent at Palmyra,⁵⁴ both Aelius and Publius are both frequently attested among the votive and funerary inscriptions associated with the Palmyrene and other contingents at Tibiscum (*IDR* III/1 134: *AE[L(ius) Z]ABDIBOL*; 142: *P(ublius) A[EL(ius)]*; 143: *AEL(ius) V[...]*; 145: *P(ublius) AEL(ius) MARI*; 152: *AEL(ius) BORAFAS*; 153: *P(ublius) AEL(ius) CLAUDIANUS*; 154: *AEL(ius) GURAS IDDEI*; etc.).

The Fourth Letter: At the left margin of the Aramaic line, we see a small portion of the upper right corner of a fourth letter. The head of the segment is roughly level with the ceiling of the two previous graphemes. About 11 mm of the vertical segment remains. It is joined at its upper terminus by about 7 mm of a segment approaching from the southwest, forming a 50° angle with the vertical segment. This is unlikely to be *nun*, as Sanie read,⁵⁵ but must be another letter such as *beth*,

⁴⁹ Russu 1977, 210. See, e.g., *IDR* III/1 133 (reconstructed); 137; see also *IGLS* XVII.1 58 (= *PAT* 0290); 63 (= *PAT* 0283).

⁵⁰ E.g., *IGLS* XVII.1 307 (= *PAT* 1063); see also Yon 2018, 188, 203.

⁵¹ E.g., *IGLS* XVII.1 102 (= *PAT* 1548); 209 (= *PAT* 1397); 226 (= *PAT* 1423); 551 (= *PAT* 0761); see also Yon 2018, 186, 194, 209. The name is combined with '*wrlhs*' in, e.g., *IGLS* XVII.1 53 (= *PAT* 0278) and several others.

⁵² E.g., *IGLS* XVII.1 209 (= *PAT* 1397).

⁵³ Suggested by Kaizer 2004, 567, citing several occurrences of the name.

⁵⁴ The name Publius (and its Greek and Aramaic counterparts) does not appear in the Greek, Latin, or Aramaic indices of *IGLS* XVII.1, but we do find scattered attestations in a few Aramaic texts originating in Palmyra: e.g., *pplys* (*PAT* 1786:1, 2); and *pplws* (*PAT* 1153:2).

⁵⁵ Sanie 1976, 402; accepted by Russu 1977, 210.

waw, *pe*, *taw*, or, less likely, *daleth*, *kaph*, or *resh*. Without further comparanda available in this distinctive script style, our measurements are somewhat useless.

Although the identification of this grapheme is speculative, the traces conform most directly to *beth*.⁵⁶ Context might support this: We frequently see the word *br*, “son (of),” following a personal name in the first lines of funerary inscriptions (and see the discussion of *IDR* III/1 170 above). However, Palmyrene funerary inscriptions do occasionally omit the lexeme in their patronymic formulae. It is unclear, moreover, that a Palmyrene would identify himself by an adopted Latin praenomen in a Palmyrene inscription *unless* he had taken it on as his official name. We only have two exemplars from which to make comparisons (*IDR* III/1 154 and 167). The latter does not use any Latin praenomina, but the former identifies the deceased with the praenomen in the Latin inscription *AEL(ius) GURAS II DEI*.⁵⁷ Only his Palmyrene name occurs in the accompanying Aramaic inscription (*gwr' ydy*), though. If the patronymic (*br* ...) is to be read here, that would signal full adoption of the Latin name. Alternately, the letter may be the first in a cognomen. This could just as easily be [']*lys b[wrp]* (cf. *IDR* III/1 152) or any other number of Palmyrene names beginning with a *br-* or *bwl-/bl-* theophoric element.

Our reading of *IDR* III/1 178 must therefore remain:

1. (Latin): *M*
2. (Aramaic): [...]*lys 'b'*[?...]

Conclusions

Developments in imaging techniques over the last two decades have permitted reanalysis of two Latin–Aramaic bilingual inscriptions in the collection of the National Museum of Banat (*IDR* III/1 170 and 178). Benefitting from these more sophisticated imaging techniques, we have been able to confirm, refine, or emend the readings of previous interpreters with respect to the Latin portions of the inscriptions. Our analysis has produced two new readings of the Aramaic portions. Although the damaged state of both inscriptions means that valuable data has been lost, precluding certainty with respect to some of the new readings, our investigation has raised new questions regarding

practices of naming and onomastics among the Palmyrene soldiers stationed at Tibiscum.

Acknowledgements

We gratefully acknowledge the research support generously granted by several agencies: The Wisconsin Alumni Research Fund, administered by the University of Wisconsin–Madison's Office of the Vice Chancellor of Research and Graduate Education, supported the purchase of some photographic equipment. A grant from the Middle Eastern Studies Program at the University of Wisconsin–Madison was used to purchase additional photographic equipment (grant #MSN165105), and funding from the UW Center for Jewish Studies and the West Semitic Research Project supported Greene's photographic training. Travel to Romania for study of the inscription was made possible by the support of the University of Wisconsin–Madison's Vilas Associates Fellowship, administered to Hutton during the academic years 2015–2017 (grants #MSN188670 and #MSN199119), along with a research grant administered off-cycle during the spring 2018 (grant #AAC7597). We also wish to acknowledge the help of the staff of the Muzeul Național al Banatului in Timișoara, Romania, especially Dr. Claudiu Ilaș (Museum Manager), Dr. Călin Timoc (Researcher and Muzeograph 1A), and Dr. Flutur Alexandru (Muzeograph, Secția de Arheologie). We are particularly indebted to Dr. Timoc, who kindly aided us in our research during both of our visits to Timișoara (June 10, 2016 [Hutton and Greene] and April 15–19, 2018 [Hutton and Pruet]), and who provided ample assistance with bibliography and the provenance of the epigraphs.

REFERENCES

- Adams 2003
 Adams, J. N. *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge (2003).
- Benea-Regep 2016
 Benea, D. and Regep, S. Câteva precizări privind topografia monumentelor de la *Tibiscum*. *Arheovest* IV.1 (2016), 321–352.
- CIL*
Corpus Inscriptionum Latinarum, I–XVII, Berlin.
- CIS*
Corpus Inscriptionum Semiticarum, I–V, Paris.

⁵⁶ Moga and Russu 1974, 82–83.

⁵⁷ Cf. *AEL(ius) HABIBI* in the same inscription.

- Crețulescu-Mureșan 2013
 Crețulescu, I. and Mureșan, L.-M. Barbarian Presence on Roman Funerary Monuments Belonging to Military Personnel Stationed in Dacia (2nd–3rd Centuries A.D.). *Tibiscum* N.S. 3 (2013), 53–64.
- Greene et al. 2012
 Greene, N. E., Heyn, M. K., and Hutton, J. M. A Re-edition of *PAT* 738 (CIS 4379). *Maarav* XIX (2012), 91–115.
- Haynes 2013
 Haynes, I. *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*. Oxford (2013).
- HNE
 Lidzbarski, M. *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphik*. Weimar (1898).
- Hutton 2019
 Hutton, J. M. The First Palmyrene Aramaic Inscription Discovered at Porolissum (MJIAZ CC799/2002). *Acta Musei Porolissensis*, XLI (2019), 175–184.
- Hutton-Greene 2016
 Hutton, J. M. and Greene, N. E. A Note on the Aramaic Text of the Bilingual Guras Inscription (*PAT* 0251 = CIL 3.7999 = CIS 3906). *Dacia* N.S. LX (2016), 293–300.
- Hutton-Greene 2018
 Hutton, J. M. and Greene, N. E. A New Reading of the Latin–Aramaic Neses Bilingual (*PAT* 0994), Aramaic Line 2. *AnB* XXVI (2018), 11–24.
- Hutton et al. 2018
 Hutton, J. M., Kumon, H., McLaughlin, M., Atwood, P. L. Two Palmyrene Funerary Busts in the Collection of the Nelson-Atkins Museum of Art, Kansas City, Mo. *Syria* XCV (2018), 279–296.
- IDR
 Pippidi, D. M. and Russu, I. I. *Inscripțiile Daciei Romane*. Vol. I–III. Bucharest (1975–).
- IGLS XVII.1
 Yon, J.-B. *Palmyre*. Vol. XVII, fasc. 1, of: *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*. Bibliothèque Archéologique et Historique 195. Beirut (2012).
- Kaizer 2004
 Kaizer, T. Latin-Palmyrenean Inscriptions in the Museum of Banat at Timișoara. (Ruscu, L., Ciongrad, C., Ardevan, R., Roman, C., Găzdac, C.), *Orbis Antiquus: Studia in Honorem Ioannis Pisonis*. Bibliotheca Musei Napocensis 21; Cluj-Napoca (2004), 565–569.
- Klugkist 1983
 Klugkist A. C. The Importance of the Palmyrene Script for Our Knowledge of the Development of the Late Aramaic Scripts. (Michael Sokoloff), *Arameans, Aramaic, and the Aramaic Literary Tradition*. Ramat-Gan; Bar-Ilan University Press (1983), 57–74.
- Lassère 2005
 J.-M. Lassère, *Manuel d'épigraphie romaine*. Paris (2005).
- Le Bohec 1989
 Le Bohec, Y., *Les Unites Auxiliaires de l'Armée Romaine en Afrique Proconsulaire et Numidie sous le Haut Empire*. Paris (1989).
- Le Roux 1986
 Le Roux, P. Les diplômes militaires et l'évolution de l'armée romaine de Claude à Septime Sévère: Auxilia, numeri et nationes. (W. Eck, H. Wolff), *Heer und Integrationspolitik: Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln–Wien (1986), 347–374.
- Moga-Russu 1974
 Moga, M. and Russu, I. I. *Lapidarul Muzeului Banatului: Monumente Epigrafice Romane*. Timișoara (1974).
- Nöldeke 1890
 Nöldeke, Th. Zu der lateinisch-palmyrenischen Inschrift von Karānsebes. *AEM* XIII (1890), 180.
- PAT*
 Hillers, D. R., and Cussini, E. *Palmyrene Aramaic Texts*. Baltimore (1996).
- Petolescu 1975
 Petolescu, C. C. Review of Marius Moga – Ion I. Russu. *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*. *SCIV* XXVI (1975), 427–428.
- Petolescu 1979
 Petolescu, C. C. Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore. *SCIV* XXX.1 (1979), 105–110.
- Petolescu 1980
 Petolescu, C. C. Despre *Inscripțiile Daciei romane*. *SCIV* XXXI.1 (1980), 101–121.
- Petolescu 1981
 Petolescu, C. C. Cronica Epigrafică a României (I, 1975–1980). *SCIV* XXXII.4 (1981), 593–613.
- Petolescu 2005
 Petolescu, C. C. *Inscripții latine din Dacia*. Bucharest (2005).
- Petrovsky-Wollmann 1979
 Petrovsky, M., Wollmann, V. Materiale epigrafice descoperite la Tibiscum. *Studii și comunicări-Istorie, Caransebeș* III (1979), 253–263 (German summary, 263–264).
- Piersimoni 1995

- Piersimoni, P. The Palmyrene Prosopography. Ph.D. Diss., University College London (1995).
- Piso 1985
Piso, I. Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis. (E. Weber, G. Dobesch), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik: Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*. Archäologisch-Epigraphische Studien 1. Vienna (1985), 471–481.
- Piso-Țentea 2011
Piso, I. and Țentea, O. Un nouveau temple palmyrénien à Sarmizegetusa. *Dacia* LV (2011), 111–121.
- Piso-Țentea 2014
Piso, I. and Țentea, O. Die palmyrenischen Truppen in Dakien: Monumente und Öffentlichkeit. (W. Eck, P. Funke), *Öffentlichkeit – Monument – Text*. Berlin (2014), 479–480.
- Reuter 1999
Reuter, M. *Studien zu den numeri des römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit*. BerRGK 80 (1999).
- Russu 1969
Russu, I. I. Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în “colonizarea” și romanizarea provinciei. *Acta Musei Napocensis* VI (1969), 167–186.
- Russu 1977
Russu, I. I. *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III: *Dacia Superior*, pt. 1. *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*, series one. Bucharest (1977).
- Sanie 1970a
Sanie, S. Inscriptio bilinguis tibiscensis. A. Pars palmyrena. *Dacia* N.S. XIV (1970), 405–409.
- Sanie 1970b
Sanie, S. L'onomastique orientale de la Dacie romaine. *Dacia* N.S. XIV (1970), 233–241.
- Sanie 1976
Sanie, S. Classica et Orientalia. *SCIV* XXVII (1976), 399–404.
- Sanie 1981
Sanie, S. Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considérations sur les épigraphes palmyréniennes de Dacie. *Dacia* N.S. XXV (1981), 359–362.
- Stark 1971
Stark, J. K. *Personal Names in Palmyrene Inscriptions*. Oxford (1971).
- Țentea 2011
Țentea, O. Some Remarks on *Palmyreni Sagittarii*: On the First Records of Palmyrenes within the Roman Army. (Piso, I., Rusu-Bolindeț, V., Varga, R., Beu-Dachin, E., Mustață, S. and Ruscă, L.), *Scripta Classica: Radu Ardelean Sexagenarii Dedicata*. Cluj-Napoca (2011), 371–378.
- Țentea 2012a
Țentea, O. *Ex Oriente ad Danubium: The Syrian Units on the Danube Frontier of the Roman Empire*, Center for Roman Military Studies 6. Cluj-Napoca (2012).
- Țentea 2012b
Țentea, O. Strategies and Tactics or Just Debates? An Overview of the Fighting Style and Military Equipment of Syrian Archers. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai: Historia*, 57.1 (June 2012), 101–115.
- Țeposu Marinescu 1982
Țeposu Marinescu, L. *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*. BARIntSer 128. Oxford (1982).
- Torma 1882
Torma, C. Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior. *AEM* VI (1882), 97–145.
- Yon 2002
Yon, J.-B. *Les notables de Palmyre*. Bibliothèque Archéologique et Historique 163. Beirut (2002).
- Yon 2013
Yon, J.-B. L'épigraphie palmyrénienne depuis *PAT*, 1996–2011. *Studia Palmyrenskie* XII (2013), 333–379.
- Yon 2018
Yon, J.-B. *L'histoire par les noms: Histoire et onomastique, de la Palmyrène à la Haute Mésopotamie romaines*. Bibliothèque Archéologique et Historique 212. Beirut (2018).

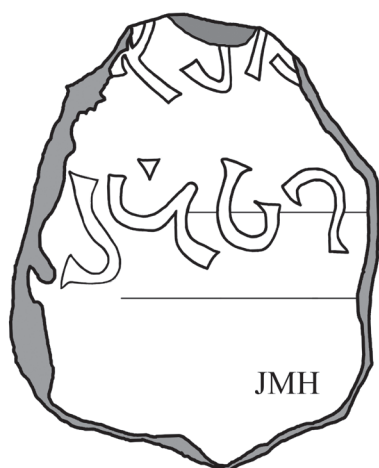

Fig. 1. *Computer-Assisted Drawing of Sanie 1981, Fr.* © J. M. Hutton

Fig. 2. *Computer-Assisted Drawing of MJLAZ CC 799/2002.* © J. M. Hutton

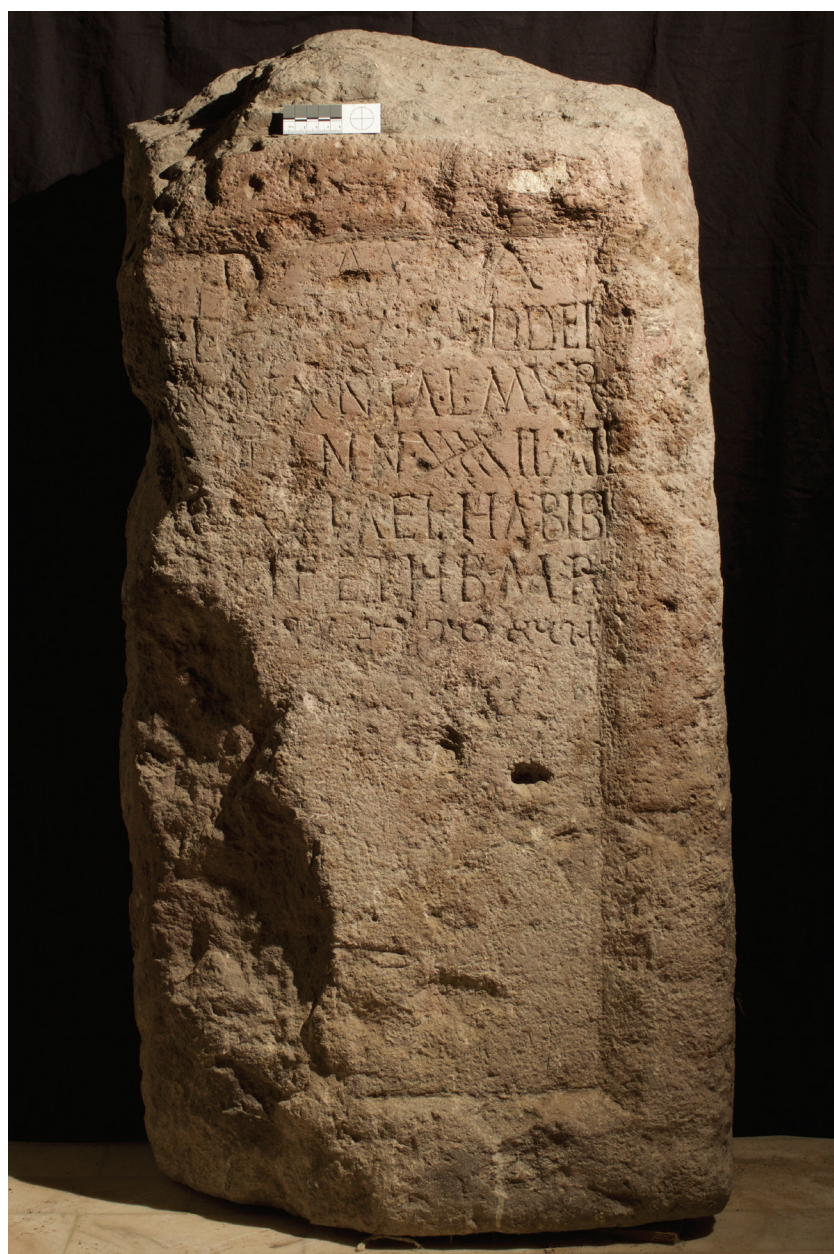

Fig. 3. *Full Image of IDR III/1 154 (= PAT 0251).* Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP

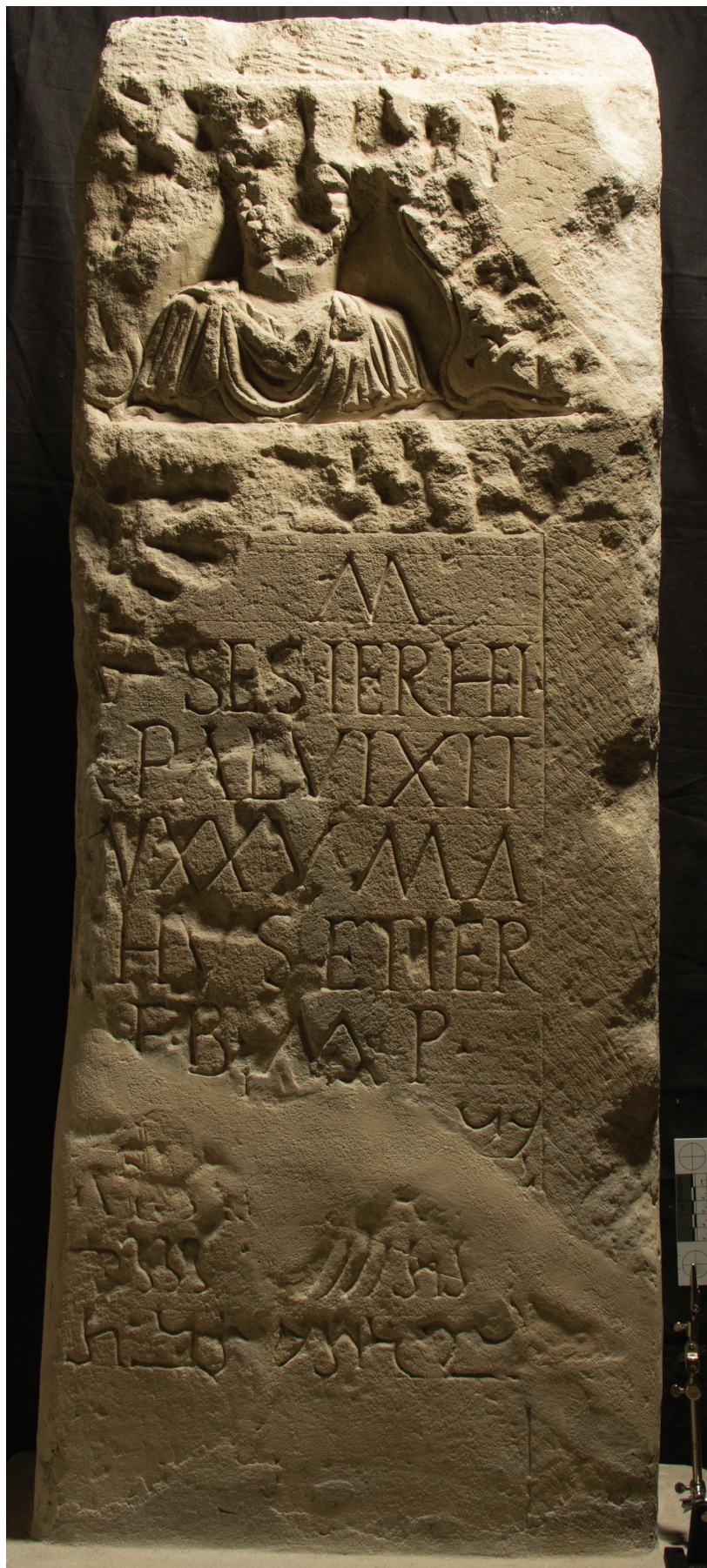

Fig. 4. Full Image of IDR III/1 167 (= PAT 0994), Repaired Subsequent to Inspection by J. M. Hutton and N. E. Greene in 2016. Photo © 2018, J. M. Hutton and R. J. Pruett, WPAIP

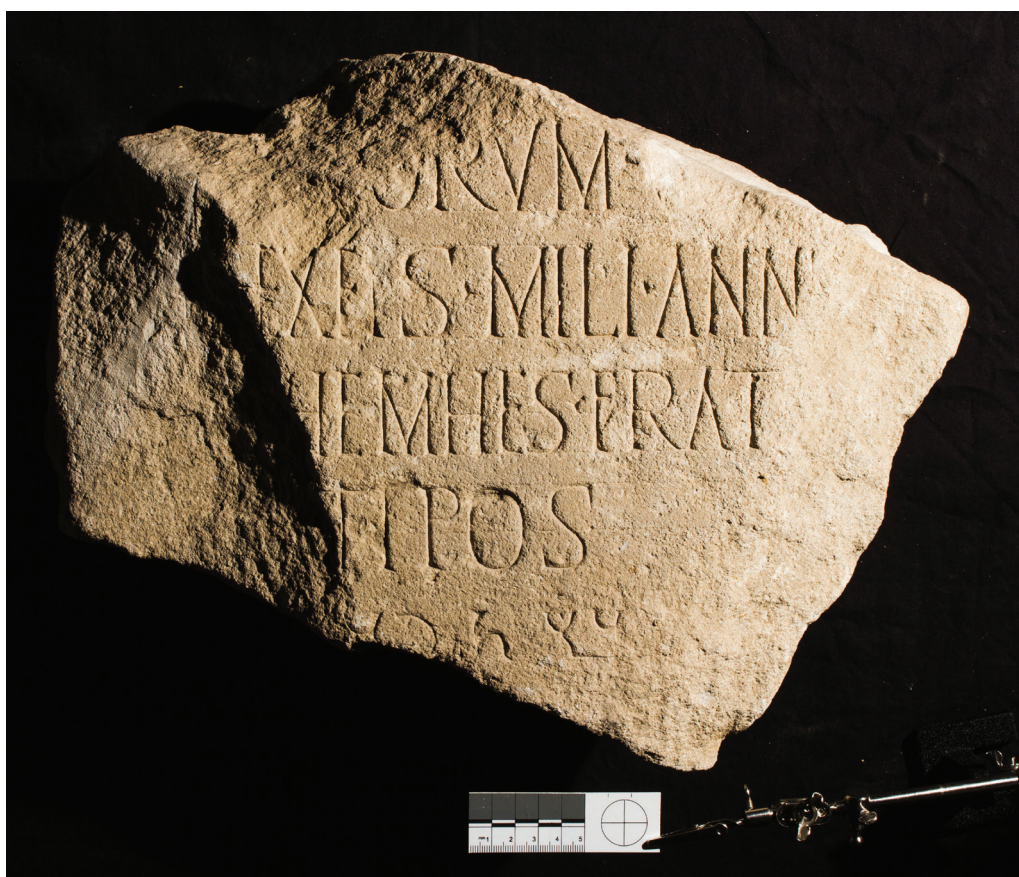

Fig. 5. Full Image of IDR III/1 170 Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP

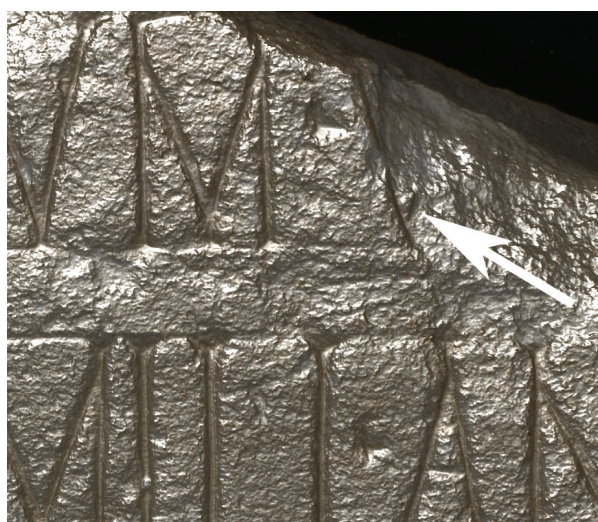

Fig. 6. Detail of IDR III/1 170, Latin Line 1': Showing Remaining Portion of "V" Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP Image Adjustment with Specular Enhancement by J. M. Hutton

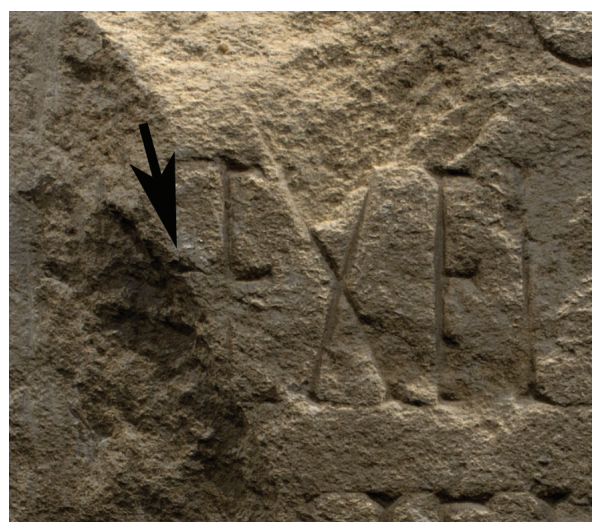

Fig. 7. Detail of IDR III/1 170, Latin Line 2': Showing Interpunct before EXEIS Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP Image Adjustment by J. M. Hutton

Fig. 8. Detail of IDR III/1 170, Aramaic Line 1: Showing Remaining Portion of *br*. Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP Image Adjustment with no filter (top) and diffuse gain filter (bottom) by N. E. Greene

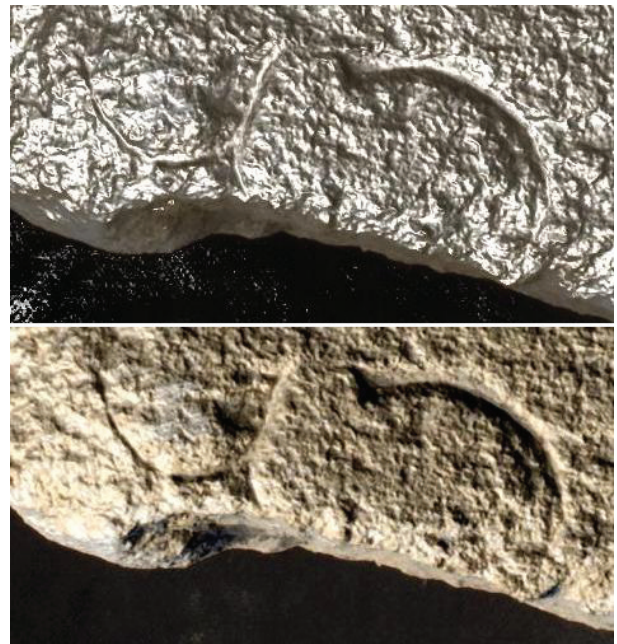

Fig. 10. Detail of IDR III/1 170, Aramaic Line 1: Showing Remaining Portion of *ym* Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP Image Adjustment with specular enhancement (top) and diffuse gain (bottom) by N. E. Greene

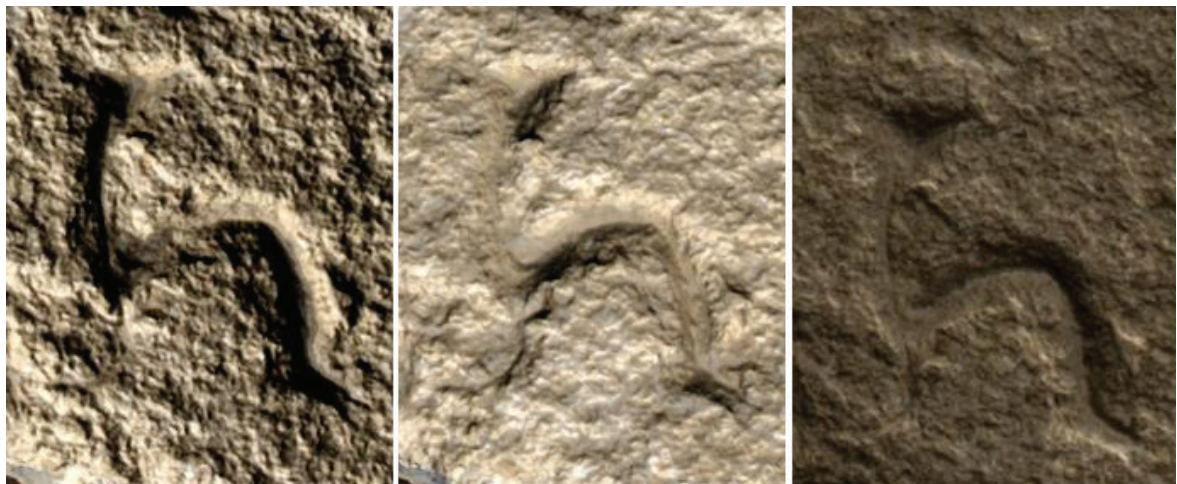

Fig. 9. Detail of IDR III/1 170, Aramaic Line 1: Showing *t*. Photo © 2016, N. E. Greene and J. M. Hutton, WPAIP Image Adjustment with diffuse gain filter (left, center) and no filter, northeast light (right) by N. E. Greene

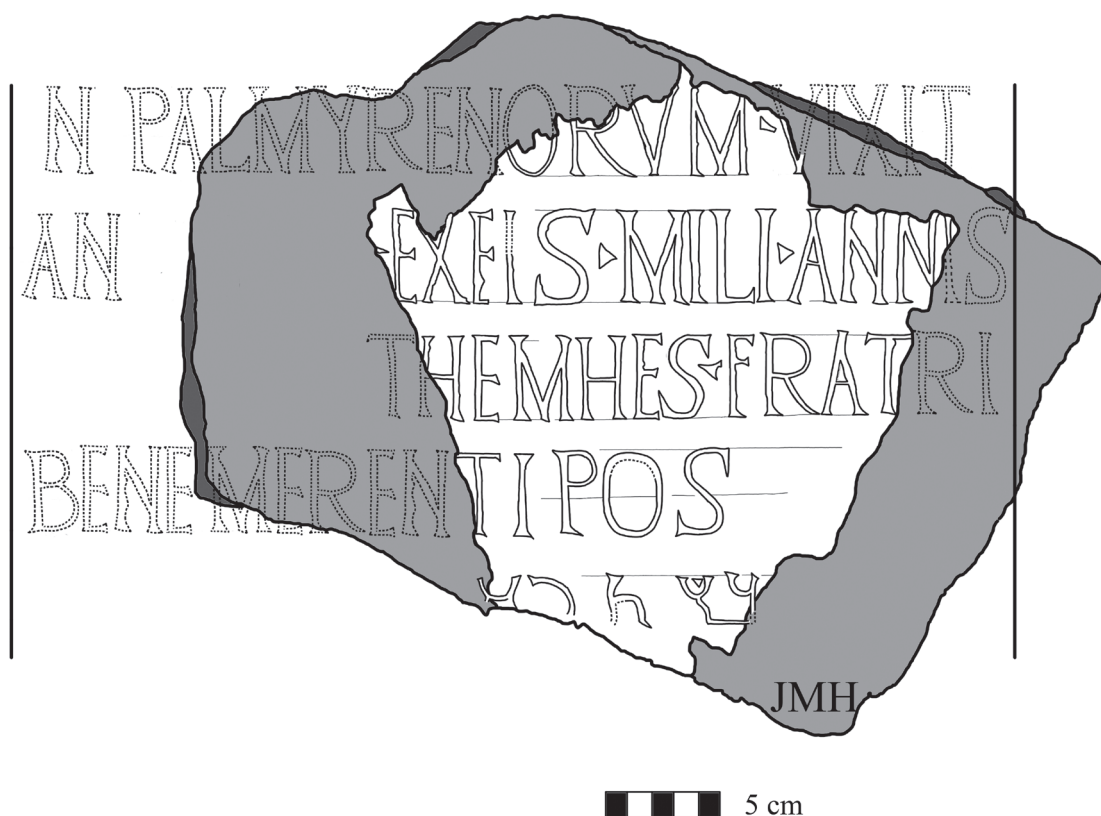

Fig. 11. *Computer-Assisted Drawing of IDR III/1 170, with Reconstructed Text.* © J. M. Hutton

Fig. 12. *Full Image of IDR III/1 178 Photo* ©2018, J. M. Hutton and R. J. Pruett, WPAIP

Fig. 13. *Computer-Assisted Drawing of IDR III/1 178* © J. M. Hutton

UNE STATIO DE BENEFICIARII CONSULARIS À TEREKOVA

Ioan Piso*

Cuvinte cheie: statio, beneficiarius consularis, Gaganae, Masciliana, Terego, cohors VIII Raetorum
Keywords: statio, beneficiarius consularis, Gaganae, Masciliana, Terego, cohors VIII Raetorum

A statio of beneficiarii consularis in Terego (Abstract)

During the excavation campaign of 7–19 August 2001 a north-south section (S 1) was traced through and in the middle of the south side of the Roman fort. Outside the perimeter wall two moats belonging to the wooden phase and a moat from the stone phase were found. This last ditch was filled with earth and sand and contained quarry stones, ceramics and even monuments fallen from the surrounding wall. An altar and unidentifiable architectural fragments were found there. The subject of this article is the altar found in the ditch having carved a simple inscription of the *beneficiarius consularis Marcus Ulpius Vitalis* dedicated to: *Iupiter optimus maximus* and offers us informations about the existence here of a *beneficiorum statio*. Terego's *beneficiorum consularis statio* cannot be located in the camp for the simple reason that these officers were not subordinated to the troop commander, but directly to the governor.

L'histoire des recherches archéologiques dans le camp de Terego, une localité à identifier plutôt avec Gaganae qu'avec Mascliana¹, se résume aux brèves campagnes de fouilles de Nicolae Gudea en 1969² et aux celles de Ioan Piso, Felix Marcu, Adrian Ardeț et Carmen Lucia Ardeț en 2001, 2002 et 2004³. Ce camp auxiliaire se trouve sur la ligne défensive Tibiscum – Dierna, au long du couloir Timiș – Cerna. Emplacé à la confluence de la rivière Hideg dans le Timiș, il défend le passage vers Tibiscum aussi bien par la route romaine qui passe par Sat Bătrân, que par les gorges du Timiș, peu accessibles avant les temps modernes.

La partie nord du camp a été détruite par la rivière. Selon N. Gudea le camp aurait mesuré environ 100 × 125 m⁴, ce qui correspond aux besoins

d'une *cohors quingenaria*. Jusqu'à présent la seule troupe y attestée, notamment par des estampilles, est la *cohors VIII Raetorum (civium Romanorum equitata torquata)*⁵. Comme cette troupe⁶ avait érigé en 129 une statue à l'empereur Hadrien à Inlăceni⁷, elle ne pouvait venir à Terego qu'après

⁵ IDR III/1, 114; I. Piso, A. Ardeț, C. Timoc, IDR, App. III, n° LXXIII.

⁶ Voir pour son histoire C. Cichorius, RE IV/1 (1900), 329; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938, 181–182; I. I. Russu, SCIV 23/1, 1972, p. 73–74, n° 57; I. Piso, D. Benea, ZPE 56, 1984, 287–288 = I. Piso, *An der Nordgrenze des römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart 2005, 133–134; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1984, 142; J. Spaul, *Cohors². The Evidence for a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*, London 2000, p. 287; B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 41, n° 40; C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București 2002, 119–120, n° 54; O. Țentea, F. Matei-Popescu, AMN 39–40, 2002–2003, 291; E. Nemeth, *Politische und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit*, Cluj-Napoca 2007, 92–93; I. Piso, F. Marcu, IDR, App. II, 170–171; D. Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Timișoara, 2016, 183; F. Matei-Popescu, O. Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca 2018, 60–70; I. Piso, A. Ardeț, C. Timoc, IDR, App. III, 103–104.

⁷ AE 1960, 375 = IDR III/4, 263.

* Centrul de Studii Romane din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” Cluj Napoca, piso_ioan@yahoo.com

¹ Tab. Peut. VII–VIII; cf. F. Fodoreanu, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007, 234–237.

² N. Gudea, *Banat* 2, 1973, 97–101.

³ I. Piso, F. Marcu, A. Ardeț, C.-L. Ardeț, CCA 2002, p. 434; iidem, CCA 2003, 325–327; iidem, CCA 2005, n° 225.

⁴ N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*. Sonderdruck aus JRGZM 44, 1997, *32, Nr. 16; sur le camp de Terego voir maintenant surtout F. Marcu, *The Internal Planning of Roman Forts in Dacia*, Cluj-Napoca 2009, 155–160.

cette date. Des estampilles de la *cohors VIII Raetorum* ont été pourtant trouvées aussi bien dans le camp de Mehadia (Praetorium)⁸, mais elles appartiennent à un type différent. Une explication raisonnable serait que la troupe aurait occupé sous Trajan le camp de Mehadia, se serait trouvée sous Hadrien à Inlăceni et aurait été envoyée vers la fin du règne de celui-ci à Teregova, où elle sera restée jusqu'à la fin de la province⁹. La conclusion de cette brève introduction est que Teregova était une location stratégique importante et devait bénéficier d'une attention particulière.

Pendant la campagne de fouille de 7–19 août 2001 on a tracé une section nord-sud (S 1) à travers et au milieu du côté sud du camp. À l'extérieur du mur d'enceinte on a surpris deux fossés appartenant à la phase en bois et un fossé de la phase en pierre. Ce dernier fossé a été rempli de terre et du sable et contenait des pierres de carrière, de la céramique et même des monuments tombés du mur d'enceinte. On y a trouvé un autel et des fragments architectoniques non identifiables¹⁰.

L'objet du présent article est l'autel trouvé dans le fossé, aux dimensions de 105 × 63 × 35 cm (fig. 1 a); il est en calcaire numulithique, avec le couronnement et la base profilés. À la partie supérieure du couronnement on distingue un *focus*, plutôt que le début d'un fût de colonne, au diamètre de 45 cm. Sur le côté gauche du monument on distingue un *urceus* assez détérioré et sur le côté on distingue à peine un objet, qui pourrait être une *patera*. Les deux représentations plaident en faveur d'un autel et pas d'une base de statue. Le coin supérieur gauche du couronnement et du champ épigraphique manque et la partie gauche du champ

épigraphique est détériorée; écriture d'assez bonne qualité; lettres: l. 1 = 6 cm; l. 2 = 8 cm; l. 3–4 = 7,5 cm; l. 5 = 7,5–8 cm; les points de séparation ne sont pas sûrs à cause de la surface corrodée du champ épigraphique.

Dans la partie gauche de la l. 1 manque un I, à la fin de la l. 2 une ligature VS est possible, à la fin de la l. 3 le B est assuré et on s'attend aussi à un F, éventuellement en ligature avec le B; dans la l. 4 la troisième lettre on distingue un S et dans la l. 5 les deux dernières lettres sont sans doute L M. La lecture est comme il suit (fig. 1 b):

Fig. 1 a-b – Autel de Teregova / The altar from Teregova

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo)

M(arcus) Ulp(ius)

Vitalis b(ene)f(iciarius)

co(n)s(ularis)

5 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

„(À Jupiter) très bon (et) très grand, Marcus Ulp(ius) Vitalis, bénéficiaire du consulaire, s'est acquitté de (son) vœu de bon gré (et) à bon droit“.

La séquence *M. Ulp(ius)* indique l'origine de la cité romaine dans la famille du bénéficiaire du

⁸ IDR III/1, 102; I. Piso, F. Marcu, IDR, App. II, n° CLI; I. Piso, A. Ardeş, C. Timoc, (n. 5), n° LXXII.

⁹ Voir la discussion chez I. Piso, A. Ardeş, C. Timoc (n. 5), 103–104, avec n. 377.

¹⁰ I. Piso, F. Marcu, A. Ardeş, C.-L. Ardeş, CCA 2002, 434.

temps de Trajan, tandis que le cognomen *Vitalis* est très fréquent dans le milieu militaire¹¹.

Les *beneficiarii consularis* étaient des légionnaires détachés dans l'*officium* du gouverneur d'une province, d'où ils pouvaient être envoyés en missions, par exemple dans des *stationes*¹². M. Ulpius Vitalis ne fait là-dessus aucune précision, mais il provient sans doute de l'une des légions de Dacie, soit de la *legio V Macedonica* de Potaissa, soit et plutôt de la *legio XIII Gemina* d'Apulum, qui était plus proche de Teregova¹³. Quant à la datation de l'autel, nous nous trouvons à partir de la réorganisation de 168/170 de la province par Marc Aurèle, quand le terme *consularis* fait son apparition dans le titre des gouverneurs de Dacie.

La mission d'assurer la sécurité du secteur stratégique incombait au préfet de la cohorte qui stationnait dans le camp de Teregova. Pourtant, outre qu'elle permettait la communication entre le gouverneur et la troupe, la *statio* assurait le recueil de renseignements sur les possibles dangers venant de l'extérieur¹⁴ et, aussi bien, la sécurité interne. Les *beneficiarii* agissaient aussi en tant que policiers chargés de l'instruction préparatoire du premier degré en matière pénale¹⁵, ayant, d'ailleurs, comme symbole l'ainsi-dite „lance de bénéficiaire“, commune pour tous les officiers de l'*officium* impliqués dans ce domaine (*speculatores, beneficiarii, frumentarii*)¹⁶.

La *statio* de *beneficiarii consularis* de Teregova ne pouvait pas se trouver dans le camp pour le simple

motif que ces officiers n'étaient pas subordonnés au commandant de la troupe, mais bien directement au gouverneur. De nombreuses découvertes archéologiques prouvent que ces *stationes* étaient emplacements à une petite distance du camp, notamment dans le *vicus* militaire et qu'elles étaient composées d'un sanctuaire, d'une aire sacrée et d'édifices administratifs¹⁷. Tout comme à Samum, la *statio* de Teregova doit avoir été placée dans le *vicus* militaire¹⁸, sur l'ensemble duquel les bénéficiaires n'exerçaient pourtant aucune autorité¹⁹.

Il se pose enfin la question comment cet autel est-il parvenu dans les remparts du camp. On constate le même phénomène dans la plupart des camps de Dacie. On a tout simplement essayé de surélever les murs dans de moments de grand danger avec n'importe quels monuments. Dans de nombreux cas on a, pour la même raison, bloqué les portes avec de monument pareils²⁰. Toutes les sources, soient-elles archéologiques, épigraphiques, numismatiques ou littéraires, m'ont conduit à la même conclusion, notamment que l'événement a très probablement eu lieu en 262, lors d'une grande invasion des Goths, qui a affecté les provinces balcaniques jusqu'aux Thermopyles²¹. De cette catastrophe la Dacie ne se redressera jamais et en 271 se consummera l'acte final, son abandon. Le camp de Teregova aura partagé le sort des autres installations militaires de la province.

¹¹ Cf. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Roma 1982, 72, 274.

¹² Voir J. Ott, *Die Beneficiarii. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart 1995, p. 86–87; J. France, J. Nelis Clément, dans: *La statio. Archéologie d'un lieu de pouvoir dans l'empire romain*, Bordeaux 2014, 123.

¹³ La liste des *beneficiarii* de Dacie chez E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarii-Inschriften des Römischen Reiches* (= CBI I), Stuttgart 1990, p. 392–434, n°s 501–568; une liste récente des *beneficiarii* de Samum (Căsei) chez I. Piso, dans: *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018* (éd. L. Mihăilescu-Bîrliba, W. Spickermann), 120–124.

¹⁴ Voir N. B. Rankov, *Britannia* 18, 1987, p. 246–247; N. J. E. Austin, N. B. Rankov, *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, London – New York 1995, 195, 203.

¹⁵ J. Ott (n. 12), p. 88; J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'empire (Ier s. a. C. – VIe s. p. C.)*, Bordeaux 2000, 211–217.

¹⁶ Voir J. Oldenstein, *BerRGK* 57, 1976, 152–157.

¹⁷ Voir J. Nelis Clément (n. 15), p. 135–149; J. France, J. Nelis Clément (n. 12), 173–184; Ch. Schmidt Heidenreich, *Le glaive et l'autel. Camps et piété militaires sous le Haut-Empire romain*, Rennes 2013, 17–18, 270.

¹⁸ C'est de ce *vicus* que provient une brique avec un graffiti fragmentaire, contenant probablement un contrat d'achat, I. Piso, *EphNap* 6, 1996, 201–203; AE 1996, 1325; *ILD* I, 193; I. Piso, A. Ardeș, C. Timoc, *IDR, App. III*, n^o CXXXIV.

¹⁹ I. Piso (n. 13), 119 avec n. 53; un avis contraire chez J. Ott (n. 12), 106.

²⁰ Voir toutes ces preuves chez I. Piso, dans: *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference, „Cities, Territories and Identities“* (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016), Sofia 2018, 431–433.

²¹ I. Piso (n. 20), 435–437; idem (n. 13), 120, concernant le camp de Samum (Căsei).

DATE NOI ȘI MAI VECHI ÎN LEGĂTURĂ CU FORTIFICAȚIA ROMANĂ DE LA MEHADIA (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Călin Timoc*

Cuvinte cheie: fortificații, hărți vechi, arheologie, Cheile Mehadii, loc deătălie
Keywords: fortifications, old maps, archaeology, Mehadia gorge, battle place

New and older data about the Roman fortification from Mehadia (Caraș-Severin County) (Abstract)

The Roman camp from Mehadia has been systematically researched in several moments over the last hundred years. However, the internal plan of the fortification could not be established precisely due to the many late interventions that the Romans undertook in the area, but also as a result of serious floods caused by overflow of the Bolvașnița River and Belareca River, fast mountain waters which affected the integrity of the site. Doina Benea, who established the last chronology of the fortification at Mehadia, considers that the last users of the camp perimeter were the *limitanei* (peasant soldiers) from the Constantinian period of the Roman Army, conclusions based on some discoveries in the area of the gates that indicated architectural changes of the towers and entrance. However, the 18th-century Habsburg cartographic sources give us indications that during the Austro-Turkish confrontations this *castellum* with visible *vallum* system and defense ditch was used, leaving even material traces that archaeologists did not recognize or that did not take them into account.

Introducere

Zona sudică a Banatului este dominată de un relief muntos, foarte variat, care a afectat inclusiv cursul Dunării în zonă, îngustându-l. Natura a definit astfel un peisaj spectaculos, cu maluri înalte și abrupte, în toată Regiunea Porților de Fier. Traficul terestru și fluvial în această zonă limitrofă a Banatului a fost întotdeauna mult îngreunat de munții și văile abrupte, de apele repezi și pădurile dese, elemente care definesc în mare parte relieful și în ziua de azi. Zonele de trecere sunt puține și strâmte și adesea sunt legate de depresiunile săpate de cursurile de ape din regiune¹.

Teritoriul Mehadii se înscrie foarte bine în acest format geomorfologic, aspectele reliefului fiind aici dictate de presiunea constantă a plăcilor tectonice, care se creează între periferia Munților Banatului și ai Cernei. Fenomenul a dus la formarea de chei epigmatice, depresiuni alungite și abrupturi dese². Belareca, principalul râu care trece prin Mehadia producea în zonă inundații dese și o puternică aluvionare îndeosebi în zona afluenților

săi, formând un con de dejecție destul de extins pe tot cursul său până la intrarea în cheia epigmatică a Mehadii, după care se varsă în râul Cerna³.

Valea Belarecâi fiind parte din principala cale de acces dinspre Dunăre spre inima Banatului a devenit de-alungul istoriei considerată de cei care au stăpânit aceste teritorii a fi o zonă strategică deosebit de importantă, relieful oferind multiple puncte de sprijin pentru armată, ușor de apărat. Valoarea locului pentru habitatul uman este sporită de existența apelor termale din vecinătate, folosite încă din antichitate, izvoare tămăduitoare care azi fac parte din stațiunea turistică Băile Herculane⁴.

Zona Mehadii a fost fortificată încă din antichitate, construcții defensive fiind cunoscute în zonă aproape pentru fiecare epocă istorică, începând cu perioada romană imperială și până târziu la finalul epocii moderne. Aproape de fiecare dată teritoriul actualei localități a făcut parte din granița militară a vreunei mari puteri ale vremii, în zonă fiind mai tot timpul prezente garnizoane permanente sau trupe de ocupație. Putem enumera din succesiunea de fortificații semnalate de cercetători la Mehadia: un *castellum* roman de epocă imperială

* Muzeul Național al Banatului – Timișoara, str. Martin Luther nr. 4, e-mail: ctimocmuzeu@gmail.com

¹ Cristescu 1996, 5.

² Scheușan 1997, 23.

³ Scheușan 1997, 48.

⁴ Cristescu 1996, 6.

(castru) la confluența Bolvașniței cu Belareca și un posibil *quadriburgium* din perioada romană târzie în apropiere, o cetate medievală cu donjon hexagonal pe dealul ce străjuiește Valea Mare și un fort (sau mai multe) în Cheile Mehadii, cel mai îngust loc al văii Belarecâi. Importanța istorică și militară a Mehadii a atras în zonă cercetări arheologice încă de timpuriu, primele săpături sistematice fiind efectuate încă de la începutul secolului XX. Un muzeu local (între primele din România) a fost deschis la Băile Herculane, exclusiv cu antichități provenind din săpăturile arheologice ale pasionaților de cultură din această regiune⁵.

Cu toate eforturile cercetării arheologice românești (care au durat în zonă, sporadic, mai bine de un secol), acumularea de date din teren nu s-a făcut într-o manieră lămuritoare. Considerăm că, succesiunea procesului de fortificare a acestui spațiu, nu a fost suficient de bine documentată și explicată. Dezvelirea unor monumente de epocă romană clasică s-a făcut fără a oferi publicului un plan de situație inteligibil, iar felul în care s-au publicat, cercetările vechi coordonate de profesorul clujean Mihail Macrea sunt tributare posibilităților de cercetare ale epocii⁶. De multe ori constatăm confuzii de poziționare a ruinelor, fapt datorat cu precădere, credem noi, localității actuale Mehadia care se întinde liniar, împreună cu teritoriul ei administrativ, pe mai mulți kilometri, începând de la cheile epigmatice în sud și până la podul peste pârâul Bolvasnița. Așa au ajuns să se strecoare inadvertențe cum ar fi: poziționarea „bisericii sparte” la nord de castru roman⁷ sau existența unui *quadriburgium* roman târziu semnalat de Marsigli pe locul castrului roman⁸. Suntem de acord cu observația făcută de către alți specialiști că, la această confuzie a contribuit și includerea descoperirilor mai vechi de la Herculane ca aparținând Mehadii, datorită folosirii denumirii „băile calde de la Mehadia” în cazul vechiului toponim al stațiunii balneare „Băile Herculane”⁹.

În cele ce urmează ne propunem clarificarea poziționării diverselor fortificații din teritoriul Mehadii și evaluarea atentă a ultimelor nivele stratigrafice din perimetrul castrului roman de la confluența Bolvașniței cu Belareca. Unele particularități au fost semnalate de arheologi, dar o reevaluare a acestor date azi, favorizată de era digitală în care trăim, este posibilă și binevenită. Astfel,

aflăm citind rapoartele de săpătură publicate de Doina Benea referitor la castrul roman, că: „ultima etapă de locuire a castrului este post-romană. Ea se observă greu în zona incintei castrului, unde a fost distrusă în bună măsură, datorită spolierii pietrei de către țărani”¹⁰. În altă parte a fortificației citim că: „Nivelul roman târziu apare la -0,55 m de nivelul actual al solului”¹¹.

Ne întrebăm firește cărei epoci putea să aparțină stratul de pământ între 0 și -0,55 m, peste nivelul de călcare roman târziu? Deasemenea ne-am pus problema dacă nu există și dificultăți reale în interpretarea nivelelor stratigrafice găsite? În zonă, în multe locuri arheologii au găsit pe lângă straturi de lut aluvioar și consistente „umpluturi cu reziduri moderne”¹². Pe lângă acest fenomen care a modelat natural terenul mai există și acțiunea antropică distructivă, care asupra sitului de la Mehadia este documentată ca fiind efectuată adesea de detectoriști și braconieri de patrimoniu¹³. De asemenea observăm că săpăturile sistematice din ultimele decenii au adus informații noi care nu cadrează cu planimetria internă a unui castru standard. Schița publicată de Mihail Macrea și Nicolae Gudea nu este concludentă (vezi fig. 1)¹⁴, subiect remarcat și de Felix Marcu în sinteza sa dedicată planimetriei interne a castrelor din Dacia Romană¹⁵. Ea este tributară foarte probabil metodelor de cercetare ale epocii precum și a felul în care s-a făcut transmiterea vechii documentații de săpătură.

Autorul rândurilor de față dorește să își aducă contribuția la înțelegerea mai bună a situației stratigrafice și a importanței strategice a locului fortificat de romani încă din secolul al II-lea d.Hr..

Nivelul actual al cercetării castrului de la Mehadia

Nicolae Gudea a valorificat științific materialele descoperite de profesorul Macrea și echipa sa în anii celui de-al doilea război mondial. Tot el, publică pe baza datelor arheologice, prima cronologie a fazelor de utilizare a castrului de către romani. Stabilește astfel existența a 3 nivele de construcție: – prima fază este una de pământ și lemn, cu o garnizoană formată din detașamente ale legiunilor Moesiei Superior (legiunea a IIII-a Flavia Felix și a VII-a Claudia); – a doua fază este din piatră, cu un plan dreptunghiular regulat de

⁵ Buracu 1924.

⁶ Timoc 2008, 76–77.

⁷ Marcu 2009, 143.

⁸ Timoc 2015.

⁹ Macrea et alii 1993, 9.

¹⁰ Benea 2008, 16.

¹¹ Benea 2008, 19.

¹² Benea 2008, 18.

¹³ Bozu 2001, 147, nota 1.

¹⁴ Macrea et alii 1993, 15.

¹⁵ Marcu 2009, 143.

116 × 142 m, cu zid de incintă edificat în tehnica *opus incertum*, de 1,3 m lăţime prevăzut cu un şant defensiv în faţă, simplu, în formă de „V” de 6 m lăţime şi 2 m adâncime. Garnizoana a fost formată pe toată durata acestei faze (cuprinde intervalul de timp dintre războaiele marcomanice şi retragerea aureliană) de *cohors III Delmatarum miliaria equitata civium Romanorum*. Este amintită şi o aşa zisă a treia fază, cea romană târzie, în care se păstrează perimetrul fortificaţiei activ, dar în timpul căreia sunt realizate o serie întreagă de intervenţii de consolidare şi reparaţii ale sistemului defensiv mai ales în zona porţilor şi turnurilor de colţ. Lucrări au fost efectuate de un detaşament de militari din garnizoana fortificaţiei, combatanţi din legiunea a XIII-a Gemina, cu sediul în nou creată provincie de la sudul Dunării: *Dacia Ripensis*. Durata de funcţionare a acestui nivel de utilizare al fortificaţiei a putut fi evaluată doar pe bază monedelor descoperite ce aparţin epocii dinastiei constantiniene¹⁶.

Doina Benea, în urma săpăturilor arheologice întreprinse la începutul anilor 2000, reconsidera succesiunea fazelor de construcţie a castrului roman de la Mehadia şi enumera nu mai puţin de 5 nivele de locuire cu refacerile adiacente¹⁷:

I. Faza de pământ pe care o data în epoca lui Traian, cercetătoarea fiind convinsă că în acest loc în timpul războaielor dacice, pentru o scurtă perioadă de timp şi-a avut sediul comandamentul imperial, fapt pentru care locul primeşte toponimul de *Praetorium*;¹⁸

II. Faza de pământ cu *agger* reîntărit, databil tot în epoca împăratului Traianus, post războaielor dacice;

III. Faza de piatră, cu incinta realizată din blocuri de calcar fasonate, databilă în perioada de sfârşit a domniei lui Ulpius Traianus / începutul domniei lui Aelius Hadrianus;

IV. Faza de piatră, cu zid de incintă din granit, piatră de carieră (*opus incertum*), realizată la începutul dinastiei Severilor şi care a fost abandonată după domnia împăratului Filip Arabul, din cauza unei inundaţii masive provocate de apele repezi de munte din vecinătate.

V. Ultima fază este practic o reactivare a fortificaţiei în epoca împăratului Constantin cel Mare, în care se observă o întărire a incintei cu monumente epigrafice şi arhitectonice spoliaste şi plombarea zidurilor exterioare cu bolovani din granit roşu prinşi cu puţin mortar (calitativ foarte slab),

pe un aliniament mai retras cu 0,50 m faţă de linia incintei precedente¹⁹.

Nu putem să nu observăm că fazele propuse de Nicolae Gudea sunt mai mult teoretice (fără argumente clare de natură arheologică), iar cele prezentate de Doina Benea sunt atribuiri cronologice efectuate sub impulsul momentului sau bazate strict de descoperiri monetare. Considerăm că faza a IV-a nu se încheie la Filip Arabul, devreme ce din castru provine o inscripţie onorifică a unităţii de garnizoană închinată împăratului Gallienus²⁰.

Dumitru Turdor, unul dintre primii cercetători care au analizat într-o sinteză comprehensivă întreagă informaţie arheologică, numismatică şi epigrafică de la Mehadia concluziona că nu există nici o dovadă a faptului că, după împărăţia dinastiei constantiniene fortificaţia a mai fost utilizată²¹. La această părere au aderat mai târziu atât Nicolae Gudea cât şi Doina Benea, arheologii care s-au ocupat în ultimele decenii de interpretarea descoperirilor arheologice de epocă romană târzie de la Mehadia.

Metodologia de investigaţie utilizată de arheologi

Pentru a putea înţelege cum s-a ajuns la aceste rezultate este necesară raportarea la metodele de cercetare şi de analiză la care au apelat specialiştii pentru cunoaşterea trecutului Mehadii în antichitate. Acest lucru este posibil deoarece, Nicolae Gudea, în monografia publicată în anul 1993, în care valorifică ştiinţific săpăturile lui M. Macrea, descrie pe larg metodele sale de cercetare precum şi sursele utilizate (directe şi indirecte) precum şi maniera de abordare a descoperirilor arheologice, în ceea ce priveşte datarea şi interpretarea funcţionalităţii artefactelor²². Doina Benea, la rândul ei, descrie mereu în rapoartele sale arheologice strategii săpăturilor şi limitele cercetării²³.

Ce se poate remarca este faptul că, în cadrul „istoricului cercetărilor”, în care apar menţionate şi sursele documentare utilizate, ambii autori iau în considerare doar informaţii publicate începând cu secolul al XIX-lea şi continuând cu secolul al XX-lea. În cazul lucrării de L.F. Marsigli, considerăm că nu l-au înţeles pe deplin, după cum am putut constata într-o altă lucrare dedicată acestui subiect²⁴. Sunt enumeraţi pe rând cei care au

¹⁶ Gudea 1997, 31–32.

¹⁷ Benea 2016, 144–145.

¹⁸ Benea 2000, 119.

¹⁹ Benea 2016, 145.

²⁰ IDR III / 1, 77.

²¹ Tudor 1968, 32.

²² Macrea *et alii*, 1993, 12.

²³ Benea 2008, 18–20.

²⁴ Timoc 2015.

întreprins săpături și cercetări de suprafață în situl arheologic de la confluența Bolvașniței cu Belareca: Nicolae Stoica de Hațeg, generalul Nicolae Cena, Felix Milleker, Al. Borza, Constantin Daicoviciu, Ioachim Miloia, I.I. Russu, Dumitru Tudor, Mihail Macrea și Marius Moga²⁵. Analiza Mehadii pe hărțile militare ale ultimelor două secole lipsește din descriere.

Un alt aspect care poate fi amintit este faptul că, multora dintre materialele arheologice descoperite nu li se mai știe exact contextul, iar o bună parte din ele (mai ales cele din colecțiile private semnalate) au dispărut, mențiunile descoperirilor mai vechi fiind lacunare. Nu a existat din păcate nici o ridicare topografică detaliată a monumentului și nici un studiu cartografic bazat pe hărțile vechi ale zonei, cu toate că valul de pământ ce marchează fortificația măsoară pe alocuri 2 sau chiar 3 metri în elevație²⁶.

Mehadia fiind o zona strategică, de graniță, dintre imperii cunoașterea exactă a terenului și utilizarea lui în dobândirea unui avantaj tactic în luptă a constituit întotdeauna un obiectiv important al oricăror armate operative, în special al celor implicate în dese războaie antiotomane ce au dominat sfârșitul secolului al XVII-lea și tot secolul al XVIII-lea.

Plecând de la această premisă, am căutat informații documentare și cartografice care să ne permită o înțelegere mai bună a peisajului a zonei și mai ales să ne ajute să identificăm toate monumentele și fortificațiile din arealul Mehadii. Hărțile adesea au o valoare deosebită în localizarea unor așezări dispărute azi și identificarea vechilor vetre ale unor localități actuale²⁷.

Mehadia în documentele secolului al XVIII-lea

La o simplă căutare pe hărțile cadastrale austriece²⁸ observăm că în hotarul Mehadii existau mai multe ruine de fortificații, cea mai mare parte a lor grupându-se în vecinătatea Cheilor Mehadii, pe care foarte probabil le apărau. După forma stelată aceste fortificații par să fie dintre cele habsburgice, de tip bastionar, tipice perioadei confruntărilor militare din secolul al XVIII-lea. Fortificația medievală de pe deal, mai veche apare și ea redată sub

forma unei ruine, semn că era în această stare în momentul în care au fost realizate de către topografi militari austrieci cele trei *Landesaufnahme*.

Interesant este faptul că, pe aceste hărți, castrul roman apare redat cu perimetrul său patrulater, din val de pământ, numai începând cu a doua ridicare iosefină, când cartarea terenului este mai precisă. Cursul Belarecâi și al Bolvașniței, cu toate inundațiile pomenite în literatura de specialitate, nu și-au modificat semnificativ cursul, după cum ne lasă să constatăm hărțile studiate. Nu apar redat alte ruine din zona vicusului militar învecinat castrului decât masivele valuri de pământ ce formează perimetrul patrulater al castrului. Tot din aceste hărți observăm faptul că, terenul nu era împădurit și arăta mai degrabă ca o pășune sau o luncă inundabilă în locul de confluență a pârâului Bolvașnița cu râul Belareca. La vest de castru, la câțiva metri distanță apare reprezentată o moară de apă care utilizează un „canal” liniar, foarte probabil cel pe care Doina Benea îl interpreta ca fiind o posibilă linie defensivă exterioară ce apăra nu doar castrul ci și o parte a *vicus*-ului militar²⁹.

Ultima și cea mai detaliată hartă istorică, a treia ridicare topografică austro-ungară, finalizată la sfârșitul secolului al XIX-lea, indică în zona castrului, chiar în zona centrului său, acolo unde era amplasată *principia* – clădirea comandamentului roman, o clădire modernă, probabil un sălaș. De asemenea, resturile de zidărie de la „biserica spartă” și „cetatea turcească”, cum mai este numită în literatura vremii, fortificația medievală cu turn octogonal, (de pe dealul ce domină Valea Mare) apare marcate textual: *Ruine*.

Din punct de vedere teritorial, în secolele XVIII – XIX, fortificațiile habsburgice ale Mehadii au aparținut în perioada realizării ridicărilor topografice iosefine de *Regimentul XIII de Graniță (valaholir)*, garnizoana de aici împreună cu cea de la Orșova și posturile de pază intermediare fiind cele mai bine întărite puncte de pe granița Imperiului Habsburgic cu Imperiul Otoman. Ele apărau principala cale de acces pe uscat către interiorul Banatului. Această poziție, foarte expusă incursiunilor turcești, a provocat multe ciocniri militare în zonă, regiunea fiind, în perioadele de război, o zonă fierbinte de front, în care schimbările de autoritate au fost foarte dese. Spre exemplu, în vara anului 1738, zona Mehadii de șapte ori într-un interval scurt a alternat stăpânirea turcă și cea habsburgică. Deoarece artileria începea să joace un rol tot mai important în înclăștrările directe, lucrările genistice

²⁵ Macrea *et alii*, 1993, 19–20.

²⁶ Benea 2016, 144.

²⁷ Micle *et alii*, 2011, 47.

²⁸ Pentru corecta utilizare a acestor categorii de surse documentare este necesară cunoașterea sistemului de măsurători după care au fost create și scara la care au fost concepute. Vezi în acest sens Mureșan 2004, 104.

²⁹ Benea 2008, 21.

și amenajările defensive au fost numeroase, trupele încercând să folosească orice particularitate a reliefului care le-ar fi putut oferi un avantaj în luptă. O incursiune în cronicile și rapoartele militare ale vremii, o putem efectua fără prea mult efort în cuprinzătoarea serie de volume³⁰: *Mittheilungen des k.u.k. Kriegs-Archivs*. Informațiile din actele austrieșilor ne arată faptul că Mehadia apare de nenumărate ori ca loc de manevră pentru armată și ca loc de luptă cu dușmanii de moarte (*Erzfeind*), turcii otomani. Administrația militară habsburgică a consemnat cu precizie evenimentele, unitățile militare și generalii implicați în luptele cu soldații semilunei. Mehadia este consemnată ca locul unor victorii răsunătoare asupra turcilor, amplu mediatizate de „presa vremii”, de Cancelaria Aulică și de către Biserica Catolică, prin știri, descrieri, stampe și ilustrații, care zugrăvesc bravura soldaților creștini și geniul comandanților care i-au condus spre victorie.

Două momente sunt foarte importante pentru argumentarea noastră legată de castrul roman, fiind în același timp și cele mai mari bătălii care s-au dat în zona Mehadii: 15 iulie 1738, când Francisc I, proaspătul soț al împărătesei Maria Theresia aduce victoria trupelor imperiale; după începutul unei bătălii care părea pierdută, și în ziua de 23 august 1789, când cele trei corpuri de armate concentrate în zonă regimentele conduse de mareșalul Wartensleben, cu cele ale feldmareșalului Clarfy și corpul principal de luptători locali format din grănicerii Regimentului nr. 13, valaholilor își sincronizează mișcările și reușesc anihilarea corpului principal al oastei invadatoare, otomane condusă de Marele Vizir. În ambele situații victoria imperialilor a însemnat pentru turci, retragerea pe linia Dunării.

Din relatările participanților la aceste bătălii se înțelege foarte clar faptul că, ruinele antice și medievale au fost folosite de ambele armate ca puncte de sprijin în manevrele lor militare. Planurile de bătălie, foarte numeroase și variate ca realizare grafică ne îndreptățesc să credem că aceste informații corespund realității istorice.

15 iulie 1738

Bătălia de la Mehadia este o continuare a celei de la Cornea, din 8 iulie 1738, o localitate aflată la câțiva kilometri mai la nord unde imperialii obțin o primă victorie tactică consistentă. Armata habsburgică îi urmărește pe turci, condusă fiind de viitorul împărat al Sfântului Imperiu Romano-German,

Francisc I, duce de Lorena, Mare-duce de Toscana se impune într-o confruntare decisivă, după mai multe manevre riscante și surprinzătoare pentru inamic. Sunt capturate de austriești, 13 steaguri și o tobă mare de ienicer și sunt luați în captivitate mai mulți prizonieri.

„Ziarele” epocii, dorind să laude faptele de arme ale Maiestății Sale, consemnau faptul că la început inițiativa le-a aparținut turcilor, care au profitat de faptul că trupele austriece erau dispersate și au atacat forturile și pozițiile defensive ale habsburgilor din jurul Mehadii. Baricadată într-un mic fort patrulater, cu un turn, trei bastioane și șanțuri adânci de apărare, aflat la confluența râului Craiovița (Globul) cu Belareca (Cerna considerată de topografia imperiali), una din unitățile militare de pușcași austriești rezistă cu dificultate asalturilor otomane. În toiul acestor încleștări un alt detașament al imperialilor atacați fiind de efective turcești superioare numeric, s-a retras în așteptarea întăririlor dinspre Cornea, în interiorul castrului roman de la confluența pârâului Bolvașnița cu râul Belareca, un loc care le permitea o apărare eficientă și o vizibilitate bună asupra mișcărilor inamicului. Turcii, cu ajutorul cavaleriei au reușit însă să-i izoleze și să-i asedieze sistematic. Nu a durat mult și rezistența imperialilor în zona castrului roman a fost anihilată, spahii reușind un atac masiv dinspre vest, coborând în galop dealul dinspre Iablanița, trecând ușor Belareca, și sărind peste sistemul defensiv roman. Măcelărirea garnizoanei din „fortificația din vale”, cum apare ea menționată în documentele habsburgice este pomenită și de Grisellini în a sa: „Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei”, câteva decenii mai târziu³¹. Otomanii înțeleg repede faptul că, locul este un important punct strategic ocupă castrul roman și fac pregătiri defensive, concentrând aici în grabă praf de pușcă și arme de foc. Întăririle ce sosesc la timp pentru imperialii din fortul aflat mai jos înclină victoria de partea creștinilor și turcii sunt nevoiți să fugă în dezordine înregistrând pierderi grele. Ultimii care au cedat au fost cei care au luat poziții defensive în perimetrul castrului roman. Aceștia vor fi cu greu scoși de acolo de un regiment imperial de elită, format din grenadieri cu experiență.

După victoria de la Mehadia, războiul a luat o turnură defavorabilă creștinilor și se va încheia un an mai târziu cu pacea de la Belgrad, 18 septembrie 1739, prin care habsburgii cedau teritorial toate cuceririle lor de la sudul Dunării, plus Oltenia

³⁰ https://library.hungaricana.hu/en/view/MitKuKKriegsArch_1881/?query=Mehadia&pg=414&layou=s

³¹ Grisellini 1984, 138.

(Valahia Mică) și se angajau să demoleze o serie întreagă de cetăți din zona de graniță³². Ca urmare a acestui tratat dispare definitiv fortul austriac de la confluența râului Craiovița cu Belareca, fortificația pe care turcii nu reușiseră să o cucerească în bătălia din vara anului 1738.

Legat de această confruntare există schițe, planuri și ștampe de epocă realizate de către ambele părți combatante. Mai multe reprezentări interesante au fost realizate de francezii care erau la vremea respectivă aliații turcilor. Considerăm importantă reprezentarea în acuarelă a locotenentului Geyer, în care apare plastic redat atacul turcilor asupra celor două fortificații austriece fortul și castrul. Corect poziționată față de cursul râului Belareca, imaginea castrului roman arată că în interiorul său existau amenajări realizate de apărători în vederea organizării unei defensive bune. Perimetrul castrului este poziționat în desen pe un loc înalt și are val de pământ și șanț de apărare, dar nu apare indicată nici o poartă. Faptul că a avut loc un asediu al castrului este cert dat fiind că și stampele habsburgice redau acel moment. Un singur plan de bătălie mai stângaci realizat, păstrat în arhivele de la Stuttgart³³, indică în cazul castrului, în locul porților, niște bastioane avansate pe cele patru intrări, exact așa cum Doinea Benea le-a reperat în săpătură sa din zona porților sudică și estică ale castrului roman.

Și în cazul fortului austriac de la vărsarea râului Craiovița (Globul) în Belareca imaginile sunt interesante, atât reprezentarea color a topografului militar Bodener, cât și planul oficial al fortificației realizat pentru Consiliul aulic de război vienez indică în zona limitrofă ziduri vechi de la o așezare ruinată. Nu știm dacă ruinele sunt medievale sau romane, dar fortul este construit de austrieci aici, încă din ultimii ani ai Marelui Război cu turcii (1683–1699), deoarece contele Marsigli îl redă în schițele sale ca o fortificație activă. Ba mai mult știm dintr-un document păstrat la arhivele de la Karlsruhe, unde pe stampa oficială este adnotată ca fiind folosită fortificația chiar de generalul Florimund de Mercy, în toamna anului 1716, pentru a se asigura că turcii se retrag pe linia Dunării, după cucerirea Timișoarei de către prințul Eugeniu de Savoia și nu se vor regropa să contra-atace³⁴.

23 august 1789

Bătălia din apropierea Mehadii începuse cu mult înaintea acestei date, în august, anul

precedent, turcii veniți în număr mare în frunte cu Marele Vizir au invadat Banatul, forțând trecerea Cheilor Mehadii, care erau străjuite de unități importante ale artileriștilor habsburgi, grupate în principal în două forturi: St. Andreas și *Schanze* (o construcție de tip fort, dar construită în stâncă, lipită de versantul estic, foarte abrupt). La această bătălie a fost martor cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg, în calitate de traducător pe lângă generalii germani și de preot militar. De la el știm că un episod dificil al bătăliei s-a consumat în jurul „podului unguresc” peste Bolvașnița, care este în imediata apropiere a castrului. Acolo turcii au ajuns din urmă cu cavaleria lor ariegarda imperială care se retrăgea spre Plugova³⁵. Mai târziu, în august 1789, turcii au folosit aici câteva piese de artilerie, montate în perimetrul castrului, pentru a bloca trecerea podului. După grele pierderi umane austriece reușesc să ajungă în Mehadia, nu fără probleme, deoarece în punctul „Biserica spartă”, turcii s-au regrupat și au încercat din nou să blocheze înaintarea imperialilor³⁶.

Faptul că poziția strategică a Mehadii a fost foarte disputată între habsburgi și otomani pe parcursul secolului al XVIII-lea este reținută și de W.C.W Blumenbach, singurul învățat vienez care realizează în anul 1840 o monografie amplă a teritoriului apărat de regimentul nr.XIII valaho-ilir, după ce face în prealabil o excursie de studiu în regiune. Pasionatul istoric Liviu Groza publică în traducere proprie descrierile lui Blumenbach legate de Mehadia. Am reținut pentru studiul nostru următorul pasaj:

„Pe lângă urmele unor fortărețe, pe lângă ruinele unei biserici, apoi ruinele castelului Barcan, se ajunge la Mehadia. (...) Alte locuri însemnate nu mai sunt decât, doar o așezare romană. Odinoară a fost aici o fortăreață care a fost mărul discordiei în războaiele cu turcii, mai ales în anul 1738. În apropiere se văd urmele unui drum roman unde din timp în timp se dezgroapă monede vechi și alte obiecte”³⁷.

Este cât se poate de clar că austriecei aveau cunoștință de existența sitului roman de la Mehadia, castrul, așezarea civilă adiacentă și drumurile romane vizibile la suprafața terenului când au fost realizate măsurătorile pentru a doua și a treia ridicare topografică (*Landesaufnahme*).

Considerăm importantă indicarea surselor istorice consacrate care menționează fără nici un dubiu

³² Feneșan 1997, 68.

³³ Kisari 2010, 278 (harta nr. 127).

³⁴ Kisari 2000, 640 (harta nr. 381).

³⁵ Leu, Grăf 1996, 52.

³⁶ Stoica de Hațeg 1981, 268.

³⁷ Groza 2002, 123.

rolul jucat de ruinele castrului roman în cadrul bătăliilor care s-au dat la Mehadia în perioada războaie austro-turce. Este posibil, așa cum lasă să înțeleagă cronicile și rapoartele militare austriece ca aceste confruntări armate să fi lăsat și urme, sesizabile arheologic. În ambele bătălii există informații literare despre faptul că, forțați de împrejurări, combatanții celor două armate s-au regrupat în anumite momente critice în castrul roman sau că au efectuat lucrări defensive, respectiv au poziționat artileria în interiorul castrului. Cu siguranță în multe zone din cetate, partea superioară a stratigrafiei a fost bulversată de aceste lucrări genistice moderne, fiind de înțeles interpretarea deficitară a ultimului nivel roman târziu, aparținând secolului al IV-lea p.Chr. Nu este exclus ca și planimetria internă a castrului să fi fost afectată, acesta să fi fost motivul pentru care Mihail Macrea nu a putut oferi spre publicare un plan de situație a zidurilor descoperite. Arheologul clujean identifica prin săpături, în vecinătatea nordică a castrului și o necropolă medieval timpurie de secol X-XI³⁸, ce atestă după părerea noastră și o locuire din aceeași perioadă a zonei, situație ce complică și mai mult discuția dusă cu privire la ultimului nivel de utilizare al castrului.

Printre materialele arheologice descoperite de Mihail Macrea și publicate în monografia castrului și așezării de la *Praetorium* (Mehadia) de către Nicolae Gudea și Iancu Moțu, apar în planșa XXVII³⁹, mai multe plăcuțe dreptunghiulare, din tablă de bronz ambutisată, de 5 × 3 cm, bogat decorate cu modele punctate pe margini și rozete pe colțuri. Zona centrală a lor este ornată cu semilune afrontate, asemenea unui mic *umbo* de scut. De aceste plăcuțe, care probabil erau ganituri de centură erau agățate cu ineluse din sârmă fină, o aplică circulară de care mai apoi erau agățate încă două pandantive mici, din același material, însă în formă de lacrimă⁴⁰. Autorii care au valorificat materialele profesorului Macrea au găsit aceste piese printre cele descoperite în anii 40 ai secolului trecut, în castrul roman și consideră că fac parte dintr-o armură de paradă a unui călăreț roman. După analogii, aceste garnituri de centură făceau parte din elementele distinctive ale căpeteniilor otomane. La Timișoara, în colecțiile Muzeului Național al Banatului, printre obiectele ce provin din perioada stăpânirii otomane se află o asemenea centură, aproape completă, de aceleași dimensiuni și cu aceleași decorațiuni, dar realizată din argint.

³⁸ Macrea et alii 1993, 81.

³⁹ Macrea et alii 1993, 179.

⁴⁰ Macrea et alii 1993, 108.

Foarte probabil cel care o purtase la Timișoara fusese un ofițer de un rang superior în ierarhia militară turcă față de cel care își pierduse centura în confruntările militare cu austriecii în perimetrul castrul roman de la Mehadia.

Concluzii

Castrul de la Mehadia, a fost de-a lungul timpului o fortificație cheie în strategia de apărare a Văii Cernei, fiind în directă relație cu Dierna (Orșova), al cărei avanpost în fața barbarilor nordici era. Paza drumului roman, ce trecea la nord prin pasul Domașnea a constituit misiunea sa de bază. Acest rol nu și l-a pierdut până la începutul secolului al XIX-lea, când dispariția pericolului otoman și securizarea Dunării realizată prin acordul statelor riverane (Donau-Verein) a făcut ca Mehadia să nu mai aibă nevoie de garnizoane militare și fortificații. Pierzându-se această „tradiție militară” locală, memoria colectivă uită încet, încet, rolul jucat de ruinele, ce abia se mai disting, în peisajul rural, lung de aprox. 4–5 km, din cadrul teritoriului administrativ al localității.

Considerăm cercetarea arheologică a castrului și a *vicus*-ului de la Mehadia ca fiind extrem de importantă, tocmai pentru informațiile valoroase pe care le poate oferi despre evoluția rolului jucat de acest spațiu din punct de vedere istoric. Inundațiile, urmate de aluviuni, precum și intervențiile realizate în perioada modernă fac dificil de urmărit și înțeles stratigrafia din interiorul castrului. Pentru o interpretare cât mai apropiată de adevărul istoric, este important să fie luate în considerare toate tipurile de documente, de la cele arheologice, la cele arhivistice sau cartografice, păstrându-se o atitudine critică asupra lor. Banatul fiind un domeniu privat al Casei de Austria s-a bucurat de o atenție deosebită din partea administrației habsburgice și are o zestre documentară de calitate și foarte bogată pentru secolul al XVIII-lea. Unele dintre aceste acte administrative, rapoarte militare sau documente cartografice pot fi extrem de utile arheologilor și sunt o sursă autentică de informații care merită mai multă atenție.

BIBLIOGRAFIE

- Benea 2000
Doina Benea, On the Praetorium Toponyms in Roman Dacia. *BHAUT*, II, p. 117–123 (2000).
- Benea 2008
Doina Benea, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Editura Excelsior Art, Timișoara (2008).

- Benea 2016
Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, Editura Academiei Române, București (2016).
- Bozu 2001
Ovidiu Bozu, Obiecte din bronz descoperite în așezarea romană de la Mehadia, jud. Caraș-Severin (II). *AnB*, IX, 147–163 (2001).
- Buracu 1924
Coriolan Buracu, *Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane și Cronica Mehadiei*, Editura autorului, Lugoj (1924).
- Cristescu 1996
Ilie Cristescu, *Miracolele Cernei. Băile Herculane – model turistic*, Editura Hercules Friends, Drobeta Turnu-Severin (1996).
- Feneșan 1997
Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial (1716–1776)*, Editura de Vest, Timișoara (1997).
- Griselini 1984
Francesco Griselini, Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, Editura Facla, Timișoara, ediția Costin Feneșan, (1984).
- Groza 2002
Liviu Groza, *Contribuții la istoria Regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș*, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj (2002).
- Gudea 1997
Nicolae Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. *JRGZM*, 44 – Sonderdruck – (1997).
- Kisari 2000
Kisari Balla György, *Karlsruhei Terkepek. A Török Haboru Korlabil * Kriegskarten und Plane aus der Turkenzeit in der Karlsruher Sammlungen*, Budapest (2000).
- Kisari 2010
Kisari Balla György, *Terkepkinsek Stuttgartban * Kartenschatze in Stuttgart*, Budapest, (2010).
- Leu, Gräf 1996
Valeriu Leu, Rudolf Gräf, *Din istoria frontierei bănățene. Ultimul război cu turcii 1788–1791*, Editura Banatica, Reșița (1996).
- Macrea et alii 1993
Mihail Macrea, Nicolae Gudea, Iancu Moșu, *PRAE-TORIUM. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, Editura Academiei Române, București (1993).
- Marcu 2009
Felix Marcu, Organizarea internă a castrului din Dacia, Editura Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Micle et alii 2011
Dorel Micle, Adrian Cîntar, Liviu Măruia, *Elemente de topografie și cartografie arheologică*, Editura Excelsior Art, Timișoara (2011).
- Mureșan 2004
Șofronie Mureșan, Elemente matematice ale documentelor cartografice din secolul al XVIII-lea. *Patrimonium Banaticum*, III (2004), 101–110.
- Scheușan 1997
Ioan Corneliu Scheușan, *Depresiunea Domașnea-Mehadia*, Editura Banatica, Reșița (1997).
- Stoica de Hațeg 1981
Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Editura Facla, Timișoara, ediția Damaschin Mioc (1981).
- Timoc 2008
Călin Timoc, Carmen Timoc, Organizarea internă a castrului de la Mehadia (Praetorium). Reconstituirea datelor oferită de vechile bilete de săpătură. *Banatica*, 18 (2008), 75–80.
- Timoc 2015
Călin Timoc, Quadriburgium-ul de la Mehadia și problemele cercetării limesului roman târziu în regiunea Porților de Fier ale Dunării. *ACL 3A* (2015), 33–37.
- Tudor 1968
Dumitru Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romane*, Editura Științifică, București (1968).

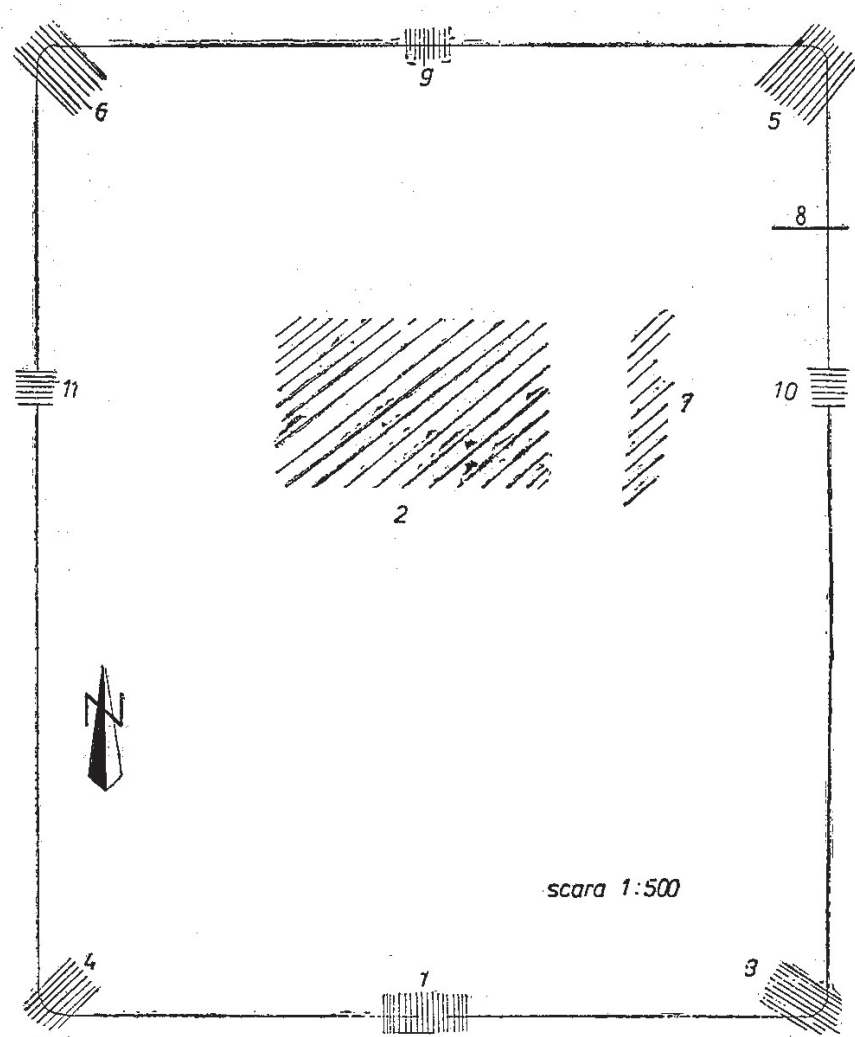

Fig. 1 – Planul castrului de la Mehadia, după N.Gudea. / *The plan of the Roman Fort from Mehadia, after N. Gudea.*

Fig. 2 – Mehadia pe prima ridicare topografică austriacă (mijlocul secolului al XVIII-lea), captură de imagine de pe hungariacana.org / *Mehadia on the first Austrian topographic survey (mid-18th century), image capture from hungariacana.org*

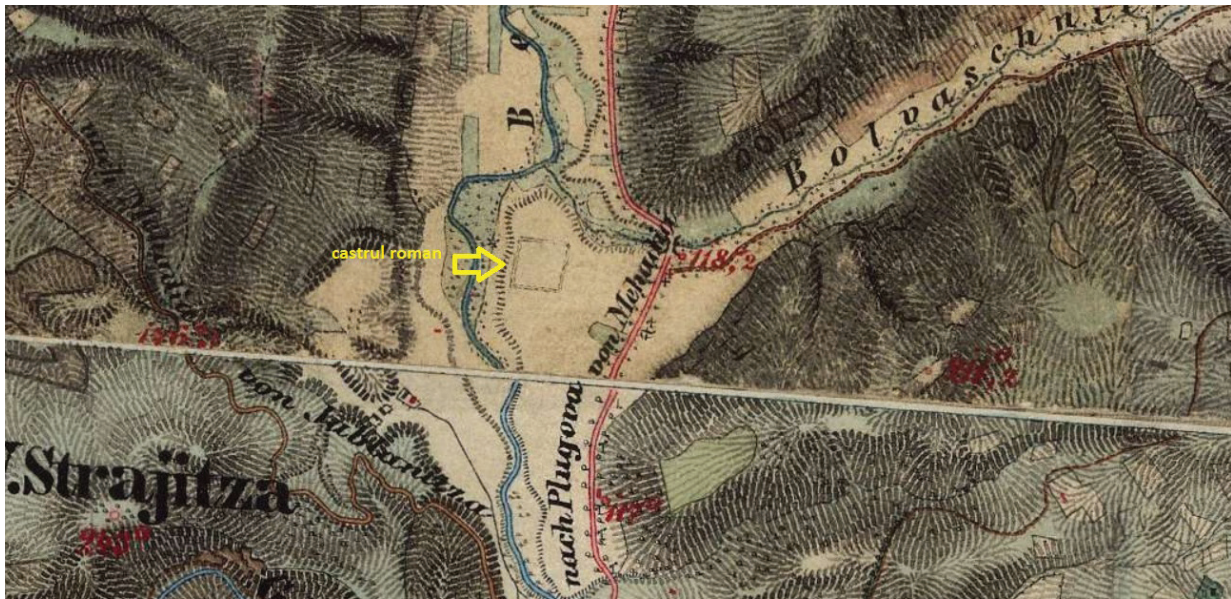

Fig. 3 – Perimetrul castrului de la Mehadia redat pe a doua ridicare topografică austriacă (începutul secolului al XIX-lea), captură de imagine de pe hungaricana.org / *Perimeter of the Roman Fort from Mehadia rendered on the second Austrian topographic survey (early 19th century), image capture from hungaricana.org*

Fig. 4 – Perimetrul castrului de la Mehadia redat pe a treia ridicare topografică austriacă (sfârșitul secolului al XIX-lea), captură de imagine de pe hungaricana.org / *Perimeter of the Roman Fort from Mehadia rendered on the third Austrian topographic survey (late 19th century), image capture from hungaricana.org*

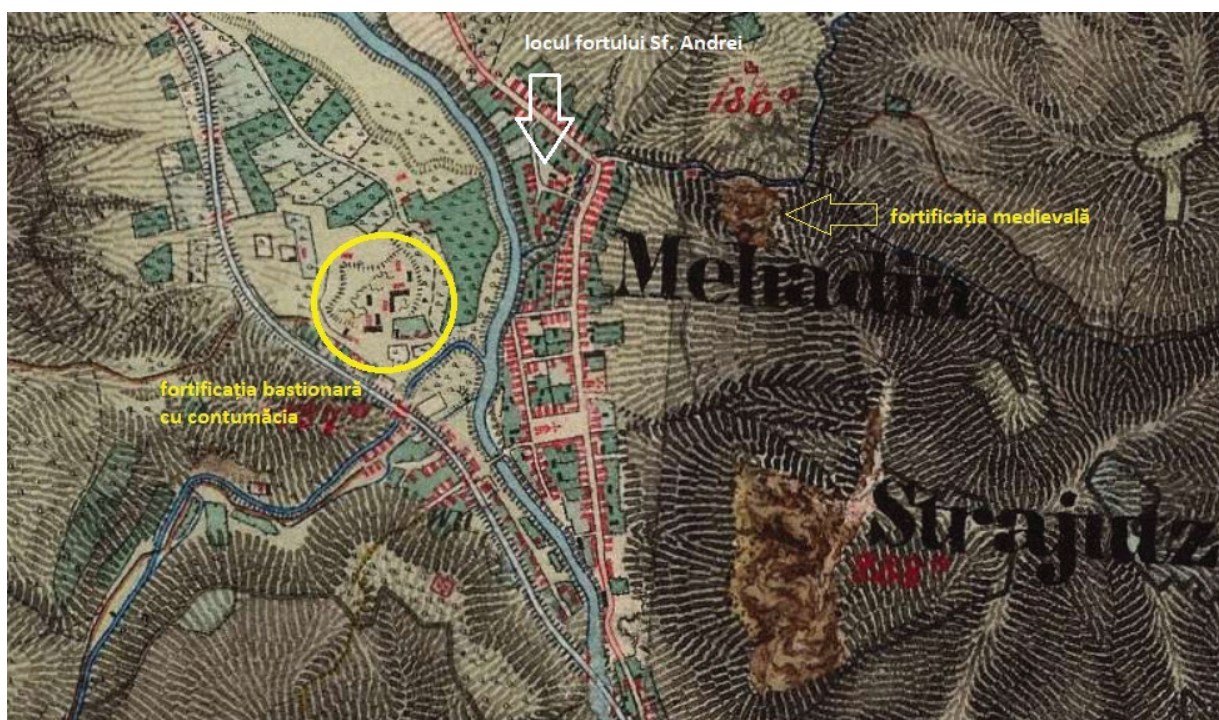

Fig. 5 – Urmele fortificațiilor habsburgice de secol XVIII, în vatra satului Mehadia, pe a doua ridicare topografică austriacă (începutul secolului al XIX-lea), captură de imagine de pe hungaricana.org / *Traces of 18th century Habsburg fortifications, in the hearth of the village of Mehadia, on the second Austrian topographic survey (early 19th century), image capture from hungaricana.org*

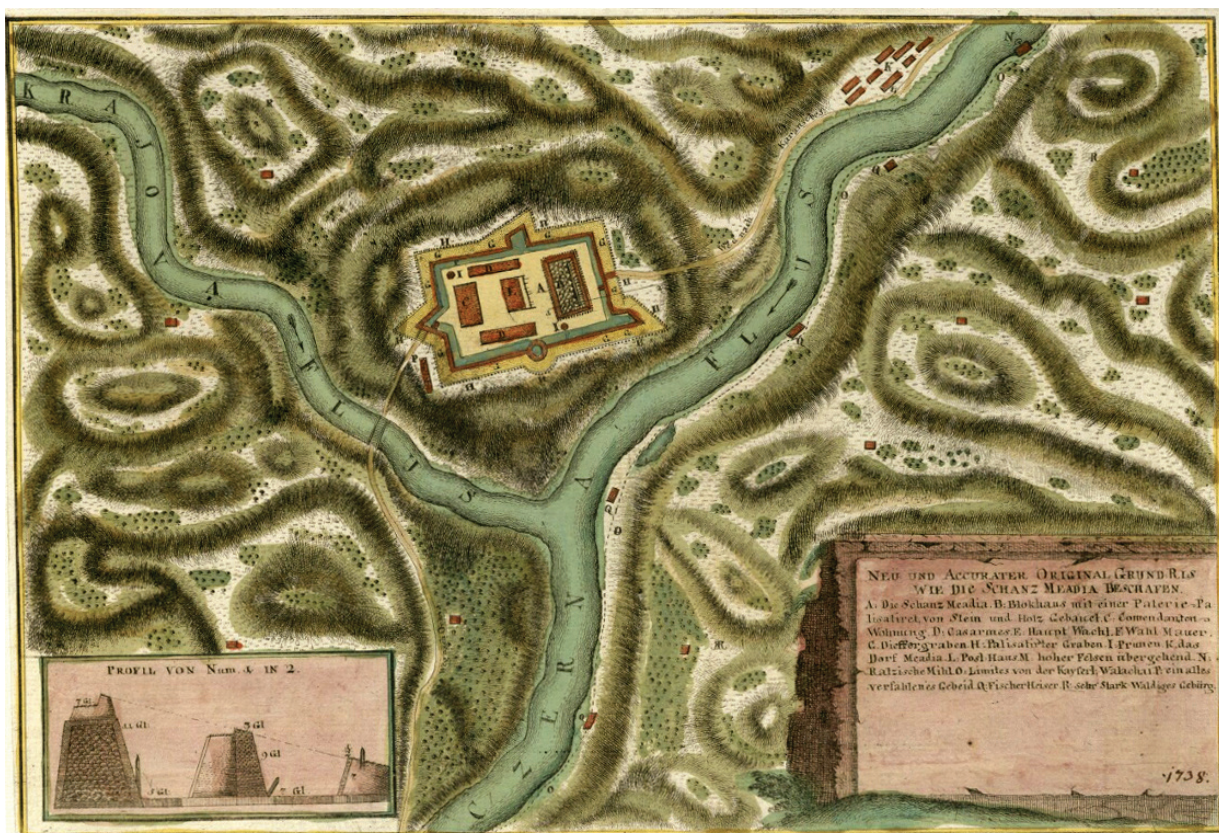

Fig. 6 – Fortul austriac în jurul căruia s-a dat bătălia de la Mehadia din 15 iulie 1738, reprezentare grafică color realizată de Bodenehr, după moll-maps-collection (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>) / *The Austrian Fort around which the battle of Mehadia took place on July 15, 1738, a color graphic representation made by Bodenehr, after moll-maps-collection (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>)*

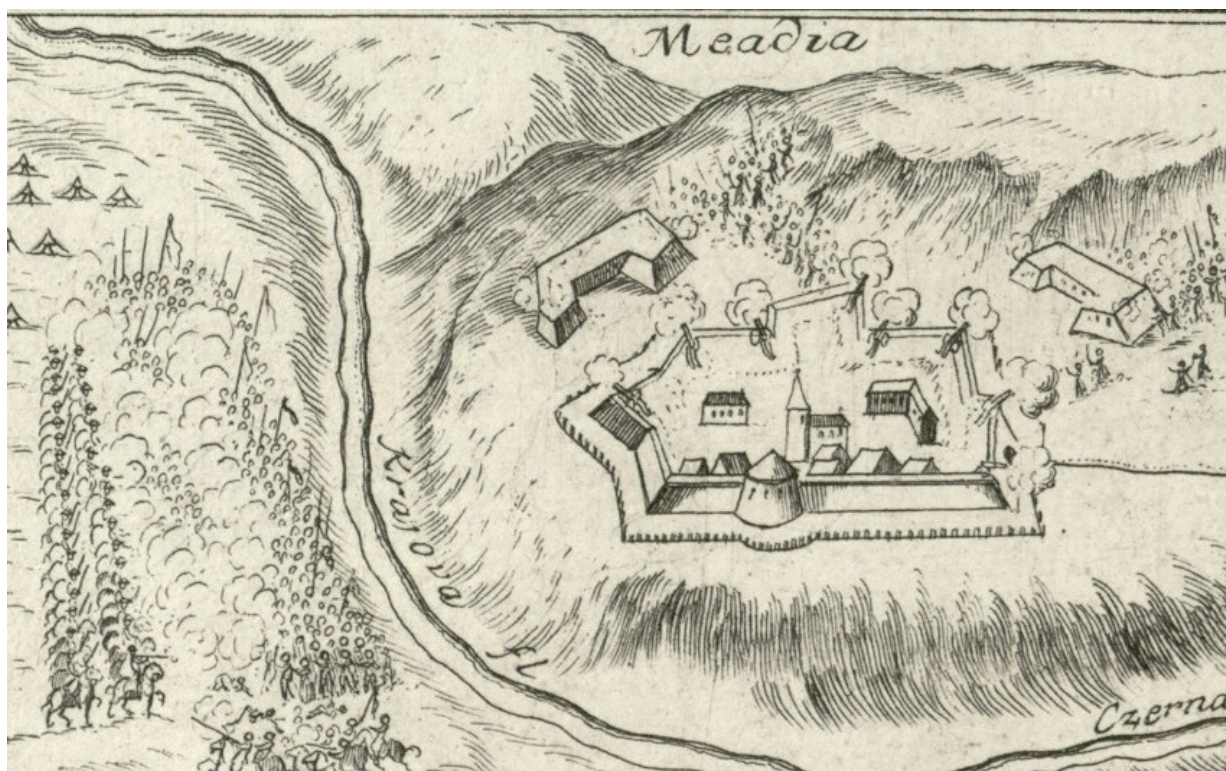

Fig. 7 – Fortul austriac de la confluența râului Craiovița (Globul) cu Belareca, asediul din 15 iulie 1738, autor anonim, captură de imagine după o hartă din *moll-maps-collection* (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>) | Austrian Fort at the confluence of the river Craiovița (Globul) with Belareca, siege of July 15, 1738, anonymous author, image capture after a map from *moll-maps-collection* (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>).

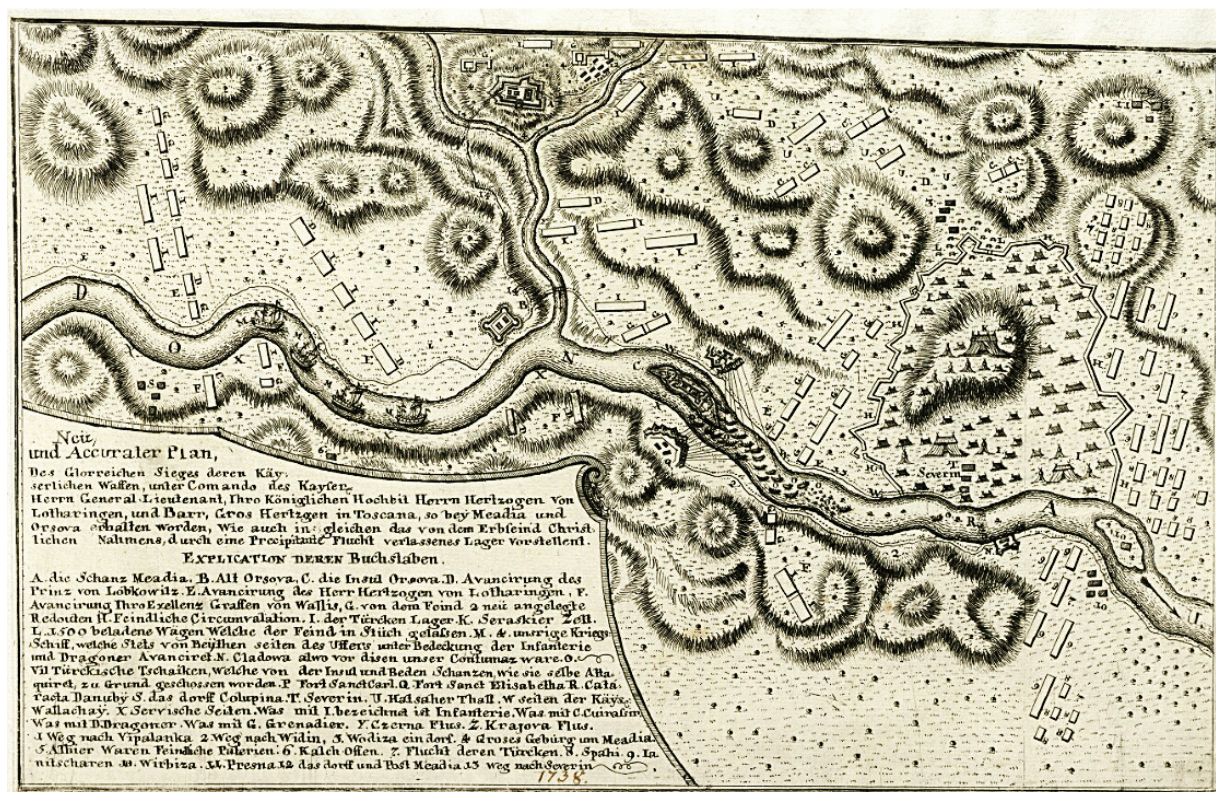

Fig. 8 – Desfășurarea manevrelor militare după planurile rapoarte militare oficiale, autor anonim, după *moll-maps-collection* (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>) | Carrying out military maneuvers according to the plans of official military reports, anonymous author, according to *moll-maps-collection* (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>).

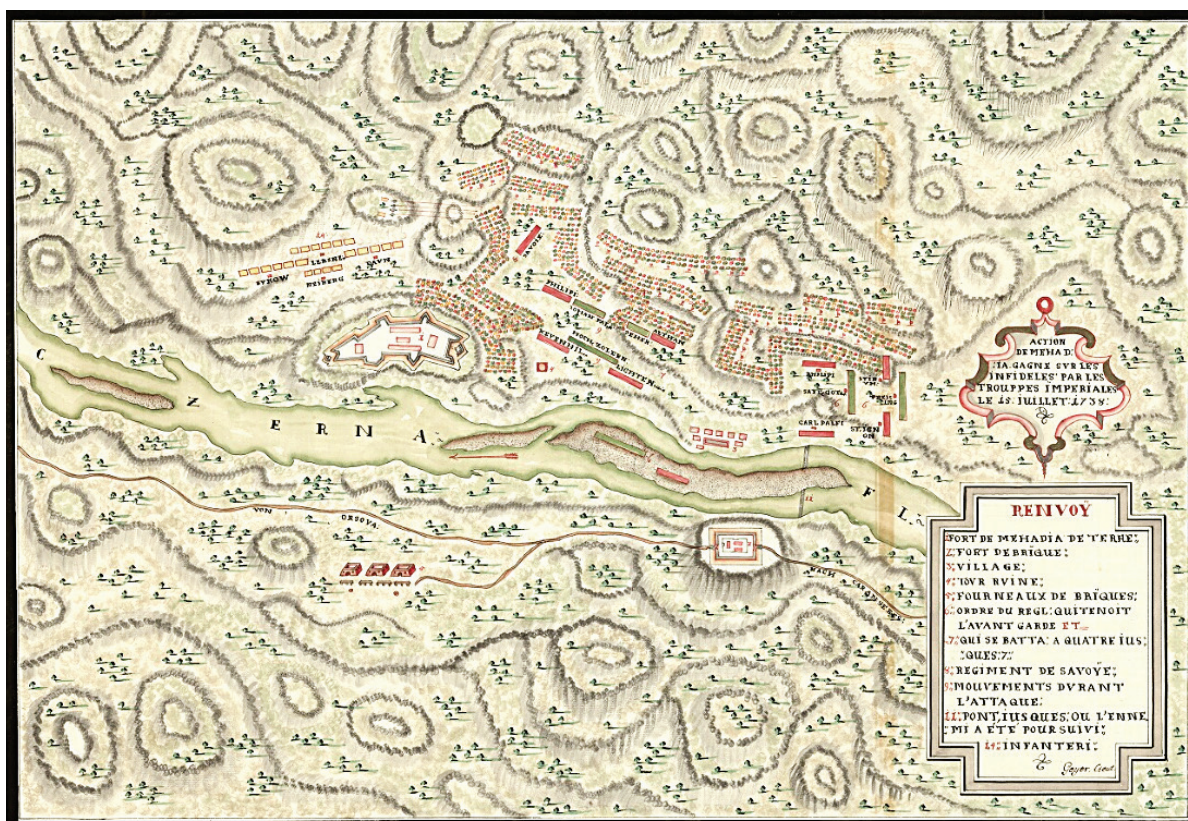

Fig. 11 – Reprezentare grafică din „presa vremii” cu desfășurarea bătăliei de la Mehadia din 15 iulie 1738. Sunt prezentate taberele celor două armate și punctele fortificate în cadrul terenului accidentat din zona Mehadiiei. Victoria habsburgurilor este simbolizată prin redarea steagurilor de luptă capturate de la dușman și toba de ienicer. În partea superioară, în fundalul imaginii este redat un colț din fortificația din vale (castrul roman) unde s-a consumat una din ultimele încăleștări. Autor anonim, captură de imagine după *moll-maps-collection* (<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>) / *Graphic representation from the „press of the time” with the unfolding of the battle of Mehadia from July 15, 1738. The camps of the two armies and the fortified points within the rugged terrain in the area of Mehadia are presented. The victory of the Habsburgs is symbolized by the rendering of battle flags captured from the enemy and the janissary drum. In the upper part, in the background of the image is shown a corner of the fortification in the valley (Roman camp) where one of the last fights was consumed. Anonymous author, image capture after moll-maps-collection(<https://mapy.mzk.cz/en/mollova-sbirka/atlas-austriacus/XLIV/>).*

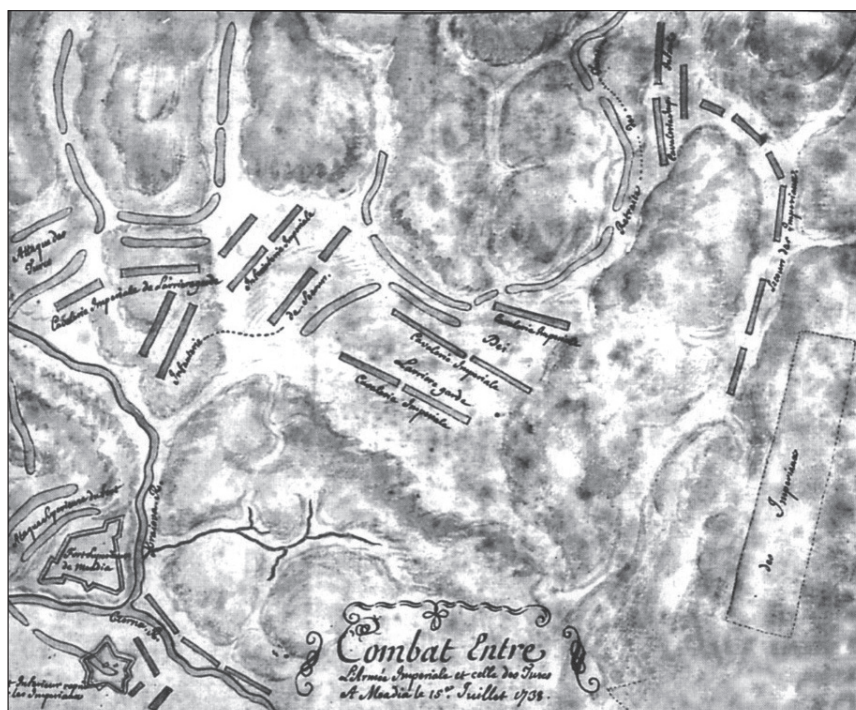

Fig. 12 – Bătălia de la Mehadia, din 15 iulie 1738, imagine ce a circulat în mediul cultural francez, document din arhiva de stat de la Stuttgart. În partea de jos reprezentarea asediului în zona castrului roman. Imagine preluată după Kisari 2010 / *The Battle of Mehadia, July 15, 1738, an image that circulated in the French cultural environment, a document from the state archives in Stuttgart. At the bottom, the representation of the siege in the area of the Roman Fort. Image taken after Kisari 2010.*

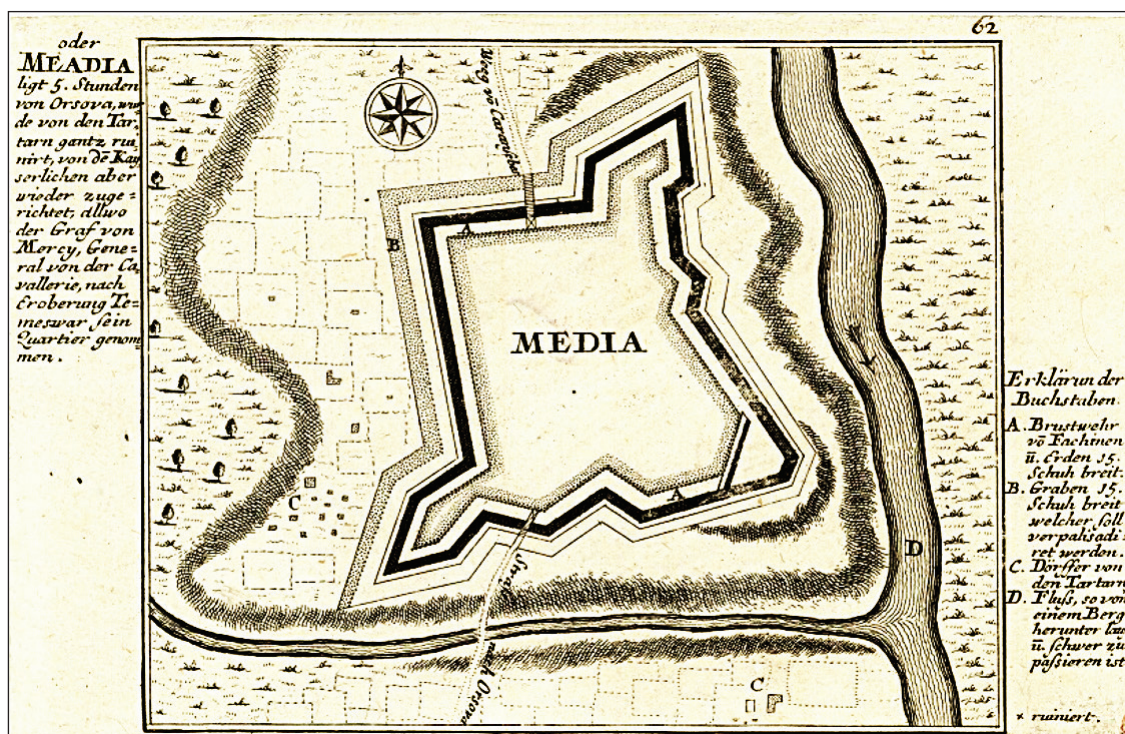

Fig. 13 – Planul fortului austriac implicat în bătălia de la Mehadia din 15 iulie 1738, după documentele oficiale ale vremii (a) și cu mențiunea că a fost utilizat de generalul Florimund de Mercy, în anul 1716, în cadrul acțiunilor sale de eliberare a Banatului de sub turci (b). a – după moll-maps-collection și b – imagine preluată după Kisari 2000 / *The plan of the Austrian Fort involved in the battle of Mehadia of 15 July 1738, according to the official documents of the time (a) and with the mention that it was used by General Florimund de Mercy, in 1716, in his actions to liberate Banat from the Turks (b). a - after moll-maps-collection and b - image taken after Kisari 2000.*

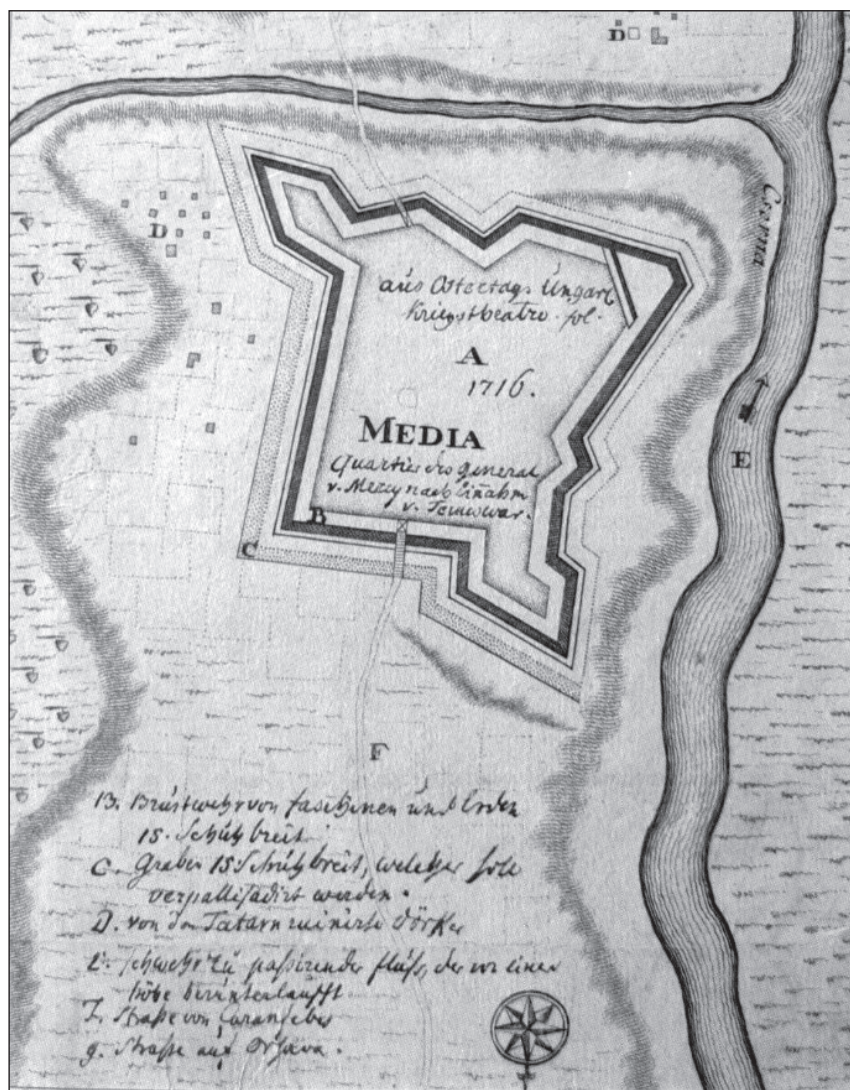

Fig. 14 – Ordinea de luptă habsburgică și manevrele militare care au adus victoria mareșalului Wartensleben în bătălia de la Mehădia din 23 august 1789, după o stampă de epocă. Autor anonim (https://en.wikipedia.org/wiki/Mehadia#/media/File:Graf_von_wartensleben_mehadia_valley.jpg) / *The Habsburg battle order and the military maneuvers that brought Marshal Wartensleben to victory in the battle of Mehadia on August 23, 1789, according to a vintage stamp. Anonymous author* (https://en.wikipedia.org/wiki/Mehadia#/media/File:Graf_von_wartensleben_mehadia_valley.jpg).

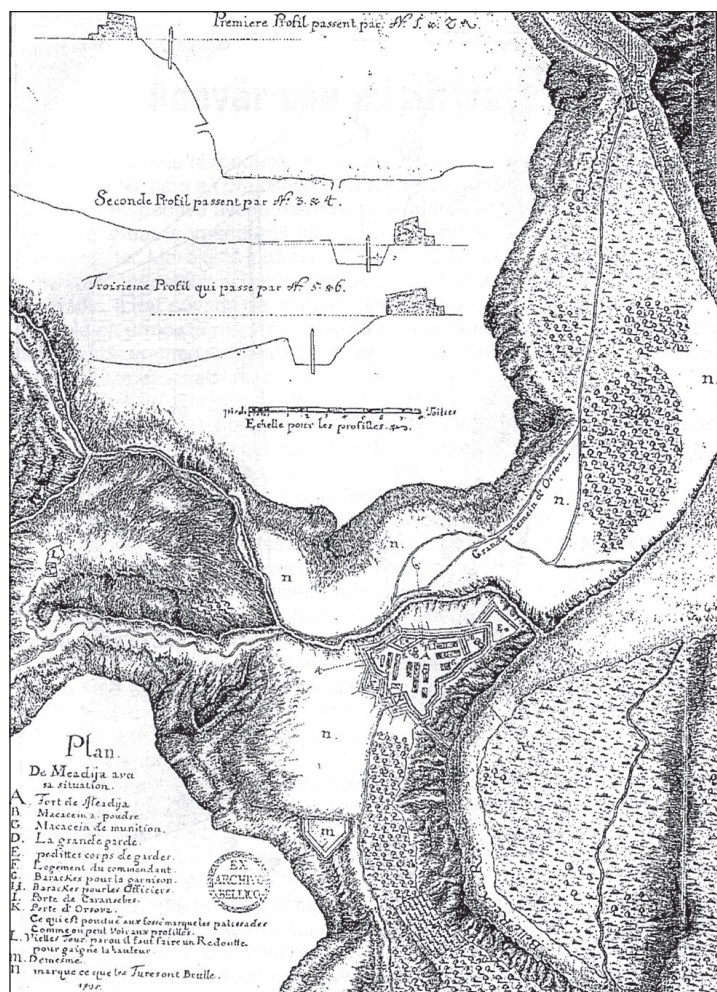

Fig. 15 – Planul bătăliei de la Mehădia din 23 august 1788, cu redarea celei de-a treia fortificații habsburgice realizată sub dealul stâncos din Cheile Mehădiei, imagine de la Kriegsarchiv Viena preluată după Groza 2002 / *The plan of the battle of Mehădia from August 23, 1788, with the rendering of the third Habsburg fortification made under the rocky hill in the Mehădia Gorges, image from Kriegsarchiv Vienna taken after Groza 2002.*

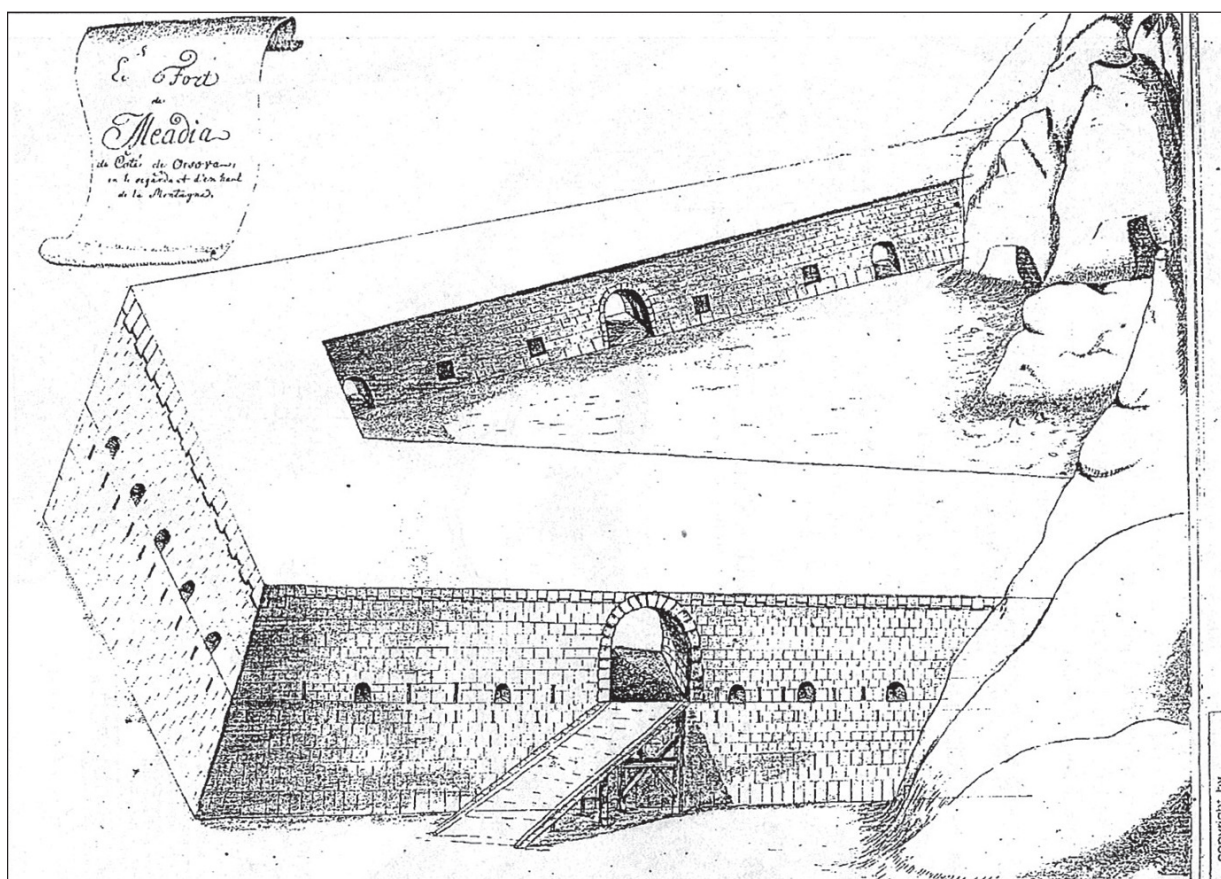

Fig. 16 – Imaginea fortificației bastionare din Cheile Mehadii, din documentele de la Kriegsarhiv Viena preluată după Groza 2002 / *The image of the bastionary fortification from the Mehadia Gorges, in the documents from Kriegsarhiv Vienna taken after Groza 2002.*

Fig. 17 – Portretul unui războinic sârb, îmbrăcat după moda musulmană balcanică, pictură în ulei realizată de Pavle Paja Jovanović (1859-1957) / *Portrait of a Serbian warrior dressed after the balcanic-muslim tradition, oil painting made by Pavle Paja Jovanović (1859-1957).*

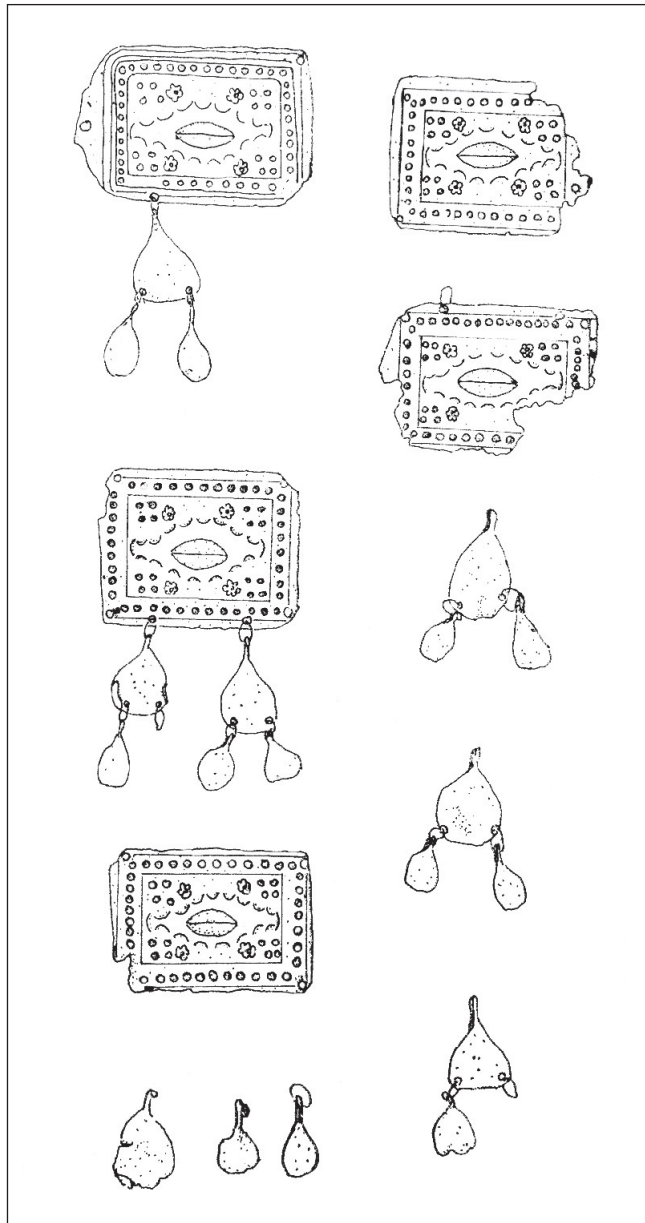

Fig. 18 – a. Garnituri romane de bronz cu pendants în formă de lacrimă de la o armură de paradă, după N.Gudea; b. Garnituri de argint cu pendants circulare de la o centură militară otomană, din Timișoara, colecția Muzeului Național al Banatului, fosta expoziție de bază (fotografie Milan Șepețean) / a. Roman bronze trimmings with teardrop-shaped pendants from a parade armor, after N.Gudea; b. Silver fittings with circular pendants from an Ottoman military belt, from Timișoara, the collection of the National Museum of Banat, from the former main-exhibition (photo Milan Șepețean).

Fig. 19 – Poziția pe imaginea satelitară GoogleEarth a diverselor ruine de fortificații de la Mehadia /
The position on the Google Earth satellite image of the various ruins of fortifications at Mehadia.

AȘEZAREA DIN SECOLELE IV-V D. HR. DE PE VARIANTA OCOLITOARE SUD A MUNICIPIULUI TIMIȘOARA, SITUL 3

Robert Gindele*

*Dedicăm prezentul studiu amintirii colegului și prietenului
Alexandru Szentmiklósi, cu o strălucită carieră profesională dedi-
cată arheologiei Banatului, întreruptă tragic prematur.*

Cuvinte cheie: Timișoara, sarmați, epoca hunică, locuințe adâncite în pământ, instalații de foc
Keywords: Timișoara, sarmatians, hun age, dwellings, fire installations

The settlement from the 4th–5th centuries AD on the South Bypass Variant of Timișoara, Site 3 (Abstract)

The preventive archaeological research carried out in the archaeological site of Giroc, on the Timișoara Sud bypass, Km. 12 + 260 – 12 + 980 (Site 3), was aimed to discharge the archaeological load of the perimeter that will be affected by the construction of the road. A surface with 720 m length and between 22 and 25 m width was researched. Apart from a few ditches or other modern interventions, which affected the terrain very little, all 181 identified archaeological features were dated back to the 4th–5th centuries AD. In the present study, we focus on the presentation of deep-dwelling in the ground provided with fire installations. Following our analysis, we can conclude that the fire installations in the dwellings from the Tisza Plain appear during the 2nd–3rd centuries only in isolated cases, in the form of hearths. In the period from the end of the 4th century and in the first half of the 5th-century the hearths began to appear in greater numbers, and ovens were dug into the walls of the houses.

Cercetarea arheologică preventivă efectuată în situl arheologic de la Giroc, pe Varianta de ocolire Timișoara Sud, Km. 12+260 – 12+980 (Situl 3), a avut ca scop descărcarea de sarcină arheologică a perimetrului care urmează să fie afectat de construirea drumului (Pl. 1). Situl a fost identificat în urma unui diagnostic arheologic efectuat în anul 2019, nefiind cunoscut anterior din bibliografia de specialitate. Din punct de vedere geografic, situl nostru, ca și întreaga VO Timișoara, se află în Câmpia Banatului, o zonă relativ plană situată la o altitudine de 89–90 m. Așezarea cercetată de noi se întinde pe terasa unui pârâu, cu cursul de la est spre vest, affluent al râului Timiș. Acest pârâu a fost canalizat în timpul comunismului, aproximativ pe linia cursului fiind săpat un canal lat și adânc de irigații. Acest canal nu mai este folosit și este sec.

Suprafața cercetată de noi are o lungime de 720 m, lățimea fiind între 22 și 25 m. În afară de câteva șanțuri sau alte intervenții moderne, care au afectat foarte puțin terenul, toate cele 181 complexe

arheologice identificate se datează în secolele IV-V d. Hr. (Pl. 2). Săpătura are dimensiuni apreciabile, prin urmare ne furnizează informații importante privind structura așezării, însă, datorită caracterului de săpătură preventivă, are și limitele ei. Practic, am făcut un sondaj lat de 22–25 m printr-o așezare fără a suprinde blocuri de locuire în întregimea lor. Totuși, putem considera că avem o situație avantajoasă fiindcă traseul drumului a traversat așezarea pe lungimea ei, astfel am avut ocazia să surprindem părți din mai multe blocuri de locuire. Canalul adânc de irigații a afectat relieful din zonă, mai ales în partea vestică a suprafeței cercetate. Am putut observa astfel că așezarea se întinde pe terasa pârâului care a fost canalizat, cele mai multe complexe fiind identificate în porțiunile unde traseul drumului se apropie de botul terasei. Lipsa de complexe pe unele porțiuni decopertate nu se datorează doar diferențelor de microrelief, după părerea noastră spațiile libere indicându-ne anumite grupări de complexe, care formează unități/blocuri economice. În studiul nostru preliminar abordăm tipurile de complexe bine determinabile

* Muzeul Județean Satu Mare; Bd. Vasile Lucaciu nr. 21, Satu Mare, e-mail: robigindele@yahoo.com

(locuințe, fântâni, gropi de provizii tronconice sau complexe neregulate de mari dimensiuni) cu privire specială pe locuințele cu instalații de foc, majoritatea complexelor cu funcționalitate incertă necesitând o analiză mai detaliată (Tabel 1.).

oval, 596 × 445 cm, cu fund neregulat, adâncimea maximă de 130 cm de la nivelul de conturare. Funcționalitatea acestor complexe este sub semnul întrebării, fundul neregulat și lipsa de gropi de stâlpi facând puțin probabilă ipoteza că ar fi

Tabelul 1. *Complexe clasificate după funcționalitate și apariția lor pe amplasamentele grupărilor de complexe. / Table 1. Archaeological features sorted by functionality and groupings.*

Tipuri de complexe	Grup 1	Grup 2.1.	Grup 2.2.	Grup 2.3.
Groapă de stâlp	9 buc. (2, 3, 20, 21, 34, 37, 44, 190, 191)	5 buc. (76, 77, 81, 83, 85)	1 buc. (112)	1 buc. (118)
Groapă de provizii tronconică	16 buc. (1, 4, 5, 6, 9, 11, 18, 22, 36, 38, 39, 42, 43, 48, 196, 197)	7 buc. (58, 66, 78, 91, 92, 113, 167)	1 buc. (99)	3 buc. (127, 132, 149,)
Groapă cu funcționalitate nestabilită	38 buc. (7, 8, 10, 12, 13-14, 15, 16, 17, 19, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 63, 54, 189, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 201)	26 buc. (55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 79, 82, 86, 87, 90, 96, 97, 98, 114, 115, 116, 166, 169, 179, 185)	12 buc. (100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 117, 123)	35 buc. (119, 122, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 172, 174, 175, 176, 183)
Fântână	2 buc. (25, 27)	2 buc. (170, 186)		2 buc. (125, 158)
Complex de mari dimensiuni	3 buc. (50, 52, 187)	1 buc. (84)		7 buc. (121, (155, 160, 173, 177, 182, 184)
Locuințe	-	6 buc. (61-70, 69-73-74, 89, 171, 180, 181)	2 buc. (107, 159)	
Cuptor exterior		1 buc. (71-72-75)		
Ritualică?		95		
Total complexe 181	68	49	16	48

Prima grupare de complexe a fost surprinsă în marginea vestică a zonei cercetate de noi, la începutul sitului, așa cum a fost delimitat de colegii din Alba Iulia care au făcut diagnosticul intrusiv (Pl. 3). Acest grup de complexe (I) a fost surprins pe o lungime de 160 m, cu o concentrare în partea de mijloc a grupului. În cadrul acestei grupări au fost cercetate 69 de complexe, dintre care majoritatea sunt gropi. O analiză a acestei grupări este dificilă, pentru că lipsesc locuințele care, teoretic, ar trebui să formeze baza unei gospodării și în jurul cărora s-ar putea creiona o unitate economică. În jumătatea estică a grupului de complexe se disting două complexe de mari dimensiuni, cu fund neregulat, la o distanță de 60 m între ele. Complexul 52 are dimensiunile de 520 × 510 cm. Fundul este neregulat, adâncimea maximă de 51 de cm de la nivelul de conturare. În marginea sud-estică, în peretele complexului, a fost amenajat un cuptor oval, alimentat din complex, cu dimesniuni de 84 × 70 cm. Complexul 187 este aproximativ

fost destinate locuirii. Cuptorul din complexul 52 ne indică o utilizare menajeră. Un al doilea reper pentru creionarea unui bloc/unitate economică ar fi fost poziția fântânilor, din care au fost cercetate doar două (Cx 25, Cx 27) în cadrul acestui grup de complexe, cu o distanță, asemănător complexelor de mari dimensiuni, de cca. 60 m între ele. Destinația inițială a gropilor este greu de stabilit în cursul săpăturilor arheologice. Gropile cu profil tronconic sunt considerate, în cutuma arheologică, gropi de provizii. Bineînțeles însă că și alte tipuri de gropi puteau fi folosite cu această destinație. Până la o analiză aprofundată am considerat ca fiind de provizii cele clasice, cu profil tronconic. Dacă marcăm gropile tronconice pe planul de săpătură putem observa că, la mijlocul suprafeței săpate, unde se concentrează celelalte tipuri de gropi, acestea lipsesc.

La cca. 120 m de prima grupare de complexe, până la capătul estic al sitului, apar alte trei grupări, cu distanțe de 20 m între ele. Între aceste trei

grupări din urmă se pot constata diferențe privind dispunerea în plan a complexelor.

La gruparea II.1., cu 49 complexe, putem observa o concentrare de șase locuințe într-un areal relativ restrâns (Pl. 4: 1). Locuințele sunt rectangulare cu excepția uneia, care este ovală (Cx 61–70) și toate au podeaua dreaptă. Trei dintre ele sunt orientate est-vest și celelalte trei nord-sud. Pe baza materialului arheologic descoperit în umplutura complexelor nu putem să apreciem dacă orientările diferite înseamnă implicit și o diferență cronologică. Acestui grup îi aparțin și două fântâni, cu o distanță considerabilă de 55 m între ele. Putem observa că cele două fântâni au fost săpate într-o zonă mai joasă, Cx 170 în apropierea locuinței 171, iar Cx 186 la o distanță mare de grupul de locuințe, astfel că nu se poate pune în legătură directă cu acestea. Gropile de provizii cu profil tronconic apar câte una în apropierea locuințelor 89 (Cx 78) și 180 (Cx 167), celelalte cinci sunt grupate la o distanță de 30 m de grupul de locuințe.

Gruparea II.2. este caracterizată prin 16 complexe răsfricate, din care două locuințe și o groapă de provizii (Pl. 4:2). Cele două locuințe, asemănător celor din grupul II.1. sunt orientate nord-sud (107) și est-vest (159), având o distanță de 23 m

între ele. Groapa de provizii cu secțiune tronconică (99) nu poate fi pusă în legătură cu locuințele, aceasta fiind la 30 m de la cea mai apropiată locuință.

Gruparea II.3., cu 48 de complexe, are caracteristici asemănătoare cu gruparea I prin lipsa locuințelor și prezența complexelor neregulate de mari dimensiuni, grupate în două blocuri cu o distanță de 55 m între ele (Pl. 5). Cele două fântâni sunt pe aceeași linie, asemănător celorlalte grupări, însă gropile de provizii sunt doar trei, fără vreun sistem observabil în dispunerea lor.

În cadrul prezentului studiu ne vom concentra pe analiza celor opt locuințe cercetate de noi. Cu excepția Cx 61–70 toate au formă rectangulară, cu colțurile rotunjite. Putem observa că, din punct de vedere a suprafețelor (Tabel 2.), sunt diferențe considerabile, cea mai mică este de 6,71 m², cea mai mare de 13,68 m². Aceste diferențe mari rezultă de fapt din lungimea locuințelor, lățimea lor variind între 2,20–2,40 m cu excepția Cx 61–70 cu 2,02 m și Cx 107 cu 2,70 m. Cea mai importantă caracteristică pentru locuințele de la Timișoara sunt vetrele de pe podea și cuptoarele ovale scobite în perete, alimentate din locuințe, cu nivelul vetrei mai ridicat decât podeaua locuințelor. După

Tabelul 2. Locuințele cercetate cu dimensiuni și cu principalele caracteristici. / **Table 2.** The dwellings that were researched and their main characteristics.

Locuința	Dimensiuni	Suprafață	Dotări	Inventar specific
Cx 61–70	433 × 202 cm	8, 74 m ²	– un cuptor adosat, cu dimensiuni de 110 × 80 cm, pe peretele nordic	
Cx 69-Cx 73- Cx 74	508 × 240 cm	12, 1 m ²	– o vatră ovală, de 53 × 50 cm, în mijlocul locuinței – cuptor oval adosat, gura la conexiunea cu locuința este lată de 24 cm, lungimea a fost probabil în jur de 120 cm, lățimea maximă de 102 cm – groapă de provizii în colțul nord-estic	– în colțul nord-estic a fost descoperită o râșniță cu două pietre cu diametre de 40 cm.
Cx 89	360 × 220 cm	7, 92 m ²	– cuptor adosat pe latura vestică, gura are o lățime de 40 cm la peretele locuinței, cuptorul de 110 × 100 cm – în apropierea cuptorului, în partea vestică a locuinței, pe podea, s-a conturat o vatră ovală de 70 × 48 cm – groapă de provizii în colțul nord-vestic, cu diametrul de 46 cm, tronconică în secțiune, cu adâncimea de 65 cm de la podeaua locuinței și cu diametrul de 76 cm la fund	
Cx 171	305 × 220 cm	6, 71 m ²	– pe axul de mijloc al locuinței, pe podea, au fost descoperite urmele a două vetre aproximativ ovale cu dimensiuni de 46 × 28 cm și 46 × 24 cm	– în partea vestică a complexului au fost descoperite mai multe vase sparte pe loc și o fusaioală
Cx 180	320 × 240 cm	7, 68 m ²		– în partea nord-estică a fost descoperită o piatră de râșniță cu diametrul de 40 cm

Locuința	Dimensiuni	Suprafață	Dotări	Inventar specific
Cx 181	580 × 236 cm	13, 68 m ²	– în mijlocul locuinței se poate observa o ușoară alveolare cu multă cenușă – în jumătatea nordică s-au conturat pe podea două vetre, una circulară cu diametrul de 45 cm, cealaltă ovală cu dimensiuni de 48 × 39 cm – pe latura estică a locuinței a fost săpat în perete un cuptor circular, cu diametrul de 110 cm, alimentat din locuință.	
Cx 107	480 × 270 cm	12, 96 m ²	– în mijlocul locuinței s-a conturat o vatră ovală, de 76 × 28 cm	
Cx 159	420 × 240 cm	10, 08 m ²	– în partea vestică este o groapă de provizii circulară, cu diametrul de 150 cm, care se adâncește cu 60 cm	– pe podeaua locuinței au fost descoperite câteva vase sparte pe loc

părerea noastră, aceste cuptoare au fost folosite concomitent cu existența locuințelor și nu au fost scobite în perete după abandonarea lor locuința funcționând doar ca groapă de deservire.

Analogiile pentru locuințele cu vetre pe podea și cuptor scobit în perete apar în Câmpia Tisei. Până în 1990 așezările din sec. IV-V din Câmpia Tisei au fost cercetate pe suprafețe mici. La Doboz-Homokgödöri tábla, într-o lutărie, au fost salvate câteva complexe, printre care o singură locuință rectangulară, cercetată parțial, cu o lungime de 3,35 m, cu o vatră de 30x50 cm pe podea¹. Tot la Doboz, la partea de hotar Hajdúírtás, au fost cercetate două locuințe rectangulare cu vetre pe podea, dintre care una cu cuptor săpat în perete². La Tápé-Széntégláégető au fost menționate trei locuințe rectangulare, de dimensiuni relativ mici (4: 2,7x3,2 m, 6: 2,7 × 3,5 m, 8: 2,2 × 2,2 m) dintre care două aveau cuptor scobit în perete³. Aproape identice cu locuințele săpate de noi la Timișoara sunt cele de la Tiszaeszlár-Bashalom. Din cele șase locuințe rectangulare, cinci au cuptor scobit în perete și unele mai au și vetre lipite pe podea⁴. În secolul al V-lea a fost datată o așezare la Tiszavasvári-Városföldje Jegyző tag, unde, în locuințe, apar atât cuptoare ovale adosate cât și vetre pe podea. Suprafața locuințelor oscilează între 10,5 și 13,5 m² cu mențiunea că laturile scurte sunt de cca. 3 m, diferențele de suprafață, ca și la Timișoara, rezultând din lungimea locuințelor⁵.

Cercetarea arheologică a așezărilor din secolele 4–5 d. Hr. din Câmpia Tisei au luat un avânt deosebit începând cu anii 1990, odată cu începerea construcției autostrăzilor din Ungaria. Au fost săpate milioane de metri pătrați, dar de cele mai

multe ori rezultatele au rămas până acum doar în stadiu de raport sau publicație preliminară. Pe baza acestor informații putem totuși să discutăm despre câteva analogii cu locuințele cercetate de noi pe centura Timișoarei.

La Szeged-Kiskundorozsma Nagyszék au fost cercetate peste 4 hectare cu peste 1500 de complexe dintr-o așezare sarmatică. Din cele 19 locuințe rectangulare adâncite în pământ, cu dimensiuni variabile între 3–4 × 2–4 m, în trei au fost descoperite instalații de foc⁶. Faza din secolele 4–5 a așezării este, din punct de vedere planimetric, separată de faza mai timpurie, are cca. 80 complexe, însă poziția locuințelor cu instalații de foc nu a fost analizată în raportul preliminar⁷. La Kecskemét-Belsőnyír, poziția cuptorului în locuința 30 este diferită față de cea de la Timișoara. În acest caz, cuptorul de 120 × 130 cm a fost placat cu fragmente ceramice și a fost construit lângă peretele nordic, în interiorul locuinței, cu vatra la același nivel cu podeaua. Asemănător cazului precedent, în locuința 80 a fost descoperit un cuptor reînnoit de două ori⁸.

Pe centura Budapestei au fost semnalate locuințe din epoca hunică dotate cu instalații de foc la Ecser Sit 6⁹ și la Vecsés–67 Lh.¹⁰. Pe autostrada M43, la est de Szeged, la Óföldség-Úrmös, a fost evidențiată o așezare cu caracteristici asemănătoare celei studiate de noi. Este surprinzător de mic numărul cuptoarelor exterioare iar la locuințele rectangulare, care sunt dispuse pe două rânduri, au fost adosate cuptoare săpate în pereți¹¹. Datorită săpăturilor cu suprafețe întinse publicarea acestora rămâne mult în urma cercetărilor de teren, astfel, unele informații le avem doar din rapoarte. La

¹ Meggyesi 1989, 86.

² Kovalovszki 1989, 127–129.

³ Vörös 1992, 27.

⁴ Kovalovszki 1980, 26.

⁵ Istvánovits 1999, 173–175.

⁶ Szalontai–Tóth 2000, 62.

⁷ Pintye *et alii* 2004, 217.

⁸ Gallina 1999, 155.

⁹ Patay–Fekete 2006, 16.

¹⁰ Rácz 2005, 302.

¹¹ Balogh *et alii* 2009, 21.

Dusnok, din 23 de locuințe, doar una singură are cuptor și alte trei au vetre pe podea. Din păcate, cronologia internă a așezării nu a fost studiată, fiind precizată doar o datare generală de epoca sarmatică târzie-epocă hunică¹². La Kunszállás-Péter tanya au fost surprinse trei locuințe, din care una cu un cuptor în interior¹³, la Hajdúnánás Zsuzsika tanya au fost parțial cercetate două locuințe cu lățimea de 2,5 m, orientate est-vest, în colțul nord-estic al uneia dintre ele fiind descoperită plita unui cuptor¹⁴. La Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák, într-o locuință rectangulară cu un cuptor adosat, pe podea a fost descoperită o râșniță¹⁵. La Vecsés-Gyáli csatorna, din patru locuințe rectangulare sarmatice, în trei au fost semnalate cuptoare adosate la colțuri¹⁶. O locuință sarmatică rectangulară, cu colțurile rotunjite și un cuptor adosat cu vatra lipită cu fragmente ceramice, a fost semnalată de la Kiskunhalas-Alsószállás II. Din păcate nu a putut fi cercetată integral, prin urmare nu dispunem de detalii privind datarea și sistemul de construcție¹⁷. Într-un singur caz a fost semnalată existența unui posibil cuptor pietrar. La Nyíregyháza-Csorda-Páskum, într-o locuință, a fost descoperită o vatră, care, după părerea autorului publicației, poate fi una temporară iar în alte două locuințe au fost găsite pietre dispartate, care au fost interpretate ca urme ale unor cuptoare pietrar¹⁸.

Identificarea analogiilor apropiate teritorial pentru cuptoarele de la Timișoara-Situl 3 este dificilă din pricina săpăturilor de dimensiuni relativ reduse din Banatul românesc. La nivelul anului 2015 au fost semnalate în total 195 de complexe din diferite așezări, din care 48 la Arad-Barieră și 63 la Timișoara-Freidorf¹⁹. În apropierea așezării cercetate de noi, la Timișoara-Freidorf, au fost cercetate locuințe adâncite în pământ cu instalații de foc. În comparație cu așezarea studiată de noi, unele locuințe au dimensiuni mai reduse (B3–2,4 x 2,1 m), altele sunt asemănătoare celor cercetate de noi (Cx 25/2006 lungime de 5,75 m) și, într-un caz, vatra de pe podeaua locuinței a fost amenajată peste un pat de pietre de râu²⁰.

În urma analizei noastre putem concluziona că locuințele cu cuptoare scobite în pereți apar în

cadru așezărilor din Câmpia Tisei din secole IV-V. Până în perioada menționată, instalațiile de foc erau caracteristice pentru locuințele sarmatice din Câmpia Tisei²¹, doar în câteva cazuri fiind descoperite vetre de foc în interiorul locuințelor din sec. II-III²² însă asociația cu un cuptor scobit în perete nu a fost cunoscută.

În perioada care urmează, secolele IV-V, pentru locuințele din mediul gepidic, iar nu sunt caracteristice instalațiile de foc, însă putem menționa două excepții. În Transilvania a fost creionat un grup de așezări unde apar cuptoare din piatră în interiorul locuințelor²³. Explicația poate fi o diferență cronologică ușoară, acestea fiind databile în fazele târzii ale locuirii gepidice. Un grup de 15 locuințe cu instalații de foc a fost cercetat pe valea mijlocie a Tisei, la Rákóczfalva, fiind interpretate drept un cartier cu caracter industrial²⁴. Aceste locuințe au cuptoare adosate, săpate în pereții locuințelor, în mod foarte asemănător cu cele de la Timișoara și, în câteva cazuri, apar și vetre pe podea în mijlocul locuințelor. În unele locuințe apar doar aceste vetre. Aceste complexe sunt grupate la marginea estică a suprafeței cercetate. După părerea autoarei, această situație poate fi rezultat al unei diferențe cronologice sau de funcționalitate (de exemplu zonă de ateliere). Din păcate, până la prelucrarea materialului arheologic care provine din aceste locuințe, o datare mai restrânsă nu este posibilă.

În cadrul instalațiilor de foc din locuințe trebuie să facem diferențierea dintre cuptoarele pietrar, vetrele de pe podeaua locuințelor și cuptoarele ovale scobite în pereții locuințelor cu vatra la un nivel mai ridicat decât podeaua locuințelor. Recent au fost cartate de către Soós Eszter locuințele cu instalații de foc din Bazinul Tisei Superioare din secolele IV-V d. Hr., cu analogii în așezările Sântana de Mureș-Cerneahov din estul Transilvaniei²⁵. Pe baza cartării menționate, putem observa că în zona din vecinătatea nordică, preponderent germanică, a blocului de așezări sarmatice, sunt prezente cuptoarele pietrar, pe când acestea, cu excepția nesigură de la Nyíregyháza-Csorda-Páskum²⁶, lipsesc din arealul blocului sarmatic. Cuptoarele din piatră sunt caracteristice culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, ele aparând în majoritatea locuințelor

¹² Mészáros 2010, 200.

¹³ Deák 2010, 259.

¹⁴ Szabó 2009, 195.

¹⁵ Székely 2009, 212.

¹⁶ Ottományi 2004, 290.

¹⁷ Herendi 2012, 255.

¹⁸ Pintye 2016, 108.

¹⁹ Grumeza 2015, 80.

²⁰ Benea 1996, 154–155; Mare *et alii* 2006, 16–18.

²¹ Vaday 2004, 214; Soós 2019, 701.

²² Kompolt (Vaday *et alii* 1999, 198), Gyál (Zsoldos 2008, 217), Dunakeszi vatră împrejmuită cu pietre (Kővári-Tettamanti 2003, 159)

²³ Gindele 2019, 649, Karte 8.

²⁴ Masek 2015, 422; Masek 2019, 682.

²⁵ Soós 2019, 719, Abb.9.

²⁶ Pintye 2016, 108.

cercetate pe teritoriul României²⁷. Vetre pe podelele locuințelor adâncite în pământ apar pe parcursul epocii romane târzii în Europa centrală, de exemplu în mediul sueb la Zlechov²⁸ sau în cultura Przeworsk, la începutul secolului V, la Olewin, unde locuințele se aseamănă foarte mult cu cele săpate de noi, însă lipsesc cuptoarele adosate²⁹. Rămâne deschisă problematica cuptoarelor săpate în pereții locuințelor, care apar în Câmpia Tisei, limitat la perioada de la sfârșitul secolului IV-secolul V, fără antecedente în secolele anterioare și fără continuitate clară în perioada clasică gepidică. Analogii pentru această tehnică de construcție putem găsi în spațiul locuit de dacii liberi din Muntenia la Mățasaru³⁰ și din secolul IV de la Șirna³¹, însă, din păcate, din cauza stadiului publicării, nu cunoaștem detalii despre aceste cuptoare. O largă răspândire va cunoaște acest tip de cuptor începând din a doua jumătate a secolului VI în mediul slav, atât în cultura Praga cât și la Dunărea de Jos sau la est de Carpați³².

În urma analizei noastre putem trage concluzia că instalațiile de foc în locuințele din Câmpia Tisei apar pe parcursul secolelor II-III doar în cazuri izolate, sub forma unor vetre. În perioada de la sfârșitul secolului IV și în prima jumătate a secolului V, vetrele încep să apară în număr mai mare și sunt amenajate cuptoare scobite în pereții locuințelor. În rapoartele de săpătură apar în trei cazuri cuptoare clădite pe podeaua locuințelor (Kecskemét-Belsőnyír, Kunszállás-Péter tanya, Hajdúnánás-Zsuzsika tanya). În aceste cazuri, credem că publicarea detaliată a rezultatelor ne va aduce lămuriri suplimentare privind acest tip de instalații, care, dacă nu sunt identificate bucăți din boltă, pot fi interpretate drept vetre. Întrebarea de bază care o putem pune este dacă apariția unui nou stil de construcție a instalațiilor de foc, prin cuptoare adosate și vetre pe podea, înseamnă apariția unei noi populații în Câmpia Tisei sau noul stil de construcție este adaptat de populația locală în urma unor influențe din exteriorul mediului cultural local. După părerea noastră, apariția instalațiilor de foc prezentate poate fi pusă în legătură cu pătrunderea unor noi populații în epoca premergătoare a dominației hunice și în epoca hunică, care de altfel aduc elemente noi și în cultura materială la nivelul ceramicii sau în obiceiurile funerare.

Cunoașterea cât mai detaliată a acestui fenomen la nivelul așezărilor este condiționată în primul rând de publicarea rezultatelor săpăturilor, la care contribuim și noi cu prezentul studiu preliminar despre Situl 3 de pe Varianta Ocolitoare Sud a municipiului Timișoara.

BIBLIOGRAFIE

Abramek 1998

B. Abramek, A group of Przeworsk culture settlements from the meridional section of the river Warta from the 3rd/ 2nd century B.C. to 5th/ 6th century A.D. (A. Leube) *Haus und Hof im östlichen Germanien*, Bonn (1998), 144–59.

Balogh *et alii* 2009

Cs. Balogh, Gy. Gulyás, K. Sósokuti, Bronzkori, vaskori és késő szarmata települések Óföldség-Ürmösön, M43 9–10. lelőhely. *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43 autópálya és a Makó elkerülő út nyomvonalán*, Szeged (2009), 20–21.

Benea 1996

D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*. Timișoara (1996).

Bichir 1984

Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*. București (1984).

Deák 2010

A. Deák, Kunszállás-Péter tanya, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009* (2010) 259.

Gallina 1999

Zs. Gallina, *Tüzelőberendezések egy szarmata településen (M5 AP 52/E. lh.)*. (Romsics I.-Wicker E. (Szerk.), *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998*. Kalocsa, (1999), 153–166.

Gindele 2010

R. Gindele, *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens*. Satu Mare (2010).

Gindele 2019

R. Gindele, Objekte und Struktur der gepidenzeitlichen Siedlung in Carei (Großkarol, Nagykaroly)-Bobald, Rumänien. (T. Vida, D. Quast, Zs. Rác, I. Koncz), *Kollaps- Neuordnung- Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14. – 15. Dezember 2015*, Budapest (2019), 629–658.

Grumeza 2015

L. Grumeza, Settlements from the 2nd- early 5th century AD in Banat (I). State of research and the

²⁷ Ioniță 1966, 195.

²⁸ Zeman 2007, 106.

²⁹ Abramek 1998, 212–213.

³⁰ Bichir 1984, 11.

³¹ Olteanu *et alii* 1993, 347.

³² Šalkovský 2001, 102–103.

interpretation of the discoveries from Romania. *Journal of Ancient History and Archeology* 2/4 (2015), 75–77.

Herendi 2012

O. Herendi, Kiskunhalas-Alsósállás II, *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2010 (2012), 255.

Ioniță 1966

I. Ioniță, Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș–Cernehov pe teritoriul Republicii Socialiste România. *Arheologia Moldovei* 4 (1966), 189–259.

Istvánovits 1999

E. Istvánovits, Tiszavasvári-Városföldje Jegyző tag. A settlement of the 5th century. *NyJAMÉ* 41 (1999), 173–257.

Kovalovszki 1980

J. Kovalovszki, *Településátalakítások Tiszaeszlár-Bashalmon (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom)*. Budapest (1980).

Kovalovszki 1989

J. Kovalovszki, Doboz történetének vázlata a legrégibb időktől a középkor végéig. *BMMK* 14 (1989), 115–147.

Kővári–Tettamanti 2003,

K. Kővári– S. Tettamanti, Dunakeszi, 322 sz.út nyomvonala. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2001 (2003), 159

Mare et alii 2011

M. Mare – D. Tănase – F. Drașovean –G. El Susi – Sz. Gál, *Timișoara–Freidorf. Cercetări arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011).

Masek 2015

Zs. Masek, Száz gepida ház – A rákóczipfalvi gepida település szerkezete. “A Hundred Gepid Dwellings”. The Structure of the Gepid Settlement at Rákóczipfalva. (Cs. Balogh, B. Major) *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 5 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Budapest – Esztergom (2015), 407–445

Masek 2019

Zs. Masek, Die Forschung zu gepidischen Siedlungen in Ungarn. Spätantike Kontinuitätsmodelle im Kerngebiet des Hunnenreiches. (T. Vida, D. Quast, Zs. Rácz, I. Koncz), *Kollaps- Neuordnung- Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14. – 15. Dezember 2015*, Budapest 2019, 659–696.

Meggyesi 1989

P. Meggyesi, Szarmata kori település a Doboz–Homokgödöri táblán. *BMMK* 14 (1989), 85–114.

Mészáros 2010

M. Mészáros, Dusnok-Szúnyogosi dűlő, *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2009 (2010) 200–202.

Olteanu et alii 1993

Șt. Olteanu, N. Neagu, V. Nicolae, Locuințe din secolele IV, VI și IX–X descoperite la Șirna, jud. Prahova. *Materiale și Cercetări Arheologice* 17/2 (1993), 347–348.

Ottományi 2004

Ottományi, K., Vecsés, Gyáli csatorna, *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2002 (2004), 290.

Patay–Fekete 2006

R. Patay, Z. Fekete, Ecser 6. Lelőhely. (E. Tari) Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren, Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006, Szentendre, (2006), 16–20.

Pintye et alii 2004

G. Pintye, K. Sóskuti, Sz. Wilhelm G., A kiskundorozsma-nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa. *MKCsM* (2004), 215–234.

Pintye 2016

G. Pintye, Hun kori – kora népvándorlás kori telepnyomok Nyíregyháza és Nagykovács között. (Nyíregyháza-Csorda Páskum I-II.) Settlement traces from the Hun Age and Early Migration Period between Nyíregyháza and Nagykovács (Nyíregyháza– Csorda–Páskum I–II). *NyJAMÉ* LVIII (2016), 67–144.

Rácz 2005

T. Rácz, Vecsés 67 Lh. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 (2005), 302–303.

Soós 2019

E. Soós, Transformation der Siedlungen am Ende des 4. und im 5. Jahrhundert in Nordost-Ungarn, (T. Vida, D. Quast, Zs. Rácz, I. Koncz) *Kollaps- Neuordnung- Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14. – 15. Dezember 2015*, Budapest 2019, 697–752.

Szabó 2009

Szabó, L., Hajdúnánás Zsuzsika tanya, *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2008 (2009), 195.

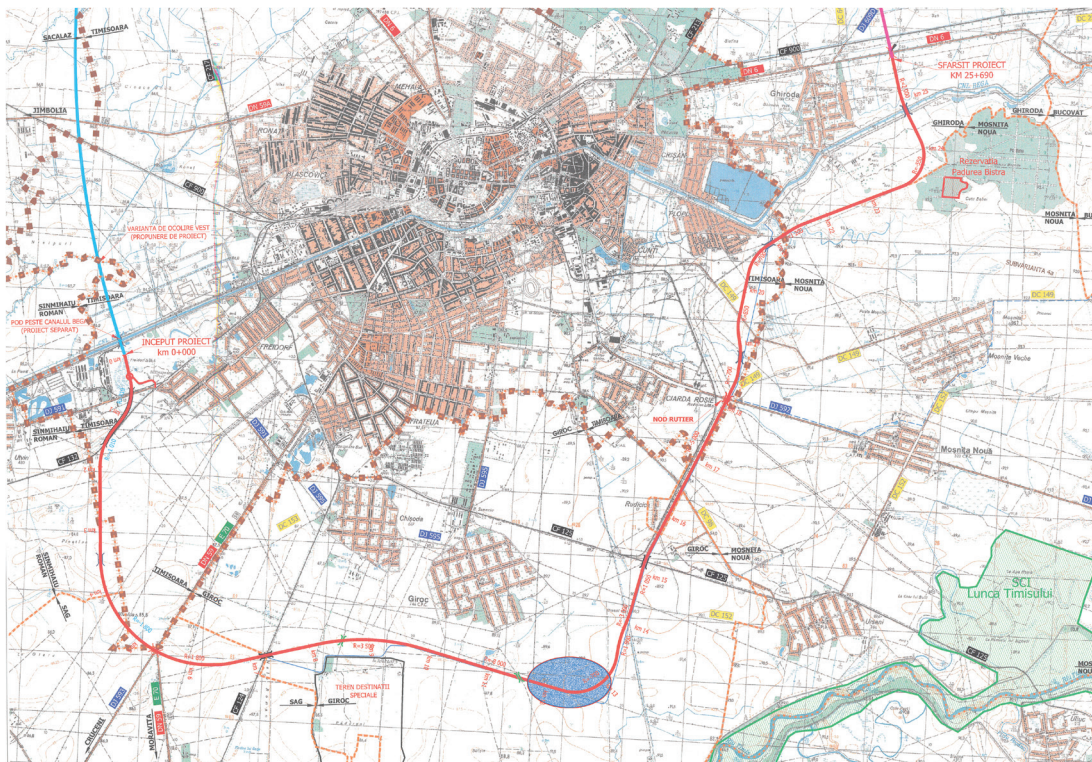
Szalontai–Tóth 2000

Cs. Szalontai, K. Tóth, Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról. Vorbericht über die sarmatenzeitlichen Siedlung- und Gräberfeldfreilegungen der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma. (L. Bende, G. Lőrinczy, Cs. Szalontai) *Hadak útján*, Szeged (2000), 59–78

Székely 2009

Gy. Székely, Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák, *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2008 (2009), 212.

- Šalkovský 1997
P. Šalkovský, Príspevok k štúdiu formálneho a časopriestorového vývoja včasnoslávanského obydľia. *SlaviaAnt.* 38 (1997), 95–103.
- Vörös 1992
G. Vörös, Késő szarmata falu emlékei Tápé–Széntégláégető lelőhelyről, *MFME* 1991–92/1 (1992), 11–30.
- Vaday *et alii* 1999
A. Vaday, E. Bánffy, L. Bartosiewicz, K.T. Biró, F. Gogăltan, F. Horváth, A. Nagy, *Kompolt-Kistér. (Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán.). [Heves Megyei Régészeti Közlemények]*, Eger (1999).
- Vaday 2004
A. Vaday, Some data on the barbarian settlement research in Hungary, *Studijne Zvesti AUSAV* 36, 2004, 211–218.
- Zeman 2007
T. Zeman, Zur Chronologie der Siedlung Zlechow, *Přehled výzkumů* 48 (2007), 105–118.
- Zsoldos 2008
A. Zsoldos, Gyál, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007* (2008), 217.

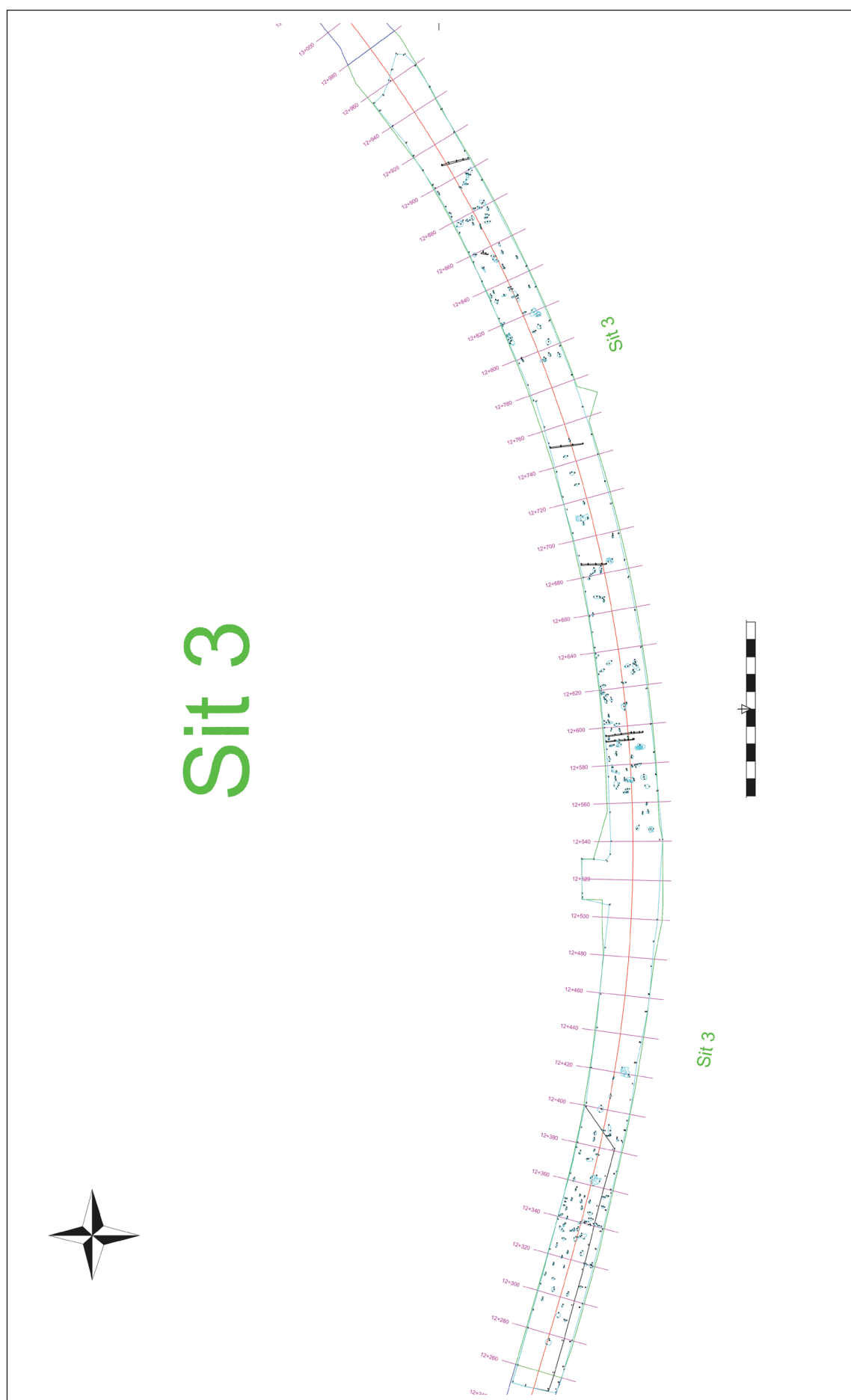

1

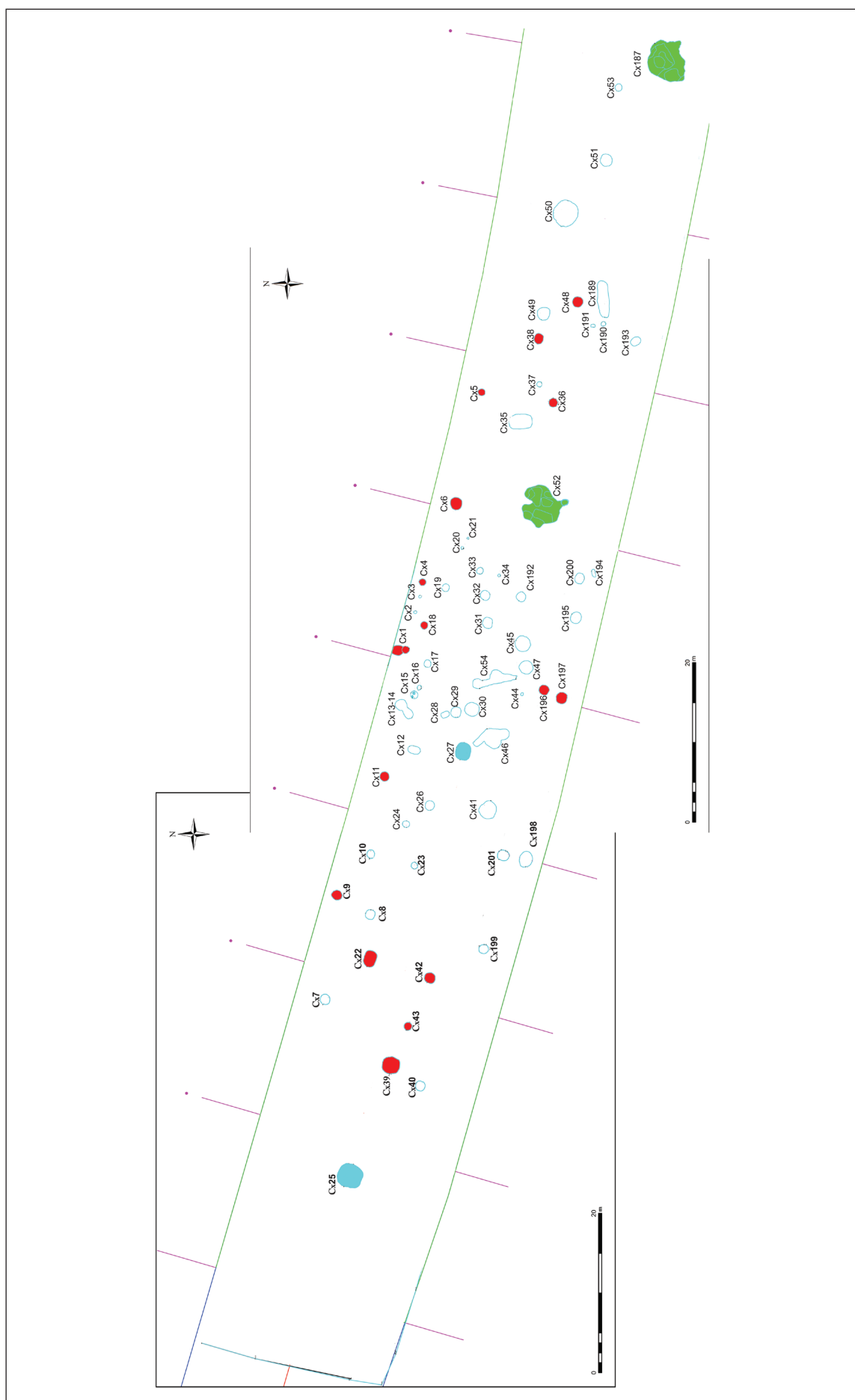

2

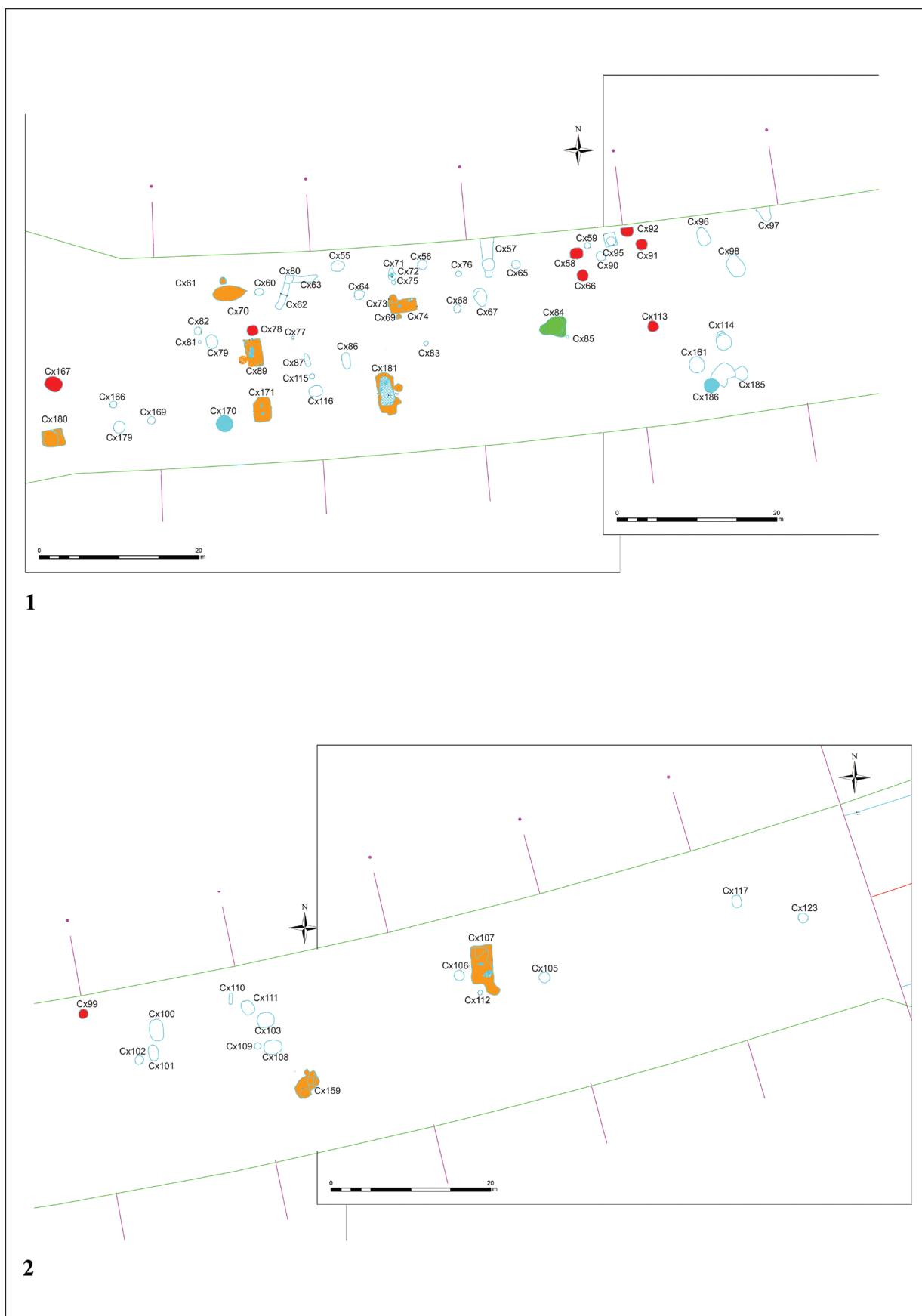
Pl. 1. 1. Varianta Ocolitoare Sud a municipiului Timișoara cu marcarea zonei cercetate de noi; 2. Detaliu cu traseul drumului la sud de Giroc și situl 3. / **Pl. 1.1.** The southern bypass road of Timișoara and the researched area.2; Detail of route south of the Giroc village and Site 3

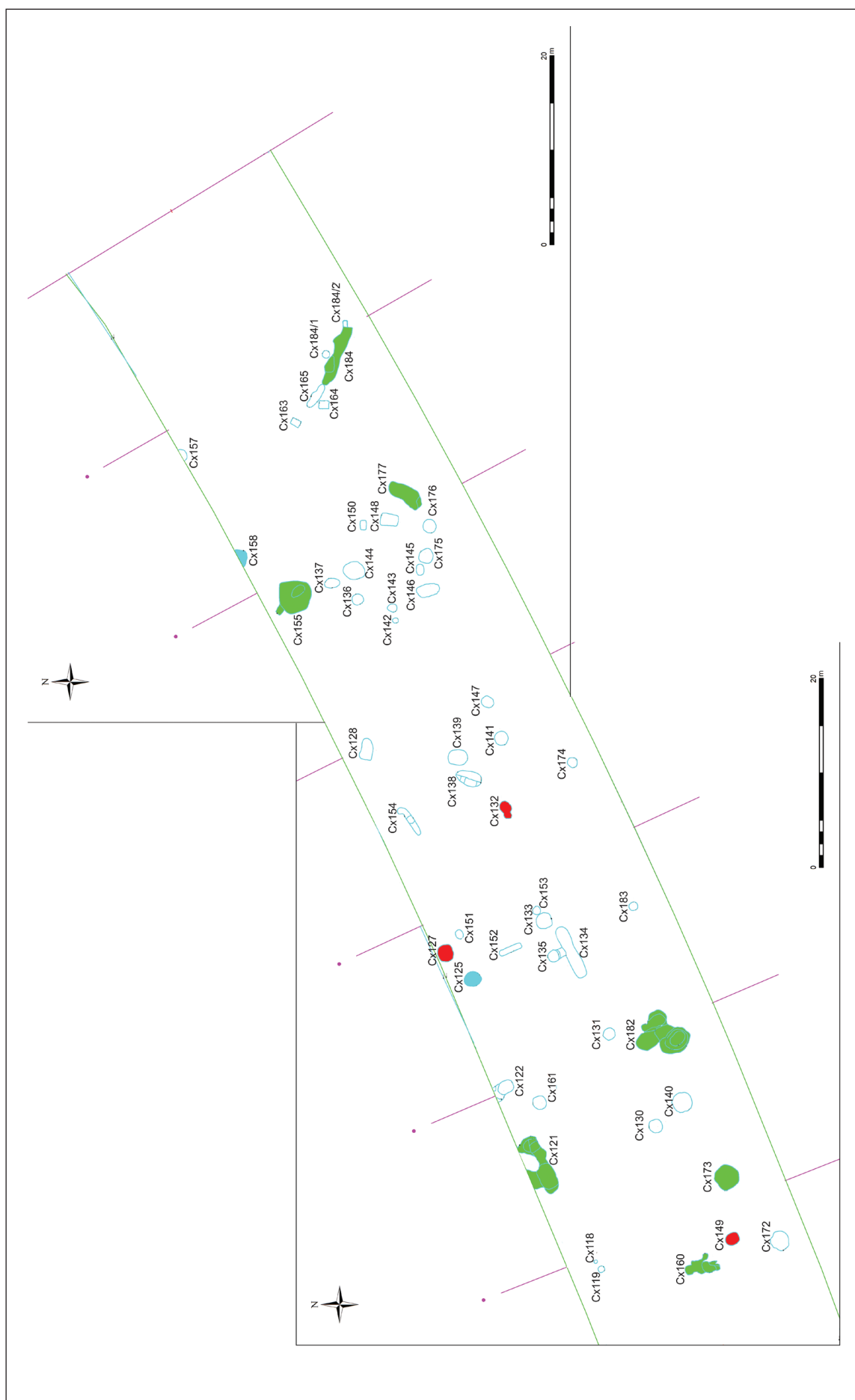
Pl. 2. Planul general al cercetărilor de la Varinta Ocolitoare Sud a municipiului Timișoara, Situl 3. / **Pl.2.** General plan of the excavations from Site 3 of the Southern Bypass road of Timișoara

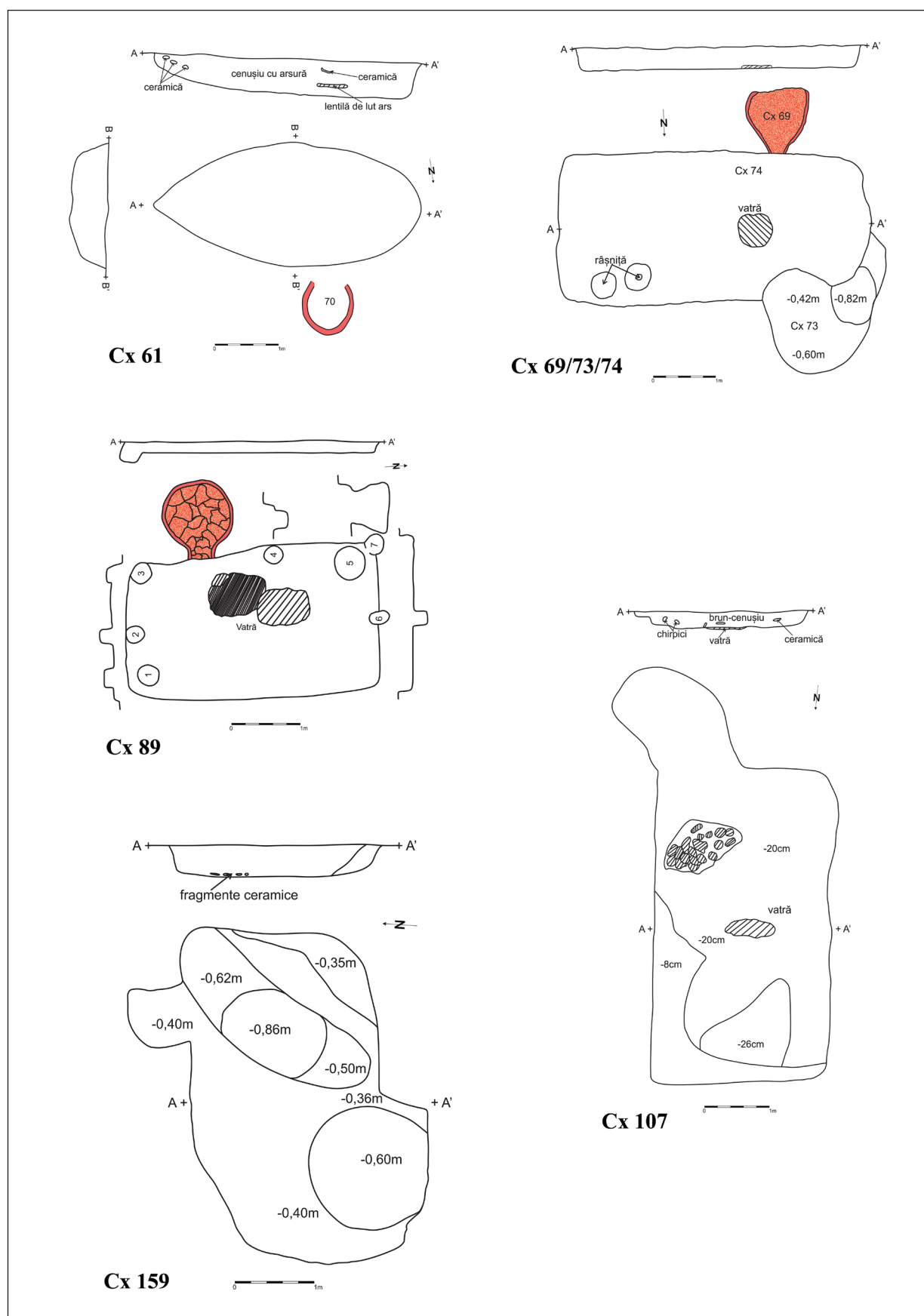
Pl. 3. Detaliu plan general cu gruparea de complexe I. (roșu: gropi de provizii tronconice, albastru: fântâni, verde: complexe de mari dimensiuni cu funcționalitate incertă). / **Pl.3.** *Detailed plan of the first group of features. (red: storage pits of conical shape; blue: wells; green: large features of unknown functionality)*

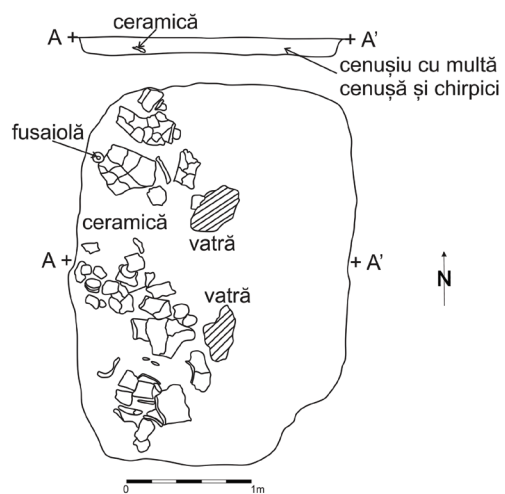
Pl. 4. Detaliu plan general cu grupările de complexe II.1 (1) și II.2. (2). (galben închis: locuințe adâncite în pământ, roșu: gropi de provizii tronconice, albastru: fântâni, verde: complexe de mari dimensiuni cu funcționalitate incertă). / **Pl. 4.** Detailed plan of the first group of features II.1 (1) and II.2. (2) (dark yellow: sunken dwellings; red: conical storage pits; blue: wells; green: large features of unknown functionality).

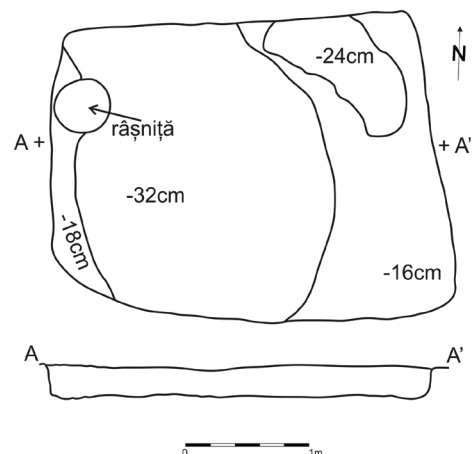
Pl. 5. Detaliu plan general cu gruparea de complexe II.3. (roșu: gropi de provizii tronconice, albastru: fântâni, verde: complexe de mari dimensiuni cu funcționalitate incertă). / **Pl. 5.** Detailed plan of feature group II.3. (red: storage pits of conical shape; blue: wells; green: large features of unknown functionality).

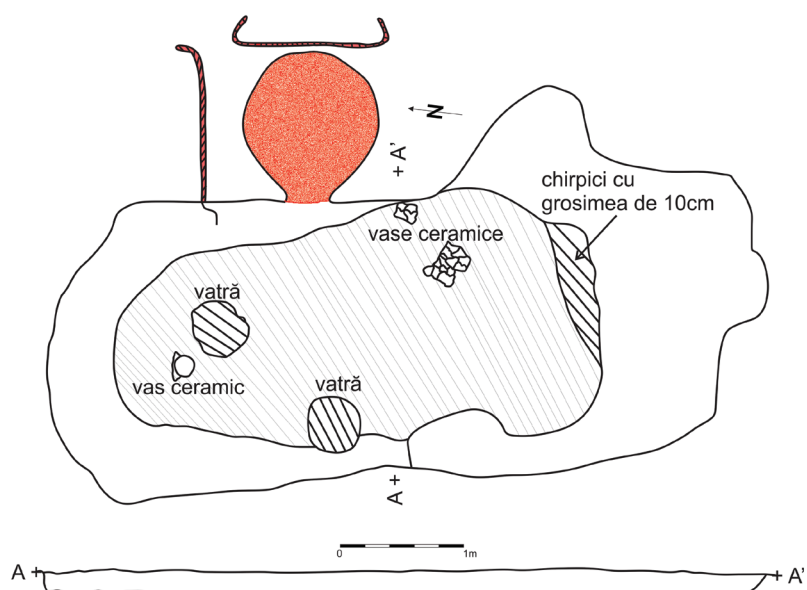
Pl. 6. Locuințe adâncite în pământ cu instalații de foc de pe Varianta Ocolitoare Sud a Timișoarei sit 3. / **Pl. 6.** Sunken dwellings with fire implements found on Site 3 of the Timișoara Southern Bypass road.

Cx 171

Cx 180

Cx 181

Pl. 7. Locuințe adâncite în pământ cu instalații de foc de pe Varianta Ocolitoare Sud a Timișoarei sit 3. / **PL. 7.** *Sunken dwellings with fire implements found on Site 3 of the Timișoara Southern Bypass road.*

Cx 69/73/74

Cx 89

Cx 107

Pl. 8. Locuințe adâncite în pământ cu instalații de foc de pe Varianta Ocolitoare Sud a Timișoarei sit 3. / **Pl. 8.** *Sunken dwellings with fire implements found on Site 3 of the Timișoara Southern Bypass road.*

Cx 159

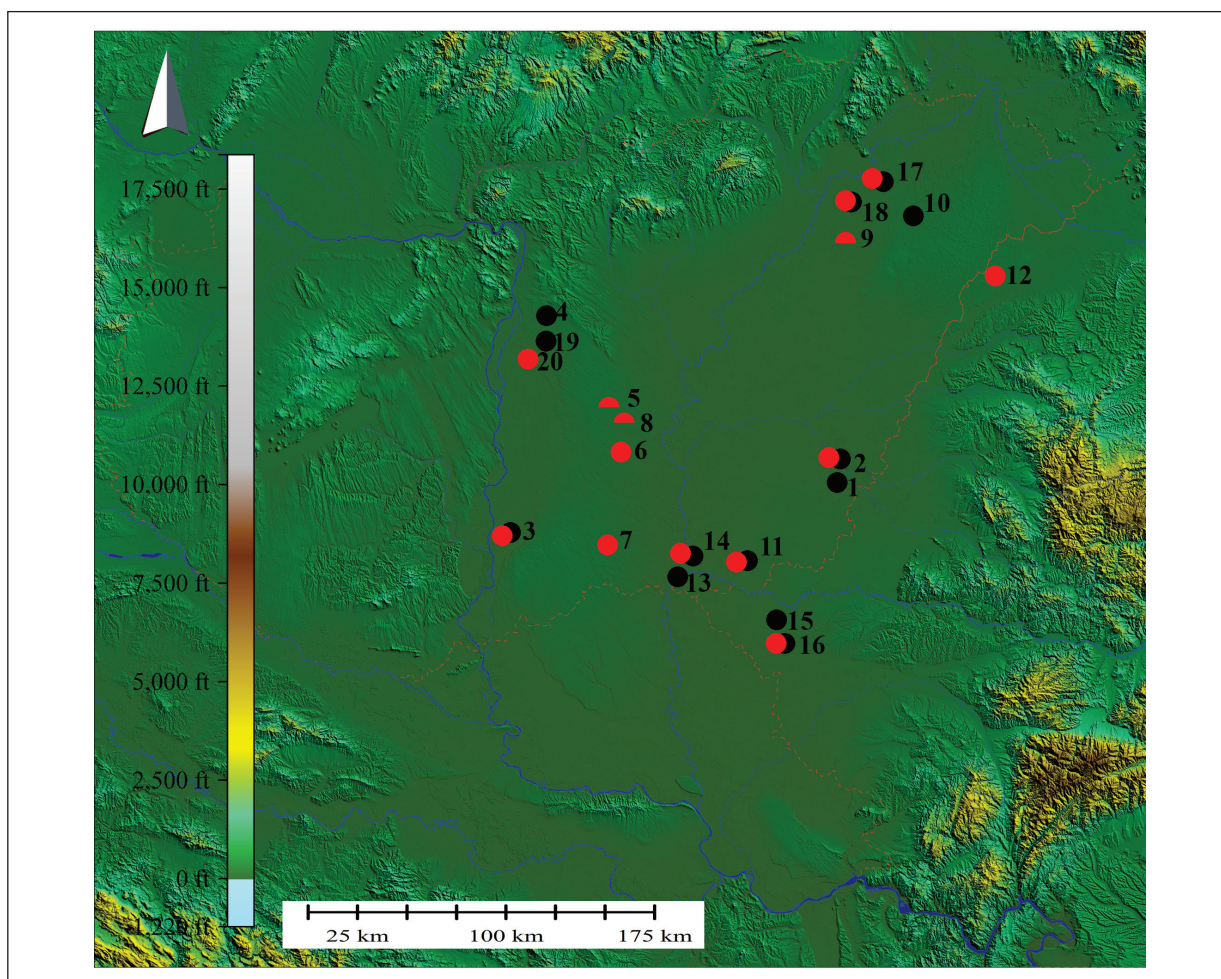

Cx 171

Cx 181

Pl. 9. Locuințe adâncite în pământ cu instalații de foc de pe Varianta Ocolitoare Sud a Timișoarei sit 3. / **Pl. 9.** *Sunken dwellings with fire implements found on Site 3 of the Timișoara Southern Bypass road.*

Pl. 10. Răspândirea locuințelor adâncite în pământ cu instalații de foc din Câmpia Tisei (cerc negru–vatră; cerc roșu–cuptor scobit în perete; semicerc roșu–cuptor interior): 1. Doboz – Hajdúirtás (Kovalovszki 1989, 127–129) vatră; 2. Doboz-Homokgödöri tábla (Meggyesi 1989, 86) vatră, vatră + cuptor scobit în perete; 3. Dusnok (Mészáros 2010, 200) vatră + cuptor scobit în perete; 4. Ecser Sit 6 (Patay–Fekete 2006, 16) vatră; 5. Kecskemét-Belsőnyír (Gallina 1999, 155) cuptor clădit în interiorul locuinței; 6. Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák (Székely 2009, 212) cuptor scobit în perete; 7. Kiskunhalas-Alsószállás II. (Herendi 2012, 255) cuptor scobit în perete; 8. Kunszállás-Péter tanya (Deák 2010, 259) cuptor interior; 9. Hajdúnánás Zsuzsika tanya (Szabó 2009, 195) cuptor interior; 10. Nyíregyháza-Csorda-Páskum (Pintye 2016, 108) vatră și cuptoare pietrar?; 11. Óföldsák-Ürmös, M43 9–10. Lelőhely (Balogh *et alii.* 2009, 21) vatră + cuptor scobit în perete; 12. Pişcolt-Lutărie (Gindele 2010, 96) cuptor scobit în perete; 13. Szeged-Kiskundorozsma Nagyszék (Szalontai–Tóth 2000, 62; Pintye *et alii.* 2004, 217) vatră; 14. Tápé-Széntégláégető (Vörös 1992, 27) vatră + cuptor scobit în perete; 15. Timișoara-Freidorf (Benea 1996, 154–155; Mare *et alii.* 2006, 16–18) vatră; 16. Giroc, Situl 3, vatră+ cuptor scobit în perete; 17. Tiszaeszlár-Bashalom (Kovalovszki 1980, 26) vatră + cuptor scobit în perete; 18. Tiszavasvári-Városföldje Jegyző tag (Istvánovits 1999, 173–175) .vatră + cuptor scobit în perete; 19. Vecsés–67 Lh. (Rácz 2005, 302) vatră; 20. Vecsés, Gyáli csatorna (Ottományi 2004, 290) cuptor scobit în perete. /

Pl. 10. Map of sunken dwellings with fire implements from the Tisza Plain (red circle–hearth; red circle–stove carved in the dwelling's wall; red semicircle – interior stove): 1. Doboz – Hajdúirtás (Kovalovszki 1989, 127–129) hearth; 2. Doboz-Homokgödöri tábla (Meggyesi 1989, 86) hearth, hearth + stove carved in the dwelling's wall; 3. Dusnok (Mészáros 2010, 200) hearth + stove carved in the dwelling's wall; 4. Ecser Site 6 (Patay–Fekete 2006, 16) hearth; 5. Kecskemét-Belsőnyír (Gallina 1999, 155) stove built inside the dwelling; 6. Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák (Székely 2009, 212) stove carved in the dwelling's wall; 7. Kiskunhalas-Alsószállás II. (Herendi 2012, 255) stove carved in the dwelling's wall; 8. Kunszállás-Péter tanya (Deák 2010, 259) interior stove; 9. Hajdúnánás Zsuzsika tanya (Szabó 2009, 195) interior stove; 10. Nyíregyháza-Csorda-Páskum (Pintye 2016, 108) hearth and stone hearth?; 11. Óföldsák-Ürmös, M43 9–10. Lelőhely (Balogh *et alii.* 2009, 21) hearth + stove carved in the dwelling's wall; 12. Pişcolt-Lutărie (Gindele 2010, 96) stove carved in the dwelling's wall; 13. Szeged-Kiskundorozsma Nagyszék (Szalontai–Tóth 2000, 62; Pintye *et alii.* 2004, 217) hearth; 14. Tápé-Széntégláégető (Vörös 1992, 27) hearth + stove carved in the dwelling's wall; 15. Timișoara-Freidorf (Benea 1996, 154–155; Mare *et alii.* 2006, 16–18) hearth; 16. Giroc, Site 3, hearth + stove carved in the dwelling's wall; 17. Tiszaeszlár-Bashalom (Kovalovszki 1980, 26) hearth + stove carved in the dwelling's wall; 18. Tiszavasvári-Városföldje Jegyző tag (Istvánovits 1999, 173–175) hearth + stove carved in the dwelling's wall; 19. Vecsés–67 Lh. (Rácz 2005, 302) hearth; 20. Vecsés, Gyáli csatorna (Ottományi 2004, 290) stove carved in the dwelling's wall.

ISTORIE MEDIE, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

STUDENTS FROM TEMESVÁR/TIMIȘOARA STUDYING AT FOREIGN UNIVERSITIES IN THE MIDDLE AGES

István Petrovics*

Keywords: medieval universities, medieval peregrination, medieval Temesvár/Timișoara, medieval Hungary, medieval Banat, students from medieval Hungary.

Cuvinte cheie: universități medievale, pelerinaj medieval, Timișoara medieval, Ungaria medieval, Banatul medieval, studenți din Ungaria medieval.

(Abstract)

The study consists of four chapters that are followed by a list containing the names of students who attended the University of Vienna and that of Cracow prior to 1552. The first chapter that goes after the part in which the author recalls his personal memories about Alexandru Szentmiklosi, gives a brief overview of medieval Central European universities (Prague, Cracow and Vienna). In the second chapter the author discusses the circumstances of foundation as well as the activity of medieval Hungarian universities (Pécs, Óbuda, Pozsony). The third chapter outlines the main tendencies and results of research into the history of the Hungarian *peregrinatio academica* in the Middle Ages. The fourth chapter deals with the history of medieval peregrination in relation to the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureș region in general and to Temesvár/Timișoara in particular. As a result of his research the author, by utilizing the new publications of primary and secondary sources, identified 61 persons from medieval Temesvár/Timișoara who attended foreign universities (Vienna: 35, Cracow: 25 and Bologna: 1) prior to 1552.

I started my research into the medieval history of the town of Temesvár (today Timișoara in Romania) in the early 1990s. I took my first official visit to Temesvár – within the framework of the existing collaboration agreement between our „sister universities” in the fall of 1995. Alexandru Szentmiklosi – for many of us simply Sanyi – was among the first colleagues I met there. Since then we had remained in a close contact until his passing away. I remember our first meeting very well as well as our discussions about the possibilities of co-operation between the Department of Medieval and Early Modern Hungarian History of the University of Szeged and the Muzeul Banatului Timișoara concerning research into the past of the Lower Maros/Mureș Valley. The latter took place in the fall of 2014, when together with Professor László Koszta we met the new director of the Muzeul Banatului, Claudiu Ilaș and Sanyi, Head of the Archaeological Section of the Muzeul Banatului. After the official meeting Sanyi showed us around in the downtown explaining the

importance of sites that were then under archaeological exploration. We also met in 2015 at the 1st international conference on “Politics and Society in Central and South-Eastern Europe 13–16th Centuries” organized by the Muzeul Banatului. It is especially painful to remember this scholarly event because that was the last time I saw Sanyi and prof. dr. Dumitru Țicu. Since then both Professors Țicu and Koszta and Sanyi have left us in a shockingly early stage of their lives.¹

I dedicate this study to Sanyi’s memory demonstrating that – even in this way – I frequently think of him.² The choice of the topic is explained, on the one hand, by the situation in which research into the history of medieval universities and peregrination in Hungary has gained a fresh impetus recently, and, on the other, that in 2017 we celebrated the 650th anniversary of the foundation of the first Hungarian university, the *studium generale* of the city of Pécs.

* University of Szeged, Faculty of Humanities and Social Sciences, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., e-mail: istvanpetrovics955@gmail.com

¹ Petrovics 2008, 8. Footnote nr. 3.; Petrovics 2019, 39.

² The original version of this study was presented as a paper in 2017 at the 2nd international conference on Politics and Society in Central and South-Eastern Europe 13–16th Centuries in Timișoara organized by the Muzeul Banatului.

I. Universities in Medieval Central Europe **Prague**

The University of Prague was founded by Pope Clement VI in 1347 at the request of Emperor Charles IV, who issued his own charters in 1348 as king of the Romans and king of Bohemia and in 1349 as king of the Romans and elected emperor in Eisenach. The chancellor of the university, that followed the constitution of Paris with Bolognese influence and which exceptionally had a faculty of theology, was the archbishop of Prague. Four nations (Bohemia, Poland, Bavaria, Saxony) belonged to it. Although – as a result of a quarrel between the Germans and the Czechs – the Germans left Prague and founded the University of Leipzig, the University of Prague – with its four faculties – remained one of the most important institutions of higher education in medieval Central Europe.³

Cracow

The University of Cracow was founded in 1364 by Casimir the Great. It followed the Bologna-type of structure, meaning that law studies were given a prominent place. Pope Urban V confirmed the foundation in 1364 but he did not consent to the establishment of a faculty of theology. After Casimir's death in 1370, the university came to an early end. It was finally reorganized by Hedwig (Jadwiga), queen of Poland. In 1397 Pope Boniface IX, at the request of Queen Jadwiga and King Władysław, issued a bull in which privileges were granted to the university in order to establish a faculty of theology. The efforts of the royal couple finally led to the reorganization of the university in 1400. The University of Cracow, where mathematical and astrological studies were favoured, was attended by Hungarian students in large numbers in the 15th century and it enjoyed great popularity among students from different countries. A separate house for the Hungarian students, the *Bursa Hungarorum*, serving as their domicile, as well as the place of instruction, was founded in an unknown year in the same century. A donation for the *Bursa Hungarorum* by Nicholas Belonka (Nicolaus Bieloński de Nowa villa), a Polish nobleman is mentioned in 1450s. In 1476 the *Bursa Hungarorum* was transferred to the Melsztyński house in Bracka Street.⁴ Its heyday, like that of the university, was between 1493 and 1506. The number of its residents steadily declined in the early

16th century and it was closed in the mid-16th century due to a lack of students. The Hungarian *bursa* had a good reputation in Cracow, and due to the donations by the Polish kings enjoyed an annuity from the income of the Wieliczka salt mines. Its register, surviving from the period between 1493 and 1558, mentions more than 800 students.⁵

Vienna

The University of Vienna was founded by Duke Rudolph IV of Austria and his brothers in 1365, receiving a papal confirmation from Urban V in the next year. Originally, it was not a complete university since the faculty of theology was excluded. It was modelled after Paris with four nations (Austria, Saxony, Bohemia, Hungary). Following the death of its founder the university stagnated and was finally revived and reorganized under the reign of Duke Albert III. The faculty of theology was established in 1384, followed by statutes in 1385 for the entire university and in 1389 for the different faculties. Due to the troubles caused by the Hussite movement in Prague and Bohemia, Vienna became the leading university in Central Europe in the 15th century, attracting – among others – thousands of students from the neighbouring Kingdom of Hungary.⁶

II. Medieval Hungarian Universities

Pécs

One of the most outstanding bishops of Pécs, William of Koppenbach – together with Louis I of Anjou, King of Hungary (1342–1382) – founded the first university of the realm in 1367. Bishop William then served as the first chancellor of this *studium generale* until his death in 1374. It is remarkable that, unlike the universities of Prague, Cracow and Vienna, the Hungarian *studium generale* was established not at a royal residence, but at an episcopal seat. To understand this peculiar situation, it should be remembered that even though it was the Hungarian king himself who submitted the plea for the foundation of the university to the Holy Father, the establishment of the *studium generale*, as well as, the proposal for its location can be associated, in fact, with Bishop William of Koppenbach. Since the university, lacking both the faculty of theology and that of medicine, was financially supported exclusively by the bishops of Pécs, it is quite evident that its activity declined after the death of its founder. Although

³ HKSZ 2016. 12–42; Font 2017. 65–66.

⁴ Kelényi 2016, 137.

⁵ Kovács 1964; HKSZ 2016, 45–87; Knoll 2016; Font 2017, 65–67.

⁶ Tüskés 6–20; Font 2017, 65–68.

Pécs was one of the wealthiest ecclesiastical centres of Medieval Hungary and the second chancellor of the university, Valentine of Alsán, Bishop of Pécs (1374–1408) did his best in order to provide resources for the operation of the *studium generale*, there is no documentary evidence informing us about the activity of this university after the early fifteenth century.⁷

Óbuda

Probably at the request of Sigismund of Luxemburg, king of Hungary, Pope Boniface IX established a university at Óbuda (Buda Vetus), close to the royal seat at Buda, in 1395. The Holy Father appointed Lucas Demetrius, provost of the collegiate chapter of St. Peter's at Óbuda, to be its first chancellor. This is more or less an assumption, since neither the royal plea for the foundation nor the papal permission has survived. The only evidence is the charter issued by Pope Boniface IX on 6 October 1395 that informs us about the appointment of Lucas Demetrius as bishop of Csanád, allowing him to remain, at the same time, in the dignity of the provost of Óbuda and act as the chancellor of the university located here. Unfortunately, no documentary evidence has survived referring to the number of the faculties and to that of the professors and students. Only one thing is certain: the disastrous defeat of King Sigismund at Nicopolis in 1396 at the hands of the Ottomans and the subsequent uprising against the monarch in 1403 led to a situation in which the university went extinct. It was revived on 1 August 1410 with the bull of (Anti)Pope John XXIII with four faculties. In contrast to the first one, nine professors of the second University of Óbuda are known by their names. A sizable delegation of seven masters from the University of Óbuda, among whom Lambert Sluter von Geldern, distinguished professor of theology was the most prominent, attended the Council of Constance and assisted King Sigismund of Luxemburg who presided over the debates. It is highly probable, that the second University of Óbuda declined after the Council of Constance and stopped functioning soon.⁸

Pozsony (German: Pressburg, Slovak: Bratislava)

King Matthias's petition for the establishment of a university of the Bologna-type was presented to Pope Paul II in 1465 by Janus Pannonius, bishop

of Pécs and head of the Hungarian embassy to Rome, asking help against the Ottoman menace. Pope Paul II authorised the foundation of the university on 19 May 1465 in a bull addressed not to the king, but to the archbishop of Esztergom, Johannes Vitéz, and the bishop of Pécs, Janus Pannonius. The pope ordered Johannes Vitéz to draw up statutes for the new university, and interestingly enough, did not specify its location. The choice fell on Pozsony, a town second in importance to Buda at that time, and which is situated some fifty kilometres from Vienna on the northern bank of the River Danube. A building which formerly had belonged to Stephanus Gmaitl, a well-to-do burgher of Pozsony, was donated after the death of the owner by King Matthias to the planned university. The edifice was a combination of college (that is home for students) and university, with living quarters in one wing and classrooms in the other. The building of the *Academia Istropolitana* still stands in Bratislava. The recruiting of professors was done by Johannes Vitéz, archbishop of Esztergom and chancellor of the University of Pozsony. Nine professors of the university are known by their names, among whom Johannes Müller (Regiomontanus) and Marcin Bylica z Ilkusa (Hungarian: Ilkusi Márton, Latin: Martinus Bylica de Olkus) deserve special attention. The University of Pozsony ceased to exist soon after Johannes Vitéz had conspired against the monarch and had fallen out of his favour.⁹

The brief survey of the history of medieval Central European universities demonstrates, on the one hand, that the first Hungarian universities were founded around the same time as their Central European counterparts and, on the other, that due to several reasons – mainly the lack of the faculty of theology and royal financial support – they were short lived. Consequently, those Hungarians who wished to study at universities had to travel to foreign countries.¹⁰

III. Sources, publications of sources and research into the history of peregrination

Studying at foreign universities – peregrination (Latin: *peregrinatio academica*) as it was named at that time – was a well-known form of higher education already in the Middle Ages. Student peregrination from Hungary went on since the Middle Ages and peaked in the 18th century,

⁷ Gabriel 1969, 9–35; Fedeles 2009; Fedeles 2017; Font 2017, 52–58; Petrovics 2005; Petrovics 2009b; Petrovics 2015, 253–267.

⁸ Font 2017, 58–62.

⁹ Gabriel 1969, 37–50; Font 2017, 62–64.

¹⁰ The term Hungarian here refers not to ethnicity but to people living in the territory of the medieval Kingdom of Hungary.

when about 35 000 students from Hungary and Transylvania studied at different European academies. Hungarians visited foreign universities from the 12th century on. First Paris was the most popular choice, then, from the 13th century on, Italian universities (Bologna, Padua and Ferrara) became fashionable.¹¹ With the foundation of the Central-European universities in the middle and second half of the 14th century and due to the significant decrease of studying costs and expenses of staying abroad, Prague, Vienna and Cracow attracted Hungarian students in large numbers. In contrast to earlier times, many of them studied at their own expenses and did not wish to become priests after finishing their studies.¹²

The first Hungarian university which has been working continuously since its establishment – although at various places – was founded at Nagyszombat (today Trnava, Slovakia) in 1635 by Cardinal Péter Pázmány, archbishop of Esztergom.¹³ Since only Catholics were able to attend Nagyszombat, Protestant students – mostly Calvinists and Lutherans – continued to study at foreign universities. They usually attended German, Dutch and Swiss educational institutions. Peregrination provided high quality education as well as invaluable foreign experience and social connections.

Research into the history of peregrination in Hungary was launched in the late 19th century essentially by Protestant church historians. The investigation of the topic in question gained a serious impetus by the publication of university documents all over Europe in the late 19th and early 20th century. University registers (matrices), deans' books, the register of the Bursa Hungarorum in Cracow, books of promotions, Acta Rectoralia of the University of Cracow and many other materials came out in a printed form in that period, creating convenient circumstances for their analysis.¹⁴ This was followed by an "ebb" in research in the inter-war period and during the years of communist rule in Hungary. Research was resumed only in the late 20th century mainly by literary historians working at the Attila József University of Szeged.¹⁵ At about

the same time Sándor Tonk, a historian living and working in Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania), fully explored medieval peregrination in relation to Transylvanian students in his excellent and comprehensive book. He used information gained mostly from published registers and other sources and closed his research with the year 1520 which he regarded as a turning point in the history of Hungarian *peregrinatio academica*.¹⁶

In 1994 László Szögi and his colleagues in the Archives of the Eötvös Loránd University of Budapest started publishing the repositories of modern Hungarian peregrination within the project "University Students from Hungary in the New Age". The series that processed Hungarian peregrination between 1526 and 1918 was completed in 2018 with the publication of volume 24. Meanwhile the Archives of the Eötvös Loránd University, in collaboration with the Research Group on the History of Universities based at the Hungarian Academy of Sciences and Eötvös Loránd University, and headed by professor István Draskóczy, launched a new project. This aimed at the full exploration of medieval – that is pre-1526 – Hungarian peregrination. In the series, entitled "Hungarian Students at Medieval Universities" three volumes have been published so far. The first two volumes processed the data of those Hungarian students, who attended the University of Vienna (2008), and the Universities of Prague and Cracow. (The latter volume was published in two parts in 2016–2017.) The third volume of the series, published in 2019, contains data of those Hungarians who studied at English, French, Italian and German universities prior to 1526.¹⁷

It is an important novelty of the series dealing with the Middle Ages that the authors followed up the later ecclesiastical and/or secular career of the former university students.¹⁸ In 2016 László Szögi, leader of the project was of the opinion that approximately 12 500 records can be found in their database about Hungarian students who attended universities in the Middle Ages: Vienna: 6591, Cracow: 4475, other: 1362. Nevertheless, the exact number should be lower, since it frequently happened, that one person showed up at several universities. Consequently, this was counted as a new item in their database. It is indisputable however,

present unified University of Szeged that came to being in 2000. See also Szabó 2014, 134–137.

¹⁶ TS. Tonk's work was continued by Miklós Szabó, László Szögi and Zsolt Simon.

¹⁷ Tüskés; HKSZ; HK.

¹⁸ HK 5.

¹¹ Rabi 2015, 130–131.

¹² Petrovics 2017, 115.

¹³ Szögi 1995, 20.

¹⁴ ASUC, AR, FV, LPC, SKB, SKC, SKN, VE. Modern publications of sources also deserve attention: MUKr, METRYKA CZYLI, MUW, AFA. See also Szabó 2014, 134–137 and Szögi 2017.

¹⁵ The Attila József University of Szeged (Hungarian: József Attila Tudományegyetem, Szeged) was the predecessor of the

that for the Hungarians the University of Vienna was the most attractive institution of higher education. Hungarians studying in Vienna, together with those who attended the University of Cracow, constitute 90% of all students from Hungary.¹⁹

László Szögi and his colleagues strive to create a comprehensive register of the entire Hungarian peregrination. As a result of their efforts an electronic database – under the name “Repertorium Academicum Hungariae” – will be available for researchers by the second decade of the 21st century. This will be a unified and revised database not only in relation to the Middle, but also to the Modern Ages.²⁰

IV. Students from Temesvár and the region around it

Between the beginning of the 14th and the middle of the 16th century, Temesvár was one of the most significant towns and castles of the region bordered by the south-eastern part of the Great Hungarian Plain (Hungarian: Nagy Alföld), the rivers Maros/Mureş, Tisza/Tisa and Al-Duna (the Lower-Danube) and historic Transylvania. From the early 18th century on, the region around Temesvár was frequently referred to as *Bánság/Bánát* (in Hungarian) or *Banat* (in German, Serbian and Romanian), clearly from the German word *Banat* (*banate* in English). This is explained by the fact that after the expulsion of the Ottoman Turks between 1716 and 1718, this area was organised by the Viennese Court into a border/buffer zone with the Latin name *banatus Temesiensis* or *banatus Temesvariensis* (German: *Temescher* or *Temesvarer Banat*, i.e. *Temesi bánság* in Hungarian).²¹

The importance of Temesvár in the Middle Ages is testified, among others, by the number of students who went to study at foreign universities from here. Modern research into the history of peregrination from Temesvár was initiated by Costin Feneşan whose study of fundamental importance was published in 1976.²² Three years later it was followed by the book of Sándor Tonk who investigated the question of medieval peregrination not only in relation to Transylvania, but in a broader territorial context. Consequently, he included the Danube-Tisa-Mureş region in his research.²³ In addition to these scholars, Dragoş

Lucian Țigău and Ligia Boldea investigated the question of medieval peregrination. Țigău focused on the promotion of students from the “Banat” at the University of Vienna in the 14–16th centuries, while Boldea analysed the educational aspiration of the Romanian elites from the “urban environment of Caransebeş by the end of the 15th century” through the example of the Pâclişar family.²⁴

I myself revisited the topic of medieval peregrination of the region under scrutiny in 2017. The reason for that was the 650th anniversary of the foundation of the first Hungarian university. This incited me to utilise the new research results. In contrast to a former assertion that counted with 52 students, I was able to identify 61 individuals from Temesvár who studied at foreign universities.²⁵ The bulk of them, 35 students, attended the University of Vienna, 25 studied in Cracow and 1 in Bologna. The high number of students in Vienna is rather surprising, since – according to our present knowledge – Temesvár had no German burghers in the Middle Ages and there are no signs of trading contacts between Temesvár and Vienna prior to the mid-16th century.²⁶ The first student from Temesvár showed up in Vienna in 1397, while in Cracow it occurred in 1437. Nine out of the twentyfive students in Cracow stayed in the Bursa Hungarorum. The most famous of all students from medieval Temesvár was Pelbárt of Temesvár (Pelbardus Ladislai de Themeschwar), Franciscan writer and preacher, who attended the University of Cracow in the second half of the 15th century, while the wealthiest was Michael Bodo of Temesvár (Michael Bedo de Themeschwar) who studied at the University of Vienna in 1472. Pelbárt of Temesvár was one of the six Franciscan friars from Hungary who attended the University of Cracow and who in 1463 gained the degree of *baccalaureus in artibus*. Michael Bodo of Temesvár, having returned home from Vienna, served Palatine Emeric Szapolyai. According to his last will surviving from 1510, he lived in Pest and was involved in the wine trade. He accumulated a huge fortune, acquired several landed estates, obtained noble title and became burgher of Pest.

From the period prior to 1526, it is assumed only in the case of one student that he may have studied at a Hungarian *studium generale*. He is Nicolaus of Temesvár, who after his studies at

¹⁹ HKSZ I, 7–8, 115. Font 2017, 71.

²⁰ HK 6–8.

²¹ Petrovics 1999; Achim 2000; Petrovics 2001; Petrovics 2008, Petrovics 2016.

²² Feneşan 1976.

²³ TS.

²⁴ Țigău 2010; Boldea 2016.

²⁵ According to Costin Feneşan 52 students studied at foreign universities from Temesvár (Vienna: 31, Cracow: 20, Bologna: 1). Feneşan 1976, 1948; Petrovics 2017, 114–122.

²⁶ Petrovics 2009a, 79–84.

Óbuda, had moved to Vienna, where he showed up in 1411.²⁷

In the light of recent research it can be stated that despite the catastrophe at Nicopolis and the following devastation of the Danube-Tisa-Mureş region by the Ottomans, Temesvár remained the principal town of the area until its fall in 1552. This is demonstrated – among others – by the data provided by the analysis of medieval peregrination that went on even in the 1530s. It is highly probable that Temesvár had 4 000 inhabitants in the Late Middle Ages, compared to which the 61 students attending foreign universities secures a prominent place to the town in the urban network of late medieval Hungary.²⁸

Finally, I add the list of those who attended foreign universities from Temesvár prior to 1552. The list, in connection with each student, contains all those pieces of information that can be found in the unified database compiled by László Szögi and his colleagues. Although, at the moment it is available only in the traditional form and exclusively in Hungarian, even foreign researchers can easily use it. It informs us about the name, the place of birth/origin and the time of enrolment of the students. The entries also contain records about the university degrees gained by the students, as well as about the diocese they came from and the faculty they attended. The entries also notify researchers, where it is possible, about the later career of the former students, and about certain episodes (book purchase, litigation, loans, pledges etc.) of their university life. The entries, naturally, refer to the sources where the individual students show up, and the number in front of their name (e.g. # 548) indicates the number with which the students were recorded in the books compiled by Anna Tüskés, Kissné Krisztina Bognár, Péter Haraszi Szabó and Borbála Kelényi. For the dissolution of abbreviations other than used in this study see also the relevant parts of the books by the authors mentioned above.

University of Vienna:

1397. # 548.: Stephanus de Thumeschbar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1397.4.14. forrás: SKB 19, MUW I 50; TS 329.
1405. # 746.: Johannes de Thomeschwar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1405.10.13. Ph, fok: Ph Bacc 1409, forrás: SKB 27, 239, MUW I 71; TS 251, AFA 317, 319–320

megj: 1409. június 30-án egy év haladékokat kért az előírt öltözetre és egy hónapot a karnak járó összeg befizetésére. A haladékokat zálog ellenében meg is kapta.

1411. # 894.: Nicolaus de Themeschwar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1411.10.13. Ph, 1418 J, fok: Ph Bacc 1415, Ph Lic 1418, Ph Mag 1422, J Bacc 1421, J Lic 1422, J Dr 1422, univ: Feltételezik, hogy korábban az óbudai egyetemen tanult, forrás: AFA 455; BGyM 118; FV 15, 24, 30, 33, 41; KF 90; MUW I 88; SKB 32, 121, 122–124, 167, 239; TS 302–303, megj: 1425–1457 között esztergomi éneklőkkanonok érseki helynök. Meghalt 1457. július 1-én.

1415. # 1220.: Sigismundus de Thamaswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1415.4.14. forrás: SKB 41, MUW I 107; TS 326.
1428. # 2088.: Stephanus de Tumeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1428.4.14. forrás: SKB 67, MUW I 161; TS 329.
1429. # 2142.: Lucas de Themesvar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1429, forrás: FV 44; TS 281.

1436. # 2501.: Antonius Michaelis de Temseswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1436.4.14. forrás: SKB 81, MUW I 194, TS 207.
1437. # 2574.: Johannes de Themezwar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1437.4.14. forrás: SKB 83, MUW I 200, TS 254.
1438. # 2677.: Michael de Themesswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1438.4.14. forrás: FV 47; MUW I 205; SKB 85; TS 295.

1442. # 2881.: Matheus de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1442.10.13. Ph, 1451 J, fok: Ph Lic 1447, Ph Mag 1451, forrás: FV 26, 30, 48; MUW I 230; SKB 93, 144; TS 288, megj: 1450-ben az Obligatoria előadója az artium facultason.

1449. # 3335.: Georgius de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1449.10.13. forrás: SKB 109, MUW I 273; TS 235.

1449. # 3404.: Stephanus de Chomaswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1449.4.14. forrás: SKB 106, MUW I 269; TS 330.
1450. # 3420.: Ambrosius Thome de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1450.4.14. forrás: SKB 110, MUW I 278, TS 200.
1450. # 3466.: Johannes Gregorii de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1450.4.14. forrás: SKB 111, MUW I 278, TS 257.

1451. # 3550.: Johaness Zegen de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan:

²⁷ Cf. Font 2017, 62.

²⁸ Petrovics 2008, 108–114; Petrovics 2017, 116–117; Petrovics 2016, 93–97.

1451.4.14. Ph, fok: Ph Bacc 1454, Ph Mag 1455, forrás: MUW II 6, TS 257; SKN 39, 68, FV 26 megj: 1457-ben a Tertia Alexandri előadója.
 1451. # 3554.: Laurentius Wodo de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1451.4.14. Ph, fok: Ph Bacc 1455, forrás: FV 57; KJ 321–322; MUW II 6; SKN 69, 215; TS 277 megj: 1465-től 1480-ig budai mesterkanonok.
 1451. # 3557.: Lucas Michaelis de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1451.4.14. forrás: MUW II 6, TS 281.
 1451. # 3568.: Michael de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1451.4.14. forrás: MUW II 6, TS 296.
 1452. # 3620.: Johaness Jacobi de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1452 Ph, fok: Ph Bacc 1454, Ph Mag 1455, forrás: FV 52; SKN 39, 68.
 1456. # 3890.: Dionisius de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1456.4.14. forrás: FV 59; MUW II 44; SKN 97; TS 224.
 1460. # 4078.: Nicolaus Somlyai de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1460.4.14. forrás: FV 61; MUW II 69; SKN 101; TS 305.
 1466. # 4306.: Ladislaus Zacalus de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1466.4.14. Ph, fok: Ph Bacc 1468, forrás: KB 23, MUW II 94, TS 274, SKN 74, 108, VE 373, PK 370, FV 65 megj: 1475. március 6-án Ferrarában artium doctor lett, majd kánonjogi tanulmányokat folytatott 1475. október 21-ig. 1509-ben egri kanonok.
 1469. # 4459.: Stephanus de Temetswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1469.4.14. forrás: FV 67; MUW II 110; SKN 111; TS 331.
 1471. # 4549.: Dominicus Bodo de Temeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1471.10.13. forrás: MUW II 130, TS 225.
 1472. # 4659.: Michael Bedo de Themeschwar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1472.10.13. forrás: MUW II 136, TS 297, KAP 266, KAF 201, HO I 393, 401–403 megj: Hazatérte után Zápolya Imre nádor szolgálatába állt. 1490-ben Zápolya János budai provizora, 1496-ban Pest és Külső-Szolnok vármegyében szerzett birtokot. 1497-ben nemesi címe volt és pesti polgár, 1503-ban pesti házat és mészárszéket vásárolt, 1510-ben kelt saját kezével írott végrendelete szerint bornagykereskedő.
 1473. # 4732.: Michael Torsa de Temswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan:

1473.10.13. forrás: MUW II 141, TS 298, SKN 122.
 1474. # 4785.: Ladislaus Kuntesch de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1474.4.14. forrás: MUW II 144, TS 275.
 1495. # 5649.: Michael Toregk de Tumbsbar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1495.4.14. forrás: FV 87, MUW II 242, TS 299, SKN 144.
 1499. # 5852.: Cristophorus Pannonius de Themeswer sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1499.10.13. Ph, fok: Ph Bacc 1505, forrás: FV 91, MUW II 276, TS 222, SKN 82, 151.
 1500. # 5912.: Franciscus de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1500.4.14. forrás: MUW II 281, TS 229, LPC 135 megj: Lehet, hogy azonos személy a hasonló nevű krakkói diákkal, aki 1502-ben lett baccalaurus artium.
 1507. # 6286.: Laurentius de Themeswer sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1507.10.13. forrás: MUW II 348, TS 279.
 1511. # 6460.: Nicolaus Sartoris de Themesbar sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1511.10.13. forrás: MUW II 383, TS 308, SKN 167 megj: Nicolaus Deneschiensis de Themesbar.
 1514. # 6603.: Caspar ex Demeschber sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1514.10.13. forrás: MUW II 414, TS 232.
 1524. # 7123.: Demetrius Theniesinus, sz: Temesvár (44 Timișoara Temeschwar R), tan: 1524.10.13. forrás: MUW III 39, SKN 187.²⁹
 1534. # 52.: Demetrius Thomeswari sz: (Temesvár? 96, Timișoara R) tan. 1534.4.14. forrás MUW 1534 S 8, Schrauf 190., megj. MNH: 1535 I.³⁰

University of Cracow:

1437. # 619. Antonius Michaelis de Tymusvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1437. (1436.h) *univ*: Bécs 1436?, *megjegyz.*: Anthonius Michaelis de Perdervacher (ASUC). [ASUC I 89, MUKr I 175, TA 146, KB 14]
 1437. # 645. Valentinus Adalberti de Perdervacher sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1437. (1436.h) *megjegyz.*: Valentinus Adalberti de Tymusvar (ASUC). [ASUC I 89, MUKr I 175, TS 342]
 1449. # 836. Mathias de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1449. *fok*:

²⁹ TŰSKÉS. Passim.

³⁰ KBG 55.

- 1449 PhBacc, 1456 PhMag, *megjegyz.*: Matheus. Tonk szerint esetleg azonos Mathias Laurencii Hungarus-szal, aki 1447-ben iratkozott be (ld. 781. szám alatt). [LPC 41, 46–47, KP 39–40, 44, NKP 217, 220, TS 289]
1451. #881. Briccius Simonis de Themeschvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1451.h [ASUC I 131, MUKr I 239, TS 217]
1453. #940. Blasius Michaelis de Themesvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1453.e *megjegyz.*: Blasius Michaelis de Themesvard (ASUC). [ASUC I 135, MUKr I 244, TS 216]
1458. #1114. Laurentius Nicolai de Thymeschwar (Wodo, Temesvári Bodó) sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1458.e *univ*: Bécs 1451, *tov. pálya*: Temesvári Bodó Lőrinc budai mesterkanonok (1465–1480), dékán (1469)., *megjegyz.*: Laurencius. [ASUC I 154, MUKr I 274, TA 187, KJ 321–322, TS 277, KA BK 682, KA BPP 550]
1458. #1124. Pelbardus Ladislai de Themeschwar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *egyhtiszt*: frater Ordinis Minorum, *be*: 1458.e *fok*: 1463 PhBacc, *egyet.pálya*: scriptor ecclesiasticus celebris (1463), *tov. pálya*: Temesvári Pelbárt obszerváns ferences hitszónok. 1435/1440 körül született. Az 1479–1481-es pestisjárványban ő is megbetegedett, csodálatos gyógyulásáért 1483-ban *Stellarium coronae Beatae Mariae Virginis* (Hagenau, 1498) címmel Máriát dicsőítő prédikációciklust állított össze. Felváltva élt és tanított a budai Szent János-kolostorban és az esztergomi rendházban, ahol házfőnök is volt. Az egész egyházi évet átfogó prédikációit *Pomerium* (Hagenau, 1498–1508) gyűjtőcímen három kötetbe foglalta össze, az utolsót halála után Laskai Osvát fejezte be. 1504. január 22-én hunyt el Budán. A középkori magyar irodalom egyetlen olyan alakja, akinek műveit külföldön is ismerték., *megjegyz.*: Gewardus (G(i)ewart) Ladislai de Themeschwar (ASUC), Palbertus (1463). [ASUC I 153, MUKr I 272, LPC 59, KP 52–53, NKP 227, AR Nr3215, 3224, MMCS 63, TS 241, 309, MIT I 139–141, MaMüL XI 431, KB HFM 62–66]
1459. #1168. Thomas Egidii (de) Themeswersz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1459.h [ASUC I 159, MUKr I 281, TS 336]
1469. #1627. Dominicus Gerardi de Themesvar (Bodo, Temesvári Bodó) sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1469.e *univ*: Bécs 1471, *tov. pálya*: Valószínűleg Temesvári Bodó Mihály budai udvarbíró és borkereskedő nagybátyja., *megjegyz.*: NKP és MUKr szerint Demetrius de Temeschwar-ral azonos, aki 1471-ben szerzett fokozatot (ld. 1720. szám alatt). [ASUC I 194, MUKr I 334, II 507, NKP 384, TA 230, TS 78, 225, KA BPP 550]
1471. #1720. Demetrius de Temeschwar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1471. *fok*: 1471 PhBacc, *tov. pálya*: Vö. Demeter salánki (Salanchk) plébános, aki 1479-ben tűnik fel, mint artium facultatis baccalarius (vö. még az adattárban 1265., 1266. és 1573. szám alatt)., *megjegyz.*: NKP szerint az 1469-ben beiratkozott Dominicus Gerardi de Themesvar-ral azonos (ld. 1627. szám alatt). [LPC 71, KP 61, NKP 234, 384, TS 224, DL 38°412]
1474. #1801. Lucas Pauli de Themaschphar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1474.e *fok*: 1477 PhBacc, *megjegyz.*: Lucas de Themeswar (1477). [ASUC I 216, MUKr I 370, LPC 81, KP 68, NKP 239, TS 281]
1479. #2017. Gregorius Johannis de Thumofac sz: Temesvár? (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1479. (1478.h) [ASUC I 236, MUKr I 401]
1483. #2263. Paulus Anthonii de Themesvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1483.h [ASUC I 258, MUKr I 432, TS 311]
1494. #3018. Thomas Nicolai de Themeszfaz sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *egyhm*: Csanád, *be*: 1494.e *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Bursában az évszám nem pontosan meghatározott. Thomas de Themesuar (RBHC). [ASUC II 30, MUKr I 520, RBHC 5, TS 338]
1495. # 3050. Michael Helye de Temeschwar (Teherekh) sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1495.e *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Bursában az évszám nem pontosan meghatározott. Michael de Themesuar (RBHC), Michael Teherekh de Temeschwar (1495). [ASUC II 36, MUKr I 529, RBHC 6, 59, TS 299]
1499. #3188. Georgius Martini de Themesvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *egyhm*: Csanád, *be*: 1499.e *fok*: 1500 PhBacc, *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Bursában az évszám nem pontosan meghatározott. Georgius de Themesuar (RBHC). [ASUC II 50, MUKr I 551, RBHC 7, LPC 128, KP 99, NKP 263, TS 239]
1499. #3197. Jacobus Luce de Themaschwaw sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1499.h [ASUC II 55, MUKr I 558, TS 245]
1499. #3210. Ladislaus Mathie de Themesvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1499.e *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Vladislaus. Bursában az

évszám nem pontosan meghatározott. Ladislaus de Themeswar (RBHC). [ASUC II 50, MUKr I 551, RBHC 7, TS 276]

1501. #3323. Caspar Martini de Themaswar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1501.e *fok*: 1502 PhBacc, *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Gaspar de Themeswar (RBHC), Caspar de Themeswar (1502). Bursá-ban az évszám nem pontosan meghatározott. [ASUC II 68, MUKr I 577, RBHC 9, LPC 135, NKP 267, TS 231]

1501. #3346. Ladislaus Thome de Themaswar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1501.e *megjegyz.*: Ladislaus Thome de Themeswar (ASUC). [ASUC II 68, MUKr I 577, TS 276]

1501. #3392. Egidius Nicolai de Temesvar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *egyhm*: Csanád, *be*: 1502.4.18. (1501.h) *egyet.pálya*: a Bursa Hungarorum consiliarius (1502. téli félév). Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Bursában az évszám nem pontosan meghatározott. Egidius de Themeshwar (RBHC). [ASUC II 72, MUKr I 584, RBHC 9, 45, 50, 67, TS 226]

1502. #3396. Franciscus de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1502. *fok*: 1502 PhBacc, *univ*: Bécs 1500. [LPC 135, NKP 267, TA 289, TS 229]

1518. #4271. Johannes de Themeswar sz: Temesvár (44 Timișoara, Temeschwar, RO), *be*: 1518. *egyet.pálya*: Szerepel a Bursa Hungarorum névsorában., *megjegyz.*: Joannes (RBHC). [RBHC 21, TS 271]³¹

1530. Demetrius Pauli de Themeswar³²

1533. Michael Georgy de Temeschwar³³

University of Bologna:

1506. #307 Johannes de Temesvar sz: Temesvár (44, Timișoara RO), *egyhtiszt*: frater, *be*: 1506.1.10. Th, *egyetpálya*: 1506. január 10-én Bolognába küldték teológiát tanulni. 1536-ban kért engedélyt a teológiai doktorátus megszerzésére. *tovpálya*: Az 1513-as nagykáptalan Budára küldte baccalaureusnak. [VE 71, HA 263, ILD 429, 439, 469]³⁴

ABBREVIATIONS AND BIBLIOGRAPHY

Primary sources

AFA

Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis

³¹ HKSZ II.

³² METRYKA CZYLI 167.; SKC 28. #713.

³³ METRYKA CZYLI 181., SKC 29. #731.

³⁴ 34. HK 168.

1385–1416. Graz–Wien–Köln, 1968. *Acta Facultatis Artium. Personen-Nennungen im Zusammenhang mit Prüfung, Graduierung und Verteilung der Vorlesungsthemen* vol. II (1416–1447), III/1 (1447–1471), III/2 (1471–1497), IV (1497–1555) (UAW Cod. Ph. 7, 8, 9), Bearbeitung: Thomas Maisel, Ingrid Matschegg. Wien (2007).

AR

Acta rectoralia almae universitatis studii Cracoviensis inde ab anno MCCCCLXIX. Editionem curavit Wladislaus WISLOCKI. I (1469–1537). Cracoviae (1893–1897).

ASUC

Album studiosum universitatis Cracoviensis t. 1 (ab anno 1400 ad annum 1489), t. 2 (ab anno 1490 ad annum 1551). Wyd.: Adam CHMIEL– Żegota PAULI–Bolesław ULANOWSKI– Karol LEWICKI. Cracoviae (1887–1892).

FV

Vilmos Fraknói, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Budapest (1874).

HK

Péter Haraszi Szabó-Borbála Kelényi, *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban, 1100–1526*. Szerk.: László Szögi, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (2019).

HKSZ

Péter Haraszi Szabó-Borbála Kelényi-László Szögi, *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525*. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2. I–II. Budapest (2016–2017).

KBG

Krisztina Kissné Bognár, *Magyarországi diákok a Bécsi tanintézetekben*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13. Budapest (2004).

LPC

Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849. Ed. Joseph MUCZKOWSKI. Cracoviae (1849).

MUKr

Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508. I–II. Biblioteka Jagiellońska rkp. 258. Wydali Antoni GAŚIOROWSKI–Tomasz JUREK–Izabela SKIERSKA przy współpracy Ryszarda GRZESIKA. Kraków (2004).

METRYKA CZYLI

Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551. Biblioteka Jagiellońska rkp. 259. Wydali Antoni GAŚIOROWSKI–Tomasz JUREK–Izabela SKIERSKA przy współpracy Ryszarda Grzesika. Kraków (2010).

- MUW
Die Matrikel der Universität Wien. I. Band 1377–1450, Wien, 1956; II. Band 1451–1518, Wien, 1967; III. Band 1518–1579, Wien, 1971. Quellen zur Geschichte der Universität Wien. 1. Abteilung
- SKB
 Károly Schrauf: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Magyarországi tanulók külföldön*. II. Budapest (1892).
- SKC
 Károly Schrauf: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. Magyarországi tanulók külföldön*. III. Budapest (1893).
- SKN
 Károly Schrauf, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Budapest (1902).
- TÜSKÉS
 Anna Tüskés, *Magyarországi diákok a Bécsi egyetemen 1365–1526. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken*. 1. Budapest (2008).
- TS
 Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest (1979).
- VE
 Endre Veress, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864*, Budapest (1941).
- Secondary sources**
 Achim 2000
 Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu*. București (2000).
- Boldea 2016
 Ligia Boldea, Educational aspirations in the urban environment of Caransebeș by the end of the 15th century. *Banatica* 26/II. Istorie. (2016). 269–278. (Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries). Timișoara, 29 October 2015.)
- Fedeles 2009
 Tamás Fedeles, Studium Generale Quinqueecclesiense. In: *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Eds.: Fedeles Tamás–Sarbak, Gábor–Sümegei József. Pécs (2009). 557–572.
- Fedeles 2017
 Tamás Fedeles: „in dicta civitate Quinque Ecclesiense de cetero sit studium generale” – Short History of the University of Pécs. In: *University and Universality: the Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day*. Eds.: Fischer-Dárdai, Ágnes–Lengvári, István–Schmelcz-Pohánka, Éva. Pécs (2017), 75–106.
- Feneșan 1976
 Costin Feneșan, Studenți din Banat la universitățile străine pînă la 1552. *RI* 29 (1976), 1945–1965.
- Font 2017
 Márta Font, Hope of Success and Causes of the Failure: Founding Universities in Medieval Hungary. In: *University and Universality: the Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day*. Eds.: Fischer-Dárdai, Ágnes–Lengvári, István–Schmelcz-Pohánka, Éva. Pécs (2017), 49–73.
- Kelényi 2016
 Borbála Kelényi, The University of Kraków and its Hungarian Students. In: (eds.) Benda, Judit– Kiss, Virág–Grażyna, Lichonczak-Nurek– Magyar, Károly, *On common path : Budapest and Kraków in the Middle Ages*. Exhibition Catalogue. Budapest (2016), 137–142.
- Knoll 2016
 Paul W. Knoll, “A Pearl of Powerful Learning:” *The University of Cracow in the Fifteenth Century*. (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 52.), Leiden–Boston (2016).
- Kovács 1964
 Endre Kovács, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a Magyar-lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*. Budapest (1964).
- Petrovics 1999
 István Petrovics, The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár. In: Balázs Nagy–Marcell Sebők (eds.): *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*. Budapest (1999), 527–538.
- Petrovics 2001
 István Petrovics, Urban development in the Danube–Tisa–Mureș Region in the Middle Ages. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, IX (2001), 2002, 389–400.
- Petrovics 2005
 István Petrovics, A pécsi egyetem és alapítója. *Aetas* 20 (2005), 4, 29–40.
- Petrovics 2008
 István Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*. Capitulum IV. Szeged (2008).
- Petrovics 2009a
 István Petrovics, Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary. In: Derek Keene– Balázs Nagy–Katalin Szende. Eds. *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Historical Urban Studies Series. Ashgate (2009), 67–88.
- Petrovics 2009b

István Petrovics, A pécsi egyetem kancellárjai: Koppenbachi Vilmos és Alsáni Bálint püspökök pályafutása. In: Fedeles, Tamás–Kovács, Zoltán–Sümei, József (szerk.): *Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből. Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből V.* Pécs (2009), 21–41.

Petrovics 2015

István Petrovics, A város története a 14. század közepétől 1526-ig. In: Font Márta (szerk.): *Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig.* Pécs (2015), 173–267, 276–288, 323–344.

Petrovics 2016

István Petrovics, Towns and central places in the Danube–Tisza/Tisa–Maros/Mureş region in the Middle Ages. *Banatica* 26/II. Istorie, (2016), 77–104. (Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries). Timișoara, 29 October 2015.)

Petrovics 2017

István Petrovics, Temesvári és „bánsági” diákok a középkori európai egyetemeken. *Per Aspera ad Astra.* IV (2017), 1–2, 103–133.

Petrovics 2019

István Petrovics, Bártfától Pécsig: Koszta László várostörténeti kutatásai. In: Hunyadi Zsolt–Fedeles Tamás (Szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában: Tanulmányok Koszta László emlékére.* Debrecen – Szeged (2019), 35–39.

Rab 2015

Irén Rab, Peregrinatio hungarica: Student Mobility Hungarians at European Universities from the Beginnings until the End of 18th Century. *Kaleidoscope. Művelődés-Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, VI (2015), 10, 130–140.

Szabó 2014

Péter András Szabó, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraújkorász” szemmel. *TSz LVI* (2014), 133–170.

Szögi 1995

László Szögi (szerk.), *Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367–1777.* Budapest (1995).

Szögi 2017

László Szögi, Die Ergebnisse und Aufgaben des Schreibens über die ungarische Universitätsgeschichte. In: *University and Universality: the Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day.* Eds.: Fischer-Dárdai, Ágnes–Lengvári, István–Schmelzer-Pohánka, Éva. Pécs (2017), 33–46.

Țigău 2010

Dragoș Lucian Țigău, Noi informații despre prezența bănațenilor la universitatea din Viena (secolele XIV–XVI). *Banatica* 20/II (2010), 49–62.

CETATEA JDIOARA – SFÂRȘIT DE DRUM (1693–1701)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Jdioara, Federico Veterani, Gabriel Jósika, Luigi Ferdinando Marsili, Giovanni Morando Visconti.

Keywords: Jdioara, Federico Veterani, Gabriel Jósika, Luigi Ferdinando Marsili, Giovanni Morando Visconti.

The fortress at Jdioara End of a story (1693–1701)

(Abstract)

Built at the end of the 13th or the beginning of the 14th century, the royal fortress/castle at Jdioara, located on the road from Caransebeș to Lugoj, was part of the defensive chain in the Banatic highlands against the Turkish penetration, as well as a checkpoint on the road to Transylvania. During that time the fortress/castle at Jdioara changed several owners, from voyvods of Transylvania (John Pongrácz of Dindeleg), princes of Hungary (John Corvinus, natural son of king Mathias Corvinus) or leaders (ban) of the so-called banat of Caransebeș and Lugoj (Steven Tompa, Paul Keresztesi) to some members of local highranking noble families (Macskási/Măcișă of Tincova, Fiat of Armeniș/Caransebeș, Jósika of Caransebeș/Brănișca). The last known owner of Jdioara before the Turkish seize of the banat of Caransebeș and Lugoj in 1658 was Sigismund Jósika, son of the former Transylvanian chancellor Steven Jósika. During the war between Austria and the Ottoman Empire the former banat, as well as the fortress/castle at Jdioara, passed in the years from 1688 to 1699, for longer or shorter periods of time, from one hand to the other. Gabriel Jósika, a descendent of Sigimund Jósika, along with many noble-fellows fleeing from Caransebeș in 1658, returned with the Austrian army, seizing the opportunity to request the restitution of the lost real estates, among them the fortress/castle of Jdioara. General Federico Veterani, the commander in chief of Transylvania, granted to Gabriel Jósika (a man having a consistent political career in the autonomous Principality of Transylvania and thereafter under Habsburg rule) the possession of Jdioara and the surrounding villages by a donation-deed from January 24th, 1693. At the suggestion of the Imperial Court-Chamber (*kaiserliche Hofkammer*), Emperor Leopold Ist has decided that Jósika, as well as his other fellow-nobles, is to be considered only as a user and in no case as a full owner of the acquired estates, on the principle of *uti possidetis*. A final decision on the real possession was postponed after the conclusion of a peace with the Porte. During a journey to Vienna in the spring of 1697, Gabriel Jósika tried to obtain, by means of a petition filed to the Emperor, the acknowledgment of his full possession on Jdioara, but with no chance to succeed. Meanwhile, the treaty of peace concluded at Karlowitz (January 26th, 1699) granted the whole province of Banat to the Ottoman Empire, compelling Austria to demolish all occupied fortresses/castles, including Jdioara, before leaving the territory. The final Austro-Turkish convention from December 2nd, 1700 on the border-delimitation had put an end to all hopes of Gabriel Jósika. On January 19th, 1701, from his camp on the river Bistra, major general count Luigi Ferdinando Marsili, imperial commissioner in the region, ordered major Leopold Friedrich Ungar de Merana, commander in Caransebeș and of the military border in the Banatic highlands, to proceed without any delay to the demolition of the fortress/castle at Jdioara. The demolition works were entrusted to lieutenant-colonel Giovanni Morando Visconti, an imperial military engineer. On March 17th, 1701 he wrote to general Marsili, that on the previous day, at 16:00 hours, the fortress/castle at Jdioara was completely destroyed by successive gunpowder explosions.

În după amiaza zilei de 16 martie 1701 mai multe explozii declanșate la comanda inginerului militar imperial, locotenent-colonelul Giovanni Morando Visconti¹, au pus capăt exis-

din Ungaria, care a urmat după victoria reputată de imperiali sub zidurile Vienei (1683). Trimis în 1691 în Transilvania, Visconti a fost numit doi ani mai târziu inginer-șef (*Oberingenieur*) al trupelor imperiale de acolo, fiind prezent în zonele de conflict cu otomanii. În anul încheierii păcii de la Karlowitz (1699) el a editat la Sibiu *Mappa della Transilvania*, o hartă deosebit de exactă realizată împreună cu desenatorul Stefan Welzer și gravorul Johann Konrad Predtschneider din Nürnberg. Datorită competenței sale profesionale, Visconti a fost numit tot atunci inginer-șef al Comisiei de fortificare a Transilvaniei. În această calitate el a întocmit în 1702

* Cercetător independent; e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Giovanni Morando Visconti (născut în 1652 la Curio în cantonul elvețian Ticino, mort în 1717 la Alba Iulia și îngropat în capela Várday a catedralei romano-catolice Sf. Mihail) a intrat încă de tânăr în serviciul militar al Habsburgilor și s-a distins ca inginer militar în timpul campaniei antiotomane

tenței de aproape o jumătate de mileniu a cetății Jdioara, aflată pe valea Timișului, la jumătatea distanței între Caransebeș și Lugoj. Construită ca o fortificație regală, cu mare probabilitate la finele secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor, Jdioara a avut, pe de o parte, rostul să contribuie la consolidarea controlului suveranilor angevini asupra Banatului de munte, pe de altă parte să constituie, mai ales începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea, o verigă a sistemului defensiv organizat în calea expansiunii otomane.

Aflată pe un platou mărginit din trei părți de pante abrupte, accesul la fortificația de la Jdioara era posibil doar dinspre vest, pe valea Timișului. Cercetările arheologice întreprinse în ultima jumătate de veac² au stabilit că cetatea Jdioara – de altfel de dimensiuni reduse, având o suprafață de aproximativ 880 m² ceea ce a făcut ca în documente să fie menționată când *arx* (cetate), când *castellum* (castel) – a avut un plan poligonal, cu una din laturi foarte scurtă, un pentagon cu colțurile rotunjite. A dispus de două turnuri, unul mai vechi, dreptunghiular, pe latura de sud-est și de un donjon de formă pătrată, construit probabil în secolul al XV-lea³. În urma cercetărilor arheologice a fost avasată ipoteza existenței unui pod mobil (*pont-levis*) peste șanțul cetății, nu neapărat atașat de poartă, precum și a unei cisterne, care a

asigurat apa necesară garnizoanei⁴. La mijlocul secolului al XV-lea, când Ioan de Hunedoara în calitate de ban al Severinului, comite de Timiș și, în fine, de voievod al Transilvaniei a luat diferite măsuri de întărire a capacității defensive a comitatelor de pe teritoriul Banatului, supuse aproape neconținut presiunii militare a Porții, cetatea Jdioara s-a numărat, în mod firesc, printre beneficiari. Astfel, domeniul acesteia, care trebuia să-i asigure resursele umane și materiale necesare, a ajuns să cuprindă în anul 1444 nu mai puțin de 49 de moșii și părți de moșie⁵. Evoluția ulterioară, sinuoasă și de cele mai multe ori nefavorabilă a evenimentelor începând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea, marcată deopotrivă de conflicte interne (mai cu seamă ciocnirea dintre partida ferdinandistă și cea zápolyană) și de pericolul otoman neîncetat, s-a răsfrânt și asupra destinului Jdioarei. Cetatea/castelul și-a schimbat stăpânii de repetate ori începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea prin danii, arendări sau confiscare, printre beneficiari numărându-se voievozi ai Transilvaniei (Ioan Pongrácz de Dindeleag), principi ai Ungariei (Ioan Corvin, fiul regelui Matia Corvin), bani ai Caransebeșului și Lugojului (Ștefan Tompa și Paul Keresztesi) sau membri ai familiilor de frunte ale nobilimii locale (Macskási/Măcicaș de Tincova, Fiat de Armeniș/Caransebeș)⁶. Din rândul acestora din urmă ne vom opri asupra familiei Jósika (nume maghiarizat din românescul *Iojică*), originară din Caransebeș, aceasta deoarece ultimul proprietar al cetății Jdioara a fost tocmai unul din membrii ei.

La 8 februarie 1590, răsplătind credința și meritele cămărarului (*cubicularius*) său Ștefan Jósika, principele transilvănean Sigismund Báthory i-a dăruit (și împreună cu el fraților săi Nicolae, Francisc, Gheorghe, Ladislau și Farkas) cetatea Jdioara cu tot armamentul aflat acolo, precum și moșiile Sidomerfalwa, Zederes și Nădrag care țineau de aceasta⁷. Devenit între timp cancelar al Transilvaniei (1594), Ștefan Jósika și-a atras datorită politicii sale interne și externe și deopotrivă prin intrigile de la curtea princiară dizgrația lui Sigismund Báthory și condamnarea la moarte (1 septembrie 1598). Odată cu aceasta, Jósika și-a

proiectul de construire a Citadelei de la Sibiu, lucrare care a fost începută dar apoi abandonată. În 1712 Visconti a condus echipa de geometri care a început ridicarea topografică a orașului Alba Iulia și a vechii cetăți de acolo. Un an mai târziu el a planificat și coordonat construirea Citadelei de la Cluj. În 1714 Visconti a întocmit proiectul cetății bastionare (de tip Vauban) de la Alba Iulia, ale cărei lucrări de construire le-a condus din 1715 până în 1717, când a căzut victimă epidemiei de ciumă. Pentru activitatea lui Visconti ca inginer/arhitect militar și cartograf, vezi Kovács András, Mircea Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Historia, 18 (1973), 1, 19–36; Gheorghe Anghel, *Despre fortificația bastionară de la Alba Iulia*, Apulum, 23 (1986), 245–258; Nicolae Sabău, *Giovanni Morando Visconti in Transilvania. Intorno a un piano per "il Castello" di Cluj* (în vol. *Maestri ticinesi in Transilvania tra cinquecento e settecento*, ed. Nicolae Sabău), Cluj-Napoca, (2007), 51–79; Dragoș Măndescu, "Jidova" înainte de Danubius Pannonico-Mysicus. Luigi Ferdinando Marsigli, cartografia militară habsburgică și primele atestări ale castrului de piatră de lângă Câmpulung, în vol. *Spațiul vechii Dacii în reprezentări cartografice medievale și moderne*, Ed. Ordessos, Pitești (2012), 108–112.

² Adrian Bejan, *Cetatea Jdioara, raport preliminar de săpătură – campania 1973*, Tibiscus, Istorie, 4 (1975), 155–165; Adrian Bejan, *Cetatea feudală Jdioara. Materiale și cercetări arheologice*, 14 (1980), 514–523.

³ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2005), 522.

⁴ *Ibidem*, 179–180 și 229.

⁵ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I, Ed. Mega, Cluj-Napoca, (2016), doc. 32, 106–113.

⁶ O prezentare foarte riguroasă și amănunțită a celor care au stăpânit cetatea Jdioara până la 1658 la Ligia Boldea, *Asupra avaturilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548–1658*. *Analele Banatului*, istorie-arheologie, XIV/2 (2006), 47–59.

⁷ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta (1883), doc. 462, 142–144.

pierdut nu numai viața ci și averea, inclusiv cetatea Jdioara cu domeniul ei. La 1 septembrie 1599 Andrei Báthory, noul principe al Transilvaniei, i-a dăruit lui Sigismund Sármasághi de Sarmășag toate moșiile din comitatul Severinului care îi aparținuseră lui Ștefan Jósika, inclusiv cetatea Jdioara⁸. Cu aceasta se părea că Jdioara era iremediabil pierdută pentru familia Jósika. Numai că Barbara Fűzi, văduva cancelarului decapitat s-a recăsătorit tocmai cu Sigismund Sármasághi, noul proprietar al Jdioarei. În acest fel, Sigismund și Gabriel, cei doi fii ai lui Ștefan Jósika, s-au putut bucura *mutatis mutandis* de cetatea confiscată părintelui lor. După ce prin danii sau zalogiri succesive, care au avut loc în primele două decenii ale secolului al XVII-lea⁹, cetatea Jdioara a schimbat mai mulți stăpâni, situația a evoluat în favoarea familiei Jósika. La 14 aprilie 1627 Sigismund Jósika, unul din fiii defunctului cancelar, a declanșat la Tabla de judecată a principelui Gabriel Bethlen acțiunea de redobândire a bunurilor imobile ale părintelui său aflate în comitatele Hunedoara și Severin, inclusiv a cetății Jdioara¹⁰. Odată intrat în stăpânirea acesteia, Sigismund Jósika a zălogit pe o perioadă de șase ani, pentru suma de 1 400 de florini, cetatea Jdioara (cu tot armamentul aflat acolo), precum și satele Jdioara și Zederes (cu toți iobagii) lui Iacob Restys din Raguza¹¹, probabil un negustor raguzan care făcea afaceri în părțile Caransebeșului și Lugojului. După ce Sigismund Jósika a reluat în toamna anului 1634 stăpânirea asupra cetății Jdioara¹², el a zălogit-o pentru scurt timp tricesimătorului caransebeșan Sigismund Fiat, de la care a reluat-o apoi în primăvara târzie a anului 1636¹³. Datorită faptului că, până în prezent, nu dispunem de alte documente referitoare la stăpânii cetății Jdioara până la 1658, când banatul Caransebeșului și Lugojului a fost ocupat de Poartă, este cu neputință să știm dacă familia Jósika a păstrat-o pe mai departe în stăpânirea sa. Abia odată cu declanșarea, în vara anului 1688, a operațiunilor armatei habsburgice împotriva trupelor turcești pentru

a le alunga din Banatul de munte, familia Jósika de Brănișca – predicat nobiliar dobândit de Ștefan Jósika în 1595 odată cu stăpânirea asupra moșiei și a castelului Brănișca din comitatul Hunedoara – a perceput ocazia de a-și redobândi vechile proprietăți din comitatul Severinului, inclusiv cetatea Jdioara. Pentru a înțelege însă cât mai deplin împrejurările în care s-a desfășurat această acțiune dar mai cu seamă cadrul procesului, de alt fel general, de recuperare a proprietăților imobiliare aflate pe teritoriul fostului banat al Caransebeșului și Lugojului, socotim că este binevenită prezentarea evoluției sinuoase și adeseori neașteptate a evenimentelor pe plan militar¹⁴.

După ce trupele imperiale au ocupat în primăvara târzie și vara anului 1688 Lipova, Lugojul, Caransebeșul, Mehadia și Orșova, situația în zona de munte a Banatului părea complet compromisă pentru turci. În vara anului 1689 aceștia au avut însă o reacție ofensivă neașteptată, reușind să reocupe Orșova și Mehadia și să ajungă până sub zidurile Caransebeșului (21 iulie 1689). Contraofensiva declanșată din Valea Bistrei de trupele generalului Heister s-a încheiat în octombrie 1689 cu reocuparea Mehadiiei și Orșovei. După un an de relativă liniște, atacul declanșat în septembrie-octombrie 1690 de trupele comandate de marele vizir Mustafa Köprülü i-a silit pe imperiali să le cedeze turcilor tot ceea ce cuceriseră: Orșova, Caransebeșul, Lugojul și Lipova. Ce-i drept, reacția trupelor imperiale a reușit, la jumătatea lunii ianuarie 1691, să readucă Lugojul și Caransebeșul în stăpânirea lor, numai că ofensiva din vara aceluiași an a oștilor turco-maghiare comandate de principele transilvănean Emeric Thököly a dus la reocuparea Caransebeșului (23 iulie 1691) și Lugojului (26 iulie 1691). Poarta nu s-a putut însă bucura prea mult de victorie. În urma înfrângerii drastice suferite de oastea sultanului în bătălia de la Slankamen (19 august 1691), trupele turcești din Banatul de munte au fost nevoite să părăsească Caransebeșul și Lugojul. Dacă în prima parte a anului 1692 situația din Banatul de munte a fost calmă, în vară și toamnă trupele turcești au întreprins o expediție de jaf în Almăj și Clisura Dunării. Cu acest prilej a avut loc ciocnirea, mult mediatizată după aceea, de la peștera Piscabara, numită mai apoi Peștera Veterani. De menționat este faptul că, în cursul acestor ciocniri, Caransebeșul și Lugojul nu au fost

⁸ *Ibidem*, doc. 503, 225–228.

⁹ Ligia Boldea, *op. cit.*, 55–57. În vara târzie a anului 1613 turcii au ocupat pentru scurt timp Caransebeșul, Lugojul și Jdioara, vezi scrisoarea din 2 septembrie 1613 a lui Sigismund Sármasághi către palatinul Ungariei habsburgice, Gheorghe Thurzó: „*Karán-Sebes, Lugos és az én váram Zsidóvár már török kezén van.*”, la Marczali Henrik, *Újabb regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár*, 1879, 362.

¹⁰ Pesty Frigyes, *op. cit.*, vol. IV, doc. 532, 284–285 și doc. 533, 286–287.

¹¹ *Ibidem*, doc. 534, 287–290.

¹² *Ibidem*, doc. 541, 296–297.

¹³ *Ibidem*, doc. 546, 304–305.

¹⁴ Vezi în acest sens Pesty Frigyes, *A szörényi bán és Szörény vármegye története*, vol. I, Budapesta (1877), 101 și urm.; o prezentare succintă la Costin Feneșan, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea. Tibiscum* (Studii și comunicări de etnografie-istorie), 7 (1988), 190–191.

afectate în mod direct. Anii 1693 și 1694 au fost – cu excepția unor mici ciocniri la hotar – o perioadă de liniște. În schimb în vara anului 1695 turcii au pornit o nouă ofensivă în Banat. La 7 septembrie 1695 au cucerit Lipova, iar la 21 septembrie 1695, într-o bătălie desfășurată lângă Lugoj, au surprins și înfrânt trupele comandate de generalul Veterani, care și-a pierdut viața pe câmpul de luptă. În consecință, trupele imperiale aflate sub comanda generalului Pfeffershofen au fost nevoite să părăsească orașul și cetatea Caransebeș la 22 septembrie 1695, după cum au fost pierdute Lugojul, Mehadia, Orșova și Almăjul. Reacția trupelor imperiale din toamna târzie a anului 1695 s-a soldat cu reocuparea întregului teritoriu cedat turcilor în timpul verii și toamnei. Asedierea eșuată a cetății Timișoara de către armata imperială în vara anului 1696 n-a avut urmări directe asupra situației din Banatul de munte, în schimb victoria consistentă obținută la Zenta (11 septembrie 1697) de trupele comandate de principele Eugeniu de Savoia a consolidat stăpânirea habsburgică la Caransebeș și Lugoj, fiind înregistrate doar ciocniri armate minore la hotarele cu Țara Românească și Serbia. Încheierea tratatului de pace de la Karlowitz (26 ianuarie 1699) a însemnat pentru imperiali obligația de a se retrage de pe teritoriul Banatului și cea asumată de Poartă de a consimți la demolarea tuturor fortificațiilor de acolo, cu excepția celei de la Timișoara. Imperialii au continuat să păstreze garnizoane în principalele fortificații din Banatul de munte (Caransebeș, Lugoj, Bocșa, Vârșeț, Jdioara) până când, în conformitate cu prevederile tratatului de pace, comisia mixată de delimitare a frontierei între Transilvania și eialetul Timișoarei a semnat, la 2 decembrie 1700, convenția în această privință. Chiar și după aceea unități ale trupelor imperiale au mai rămas în principalele centre din Banatul de munte până la începutul lunii aprilie 1701, când s-a încheiat acțiunea de demolare a fortificațiilor de la Caransebeș, Lugoj, Jdioara, Ezeriș, Bocșa și Vârșeț.

Odată cu ocuparea Banatului de munte de către trupele imperiale în vara târzie a anului 1688, în fostul banat al Caransebeșului și Lugojului au revenit nobilii și ceilalți vechi proprietari ori urmașii acestora, care fuseseră nevoiți să-și părăsească bunurile imobiliare în 1658, atunci când regiunea fusese cedată Porții. Grupul acestora a început să exercite asupra autorităților habsburgice militare și civile o presiune constantă, având ca obiectiv, pe de o parte, restituirea *in integrum* a proprietăților pe care le stăpâniseră, pe de altă parte reinstaurarea vechiului sistem comitatens, refacerea *mutatis mutandis* a “republicii nobiliare” de odinioară din

banatul Caransebeșului și Lugojului¹⁵. Numai că în problema capitală a regimului de proprietate în teritoriul ocupat de trupele imperiale s-au confruntat două puncte de vedere complet opuse. Autoritățile centrale ale Imperiului habsburgic (Camera Aulică, Comisia neoacquistică) au susținut, pe de o parte, principiul potrivit căruia dreptul de proprietate asupra bunurilor imobiliare de pe teritoriul ocupat îi revenea – fără a fi recunoscute titluri de drept anterioare – împăratului, anume în temeiul dreptului războiului/dreptului sabiei. În temeiul accepțiunii de *dominium emnens* suveranul habsburgic, ca stăpân suprem (*oberster Grundherr*) asupra pământului, era singurul îndrituit să dispună asupra acestuia. În consecință, toate proprietățile imobiliare (în speță pământul) recuperate de la Poartă pe calea armelor trebuiau conscrise și apoi doar *arendate* (subl. n.) vechilor proprietari, anume cu drept de uzufruct, fără ca pe această cale să poată rezulta vreun titlu de proprietate reală. Natura relațiilor de proprietate urma să fie decisă definitiv abia după încheierea păcii cu Poarta. Pe de altă parte, s-a manifestat presiunea constantă a nobilimii severinene de a fi repusă *in integrum* și fără vreo condiționare în stăpânirea deplină a proprietăților imobiliare deținute până în 1658¹⁶.

Pentru a înlătura orice neclaritate în legătură cu regimul de proprietate de pe teritoriul vechiului banat al Caransebeșului și Lugojului, o hotărâre din 24 iulie 1689 a Camerei Aulice, luată sub semnătura vicepreședintelui, contele Siegfried Christoph Breuner, a stabilit următoarele: “Toate bunurile care le-au aparținut mai înainte amintiiților locuitori din zisul comitat al Severinului nu le vor fi încredințate în posesiune reală (a cărei acordare va depinde de o viitoare cunoaștere a situației și de preabinevoitoarea hotărâre luată în acest sens de Maiestatea Sa), ci le vor deține în chip de arendă.”¹⁷ Nici presiunile pe care nobilimea severineană le-a exercitat în continuare prin reprezentanții ei trimiși la Curtea Vienei n-au putut clinti autoritățile centrale ale monarhiei din decizia luată. Mai

¹⁵ Costin Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699)*. *Banatica*, 14 (1996), 151.

¹⁶ Costin Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)*. *Revista istorică*, 7 (1996), 1–2, 76–77. Vezi și Pesty Frigyes, *Szörány*, vol. I, 408–413.

¹⁷ Costin Feneșan, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, doc. III, 206–207: “Praetactis toties dicti comitatus Zöröniensis incolis bona antehac sua non quidem in realem possessionem (cuius collatio ab ulteriori informatione et desuper fienda Suae Maiestatis benignissima resolutione dependet), verum nomine arendae possidenda assignanda.”

mult, un rescript al împăratului Leopold I din 10 martie 1698 a risipit și ultimele iluzii ale petiționarilor: “Ei se pot folosi și bucura [de bunurile imobiliare] până când ne va fi pe voie Nouă și Fiscului Nostru să le incorporăm sau să le rânduim pe toate în vreun alt fel.”¹⁸

Acesta este contextul în care cetatea Jdioara și familia Jósika s-au aflat iarăși în atenția autorităților. La 24 ianuarie 1693, într-o perioadă în care expunerea Banatului de munte la atacurile otomane se redusese simțitor, generalul de cavalerie conte Federico Veterani¹⁹, comandantul militar al Transilvaniei și al trupelor din comitatul Severinului, i-a conferit lui Gabriel Jósika stăpânirea asupra cetății Jdioara și a satelor care țineau de ea, toate aceste bunuri aparținând odinioară strămoșilor săi²⁰. Prin această danie generalul imperial dorea să răsplătească serviciile deosebite pe care Gabriel Jósika le adusese împăratului Leopold I și armatei sale. Însă, în conformitate cu hotărârea din

¹⁸ *Ibidem*, doc. XIII, 214–215: “...eo usque uti, frui possunt, donec Nobis vel Fisco Nostro incorporare vel alio denique modo cunctis ponere placuerit.”

¹⁹ Federico Veterani (născut la 13 martie 1643 la Urbino, mort în bătălia de lângă Lugoj la 21 septembrie 1695) a intrat de tânăr în serviciul militar al Habsburgilor. S-a distins cu ocazia asedierii Vienei de către turci (1683), apoi în bătălia de la Neuhäusel (Nové Zámky) din anul următor, la cucerirea orașelor Eperjes (Prešov) și Tokay. Avansat general-maior la 12 septembrie 1685, Veterani a avut în anul următor o contribuție substanțială la cucerirea orașului Szeged. Trimis apoi în Transilvania, a reușit să ocupe în mod pașnic orașele principale din Transilvania, cu excepția Brașovului, care a fost bombardat de trupele imperiale. Ca o răsplată a meritelor sale, Veterani a fost înaintat, la 13 iulie 1688, la gradul de feldmareșal-locotenent, calitate în care a comandat trupele imperiale care i-au alungat pe turci din Lipova, Lugoj, Caransebeș, Mehadia și Orșova. A participat apoi la bătălia de la Vidin (1689), deținând în continuare comanda cetății Niș, pe care a apărât-o de mai multe atacuri turcești, merite pentru care a fost avansat, la 16 august 1691, la gradul de general de cavalerie. În fine, împăratul Leopold I l-a avansat, la 17 mai 1694, la gradul de feldmareșal. Veterani a fost comandantul militar al Transilvaniei în 1688–1689 și 1690–1695. A căzut pe câmpul de luptă de lângă Lugoj la 21 septembrie 1695. Cu privire la viața și activitatea lui Veterani, vezi studiul foarte consistent al lui Raoul Gueze, *Le lettere di Federico Veterani. Aspetti della vita di un condottiere del' 600 nelle guerre contro i Turchi nei paesi danubiani. Europa Orientale*, 8 (1989), 19–39 (*Contributi italiani al VI. Congresso internazionale di Studi Sud-Est Europei*). Prezent de mai multe ori în Banatul de munte, Veterani s-a implicat energic și în organizarea administrației militare și civile de acolo. Cu privire la aceasta, vezi Costin Feneșan, “Reglementarea” din 1693 a comitatului Severinului. *Banatica*, 4 (1977), 239–242.

²⁰ Vezi doc. 1. O prezentare extrem de rezumativă a tentativei de recuperare a Jdioarei de către Gabriel Jósika la Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II, Budapesta, (1884), 318.

24 iulie 1689 a Camerei Aulice, generalul Veterani a ținut să menționeze în documentul de danie în mod special, că cetatea Jdioara și satele care țineau de ea “i le trec și i le atribui [lui Gabriel Jósika] până la ratificarea ulterioară de către Camera Aulică”. Mai mult, în act au fost consemnate câteva obligații pe care Jósika trebuia să le respecte ca stăpân al Jdioarei. Astfel, satele care țineau de cetate urmau să fie folosite pe viitor doar pentru întreținerea fortificației și a garnizoanei de acolo, fiind scutite de prestarea unor obligații pe seama Caransebeșului și Lugojului, la fel și de achitarea dării obișnuite pe seama țării. În schimb deținătorul cetății sau orice eventual urmaș din familia sa aveau obligația să țină legături strânse cu comandanții imperiali ai cetăților Caransebeș și Lugoj, asigurând prin oștenii din garnizoana de la Jdioara transportul corespondenței din și înspre Transilvania. Statutul de proprietate provizorie și condiționată asupra cetății Jdioara nu l-a mulțumit însă pe Gabriel Jósika. La 18 aprilie 1697, profitând de o nouă acalmie în Banatul de munte, el s-a dus la Viena și i-a înaintat împăratului Leopold I o petiție²¹ prin care solicita trecerea cetății Jdioara și a satelor aparținătoare în deplina sa proprietate. În susținerea cererii sale, Jósika a invocat faptul că în cei trei ani de când Jdioara îi fusese încredințată de defunctul general Veterani, el nu numai că întreținuse cetatea pe cheltuială proprie, ba și contribuisese la furnizarea grânelor necesare trupelor imperiale. Pe acest temei Jósika s-a socotit îndreptățit să-i solicite împăratului ratificarea actului de danie din 1693, mai ales că vicepreședintele Camerei Aulice, contele Breuner, menționase în hotărârea din 24 iulie 1689, că “orice va binevoi să încredințeze amintit preainălțatul domn general Veterani vreunui dintre cei credincioși Preasacrei Sale Maiestăți, am decis că trebuie să rămână în mâinile aceluia.”²²

²¹ Vezi doc. 2.

²² Costin Feneșan, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, doc. III, 207: “...quae praetitulatus excellentissimus dominus generalis Veterani cuipiam fidelium Suae Maiestatis Sacratissimae benigne assignare prae manibus eorundem reliquenda esse duxi.” Ne sunt cunoscute și alte danii făcute de generalul Veterani în fostul banat al Caransebeșului și Lugojului. Beneficiarul principal a fost Petru Macskási (Măciș) de Tincova, cel pe care nobilii reveniți la Caransebeș în august 1688 îl aleseseră ca vicecomite al Severinului. Astfel, la 28 aprilie 1689 generalul Veterani a emis chiar două acte de danie în favoarea vicecomitelui Macskási. În temeiul unuia dintre ele, acestuia i s-a îngăduit să ia în stăpânire o moară construită de turci pe apa Timișului, mai în jos de viile Caransebeșului, precum și casa din Lugoj care îi aparținuse lui Gheorghe Csáktornyai mort fără de urmași (vezi Costin Feneșan, *Comitatul Severinului*, doc. I, 204–205). Prin celălalt act, generalul imperial i-a dat vicecomitelui

În același timp, se cuvine să ne punem pe bună dreptate întrebarea în legătură cu persoana și rosturile lui Gabriel Jósika, beneficiarul daniei din 1693 a generalului Veterani. Din câte ne este cunoscut, Gabriel Jósika de Brănișca a fost strănepotul lui Ștefan Jósika, ca fiu al lui Gabriel senior, nepotul cancelarului²³. Pe Gabriel Jósika junior îl vom găsi implicat în viața politică încă din ultimii ani de existență ai principatului autonom al Transilvaniei. La dietele transilvănene din iulie-august 1687 și mai-iunie 1688 Gabriel Jósika a fost membru al delegației (deputației) rânduite pe lângă Consiliul princiar, cu menirea de a se ocupa de soluționarea problemelor mai spinoase, care îi erau delegate de către principe și sfetnicii săi²⁴. În vara anului 1687 Gabriel Jósika s-a numărat printre cei patru membri ai soliei transilvănene conduse de Ioan Sárosi, care fusese trimisă la Belgrad, la marele vizir, pentru a-l convinge de loialitatea principelui Mihail Apafi²⁵. Este foarte probabil că, încă în acei ani, s-a definit – deocamdată în taină, la fel ca în cazul principelui său – atitudinea filohabsburgică a lui Gabriel Jósika. Odată cu ocuparea Transilvaniei și a Banatului de munte de către trupele habsburgice,

Gabriel Jósika s-a alăturat pe față noii stăpâniri, luând parte activ la acțiunile de consolidare a noii administrații. Dieta Transilvaniei din ianuarie-februarie 1691 l-a desemnat ca membru al comisiei conduse de Samuel Keresztessi, căreia îi revenea stabilirea modului de impunere a dărilor și strângerea acestora pe seama trupelor imperiale, precum și repartizarea robotelor în beneficiul lor²⁶. În această calitate Gabriel Jósika s-a implicat direct în reușita acestei acțiuni și pe teritoriul ocupat de imperiali în comitatul Severinului, fapt care a contribuit, fără îndoială, ca generalul Veterani să-i doneze la 24 ianuarie 1693 cetatea Jdioara și satele ținând de aceasta. De altfel cariera lui Jósika în slujba Habsburgilor avea să înregistreze în continuare un curs ascendent. În primăvara anului 1694 el s-a numărat printre candidații prezentați spre votare Dietei Transilvaniei pentru funcția de vicescandar al Cancelariei Aulice Transilvănene aflate în curs de organizare la Viena²⁷. Asesor al Tablei regale de judecată a Transilvaniei începând cu anul 1690²⁸, Gabriel Jósika a fost în vara anului 1696, alături de Ștefan Barcsai, unul din comisarilor-conscriptori trimiși în comitatele din Partium, inclusiv în comitatul Severinului, pentru a efectua conscrierea fiscală. Jósika n-a mai ajuns însă în părțile Banatului de munte din cauza evoluției situației militare²⁹. În primăvara timpurie a anului 1698 el a fost implicat din nou în evenimentele desfășurate în locurile de baștină ale familiei sale. În cadrul unei acțiuni înscenate de, pe atunci încă vicecomitele, Petru Macskási cu scopul de a fi ales și numit comite suprem al Severinului, Gabriel Jósika s-a numărat între candidații propuși pentru o iluzoriu resuscitată dregătorie de ban al Caransebeșului și Lugojului, firește fără nici un fel de efect³⁰. Parcursul netulburat al carierei publice a lui Ștefan Jósika a înregistrat un moment de mare cumpănă în anul 1708, când a fost arestat la Sibiu, sub bănuiala de a fi fost aderent al curuților³¹, partida antihabsburgică din războiul civil dus de Francisc Rákóczy al II-lea. Eliberat din detenție în 1709 și reabilitat, Gabriel Jósika a fost până în 1713 comisar-suprem pentru aprovizionarea armatei³². Între timp însă stăpânirea sa asupra cetății

Macskási dreptul de a lua în stăpânire casa lui Nicolae Nicola din Caransebeș, mort fără de urmași (vezi Costin Feneșan, *Comitatul Severinului*, doc. II, 205–206). În fine, la 21 aprilie 1691 Veterani i-a dat lui Macskási dreptul de a deține și folosi o moară aflată la Lugoj (vezi Costin Feneșan, *Comitatul Severinului*, doc. V, 209). De remarcat este faptul că, în toate cele trei acte de danie Veterani a condiționat recunoașterea dreptului de proprietate deplină de decizia Camerei Aulice. Un raport de anchetă din 20 ianuarie 1699 ne oferă informații relevante în legătură cu regimul de proprietate din Banatul de munte. Astfel, din cele 57 de sate înregistrate un număr de 29 i-a aparținut Fiscului imperial, alte 13 având cu foarte mare probabilitate același statut. 15 sate, de fapt dreptul de uzufruct asupra lor, le-au aparținut unor nobili, călugărilor franciscani de la Caransebeș sau unor funcționari ai administrației imperiale: Petru Macskási (din 1698 comite suprem al Severinului) – Fârliug, Obreja, Jupa și Peștere (împreună cu Gabriel Giurma); tricesimatorul caransebeșan Ștefan Kún – Agadici, Dalci, Biserica Roșie (Crvena Crkva); Sigismund Simon – Zorlențul Mare, Vărciorova; călugării franciscani – Var, Slatina Timiș; Mihai Vaida și Ioan Vaida – Domașnea (cotă-parte cu Fiscul imperial); Gabriel Giurma – Crășma; comisarul-adjunct Ioan Farkas de Selymec – Kusić; Adalbert Dobner – Ohaba Mătnic; diacul David – Borlova (vezi Costin Feneșan, *Stăpâni și supuși*, 160–161). Lui Petru Macskási i-au mai fost concesionate satele Duleu, Sacoșul Mare și Lugojel drept compensație pentru cei 9 000 de florini renani pe care i-a cheltuit pentru întreținerea trupelor imperiale (vezi Pesty Frigyes, *Krassó*, vol. IV, doc. 579, 360).

²³ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, vol. 5, Pesta (1859), tab. I, 358.

²⁴ Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (1980), 151.

²⁵ *Ibidem*, 171.

²⁶ Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (1988), 276.

²⁷ *Ibidem*, 293, nota 183.

²⁸ *Ibidem*, 270.

²⁹ *Ibidem*, 217.

³⁰ Costin Feneșan, *Stăpâni și supuși*, 152.

³¹ Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika*, 308 și 316.

³² *Ibidem*, 359.

Jdioara a devenit o simplă și dureroasă amintire. În temeiul articolului 2 al tratatului de pace de la Karlowitz (26 ianuarie 1699) între Imperiul habsburgic și Poartă, s-a convenit ca toate fortificațiile din Banatul otoman, cu excepția cetății Timișoara, să fie demolate. Tot în virtutea tratatului de la Karlowitz (articolul 18) urma să fie constituită o comisie mixtă austro-turcă, însărcinată să negocieze și să stabilească frontiera între Imperiul habsburgic și cel otoman. La 14 martie 1699 împăratul Leopold I l-a numit pe generalul-maior conte Luigi Ferdinando Marsili comisar împuternicit să negocieze și să semneze cu delegația otomană convenția de delimitare a frontierei comune, document care a fost încheiat la 2 decembrie 1700³³. Cu aceasta soarta cetății Jdioara era definitiv pecetluită.

La 19 ianuarie 1701 generalul Marsili³⁴ i-a

³³ Negocierile în legătură cu hotarul între Transilvania și eialetul Timișoara au fost purtate în mare parte în tabăra imperială de pe râul Bistra, în apropiere de Ferdinand (Oțelul Roșu în zilele noastre) de generalul conte Marsili și delegatul turc Ibrahim effendi.

³⁴ Conte Luigi Ferdinando Marsili/Marsigli (născut la Bologna la 10 iulie 1658 și mort tot acolo la 1 noiembrie 1730), polihistor (geograf, naturalist, istoric, lingvist și cartograf), militar și diplomat aflat în slujba Habsburgilor. După o călătorie de studii efectuată în Asia Mică, în cursul căreia și-a pus în valoare cunoștințele dobândite în timpul studiilor superioare făcute la Bologna, Marsili a intrat în slujba împăratului Leopold (1682) și a luat parte la campania militară împotriva Imperiului otoman. Luat prizonier de turci și vândut ca rob, el a fost răscumpărat în 1684, activând apoi ca inginer militar în armata imperială. A contribuit la succesul asediului cetății Buda (1686), luând apoi parte la operațiunile militare din războiul austro-turc încheiat cu pacea de la Karlowitz. Ajuns la gradul de general-maior, Marsili a condus delegația imperială la tratativele de delimitare a frontierei cu Imperiul otoman. Participând la Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1701–1714), Marsili a fost învinovățit, alături de generalul Arco, de predarea pripită a fortăreței Breisach am Rhein (1703), fiind drept urmare depozat de toate titlurile și gradele militare dobândite în Imperiul habsburgic. Recursul pe care l-a înaintat împăratului Iosif I a fost respins. Reprimit în serviciul militar de împăratul Carol al VI-lea, Marsili a luat parte la asediul și cucerirea cetății Timișoara (august-octombrie 1716) sub comanda principelui Eugeniu de Savoia. În 1712 Marsili și-a donat întreaga colecție de științe naturale, de cartografie și manuscrise Universității din Bologna. Lucrarea sa științifică de anvergură, care i-a asigurat o binemeritată recunoaștere ca enciclopedist, a fost *Danubius Pannonico-Mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus*, apărută în 1726 la Haga în șase volume în folio. În 1715 Marsili a fondat la Bologna *Institutul de Științe și Arte*. Apreciat de lumea savantă din Europa, Marsili a fost ales în 1691 membru al *Societății Regale* din Londra, iar în 1715 a fost numit membru străin asociat al *Academiei de Științe* din Paris, după ce anterior fusese ales membru al *Societății de Științe* din Montpellier. Pentru viața și activitatea lui Marsili vezi excelenta monografie a lui John Stoye, *Marsigli's Europe 1680–1730. The life and*

trimis maiorului Leopold Friedrich Ungar de Merana, comandantul Caransebeșului și al graniței de acolo, ordinul de demolare a cetății Jdioara³⁵. Maiorul Ungar a fost însărcinat să-i ceară urgent căpitanului Straina, care comanda la Jdioara, să înceapă imediat operațiunile de demolare cu ajutorul soldaților din garnizoană, marcând cu steaguri zona supusă demolării. Căpitanul Straina și oamenii săi au fost avizați să părăsească Jdioara doar în momentul în care ar fi primit ordin de la generalul Marsili. În instrucțiunile trimise maiorului Ungar, Marsili a socotit necesar să precizeze câteva probleme legate de demolare. Știind că “acest castel mic are doar un zid vechi și putred”, pentru a cărui distrugere nu erau necesare mijloace deosebite, Marsili a cerut ca operațiunea să fie coordonată de ofițerul pe care avea să-l trimită – este vorba, cum se va vedea, de locotenent-colonelul inginer Giovanni Morando Visconti –, “un om foarte experimentat în această privință.” De asemenea, Marsili a insistat ca cisterna din interiorul fortificației să fie umplută în întregime cu nisip și piatră, fiind adusă la nivelul solului. Distrugerile urmau să fie realizate în așa fel, încât “totul să fie făcut una cu pământul și să nu mai rămână nici cele mai mărunte vestigii”, aceasta cu atât mai mult cu cât locul fusese folosit odinioară de cetele de lotri care operau în direcția Transilvaniei. Marsili și-a mai anunțat ofițerul de la Caransebeș că, înainte ca fortificația demolată să le fie predată turcilor, urma să vină personal la fața locului “pentru a verifica dacă s-a făcut tot ceea ce este necesar nevoilor serviciului imperial.”

La 16 martie 1701, la ora 4 a după-amiezii, sub conducerea locotenent-colonelului inginer Giovanni Morando Visconti, s-a dat foc încărcăturilor explozive plasate în diferite puncte ale vechii cetăți³⁶. Mai întâi au fost detonate cele patru încărcături plasate în exterior, de-a lungul cortinei, cu 9 picioare (cca. 2,70 metri) mai jos de nivelul de călcare din interior. Cu acest prilej turnul de incintă a fost despicat de explozie și retezat în întregime. Apoi s-a dat foc altor două încărcături explozive, care au demolat cele trei traverse rămase, precum și zidul din dreapta și din stânga turnului, desăvârșind cu totul opera de distrugere. Cetatea Jdioara își încheia existența după mai bine de patru secole. După ce își făcuse datoria la Jdioara, Visconti a plecat la Bocșa și Vârșet pentru

times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. Yale University Press, New Haven & London, (1994).

³⁵ Vezi doc. 3. La 21 ianuarie 1701, tot din tabăra aflată pe râul Bistra, generalul Marsili i-a trimis maiorului Ungar ordinul de demolare a cetăților Bocșa și Mehadia.

³⁶ Vezi doc. 4.

a coordona demolarea fortificațiilor de acolo. Între timp – așa cum îi raporta lui Marsili – lucrările pregătitoare pentru demolarea cetății Caransebeș avansau cu rapiditate. Odată cu aceste distrugerii a luat sfârșit pentru aproape două decenii ocupația habsburgică asupra Banatului.

1 1693 ianuarie 24, Sibiu. Generalul conte Frederic Veterani, comandantul militar al Transilvaniei, îi conferă lui Gabriel Jósika stăpânirea asupra cetății Jdioara din comitatul Severin, precum și a satelor care îi aparțin acesteia, sub rezerva confirmării ulterioare a daniei de către Consiliul Aulic de la Viena.

Copie anexată documentului din 18 aprilie 1697 (vezi doc. 2).

Ediție: Jakab Elek, *Sándor Pál kapitihá s az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éve*, în „Magyar Történelmi Tár”, vol. 19 (1874), doc. X, p. 220–221.

Sacratissimae Romanorum Imperatoriae Regiaeque Maiestatis actualis camerarius, equitatus generalis, catafractorum regiminis colonellus et per Transylvaniam commendans generalis, Fridericus comes à Veterani, omnibus et singulis visuri, lecturi legique audituri salutem et omne bonum.

Noveritis, posteaquam per gloriosissima invictissimaque augustissimi caesaris nostri Leopoldi domini, domini nostri clementissimi arma ipse comitatus Zöriniensis regno Transylvaniae superioris annis denuo unitus et barbarorum faucibus ereptus fuerit, in dictoque comitatu arx quaedam Sidovar situata et dicta pariter recuperata, quae cum olim ad spectabilem et generosam Josikianam familiam spectasset antequam capta fuisset, ut productis pro recuperanda arce et appertinentis pagis, iuribus et donationalibus accedentibusque singularibus meritis, fidelitate, constantia, industria et sagacitate miranda in promovendis servitiis caesareis, spectabilis itidem et generosi domini Gabrielis Josika, necnon consideratis habitisque incommodis et interea acceptis damnis, in solatium eorum dignum iudicavi, ut mododicto domino Josika, et ad incitamentum quo magis deinceps promotioni servitiorum caesareis incumbat ardorem et pietatem erga legitimum et naturalem regem et principem suum exhibendum invitetur, quod dictae arcis Sidovar possessio conferatur. Quare, tenore et vigore harum patentium in possessionem modofatae arcis et appertinentium pagorum ipsum dominum Gabrielem Josika mitto eamque confero, tamquam de Sua Maiestate optime meritum, usque ad ulteriorem Camerae Aulicae ratificationem trado designoque ita, ut pagi appertinentes

solis arcis et praesidio ibidem intertenendo applicentur, neque ad Lugos seu Caransebes iura in futurum praestent, eximo praeterea quae à regno tribuuntur. Conabitur praeterea dominus Gabriel Josika vel eius in futurum arcis detentor, bonam cum commendantibus arcis Lugos et Caransebes habere correspondentiam in partibus illis maxime necessariam, et literas inde tam in Transylvaniam quam ad arces praeinsertas per praesidiarios suos deferendas procurare seduloque promovere, ne in via pereant, attendere et, si quid simile acciderit vel accidisse constiterit, desuper non responsuras¹, verum maximam incidisse poenam noverit.

In cuius rei memoriam et indubiam fidem hasce patentes meas propria manu subscriptas et sigillo maiori roborari feci. Actum in Generalatus quartirio, Cibinii, die 24-ta Januarii anno 1693.

L. S.

Fridericus comes Veterani m.p.

¹ Astfel în text.

Traducere

Frederic conte de Veterani, cămărar adevărat al Preasacrei Maiestăți Romane Imperiale și Regale, general de cavalerie, colonel al unui regiment de dragoni și general-comandant al Transilvaniei, sănătate și tot binele celor care vor vedea, vor citi și vor auzi citindu-se [această scrisoare].

Să știți că, după ce prin armata preaglorioasă și de nebiruit a prealuminatului nostru împărat, domnul Leopold, stăpânul nostru preamilostiv, în anul care a trecut comitatul Severinului a fost din nou unit cu Țara Transilvaniei și a fost smuls din strânsoarea barbarilor, a fost redobândită, de asemenea, și cetatea numită Jdioara, care se află în zisul comitat. Odinioară, înainte de a fi cucerită [de turci], aceasta i-a aparținut cinstitei și de bun neam familiei Jósika. Drept urmare, cinstitul și deopotrivă de bun neam domnul Gabriel Jósika, voind să redobândească cetatea și satele care țin de ea, drepturile și veniturile de pe urma ei, în temeiul meritelor, credinței, statorniciei, eforturilor și iscusinței sale cu totul deosebite pe care le-a dovedit la îndeplinirea slujbelor împărătești, precum și ținând seama de daunele și pierderile pe care le-a suferit între timp, am socotit că, pentru a le compensa și pentru a-l îndemna pe înainte-pomenitul domn Jósika la o și mai mare sporire a slujbelor împărătești, la însuflire și credință față de regele și principele său legitim și firesc, se cuvine să-i fie conferită stăpânirea asupra zisei cetăți Jdioara. De aceea, prin cuprinsul și puterea acestei scrisori deschise îl pun pe acest domn Gabriel Jósika în stăpânirea cetății amintite și a satelor care țin de ea

și i le confer ca răsplată deplină a meritelor față de Maiestatea Sa, i le trec și i le atribui până la ratificarea ulterioară de către Camera Aulică, anume în așa fel, ca satele aparținătoare să fie folosite doar la întreținerea cetății și garnizoanei de acolo, urmând ca pe viitor să nu mai presteze obligații Lugoșului și Caransebeșului, scutindu-le, de asemenea, de darea pe care o datorează țării. În afara de asta, domnul Gabriel Jósika sau acela dintre ai săi care va deține cetatea se va strădui să întrețină legături cât se poate de necesare în acele părți cu comandanții cetăților Lugoș și Caransebeș și se va îngriji să trimită de acolo, prin oștenii săi din garnizoana [de la Jdioara], atât scrisorile spre Transilvania cât și cele spre cetățile amintite, ca nu cumva să se piardă pe drum, iar dacă s-ar întâmpla așa ceva sau se va constata că s-a întâmplat, să știe că se expune la cea mai mare pedeapsă în caz că nu se poate justifica.

Spre tăria acestui lucru și crezare neîndoieală am semnat cu mână proprie această scrisoare a mea deschisă și am întărit-o cu marele sigiliu. Făcută la sediul Generalatului din Sibiu, în ziua de 24 ianuarie 1693.

L. S. *Frederic conte Veterani m. p.*

2 [1697 aprilie 18, Viena?] ¹. Gabriel Jósika îl roagă pe împăratul Leopold I să ratifice actul prin care generalul conte Frederic Veterani îi dăruise cetatea Jdioara împreună cu satele aparținând de aceasta.

Originalul, împreună cu documentul din 24 ianuarie 1693, se păstrează la Hofkammerarchiv din Viena. Editorul din 1874 nu a menționat cota exactă.

Ediție: Jakab Elek, *Sándor Pál kapitánya az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éve*, în „Magyar Történelmi Társulat”, vol. 19 (1874), doc. XIII, p. 223–224.

Augustissime Imperator, domine, domine clementissime!

Post recuperationem Lippensem et circumiacentium locorum, ad manus nostras resignaverat dominus generalis comes Veterani cum cunctis appertinentiis suis castellum Sidovar, aviticum familiae nostrae bonum, super eo quo fecit etiam donationem, cuius hic sub litera A genuinam copiam adiungo, ubi clare testatur, quod non tantum intuitu inviolatae fidei quam semper pro Augustissima Domo Austriaca servavi, sed ob varium quoque et multiplex notabilium servitiorum genus, quae praesertim in recuperatione eorundem locorum personaliter, imo annonam pro intertentione copiarum subministrando praestiti, illud castellum mihi tradiderat, quod dein

etiam tribus annis conducto et intertento propriis meis sumptibus milite servavi.

Hinc ad Augustissimum Thronum summa cum demissione recurro et imploro illam singularem benignitatem, qua Augustissima Maiestas Vestra suos fideles subditos solet sublevare, rogoque ut hanc ipsam dicti generalis comitis Veterani donationem ratificare et desuper Suum Consensum Regium pro me atque meis haeredibus clementissime conferre dignetur. Pro qua accepta gratia aeternum me meamque vitam augustissimo servitio devovebo.

Augustissimae Maiestatis Vestrae humillimus perpetuusque fidelis subditus,

Gabriel Jósika

¹ Datarea este pe temeiul notei 1 de la p. 221.

Traducere

PreaAugust împărat, domnule, stăpâne preamilostiv!

După redobândirea Lipovei și a locurilor din jur, domnul general conte Veterani mi-a restituit castelul Jdioara cu toate pertinențele lui, un bun strămoșesc al familiei noastre. Despre aceasta a întocmit chiar un act, a cărui copie o alături aici sub litera A, care atestă cu limpezime faptul, că mi-a încredințat acest castel, pe care l-am condus și întreținut apoi timp de trei ani pe cheltuiala mea, slujind ca un ostaș, aceasta având în vedere nu numai credința neștrămutată pe care am manifestat-o întotdeauna față de PreaAugusta Casă Austriacă, ci și datorită diferitelor și numeroaselor servicii pe care le-am adus personal, mai ales la redobândirea acelor locuri, precum și prin furnizarea grânelor necesare întreținerii trupelor [imperiale].

De aceea, mă adresez cu toată supunerea PreaAugustului Tron și, implorând, fac apel la acea deosebită bunătate cu care PreaAugusta Voastră Maiestate obișnuiește să-i susțină pe credincioșii săi, rugându-mă să binevoiți a ratifica această donație a zisului general conte Veterani și să-mi acordați preaîndurător, mie și moștenitorilor mei, aprobarea Voastră regală. Primind această milostivire, mă voi dedica pe veci, cu toată viața mea, preaAugustului serviciu.

Al Maiestății Voastre PreaAuguste cel mai umil și veșnic credincios supus,

Gabriel Jósika

3 1701 ianuarie 19, tabăra de pe Bistra. Generalul-maior conte Luigi Ferdinando Marsili către maiorul Leopold Friedrich Ungar von Meranna, comandantul Caransebeșului și al graniței de acolo: îi ordonă să înceapă fără întârziere demolarea

completă a cetății Jdioara, punând astfel în aplicare prevederile articolului 2 al tratatului de pace de la Karlowitz.

Biblioteca Universitaria Bologna, *Manoscritti Marsili*, Mss. 69: Relazione trigesima terza à S.M.C., lit. K; copie. Textul în limba latină în *Manoscritti Marsili*, Mss. 16.

Ordre an Herrn Obristwachtmeister Vngar wegen Demolierung Sidovar

Demnach in denen zu Carloviz zwischen beeden, dem Römischen und Ottomanischen Reich, errichten Friedenspacten 2ten Articul bechandtermaßen enthalten, daß die in diesem Banat unter kayserlicher Bottmäßigkeit bisher gestandene theils besezt, theils aber vnbesetzte Örther völlig zerschleift vndt der Erden gleich gemacht werden sollen, vnter ihnen aber auch das Schloss Sidovar, obzwar nicht expresse undt nominatim doch unter der alda beygerückhten Generalclausul *et qualiscunque alius simili locus reperiatur* begriffen ist, als thue ich in Crafft dieser Friedensexecution mir allergnädigst ertheilte Autoritet vndt Vollmacht dem Herrn Oberstwachmeister, als dieser Gräntzen Commendanten, hiemit anbefehlen, sogleich auf Empfang dieser Ordre den alda zu Sidovar angestellten Capitain Straina zu beordern, mit seiner unterhabenden Miliz an der Rasierung dasiger Vestung mittels des nöthigen Schanzzeugs bey aufgesteckten Fahnen ohngesaumbt den Anfang zu machen vnbdt damit solang, bis das Schloß der Erden völlig gleich, ohnablässig zu continui- ren, er Capitain aber seines Orths ehe vndt bevor von darinnen nicht zu weichen bis nicht von mir ihme eine besondere Ordre (welche auch an die in dene allbereith demolirten Posten angesetzt geweste Commendanten beschehen) zuekhomben werde, mit fliegenden Fahnen vndt rührendem Spiehl von dannen abziehen vndt selbigen Grundt der Pforten Bottmäßigkeit abzutreten.

Wie nun dieses geringe Schloß ein einer verfaulten, alten Maur allein bestehet vndt einfolglich ausser denen Maurkrampen man hierzu nichts anderes nöthig haben dörrfte, als wirdt der Herr Obristwachtmeister auch diesfahls die behörige Veranstahtung zu verfügen belieben, umb mit so besserer Ordnung diese Schleiffung bewürckhen zu khönnen, als auch der von dem mir anvertrauten Regiment zu führenden Direction dieses Demolitionswerckhs von mir dahin beordnete Officier ein hierin wohl experimentirtes Subjectum ist.

Dabey habe ich die Nachricht, daß die darin befindliche alte Cistern meistentheils ausgefüllt sein sollte, nun aber dem nicht also vnndt sie nicht

gänzlich eingefüllet sein, so muß befohlen, selbige mit Sandt vndt Steinen gleich der Erden hoch zu machen, dieses aber sowohl zu Beförderung des kayserlichen Dienstes als Abstellung einiger alda bekhandten Abweege, durch welche sich vor Zeithen das Dieb- und Räubergesindl, so sich in diesem Raubnest aufgehalten, in 7bürgen practiciret hat.

Ich recommendire nochmahls diese Demolition, daß alles der Erden gleich vndt auch die geringste Vestigia nicht übrigbleiben, vollziehen zu lassen, allermaßen bey beschehender Abtretung zu Einhollung des Augenscheines, ob alles nach des kayserlichen Dienstes Erforderung exequiret worden, mich selbstn dahin begeben werde, deme der Herr Obristwachtmeister nach seinem belobten Credite schon wohl zu thun wissen wirdt.

Vndt ich verbleibe

An der Pistra, den 19ten Januarii 1701

Traducere

Ordin către domnul maior Ungar cu privire la demolarea Jdioarei

Deoarece în articolul 2 al tratatului de pace de la Karlowitz încheiat între cele două Imperii, cel Roman și cel Otoman, este prevăzut – după cum se știe –, ca locurile fortificate, în parte ocupate, în parte neocupate, care s-au aflat sub autoritatea imperială în acest Banat trebuie să fie deîndată demolate în întregime și făcute una cu pământul, între acestea numărându-se și castelul Jdioara care, deși nu este desemnat în mod anume și nominal este totuși cuprins în clauza generală din tratat sub formularea *et qualiscunque alius simili locus reperiatur*¹, prin autoritatea și deplina putere care mi-au fost încredințate îi ordon domnului maior, în calitate de comandant al acestei granițe, ca – în temeiul punerii în aplicare a acestei prevederi a tratatului de pace – să-i poruncească imediat după primirea acestui ordin căpitanului Straina aflat la Jdioara, să înceapă fără întârziere cu soldații aflați sub comanda sa demolarea cetății de acolo și să continue această activitate fără încetare, folosindu-se de uneltele de fortificare și de steagurile plantate, până când castelul va fi făcut una cu pământul. El, domnul căpitan, nu se va îndepărta defel de la fața locului până când nu va primi de la mine un ordin special (care va fi adresat și comandanților care se află în pozițiile care au fost deja demolate), de a se retrage de acolo cu steagurile bătând în vânt și în sunetul muzicii, pentru a ceda teritoriul sub autoritatea Porții.

Deoarece acest castel mic are doar un zid vechi și putred, nefiind prin urmare necesar altceva decât

scoabe pentru ziduri, domnul maior va binevoi să ia și în această privință măsurile necesare pentru a putea realiza într-o ordine cât mai bună demolarea ordonată, mai ales că ofițerul trimis de mine din regimentul ce îmi este încredințat și căruia îi revine operațiunea de demolare este un om foarte experimentat în această privință.

Fiindcă sunt informat, că vechea cisternă aflată în interior ar fi în cea mai mare parte golită, chiar și dacă nu ar fi așa, ea fiind încă complet plină, se ordonă ca aceasta să fie umplută cu nisip și piatră și adusă la nivelul solului, aceasta atât în interesul serviciului imperial cât și pentru a interzice accesul la cele câteva căi ocolitoare cunoscute spre Transilvania, folosite cu mai multă vreme în urmă de adunătura de tâlhari și lotri care își făcea veacul în acest cuib de lotri.

Recomand încă o dată ca această demolare să se facă în așa fel, ca totul să fie făcut una cu pământul și să nu mai rămână nici cele mai mărunte vestigii, aceasta mai ales fiindcă, înainte de a avea loc predarea, mă voi deplasa personal acolo, pentru a verifica dacă s-a făcut tot ceea ce este necesar cerințelor serviciului imperial, lucru pe care domnul maior sunt sigur că – potrivit cu încrederea de care se bucură – îl va face bine.

Rămân cu etc.

Pe Bistra, la 19 ianuarie 1701

¹ Și orice alt loc asemănător care se va găsi.

4 1701 martie 17, Caransebeș. Locotenent-colonelul inginer Giovanni Morando Visconti îi raportează generalului-maior conte Luigi Ferdinando Marsili modul în care a fost demolată la 16 martie 1701, prin minare, cetatea Jdioara.

Biblioteca Universitaria Bologna, *Manoscritti Marsili*, Mss.16; original.

Eccellentissimo signore,

Hieri, alle 4 hore doppo mezo giorno, fui in Szydovar dar fuocho alle mine, quali furono con ogni bramata sodisfation tanto di V. E^a come mea e per il servitio di S.M. Cesare, che al presente non vi si trova della torre che un mucchio di pietre. Hoggi parte de Szydovar il sargente per portarsi à Bocza, mandato da me per darmi puoi aviso quanto polvere sarà necessaria à quei due fornelli che vi si faranno.

L'effeto della mina fù, come già è noto à V. E. Il sito e la dispositione de fornelli si diede prima fuocho alli 4 fornelli al di fuori e più bassi dall'orizzonte di dentro 9 piedi, quali fecero l'effeto desiderato, havendo questi levato e roversciato tutta

quella facciata dalla torre, ove furono fatti da detti fornelli persine alla somità della torre, come se fosse scatta segata. Doppo questo effetto, seguito con cosi buon successo, si diede fuocho alli due fornelli superiori, quali roversciorono il rimanente de restò dalle prime mine, cioè i tre lati sino a' fondamenti come pure il muro congiunto alla torre della dritta e sinistra.

Qui il travaglio s'avanza con buon successo, e li reitero, fanno il debito loro con avvanzar molto. Lunedì partirò per Bocza e puoi di là à Verszez, e dal opperato ne communicaro con tutto l'ossequio à V. E^a supplicandola nel medemo tempo dell'alto suo patrocínio, alla quale mi dico per sempre di V. E. humillissimo servitore,

G(iovanni) M(oran)do Visconti

Karansebes, li 17 Marzo 1701

Traducere

Preainălțate domn,

Ieri, la ora 4 după-amiază, am fost la Jdioara pentru a da foc minelor, acțiune care s-a soldat spre deplina și dorita satisfacția atât a Excelenței Voastre cât și a mea dar și spre slujba Maiestății Sale împăratul, anume în așa fel, că în prezent din turn n-a mai rămas decât o grămadă de pietre. Astăzi pleacă de la Jdioara pentru a se duce la Bocșa sergentul pe care l-am trimis acolo spre a-mi aduce la cunoștință de cât praf de pușcă este nevoie pentru cele două încărcături mici din acel loc.

În ceea ce privește locul și dispunerea încărcăturilor [de la Jdioara], desfășurarea minării a fost – așa cum îi este deja cunoscut Excelenței Voastre –, că mai întâi s-a dat foc celor patru [încărcături plasate] în afară și situate cu 9 picioare mai jos decât nivelul din interior, acestea având efectul dorit. Întreagă acea latură a turnului a fost ridicată în sus și răsturnată, încărcăturile amintite făcând o despicătură pornind din vârful turnului, ca și cum acesta ar fi fost retezat dintr-odată. După această realizare încununată atât de frumos, s-a dat foc celor două încărcături, care au răsturnat ceea ce mai rămăsese de pe urma celor dintâi, adică cele trei traverse, precum și zidul care se lega de turn la stânga și la dreapta.

Aici [la Caransebeș – C. F.] lucrările avansează cu succes și, vă repet, progresează cu rapiditate. Luni voi pleca la Bocșa, iar de acolo mă voi duce la Vârșeș. O voi înștiința pe Excelența Voastră despre tot ceea ce am făcut, rugând-o în același timp să-mi acorde înalta sa protecție, cel care sunt mereu al Excelenței Voastre preamuil servitor,

Giovanni Morando Visconti

Caransebeș, la 17 martie 1701

ASPECTE PRIVITOARE LA SISTEMUL DE CARANTINĂ DIN BANAT ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: carantină, ciumă, Banat, granița militară.

Keywords: quarantine, the plague, Banat, military border.

Aspects of the quarantine system in Banat in the 18th century

(Abstract)

Epidemics always posed a danger for the human communities. One of the most terrible and feared diseases was the plague. Confronted with this problem, the authorities of the XVIII-th century issued a set of directives to try to tackle this problem. Similar measures were taken to avoid the spread of zoonotic diseases. Unfortunately, in the XVIII-th century, there was still a large gap between the noble intentions of theoreticians or the directives of the authorities and the reality in the rural world, as the lives of the villagers would be negatively influenced by adverse weather conditions or the insufficient fertility of the soil. In turn, insufficient food and poor hygiene would make the inhabitants of the rural world more prone to the spread of epidemic diseases. In spite of this, the situation improved gradually during the XVIII-th century and later. However, the quarantine system of the military border, which extended along the frontier between the Habsburg and the Ottoman Empire, proved to be an efficient system to avoid the spread of the plague from the Ottoman provinces in the Habsburg monarchy and generally in Central and Western Europe. This quarantine system had a clear set of rules, which had to be applied according to the geographical proximity and the level of danger posed by an outbreak of plague in the Ottoman Empire. Generally, the people who came from the Ottoman Empire had to stay for a certain period in quarantine and during this period their goods were washed and cleaned of any potential infection using different methods. The punishments for those who tried to avoid this quarantine system were severe, ranging from prison to execution. Two documents from the county archives, presented in this study, allow for a better understanding of the concrete quarantine measures taken by the central and local authorities in different epidemiological situations.

Un fenomen recurent cu care s-au confruntat comunitățile umane din Banat a fost acela al epidemiilor. Această problemă nu era una specifică regiunii bănățene, ea afectând periodic zone întinse din Europa acelor vremuri.

Această stare de fapt a dus la emiterea a numeroase directive prin intermediul cărora administrațiile absolutiste de la vremea respectivă au încercat să reglementeze această problemă. În contextul în care Europa se afla sub semnul Iluminismului această temă a evoluat rapid de la nivelul unor considerații teoretice la o temă cu relevanță economică și politică. Astfel păstrarea sănătății populației și combaterea bolilor au devenit acum componente ale unei politici permanente în domeniul sănătății¹.

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Johannes Wimmer, *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung. Fallstudie aus den habsburgischen Erbländern*, Viena (1991), 30.

Această politică se afla în stadii diferite de implementare în diverse părți ale Europei. Conform concepțiilor cameraliste predominante în Imperiul Habsburgic pe parcursul secolului al XVIII-lea, în cadrul unui stat bine organizat urmau a fi luate toate măsurile necesare pentru a proteja locuitorii de molime, considerându-se că acestea periclitaau siguranța personală și corporală a oamenilor într-o măsură la fel de mare precum omorurile, violența sau foametea. În acest sens protecția celor sănătoși de boli contagioase era foarte importantă, fiind absolut necesară informarea Comisiei de Sănătate despre apariția și răspândirea epidemiilor².

Cea mai temută molimă, care a bântuit Europa în repetate rânduri în Evul Mediu și în zorii Epocii Moderne, era ciuma. De aceea nu e de mirare că măsurile, care urmau a fi luate în cazul izbucnirii unei epidemii de ciumă erau destul de bine

² *Ibidem*, 31–32.

stabilite, cuprinzând cordoane militare; atestate de sănătate sau măsuri privitoare la carantină și controlul permanent al mărfurilor, care proveneau din zone în care exista suspiciunea unui focar de ciumă. Măsuri de poliție sanitară adecvată erau luate și în cazul epizootiilor, deoarece trecerea bolilor de la animale la oameni nu era rară³.

Joseph von Sonnenfels, unul dintre teoreticienii de frunte ai cameralismului habsburgic, aprecia că doctorii sunt obligați să raporteze Comisiei de Sănătate orice semne ale unei epidemii incipiente, registrele de decese bine întocmite permițând o identificare timpurie a unor modificări suspecte ale cauzelor de mortalitate. Se considera că un rol important în combaterea epidemiilor îl avea prevenția. De aceea îmbunătățirea hranei și a calității aerului erau văzute ca elemente cheie în prevenția diverselor molime. În acest sens s-a încercat luarea de diverse măsuri precum: o ordine bine stabilită în cadrul piețelor; un control atent al producției și vânzării de alimente; mutarea cimitirelor la marginea orașelor; interdicția înmormântărilor în biserică; amenajarea abatoarelor în locații adecvate; curățarea și pavoazarea străzilor; amenajarea unei canalizări pentru apele reziduale din orașe și prin desecarea mlaștinilor, care emanau un miros urât și erau un mediu propice pentru dezvoltarea diversilor agenți patogeni.

Lipsurile de tot felul aveau și ele un rol în apariția epidemiilor, astfel că controlul prețurilor, îngrijirea săracilor sau împărțirea ordonată a alimentelor aveau și ele un rol important. Aceste concepții ale lui Sonnenfels nu constituiau o bază teoretică nouă, ele sintetizând mai degrabă numeroasele legi și directive emise în acest domeniu în Imperiul Habsburgic, până în momentul respectiv (1777)⁴.

De altfel sistemul de sănătate de la granița Imperiului Habsburgic era organizat în mod unitar încă din vremea domniei Mariei Theresia. Forul superior în cadrul acestui sistem îl constituia Comisia Aulică de Sănătate de la Viena, *Wiener Sanitäts Hofcommission*, care se afla în subordinea Consiliului Aulic de Război. În subordinea fiecăruia dintre cele șase comandamente generale din granița militară se afla o comisie de sănătate și carantină. De supervizarea posturilor de carantină se ocupa un medic militar, care inspecta în fiecare an toate instalațiile de acest fel existente în subordinea sa⁵.

Principala preocupare a oamenilor și a autorităților imperiale pe parcursul secolului al

XVIII-lea rămânea ciuma, chiar dacă cu excepția periferiei estice, unde periodic mai apăreau focare de ciumă, aceasta s-a retras din cea mai mare parte a Imperiului. Această teamă se reflectă și în numeroasele manifestări sau sărbători de mulțumire, organizate periodic în localitățile, care au avut de suferit de pe urma acestei molime⁶.

Chiar dacă era clar încă din secolul al XVIII-lea că ameliorarea hranei și a igienei jucau un rol important în prevenirea bolilor, acest lucru nu a dus la o schimbare radicală în bine a condițiilor de viață ale majorității oamenilor, care trăiau în mediul rural. De altfel, cu cât mai îndepărtată era o localitate de drumurile principale și de posibilitatea de intervenție a administrației centrale sau provinciale, cu atât era mai expusă îmbolnăvirii și epidemiilor de tot felul, în contextul unor recolte slabe datorate condițiilor meteo neprielnice sau a solului prea puțin fertil. De aceea nu trebuie să surprindă faptul că sărăcia și bolile bântuiau zone întinse din Europa Centrală și de Est în secolul al XVIII-lea, prăpastia dintre intențiile nobile ale unor teoreticieni sau directivele autorităților centrale și realitatea din teren rămânând încă destul de mare, chiar dacă odată cu trecerea timpului se constată progrese în acest domeniu⁷.

Un rol important în evitarea sau limitarea ravagiilor produse de ciumă l-a avut granița militară, care se afla în zona de contact cu Imperiul Otoman, funcționarea sistemului de carantină din această zonă făcând ca încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Europa Centrală și de Vest să fie ferită de epidemii de ciumă. Chiar dacă odată cu trecerea timpului importanța ei militară s-a redus, ea a funcționat ca un cordon de siguranță eficient pentru evitarea răspândirii în Monarhia Habsburgică a unor boli provenite din Imperiul Otoman. Pe lângă elaborarea unui set de reguli în cazul izbucnirii unei epidemii în Imperiul Otoman, a fost perfecționat și un sistem de posturi de pază fiind prevăzută în mod clar mărirea numărului de grăniceri din cadrul acestui cordon al ciumei, lat de 20–40 km, în funcție de apropierea geografică a focarului epidemiei de ciumă din Imperiul Otoman.

Cei care veneau din Imperiul Otoman erau duși în case de carantină, unde trebuiau să stea o anumită perioadă de timp, în funcție de nivelul de alertă. Inițial, dacă în partea europeană a Imperiului Otoman nu existau cazuri de ciumă – nivelul 1 de alertă – cei vizați petreceau 21 de zile în cadrul unor astfel de instalații. Atunci când existau

³ *Ibidem*, 33.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Anton Peter Petri, *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*, Marquartstein (1988), 107.

⁶ Johannes Wimmer, *op. cit.*, 146.

⁷ *Ibidem*, 151.

informații privitoare la cazuri de îmbolnăvire la Constantinopol – nivelul 2 de alertă – această perioadă se prelungea cu alte 21 de zile, iar dacă existau focare în provinciile Imperiului Otoman învecinate cu Imperiul Habsburgic – nivelul 3 de alertă – aceștia petreceau nu mai puțin de 84 de zile în aceste case de carantină, înainte de a putea să își continue drumul. Această reglementare privitoare la durata carantinei a fost modificată de mai multe ori ulterior, astfel că directiva privitoare la ciumă din 1770 prevedea 21 de zile pentru primul nivel de alertă, 28 de zile pentru cel de-al doilea și 42 de zile pentru cazul în care existau cazuri de ciumă în apropierea imediată a fruntariilor Imperiului. Perioada de carantină a fost redusă din nou, grație normativului sanitar elaborat în 1784 de către cunoscutul medic luxemburghez Adam Chenot, care a avut un rol important în configurarea sistemului de prevenție a epidemiilor din Transilvania. Astfel, în cazul primului nivel de alertă nu se mai impunea nici un fel de carantină. Pentru al doilea nivel erau prevăzute 10 zile de carantină, iar în cazul unui pericol iminent carantina dura 20 de zile⁸.

Bunurile celor care doreau să intre în Imperiul Habsburgic erau supuse unei proceduri de curățare, care presupunea, în funcție de situație, spălarea, fumigația sau aerisirea. Pentru fumigația diverselor mărfuri inițial se foloseau mărfuri vegetale, dar la începutul secolului al XIX-lea s-a trecut la fumigația cu sulf sau salpetru. Hărțile erau curățate cu aburi de sulf și clor; banii erau curățați cu apă și oțet, iar lâna de oaie și bumbacul erau bine aerisite. Vitele erau spălate în ape curgătoare. În general mărfurile mai susceptibile de a fi infectate erau curățate prin spălare, aerisire și fumigație, iar cele care erau mai puțin susceptibile (lemnul, cuprul sau alte minereuri) erau doar spălate. Ceara, care era importată în cantități mari din Imperiul Otoman, stătea timp de 48 de ore într-o apă curgătoare⁹.

Măsurile luate în cazul încălcării regulilor de carantină erau foarte dure. În cel mai bun caz cel care le încălca se putea aștepta la pedeapsa cu închisoarea, dar execuțiile prin împușcare sau spânzurare erau la ordinea zilei. Pentru a se încerca descurajarea celor care ar fi încercat să eludeze sistemul de carantină, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea în punctele de trecere a frontierei erau amenajate spânzurați.

Chiar dacă condițiile sanitare și facilitățile de

tratament din estul Imperiului nu erau la nivelul celor din țările ereditare din vestul acestuia, funcționarea sistemului de carantină în această zonă este atestată de faptul că după 1740, când sunt înființate posturi de carantină permanente la trecătorile dinspre Țările Române, ciuma nu mai apare sau are o recurență și răspândire mai redusă. Aceste puncte permanente au fost amenajate la Oituz, Ghimeș și Gheorgheni (spre Moldova); la Tabla Bușii (Buzău), Turnu Roșu și Bran (spre Țara Românească) și la Jupalnic (Orșova) și Panciova (spre Țara Românească și Serbia)¹⁰.

În stațiile mai mari de carantină, situate de obicei la o distanță sigură de orice localitate și în apropierea unei surse de apă pentru spălare, călătorilor le erau puse la dispoziție 30–36 de camere, mărfurile fiind depozitate în magazine. Aici funcționau și un mic spital și un han. În cadrul acestora exista un personal permanent, constituit dintr-un director (ales de obicei din rândul medicilor militari mai bătrâni și merituoși) și doi doctori. Numărul acestora creștea atunci când exista o epidemie în apropierea zonei de graniță. În mod temporar, în cadrul acestor stații de carantină își desfășurau activitatea un traducător, un preot și personal pentru curățare. Periodic, atunci când sosea corespondența de la Constantinopol, în cadrul acestora activa și un controlor responsabil cu fumigația scrisorilor¹¹.

Într-un document¹², emis de autoritățile de la Viena și adresat celor din Banat, se arată că autoritățile sanitare din provincie au acționat corect atunci când nu au permis intrarea în Imperiu, prin stația de carantină de la Panciova, a bumbacului și a altor bunuri din categoria celor susceptibile de a fi infectate, aduse de doi comercianți sosiți din zona Serres din Macedonia. Chiar dacă la momentul respectiv nu erau semnalate focare de ciumă în zona de proveniență a comercianților, se știa că existau astfel de cazuri în Bulgaria și Țara Românească. De altfel, dispoziția de a se refuza intrarea în Banat a unor astfel de mărfuri până la obținerea unor informații actualizate privitor la evoluția situației sanitare din zonele afectate era adresată și stației de carantină de la Jupalnic. Autoritățile centrale apreciau în mod pozitiv faptul că Comisia de Sănătate din Banat a informat și Comisia de Sănătate din Transilvania, solicitând acesteia informații privitoare la situația

⁸ Anton Peter Petri, *op. cit.*, 106.

⁹ *Ibidem*, 107.

¹⁰ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României*, București (1993), 151.

¹¹ Anton Peter Petri, *op. cit.*, 106.

¹² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Administrația provincială și imperial-regală a Banatului* (nr. fond 302), document 2/1754, din 11 mai 1754.

epidemică. Autorităților sanitare din Banat li se indica să ia legătura și cu Comisia de Sănătate din Slavonia pentru a avea o imagine cât mai bună asupra situației sanitare¹³. Comisia transilvăneană urma să aplice și ea măsurile luate de omologii lor din Banat și să comunice imediat orice informație nouă privitoare la evoluția situației din Macedonia, Bulgaria și Țara Românească.

Într-un alt document¹⁴, adresat președintelui și consilierilor Administrației Țării Banatului de către autoritățile vieneze, se constata starea sanitară bună, care rezulta din rapoartele Comisiilor de Sănătate și ale Comisiei Aulice de Sănătate. În acest context favorabil se dispunea relaxarea măsurilor de carantină. Această dispoziție nu afecta însă perioada de carantină de 42 de zile, prevăzută de directiva privitoare la carantină din 10 mai 1738, pentru bunurile care erau mai susceptibile de a fi infectate. În ceea ce privea însă celelalte bunuri și persoanele, Administrația Țării Banatului și implicit Comisia locală de Sănătate, erau libere să dispună durata perioadei de carantină în stațiile exterioare și interioare de carantină, atâta timp cât situația sanitară favorabilă din regiunile de graniță se menținea.

Aspectele expuse în cadrul acestui studiu permit cunoașterea cadrului teoretic, dar și a aspectelor practice ale organizării și funcționării sistemului de carantină de la granițele Imperiului Habsburgic în general și ale Banatului în particular, atât în perioade faste, cât și în cele nefaste din punct de vedere al situației sanitare.

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Administrația provincială și imperial-regală a Banatului* (nr. fond 302), document 4/1766, din 12 mai 1766.

PIESE DE ARMAMENT AFRICAN DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI (SEC. XIX-XX)*

Zoran Marcov**

Cuvinte cheie: arme albe, Africa, arme africane, sec. XIX-XX, colonialism, Kaskara, Shotel, Mandingo, Fang, Konda, Khanjar sudanez, Marutse-Mambunda, Zande, Emil Holub, colecția Muzeului Național al Banatului.

Keywords: cold weapons, Africa, African weapons, the 19th–20th centuries, colonialism, Kaskara, Shotel, Mandingo, Fang, Konda, Sudanese Khanjar, Marutse-Mambunda, Zande, Emil Holub, National Museum of Banat Collection.

African weaponry in the collection of the National Museum of Banat (19th–20th centuries)

(Abstract)

The collection of weapons of the National Museum of Banat in Timișoara currently includes ten pieces attributed with certainty to the African space, all ten objects falling into the category of cold weapons. Even though it is numerically small, the Timișoara collection includes five different types of cold weapons: 1. A *Kaskara*-type Sudanese broadsword; 2. A *Shotel*-type Ethiopian sword and a *Mandingo*-type West African sword; 3. Two Gabonese *Fang* daggers, one Congolese *Konda* dagger and one Sudanese *Khanjar* dagger; 4. Two *Marutse-Mambunda* battle axes; 5. A *Zande*-type Central African arrow quiver. The Timișoara collection covers a vast geographical area, from Sudan and Ethiopia in the east, to Mali and Gabon in the west, and from the central part of the continent, respectively the Congo area, to the south-eastern extremity of Black Africa. The Timișoara collection includes both weapons of Islamic influence, in the geographical area that separates the north of the continent from sub-Saharan Africa, and pieces typical of Black Africa, attributed to indigenous tribes who lived in the central and southern part of the continent. Islamic influence, especially Persian, is found mainly in Sudan, in Northeast Africa, where many types of cold weapons made after the Iranian model were used at the end of the nineteenth century.

A special feature of African pieces is related to the materials and techniques used to make them. In the northern half of the continent, predominantly Muslim, the skins of various reptiles were used to cover the scabbard and handles (the most extravagant pieces are those covered in crocodile skin), and some less used metal-chemical techniques practiced in Europe (a process in which the calligraphic inscriptions were embossed on the surface of the steel). Among the weapons from the Black African area, the most spectacular pieces are the Gabonese daggers, which stand out with an extravagant design and superior quality of the materials used.

Of the ten African weapons in the NMoB collection, two are purely ceremonial pieces, not designed for use on the battlefield. The two Sudanese weapons, the *Kaskara* broadsword and the *Khanjar* dagger, have many characteristics typical of ceremonial pieces: blunt edges, thinness and fragility of the blades, scabbards made of cardboard reinforced with textile material, then covered in crocodile skins.

Regarding the dating of African weapons in the NMoB collection, we can propose a general dating ranging from the 19th century to the first decades of the following century. We also have more accurate dates of some of the pieces. This is the case of the two *Marutse-Mambunda* battle axes, picked up by the Czech explorer Emil Holub during his South African expeditions in the second half of the 19th century. The two pieces are also the oldest African weapons in the NMoB collection, having been inventoried in the fall of 1894. In terms of provenance, along with the Holub donation, we must also mention the batch of weapons inventoried in 1968 (*Fang* daggers and *Zande* arrow quiver), but also the parts purchased in 2009 (the *Mandingo* sword and the *Konda* dagger).

The ten African weapons, which are part of the group of exotic pieces in the NMoB collection, illustrate the richness and diversity of Romanian museum collections in the military field. Unfortunately for scientific research, the collections of exotic weapons present in Romanian museums, although spectacular and attractive, are far too little known in the international specialized literature.

* Articol dedicat memoriei colegului Alexandru Szentmiklosi (1971–2019), doctor în Istorie și șef al Secției de Arheologie din cadrul Muzeului Național al Banatului. Arheolog de profesie, dar cu vocație de armurier, Al. Szentmiklosi a fost pasionat de arme și istorie militară, fiind un bun cunosător al colecției de arme din cadrul MNAB. Bine documentat

în domeniul armamentului portativ, mai ales în privința celui modern de foc, Al. Szentmiklosi a fost întotdeauna un interlocutor plăcut, împărtășindu-mi adeseori date și informații utile în perioada în care mă aflu la început de drum în domeniul armelor vechi.

** Muzeul Național al Banatului din Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com.

Interesante și frumoase dar totodată neobișnuite, ba chiar ciudate, armele de factură exotică au stârnit de timpuriu interesul exploratorilor, cercetătorilor și colecționarilor de arme vechi, această ultimă categorie având un rol important în comercializarea și răspândirea pieselor exotice în spațiul european¹.

Odată cu constituirea primelor colecții muzeale din Europa central-estică, pe parcursul secolului al XIX-lea, în "arsenalul" acestor instituții de cultură au intrat și arme "exotice", încadrate în această categorie datorită arealului geografic îndepărtat din care proveneau, dar și din cauza aspectului total neobișnuit față de suratele lor europene. Colecțiile de arme exotice apărute în muzeele din spațiul nostru cuprind în general piese din zone geografice îndepărtate: Oceania, Asia de S-E și mai ales Africa, continentul negru contribuind din plin la coagularea acestor colecții speciale, atât prin numărul relativ mare de piese păstrate, cât mai ales prin aspectul neobișnuit al acestora. Ponderea armelor exotice în cadrul colecțiilor de armament din muzeele noastre este relativ mică², însă interesul stârnit de acestea în rândul vizitatorilor le poziționează în categoria celor mai admirate expozate în cadrul expozițiilor de profil.

Asemenea altor instituții muzeale românești de importanță națională, în colecția de arme a Muzeului Național al Banatului se regăsește un lot de piese de factură exotică, din rândul căruia cele mai numeroase și atractive expozate sunt cele de proveniență africană. Relativ puține ca număr, cele zece arme africane din colecția timișoreană se evidențiază prin aspectul cu totul neobișnuit, aspect datorat utilizării unor materiale și tehnici nemă întâlnite în Europa: teci îmbrăcate în piele de crocodil; mâner de spadă terminat în partea superioară cu laba mumificată a unui pui de crocodil; sabie simplă fără gardă, similară lumii arabe, dar cu o teacă extravagantă, cu ciucuri și multiple fâșii din piele tipice lumii africane etc. Mica dar diversificată colecție de arme africane a MNaB cuprinde tipuri diferite de arme, care acoperă din punct de vedere geografic mai multe puncte extreme ale continentului african, de la coasta de est până la țărmul Atlanticului și din centrul continentului,

respectiv zona Congo, până la extremitatea sud-estică a Africii Negre.

*Scurt istoric al teritoriilor africane
de pe cuprinsul cărora provin piesele
colecției timișorene (sec. XIX-XX)*

Înainte de-a trece la o analiză detaliată a armelor africane din colecția muzeului timișorean, se cuvine să facem o scurtă prezentare a contextului istoric și geopolitic în care se aflau teritoriile și populațiile băștinașe africane, din mijlocul cărora provin piesele aflate astăzi în patrimoniul instituției bănățene.

Periplul nostru prin teritoriul african începe din extremitatea estică a continentului, mai bine zis nord-estică, teritoriul Sudanului fiind arealul geografic unde au apărut și au fost utilizate, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, două arme specifice perioadei mahdiste: spada cunoscută în bibliografia recentă sub denumirea de *Kaskara* și *Khanjar*-ul sudanez. Încă din perioada medievală teritoriul Sudanului a intrat sub stăpânire otomană, iar această etapă "turcească" din istoria țării a fost dominată de două puternice sultanate islamice: Darfur în vest și Sennar în estul teritoriului. În cel de-al treilea deceniu al sec. al XIX-lea, cele două sultanate dar și restul teritoriului sudanez au intrat sub stăpânire egipteană, însă spolierea economică a țării de către Egipt a dus la izbucnirea a numeroase războaie³. Cea mai importantă dintre acestea a fost cea condusă de către liderul religios Muhammad Ahmad, supranumit "Mahdi", sub conducerea căruia vestul și centrul Sudanului au fost eliberate de sub ocupație străină, victoria decisivă împotriva forțelor egiptene fiind obținută la Khartoum, în 25 ianuarie 1885. Sub conducerea urmașului său, Khalifa Abdullah ibn Muhammad, a fost eliberată și partea de nord a teritoriului sudanez, însă o puternică coaliție militară anglo-egipteană a intervenit în Sudan, în anul 1898, iar trupele lui Khalifa au fost înfrânte la Omdurman, liderul lor fiind ulterior ucis⁴. Moartea lui Khalifa a reprezentat finalul regimului mahdist și totodată finalul influenței persane în Sudan, influență vizibilă mai ales în plan religios, dar și în procesul de făurire al armelor sudaneze⁵. În anul 1899 a fost înființat un condominiu britanico-egiptean asupra

¹ Đurđica Petrović, *Oružje Afrike*, Beograd (1962), 3–4.

² În colecția de arme albe a MNaB, categoria armelor exotice este una restrânsă, acoperind procentual mai puțin de 10% din totalul pieselor deținute. Din cele peste 300 de piese care alcătuiesc astăzi colecția istorică timișoreană, armele africane formează un lot de 10 piese, la acesta adăugându-se câteva arme albe din Asia de S-E. Muzeul timișorean nu deține în colecțiile sale arme de foc de factură exotică.

³ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 19.

⁴ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *Sufi in War: Persian influence on African weaponry in the 19th century Mahdist Sudan*, *JAS*, XXII, 5 (2018), 256.

⁵ Anthony C. Tirri, *Islamic Weapons: Maghrib to Moghul*, Miami (2003), 73–75; Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 268–275.

Sudanului, acest teritoriu fiind numit, pentru prima oară în istorie, Sudanul Anglo-Egiptean⁶. Statul est-african și-a obținut independența abia la mijlocul sec. XX⁷.

După scurta trecere prin istoria modernă a Sudanului, rămânem în arealul estic al Africii și ne îndreptăm atenția spre vecinul său din sud-est, Etiopia, de unde provine sabia de tipul *Shotel*. Țară cu o istorie bogată, cunoscută în izvoare încă din antichitate, Etiopia a fost condusă începând din evul mediu de către dinastii creștine, care s-au menținut la cârma statului, cu unele întreruperi, până în a doua jumătate a sec. XX⁸. Istoria modernă a țării începe cu înființarea imperiului etiopian sub conducerea lui Tewodros al II-lea în anul 1855, împărat care, alături de Yohannes al IV-lea, a contribuit decisiv la modernizarea țării, dar și la întărirea puterii centrale⁹. În panteonul celor mai de seamă conducători etiopieni din perioada modernă trebuie inclus și împăratul Menelik al II-lea, care a reușit să opună rezistență militară expansiunii italiene în zonă. În a doua parte a sec. al XIX-lea, Italia a colonizat coasta estică a Etiopiei, constituind astfel un punct strategic important în planurile sale de extindere și colonizare a restului teritoriului etiopian. Pericolul italian a fost anihilat de către Menelik al II-lea, în urma bătăliei de la Adwa din anul 1896, iar în urma victoriei obținute Etiopia a reușit să-și păstreze independența și chiar să-i îndeparteze pe italieni de pe teritoriul său¹⁰. În prima jumătate a sec. XX, în perioada lui Benito Mussolini, Italia a invadat din nou Etiopia, reușind să ocupe teritoriul african între anii 1936 și 1941–1942¹¹. Ultimul împărat etiopian a fost înlăturat de la putere în anul 1974, din acel moment instituindu-se republica ca formă de guvernământ¹².

Părăsim arealul estic al Africii și traversăm, pe direcția est-vest, întreaga zonă de tranziție Sahel, până aproape de coasta Atlanticului. Ne oprim asupra grupului etnic Mandingo/Mandinka sau

Malinke¹³, care populează astăzi o serie de state vest-africane, în rândul cărora se evidențiază Mali, Guinea și Senegal, aceste țări având printre cele mai numeroase comunități Mandingo din întreaga Africă. Triburile Mandingo sunt originare din zona montană omonimă, de la frontiera statului Mali, cândva inima imperiului medieval malian¹⁴. Populația Mandingo este în proporție covârșitoare de religie islamică¹⁵, Islamul influențând și contribuind decisiv la dezvoltarea producției armamentului portativ din această zonă¹⁶, sabia *Mandingo* aflată în colecția MNaB fiind un exemplu edificator în acest sens. Dintre statele vest-africane menționate mai sus, Republica Mali găzduiește astăzi una dintre cele mai numeroase comunități Mandingo din Africa. În perioada Evului mediu, în acest areal geografic a dominat puternicul imperiu musulman Mali, stat care și-a încheiat existența în sec. al XVII-lea. În ultimele decenii ale sec. al XIX-lea, teritoriul malian a intrat sub stăpânirea Franței, devenind parte a Sudanului Francez, teritoriu colonial francez aflat în vestul Africii. Această colonie a făcut parte din federația colonială cunoscută sub denumirea de Africa Occidentală Franceză. A obținut independența de stat în anul 1960¹⁷.

Periplul african continuă pe coasta vestică a continentului negru, spre sud, până în zona ecuatorială unde întâlnim populația Fang¹⁸, din sânul căreia provin două pumnale deosebite, a căror denumire este omonimă tribului din care fac parte – *Fang*. Concentrată astăzi în trei state vest-africane, Gabon, Guinea Ecuatorială și Camerun, populația Fang își are originile în partea centrală a Camerunului, în bazinul râului Sanaga, migrând la începutul sec. al XIX-lea spre actualul teritoriu. Până la sosirea coloniștilor europeni, membrii triburilor Fang s-au îndeletnicit cu agricultura, vânătoarea și războiul¹⁹. Actualul stat Gabon, cu o numeroasă populație Fang, a avut o istorie modernă tumultuoasă, similară celorlalte teritorii coloniale. În anul 1839 a fost înființat primul contor comercial francez pe coasta Gabonului, iar zece ani mai târziu a fost întemeiat portul Libreville, actuala capitală a statului central-african. Spre sfârșitul sec. al XIX-lea a fost creată colonia Gabon, încorporată în anul 1910 federației coloniale franceze,

⁶ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 19.

⁷ *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East* (ed. Jamie Stokes; consultanți de specialitate Anthony Gorman și Andrew Newman), New York (2009), 657 (abreviată în continuare *Encyclopedia of the Peoples...*); Sudanul a obținut independența de stat în anul 1956.

⁸ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 15.

⁹ Saheed A. Adejumbi, *The history of Ethiopia*, Westport, Connecticut – London (2007), 25–28.

¹⁰ *Encyclopedia of the Peoples...*, 217; Saheed A. Adejumbi, *op. cit.*, 28–32.

¹¹ A. Bărsan, *Mic atlas geografic*, ed. II, București (1968), 136.

¹² *Encyclopedia of the Peoples...*, 218.

¹³ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *Afrikanische Waffen*, Passau (1978), 202–203.

¹⁴ *Encyclopedia of the Peoples...*, 444.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 73–74.

¹⁷ A. Bărsan, *op. cit.*, 142.

¹⁸ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 202–203.

¹⁹ *Encyclopedia of the Peoples...*, 225.

cunoscută sub denumirea de Africa Ecuatorială Franceză. Ca și în cazul Republicii Mali, Gabonul a devenit stat independent în anul 1960²⁰.

Părăsim coasta vestică a continentului și pătrundem înspre inima Africii Negre, pe teritoriul actualului stat central-african Republica Democratică Congo. Din acest spațiu geografic provin două dintre piesele colecției timișorene: pumnalul de tipul *Konda*, utilizat de membri tribului omonim, ramură a populației Mongo²¹, care-și avea obârșia în perimetrul central al statului Congo (1) și tolba de săgeți de tipul *Zande*, originară din nord-estul teritoriului congolez, spațiu locuit de populația Zande/Azande²² (2). Colonizarea incipientă a teritoriului congolez de către europeni a început în perioada Evului mediu, atunci când navigatorul portughez Diogo Cão a explorat fluviul Congo și coasta vest-africană. Adevărata colonizare a Congo-ului a început în ultimele decenii ale sec. al XIX-lea, de către exploratorul britanic Sir Henry Morton Stanley, care, finanțat de regele belgian Leopold al II-lea, a cercetat și ocupat vastul teritoriu congolez în numele regelui belgian. La Conferința de la Berlin din 1884–1885, uriașul teritoriu central-african a fost denumit Statul Liber Congo și trecut în administrarea regelui belgian Leopold al II-lea ca posesiune personală²³. Din cauza numeroaselor atrocități comise de autoritățile coloniale, în anul 1908, la presiunea Marilor Puteri, teritoriul Congo-ului a fost transferat din administrarea personală a regelui în administrarea statului belgian. În 1960, Congo a devenit stat independent, trecând la o formă de guvernare republicană²⁴.

Ultima oprire în periplul african va avea loc în sudul continentului negru, teritoriu vast de unde provine perechea de securi de luptă de tipul

Marutse-Mambunda. La sud de Congo, pe teritoriul actual al statului Zambia, a ființat pe cuprinsul sec. al XIX-lea Imperiul Marutse-Mambunda, a cărui existență a fost menționată de exploratorul ceh Emil Holub în scrierile sale²⁵. Interesant este faptul că tipul acesta de secure africană se regăsește și în cultura altor populații sud-africane, aria geografică acoperită de acest tip de armă albă întinzându-se din Zambia, în Africa central-sudică, până în Eswatini (fost Swaziland), în sud-estul continentului²⁶. Teritoriul Zambiei a fost explorat de către europeni încă din sec. al XVIII-lea, însă cea mai importantă figură europeană care a vizitat zona a fost britanicul David Livingstone, misionar creștin și explorator, care la mijlocul sec. al XIX-lea a cercetat zona râului Zambezi și lacul Victoria²⁷. La sfârșitul sec. al XIX-lea, Zambia a devenit protectorat britanic sub denumirea de Rhodesia de Nord. În anul 1953 a fost încorporată Federației Rhodesia și Nyasaland, teritoriu colonial aflat sub administrare britanică. În decembrie 1963, în urma dizolvării Federației, Rhodesia de Nord a devenit autonomă, iar în 1964 și-a proclamat independența de stat, luând numele de Zambia²⁸.

Armele africane în literatura de specialitate internațională. Studiu de caz: Kaskara sudaneză

Încă de la început trebuie precizat faptul că redactarea unui studiu amplu referitor la armele de factură africană păstrate într-o colecție muzeală din țara noastră, fie ea și redusă numeric, reprezintă o adevărată provocare pentru autor, în condițiile în care bibliografia internațională de specialitate este relativ rară și greu accesibilă. Dacă pentru jumătatea nordică a Africii, locuită preponderent de populații musulmane, sursele bibliografice sunt mai bogate în contextul interesului crescut pentru armamentul islamic în general, pentru Africa Neagră situația este mult mai delicată. Afirmăm acest lucru având în vedere faptul că volumul publicat de Werner Fischer și Manfred A. Zirngibl²⁹, în anul 1978, este privit și astăzi drept cartea de referință în domeniul armamentului african de factură tribală și etnografică, chiar dacă informațiile redată în carte sunt uneori insuficiente și chiar depășite din punct de

²⁰ A. Bârsan, *op. cit.*, 137.

²¹ Grupul Mongo populează bazinul fluviului Congo, fiind format din numeroase populații mai mici, printre care se numără și tribul Konda. Inițial erau vânători, pescari și culegători, iar în sec. al XIX-lea s-au orientat spre comerțul cu fildeș și alte materii răvnite de către europeni. Grupul Mongo a avut mult de suferit în perioada regimului colonial belgian, atunci când teritoriul congolez s-a aflat în administrarea personală a regelui Leopold al II-lea (*Encyclopedia of the Peoples...*, 462–463).

²² Despre grupul Zande (sing.) sau Azande (pl.) se știe foarte puține lucruri înainte de mijlocul sec. al XIX-lea. Se presupune că s-au așezat în teritoriile pe care astăzi le locuiesc undeva în sec. al XVII-lea. La mijlocul sec. al XIX-lea triburile Azande se ocupau cu comerțul de sclavi și fildeș, având legături strânse cu arabii și egiptenii (*Encyclopedia of the Peoples...*, 76).

²³ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 31.

²⁴ *Encyclopedia of the Peoples...*, 163–164; A. Bârsan, *op. cit.*, 134.

²⁵ Emil Holub, *Eine Kulturskizze des Marutse-Mambunda-Reiches in Süd-Zentral-Afrika*, Wien (1879).

²⁶ <https://www.ima-usa.com/products/original-african-1870-shoka-war-axe?variant=38445568261> (accesat în iulie 2020).

²⁷ *Encyclopedia of the Peoples...*, 752.

²⁸ A. Bârsan, *op. cit.*, 153.

²⁹ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*

vedere științific. În acest context bibliografic este foarte dificil de identificat, datat și interpretat fondurile muzeale existente, mai ales că informațiile păstrate în documentele de arhivă și în registrele de evidență sunt puține și chiar contradictorii³⁰.

Revenind la colecția de arme africane din patrimoniul MNaB, dintre cele zece piese identificate și atribuite cu certitudine lumii africane, cea mai întâlnită armă în bibliografia internațională este spada sudaneză de tipul *Kaskara*. George Cameron Stone, în vastul său lexicon dedicat armamentului internațional, spune despre *Kaskara* că era utilizată în zona sahariană, dar mai ales în Sudan. Cercetătorul american menționează că spadele cu lame de calitate superioară, de factură europeană și orientală, erau foarte scumpe și că existau unele exemplare decorate cu aur pe mânere și ferecături³¹. Și Đurđica Petrović face o scurtă prezentare a spadei sudaneze, fără să menționeze însă denumirea de *Kaskara*. Spune că este o spadă de tip derviș³², a cărei formă provine probabil de la armele cavalerilor cruciați din perioada Evului mediu. Era purtată peste umăr sau atârnată de șaua cămilei. Acest tip de spadă a fost utilizat cel mai mult în perioada mahdistă, din acea epocă provenind cele mai multe exemplare. Petrović menționează și comerțul cu lame europene, comerț favorizat de otomani, mai cu seamă prin portul Cairo din Egipt. Se estimează că anual, prin acest port, au intrat în Africa peste 3000 de lame europene. Se pare că în zona Sudanului se practica și falsificarea lamelor europene, prin aplicarea unor ștanțe false similare cu cele ale armurierilor germani din Solingen. Petrović este de părere că inscripțiile arabe de pe lame erau mai degrabă motive decorative, decât inscripții propriu-zise³³. Cei doi autori germani amintiți în rândurile de mai sus, Werner Fischer și Manfred A. Zirngibl, includ acest tip de armă în lucrarea lor dedicată armamentului african,

³⁰ Vezi mai jos, în subcapitolul *Particularitățile și proveniența armelor africane din colecția Muzeului Național al Banatului*.

³¹ George Stone, *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in All Countries at All Times*, New York (1961), 339.

³² Termenul *derviș* este de origine persană și se referă la un ordin ascetic de orientare sufistă apărut în lumea islamică, specific pentru sărăcia extremă și austeritatea sa (Ikrame Selkani, *The Whirling Dervishes: An Old Heritage Recognized at Last*, *ASSMS*, 1(4), September 2018, 70–72); în Persia sec. al XIX-lea, în timpul dinastiei Qajar, dervișii au purtat asupra lor arme simbolice și de autoapărare. În contextul puternicei influențe persane în Sudan, în anii regimului mahdist numeroase copii ale armelor persane au fost realizate și folosite în nord-estul Africii (Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 266–274).

³³ Đurđica Petrović, *op. cit.*, 20–21.

atribuind-o populației est-africane Beni-Amer, din zona Sudanului și Etiopiei³⁴. În același volum se face referire la posibila origine cruciată a spadei, datorită gărzii în formă de cruce și asemănării cu vechile spade europene din perioada Evului mediu, însă nu este menționată denumirea de *Kaskara*, încetățenită în bibliografia de specialitate actuală³⁵. Anthony C. Tirri, în vasta sa operă dedicată armamentului islamic, utilizează termenul de *Kaskara*, datează corect arma și mai ales identifică, printre primii, puternica influență persană în producția armelor sudaneze din a doua jumătate a sec. al XIX-lea³⁶.

Cel mai amplu studiu dedicat influenței persane în Sudan, în care se analizează aproape exhaustiv și problematica spadei *Kaskara*, este articolul publicat de Stephane Pradines și Manouchehr Moshtagh Khorasani în cursul anului 2018³⁷, studiu pe baza căruia am reușit să identificăm și să datăm piesa existentă în colecția MNaB. Conform celor doi experți în armele de factură persană/iraniană, *Kaskara* este o armă caracteristică Sudanului, Darfurului, Ciadului și Nubiei, însă termenul *Kaskara*, încetățenit astăzi în bibliografia internațională, este total necunoscut în Sudan, unde arma este numită pur și simplu *saif* (sabie). *Kaskara* este o armă albă cu lamă dreaptă și lungă, având răiș pe ambele muchii și un vârf ascuțit. Garda sa prezintă brațe drepte, cu aspect cruciform, de unde și aluzia originii cruciate. Teaca are de cele mai multe ori o formă dreaptă în partea superioară și apoi lățită spre vârf, fiind îmbrăcată în fâșii de piele, cele mai extravagante fiind îmbrăcate în piele de reptilă, respectiv crocodil. Mănerul din lemn este îmbrăcat în piele, la fel ca teaca, iar în partea superioară prezintă un cap evazat de forma unui disc. Acest tip de spadă are o lungime de cca 1 metru. Forma gărzii diferă în funcție de locul de fabricație: gărzile făurite în zona Omdurman sunt de regulă din alamă și au o structură subțire; la Dongola, spre nord, erau specifice gărzile din fier, plate și grele; iar la Darfur, în perioada sultanului Ali Dinar (1898–1899), gărzile erau făurite din fier, având dimensiuni foarte mari. Revenind la teaca spadei *Kaskara*, aceasta era fixată de o curea din piele și purtată peste umăr, pe spate, dar de cele mai multe ori era ținută sub braț, cu mănerul înainte. În tradiția sufistă islamică, *Kaskara* era un simbol al puterii

³⁴ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 48.

³⁵ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 258.

³⁶ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 73–75.

³⁷ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 254–279.

spirituale și al legitimității, al măreției și puterii. A fost utilizată în procesiuni religioase și la dansurile rituale. Datorită formei gărzii, s-a speculat mult pe ideea originii cruciate a *Kaskarei*, însă adevărul istoric este că arma nu are nicio legătură cu lumea creștină, fiind mai degrabă de proveniență mamelucă³⁸.

Dacă analizăm proveniența lamelor utilizate în făurirea spadei *Kaskara*, vom constata că există patru tipuri importante, defalcate astfel: 1. Lame de producție locală, de calitate inferioară, destinate războinicilor simpli sau producției de arme ceremoniale, erau realizate din oțelul vechilor șine de cale ferată sudaneze (1874–1887); 2. Lame de factură etiopiană, utilizate și după anii 1885–1887. În anul 1887, forțele sudaneze au înfrânt armata etiopiană, capturând numeroase arme pe care le-au modificat după modelul *Kaskarei* sudaneze; 3. Lame europene, inițial venețiene și mai târziu germane și spaniole. Comerțul cu arme europene s-a desfășurat pe Mediterana, prin porturile Tripoli și Alexandria, de unde caravanele traversau deșertul și comercializau oțelul european armurierilor sudanezi. În spațiul sudanez au fost comercializate numeroase lame de fabricație europeană, din categoria celor germane de tipul Solingen sau spaniole de Toledo; 4. Lamele persane de sec. XIX, foarte rare în Sudan, provenite pe filiera relațiilor comerciale sau pe cale diplomatică. Erau piese de o calitate deosebită, dar la ora actuală se cunosc foarte puține arme de acest tip păstrate în colecții muzeale³⁹.

O particularitate importantă a spadelor *Kaskara* rezidă în bogăția inscripțiilor caligrafice de pe suprafața lamelor, care erau fie inscripții reale, fie pseudo-inscripții. Inscripțiile prezente pe lamele spadelor *Kaskara* se încadrează în tipul “thuluth”, o versiune caligrafică creată de oficialul persan Muqlah Shirazi. De cele mai multe ori, în cadrul acestor inscripții erau redacte texte din Coran, informații despre armurier sau locul și anul fabricației. Acest tip de inscripție era prezent și pe alte arme sudaneze (securi, pumnale etc). Decorul armelor sudaneze era puternic influențat de stilul persan, caracteristic dinastiei Qajar din sec. al XIX-lea. Cei mai iscusiți meșteri sudanezi în realizarea acestui tip de decor erau cei din Omdurman. Ca tehnica era utilizată la scară largă gravarea acidă, prin încălzirea metalului și aplicarea unei rășini, procesul metalo-chimic ducând la o reliefare a metalului în zona de aplicare a rășinii. Foarte rar lamele erau

gravate prin procedeul clasic, cu dălțița, iar acest tip de decor a fost utilizat mai ales la lamele de import, în Darfur și arealul Dongola⁴⁰.

Există însă foarte multe spade *Kaskara* cu lame bogat inscripționate cu texte “thuluth”, dar cu tăișul neascuțit, ceea ce a dus la multe dezbateri privind utilizarea acestor piese pe câmpul de luptă. Marea problemă a acestor piese este legată însă de vechimea lor, punându-se legitim întrebarea dacă sunt sau nu contemporane cu războaiele mahdiste de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Un lucru este însă cert, armele respective nu au fost utilizate în lupte, ele putând fi cel mult folosite pe post de obiecte contondente, dar în nici un caz pe post de arme de tăiere/împungere. Totuși, autorii consideră că puternica influență religioasă islamică sufistă în Sudan a făcut ca aceste piese să joace un rol important în procesiunile și ritualurile religioase ale perioadei respective, iar în lupte aceste piese erau utilizate pe post de talismane ori stindarde. *Kaskara* de sec. XX e diferită față de cea de sec. XIX, având teaca și lama mult mai subțiri. De asemenea și metalul este diferit, mai slab calitativ, iar decorul mânerului în sec. XX este mult mai bogat. Spadele *Kaskara* cu inscripții “thuluth” sunt cu certitudine vechi, însă e greu de apreciat dacă provin din perioada războaielor mahdiste. La ora actuală numărul spadelor de tipul *Kaskara* aflat pe piața internațională de antichități este unul foarte mare⁴¹.

Dacă spada *Kaskara* se bucură de o analiză detaliată în bibliografia internațională, pentru celelalte piese africane prezente în colecția MNAB lucrurile stau total diferit, în condițiile în care informațiile publicate în literatura de specialitate ne-au ajutat doar la o identificare generală a pieselor, datarea acestora fiind aproximativă.

Sabia etiopiană de tipul *Shotel* este menționată în glosarul lui G. C. Stone, ca fiind o armă etiopiană (la momentul respectiv teritoriul se numea Abisinia), cu o lamă puternic încovoiată și având tăiș pe ambele muchii ale lamei. În preajma punctului de înmănușare, lama sabiei este dreaptă, apoi se curbează puternic, în formă de semicerc. Mânerul este din lemn și nu este prevăzută cu gardă, în timp ce teaca este din piele, fiind perfect adaptată pentru forma lamei. Stone spune că etiopienii nu cunoșteau arta scrimei, a duelului cu săbiile, ei folosind sabia încovoiată pentru a-și lovi adversarul prin evitarea scutului, lovitura fiind plasată peste acesta, iar în acest context se explică lipsa gărzii de pe sabie⁴². A. Tirri menționează și el

³⁸ *Ibidem*, 258–259.

³⁹ *Ibidem*, 259–260.

⁴⁰ *Ibidem*, 260–262.

⁴¹ *Ibidem*, 262.

⁴² George Stone, *op. cit.*, 562–563.

Shotel-ul în capitolul dedicat armelor egiptene și sudaneze. Despre acest tip de armă, Tirri spune că este etiopiană, curbă și cu tăiș pe ambele muchii ale lamei. Există de fapt trei tipuri de săbii *Shotel*, în funcție de forma lamelor: puternic încovoiate (folosite mai ales pentru lovituri date peste scutul adversarului, armele fiind în general de producție locală), ușor curbate și drepte (în cazul celor drepte, multe dintre lame proveneau din spațiul european). Lamele de import erau foarte variate, atât din punct de vedere al originii, cât mai ales al calității. Săbiile cu lame drepte sau ușor curbate mai erau cunoscute și sub numele de *saif*, respectiv *gurade*. Mânerele acestor săbii erau de cele mai multe ori realizate din corn de rinocer și lemn, mai rar din alamă, argint sau fildeș⁴³.

Sabia vest-africană *Mandingo* (sau *Malinke*) este menționată în lucrarea cercetătorilor germani Werner Fischer și Manfred A. Zirngibl, fiind inclusă în categoria armelor albe utilizate în arealul geografic cunoscut sub numele de Sahel, adică zona de tranziție de la deșertul Sahara la savana africană, culoar longitudinal care traversează continentul negru de la Oceanul Atlantic la Marea Roșie⁴⁴. Despre arma *Mandingo* vorbește și A. Tirri, atribuind-o regiunii Manding din vestul Sudanului (vorbind despre fosta colonie franceză Sudan din vestul Africii, a nu se confunda cu actual stat Sudan). Despre sabia *Mandingo* Tirri spune că este o sabie scurtă, realizată dintr-un oțel de import, cu o lamă foarte ușor curbată și fără gardă sau alte elemente pentru protejarea mâinii. Sabia este prevăzută cu o teacă îmbrăcată în piele, frumos ornamentată⁴⁵. În acest context se cuvine o remarcă a noastră personală, vizavi de influența islamică în făurirea armelor vest-africane, mai cu seamă în cazul sabiei *Mandingo*. Legăturile comerciale și religioase dintre mediul musulman african cu Peninsula Arabică se observă și la nivelul armamentului, iar asemănarea izbitoare dintre *Mandingo*-ul malian și *Kattara* arabă⁴⁶ stă mărturie în acest sens. Dacă tecile celor două arme sunt total diferite, săbiile propriu-zise seamănă izbitor de mult, mai ales în zona mânerului, parte care este aproape identică la cele două tipuri de arme. *Kattara* a fost utilizată în Oman, în cursul sec. al XIX-lea, fiind contemporană cu sabia vest-africană. Teoria emisă se bazează doar pe analiza comparativă între cele două tipuri de arme.

Pumnalele gaboneze de tipul *Fang* sunt prezente în lucrarea autorilor germani Werner Fischer

și Manfred A. Zirngibl, fiind atribuite triburilor omonime, care populează arealul geografic plasat între Gabon, Guineea Ecuatorială și Camerun, pe coasta de vest a Africii Centrale. Conform volumului citat, pumnalele respective se disting prin frumusețea și designul rafinat, care însă nu prevalează în fața funcționalității. Lamele acestor arme sunt realizate de obicei dintr-un oțel de foarte bună calitate, fiind înfrumusețate, în partea lor superioară, cu motive decorative geometrice și vegetale gravate în oțelul lamei. Tecile acestor pumnale sunt îmbrăcate în piele de reptilă⁴⁷.

Aceiași autori germani cataloghează și numeroase pumnale provenite din zona Congo, multe dintre acestea fiind atribuite populației Konda. Pumnalele de tipul *Konda* se aseamănă mult cu restul pumnalelor central-africane, însă prezintă și câteva particularități: mânere compozite de o complexitate ridicată, utilizarea rozetelor circulare din alamă și a sârmei din același material etc⁴⁸.

Pumnalul sudanez de tipul *Khanjar* este descris și analizat în studiul autorilor Stephane Pradines și Manouchehr Moshtagh Khorasani, arma fiind contemporană cu spada *Kaskara* mai sus menționată. Pumnalul intră în categoria armelor sudaneze de influență persană, fiind utilizat în perioada mahdistă de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Avem de-a face, de fapt, cu o copie a pumnalului iranian, adaptată spațiului african. Acest tip de pumnal era purtat de regulă în seturi de câte trei piese, una centrală cu lamă dreaptă și două laterale cu lame încovoiate, fixate într-o teacă comună, de fapt un ansamblu realizat prin atașarea a trei teci separate, unite în partea superioară. Teaca era purtată la centură și era îmbrăcată în totalitate în piele de crocodil, simbol al puterii. Mânerele erau realizate din fildeș de morsa sau elefant. Decorul lamelor era similar cu cel prezentat în rândurile de mai sus, la spada *Kaskara*⁴⁹. *Khanjar*-ul sudanez este menționat ilustrativ și în lucrarea lui A. Tirri, la categoria armelor sudaneze copiate după piese de armament persan⁵⁰.

Despre perechea de securi sud-africane din colecția MNaB avem informații păstrate de la donatorul pieselor, exploratorul ceh Emil Holub. În primul registru de inventar al muzeului, cele două piese sunt atribuite populației Marutse-Mambunda, care locuia în zona actualului stat african Zambia. După înscrisurile lui Holub, cel

⁴³ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 81–82.

⁴⁴ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 22–23.

⁴⁵ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 73–74.

⁴⁶ *Ibidem*, 101.

⁴⁷ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 190.

⁴⁸ *Ibidem*, 174–175.

⁴⁹ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 264–265.

⁵⁰ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 75.

care le-a preluat personal în perioada expedițiilor africane, securile erau denumite de către băștinași *Slepe*⁵¹. G. C. Stone utilizează pentru securile sud-africane termenul de *Silepe*, atribuindu-le populației Basotho/Basuto⁵², de pe teritoriul actualului stat sud-african Lesotho. Trebuie spus faptul că există totuși diferențe vizibile între securile catalogate de Stone și cele din colecția MNAB. Securile populației Basotho prezintă lame late, însă puțin adâncite, fixate de mâner printr-un braț drept și plat. Mânerele acestor securi erau realizate din lemn de culoare neagră, ranforsat cu înfășurări din sârmă de alamă. Similare cu securile populației Basotho sunt și cele de tipul *Shoka*, atribuite de G. C. Stone triburilor care populau împrejurimile lacului Tanganyica. Aceste din urmă arme sunt descrise ca fiind securi de luptă, în condițiile în care lamele de formă triunghiulară erau alungite și mult mai subțiri decât cele utilizate la activitățile cotidiene. Mânerele erau relativ scurte și realizate din lemn de *bauhinia*⁵³. Ambele tipuri menționate de Stone sunt din punct de vedere constructiv diferite de securile populației Marutse-Mambunda⁵⁴. În cadrul webogramei consultate, două piese de tipul *Marutse-Mambunda*, catalogate eronat în cadrul tipului *Shoka*, au fost identificate și în extremitatea sud-estică a continentului african, pe teritoriul actualului stat Eswatini, fost Swaziland⁵⁵.

Ultima piesă identificată în cadrul colecției MNAB, tolba de săgeți central-africană, a fost atribuită tribului Zande/Azande exclusiv pe baza webogramei consultate⁵⁶, întrucât în bibliografia parcursă piesa respectivă este identificată destul de vag, fiind specifică Africii Centrale la modul general vorbind, fără o atribuire exactă. În conformitate cu glosarul lui Stone, atât tolba propriu-zisă⁵⁷, cât și săgețile⁵⁸ păstrate în interior sunt specifice triburilor Africii Centrale.

Particularitățile și proveniența armelor africane din colecția Muzeului Național al Banatului

Colecția de arme a Muzeului Național al Banatului din Timișoara cuprinde la ora actuală doar zece piese atribuite cu certitudine spațiului african, toate cele zece obiecte intrând în categoria armelor albe. Chiar dacă este redusă din punct de vedere numeric, colecția timișoreană cuprinde cinci tipuri diferite de arme albe: spade, săbii, pumnale, securi și tolbe pentru săgeți, acoperind un spațiu geografic uriaș, din Sudan și Etiopia la est, la Mali și Gabon în vest și din zona centrală a continentului până în partea sa sud-estică (Pl. I). În colecția timișoreană sunt prezente atât arme de influență islamică, în arealul geografic care separă nordul continentului de Africa sub-sahariană, cât și piese tipice Africii Negre, atribuite triburilor indigene, care-și duceau traiul în partea centrală și sudică a Africii, înainte și în timpul colonialismului european. Influența islamică, mai ales cea persană, se întâlnește cu preponderență în Sudan, în nord-estul continentului, unde la sfârșitul sec. al XIX-lea erau folosite numeroase tipuri de arme albe (spade, pumnale, securi, lănci etc)⁵⁹ realizate după modelul iranian. Această influență islamică, însă mai puțin pregnantă, se întâlnește și în vestul continentului negru, în zona actualului stat Mali, unde întâlnim sabia de tipul *Mandingo*, care seamănă izbitor de mult cu sabia arabă de tipul *Kattara* din Oman, în Peninsula Arabică⁶⁰.

O particularitate deosebită a pieselor africane, indiferent de arealul geografic din care provin, este legată de materialele folosite la realizarea armelor, mai bine zis la îmbrăcarea elementelor lemnoase ale acestora. În acest sens menționăm folosirea pieilor diverselor reptile la îmbrăcarea tecilor, dar și a mânerelor, procedeu cvasi-necunoscut europeanilor (utilizarea pieilor de crocodil) sau mai puțin utilizat pe bătrânul continent (folosirea pieilor de șerpi ori ale altor reptile). O altă particularitate este utilizarea pe scară largă a fâșiilor subțiri de piele, împletite și/sau simple, dispuse cu scop pur decorativ, fâșii care abundă mai ales pe tecile săbiilor sau pe tolbele pentru săgeți. În ceea ce privește partea metalică a armelor, lamele din oțel sunt în general de producție locală, fiind dovezi concludente ale progresului și măiestriei africanilor în îndelungatul proces de cunoaștere a prelucrării metalelor⁶¹. În

⁵¹ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 1079, înregistrate în data de 31 octombrie 1894.

⁵² George Stone, *op. cit.*, 564.

⁵³ *Ibidem*, 562.

⁵⁴ Vezi Catalogul pieselor, IV. Securi, nr. catalog 8 și 9.

⁵⁵ <https://www.ima-usa.com/products/original-african-1870-shoka-war-axe?variant=38445568261> (accesat în iulie 2020).

⁵⁶ <https://www.cowanuctions.com/lot/african-hide-quiver-with-arrows-from-the-james-b-scoville-collection-3966058> (accesat în iulie 2020).

⁵⁷ George Stone, *op. cit.*, 521.

⁵⁸ *Ibidem*, 74.

⁵⁹ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 268–275; Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 75.

⁶⁰ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 74, 101.

⁶¹ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 259; Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 81–82.

teritoriile cu populație preponderent musulmană, decorul prezent pe lamele armelor este specific lumii islamice, evidențiindu-se prin abundența de arabescuri, de inscripții preluate din Coran, gravate cu acid sau cu dălțița, care ornamează cea mai mare parte a suprafeței lamelor⁶². În Africa Neagră oțelul era mai puțin decorat, cele mai multe ornamente (gravură, traforare și damaschinare) fiind identificate la pumnalele populației Fang din Gabon⁶³. Alături de oțelul autohton, la unele piese, mai cu seamă în Sudan și Etiopia, au fost utilizate și lame importate din Europa, făurite de armurării celebre în epocă cum ar fi Solingen în Germania sau Toledo în Spania⁶⁴.

Dacă analizăm strict elementele componente ale armelor africane, observăm că cele două săbii din colecție, *Shotel*-ul etiopian⁶⁵ și *Mandingo*-ul vest-african⁶⁶, nu sunt prevăzute cu gărzi propriuzise. În timp ce sabia *Mandingo* nu prezintă nici un element constructiv care să protejeze mâna celui care o utilizează (Pl. III.2), *Shotel*-ul din Etiopia nu are gardă metalică, însă simulează cumva prezența acesteia prin forma mânerului din lemn, care în partea dinspre lamă este evazat spre muchiile acesteia (Pl. III.1). Acest element evazat al mânerului îndeplinește astfel funcția de protecție a mâinii, funcție atribuită în general gărzii metalice propriuzise, care aici însă lipsește.

Tot din categoria elementelor constructive fac parte și mânerurile armelor africane, care prezintă o serie de caracteristici: în cazul pumnalelor, acestea sunt construite de regulă din mai multe elemente componente, iar în cazul spadelor, sunt îmbrăcate în piei de reptile, chiar în labe mumificate ale unor pui de crocodil. Referitor la pumnale, aceste mâneruri compozite, dacă le putem numi astfel, care apar mai ales la armele triburilor Konda din centrul Africii, dar și la tribul gabonez Fang, au un aspect estetic total diferit de cel al mânerurilor europene. Realizate din mai multe piese componente, mânerurile pumnalelor africane sunt mult alungite, partea de prindere în mână fiind în zona superioară, care corespunde doar unei jumătăți sau unei treimi din lungimea totală a mânerului. Cealaltă parte a mânerului, cea inferioară, cuprinde elemente decorative (de formă cilindrică sau ovală, placate cu tablă și sârmă de alamă, cu rozete circulare din

alamă etc.), elemente care sunt fixate pe tija din oțel a mânerului, fiind dispuse între lamă și terminația acestuia. Cele mai numeroase asemenea componente există la pumnalul de tipul *Konda*⁶⁷, din Congo, mânerul acestuia cuprinde chiar patru piese distincte înșiruite pe tija mânerului, doar ultimul element având rol funcțional de prindere în mână (Pl. IV.3). O situație similară întâlnim și în cazul pumnalelor de tipul *Fang*⁶⁸ din Gabon. Chiar dacă prezintă mai puține elemente constructive, mânerurile armelor sunt puternic alungite, iar prinderea se face doar de elementul lemnos de la terminația mânerului. La pumnalele *Fang* există însă un element de forma unei gărzi stilizate, care face corp comun cu restul mânerului. Aflată între lamă și terminația lemnoasă, „gardă” este una neobișnuită și cu rol mai degrabă estetic decât funcțional. Brațele „gărzii” sunt minuscule, din lemn, fixate pe elemente metalice scurte și relativ fragile. Între această gardă stilizată și lamă se prezintă tija din oțel a mânerului, lungă de câțiva centimetri, care la acest tip de pumnal este lățită, profilată la muchii și placată cu lemn (Pl. IV.1–2). Trecând la mânerurile spadelor africane, cel mai reprezentativ exemplu pentru îmbrăcarea lemnului în piele de reptilă este cel al spadei sudaneze *Kaskara*⁶⁹. Mânerul acesteia este realizat din lemn, fiind de formă cilindrică și este îmbrăcat cu pielea mumificată a unei labe de pui de crocodil, laba propriu-zisă fiind poziționată la terminația mânerului, pe capul ușor evazat al acestuia (Pl. II.2).

Un alt element constructiv care trebuie analizat în detaliu este teaca. Armele africane din colecția MNAB prezintă teci deosebit de interesante, atât prin materialele utilizate, cât mai ales prin designul extravagant, specific lumii africane. Dacă despre folosirea diverselor tipuri de piei de reptile în îmbrăcarea elementelor lemnoase am mai vorbit și în rândurile de mai sus, în continuare ne vom axa pe designul tecilor africane din colecția muzeului. Dintre săbii, de departe cel mai extravagant design îl prezintă teaca sabiei vest-africane de tipul *Mandingo*⁷⁰. Subțire în partea superioară și ranforsată cu o serie de inele dispuse perpendicular pe lungimea ei, teaca *Mandingo*-ului malian continuă spre partea inferioară cu o zonă puternic lățită și ușor încovoială spre vârf. Forma acesteia, la prima vedere, pare să fi fost concepută mai degrabă pentru un *kılıç* otoman, cu *jalman* puternic profilat⁷¹,

⁶² Đurđica Petrović, *op. cit.*, 20; Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 260–262.

⁶³ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 190.

⁶⁴ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 259–260; Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 81.

⁶⁵ Vezi Catalogul pieselor, II. Săbii, nr. catalog 2.

⁶⁶ Vezi Catalogul pieselor, II. Săbii, nr. catalog 3.

⁶⁷ Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 6.

⁶⁸ Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 4 și 5.

⁶⁹ Vezi Catalogul pieselor, I. Spade, nr. catalog 1.

⁷⁰ Vezi Catalogul pieselor, II. Săbii, nr. catalog 3.

⁷¹ *Jalman* – partea dinspre vârful lamei la săbiile otomane

decât pentru o sabie atât de simplă precum este *Mandingo*-ul vest-african. De fapt, contrastul dintre forma sabiei propriu-zise și designul tecii este unul uriaș, pe cât de simplă este lama, pe atât de extravagantă este teaca. Dar forma nu este singurul element atractiv al tecii, aceasta beneficiind și de un decor bogat în ornamente din piele. Îmbrăcată în totalitate în piele de culoare închisă, teaca prezintă ciucuri masivi realizați din fâșii de piele, dispuși în partea superioară la inelele de ranforsare (în prezent, teaca din colecția muzeului păstrează un singur ciucure, dispus spre mijlocul acesteia). Tot în zona respectivă, între inelele de ranforsare, este amplasată cureaua din piele împletită, de fapt cureaua port-sabie, cu ajutorul căreia arma era ținută pe umăr. Cureaua este decorată la rândul ei cu câte două rozete mari de piele, dispuse la muchia netăioasă, pe ambele fețe ale lamei (Pl. III.2). Forme interesante prezintă și tecile pumnalelor africane. Se evidențiază la acest capitol pumnalul de tipul *Fang*⁷², din Gabon, a cărui teacă are un design mai puțin familiar armelor albe: partea superioară este dreaptă, respectând forma lamei, dar în partea inferioară teaca se îngustează, pentru ca apoi spre vârf să se lătească din nou. Această formă concavă, prezentă pe ambele muchii, are o explicație și o utilitate practică: partea concavă a tecii era zona de care arma era ținută în mână și purtată în timpul deplasărilor prin junglă. Teci interesante, însă mai puțin spectaculoase, întâlnim și în cazul pumnalului de tipul *Konda* sau la *Khanjar*-ul sudanez. La pumnalul congolez de tipul *Konda*⁷³ ies în evidență mai ales materialele folosite în ornamentație (sârma de alamă împletită, ranforsările din piele etc), în timp ce *Khanjar*-ul sudanez⁷⁴ se prezintă de cele mai multe ori în seturi de câte trei pumnale (unul drept și două încovoiate), dispuse toate trei într-o teacă comună, realizată prin alăturarea și fixarea celor trei teci într-un singur ansamblu, acesta fiind îmbrăcat în piele de crocodil⁷⁵.

Datorită designului extravagant și a formelor neobișnuite, armele tribale sau etnografice africane au ridicat adeseori multe semne de întrebare vizavi de rolul și funcția jucată în cadrul societăților

indigene din care proveneau. S-a marșat destul de mult pe rolul ceremonial sau ritualic al acestor arme în cultura tradițională africană⁷⁶, astfel că o separare a acestora în funcție de rolul avut este absolut necesară. În general aceste piese se împart în două mari categorii, arme propriu-zise, utilizate în lupte sau la vânătoare și arme ceremoniale, ritualice care aveau un rol pur simbolistic și religios. În ceea ce privește colecția timișoreană, din cea de-a doua categorie avem doar două piese, respectiv armele sudaneze: spada *Kaskara*⁷⁷ și pumnalul *Khanjar*⁷⁸. Susținem acest lucru întrucât ambele piese prezintă următoarele caracteristici: lame făurite dintr-un oțel de mai slabă calitate, cu vârf și muchii neascuțite; numeroase inscripții "thuluth" prezente pe cele două lame; teci realizate din carton ranforsat cu material textil, îmbrăcate apoi în piele de crocodil; atât lamele, cât și tecile sunt subțiri și fragile etc. Toate aceste date coroborate cu informațiile oferite de Stephane Pradines și Manouchehr Moshtagh Khorasani în studiul referitor la influența persană în Sudan⁷⁹, sugerează faptul că piesele în cauză sunt într-adevăr vechi, dar pur ceremoniale și ritualice. Nu excludem nici ipoteza conform căreia piesele ar fi produse post-mahdiste de tip suvenir, destinate turiștilor străini⁸⁰. Restul de opt piese se încadrează în rândul armelor propriu-zise, fiind utilizate în lupte și la vânătoare⁸¹.

În ceea ce privește datarea armelor africane din colecția MNaB, conform bibliografiei și webografiei accesate, putem propune o datare generală cuprinsă între sec. al XIX-lea și primele decenii ale secolului următor. O parte dintre tipurile de arme prezente în cadrul colecției timișorene beneficiază de o analiză amplă în bibliografia internațională, aceste piese fiind încadrate în intervale de timp destul de precise. În această categorie se încadrează cele două arme sudaneze, spada *Kaskara* și pumnalul de tip *Khanjar*, ambele piese fiind legate de perioada războaielor mahdiste și influenței persane în Sudan, adică ultima parte a sec. al XIX-lea. Având însă în vedere că cele două piese nu sunt arme propriu-zise, ci obiecte ceremoniale, poate chiar suveniruri realizate în anii de după

de tipul *kılıç*. Se caracterizează prin forma mult lățită a lamei în zona respectivă, prezentând vârf ascuțit pe ambele muchii (Zoran Markov, Dragutin Petrović, *Cold Arms*, Vršac, 2012, 17).

⁷² Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 4 și 5.

⁷³ Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 6.

⁷⁴ Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 7.

⁷⁵ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 75; Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 264.

⁷⁶ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 262; Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 169–184.

⁷⁷ Vezi Catalogul pieselor, I. Spade, nr. catalog 1.

⁷⁸ Vezi Catalogul pieselor, III. Pumnale, nr. catalog 7.

⁷⁹ Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 262.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 74, 81–82; Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 22, 48, 190; George Stone, *op. cit.*, 74, 521, 562.

înlăturarea islamaștilor sudanezi de la putere, datarea lor se încadrează între sfârșitul sec. al XIX-lea și primele decenii ale sec. XX⁸². O datare destul de exactă putem propune și în cazul securilor sud-africane de tipul *Marutse-Mambunda*. Piese au fost donate muzeului de către exploratorul ceh Emil Holub, în urma expedițiilor acestuia pe tărâm african. Ca atare securile se datează în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, mai precis în ultimele decenii ale acestuia⁸³. Tot o datare strânsă putem propune și pentru tolba pentru săgeți central-africană, care se încadrează între a doua jumătate a sec. al XIX-lea și începutul sec. XX⁸⁴. Restul pieselor din colecție sunt încadrate într-o datare mai generală, astfel că pumnalele gaboneze *Fang* corespund sec. al XIX-lea⁸⁵, în timp ce sabia etiopiană *Shotel*, sabia maliiană *Mandingo* și pumnalul congolez *Konda* se încadrează între sec. al XIX-lea și începutul sec. XX⁸⁶.

În legătură cu proveniența armelor africane din colecția MNAB, informațiile obținute până la această oră sunt mult mai modeste decât ne-am fi dorit în clipa în care am demarat cercetările pentru redactarea prezentului studiu. Acest lucru se întâmplă în condițiile în care doar o parte dintre armele colecției păstrează date referitoare la proveniență, la numele donatorului/respectiv vânzătorului, la povestea care a stat în spatele inventarierii pieselor în patrimoniul muzeului. Cele mai vechi piese ale colecției africane sunt securile *Marutse-Mambunda* intrate în inventarul muzeului în data de 31 octombrie 1894, în urma donației lui Emil Holub⁸⁷.

Exploratorul ceh Emil Holub, menționat în dese rânduri în cuprinsul studiului de față, s-a născut la Holitz, Austro-Ungaria (astăzi Holice, Republica Cehă) în data de 7 octombrie 1847. În anul 1872 a călătorit în Africa de Sud unde a activat ca medic la minele de diamante Kimberley,

obținând astfel fondurile necesare primelor sale expediții africane. În 1880 s-a întors din Africa și a publicat trei lucrări referitoare la călătoriile sale⁸⁸, cea mai interesantă pentru cercetarea noastră fiind cea dedicată populației *Marutse-Mambunda*⁸⁹. Legăturile lui Holub cu Timișoara au debutat în anul 1881, an în care Societatea de Științe Naturale l-a ales membru de onoare, iar Ormós Zsigmond, activ sprijinitor al Societății, a stabilit contacte personale cu acesta. La invitația lui Ormós și a SȘN, Holub a sosit în Timișoara și a ținut o conferință despre tribul Beciuaniilor, în data de 2 aprilie 1882, care s-a bucurat de mare interes în rândul bănațenilor și nu numai⁹⁰. Datorită unei finanțări regale obținute în anul 1883, Holub a călătorit din nou în sudul Africii, expediție în cadrul căreia a cercetat regiunea neexplorată a fluviului Zambezi în anul 1886, revenind în Europa un an mai târziu⁹¹. După revenirea în Europa, Holub a primit o nouă invitație de a susține mai multe conferințe în Timișoara și Banat, invitație pe care o onorează în iarna lui 1887. La Timișoara, Holub a susținut cu această ocazie, în 18 și 19 decembrie 1887, două conferințe referitoare la ultima sa expediție africană. Suma strânsă în urma conferințelor susținute, la care se adăuga donația din bugetul SȘN, în total 500 florini, a fost utilizată la realizarea expoziției africane de la Viena în anul 1892⁹². În semn de recunoștință pentru sprijinul primit, Holub a donat muzeului timișorean o colecție de exponate etnografice și biologice africane, ajunsă în Timișoara în toamna anului 1894⁹³. Colecția, formată din 140 de piese și destinată Societății de Științe Naturale, a fost trimisă pe adresa Societății Muzeale de Istorie și Arheologie, de aici confuzia creată și inventarierea pieselor în patrimoniul Societății de Istorie la 31 octombrie 1894⁹⁴. Abia în anul 1899, la intervenția lui Holub, colecția africană a fost transferată în patrimoniul Societății de Științe Naturale⁹⁵. Important de amintit faptul că în toată această perioadă de colaborare cu SȘN, Holub a trimis în mai multe rânduri cărți de specialitate destinate bibliotecii Societății⁹⁶. În biblioteca MNAB există în prezent două cărți dăruite de

⁸² Stephane Pradines, Manouchehr Moshtagh Khorasani, *op. cit.*, 262, 264.

⁸³ Costin Feneșan, Legăturile exploratorului african Emil Holub cu Muzeul Banatului, *Tibiscus*, III, Arheologie-Istorie, Timișoara (1974), 267–271.

⁸⁴ George Stone, *op. cit.*, 521; <https://www.cowanauctions.com/lot/african-hide-quiver-with-arrows-from-the-james-b-scoville-collection-3966058> (accesat în iulie 2020).

⁸⁵ Werner Fischer, Manfred A. Zirngibl, *op. cit.*, 190; <http://www.oriental-arms.co.il/item.php?id=6475> (accesat în august 2020).

⁸⁶ Anthony C. Tirri, *op. cit.*, 81–82; https://www.liveauctioneers.com/en-gb/item/75544389_a-rare-19th20th-century-west-african-mandingo-sword (accesat în august 2020); <https://www.bonhams.com/auctions/19796/lot/1/?category=list&length=12&page=1> (accesat în august 2020).

⁸⁷ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 1079, înregistrate în data de 31 octombrie 1894.

⁸⁸ *Révai nagy lexikona*, X, Budapest (1914), 214.

⁸⁹ Emil Holub, *Eine Kulturskizze des Marutse-Mambunda-Reiches in Süd-Zentral-Afrika*, Wien (1879).

⁹⁰ Costin Feneșan, *op. cit.*, 267–268.

⁹¹ *Révai nagy lexikona*, X, Budapest (1914), 214.

⁹² Costin Feneșan, *op. cit.*, 268–269.

⁹³ Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică 1872–1918*, vol. I, Timișoara (1997), 55.

⁹⁴ *TRÉT SN*, X (1894), IV, 111.

⁹⁵ Costin Feneșan, *op. cit.*, 270.

⁹⁶ *Ibidem*, 268–269.

E. Holub în anii 1882 și 1892, ambele păstrând înscrisul și semnătura olografă a exploratorului ceh⁹⁷ (Pl. VI). În ceea ce privește impresionanta sa colecție de piese africane, cea mai mare parte a acesteia a fost donată Muzeului Curții Imperiale din Viena. Holub a decedat la Viena în 21 februarie 1902⁹⁸.

Trebuie spus că alături de cele două securi ale populației Marutse-Mambunda, în lotul etnografic al lui Holub au mai existat și alte piese de armament african, piese pe care nu le mai putem identifica în actuala colecție a muzeului. Revenind la securi, acestea figurează astăzi în registrul de inventar IV al muzeului, în patrimoniul Secției de Istorie⁹⁹, la categoria arme, însă la ora actuală nu se cunosc informații despre transferul și revenirea pieselor în colecția de Istorie. Important de precizat că securile au fost identificate pe baza informațiilor prezente în vechiul inventar al muzeului¹⁰⁰, în condițiile în care actualul registru, aflat în uz din anul 1958, nu menționează nimic despre donația Holub sau proveniența celor două arme.

Din păcate pentru acuratețea informațiilor furnizate, registrul de inventar IV nu numai că nu păstrează datele referitoare la proveniență, ci oferă uneori informații complet eronate, care complică și mai mult cercetarea științifică. Concret, vorbim despre cazul sabiei etiopiene *Shotel*, care în actualul registru inventar, la capitolul observații, păstrează înscris nr. de inventar interbelic 105¹⁰¹, informație care însă mai mult complică situația decât o limpezește. La numărul de inventar interbelic figurează de fapt un hanger bosniac cu mâner din os¹⁰², piesă structural diferită de sabia etiopiană existentă. Pentru a fi confuzia și mai mare, ulterior redactării registrului IV, cineva binevoitor a completat în rubrica "Observații" nr. de inventar antebelic 3546, care ar corespunde sabiei africane. Doar că la numărul respectiv, în registrul vechi maghiar este trecută o sabie din timpul Revoluției de la 1848–1849, descoperită în Canalul Bega și înregistrată

în anul 1909¹⁰³. Deci cele două identificări sunt eronate, sabia etiopiană neavând nicio legătură cu hangerul bosniac și cu atât mai puțin cu sabia revoluționarilor maghiari de la 1848–1849. În legătură cu prima dintre identificările eronate, putem spune cu certitudine că nu este o greșală recentă, ci datează din perioada redactării registrului IV, adică sfârșitul anilor '50 ai sec. XX. Drept dovadă stă numărul de inventar înscris atât pe lamă, cât și pe teacă, cu vopsea de culoare albă, cu caractere mărunte, dar citețe, inventariere caracteristică sfârșitului anilor '50. Această înregistrare eronată generează două probleme majore: piesa inițială, respectiv hangerul bosniac, rămâne în continuare neidentificată, în timp ce piesa etiopiană, care i-a luat locul în registru, reprezintă o adevărată enigmă, greu de deslușit în această fază a cercetării.

Situație neclară avem și în cazul spadei sudaneze de tipul *Kaskara*. În registrul de inventar ea apare ca spadă "turcească"¹⁰⁴, fără nicio altă informație referitoare la donator/respectiv vânzător, datare sau dacă provine din vechea colecție a muzeului. Situația se repetă în cazul pumnalului sudanez *Khanjar*¹⁰⁵, nefiind oferite date despre proveniență, vechime sau apartenența la vechea colecție. Mai târziu, la finele anilor '60, în colecția muzeului au fost inventariate alte trei piese de factură africană: tolba cu săgeți central-africană și pumnalele gaboneze. Înregistrate în data de 10 noiembrie 1968, piesele aveau încă de pe atunci descrieri eronate. Tolba a fost atribuită "tribului Hufu (Africa)"¹⁰⁶ (n.n. probabil se referă la populația Hutu¹⁰⁷), în timp ce pumnalele gaboneze nu sunt atribuite vreunui trib african, iar descrierea tecilor este greșită – "în teacă din piele de crocodil"¹⁰⁸, piesele fiind de fapt îmbrăcate în piele de șarpe. Tributar perioadei în care au fost inventariate (anii regimului comunist),

¹⁰³ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 3546, înregistrată în anul 1909.

¹⁰⁴ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 3415, 342.

¹⁰⁵ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 3493, 350.

¹⁰⁶ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 6904, 664.

¹⁰⁷ Populația Hutu se întâlnește astăzi în statele central-africane Burundi și Rwanda, unde reprezintă grupul etnic majoritar, cu peste 90% din totalul locuitorilor. Se pare că populația Hutu a colonizat aceste teritorii în sec. al XI-lea, venind dinspre Vest. Timp de secole a fost asuprită de către minoritarii Tutsi, discrepanța dintre cele două grupuri accentuându-se în perioada colonială. Conflictul civil atinge punctul culminant în anii '90 ai sec. XX în Rwanda (*Encyclopedia of the Peoples...*, 298–299).

¹⁰⁸ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 6905, 664.

⁹⁷ Emil Holub, August von Pelzeln, *Beiträge zur Ornithologie Südafrikas*, Wien (1882) – nr. inv. bibliotecă 5860. C; Emil Holub, *Führer durch die Südafrikanische Ausstellung*, Prag (1892) – nr. inv. bibliotecă 6291. C.

⁹⁸ *Révai nagy lexikona*, X, Budapest (1914), 214.

⁹⁹ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 3785, 379.

¹⁰⁰ Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 1079, înregistrate în data de 31 octombrie 1894.

¹⁰¹ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, nr. inv. 3338, 334.

¹⁰² Inventarul III al MNAB, Secția Arheologico-istorică, Subsecția Militară, nr. vechi inv. 105, 5.

cele două piese au fost încadrate eronat în cuprinsul "Comunei primitive"¹⁰⁹. Informații complete legate de proveniență avem la ultimele două piese intrate în colecție, respectiv sabia *Mandingo*¹¹⁰ și pumnalul *Konda*¹¹¹, înregistrate în data de 11 decembrie 2009. Piesele au fost achiziționate de la Alexandru Fota, la vremea respectivă restaurator în cadrul instituției noastre și un pasionat al armelor vechi. Lui i se datorează restaurarea a numeroase arme de foc din colecția muzeului, piese publicate în cursul anului 2014, cu ocazia editării catalogului subcolecției de pistoale și revolvere¹¹².

În loc de concluzii trebuie subliniat faptul că odată cu publicarea acestui lot de arme africane, toate categoriile de piese care constituie colecția de arme albe a MNaB au fost introduse în circuitul științific, la ora actuală aproape două treimi dintre piesele colecției fiind publicate în literatura de specialitate română și internațională. Totodată, ne exprimăm speranța că studiul dedicat armelor africane din colecția MNaB va contribui la creionarea unei imagini cât mai complete a diversității colecțiilor de armament aflate în patrimoniul muzeelor din România.

Cele 10 piese de factură africană din colecția de arme a MNaB vor fi prezentate în ordinea următoare:

- I. Spade (1 piesă).
- II. Săbii (2 piese).
- III. Pumnale (4 piese).
- IV. Securi (2 piese).
- V. Tolbe pentru săgeți (1 piesă).

În cadrul fiecărui grup de piese, descrierile armelor vor fi redactate în ordine cronologică.

Catalogul pieselor

I. Spade

1. Spadă de tipul *Kaskara*.

Origine: Sudan, nord-estul Africii.

Datare: sfârșitul sec. al XIX-lea / primele decenii ale sec. XX.

Descriere: lama din oțel este dreaptă, cu două tăișuri și vârf (tăișurile și vârful sunt neascuțite). Pe ambele fețe ale lamei există câte 6 cartușe ornamentale, conținând inscripții caligrafice gravate.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ Registrul de inventar IV al MNaB, Colecția Istorie, reg. 12, nr. inv. 30797, 70. Sabia a fost achiziționată în schimbul sumei de 1200 lei.

¹¹¹ Registrul de inventar IV al MNaB, Colecția Istorie, reg. 12, nr. inv. 30796, 70. Pumnalul a fost achiziționat pentru suma de 500 lei.

¹¹² Zoran Marcov, Sergiu Galiș, *Pistoale și revolvere: colecția de arme a Muzeului Banatului din Timișoara*, Timișoara (2014).

Disponerea cartușelor este identică pe ambele fețe ale lamei: două mari longitudinale la extremitățile lamei (unul spre vârf și altul spre talon), alte două dreptunghiulare, de mai mici dimensiuni, care se găsesc spre centrul lamei, în continuarea celor mari și două cartușe centrale de formă rotundă. Garda din alamă este dreaptă cu terminațiile brațelor ușor evazate. În partea sa mediană, pe toată lungimea, garda prezintă o ușoară nervură. Pe ambele fețe ale gârzii există câte un ecuson din alamă, cu terminațiile brațelor drepte. Realizat în aceeași manieră cu garda, ecusonul se continuă cu un braț și spre mâner, obținându-se astfel motivul crucii. Tija metalică a mânerului se fixează în învelișul din lemn, care prezintă în partea superioară o terminație evazată. Întregul mâner este îmbrăcat în piele de crocodil, iar la terminația mânerului este prezentă laba mumificată a puului de crocodil.

Teaca din carton, ranforsată cu material textil, este îmbrăcată în totalitate în pielea unui pui de crocodil. Se observă utilizarea a două fâșii de piele distincte în îmbrăcarea tecii: în partea superioară avem pielea de pe spatele crocodilului, iar în partea inferioară a fost folosită pielea din zona cozii animalului. Vârful tecii este ușor îndoit spre stânga (terminația cozii). În partea superioară există două orificii transversale prin pielea tecii, de aproximativ 3 cm fiecare, pentru fixarea curelei port-sabie.

Lungimea lamei: 65 cm.

Lungimea mânerului: 15 cm.

Lungime totală: 80,5 cm.

Lungimea tecii: 66,5 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 3415; stare de conservare relativ bună (Pl. II.1–2).

II. Săbii

2. Sabie de tipul *Shotel*.

Origine: Etiopia, estul Africii.

Datare: sec. al XIX-lea / începutul sec. XX.

Descriere: lama din oțel este ușor curbată, cu tăiș pe muchia interioară, cu muchie exterioară netăioasă, având vârful ascuțit doar pe muchia tăioasă. Lama este prevăzută cu un șanț lat pe ambele fețe, pe aproape toată lungimea ei. Nu este prevăzută cu gardă. Mânerul din lemn prezintă în partea inferioară, spre lamă, o terminație evazată, care se lungeste spre ambele muchii ale lamei. Terminația superioară este similară, doar că partea evazată este mai pronunțată înspre muchia tăioasă. Per ansamblu, mânerul are o formă concavă, mai îngustă în zona de prindere și mai pronunțată înspre extremități. Tija metalică a mânerului este îndoită și nituită în terminația acestuia.

Teaca din piele prezintă la vârf o terminație

alungită înspre muchia netăioasă și este înfășurată pe aproape întreaga lungime cu o curea din piele, catarama fiind dispusă în apropierea părții superioare a tecii.

Lungimea lamei: 78,5 cm.

Lungimea mânerului: 10,5 cm.

Lungime totală: 89,5 cm.

Lungimea tecii: 84 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 3338; stare de conservare relativ bună (Pl. III.1).

3. Sabie de tipul *Mandingo*.

Origine: Mali, vestul Africii.

Datare: sec. al XIX-lea / începutul sec. XX.

Descriere: lama din oțel este ușor curbată, cu tăiș pe muchia interioară, cu muchie exterioară netăioasă, având vârful ascuțit pe muchia tăioasă. Pe partea interioară a lamei, sub muchia netăioasă, în zona centrală, există două șanțuri gravate, suprapuse. Deasupra șanțurilor, înspre mâner, sunt gravate 6 motive ornamentale de tipul unor minuscule semiluni, dispuse longitudinal, paralel cu șanțurile gravate. Pe ambele fețe ale lamei se observă numeroase urme de lovire din faza prelucrării metalului. Sabia nu este prevăzută cu gardă, în locul acesteia terminația lamei este îmbrăcată în piele și face corp comun cu mânerul. Mânerul metalic este placat cu lemn și îmbrăcat în piele. Pe mijlocul mânerului, perpendicular pe acesta, există o nervură adâncită în materialul lemnos. În partea superioară a mânerului există un cap evazat de formă ovală, cu șanțuri la extremități. Toate elementele sunt îmbrăcate în piele. Tija metalică a mânerului depășește capul evazat cu încă câțiva centimetri. Capătul tijei, cu secțiune patrulateră, nu este îmbrăcat în piele și este decorat cu striții perpendiculare. Capul tijei are o formă piramidală turtită.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele. Prezintă 5 inele de ranforsare, toate îmbrăcate în piele, realizate în aceeași manieră cu capul evazat al mânerului, fiind dispuse între partea superioară și mijlocul tecii. Vârful tecii este puternic lățit și profilat, similar cu tecile săbiilor orientale cu *jalman*. Atinge lățimea maximă de 7,5 cm. Prezintă o curea din piele împletită pentru purtarea pe umăr. În locul de fixare al curelei, pe teacă, pe ambele fețe, există câte un element decorativ de formă circulară, îmbrăcat în piele. Cele patru elemente sunt fixate la muchia netăioasă. În partea opusă a inelului, la muchia tăioasă, există un ciucur masiv realizat din fâșii de piele. La inelul superior, ciucurul lipsește, păstrându-se doar câteva fâșii de piele.

Lungimea lamei: 53 cm.

Lungimea mânerului: 18 cm.

Lungime totală: 71 cm.

Lungimea tecii: 59,5 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 30797; stare de conservare bună (Pl. III.2).

III. Pumnale

4. Pumnal de tipul *Fang*.

Origine: Gabon, vestul Africii.

Datare: sec. al XIX-lea.

Descriere: lama din oțel este dreaptă cu două tăișuri și vârf ascuțit. În partea mediană a lamei există câte o nervură longitudinală pe ambele fețe, pe aproape toată lungimea acesteia. În partea superioară a lamei există un decor realizat prin gravare cu motive geometrice, pe ambele fețe, mai bogat și mai frumos lucrat pe partea exterioară. La extremitatea inferioară a decorului, central pe lamă, există două ornamente punctiforme, traforate prin oțelul lamei și damaschinate cu alamă [?]. În partea superioară lama se termină cu vârfuri ușor îndoite spre muchiile tăioase. Garda face corp comun cu mânerul. Partea metalică a gârzii este alungită și prezintă margini ranforsate pe cele două muchii. Partea lemnoasă plachează metalul și se continuă în zona superioară cu brațe scurte din lemn, dispuse perpendicular pe lamă. Brațul gârzii de pe muchia exterioară este frânt. Între gardă și mânerul propriu-zis, lemnul este sculptat cu două șanțuri paralele. Mânerul din lemn este cilindric, fixat prin nituire de tija metalică.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de șarpe. Forma tecii este atipică, inițial fiind dreaptă, apoi concavă pe ambele muchii, iar terminația este evazată. În partea superioară există un inel masiv din metal pentru fixare la centură. Inelul este înfășurat în material textil. În partea exterioară a tecii, spre marginea superioară, prin două creștături în pielea tecii este fixată o tijă din os.

Lungimea lamei: 36 cm.

Lungimea mânerului: 15,5 cm.

Lungime totală: 49,5 cm.

Lungimea tecii: 42 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 6905/1; stare de conservare relativ bună (Pl. IV.1).

5. Pumnal de tipul *Fang*.

Origine: Gabon, vestul Africii.

Datare: sec. al XIX-lea.

Descriere: lama din oțel este dreaptă cu două tăișuri și vârf ascuțit. În partea mediană a lamei există câte o nervură longitudinală pe ambele fețe, pe aproape toată lungimea acesteia. Nervura reprezintă limita superioară a șanțului de scurgere a sângelui, șanț care se pierde spre tăiș. În partea

superioară a lamei există un decor realizat prin gravare cu motive geometrice, ornamentația fiind identică pe ambele fețe (punctiformă de la șanț spre tăișul exterior și liniară spre tăișul interior). În partea superioară lama se termină cu vârfuri ușor îndoite spre muchiile tăioase. Garda face corp comun cu mânerul. Partea metalică a gârzii este alungită și prezintă margini ranforsate pe cele două muchii. Partea lemnoasă plachează parțial metalul și se continuă în partea superioară cu brațe scurte din lemn, perpendicular pe lamă. Brațul gârzii de pe muchia exterioară este frânt. Între gardă și mânerul propriu-zis, lemnul este sculptat cu două șanțuri paralele. Mânerul din lemn este cilindric, ușor evazat la extremități și fixat prin nituire de tija metalică.

Teaca din lemn este îmbrăcată în piele de șarpe. Forma tecii este atipică, inițial fiind dreaptă, apoi concavă pe ambele muchii, iar terminația este evazată. În partea superioară există o înfășurare rudimentară, cu nod exterior, pentru fixare la centură.

Lungimea lamei: 37 cm.

Lungimea mânerului: 18 cm.

Lungime totală: 53,5 cm.

Lungimea tecii: 42 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 6905/2; stare de conservare relativ bună (Pl. IV.2).

6. Pumnal de tipul *Konda*.

Origine: Congo, centrul Africii.

Datare: sec. al XIX-lea / începutul sec. XX.

Descriere: lama din oțel este dreaptă cu două tăișuri și vârf ascuțit. În partea mediană a lamei există câte o nervură longitudinală pe ambele fețe, pe toată lungimea lamei. Mânerul din lemn prezintă patru elemente constructive distincte: 1. Elementul în care este fixată lama are o formă cilindrică, ușor tronconică, subțindu-se în partea superioară. În partea centrală, acest prim element prezintă o înfășurare cu sârmă de alamă mărginită de două șiruri de rozete din același material. Cele două extremități sunt placate cu tablă simplă de alamă; 2. Urmează apoi un element cilindric, mult mai subțire, înfășurat integral cu sârmă de alamă; 3. Al treilea element al mânerului este de formă ovală, mai turtit în partea inferioară și tronconic în cea superioară. Întregul element este placat cu rozete de alamă; 4. Ultimul element, mânerul propriu-zis, este din lemn și se termină cu un cap puternic evazat, invers tronconic. Acest element este integral îmbrăcat în piele de culoare închisă.

Teaca din lemn prezintă patru garnituri metalice de ranforsare, trei în partea inferioară și una înspre partea superioară. Cea mai mare parte a tecii

este decorată cu sârmă de alamă simplă, înfășurată pe corpul tecii. Vârful tecii este din lemn simplu, însă îi lipsește capul, probabil metalic. În partea superioară teaca este îmbrăcată în piele. Pielea prezintă spre terminație trei caneluri mari perpendiculare pe lungimea tecii și alte nouă caneluri mai mici.

Lungimea lamei: 22 cm.

Lungimea mânerului: 18 cm.

Lungime totală: 40 cm.

Lungimea tecii: 32,5 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 30796; stare de conservare bună (Pl. IV.3).

7. Pumnal de tipul *Khanjar*.

Origine: Sudan, nord-estul Africii.

Datare: sfârșitul sec. al XIX-lea / primele decenii ale sec. XX.

Descriere: lama din oțel este curbă, cu două tăișuri și vârf (tăișurile și vârful sunt neascuțite). Pe ambele fețe ale lamei există câte două cartușe ornamentale, conținând inscripții gravate. Dispunerea cartușelor este identică pe ambele fețe ale lamei: câte două inscripții mari dispuse longitudinal, una de la mijlocul lamei spre talon, cealaltă de la mijloc spre vârf. Tija de oțel din continuarea lamei este frântă, iar mânerul lipsește.

Teaca din carton este ranforsată cu material textil și îmbrăcată în pielea unui pui de crocodil. Pielea este cusută la muchia interioară. În partea superioară, spre terminația tecii, pe o lungime de aproximativ 4 cm, lipsește stratul de piele și textil (cel mai probabil a făcut parte dintr-un ansamblu de trei teci fixate într-un singură teacă comună).

Lungimea lamei: 16 cm.

Lungimea tijei mânerului fragmentar: 3,3 cm.

Lungime totală: 19,3 cm.

Lungimea tecii: 16 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 3493; stare de conservare mediocră (Pl. II.3).

IV. Securi

8. Secure de tipul *Marutse-Mambunda*.

Origine: Zambia, Africa central-sudică.

Datare: a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: secure simplă africană, de luptă, cu lamă din oțel de formă triunghiulară și cu tăiș la muchia exterioară, muchiile interioare fiind netăioase. Pe lamă, înspre brațul de fixare în mâner, longitudinal pe dispunerea lamei există două nervuri proeminente gravate cu motive liniare, pe ambele fețe. Brațul metalic este cilindric și prezintă caneluri în zona de îmbinare cu lama, fiind fixat în capul de lemn al mânerului. Mânerul este din

lemn, de formă cilindrică, ușor îndoit spre înapoi, fiind tronconic în partea superioară. Capul mânerului este bombat și se termină în partea superioară cu un element arcuit în sus și subțiat. Talpa mânerului este ușor evazată.

Lungimea lamei: 14,5 cm.

Deschiderea maximă a lamei: 9,5 cm.

Lungimea mânerului: 40,5 cm.

Lungimea capului mânerului: 8 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 3785/1; stare de conservare bună (Pl. V.2).

9. Secure de tipul *Marutse-Mambunda*.

Origine: Zambia, Africa central-sudică.

Datare: a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: secure simplă africană, de luptă, cu lamă din oțel de formă triunghiulară și cu tăiș la muchia exterioară, muchiile interioare fiind netăioase. Brațul de fixare în mâner, cu secțiune patrulateră, este gravat cu motive geometrice, pe ambele fețe. Brațul metalic este fixat în capul de lemn al mânerului. Mânerul este din lemn, de formă cilindrică, ușor îndoit spre înapoi, fiind tronconic în partea superioară. Capul mânerului este bombat și se termină în partea superioară cu un element arcuit în sus și subțiat. Talpa mânerului este simplă și dreaptă.

Lungimea lamei: 15 cm.

Deschiderea maximă a lamei: 7,5 cm.

Lungimea mânerului: 46 cm.

Lungimea capului mânerului: 7,5 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 3785/2; stare de conservare bună (Pl. V.3).

V. Tolbe pentru săgeți

10. Tolbă pentru săgeți de tipul *Zande*.

Origine: Congo, centrul Africii.

Datare: a doua jumătate a sec. al XIX-lea / începutul sec. XX.

Descriere: realizată din lemn de esență moale, tolba este îmbrăcată în întregime cu piele de culoare închisă. Are o formă cilindrică, cu două inele de ranforsare dispuse la capete. La cele două inele există un decor abundent realizat din fâșii subțiri de piele împletită, traforată și vopsită în negru. Între cele două inele este fixată o curea din piele împletită și simplă, pentru portul pe umăr; în partea superioară cureaua este desfăcută. În partea opusă curelei, la ambele inele de ranforsare, există câte o legătură decorativă din piele, ce se continuă cu fâșii lungi din același material, similare cu restul decorului. La gură, tolba este întărită cu un inel subțire din piele, iar între acesta și inelul de ranforsare există un decor geometric

desenat pe piele. Talpa din piele are o formă ușor semisferică.

Vârfurile săgeților, realizate din fier, prezintă câte două aripioare evazate, tipice Africii Centrale. Tija metalică de fixare este alungită și prezintă o secțiune patrulateră. Vergeaua suport este din tresie, iar în partea superioară prezintă o scobitură pentru fixare pe coarda arcului. Vergeaua din tresie prezintă o înfășurare în zona de înmănășare, dar și în zona tălpii.

Lungimea tolbei propriu-zise: 54 cm.

Lungime totală tolbă (cu fâșiile decorative din piele): 85 cm.

Diametrul tolbei: 5 cm.

Lungimea aproximativă a săgeților (10 buc.): 60 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. istorie 6904; stare de conservare relativ bună¹¹³ (Pl. V.1).

SURSA ILUSTRAȚIILOR

Pl. I. Harta Africii, anul 1872.

James Monteith, *Comprehensive Geography* (New York: A. S. Barnes and Company, 1872). Downloaded from Maps ETC, on the web at <http://etc.usf.edu/maps> [map #06741]

¹¹³ În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri colegei dr. Nicoleta Demian, cercetător științific la MNaB, pentru informațiile referitoare la donația lui Emil Holub din anul 1894 și pentru traducerea din limba maghiară; d-nei Liana Flutur, muzeograf-bibliotecar la MNaB, pentru publicațiile lui E. Holub păstrate în inventarul bibliotecii; d-lui Milan Șepețan, fotograf la MNaB, pentru fotografierea pieselor; doamnei Eliza-Claudia Filimon, pentru traducerea în limba engleză a rezumatului.

Pl. II. 1–2. Spadă sudaneză de tipul *Kaskara* (col. MNaB); 3. Pumnal sudanez *Khanjar* (col. MNaB). / 1–2. *Kaskara-type* Sudanese broadsword (NMoB coll.); 3. Sudanese *Khanjar* dagger (NMoB coll.).

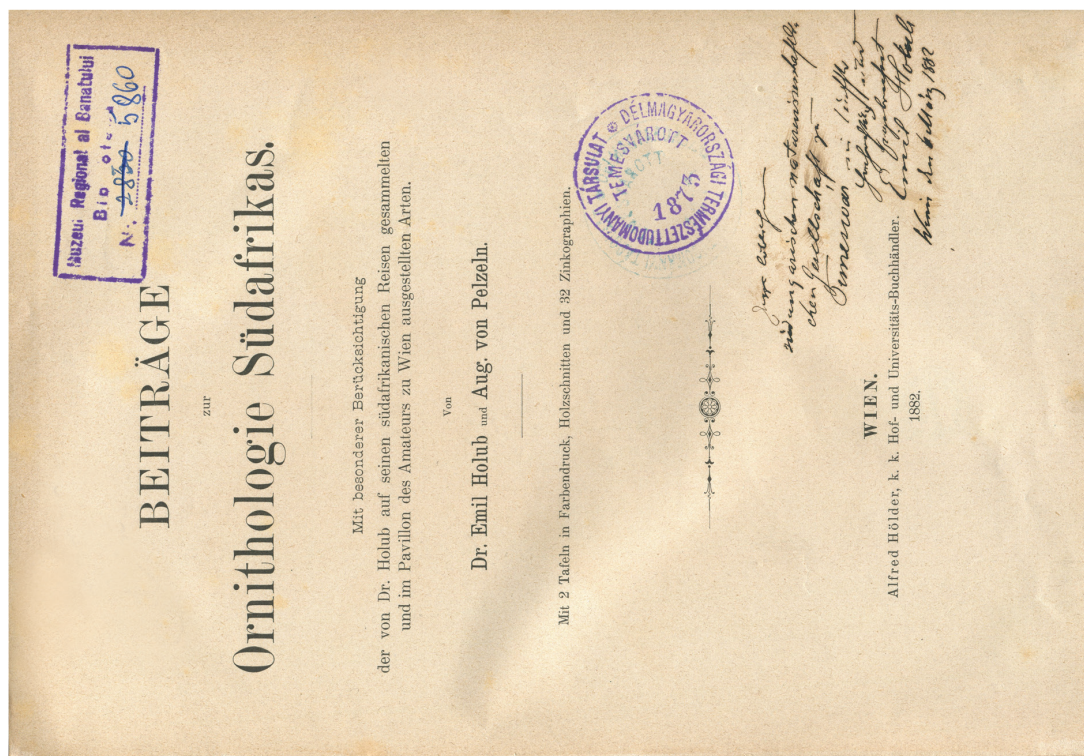
Pl. III. 1. Sabie etiopiană de tipul *Shotel* (col. MNaB); 2. Sabie vest-africană de tipul *Mandingo* (col. MNaB). / 1. *Shotel-type Ethiopian sword* (NMoB coll.); 2. *Mandingo-type West African sword* (NMoB coll.).

Pl. IV. 1–2. Pumnale gaboneze de tipul *Fang* (col. MNaB); 3. Pumnal central-african de tipul *Konda* (col. MNaB). / 1–2. *Fang-type Gabonese daggers* (NMoB coll.); 3. *Konda-type Central African dagger* (NMoB coll.).

Pl. V. 1. Tolbă pentru săgeți central-africană de tipul Zande (col. MNaB); 2–3. Securi sud-africane de tipul Marutse-Mambunda (col. MNaB). / 1. Zande-type Central African arrow quiver (NMoB coll); 2–3. South African Marutse-Mambunda axes (NMoB coll.).

Pl. VI. Cărți donate de exploratorul ceh Emil Holub Societății de Științe Naturale din Timișoara (Biblioteca MNAB). / Books donated by the Czech explorer Emil Holub to the Society of Natural Sciences in Timișoara (NMAB library).

„ALL’AUSTRIACA MARINA... IL SUPREMO MIO VALE”. O MEDALIE DEOSEBITĂ DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI DIN TIMIȘOARA

Nicoleta Demian*

În amintirea prietenului Alexandru Szentmiklosi
(1971–2019), plecat prea devreme dintre noi...

Cuvinte cheie: Maximilian de Austria, Trieste, Josef Tautenhayn Senior, medalie de argint, Johann Schilling, monument, colecția Muzeului Național al Banatului.

Keywords: Maximilian of Austria, Trieste, Josef Tautenhayn Senior, silver medal, Johann Schilling, monument, collection of the National Museum of Banat.

„All’austriaca marina... il supremo mio vale”. A special medal in the collection of the National Museum of Banat in Timișoara

(Abstract)

The collection of medals in the National Museum of Banat from Timisoara boasts a silver medal (inv. no. 130) of great artistic, as well as memorialistic value. The piece recalls the 1875 erection of the monument of Ferdinand Maximilian Josef of Habsburg (1832–1867), Archduke of Austria, Emperor of Mexico (1864–1867), in Trieste, who would remain in the memory of contemporaries due to his tragic fate.

The medal was made by Josef Tautenhayn Senior (1837–1911), one of the most important Austrian medalists of the 19th century, a perfectionist of forms, famous for the beauty of his medals. With a diameter of 70.4 mm and a weight of 133.97 grams, the medal was donated to the museum in 1881 by the Minister of War Szende (Frummer) Béla (1823–1882), a native of Banat, along with six other medals.

It presents the biography of Maximilian, who had a brilliant career in the Navy, and the special relationship he had with the city of Trieste, chosen as his residence in 1854. Married on July 27th, 1857 to Princess Maria Charlotte of Belgium (1840–1927), the couple would settle in Trieste in 1859, in the splendid *Miramare* Castle built between 1856–1860 based on the plans of the architect Carl Junker (1827–1882). Here, for several years, Maximilian, who was passionate about natural sciences (especially botany), history, art and literature, devoted himself to travel, scientific and literary pursuits.

From here, Maximilian and Carlota will leave on April 14th, 1864 by the frigate *Novara* for Veracruz, after Maximilian’s acceptance of the crown of Mexico, in an attempt doomed to failure from the beginning. After the execution of Maximilian by the republicans on June 19th, 1867, his lifeless body was brought here by the frigate *Novara* in January 1868, on the way to Vienna.

On July 13th, 1867 a Committee was already formed in Trieste for the erection of a monument dedicated to the memory of Maximilian, which brought together personalities of the city and gathered the necessary funds by public subscription. The monument, made by the German sculptor Johann Schilling (1828–1910) was inaugurated on April 3rd, 1875 in the presence of Emperor Franz Josef in Giuseppina Square, overlooking the harbour. For this festive moment, the medal which is the subject of this article was issued, made of gold, silver and bronze at the Vienna Mint, designed and drawn by Prof. Johann Schilling, the designer of the monument, and engraved by Josef Tautenhayn Senior. It should be noted that on February 27th, 1875, when the foundation of the monument was built, two medals (one silver, one bronze) were deposited in the foundation along with several silver coins circulating at the time and two documents documenting the erection of the monument.

In 1921, when the monument was dismantled to be relocated, the medals, coins and documents deposited in the foundation in February 1875 were discovered, were donated to the Museum of History and Arts in Trieste. The monument was stored behind an annex in the park of *Miramare* Castle until 1961, when it was placed in a touristic area of the park. In December 2008, the monument was relocated to its original location, Giuseppina Square (now Piazza Venezia), as a sign of acceptance of the past.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300
002, Timișoara; nicoledemian@gmail.com.

În colecția de medalii a Muzeului Național al Banatului (MNaB) din Timișoara, la nr. de inv. 130¹, se păstrează o medalie din argint de o mare valoare artistică, dar și memorialistică. Realizată de Josef Tautenhayn Senior (Pl. II.1)², unul dintre cei mai importanți medaliști austrieci ai sec. al XIX-lea, cunoscut ca un perfecționist al formelor, piesa amintește de ridicarea în Trieste în anul 1875 a monumentului lui Maximilian, arhiduce de Austria, împărat al Mexicului între 1864–1867, cel care avea să rămână în memoria contemporanilor din cauza destinului tragic.

*Medalia ridicării monumentului
lui Maximilian în Trieste în
anul 1875 (Pl. I.1–2)*

Avers: imaginea monumentului lui Maximilian; legendă circulară în lb. italiană: ERETTO IN TRIESTE PER LIBERALITÀ – D'AMMIRATORI NAZIONALI E STRANIERI (*Ridicat în Trieste prin generozitatea admiratorilor locali și străini*); jos în stg.: JOH • SCHILLING / INV.; jos în dr.: J • TAUTENHAYN / INC.;

Revers: bustul lui Maximilian din profil spre stg. în medalion central rotund; în jurul medalionului, legendă circulară în lb. italiană: ... ALL'AUSTRIACA MARINA, CUI POSITANTO AFFETTO, A QUANTI LASCIO AMICI LUNGO I LIDI DELL'ADRIA, IL SUPREMO MIO VALE. 16. GIUGNO / 1867 (... *Marinei austriece, căreia i-am dedicat atât de multă afecțiune, prietenilor mei pe care i-am lăsat de-a lungul țărmurilor Adriaticii, ultimul meu adio. 16 iunie 1867*), reprezentând cuvintele lui Maximilian din testamentul scris cu câteva zile înainte de a fi executat.

Câmpul medaliei este împărțit în patru zone de către cele patru personaje înaripate (două masculine, două feminine), care delimitează și în realitate cele patru laturi ale monumentului, astfel încât, în cazul medaliei, cele patru zone corespund celor patru laturi ale monumentului. În fiecare dintre

cele patru zone sunt reprezentări alegorice și câte o legendă (reprezentând inscripțiile de pe soclul monumentului)³, în lb. italiană, pe două sau trei rânduri. Scenele alegorice, care pe monument se desfășoară circular, pe medalie sunt situate deasupra legendelor. Cele patru legende, citite în sensul acelor de ceasornic, sunt următoarele:

1. A MASSIMILIANO D'AUSTRIA/ IMPERATORE DEL MESSICO / MDCCCLXXV • (*Lui Maximilian de Austria, împărat al Mexicului, 1875*); situată sub alegoria Victoriei;

2. DUCE DELL'ARMATA NAVALE / NE CURÒ LO SPLENDORE (*Comandant al armatei navale, de a cărei splendoare s-a îngrijit*); situată sub alegoria Marinei de război;

3. CON ANIMO LIBERALE SOCCORSE I POVERELLI / COLLA CREAZIONE DI MIRAMAR ABBELLÌ TRIESTE / SUA PATRIA D'ELEZIONE. (*Cu suflet deschis s-a îngrijit de cei săraci, prin ridicarea (Castelului) Miramar a înfrumusețat orașul Trieste, patria sa de adopție*); situată sub alegoria orașului Trieste și a Castelului Miramar;

4. DELLA MARINA MERCANTILE / PROTESSE LE SORTI. (*A protejat soarta marinei comerciale*); situată sub alegoria Marinei comerciale.

Argint 900‰; 70,4 mm; 133,97 gr.; muchie lisă.

Proveniență⁴: donată în 1881 de ministrul Szende Béla (Pl. II.2)⁵, alături de alte șase medalii⁶.

³ Textele inscripțiilor de pe monument au fost redactate de avocatul dr. Giovanni de Baseggio, membru al Comitetului pentru realizarea monumentului lui Maximilian (vezi partea despre ridicarea monumentului în Trieste).

⁴ Asemenea multor alte piese din colecția MNaB, despre a căror proveniență s-au pierdut informațiile în decursul a celor aproape 150 de ani de istorie frământată a muzeului timișorean, și în cazul acestei piese proveniența era necunoscută. Datorită cronicilor privind activitatea Societății Muzeale de Istorie și Arheologie și a muzeului acesteia, publicate în periodicul *TRÉT* (1875–1917), în unele cazuri fericite se poate identifica proveniența.

⁵ Szende (Frummer) Béla (Lugoj, 4 aprilie 1823 – Găvojdia, 18 august 1882). Prenume nobiliar: Keresztési. Licențiat în Drept la Pesta, a fost jurist-șef al comitatului Caraș în anii '40 ai sec. XIX. S-a remarcat în timpul Revoluției din 1848–1849, participând la lupte alături de revoluționarii maghiari. Din 1850, retras pe domeniul său de la Găvojdia, s-a ocupat de administrarea acestuia. Ulterior, a avut o carieră remarcabilă: vicecomite al comitatului Caraș (1860), comite al comitatului Arad (1867–1869), consilier la Ministerul de Război (1869–1872), apoi ministru (din 15 decembrie 1872 până la deces). Colonel de honvezi, a fost distins cu Ordinul Coroana de Fier, clasa I, Ordinul Sf. Ștefan în grad de cavaler, Ordinul Medjidie, clasa II. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/sz/sz26200.htm> (accesat în 29.11.2017) și *Magyar életrajzi lexikon* (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14841.htm>, accesat în 29.11.2017).

⁶ Cele șapte medalii donate de ministrul Szende Béla au fost

¹ Registru de inventar medalii, f. 23, nr. inv. 130 (nr. inv. general 909.380).

² Josef Tautenhayn Senior (Viena, 5 mai 1837 – Viena, 1 aprilie 1911), sculptor și gravor austriac, cunoscut pentru frumusețea medaliilor sale. A fost elevul gravorului Karl Radnitzky (1818–1901). Mai târziu, a studiat arta gravării medaliilor la Academia de Gravură a Monetăriei din Viena, artă pe care a aprofundat-o prin călătorii de studii în Italia, Franța și Anglia. În 1869 a fost desemnat gravor la Monetăria din Viena, iar din 1878 a fost profesor de gravură la Academia de Arte Frumoase din același oraș. A câștigat premii importante și a fost cavaler al Ordinului Franz Josef. Semnează J. TAUTENHAYN; J. T. A avut un fiu, Johann Josef Tautenhayn Jr. (1868–?), cunoscut sculptor și gravor. Loehr 1899, 13–16 și pl. II-VI; Forrer 1916, 35–40.

MNaB, colecția Medalii, nr. inv. 130 (nr. inv. gen. 909.380); stare de conservare foarte bună.

Bibliografie: Pontelly 1881, 87–89; Loehr 1899, 14 nr. 17; Forrer 1916, 37; Ciana 1967, 447; Hauser 2006, 2288.

*

Ferdinand Maximilian Josef de Habsburg (Pl. III)⁸, al doilea fiu al arhiducelui Franz Karl (1802–1878) și al arhiducesei Sophie de Bavaria (1805–1872), s-a născut în 6 iulie 1832 la Schönbrunn (Viena). S-a bucurat de o educație aleasă, asemenea fratelui său mai mare, viitorul împărat Franz Josef, dar a fost destinat unei cariere militare, întrucât nu era primul la dreptul de succesiune la tron. Inteligent, spiritual, cultivat, ambițios, dar idealist și influențabil, a resimțit toată viața limitările impuse de statutul de al doilea născut. Era pasionat de științele naturii, fiind considerat un specialist în botanică, dar și de istorie, artă și literatură⁹.

Interesat de navigație, a intrat în 1851 în marină ca locotenent pe fregata Novara, avansând în câțiva ani până la gradul de contra-amiral (1854), vice-amiral (1856) și comandant suprem al Marinei militare, funcție pe care a deținut-o până la plecarea în Mexic. Este considerat creatorul Marinei austriece, datorită măsurilor de reorganizare și modernizare¹⁰ pe care le-a luat în această perioadă, sfătuit și de consilierii săi, dintre care se remarcă Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871)¹¹.

prezentate în adunarea lunară a Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din 26 ianuarie 1881, piesele fiind descrise amănunțit în cronică redactată de secretarul Pontelly István. Pontelly 1881, 87–91.

⁷ <https://numismatica-italiana.lamoneta.it/moneta/W-ME591/20> (accesat în 23.01.2020). Sunt prezentate un exemplar din argint și unul din bronz al medaliei.

⁸ Ca arhiduce de Austria a fost cunoscut ca Ferdinand Maximilian, ca împărat al Mexicului, Maximilian I, iar pentru cei din familie a fost Max. Pentru biografia lui Maximilian vezi: BLKÖ VI, 200–204; von Hoffinger 1885, 70–72; Burian 1990, 507–511; Kahl 2007, 1067–1090.

⁹ A fost membru de onoare al Academiei de Științe și al Societății Geografice din Viena, al Academiei de Arte Frumoase din Milano și al Athenaeum din Veneția. BLKÖ VI, 204.

¹⁰ Marina a devenit minister separat; a redus numărul ofițerilor; a reorganizat administrația, corpul de ingineri, artileria și infanteria marină, clerul și personalul medical; lb. italiană a fost înlocuită cu lb. germană; a introdus uniforme noi pentru ofițeri și marinari, atât pentru cei activi, cât și pentru cei în rezervă; a înființat un institut hidrografic și un muzeu al Marinei; la construirea navelor s-au folosit inovații tehnice (de ex. motoare cu aburi). BLKÖ VI, 201–202.

¹¹ Trebuie amintit faptul că între celelalte șase medalii donate de ministrul Szende Béla în 1881, împreună cu

Relația lui Maximilian cu orașul Trieste a fost una specială. A vizitat orașul pentru prima oară în 1850, în timpul primei sale călătorii spre Grecia. A ales Trieste ca reședință în 1854, când a fost desemnat contra-amiral al flotei austriece, dar încă din 1852 închiriasse Villa Lazarovich de pe dealul San Vito.

În 1855 a decis construirea unui castel înconjurat de un parc pe promontoriul stâncos din golful Grignano, achiziționând terenul în etape¹². În 1 martie 1856 a început construirea splendidului Castel *Miramare*¹³ (Pl. VI.1), pe baza proiectului arhitectului Carl Junker (1827–1882). Construit în stil eclectic, Castelul cu parter, un etaj și mezanin, plus un turn de colț, reprezintă un exemplu al istorismului romantic. Interioarele, create de Franz și Julius Hofmann la indicațiile lui Maximilian, au fost decorate cu colecții de artă, de știință și o colecție de portrete istorice¹⁴. Parcul de 22 ha, un amestec între natural și intervenția omului, era destinat pentru relaxare și meditație, fiind în același timp și un parc dendrologic cu specii de arbori exotici aduși din numeroasele călătorii ale lui Maximilian. Inițial, de realizarea parcului s-a ocupat grădinarul Josef Laube, înlocuit în 1859 cu Anton Franz Jelinek, care luase parte la expediția fregatei Novara în jurul lumii. Maximilian a urmărit constant lucrările de amenajare a parcului, inclusiv în perioada cât s-a aflat în Mexic, de unde a trimis numeroase specii de arbori.

În 27 iulie 1857 s-a căsătorit cu prințesa Charlotte¹⁵ a Belgiei la Bruxelles, cuplul

medalia în discuție, se afla și medalia din 1877 reprezentând monumentul lui Wilhelm von Tegetthoff, realizată de asemenea de Josef Tautenhayn Senior (col. Medalii, nr. inv. actual 134). Pontelly 1881, 89.

¹² Fabiani 1997, 21.

¹³ Maximilian a numit Castelul *Miramar* (denumirea spaniolă), dar a folosit frecvent și forma italiană *Miramare* (formă pe care o vom folosi în cuprinsul acestui studiu). După moartea lui Maximilian, *Miramare* a fost folosit de membri ai familiei de Habsburg, care își petreceau uneori vara aici. În noiembrie 1915, în timpul Primului Război Mondial, piese de mobilier, picturi, obiecte de artă decorativă și biblioteca lui Maximilian au fost transportate la Viena cu un tren special. În 1924, Castelul a trecut în proprietatea statului italian, iar în 1929 a fost deschis pentru public. Între 1930–1937, când a fost reședința permanentă a ducelui Amedeo d'Aosta și a familiei sale, interiorul Castelului a suferit modificări. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, *Miramare* a fost folosit de armata germană, apoi de trupele Aliate până în 1954. În 2 iunie 1955, transformat în muzeu de istorie, complet renovat și restaurat după fotografii de epocă, *Miramare* și parcul său au fost redeschise publicului. Fabiani 1997, 52.

¹⁴ Fabiani 1997, 7, 10–11.

¹⁵ Marie Charlotte Amalie Victorie Clementine Leopoldine de Saxa-Coburg-Gotha (Laeken, 7 iunie 1840 – 19 ianuarie

stabilindu-se la Milano, deoarece în primăvara aceluiași an, Maximilian fusese desemnat de către împăratul Franz Josef guvernator general civil al Regatului Lombardiei și Veneției. Dar chiar și în acea perioadă, Maximilian venea des la Trieste pentru a urmări lucrările de construcție a castelului și de amenajare a parcului înconjurător. După îndepărtarea sa din funcție în 1859 și pierderea Lombardiei de către Austria, Maximilian și Charlotte s-au retras la Trieste. Inițial, au locuit în *Castelletto* (sau *Gartenhaus*), aflat în parcul Miramare, mutându-se în castel, la parter, abia de Crăciunul anului 1860¹⁶. Aici și-a petrecut Maximilian următorii ani, dedicându-se călătoriilor pe mare și cercetării, pasionat de acestea, dar și, probabil, pentru a uita dezamăgirea provocată de eșecul său în nordul Italiei. În același timp, a avut preocupări literare, fiind autorul a mai multor volume în manuscris de poezii, descrieri ale călătoriilor, destinate prietenilor și nu publicării¹⁷.

Începând cu anul 1850, a întreprins în fiecare an călătorii mai lungi sau mai scurte. În vara anului 1855, comandant al unei flote de 17 vase, a efectuat o călătorie de patru luni, cu opriri la Roma; în Grecia; la Beirut; în Palestina (unde a vizitat Ierusalimul); în Egipt (cu excursii la Cairo, piramidele din Memfis și Sakara, Suez și Marea Roșie). În iarna 1859–1860, a călătorit împreună cu Charlotte în Sicilia, în sudul Spaniei și la Madeira, unde arhiducesa a rămas pe perioada iernii. Maximilian și-a continuat călătoria spre Brazilia, unde a ajuns în cele mai importante porturi și a luat parte la o excursie științifică în junglă¹⁸. Tot el a fost inițiatorul expediției științifice de mare succes în decursul căreia fregata Novara a navigat în jurul lumii între aprilie 1857 – august 1859¹⁹.

1927), unica fiică a regelui Belgiei Leopold I de Saxa-Coburg-Gotha (1790–1865) și a Louisei Marie de Orléans (1812–1850), a fost cunoscută ca împărăteasa Carlota a Mexicului. Frumoasă, cultivată, bogată, era ambițioasă, unii istorici considerând că a avut un rol hotărâtor în decizia lui Maximilian de a accepta coroana Mexicului. În 1866, în urma misiunii nereușite de a obține sprijin în Europa pentru Maximilian, s-a confruntat cu tulburări psihice, care s-au agravat. A părăsit definitiv Castelul Miramare în iulie 1867, familia ei ducând-o în Belgia, inițial, la Castelul Tervueren (distrus de un incendiu în martie 1879), apoi la Laeken. Aflată în grija fratelui său, regele Leopold al II-lea, și-a petrecut restul vieții la Castelul Bouchout, în izolare, până la decesul survenit în 1927.

¹⁶ Fabiani 1997, 8.

¹⁷ Amintim două volume de poeme și patru volume de schițe de călătorie: I. Italia; II. Spania; III. Sicilia, Lisabona, Madeira; IV. Albania și Gallo-Africa. BLKÖ VI, 204.

¹⁸ BLKÖ VI, 201.

¹⁹ Piese din această expediție au ajuns la muzeul zoologic din Trieste, aflat în Piața Leipzig (azi, Piața Hortis), muzeu

La Trieste s-a preocupat de soarta familiilor sărace, înființând două fundații de caritate. Înainte de plecarea în Mexic, în aprilie 1864, a dispus ca 20.000 de florini să fie distribuiți de Primărie în Ajunul Crăciunului, în fiecare an, celor mai sărace familii din oraș²⁰.

Propunerea împăratului Franței, Napoleon al III-lea, de a fi împăratul Mexicului avea să-i schimbe viața²¹. Maximilian a refuzat inițial și abia în 3 octombrie 1863, când o delegație mexicană a venit la *Miramare* și i-a oferit coroana Mexicului, a acceptat-o, în pofida a numeroase avertismente, însă doar cu condiția organizării unui referendum, care să-l confirme ca împărat.

Istoricii au încercat de-a lungul timpului să descifreze motivele lui Maximilian, resorturile interioare care au stat la baza deciziei de a accepta coroana Mexicului într-o încercare ce părea de la bun început sortită eșecului. Există o vastă bibliografie, iar sfârșitul tragic al lui Maximilian și soarta nefericită a Carlotei nu au făcut decât să stârnească și mai mult interesul publicului pentru acest subiect.

La 10 aprilie 1864 Maximilian era proclamat împărat al Mexicului²², după ce renunțase cu o zi

care în 1855 a primit numele *Civico Museo Ferdinando Massimiliano*, în urma acceptării de către Maximilian a patronajului acestei instituții. În prezent, muzeul se numește *Civico Museo di Storia Naturale* și funcționează într-un nou sediu.

²⁰ Scrisoarea lui Maximilian din 10 aprilie 1864 adresată primarului orașului Trieste, dr. Carlo de Porenta (<https://quatrieste.it/2014/02/laddio-di-massimiliano-a-trieste>, accesat în 20.08.2020).

²¹ Între 1857–1860 în Mexic se desfășurase un război civil între conservatori și liberali. Din 1858 președintele țării era liberalul Benito Juárez, reales în 1861. În conflict au intervenit și unele state europene, ca Spania, Marea Britanie și Franța, care au trimis trupe în Mexic, interesate în recuperarea unor mari datorii. Marea Britanie și Spania și-au retras trupele în aprilie 1862 (Franța și le va retrage abia în 1866). În iunie 1863 trupele franceze intrau în capitala Mexicului, iar Napoleon al III-lea voia să-l înlocuiască pe președintele Juárez (retras în nord împreună cu guvernul republican) cu un monarh pro-francez. Pentru cronologia evenimentelor din Mexic, vezi: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mexican/mxchrono.htm> (accesat în 27.08.2020).

²² Din perioada în care Maximilian a fost împărat al Mexicului (1864–1867), în colecțiile muzeului timișorean au ajuns mai multe obiecte mexicane donate în 1881 de preotul romano-catolic Augustin Weber (1833–1909), originar din Banat, capelan de front al Corpului de voluntari austrieci, care l-a însoțit pe Maximilian în Mexic. Era vorba de tocul de scris, care a aparținut lui *pater* Augustin Fischer; o țigară de foi “puros” din 1866; trei monede mexicane mici de argint, transformate în mărturii de botez prin atașarea unei panglici de mătase și o monedă de 1 peso de argint. În prezent, în colecția de monede și medalii a MNAB se mai păstrează o monedă de argint de 5 centavos (1864), mărturie de botez, perforată, cu panglica lipsă (nr. inv. 128/1) și două dintre decorațiile lui Weber, legate de episodul mexican,

înainte la dreptul de succesiune la tronul Austriei. Era recunoscut de statele europene, dar nu și de S.U.A., care îl susțineau pe președintele Juárez. În 14 aprilie 1864, cuplul imperial pleca cu fregata Novara spre Veracruz, însoțit de voluntari austrieci, unde sosea în 29 mai 1864, iar în 12 iunie intra în Mexico City.

Ajuns în Mexic, Maximilian nu s-a bucurat de largă susținere la care se aștepta și a fost instalat doar cu sprijinul numeroaselor trupe franceze. Confruntat cu numeroase probleme: mari dificultăți financiare, ostilitatea populației, un război de gherilă, pierderea sprijinului conservatorilor datorită ideilor sale liberale, retragerea trupelor franceze din Mexic în 1866 la presiunea S.U.A., Maximilian a refuzat să părăsească Mexicul și și-a mobilizat puținele trupe rămase. În timp ce trupele republicane cucereau oraș după oraș, Maximilian s-a retras la Querétaro, care a fost asediat de republicani timp de 72 zile. Orașul a fost cucerit în urma unei trădări în 15 mai 1867, iar Maximilian a fost arestat, judecat de către un tribunal militar și condamnat la moarte. Deși au existat numeroase intervenții pentru grațierea lui, a fost executat prin împușcare în 19 iunie 1867, împreună cu generații săi, Tomás Mejía și Miguel Miramón, pe dealul Cerro de las Campanas de lângă Querétaro²³.

Corpul său neînsuflit a fost adus din Mexic în 26 noiembrie 1867 cu fregata Novara de către vice-amiralul Wilhelm von Tegetthoff la Trieste, unde a ajuns în 15 ianuarie 1868, de unde în 16 ianuarie a fost dus la Viena cu un tren special. Depus inițial în Biserica Minorităților, a fost mutat apoi în cripta imperială din Biserica Capucinilor din Viena.

*

După moartea lui Maximilian, în 13 iulie 1867 la Trieste s-a constituit un Comitet pentru realizarea unui monument comemorativ²⁴, în

lăsate de acesta prin testament muzeului timișorean: Ordinul mexican imperial Maria de Guadalupe (rang de cavaler), (nr. inv. 1316) și decorația franceză a expediției din Mexic, datată 1862–1863 (nr. inv. 1283). Vezi Toma-Demian 2010, 227–240.

²³ Relațiile diplomatice între Austro-Ungaria și Mexic, suspendate timp de 33 ani, au fost reluate abia în septembrie 1901. În același an, pe locul execuției împăratului Maximilian s-a ridicat o capelă memorială. Kahl 2007, 1067–1090 (<https://www.bbkl.de/public/index.php/frontend/lexicon/M/Ma/maximilianvonmexiko-62917>, accesat în 23.01.2020).

²⁴ Informațiile referitoare la Comitetul pentru ridicarea monumentului și descrierea monumentului se regăsesc în *Documentul ridicării monumentului lui Maximilian* (27 februarie 1875), (<https://www.kuk-kriegsmarine.it/edifici/>

semn de recunoștință a orașului. De la început, această operă de artă monumentală s-a aflat sub patronajul contelui Friedrich Ferdinand de Beust (1809–1886), cancelar imperial, ulterior ambasador austro-ungar la Londra. Comitetul restrâns, care cuprindea personalități ale orașului, a fost prezidat între 1867–1869 de baronul Pasquale de Revoltella (1795–1869), iar după decesul acestuia, între 1869–1871 de Antonio cavaler de Vicco. Acestuia i-a urmat dr. Carlo cavaler de Porenta (fost primar al orașului), președinte între 1871–1875, dar membru al comitetului din iulie 1867. În afara acestui comitet restrâns, al cărui număr de membri a oscilat de-a lungul celor opt ani, a mai existat un comitet de promovare format din 26 de membri. S-a organizat un concurs internațional la care au participat artiști importanți ai vremii, ale căror proiecte se păstrează în arhiva Muzeului Miramare. Costurile monumentului s-au ridicat la 70.000 de florini, sumă obținută prin subscripție publică, printre cei care au donat bani aflându-se membri ai Casei de Habsburg, împărăteasa Carlota, regele Belgiei, regele Italiei și alți principii.

În 27 februarie 1875 s-a turnat fundația și s-a ridicat soclul din granit roșu al monumentului, extras din cariera Feriolo de pe lacul Maggiore, furnizat de firma F. Galli și Francini. În fundație a fost depus documentul cu informații despre ridicarea monumentului și descrierea acestuia, alături de două exemplare ale medaliei (unul de argint, unul de bronz), împreună cu câteva monede contemporane din timpul scurtei domnii a lui Maximilian, în prezența semnatarilor documentului²⁵.

Monumentul, înalt de 9 m, a fost executat după proiectul sculptorului Johann Schilling²⁶.

[monumenti/monumenti-di-massimiliano/scheda-storica.html](https://monumenti-di-massimiliano/scheda-storica.html), accesat în 20.08.2020).

²⁵ Primarul Massimiliano d'Angeli; dr. Carlo cavaler de Porenta, președintele Comitetului; membrii Comitetului restrâns; Josef Röhlich, coproprietar al Turnătoriei Artistice din Viena; dr. Giovanni Righetti, director tehnic al Trustului Triestin de Construcții și notarul dr. Ferdinando Batteghel.

²⁶ Johann Schilling (Mittweida, 23 iunie 1828 – Klotzsche, 21 martie 1910), sculptor german. A fost elevul lui E. Rietchel și F. Drake, apoi ajutorul lui E. J. Hähnel. În 1868 a devenit profesor la Academia Regală de Arte Frumoase din Dresda. Este autorul unor monumente din Dresda (1864–1871, 1872 – monumentul lui Rietchel), Viena (1876 – monumentul lui Schiller), Leipzig (1876), Gotha (1903 – monumentul lui Bismarck). Zádor-Genthon 1968, 236. În cazul monumentului lui Maximilian, simbolismul reprezentării se îmbină admirabil cu realismul trăsăturilor lui Maximilian. Paradoxul monumentului lui Maximilian constă în faptul că soluțiile adoptate de Schilling aparțin unei culturi vizuale germane, deși Comitetul pentru realizarea monumentului era de expresie liberală, filo-italiană. Gransinigh 2014, 90–92.

Monumentul este compus din: statuia principală, cu o înălțime de 3 m, îl reprezintă pe Maximilian în uniformă de amiral, în picioare, cu privirea spre Castelul *Miramare*; cele patru statui de pe cele patru laturi, reprezentând cele patru puncte cardinale, cu referire la dezvoltarea relațiilor comerciale și maritime ale orașului; un altorelief cu reprezentări alegorice ale Marinei de război, Marinei comerciale, ale orașului Trieste și ale Castelului *Miramare*; medalioane cu emblemele Științei, Poeziei, Artelor și Industriei și cele patru inscripții de pe cele patru laturi²⁷. Sub altorelief sunt reproduse pe o bandă circulară ultimele cuvinte ale lui Maximilian²⁸. Exceptând soclul din granit, întregul monument a fost turnat în bronz prin grija lui Josef Röhlich și Franz Pönniger, directorii Turnătoriei Artistice din Viena (fondată de A. D. Fernkorn). Lucrările de ridicare a soclului și cele de zidărie au fost executate de Trustul Triestin de Construcții, iar gardul din fier forjat a fost realizat de firma Schwab din Dresda.

Monumentul a fost inaugurat festiv în 3 aprilie 1875, în prezența împăratului Franz Josef I (Pl. IV), în Piața Giuseppina din Trieste²⁹ (Pl. V.1–2). Pentru acest moment festiv s-a emis și o medalie, realizată în aur, argint și bronz la Monetăria din Viena, proiectată și desenată de profesorul Schilling și gravată de Josef Tautenhayn, gravorul Curții imperiale din Viena. Monumentul a trecut în proprietatea Primăriei orașului Trieste³⁰, cu ocazia inaugurării fiind predat formal către un reprezentant al orașului printr-un act notarial, care s-a depus în arhiva orașului.

Ecouri ale inaugurării monumentului nu au întârziat să apară în presa vremii, inclusiv în ziarele de peste Ocean. Astfel, în numărul din 28 aprilie 1875 al ziarului *The New York Times*, era publicată următoarea descriere: „Un frumos monument a fost ridicat în Joseph Platz din Trieste, în memoria regretatului împărat Maximilian al Mexicului. Soclul este format din două blocuri de marmură, cel de jos fiind de formă octogonală, iar cel de sus

având o formă cilindrică. Știința, poezia, sculptura și industria, domenii de care Maximilian a fost interesat, sunt reprezentate în emblemele și medalioanele plasate între figurile alegorice, care înfrumusețează laturile soclului octogonal. Ultimele cuvinte ale nefericitului prinț sunt înscrise pe o bandă care înconjoară ornamentele soclului superior... Statuia, care se află în vârful soclului, îl reprezintă pe împărat în uniformă de amiral. Este în postură de salut, iar expresia feței sale este zâmbitoare și plăcută”³¹. În același an, o imagine a monumentului apărea în ziarul *Canadian Illustrated News* din 19 iunie³².

La sfârșitul Primului Război Mondial, Trieste a fost inclus în granițele Italiei. Cum se întâmplă frecvent în cazul schimbării administrațiilor sau a regimurilor politice, indiferent de zona geografică, una dintre prioritățile noilor autorități a fost îndepărtarea monumentelor legate de trecutul Habsburgic al orașului. În 1921 monumentul a fost demontat și depozitat în mica piață din spatele remizei Castelului *Miramare*, fiind astfel salvat de la distrugere, spre deosebire de alte monumente din oraș. Lucrările de demontare, care s-au prelungit până în 26 martie, au fost executate de firma de construcții Enrico Ferluga în regim de urgență (din cauza apropierii festivităților), care a încasat în 5 mai 1921 suma de 30.000 de lire³³.

O adevărată surpriză a constituit-o, la mutarea monumentului, descoperirea obiectelor depuse la baza acestuia în 27 februarie 1875. Piese au fost predate în 21 decembrie 1921 de ing. Ugo Boccasini, cel care le-a adunat, lui Pietro Sticotti, directorul Muzeului de Istorie și Arte din Trieste: a) act notarial, înregistrat cu nr. 33.550 la notarul dr. Ferdinando Batteghel din Trieste, 27 februarie 1875, împreună cu documentul nr. 1.100 de descriere a monumentului (într-un tub de zinc, deteriorat); b) două exemplare ale medaliei monumentului, de argint și de bronz (într-o cutie de metal și sticlă, deteriorată); c) două monede mexicane de argint de câte 1 peso (1866); d) o monedă aniversară de 2 guldeni (florini) de argint dedicată căsătoriei împăratului Franz Josef cu Elisabeth

²⁷ Vezi *supra*, la descrierea legendelor de pe reversul medaliei și nota 3.

²⁸ Vezi la descrierea reversului medaliei, legenda circulară din jurul medalionului central cu bustul lui Maximilian.

²⁹ Amplasarea în Piața Giuseppina (Iosefină) era considerată cea mai potrivită din mai multe motive, unul dintre acestea fiind panorama frumoasă care se deschidea spre Molo Giuseppino (Digul Iosefin), golful Trieste și Castelul *Miramare* (Pl. VI.2).

³⁰ Inaugurarea monumentului a avut loc în timpul mandatului de primar al lui Massimiliano d'Angeli. Orașul număra 114.000 locuitori (incluzând și zonele suburbane), la care se adăugau încă 10.300 locuitori (din restul teritoriului triestin).

³¹ *The Monument to Maximilian in Trieste*, în *The New York Times* (28 aprilie 1875), 5 (<https://www.nytimes.com/1875/04/28/archives/the-monument-to-maximilian-in-trieste.html>, accesat în 5.06.2016). Traducerea textului în lb. română ne aparține.

³² <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/canadian-illustrated-news-1869-1883/Pages/item.aspx?IdNumber=3599&> (accesat în 19.08.2020).

³³ Lucrările includeau atât demontarea dificilă, datorită dimensiunilor mari ale unor monumente din oraș, cât și amplasarea unor piese în depozitele și grădinile Castelului *Miramare* puse la dispoziție. de Rosa 2014, 470.

(1854); e) o monedă austriacă de 1 florin (1859) și una maghiară de 1 forint de argint (1874); f) o monedă austriacă de 20 kreuzer³⁴ de argint (1869) și o monedă austriacă de argint nedeterminabilă (1870)³⁵.

În 1961, la inițiativa unui grup de intelectuali ai orașului, monumentul a fost reasamblat și amplasat într-o zonă mai puțin circulată a parcului Castelului *Miramare* (Pl. VII). Aici s-a aflat până la sfârșitul anului 2008³⁶, când a fost mutat pe locul inițial pentru care fusese proiectat: Piața Giuseppina, care azi poartă numele de Piața Veneția.

În prezent, Castelul *Miramare* (*Museo Storico e il Parco del Castello di Miramare*) este unul dintre cele mai vizitate muzee din Italia, fiind deschis publicului împreună cu parcul³⁷ său. Monumentul lui Maximilian, salvat de la distrugere, dar relocat de mai multe ori, a fost amplasat din nou în piața cu vedere la mare și spre Castelul *Miramare*, ca un semn de firească acceptare a trecutului. Medalia ridicării monumentului lui Maximilian în 1875, rară și deosebit de frumoasă, amintește nu doar de Maximilian sau de efemerul și tragicul episod mexican, dar și de un moment din istoria orașului Trieste de care Maximilian era atât de atașat. Încheiem cu cuvintele lui Maximilian de rămas bun de la oraș din deja amintita scrisoare din 10 aprilie 1864, adresată primarului dr. Carlo de Porenta:

Mia residenza d'elezione e quasi patria per dolce affetto, Io l'amai profondamente e nel lasciare l'Europa sento qual copia di preziose memorie ad essa Mi leghino.

Non dimenticherò mai la gentile cortesia dei suoi abitanti, ne le prove di devozione che i Triestini costantemente offrivano alla Mia casa ed a Me e queste

³⁴ În document apare menționată o monedă „austriacă de argint de 20 soldi”. Întrucât nu există o monedă austriacă soldi, aici cuvântul are – mai mult ca sigur – sensul de monedă divizionară, ceea ce ar corespunde monedei de 20 kreuzer.

³⁵ de Rosa 2014, 471. Referirea în document la o monedă austriacă de argint de 12 soldi (care nu există nici ca denumire, nici ca valoare) nu ne permite identificarea monedei divizionare austriece în cauză.

³⁶ Ceremonia oficială a avut loc în 19 decembrie 2008 în prezența unui public numeros.

³⁷ În aceeași scrisoare din 10 aprilie 1864 adresată primarului dr. Carlo de Porenta (vezi *supra*, nota 20), Maximilian își exprima gratitudinea că parcul *Miramare* este vizitat de locuitorii orașului, scriind că atât timp cât condițiile o vor permite, parcul va rămâne deschis publicului zilnic (<https://quitrieste.it/2014/02/laddio-di-massimiliano-a-trieste>, accesat în 20.08.2020).

*memorie Mi seguiranno come dolce conforto nella lontananza e come felice augurio per l'avvenire*³⁸.

BIBLIOGRAFIE

BLKÖ VI
Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, VI (1860), 200–204.

Burian 1990
P. Burian, Maximilian. *Neue Deutsche Biographie*, XVI (1990), 507–511 (varianta online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118579363.html#ndbcontent>).

Ciana 1967
A. Ciana, *Primo tentativo di un catalogo generale cronologico delle medaglie triestine coniate*, Trieste (1967).

de Rosa 2014
D. de Rosa, Il deposito della pietra. La lunga guerra dei monumenti, Trieste 1915–2008. *Archeografo Triestino*, Seria IV, LXXIV=CXXII (2014), 457–508 (http://www.sa-fvg.archivi.beniculturali.it/fileadmin/materiali/DE_ROSA_Diana_Il_deposito_della_pietra.pdf).

Fabiani 1997
R. Fabiani, *Miramare. A Guide to the Castle and its Park*, Trieste (1997).

Forrer 1916
L. Forrer, *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal-Engravers, Mint-Masters, Ancient and Modern, with References to their works. B.C. 500 – A.D. 1900*, vol. VI, London (1916).

Gransinigh 2014
V. Gransinigh, Politica monumentale a Trieste nell'ultimo periodo della dominazione asburgica: parallelismi e tangenze con la situazione trentina. F. Rasera (ed.), *Trento e Trieste. Percorsi degli italiani d'Austria dal '48 all'annessione*, Atti del IV Convegno (Rovereto, 1–3 dicembre 2011), Rovereto (2014), 83–107 (<https://agiati.ams3.cdn>).

³⁸ *Reședința mea de suflet și aproape patrie, datorită unei profunde afecțiuni; am iubit-o din toată inima și părăsind Europa, mă cuprind multe amintiri prețioase care mă leagă de ea. Nu voi uita niciodată amabilitatea locuitorilor săi și nici devotamentul pe care triestinii l-au arătat în mod constant familiei mele (Casa de Habsburg) și mie, iar aceste amintiri mă vor însoți ca o dulce alinare la mare depărtare și ca o urare fericită pentru viitor.* Scrisoarea se păstrează în arhiva istorică a *Civici Musei di Storia ed Arte*, aflată în Palatul Gopcevic din Trieste (<https://quitrieste.it/2014/02/laddio-di-massimiliano-a-trieste>, accesat în 20.08.2020).

În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri: doamnei Eliza-Claudia Filimon, pentru traducerea în lb. engleză a rezumatului; colegilor Marius Cornea și Ciprian Glăvan, muzeografi la MNaB, pentru traducerea din lb. italiană, respectiv, lb. germană și domnului Milan Șepeșan, fotograf la MNaB, pentru fotografierea medaliei.

digitaloceanspaces.com/website/page/attachments/memorie-trento-e-trieste-art-05-gransinigh.pdf).

Hauser 2006

P. Hauser, *Katalog meiner Sammlung von Medaillen, Plaketten und Jetons aus der Regierungszeit der Kaiser Ferdinand I. und Franz Josef I*, Horn (2006).

Kahl 2007

Ch. Kahl, Maximilian von Mexiko. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XXVIII (2007), 1067–1090 (<https://www.bbkl.de/public/index.php/frontend/lexicon/M/Ma/maximilianvonmexiko-62917>).

Loehr 1899

A. R. v. Loehr, *Wiener Medailleure*, Wien (1899).

Pontelly 1881

I. Pontelly, A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat rendes havi, választmányi ülése, 1881. január 26-án. *TRÉT*, SN, VII (1881), II, 86–92.

Toma-Demian 2010

N. Toma-Demian, Augustin Weber (1833–1909). *AnB*, SN, Arheologie-Istorie, XVIII (2010), 227–240.

TRÉT

Történelmi és Régészeti Értesítő Temesvárott, Timișoara.

von Hoffinger 1885

Hoffinger, v., Maximilian. *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXI (1885), 70–72 (varianta online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118579363.html#adbcontent>).

Zádor-Genthon 1968

Művészeti Lexikon (red. A. Zádor, I. Genthon), vol. IV, Budapest (1968).

lung-Holzstich-von-1875/254378987083?_trkparms=id%3D1110001%26algo%3DSPLICE.SIM%26ao%3D2%26asc%3D20131003132420%26meid%3De3199935cca34380a511ed971c49cd08%26pid%3D100005%26rk%3D1%26rkt%3D12%26mehor%3Dpf%26sd%3D253731869827%26itm%3D254378987083%26pmt%3D0%26noa%3D1%26pg%3D2047675&_trksid=p2047675.c100005.m1851).

Pl. V. 1. Monumentul lui Maximilian și Palatul Revoltella la începutul sec. XX (https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/italy/trieste/trieste-monumento-massimiliano-e-palazzo-revoltella-cartolina-dinizio-900-168077089.html).

Pl. V. 2. Piața Giuseppina și monumentul lui Maximilian (https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/italy/trieste/piazza-giuseppina-col-monallimperatore-massimiliano-vg-bella-foto-d-epoca-originale-100-193152028.html).

Pl. VI. 1. Albert Rieger, *Miramare* (1860), (după Fabiani 1997, 1).

Pl. VI. 2. Piața Giuseppina și monumentul lui Maximilian, vedere spre port (<https://www.ebay.com/itm/CPA-Trieste-Piazza-Giuseppina-e-Monumento-Massimiliano-ITALY-397653/333374696980?hash=item4d9eae2e14:g:8lwAAOSwMD5dstta>).

Pl. VII. Planul parcului Castelului *Miramare* cu amplasarea monumentului până în anul 2008 (după Fabiani 1997, 56).

SURSA ILUSTRAȚIILOR

Pl. I. 1-2. Medalia ridicării monumentului lui Maximilian în Trieste în anul 1875, gravor Josef Tautenhayn Senior (colecția Medalii, MNAB Timișoara).

Pl. II. 1. Gravorul Josef Tautenhayn Senior (1837-1911), fotografie de Philipp Wilhelm von Schoeller (după Loehr 1899, planșa II).

Pl. II. 2. Ministrul Szende (Frummer) Béla (1823-1882), portret de Ruzs Károly, în *Vasárnapi Ujság*, 19, nr. 51 (22 decembrie 1872), 1 (<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00981/pdf/00981.pdf>).

Pl. III. Ferdinand Maximilian Josef von Habsburg, arhiduce de Austria, împărat al Mexicului (1864-1867), fotografie nedată de J. Malovich, Trieste (The Collections of the Library of Congress: https://www.loc.gov/rr/print/list/235_pom.html).

Pl. IV. Inaugurarea monumentului lui Maximilian în prezența împăratului Franz Josef în 3 aprilie 1875; după o schiță de L. Straß (<https://www.ebay.com/itm/Triest-Italien-Denkmal-von-Kaiser-Maximilian-Enthul->

1.

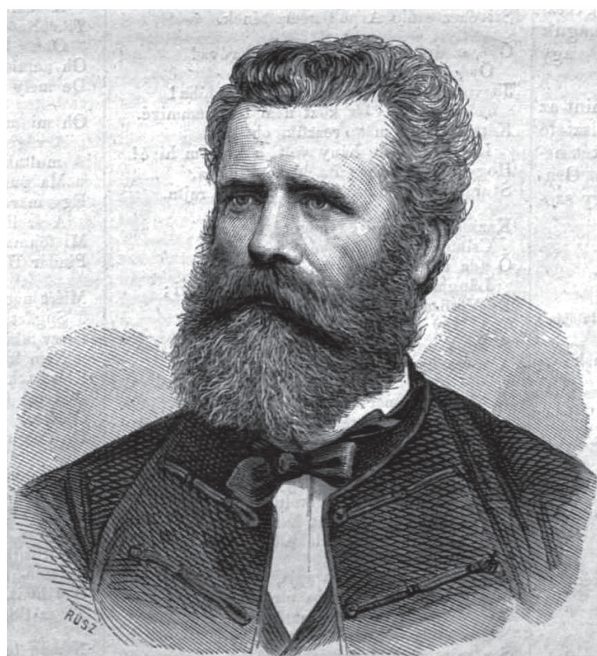

2.

Pl. I. 1–2. Medalia ridicării monumentului lui Maximilian în Trieste în anul 1875, gravor Josef Tautenhayn Senior (1. avers; 2. revers). / 1–2. Medal of the erection of monument of Maximilian in Trieste in 1875, engraver Josef Tautenhayn Senior (1. obverse; 2. reverse).

1.

2.

Pl. II. 1. Gravorul Josef Tautenhayn Senior (1837–1911), fotografie de Philipp Wilhelm von Schoeller. 2. Ministrul Szende (Frummer) Béla (1823–1882), portret de Rusz Károly (1872). / 1. Engraver Josef Tautenhayn Senior (1837–1911), photograph by Philipp Wilhelm von Schoeller. 2. Minister Szende (Frummer) Béla (1823–1882), portrait by Rusz Károly (1872).

Pl. III. Ferdinand Maximilian Josef von Habsburg, arhiduce de Austria, împărat al Mexicului (1864–1867), fotografie nedată de J. Malovich (Trieste). / *Ferdinand Maximilian Josef von Habsburg, Archduke of Austria, Emperor of Mexico (1864–1867), undated photo by J. Malovich (Trieste).*

Pl. IV. Inaugurarea monumentului lui Maximilian în prezența împăratului Franz Josef în 3 aprilie 1875, după o schiță de L. Straß. / *Inauguration of the monument of Maximilian in the presence of Emperor Franz Josef on April 3, 1875, after a sketch by L. Straß.*

1.

2.

Pl. V. 1. Monumentul lui Maximilian și Palatul Revoltella la începutul sec. XX. 2. Piața Giuseppina și monumentul lui Maximilian. / 1. The monument of Maximilian and the Revoltella Palace at the beginning of the 20th century. 2. Giuseppina Square and Maximilian's monument.

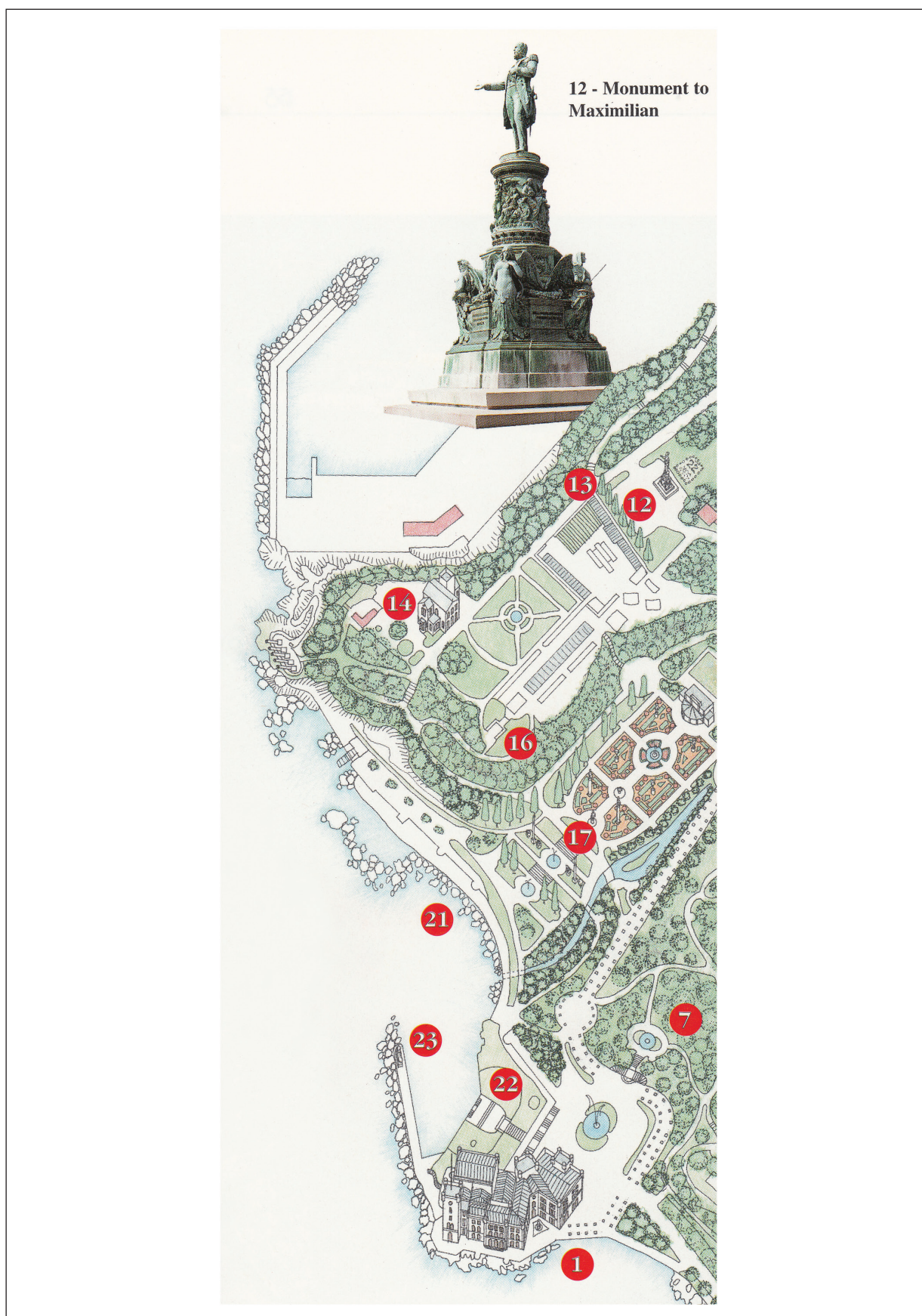

1.

2.

Pl. VI. 1. Albert Rieger, *Miramare* (1860). 2. Piața Giuseppina și monumentul lui Maximilian, vedere spre port. / 1. Albert Rieger, *Miramare* (1860). 2. *Giuseppina Square and Maximilian's monument, view of the port.*

Pl. VII. Planul parcului Castelului *Miramare* cu amplasarea monumentului până în anul 2008. / *The plan of the Miramare Castle park with the location of the monument until 2008.*

IPOSTAZE FEMININE ÎN CEA DE-A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Teodora-Daniela Moș*

Cuvinte cheie: Belle Époque, ideal feminin, mentalități individuale și colective, Banat, Franța, Imperiul Austro-Ungar, norme sociale.

Mots-clés: Belle Époque, idéal féminin, mentalités individuelles et collectives, Banat, France, l'Empire austro-hongrois, normes sociales.

Hypostases féminines dans la seconde moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle (Résumé)

L'intervalle de temps compris entre la seconde moitié du XIXe siècle et le début du XXe siècle a été une période de l'histoire de l'Europe occidentale marquée par plusieurs changements socio-économiques, comme l'industrialisation, l'expansion urbaine, ou le développement de la division du travail. Tout ça a conduit au lancement d'un mouvement progressif de modernisation non seulement sur le plan technologique, mais aussi dans les mentalités individuelles et collectives, ainsi que dans les visions de la vie. Un tel changement de perception s'est également produit dans le domaine de la féminité et du changement de statut et d'équilibre des forces entre hommes et femmes, annonçant une nouvelle étape d'évolution culturelle et sociale dans l'histoire de l'Europe. Pendant cette période les femmes ont rejeté les notions conventionnelles de féminité précédemment acceptées et elles ont transcendé le territoire de la maternité et de la vie domestique, acquérir ainsi leur indépendance financière et sociale. Cela a marqué l'avancement des femmes modernes dans la sphère publique et l'adoption de formes plus libres d'expression de leur propre identité. Ainsi, de nombreuses femmes ont réussi à faire carrière dans les services publics, dans l'enseignement ou dans les transports.

Bien que préfiguré depuis la seconde moitié du XIXe siècle, le début du XXe siècle imposera un concept artistique beaucoup plus progressif de l'idéal féminin, contrairement à l'art du début du XIXe siècle, qui illustrait la notion de féminité idéalisée et servile. On va gagner plus en plus de terrain l'idée que, grâce d'une part, à leur qualités innées en ce qui concerne les questions sociales et d'autre part, grâce à l'éducation reçue des mères, les femmes sont plus capables dans la société que les hommes qui ont une éducation plus orientée vers la sphère professionnelle qui ne leur fournit pas suffisamment d'orientation et de connaissances intuitives. En conséquence, il était indiqué aux hommes de faire appel au jugement féminin concernant la vie sociale.

Au Banat et en Transylvanie, provinces qui, dans la seconde moitié du XIXe siècle et dans la première moitié du XXe siècle faisaient partie de l'Empire austro-hongrois, ainsi que dans le reste de l'Europe, bien que les normes sociales continuent de placer les femmes dans un rôle d'inégalité avec les hommes, le modèle de la nouvelle femme libérée de toute contrainte, qui a surgi pendant cette période, a gagné une victoire décisive sur le vieux état d'innocente plénitude et d'asservissement docile.

Intervalul de timp cuprins între cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX a fost o perioadă din istoria Europei Occidentale caracterizată prin schimbări socio-economice precum industrializarea, expansiunea urbană, dezvoltarea diviziunii muncii, dar și o tranziție către o nouă percepție asupra lumii și a proclamații idealurilor universale ale libertății și rațiunii¹. Revoluția industrială a contribuit la afirmarea și

dezvoltarea unei noi clase sociale mijlocii, urbane, al cărei principal scop era dobândirea prosperității financiare, menținerea acestora și asigurarea unei bune reputații în cadrul comunității². Societatea a reacționat la noua lume mecanizată care s-a ivit, printr-o mișcare treptată de modernizare nu numai

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: teodora_tm@yahoo.com.

¹ Vaclav Smil, *Creating the Twentieth Century. Technical*

Innovations of 1867–1914 and their lasting impact, Oxford (2005), 261–285.

² Joel Mokyr, *Growing-Up and the Industrial Revolution in Europe, Explorations in Economic History*, 13 (1976), 371–396; John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, London (2005), 160–170.

pe plan tehnologic, ci și în cadrul mentalităților individuale și colective și a viziunilor asupra vieții³. O astfel de schimbare a percepțiilor a fost realizată și în sfera feminității și a modificării statutului și echilibrului de forțe dintre masculin și feminin.

Într-un articol publicat în anul 1900 în renumita revistă franceză *Grand revue*, sociologul Gabriel Tarde scria că, capacitatea de a modela gândirea altora depinde de doi factori principali, și anume, vârsta și sexul, iar prin aceasta sublinia, oferind argumente istorice și sociologice, faptul că femeia era pe cale să dobândească o autoritate nemaiîntâlnită până atunci, care, adăugându-se atributelor tradiționale feminine, precum feminitatea și maternitatea, prefigurau o nouă etapă de evoluție culturală și socială din istoria nu numai a Franței, ci a întregii Europe⁴.

Secolul al XIX-lea oferise o imagine idealizată a femeii, după modelul victorian întruchipat de însăși regina Victoria, ca mamă perfectă, dedicată întru totul educației copiilor, arhetip care va cunoaște o largă răspândire pe plan european. Astfel, tinerele acelei epoci erau pregătite pentru a deveni soții și mame exemplare, pentru a îngriji căminul și a menține liniștea și armonia din cadrul familiei⁵.

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, în pofida accesului limitat la o educație superioară, unele femei din Franța și din Imperiul Austro-Ungar patronau activități filantropice, educative și social-caritative considerate extensii ale domeniilor tradiționale feminine. Autoritatea și cunoștințele specializate dobândite o dată cu acestea au fost fructificate prin noile ocupații la care femeile au început a avea din ce în ce mai mult acces, ca profesoare, asistente medicale, sau asistente sociale, vocații considerate mai degrabă feminine, ca urmare a faptului că derivau din experiența dobândită în domenii ale vieții care le erau străine bărbaților⁶. Toate acestea au contribuit tot mai mult

la afirmarea noilor prerogative ale femeii în atenția publică a societății europene la sfârșit de secol XIX și început de secol XX, ceea ce s-a reflectat și în arta acelei perioade.

Spre deosebire de arta secolului al XIX-lea care ilustra noțiunea de feminitate idealizată și servilă, începutul secolului XX înfățișează un concept mult mai progresiv al idealului feminin⁷. Către mijlocul secolului al XIX-lea, principalele preocupări ale femeilor erau orientate către sfera domestică și cea a cultivării virtuților morale⁸. Astfel, tema fecioarei umile, elegante, docile, sexual reprimată este recurentă în arta secolului al XIX-lea, aceasta fiind înfățișată de cele mai multe ori complet îmbrăcată, deseori șezând sau în posturi pasive⁹. *Ophelia*, o pictură realizată de John Everett Millais (1829–1896) în 1852, reprezintă un exemplu grăitor al unei astfel de frumuseți modeste, reprimată și pasive¹⁰. Millais a înfățișat o Ofelie simplă, docilă, într-o rochie frumos ornamentată, fără podoabe, plutind pe apă, prin aceasta fiindu-i anticipat tragicul sfârșit. Millais, un artist al mișcării prerafaelite, a romantizat astfel idealul feminin al secolului al XIX-lea, prin reprezentarea unei femei care își acceptă cu supunere trista soartă¹¹.

Lucrarea *Hamacul* (1844) a lui Gustave Courbet (1819–1877), pictor realist, creator a celei mai timpurii reprezentări a temei frumuseții feminine docile, oferă un exemplu similar de *fecioară umilă*, modest îmbrăcată, culcată într-o poziție care indică pasivitatea, laitmotivul general al așteptărilor pe care le avea societatea din partea sexului feminin în secolul al XIX-lea. Conform acestor expectanțe femeile se cuveneau a fi blânde, pure, inocente și manierate¹². Poziția senzuală pe care personajul feminin al tabloului lui Courbet o adoptă, asociată în mod simbolic cu elemente florale luxuriante, adeseori fac trimitere la sexualitatea feminină¹³. Cu toate acestea, simbolurile fățișe ale sexualității din această pictură intră

³ Nicholas Crafts, Exogenous or Endogenous Growth? The Industrial Revolution Reconsidered, *Journal of Economic History*, 55 (1995), 745–772; Colin Heywood, Society, *The Nineteenth Century: Europe 1789–1914 (Short Oxford History of Europe)*, Oxford-New York (2000), 47–78.

⁴ Gabriel Tarde, L'action inter-mentale, *La Grande Revue* (1 noiembrie 1900), 316–317.

⁵ Florence Nightingale, Woman's Ideal and Actual Life, *Dickens's England Life in Victorian Times*, Gloucestershire (2003), 64–65; Elizabeth F. Gray, Angel of the House, *Encyclopedia of the Victorian Era*, vol. 1, Londra (2004), 40–41.

⁶ Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*, New York (2005), 41–62; Linda Clark, *The Rise of Professional Women in France: Gender and Public Administration Since 1830*, Cambridge (2000), 79–82.

⁷ Rita Felski, *Doing Time: Feminist Theory and Postmodern Culture*, New York (2000), 200–203.

⁸ Jessica Bomarito, Jeffrey W. Hunter, Women in the 19th Century. Introduction, *Feminism and Literature: a Gale critical companion*, vol. 2, Detroit (2005), 1–2.

⁹ Hope W. Werness, The Modest Maiden in the 19th-Century Art: Evolution of a Theme, *Woman's Art Journal*, Vol. 5, No. 2, Philadelphia, USA (1984–1985), 7–8.

¹⁰ Julia Thomas, Ophelia 1851–52. Painting by John Everett Millais, *Encyclopedia of the Romantic Era 1760–1850*, vol. 2, New York-Londra (2004), 829.

¹¹ Kimberley Rhodes, *Ophelia and Victorian Visual Culture*, Londra-New York (2008), 90.

¹² Hugh Honour, John Fleming, *The Visual Arts: A History*, Londra (2013), 14.

¹³ Clive Gregory (ed.), *The Great Artists. Their Lives, Works*

într-un dezacord brusc cu inocența exprimată pe chipul adormit, demonstrând puritatea sexuală și candoarea care erau așteptate de la femeia secolului al XIX-lea¹⁴. Așadar, lucrarea lui Courbet reflectă noțiunile ideale de feminitate ale secolului al XIX-lea, femeia pe care el a pictat-o etalând atât atribute ale pasivității docile, cât și ale purității sexuale, calități care se potriveau întru totul idealului feminin al epocii¹⁵. Astfel de reprezentări ale femeilor în arta din preajma mijlocului de secol XIX contrastează intens cu cele din timpul Belle Époque, perioadă de mare înflorire socială, culturală și artistică¹⁶ cuprinsă în linii mari între sfârșitul Războiului franco-prusac din anul 1871 și izbucnirea Primului Război Mondial din anul 1914¹⁷.

Art Nouveau-ul, stilul artistic reprezentativ sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX, și în special lucrările lui Alphonse Mucha (1860–1939), înfățișează femeia modernă, eliberată de constrângeri, ilustrând cel mai veridic transformările sociale ale idealului feminin în perioada Belle Époque¹⁸. Viziunea lui Alphonse Mucha transcende arta propriu-zisă, reprezentând o nouă eră a modernității, în care demonstrarea feminității descătușate indica dinamica culturală a societății europene progresiste. Alphonse Mucha a realizat aceasta prin destrămarea așteptărilor conservatoare în privința feminității, care dictaseră până atunci spiritul vremii¹⁹. În vederea împlinirii acestui deziderat va recurge la simbolism, arhetipuri și teme personificate pentru a proiecta într-un mod cât mai veridic percepțiile culturale ale timpului său, frumusețile sale descătușate de orice constrângeri contrastând profund cu reprezentările deja

încetățenite în Europa, ale unei feminități tradiționale, domestice și supuse²⁰.

Arta lui Alphonse Mucha înfățișează noua femeie (*femme nouvelle*)²¹ într-o formă abstractizată, prin redarea corpului feminin cel mai adesea într-un vârtej de mișcare, însoțit de un decor vegetal, floral, într-o manieră care evocă calitățile duale asociate atât cu seducția, tentația, dar și castitatea și puritatea, reprezentând o respingere fățișă a idealurilor feminine ale trecutului. Totodată oglindește și încurajează tot mai mult acceptarea sexualității femeii, tema eliberării sexuale fiind o marcă distinctivă a perioadei Belle Époque. Spre exemplu, lucrarea *Dansul* (1898) demonstrează fascinația timpului pentru feminitatea duală. În aceasta este înfățișată o tânără învăluită sumar într-un vârtej de țesătură aproape translucidă, care cade în așa fel încât îi evidențiază partea din spate a umerilor, posteriorul și sânii. Părul îi este redat într-o formă eroticizată, prin linii senzuale, organice, acompaniate de o ornamentație florală. Cu toate acestea, figura ei trădează o puritate docilă, privitorului fiindu-i oferită așadar o perspectivă de inocență a femeii ideale. În acest fel, femeia ilustrată de Alphonse Mucha înglobează în același timp calități ispititoare, dar și pure, contrastând în linii mari cu plenitudinea inocentă înfățișată în reprezentarea sexului feminin la mijlocul secolului al XIX-lea²².

Alphonse Mucha a înfățișat femei pe posterele reclamelor la produse comerciale, care până atunci reprezentau însăși personificarea masculinității. Spre exemplu, în *Lefèvre-Utile Champagne Biscuits* (1898) sunt înfățișate femei care consumă alcool, în *Waverly Cycles* (1897) este ilustrată o femeie pe bicicletă, iar în *Job*, o tânără fumând. O dată cu ascensiunea acestui tipar al noii feminități, reclamele au început tot mai mult a urmări să vândă produse datorită frumuseții femeilor înfățișate pe acestea²³. Prin sensibilitatea caracteristică, femeia devine astfel atât cea care schițează normele comportamentale cele mai adecvate în societate, precum și cea care stabilește care sunt structurile de care societatea ar fi indicat să se debaraseze. În acest mod deja se întrezărește o ușoară uzurpare a preceptelor sociale de până atunci, întrucât chiar

and Inspiration. Courbet. 20. A Marshall Cavendish Weekly Collection, Londra (1985), 611–627.

¹⁴ Hugh Honour, John Fleming, *op. cit.*, 669, 671, 681, 700.

¹⁵ Hope W. Werness, *op. cit.*, 8–10; Hugh Honour, John Fleming, *op. cit.*, 901.

¹⁶ Sebastian Trainor, Loïe Fuller's „Orgy of Colour”: Modernity, Eternity and the Folies-Bergère, *Women in the Arts in the Belle Époque: Essays on Influential Artists, Writers and Performers*, Jefferson, North Carolina, SUA-Londra (2012), 97–118.

¹⁷ Paul Fryer, Introduction. But Where Were the Women?, *Women in the Arts in the Belle Époque: Essays on Influential Artists, Writers and Performers*, Jefferson, North Carolina, SUA-Londra (2012), 1–2.

¹⁸ Jan Thompson, The Role of Woman in the Iconography of Art Nouveau, *Art Journal*, 31, New York (1971–1972), 158–167.

¹⁹ Lucy Fisher, Shock of the Nouveau, *Time Europe*, 155 (iunie 2000), 124.

²⁰ Jack Rennert, Alain Weill, *Alphonse Mucha: The Complete Posters and Panels*, Boston (1984), 12–15.

²¹ Amy Dempsey, *Art in the Modern Era: A Guide to Styles, Schools & Movements 1860 to the Present*, New York (2002), 35–36.

²² Gabet Olivier, The Object According to Mucha, *Alphonse Mucha*, New York (2009), 30–34.

²³ Dolores Mitchell, The 'New Woman' as Prometheus: Women Artists Depict Women Smoking, *Woman's Art Journal*, 12, New Brunswick, New Jersey (1991), 3–9.

dacă în aparență rolul femeii în societate era unul decorativ, se întrevide schimbarea iminentă, care va modifica echilibrul de forțe în societate și va transforma apreciabil condiția femeii.

Pentru Sigmund Freud (1856–1939), fondatorul psihanalizei, care a trăit în Viena perioadei Belle Époque, idealul feminin era înfățișat de o femeie cu o personalitate agreabilă, docilă și servilă, dar care în același timp manifestă inteligență și aspirații profesionale, atribute specifice până atunci numai bărbaților²⁴. Corelat cu emoțiile, cu sfera privată, a intimității, modul de exprimare feminin este perceput de Freud ca un teren al aluziilor, fiind lipsit de obicei de strategii logice și conceptualizare, spre deosebire de limbajul masculin care se adresează lumii exterioare și adeseori este dominat de noțiuni abstracte²⁵. Această nouă viziune asupra feminității apare astfel ca rezultat al unei schimbări de perspectivă în societatea europeană, schimbare provocată de o prefacere culturală către modernitate, manifestată încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea²⁶, înrădăcinându-se ideea că, datorită unor calități innăscute în ceea ce privește chestiunile sociale, cât și educației primite de la mame, femeile erau mai capabile în societate decât bărbații, a căror educație, îndreptată spre sfera profesională, nu oferea acestora suficientă cunoaștere și orientare. Prin urmare, era indicat ca bărbații să facă apel la judecata feminină în ceea ce privește viața de societate²⁷.

Banatul și Transilvania, provincii care în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX făceau parte din Imperiul Austro-Ungar, au fost influențate de transformările culturale de pe scena europeană, inclusiv în ceea ce privește rolul femeii în societate. Părerea unanim recunoscută și acceptată în acea perioadă rezulta din acele reguli generale care atribuiau femeii sectorul privat al existenței, și aceasta pentru că se observa o „suprapunere între sfera feminină și sfera privată a vieții sociale, pe de o parte, și de o identificare a sferei publice cu sfera masculină, pe de altă

parte. Căminul (compus de obicei, în cazul clasei de mijloc din bucătărie, sufragerie, dormitor și cameră de oaspeți) reprezenta sfera de acțiune a femeii, în timp ce strada, instituțiile publice, localurile și cazinourile constituiau câmpul predilect de afirmare a bărbatului”²⁸.

În industria alimentară, textilă, a hârtiei și tutunului numărul angajatelor femei îl depășea pe cel al bărbaților, multe dintre acestea lucrând la domiciliu pentru patronii micilor întreprinderi industriale, sau acceptând munci grele, refuzate de bărbați și foarte prost plătite²⁹. Tot printre femeile independente financiar se numărau și cele care lucrau ca servitoare. Acestea, spre deosebire de muncitoare, desfășurau o muncă mult mai ușoară și apropiată de mediul familial, casnic, care de regulă le pregătea pentru viitoarea viață de femeie căsătorită, servitoarele cel mai adesea fiind necăsătorite, și după cum Sextil Pușcariu observa, manifestând o mare predilecție pentru militari³⁰.

În orașele aflate într-o continuă expansiune și dezvoltare la acea vreme, comerțul agricol se desfășura la un înalt nivel și implica în mod special munca femeilor, precupețele care, „pe cât erau de amabile când te apropiai de mesele lor, pe atât deveneau de agresive când le găseai marfa rea”³¹. Vânătoarele dețineau de asemenea și ele un rol deosebit de important. Valeriu Braniște, aflat la Timișoara, cu ocazia implicării sale într-un proces, oferă o mărturie extrem de ilustrativă în acest sens, referitoare la o tânără vânătoare a cofetăriei Fritz, „o feteșcană tinerică și frumușică foc – cam de 16–18 ani – care servea oaspeții și pe care o păzea cofetarul ca pe ochii din cap. Dar și avea ce păzi, căci era asediată și anturată de „gentrymea” timișoreană, bătrâni și tineri care cu ceasurile stăteau pe la taraba cofetăriei, și sucind la mustețe căutau să prindă câte o privire, câte un zâmbet, câte o vorbă de la frumoasa cofetăriei”³².

În Transilvania și Banat se vor constitui reuuniuni de femei care vor milita pentru impunerea noilor prerogative ale emancipării sexului feminin în societate, vor susține înființarea unor instituții

²⁴ Terry Eagleton, *The Ideology of the Aesthetic*, Oxford (1990), 262–285; Linda Brannon, *Gender Psychological Perspectives*, Boston (1999), 118–122.

²⁵ Arlene Kramer Richards, Freud and Feminism: A Critical Reappraisal, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47 (4), New York (August 1999), 1213–1238; Elisabeth Young-Bruehl, *Freud on Women: A Reader*, New York (1992), 57–61.

²⁶ Hope B. Wereness, The Modest Maiden in 19th-Century Art: Evolution of a Theme, *Woman's Art Journal*, 5, New Brunswick, New Jersey (1984–1985), 7–10.

²⁷ Adolphe Steinberg, *Adevăratul cod al manierelor elegante pentru tinerii de orice condițiune*, București, (1890), 3–4.

²⁸ Vári Sándor, Alice în oglindă sau repere pentru o imagologie a femeii în mediile urbane transilvănene de la sfârșitul secolului al XIX-lea, *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj (1995–1996), 288–289.

²⁹ Ștefania Mihăilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte (1838–1929)*, Iași (2002), 14–16.

³⁰ Sextil Pușcariu, *Brașovul de altădată*, Cluj-Napoca (1977), 116.

³¹ *Ibidem*, 132.

³² Valeriu Braniște, *Oameni, fapte, întâmplări*, Cluj-Napoca (1980), 114.

de învățământ care să ofere posibilitatea ca femeile din toate păturile sociale să-și desăvârșească educația și vor organiza diferite evenimente în sprijinul tuturor acestor deziderate. „*Femeia română a fost în toate timpurile soție bună, mamă de model, dar niciodată sfera ei de activitate nu se mărginește numai în cercul strâns al căsătoriei*”³³, era menționat în programul *Reuniunii Femeilor din Hunedoara*, în timp ce *Reuniunea din Sălaj* avea ca principal obiectiv „*înaintarea învățământului popular și a industriei de casă cu deosebită privire la sexul femeiesc din comitatul Sălajului*”³⁴.

La Timișoara, oraș multinațional și multiconfesional, asociațiile de femei s-au implicat cu predilecție în acțiuni de caritate care constau în linii mari din ajutorarea bolnavilor și a familiilor sărace. Cea mai importantă ca realizări a fost *Asociația romano-catolică*, fondată în 1857, care anual a distribuit 6000–7000 de coroane familiilor catolice sărmene. Confesiunea izraelită deținea trei asociații de femei: *Asociația din Cetate* și *Asociația din Fabric*, întemeiate în 1846, care s-au evidențiat în mod aparte datorită sprijinului oferit cu ocazia inundațiilor din Szeged din anul 1879 și *Asociația Israelită din Iosefin*, fondată în anul 1871. Pe lângă acestea, o deosebită activitate filantropică și de caritate au inițiat și întreținut *Asociația Evanghelică de Femei*, înființată în 1889, *Asociația Reformată de Femei*, fondată în 1901, *Asociația Sârbă de Femei*, precum și *Asociația Română de Femei*, întemeiată în anul 1905³⁵. De asemenea, la 1 iunie 1898 și-au început serviciul ca surori medicale călugărițele mizericordiene, care au fost aduse la Timișoara din Moravia datorită demersurilor inițiate de *Asociația de Femei Mariabilf*³⁶.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX în Transilvania și Banat s-a pledat, de asemenea, pentru înființarea de școli medii pentru fete, care să asigure sexului feminin o mai largă autonomie, tinzând totodată spre o independență socială și economică. Femeia urma să dobândească astfel o pregătire multidimensională și o putere nemaiîntâlnită până atunci, contribuind atât la asigurarea bunăstării familiale, a societății în ansamblu, cât și a propriei persoane. Cu toate că a continuat să fie dificil a se impune în domeniul profesional, chiar și pentru femeile cu studii superioare accesul în unele profesii, precum

cea de avocat, fiind în continuare rezervat exclusiv bărbaților, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea multe femei vor reuși să își construiască cariere în serviciile publice, învățământ sau transporturi³⁷.

Având în vedere acestea, cu toate că în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, normele sociale continuau să situeze sexul feminin într-un rol de inegalitate cu cel masculin, modelul noii femei eliberate de constrângeri care s-a ivit în această perioadă a dobândit o victorie asupra vechii stări de plenitudine inocentă și docilă aservire. Acum femeile au respins noțiunile convenționale de feminitate acceptate până atunci și au depășit teritoriul maternității și al vieții domestice, câștigându-și independența financiară și socială. Aceasta a marcat înaintarea femeii moderne în sfera publică și adoptarea unei forme mai libere de exprimare a propriei identități.

³³ Elena Pop Hossu Longin, *Amintiri (1880–1930)*, Cluj-Napoca (1932), 17.

³⁴ *Ibidem*, 7.

³⁵ Josef Geml, *Vechea Timișoară în ultima jumătate de secol 1870–1920*, Timișoara (2016), 253–254.

³⁶ *Ibidem*, 242–243.

³⁷ Ștefania Mihăilescu, *op. cit.*, 15–17.

ASPECTE ALE VIEȚII POLITICE ÎN JUDEȚUL TIMIȘ-TORONTAL ÎN PRIMA JUMĂTATE A ANULUI 1946

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: Frontul Plugarilor, Partidul Comunist Român, Partidul Social-Democrat, campanie electorală, județul Timiș-Torontal

Mots-clef: Front des Agriculteurs, Parti Communiste Roumain, Parti Social-Démocrate, campagne électorale, département de Timiș-Torontal

Aspects de la vie politique dans le département de Timiș-Torontal pendant la première moitié de l'année 1946

(Résumé)

La fin de la „grève royale” (janvier 1946), grâce à la remaniation du gouvernement dr. Pierre Groza, par l'inclusion de deux représentants du rang secondaire des partis traditionnels (Parti National Paysan-Maniu et Parti National Libéral-Brătianu), à la suite des contraintes des trois Grands Pouvoirs vainqueurs dans la Deuxième Guerre Mondiale, a été succédée par la reconnaissance du gouvernement pro-communiste par la Grande Bretagne et les États-Unis, à condition de respecter les droits fondamentaux de l'homme et d'organiser des élections libres, le plus vite possible. La première moitié de l'année 1946 a été marquée par des événements politiques importants, visibles, aussi, au niveau du département de Timiș-Torontal: la transformation de l'Union des Patriotes (organisation de masse du Parti Communiste) dans le Parti National-Populaire, destiné à inclure les intellectuels; le Congrès extraordinaire du Parti Social-Démocrate, qui a consacré la victoire de l'„aile” pro-communiste (Radăceanu-Voitec); les démissions, les destitutions, les sanctions disciplinaires et les exclusions parmi les membres des deux partis ouvriers (Parti Social-Démocrate et Parti Communiste Roumain); la continuation de l'action de déportation des allemands dans l'Union Soviétique, décidée par la Commission Alliée de Contrôle, motif de querelle entre le Parti Communiste Roumain et le Parti Social-Démocrate; l'implication du Front Unique Ouvrier et du Front National Démocratique dans l'apaisement des conflits de travail et des questions sociales, en général; la surveillance de l'activité des anciens légionnaires; l'organisation d'une nouvelle alliance politique, le Bloc des Partis Démocratiques, aussi dominée par le Parti Communiste, de la même manière avec l'alliance précédente (le Front National Démocratique); le déclenchement de la campagne électorale, qui sera dominée par de nombreux abus, illégalités et désordres, le but final de celle-ci en étant l'élimination de l'opposition réelle (représentée par le Parti National Paysan-Maniu, le Parti National Libéral-Brătianu et le Parti Social-Démocrate Indépendant, dirigé par l'ancien président social-démocrate, l'avocat Constantin-Titel Petresco) et la légitimation, par le vote populaire, de la coalition gouvernementale, contrôlée, presque toute entière, par le Parti Communiste Roumain.

En conclusion, dans la première moitié de l'année 1946, la vie politique du département de Timiș-Torontal s'avérer assez agité, en se préparant la confrontation finale entre le Pouvoir et l'Opposition, ayant des conceptions antagoniques concernant l'évolution de la société roumaine.

Înceierea „grevei regale” (ianuarie 1946), datorată remanierii cabinetului dr. Petru Groza, prin includerea a doi reprezentanți de rang secund ai partidelor tradiționale (P.N.T.-Maniu și P.N.L.-Brătianu), la presiunile celor trei Mari Puteri învingătoare în Al Doilea Război Mondial, a fost urmată de recunoașterea guvernului pro-comunist de către Marea Britanie și Statele Unite, cu condiția respectării drepturilor

fundamentale ale omului și a organizării de alegeri libere, cât mai curând posibil. Prima jumătate a anului 1946 a fost marcată de evenimente politice importante, vizibile și la nivelul județului Timiș-Torontal: transformarea Uniunii Patrioților (organizație de masă a Partidului Comunist) în Partidul Național-Popular, menit să înregimenteze intelectualitatea; Congresul extraordinar al Partidului Social-Democrat, care a consacrat victoria „aripi” pro-comuniste (Rădăceanu-Voitec); demisiile, demiterile, sancționările disciplinare și excluderile

* lect. univ. dr., Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com.

din cele două partide muncitorești (P.S.D. și P.C.R.); continuarea acțiunii de deportare a etnicilor germani în Uniunea Sovietică, decisa de Comisia Aliată de Control, motiv de dispută între P.C.R. și P.S.D.; implicarea Frontului Unic Muncitoresc și a Frontului Național Democratic în aplanarea conflictelor de muncă și a problemelor sociale, în general; monitorizarea activității foștilor legionari; constituirea unei noi alianțe politice, Blocul Partidelor Democratice, dominată tot de Partidul Comunist, la fel ca predecesora sa (Frontul Național Democratic); declanșarea campaniei electorale, care va fi dominată de numeroase abuzuri, ilegalități și nereguli, scopul final al acesteia fiind eliminarea opoziției reale (reprezentată de P.N.Ț.-Maniu, P.N.L.-Brătianu și P.S.D. Independent, condus de către fostul lider social-democrat, avocatul Constantin-Titel Petrescu) și legitimarea, prin vot popular, a coaliției guvernamentale controlate, aproape în întregime, de P.C.R.¹

¹ Pentru mai multe detalii vezi lucrările: Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile (editori), *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*, București, (2007); Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, București, (2005); Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, traducere: Delia Răzdolescu, București, (1997); Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944–1947)*, București, (1996); Dinu C. Giurescu, *Lichidatorii. România în 1947*, București, (2010); Vladimir Tismăneanu, *Condamnați la fericire: experimentul comunist în România*, Sibiu-Brașov, (1991); Dumitru Șandru, *Comunizarea societății românești în anii 1944–1947*, București, (2007); Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București, (2002); Keith Hitchins, *România. 1866–1947*, București, (1996); Ioan Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI–XX)*, Timișoara (2003); Victor Neumann, *Identități multiple în Europa regiunilor. Interculturalitatea Banatului*, Timișoara, (1997); Ștefan Buzărnescu (coord.), *Interculturalitatea Banatului românesc – o posibilă paradigmă a integrării europene*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Timișoara, (2009); Eugen Mioc, *Comunismul în Banat (1944–1965). Dinamica structurilor de putere în Timișoara și zonele adiacente*, vol. II, Timișoara, (2010); Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, (1998); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948)*, București, (1999); Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, (1999); Eliza Campus, *Din politica externă a României (1913–1947)*, București, (1980); Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, București, (1994); Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației în România*, București, (1994); Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, București, (1992); Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică în România. Evoluția formei de guvernământ în istoria modernă și contemporană*, București, (1988); Ioan Scurtu, *Monarhia în România 1866–1947*, București, (1991); Gheorghe Buzatu, *România*

Principalul „actor” al puterii, Partidul Comunist, se confrunta cu o multitudine de probleme la sfârșitul anului 1945, după cum rezultă din raportul politic întocmit de Comitetul Regional Banat al acestei formațiuni politice. Potrivit raportului menționat mai sus, în luna decembrie 1945 a început un amplu proces de *reorganizare a comitetelor de partid și a conducătorilor celulelor*, „ridicând elemente noi care s-au evidențiat, completând locurile goale din conducere și înlocuind elementele sectare învechite și care nu corespuns, dând sarcini precise și instituind un control mai viu, care lipsea până acum... am reorganizat, astfel, Comitetele județene, de sector și, în parte, de plasă și de celule... această reorganizare a avut părțile bune și slabe (părțile bune au fost că am ridicat activiști noi, care vor întări, în viitor, Partidul, iar partea slabă a fost că, nefiind destul de ridicați politicește și neavând experiență suficientă în muncă, nu s-au putut achita de sarcinile lor, iar în unele locuri chiar au stricat)...”². De asemenea, *numărul membrilor de partid* înregistrați până la data întocmirii rapoartelor comitetelor județene era de 27.189, la nivelul Regionalei Banat, însă, datorită zăpezilor abundente și a dificultăților de transport, a fost întârziată consemnarea a aproximativ 3.000 de noi adeziuni: „... creșterea, în această lună, a fost dintre cele mai mici... cauzele se datoresc (datorează – n.n.) faptului că nivelul politic al cadrelor noastre este foarte scăzut, neavând un plan bine stabilit de muncă pentru lămurire și educare a cadrelor și a maselor, pentru a le orienta înspre Partid... disciplina de partid este foarte scăzută... nu a existat coordonare suficientă... înmulțirea reacțiunii, prin minciuni, speculă și greutățile economice accentuate prin lipsurile în anotimpul de iarnă au contribuit

cu și fără Antonescu, Iași, (1991); Florin Constantiniu, *România între Hitler și Stalin*, București, (1991); Nicolae Băciu, *Agonia României (1944–1948). Dosarele secrete acuză*, Cluj-Napoca, (1990); Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, (1990); Titu Georgescu, *România între Yalta și Malta*, București, (1993); Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane*, București, (1993); Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași, (1998); Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866–1947*, vol. 4 (*Mihai I*), București, (2001); Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)*, București, (1996); Șerban Rădulescu-Zoner (coord.), *Istoria Partidului Național-Liberal*, București, (2000); Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea*, Iași, (1998).

² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), fond *Partidul Comunist Român – Comitetul Regional Banat (1944–1947)* (în continuare PCR – CR Banat (1944–1947)), d. 3/1945, f. 500.

la dezorientarea membrilor noștri, făcându-i să nu fie destul de combativi”³.

Cu câteva luni înainte de Congresul extraordinar al P.S.D. (10 martie 1946) și formarea Partidului Social-Democrat Independent, care s-a raliat partidelor tradiționale (P.N.Ț.-Maniu și P.N.L.-Brătianu), colaborarea în cadrul Frontului Unic Muncitoresc se dovedea extrem de greoaie, mai ales la Timișoara: „După cazul petrecut cu Titel Petrescu, prin acțiunea noastră lipsită de tact, am aruncat în brațele acelor reacționari de aici și pe cei (social-democrați – *n.n.*) care voiau să colaboreze cu noi și cu care se putea colabora... Aceasta a fost, iarăși, o cauză că în masele muncitorești s-a produs o dezorientare. Elementele reacționare din P.S.D., de jos, atacau deschis partidul nostru, neputând fi combătuți – cu succes – prin ședințele de F.U.M. și masele se abțineau de a intra într-unul dintre partide”⁴...

...De la 25 noiembrie până la 20 decembrie (1945 – *n.n.*) nu am putut conlucra cu ei și legăturile noastre cu ei au fost aproape complet întrerupte... Numai în câteva locuri, în fabrici, s-au putut ține ședințe de F.U.M., și acestea cu prea puține rezultate, și chiar hotărârile luate în aceste ședințe nu erau duse până la capăt, fiind oprite de conducerea județeană a P.S.D.”⁵...

...După aceste greșeli ale noastre ne-am dat seama că este nevoie de a schimba atitudinea noastră față de ei și, mai ales după îndrumările primite de la C.C. (Comitetul Central – *n.n.*), prin tov. (tovarășul, formulă de adresare uzuală în cadrul P.C.R. și P.S.D. – *n.n.*) Rangheț, ne-a ajutat să ne apropiem de ei și să reluăm munca în comun. Atunci am căutat pe acei care erau mai aproape de noi; acei care erau pentru colaborare, i-am apropiat de noi și, prietenește și cu toții la un loc, am avut ședință fără știrea și aprobarea conducerii P.S.D.... Am reușit, în felul acesta, să provocăm lupte între ei și am câștigat – de partea noastră – majoritatea dintre ei, reușind să izolăm pe 2 dintre cei reacționari; aceștia sunt Novac Traian (primar al Timișoarei, până la mijlocul lunii mai 1946 – *n.n.*) și Dascăl Iuliu...

...Metoda aceasta de apropiere a acelora cu care se poate colabora s-a dovedit foarte bună, de exemplu la ședința pe care am avut-o prima după adunarea lor cu T. Petrescu, în 29 Decembrie (1945 – *n.n.*), când Dascăl a cerut scoaterea – din conducerea sindicală – a celor care au manifestat, la 25 noiembrie, contra lui T. Petrescu, și chiar și din

partid, și între aceștia erau și președintele comisiei locale și secretarul... Atunci s-a sculat, dintre ei, tov. Pirovski, care l-am câștigat noi, și a spus: <dacă acest lucru l-am face, am putea să închidem întreg sindicatul și interesul nostru nu este de a lucra contra clasei muncitoare> și s-a declarat contra acelei propuneri, cerând numai un avertisment și excluderea lor dacă se vor mai întâmpla, vreodată, asemenea ieșiri. În felul acesta, poziția noastră a fost ușurată și la această propunere s-au alăturat toți cei cu care noi vorbiserăm înainte, rămânând izolați 2 dintre ei, cei mai reacționari... După aceea, am căzut de acord cu ei ca să convocăm, de urgență, ședințe de F.U.M. pe toate întreprinderile și, după aceea, pe oraș și pe județ, adică ședințe cu Comitetele de F.U.M.”⁶...

...Am căzut de acord cu ei, de asemenea, de a revizui atitudinea ambelor partide și de a controla dacă acestea se abat de la platforma comună iscălită, de colaborare în guvern și în F.N.D. (Frontul Național-Democratic)”⁷...

...S-a propus ca la manifestările publice să fie trimiși observatori din ambele partide și, dacă se produc abateri de la platforma comună, să fie sancționați cei care fac această abatere în Comitetul de F.U.M., și nu în public”⁸...

...Am căzut de acord, de asemenea, cu ei de a face o curățire a ambelor partide de elemente fasciste și reacționare care s-au strecurat în partid, urmând ca noi să facem această listă din elementele din P.S.D. și ei să facă o listă din aceste elemente strecurate la noi...”⁹.

Din acest lung citat se poate constata, cu ușurință, lipsa de principialitate a organizației comuniste bănățene în abordarea problemei colaborării cu social-democrații în cadrul Frontului Unic Muncitoresc după Conferința Națională a P.S.D. din decembrie 1945, care s-a pronunțat în favoarea prezentării social-democraților pe liste separate la scrutinul din noiembrie 1946. Practicile P.C.R. de izolare a așa-zisilor „fasciști” și „reacționari” din sânul P.S.D. erau menite, de fapt, de a înlătura orice posibile piedici din calea unificării mișcării muncitorești din România, adică de „înghițire” a Partidului Social-Democrat de Partidul Comunist.

Existau, totuși, semnale pozitive referitoare la *colaborarea în cadrul Frontului Național-Democratic*: „În ceea ce privește colaborarea în F.N.D., se constată o îmbunătățire mai ales în județul Timiș-Torontal. Partidele Liberal (Tătărescu) și

³ *Ibidem*, f. 501.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, ff. 501–502.

⁶ *Ibidem*, f. 502.

⁷ *Ibidem*, ff. 502–503.

⁸ *Ibidem*, f. 503.

⁹ *Ibidem*.

Național-Țărănesc (Alexandrescu) au declarat că, dintre toți ceilalți, P.C. (Partidul Comunist – *n.n.*) este cel mai loial în colaborare și de la care primesc cel mai mare sprijin. Partidul Național Țărănesc (Alexandrescu) a avut congresul județean luna aceasta (decembrie 1945 – *n.n.*), prin care s-a rupt o parte serioasă de la vechea conducere, lucru care se datorează – în mare măsură – Partidului nostru și a muncii dusă de tovarăși pentru apropierea lor”¹⁰. Așadar, colaborarea cu „tovarășii de drum” se dovedea fructuoasă, în măsura în care Partidul Comunist reușea să-i subordoneze complet, prin manevre de culise foarte eficiente.

Partidul Comunist a reușit, prin presiuni, să determine *epurarea* a 4 pretori și 8 notari în județul Timiș-Torontal, doar în luna decembrie 1945, epurări aprobate de Consiliul Politic Județean¹¹.

Întreaga provincie se confrunta cu o serie de *dificultăți economice*: speculă și scumpete exagerată în orașe, la care se adăuga lipsa de sare, petrol, bumbac, etc. din mediul rural, care puteau fi exploatate, din punct de vedere politic, de forțele de opoziție. Raportul amintit consemna următoarele: „... Am avut situații critice la Timișoara, unde Uzina Electrică a încetat furnizarea curentului pentru industrie, timp de 3 zile, din cauza lipsei de cărbuni, dar am rezolvat această lipsă prin intervențiile noastre la C.C., Ministerul Afacerilor Interne și al Comunicațiilor; primind cota necesară, am asigurat mersul normal al uzinei”¹².

În vederea „bătăliei” electorale din anul 1946, Regionala P.C.R. Banat considera absolut necesară *pregătirea conferințelor județene* pentru desemnarea, prin vot, a Comitetelor Județene de partid: „aceasta ar pregăti, pe de o parte, mobilizarea oamenilor, dându-le un imbold mai hotărât în muncă și ar da, de asemenea, mai multă autoritate Comitetelor noastre județene alese, lucru pe care-l credem potrivit în acest moment”¹³.

În egală măsură, dispunem de câteva date statistice privind *organizațiile comuniste din Banat*, în luna decembrie 1945. De pildă, pe cuprinsul Regionalei P.C.R. Banat figurau 27.189 membri de partid, repartizați pe categorii sociale (muncitori – 53,6%, țărani – 30%, mici meseriași și mici comercianți – 8,2%, funcționari – 5,7%, intelectuali – 2,5%), pe sexe (bărbați – 82,6%, femei – 17,4%) și pe naționalități (români – 41,7%, unguri – 29,8%, slavi – 14,3%, evrei – 9%, altele – 5,2%). Numai pe raza județului Timiș-Torontal

erau înregistrați 12.065 membri de partid, distribuiți pe categorii sociale (muncitori – 5.353, adică 44,3%; țărani – 3.952, adică 32,7%; mici meseriași și mici comercianți – 1.452, adică 12,03%; funcționari – 859, adică 7,1%; intelectuali – 439, adică 3,6%; militari – 10, adică 0,08%), pe sexe (bărbați – 9.815, adică 81,3%; femei – 2.250, adică 18,7%) și pe naționalități (români – 4.042, adică 33,5%; unguri – 3.986, adică 33,03%; slavi – 1.712, adică cca 14,2%; evrei – 1.540, adică 12,7%; altele – 785, adică 6,5%). Din punct de vedere organizatoric, în întreg Banatul erau consemnate: 38 comitete de plasă (11 în județul Timiș-Torontal); 852 celule de partid (369 în județul Timiș-Torontal), dintre care 259 celule în întreprinderi (115 în județul Timiș-Torontal), 60 celule în instituții (29 în județul Timiș-Torontal), 92 celule de circumscripții (51 în județul Timiș-Torontal) și 441 celule de sate (174 în județul Timiș-Torontal); 716 birouri de celule (303 în județul Timiș-Torontal); 11 școli de cadre (două în județul Timiș-Torontal), cu 326 de elevi (81 în județul Timiș-Torontal); 104 instructori (51 în județul Timiș-Torontal), dintre care 5 de la Comitetul Central (unul în județul Timiș-Torontal), 17 de la Regională (7 în județul Timiș-Torontal) și 82 de la Județeană (43 în județul Timiș-Torontal); 29 comitete (9 în județul Timiș-Torontal), dintre care 10 comitete de sector (4 în județul Timiș-Torontal) și 19 comitete de întreprindere (5 în județul Timiș-Torontal)¹⁴. Analizând cifrele de mai sus, se constată o pondere destul de redusă a funcționarilor, intelectualilor și militarilor în cadrul organizațiilor comuniste din județul Timiș-Torontal, dar și o majoritate destul de consistentă a minorităților etnice, în special maghiari, slavi și evrei.

La fel de interesantă este și o statistică privind *organizațiile de masă* din Banat, în luna decembrie 1945. Conform acestei statistici, din totalul populației regiunii (1.406.867 locuitori), doar 27.189 (1,9%) erau înscriși în Partidul Comunist; în județul Timiș-Torontal, situația era ceva mai bună, din cei 545.000 locuitori, 12.065 fiind comuniști, adică 2,2%. În cadrul organizațiilor de masă, în Banat, situația se prezenta în felul următor: Sindicatele Unite – 119.075 membri, toți muncitori (44.841 în județul Timiș-Torontal, organizați în ansamblu), la nivelul provinciei, doar 7% din aceștia fiind comuniști; Frontul Plugarilor – 71.664 membri (14.579 în județul Timiș-Torontal), dintre care 3.980 membri P.C.R. (5,5%); Uniunea

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, ff. 503–504.

¹³ *Ibidem*, f. 504.

¹⁴ SJTAN, fond PCR – CR Banat (1944–1947), d. 22/1945, f. 93.

Populară Maghiară – 56.024 membri (26.639 în județul Timiș-Torontal), dintre care 3.378 membri P.C.R. (6%); Apărarea Patriotică – 28.580 membri (11.704 în județul Timiș-Torontal), dintre care 828 membri P.C.R. (2,9%); Uniunea Patrioților – 5.761 membri (2.180 în județul Timiș-Torontal), dintre care 145 membri P.C.R. (2,5%); Tineretul Progresist – 11.024 membri (3.520 în județul Timiș-Torontal), dintre care 1.040 membri P.C.R. (9,4%); Organizația Sportului Popular – 17.836 membri (3.823 în județul Timiș-Torontal), dintre care 73 membri P.C.R. (0,4%); Uniunea Femeilor Antifasciste din România – 5.439 membre (2.590 în județul Timiș-Torontal), dintre care 144 membre P.C.R. (2,6%); Asociația Română de strângere a legăturilor cu Uniunea Sovietică (A.R.L.U.S.) – 5.556 membri (1.637 în județul Timiș-Torontal), dintre care 135 membri P.C.R. (2,4%), etc.¹⁵ Deci, în județul Timiș-Torontal, membrii formațiunilor politice amintite, deși erau considerate organizații de masă ale Partidului Comunist, evitau, din variate motive, să facă parte, în mod efectiv, și din P.C.R.

Între timp, Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal urmărea, cu atenție sporită, „traectoria” politică a foștilor legionari de pe cuprinsul județului. Dintr-o primă statistică rezultă faptul că, din cei 86 de conducători și 2.580 de membri ai Mișcării Legionare înregistrați în câteva plăși ale Timiș-Torontalului, adică un total de 2.666 aderenți, 975 figurau în alte formațiuni politice, iar 1.691 rămăseseră apolitici. În Partidul Comunist erau semnați 88 de foști legionari (6 în funcții de conducere și 82 ca simpli membri), în Partidul Social-Democrat – 205 foști legionari (3 în poziții-cheie și 202 membri obișnuiți), în Frontul Plugarilor – 489 foști legionari (10 în conducere, 470 simpli membri), în P.N.Ț.-Maniu – 138 foști legionari (3 în conducere, 135 membri obișnuiți), în P.N.L.-Brătianu – 6 foști legionari (membri simpli, cu toții), în P.N.Ț.-Alexandrescu – 2 foști legionari (membri obișnuiți) și în P.N.L.-Tătărescu – 47 (2 în funcții de conducere și 45 în calitate de simpli membri)¹⁶. A doua statistică, deși nu acoperea, în totalitate, celelalte plăși ale județului, semnală același „trend” al foștilor legionari din Timiș-Torontal, care preferau să-și găsească adăpost îndeosebi în rândurile Partidului Social-Democrat și Frontului Plugarilor, principalii aliați ai comuniștilor în cadrul cabinetului dr. Petru Groza, dar și în cadrul Partidului Național-Țărănesc, condus

de către Iuliu Maniu, față de care manifestau, în continuare, un profund respect¹⁷.

În prima jumătate a anului 1946, pe raza județului Timiș-Torontal, partidele din coaliția guvernamentală, cu precădere Partidul Comunist Român și Partidul Social-Democrat, au procedat la sancționări și chiar la excluderea unor membri. De pildă, la 20 februarie 1946, celula „Instituție” Timișoara anunța Regionala P.C.R. Banat că „tov. Micota Moise, găsindu-se vinovat pentru stare de beție, purtare nedemnă față de un tovarăș, a tras cu pistolul în sediul partidului, n-a predat arma și a mințit partidul, este *suspendat din oricare funcție de partid* și i se aplică *un vot de blam cu avertisment*”¹⁸. Alte motive invocate de organizația comunistă din județul Timiș-Torontal pentru a impune sancțiuni erau: lipsa de colaborare cu membrii dintr-o anumită celulă de partid, șovinism, „favoruri” făcute „hitleriștilor”, delapidare, abatere de la linia partidului, etc. În cazul Partidului Social-Democrat, acuzația de „titelism”, adică simpatizare a unei orientări independente față de P.C.R., era sinonimă cu „un păcat de moarte”.

Atitudinea „nepărtinitoare” față de etnicii germani a reprezentat o veritabilă „piatră de moară” pentru organizația județeană Timiș-Torontal a Partidului Comunist Român și un motiv de dispută permanentă cu Partidul Social-Democrat, care încerca să facă o distincție clară între antifasciștii germani și cei neimplicați politic în perioada 1940–1944, pe de o parte, și germanii cu simpatii naziste și cei înscriși efectiv în Grupul Etnic German sau în Partidul Național Socialist German – secția română. La 22 ianuarie 1948, Regionala Banat a P.C.R., cu sediul în Timișoara, se mulțumea să întocmească un tabel nominal cu membrii de partid și „democrații” germani, aflați la muncă obligatorie în Uniunea Sovietică, fără a interveni pentru aceștia, în vederea îmbunătățirii condițiilor de viață sau chiar a unei posibile eliberări. În tabelul nominal amintit figurau 11 etnici germani: Hugo Teisztel, dentist, în vârstă de 46 de ani, aflat în lagărul de la Stalino; Jon Szekler, constructor, în etate de 46 de ani, deținut în lagărul de la Ilianovka Donbas; Josif Klimo, șofer, 28 de ani, aflat tot în lagărul de la Ilianovka Donbas; Josif Hoffmann, mecanic, 30 de ani, deținut în lagărul de la Rudnik Kaganovits; Peter Mathis, croitor, 48 de ani, aflat în lagărul de la Dnyepropetrovsk Oblast Rudnik Bolsevick; Coloman Müller jr., inginer chimist, 29 de ani, internat în lagărul de la Makaievka; dr.

¹⁵ *Ibidem*, f. 97.

¹⁶ SJTAN, fond *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal* (în continuare *LJTT*), d. 118/1945–1946, ff. 16–18.

¹⁷ *Ibidem*, ff. 19–22.

¹⁸ SJTAN, fond *PCR – CR Banat (1944–1947)*, d. 28/1946, f. 42.

Ernst Mühle, medic, 46 de ani, deținut în lagărul de la Zaporoje; Jon Welter, comerciant, 48 de ani, aflat în lagărul de la Donbas, raion Stalino; Hans Neumann, agricultor, 28 de ani, deținut în lagărul de la Donbas, înscris în Batalionul de muncă disciplinară nr. 1050; William Müller, agricultor, 21 de ani, aflat în lagărul de la Rudnik Kaganovits; Ecaterina Wagner, agricultor, 30 de ani, deținută în lagărul de la Stalino Dimitrova, înregimentată în Batalionul de muncă disciplinară nr. 1028¹⁹.

Alte aspecte semnificative ale vieții politice din județul Timiș-Torontal în lunile mai-iunie 1946 sunt surprinse în paginile cotidianului comunist „Luptătorul bănățean” din Timișoara. Astfel, aflăm că în ziua de 17 mai 1946, la orele 17, în sala Palatului Cultural din municipiul Timișoara, „în cadrul ciclului de *conferințe* organizat de Secția de Educație Politică – Cercul de Studii și Documentare (a Regionalei P.C.R. Banat – *n.n.*), dr. Alexandru Lambescu vorbește despre <Junimea și mișcarea progresistă de la noi>. Conferința va fi urmată de un *program muzical*, executat de orchestra I.E.T. (Întreprinderea Electrică Timișoara – *n.n.*), sub conducerea V. Șumski”²⁰.

Organizațiile de masă ale Partidului Comunist de pe cuprinsul municipiului Timișoara desfășurau, în această perioadă, o amplă activitate în plan cultural, menită să câștige simpatia unor categorii socio-profesionale. În acest sens, filiala Timișoara a Federației Democrate a Femeilor din România invita toate femeile din orașul de pe Bega la *conferința* Steluței Vianu, membră în Consiliul Central al F.D.F.R., intitulată <Îndatoririle femeii în mișcarea socială>, programată pentru data de 18 mai 1946, la orele 17, în sala mare a Prefecturii. Atât la conferința menționată mai sus, cât și la *programul artistic* care-i succeda, intrarea era liberă²¹.

Relevant pentru latura propagandistică a acestor manifestări culturale este și anunțul Resortului de Tineret de pe lângă Comisia Locală Sindicală, tipărit în numărul din 18 mai 1946: „Resortul de Tineret de pe lângă Comisia Locală (Sindicală) atrage atenția întregului tineret muncitoresc că la Cinematograful Muncitoresc «Lyra» rulează marele film sovietic <Parada Sporturilor>. Acest film, în care se poate vedea deosebită atenție care arată Uniunea Sovietică, în frunte cu generalissimul Stalin, dezvoltării sportului în masele populare, trebuie văzut și de tineretul muncitoresc. Responsabilii Tineretului din sindicate și fabrici să

mobilizeze întregul tineret, ca să viziteze acest film grandios, unic în felul lui. Prețul de intrare: 500 lei. Reprezentațiile încep la orele 14, 16 și 18”²².

În articolul semnat de către Ion Pirău, intitulat <Poporul nu iartă>, era prezentată atitudinea Regionalei P.C.R. Banat față de procesul lui Antonescu. Deoarece articolul amintit era un triplu prilej pentru autorul său (de înfierare, cu „mânie proletară”, a regimului antonescian și a războiului antisovietic declanșat de acesta, de elogiare a activității primului guvern pro-comunist din istoria României, condus de dr. Petru Groza și de blamare colectivă a liderilor opoziției, „reacționarii” Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, în realitate democrați convinși), vom prezenta, în continuare, fragmentele cele mai elocvente: „... Poporul întreg, care a suferit și mai suferă, încă, și azi, în urma trădării lor, sutele de mii de luptători antifasciști, care au plătit cu viața eroismul lor de a lupta pentru dezrobirea poporului și acei care au ieșit cu sănătatea zdruncinată din închisorile și lagărele antonesciene, întreg poporul, într-un singur glas, a cerut pedeapsa cea mai aspră pentru vânzătorii de țară... Pedepsirea lor constituie un avertisment pentru viitor. Prin aceasta se arată că nimeni nu se mai poate juca cu destinul poporului, că acei care ar mai încerca, în viitor, să trădeze poporul, să uneltească contra intereselor sale, să trădeze țara, vor fi striviți de popor. Constituie, în același timp, un avertisment și pentru toți sprijinatorii bandei lui Antonescu, care i-au ajutat să-și înfăptuiască trădarea și crimele, prin care se arată că poporul român este hotărât să nu mai tolereze să fie jefuit și exploatat de o clică hrăpăreață, care-i suge sângele, care vorbește în numele său și nu are nimic comun cu poporul...”

...Prin sentință, noi am dovedit lumii că suntem hotărâți să rupem definitiv cu trecutul întunecat, că suntem hotărâți să ne încadrăm în marea familie a popoarelor democratice ale lumii și că nu vom mai permite niciodată ca țara noastră să constituie un cap de pod, o pârgie cu ajutorul căreia, în viitor, vreun stat agresor cu poftă imperialiste ar mai încerca să subjuge lumea.

Prin regimul democratic instaurat de guvernul Groza, care a restabilit toate libertățile poporului, noi am dovedit, și prin această sentință, că poporul român, de acum înainte stăpân pe destinele sale, este hotărât ca, alături de celelalte state democratice, să contribuie la stabilirea unei păci durabile în lume, în care să asigure prosperitatea și dezvoltarea pașnică a omenirii...

¹⁹ Idem, d. 33/1946, f. 202.

²⁰ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 503, sâmbătă, 18 mai 1946, p. 1.

²¹ *Ibidem*, p. 2.

²² *Ibidem*.

...Dar poporului român îi mai rămâne încă o sarcină uriașă de îndeplinit. Din dezbaterile procesului s-a văzut că banda lui Antonescu a avut cel mai mare sprijin din partea partidelor <istorice>. Fără concursul lor, fără pregătirea minuțioasă a terenului pentru dictatura fascistă din partea lor, făcută cu mulți ani înainte, prin suprimarea libertăților poporului, prin încurajarea și sprijinul neprecupețit dat legionarilor, această trădare nu ar fi putut fi înfăptuită. Trădătorii principali își vor primi pedeapsa prin sentința ce a fost dată. Dar susținătorii lor, Maniu și Brătianu, care sprijină toate elementele fasciste și reacționare din țară, care luptă – din răputeri – împotriva regimului democratic, constituie încă un pericol pentru țară și popor. Numai prin stârpirea definitivă a tuturor rămășițelor fasciste și reacționare din țara noastră, numai prin înlăturarea definitivă – din viața politică a țării noastre – a lui Maniu și Brătianu și tuturor uneltelor lor, poporul nu va putea avea siguranță că orice amenințare a libertății și propășirii sale nu va mai putea fi împiedicată... poporul va ști să pedepsească și pe Maniu, și pe Brătianu, sprijinitorii lui Antonescu”²³.

Organizația comunistă din județul Timiș-Torontal și din municipiul Timișoara încerca să-i atragă, de partea sa, și pe studenți, pentru a atenua sau chiar a elimina influența exercitată asupra acestora de partidele tradiționale, dar și de Mișcarea Legionară, acum desființată. Reține atenția, în mod deosebit, *manifestul Frontului Democrat Universitar Timișoara*, din care spicuim câteva fragmente: „Odată cu munca de pregătire profesională, studentul este dator să-și desăvârșească și conștiința cetățenească, trebuie să ia atitudine hotărâtă în fața marilor probleme care interesează viața și dezvoltarea poporului nostru...”

...În acest spirit, studenții din partidele: Social-Democrat, Comunist, Național-Țărănesc (de sub conducerea dlui Anton Alexandrescu), Partidul Liberal (Tătărescu) (de fapt, Tătărescu – *n.n.*), au decis să constituie *Frontul Democrat Universitar Timișoara*.

Frontul Democrat Universitar Timișoara va căuta să introducă, în viața studențească, conștiința sarcinilor sociale ale intelectualilor... Vom lupta pentru un învățământ superior adaptat realităților românești, bazându-și întreaga sa activitate pe necesitățile celor ce muncesc...

...Lupta Frontului Democrat Universitar este o luptă pentru cultură... Lupta Frontului Democrat

Universitar este o luptă pentru consolidarea democrației.

În acțiunea la care suntem angajați luptăm hotărât împotriva oricărei acțiuni negativiste ale elementelor fascisto-reacționare, care, folosindu-se de largile libertăți oferite de guvernul Groza, încearcă, după metodele verificate în timpul dictaturii și prin orice formă demagogică, să transforme studențimea în masă de manevră. *Reacțiunea* a creat mișcările huliganice din universitate cu scopul de a sabota acțiunile muncitorilor și țăranilor, care își cereau drepturile lor la libertate și pământ...

...Prin propovăduirea fanatismului, prin cultul obscurantismului și apologia crimei s-a reușit să se antreneze unele elemente nepregătite, în lupta împotriva propriilor lor interese și propriului lor popor. În același mod, *elementele legionare* au încercat și, în parte, au reușit să oprească dezvoltarea – în folosul maselor – a culturii noastre, mergând până la asasinarea celor mai proeminente figuri ale științei românești.

Lupta Frontului Democrat Universitar Timișoara este o luptă pentru îmbunătățirea situației materiale a studențimii.

Astăzi, în asociații și societăți, acolo unde studenții voiesc să rezolve, în primul rând, problemele profesionale și economice, elemente reacționare caută, prin metode demagogice, să-și impună interesele lor politicianiste, sabotând lupta pentru satisfacerea revendicărilor studențești...

...Pentru o nouă viață universitară, pentru democrație, pentru progresul spiritual și material al poporului nostru, pentru o cultură democratică, veniți cu toții la luptă alături de noi”²⁴.

Correspondentul oficiosului comunist, Alexandru Ispas, consemna faptul că Tineretul Progresist (o altă organizație de masă a Partidului Comunist) din Radna a organizat, cu sprijinul localnicilor, *balul primăverii*, în a doua zi de Paști a anului 1946, iar din veniturile obținute la bal, „a făcut o donație de 300.000 lei Primăriei Radna pentru întreținerea mormintelor eroilor sovietici și români căzuți pentru eliberarea țării de hoardele fasciste”. Sunt enumerați, în continuare, tinerii și tinerele din cadrul T.P., care „au depus o muncă serioasă și sinceră pentru realizarea acestui scop”: Ioan Arsen, Ecaterina Berbecan, Maria Berbecan, Nicolae Berbecan, Gheorghe Conopan, Carol Deheleanu, Constantin Gherghar, Francisc Iliuță, Ludovic Margedic, Gavril Muci, Dumitru Szekrenyesi ș.a. După ce se preciza faptul că „Tineretul Progresist din Radna mai are, în plan,

²³ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 505, luni, 20 mai 1946, pp. 1, 6.

²⁴ *Ibidem*, p. 2.

reconstrucția și repararea șoselelor”, se anunța, cu emfază, că „tineretul a luptat și va lupta – și mai departe – pentru pace, democrație și progres”²⁵.

O miză importantă pentru Regionala Banat a P.C.R. era utilizarea, în plan politic, a unui important segment al populației, femeile, care fuseseră ignorate sau marginalizate în perioada interbelică. În articolul intitulat <Viața de partid. Femeile comuniste se înrolează, cu tot elanul, în lupta pentru refacerea țării> sunt redată aspecte de la o adunare a femeilor comuniste, articolul dovedindu-se o puternică pledoarie pentru creșterea rolului jucat de ele în societatea românească: „Forțele democratice duc, azi, o luptă uriașă pentru refacerea țării, reclădirea a ceea ce a distrus războiul și bombardamentele, mărirea producției, pentru lichidarea speculei și a tuturor greutăților războiului și distrugerea reacțiunii și rămășițelor fasciste, care caută să împiedice drumul spre progres și bunăstare al poporului. Dar, în același timp, forțele democratice și progresiste luptă pentru a șterge orice urmă nu numai a războiului, ci și a mentalității care a dăinuit aici înainte de război, sub guvernările <istoricilor>, care numai interesele poporului nu le voiau. Forțele democratice luptă pentru ridicarea nivelului politic și cultural al marilor mase populare.

În această gigantică luptă se găsesc înrolate și femeile din țara noastră, care luptă – alături de bărbați – pentru binele țării și poporului, dar mai luptă și pentru asigurarea tuturor drepturilor lor specific femeiești, câștigate sub regimul democratic.

În adunarea femeilor comuniste, care s-a ținut joi după-masă (16 mai 1946 – n.n.) la Palatul Cultural, s-au dat rapoarte din care au reieșit multe rezultate frumoase ale luptei de până acum a femeilor, s-au arătat și greșelile care au fost făcute, analizându-se pentru a nu mai fi repetate, și s-au făcut critici și autocritici juste, constructive, din care femeile au putut să învețe multe.

Femeile vor păși la urne pentru prima oară în istoria țării noastre. Ele reprezintă 60% din populația țării noastre; votul lor va fi hotărâtor. Femeile conștiente își dau seama că votul lor nu poate fi dat decât forțelor democratice, care le-au dat libertate și le susține lupta lor pentru fericirea lor, înfrângând, și prin aceasta, reacțiunea manistobratienistă, care vrea să le încătușeze din nou, să facă iarăși războaie, să le ducă soții și fiii la un nou măcel. Femeile comuniste s-au înarmat, în ședința de joi, cu toate directivele necesare pentru ducerea campaniei de lămurire, în această privință, în

masele mari femeiești. Ele și-au luat angajamentul să ducă lupta și s-o înțețească.

Femeile măresc producția, pentru că e interesul țării și pentru că e interesul lor. Ele duc grija gospodăriei, ele simt lipsa articolelor necesare, ele au mai mult de furcă cu speculanții. Din raportul tov. Maria Olărescu, de la «Maco», reiese că muncitoarele de acolo au recunoscut că numai mărirea producției poate să îmbunătățească situația economică. Ea raportează așa: <Am mărit producția cu 80% în luna trecută. Ne-am luat angajamentul să lucrăm, în fiecare lună, câte o oră pentru ajutorarea căminului de zi al Apărării Patriotice>.

<Vrem să lămurim și să luminăm pe țărance> – spune, în raportul ei, tovarășa Wendel de la «Helicon» – <și, pentru acest scop, vom merge cu echipe la sate. În fabrica noastră ducem, acum, (o) luptă pentru înființarea unui cămin de zi pentru copiii noștri, ca, prin aceasta, să ne fie ușurată munca noastră. Trăim în armonie cu toate tovarășele noastre din fabrică, fie social-democrate, fie fără partid; noi ne-am înrolat, cu toate, în Federația Democrată a Femeilor, ca să ducem lupta mai eficace>.

După expunerea rapoartelor, tovarășele Maria Niculae și Estera Moghioroș au schițat, pe larg, sarcinile imediate care le revin femeilor comuniste în cadrul Federației Democratice a Femeilor din România, în care s-au înrolat femeile tuturor organizațiilor democratice din țară, pentru a duce lupta unită pentru realizarea scopurilor Federației. Programul Federației cuprinde lupta contra rămășițelor fasciste, lupta pentru consolidarea regimului democratic (singurul scut al femeilor), lupta pentru ridicarea culturală și sanitară a maselor, lupta pentru vindecarea rănilor de război, lupta pentru mărirea producției și lupta pentru toate revendicările specific femeiești. Cum nicio femeie nu poate să lipsească, în interesul ei propriu, de la această luptă, primul obiectiv al tuturor femeilor este lămurirea femeilor de la orașe și sate în acest sens.

Femeile comuniste din Timișoara și-au luat angajamentul solemn ca, înfrățite cu toate femeile democratice luptătoare, să se angajeze cu tot elanul în îndeplinirea acestor sarcini”²⁶.

În ziua de 25 mai 1946, la orele 17, în sala Palatului Cultural din Timișoara, Secția de Educație Politică (Comitetul Artă și Cultură) din cadrul organizației P.C.R. Timiș-Torontal a organizat „un concert cu concursul d-șoarei Ileana Pavel, d-lui I. Mărgineanu, d-nelor Lilly Bulandra, Isolda Erdely, Ecaterina S. Wilkovits și al d-lui A. Szobotka”, biletele de intrare la acest

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, p. 5.

concert putând fi achiziționate la casieria Palatului Cultural²⁷.

Cotidianul comunist menționat anunța și organizarea de cursuri sanitare, de către Uniunea Femeilor Antifasciste din România, o altă organizație de masă a Partidului Comunist, care desfășura o intensă activitate pe raza județului Timiș-Torontal și a Banatului, în general: „*Primul curs sanitar s-a ținut la sediul U.F.A.R.-ului (Uniunea Femeilor Antifasciste din România – n.n.) în ziua de 15 mai 1946, de d-na Stela Rădulescu, care a vorbit despre igiena femeii gravide.*

Femeile au răspuns – în număr mare – acestui apel, dornice de a se educa și din punct de vedere sanitar, ceea ce, în țara noastră, a fost neglijat până acum. D-na dr. Rădulescu, după o frumoasă expunere, încheie arătând *rolul important al consultațiilor prenatale*, care, din lipsa educației sanitare, nu s-au făcut până în prezent, și a căror urmare a fost mortalitatea mare a copiilor.

Rugăm, întrucât aceste cursuri sunt atât de instructive, ca femeile, în interesul lor, să participe – în număr cât mai mare – la ședințele ce se țin regulat, în fiecare miercuri, la orele 5 d.m. (după-masă – n.n.)”²⁸.

În articolul intitulat <Dl. prefect dr. Valeru Novacu în mijlocul țăranilor din comuna Pesac> erau reliefate multiple aspecte ale vizitei prefectului județului Timiș-Torontal, reprezentant al Partidului Național-Popular, într-o importantă comună, sugerându-se popularitatea extraordinară de care se bucura coaliția guvernamentală în mediul rural, dar și izolarea crescândă a forțelor „reacțiunii”, în special a Partidului Național-Țărănesc-Maniu: „Duminica trecută (19 mai 1946 – n.n.), dl. prefect Valeru Novacu, însoțit de dl. Grivei, pretorul plasei Periam, și prietenii (denumire folosită pentru aliații politici ai Partidului Comunist, cu excepția Partidului Social-Democrat, pentru care se folosea apelativul de <tovarăși> – n.n.) inspecți Seleacu și Gh. Bulzu, de la Comitetul Județean al partidului Frontul Plugarilor (în statisticile întocmite de Partidul Comunist, Frontul Plugarilor figura, în continuare, ca o simplă organizație de masă a acestei formațiuni politice – n.n.), s-a deplasat în fruntea comună Pesac, unde i s-a făcut o calduroasă primire din partea populației.

În fața Primăriei, unde s-a adunat un număr mare de săteni, prietenul inspector Seleacu, membru al partidului Frontul Plugarilor, a ținut o frumoasă *cuvântare*, arătând importanța unității de

luptă a țăranimii, muncitorilor și intelectualilor din țara noastră pentru o viață mai bună și mai fericită, pentru instaurarea unui regim cu adevărat democratic în țara noastră (în realitate, un regim comunist de factură totalitară, copiat după modelul sovietic – n.n.).

Plugarul Bulzu, vechi luptător al cauzei țărănești, vorbind în numele Comitetului Județean al partidului Frontul Plugarilor, arată, în cuvinte frumoase, scopul pe care-l urmărește acest partid în *lupta pe care o duce, astăzi, țărănimea noastră pentru o viață mai bună*. Insistă asupra unității de luptă a țăranimii noastre, căci, spune prietenul Bulzu, <unitatea face puterea. Strâns uniți în jurul guvernului dr. Petru Groza, să luptăm pentru drepturile noastre și să privim cu încredere în viitor>.

Dl. prefect Valeriu Novacu ascultă, apoi, doleanțele țăranilor din comuna Pesac, le spune *cuvinte de îmbărbătare*, îi sfătuiește cum trebuie să facă ca să înlăture (cacofoniile erau la ordinea zilei în presa comunistă sau a aliaților politici – n.n.) greutățile prin care trece și-i roagă ca orice nedreptate care li se face să-i fie adusă la cunoștință, căci d-sa este hotărât să lovească fără milă în toți aceia care se pun de-a curmezișul drumului și împiedică bunul mers al vieții țărănești.

Face, apoi, un larg *expozeu politic*, arătând că, azi, cei care au luat în mână frânele țării, fără voința poporului, și au târât țara într-un război nefast împotriva Uniunii Sovietice, care ne-a costat peste 600.000 de oameni, morți, să fie dați justiției poporului pentru a da socoteală de faptele lor.

Din dezbaterile procesului lui Antonescu și a clicii sale, reiese clar că *șefii partidelor <istorice> au dat un ajutor efectiv legionarilor și lui Antonescu*.

Țărănimea noastră a avut mult de suferit de pe urma guvernării Antoneștilor (Ion și Mihai Antonescu – n.n.) și ea *cunoscut mai mult suferințele războiului*.

De aceea, *țărănimea*, strâns unită în jurul guvernului dr. Petru Groza, *trebuie să lupte cu hotărâre împotriva elementelor reacționare și ale resturilor fasciste, grupate în jurul lui Maniu și Brătianu*, sprijinatorii și apărătorii lui Antonescu, care a dus țara la dezastru.

Adunarea a luat sfârșit într-o mare însuflețire, mulțimea manifestând pentru guvernul de largă concentrare democratică (formula uzitată până la prăbușirea regimului comunist, în decembrie 1989 – n.n.) dr. Petru Groza”²⁹.

Și în județul Timiș-Torontal, formațiunea politică aflată sub conducerea lui Iuliu Maniu intrase

²⁷ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 507, joi, 23 mai 1946, p. 3.

²⁸ *Ibidem*, p. 4.

²⁹ *Ibidem*, p. 5.

în vizorul Partidului Comunist, care folosea toate metodele, inclusiv șantajul și amenințările, pentru a „sparge” întrunirile Partidului Național-Țărănesc, cu precădere cele din mediul rural, unde acesta se bucura, încă, de o popularitate destul de ridicată. Un exemplu în această direcție este articolul intitulat <Agenții electorali maniști nu pot răspunde la întrebările poporului. Adunarea P.N.Ț. din Jimbolia a luat caracterul unui bălci și s-a terminat cu alungarea oratorilor>, semnat cu inițialele E.B., pe care îl vom reproduce aproape în totalitate: „În ziua de 10 mai 1946 a avut loc, în sala Casinoului (cazinoului – *n.n.*) din localitate, o <adunare> a PNT-manist. Înainte cu o zi, dr. Negru a bătut toba că <toți românii cinstiți trebuie să ia parte la adunare>. Menționăm că acest avocat, Negru, de bun român ce este, a intervenit pentru nemții-hitleriști expropriați din Iacea Mare, ca să li se restituie pământul care a fost împărțit coloniștilor români...

...Au fost chemați țăranii din Comloșul Mare, care, din nenorocire, n-au venit, în afară de preotul Medea. Astfel, adunarea era formată din cca 70 nemți expropriați, 10–15 funcționari epurați, 6 jandarmi, cu șeful lor în frunte, și, din curiozitate, s-au dus și vreo 20 de muncitori și intelectuali conștienți, care au dorit să audă minciunile maniștilor.

Adunarea a fost deschisă de dl. avocat Negru, care, prin fel de fel de argumente nesperioase, vroia să arate cetățenilor că partidul manist este un partid <țărănesc>. Unul dintre auditori îl întreabă unde sunt țăranii despre care vorbește, sau, poate, sunt toți așa țăranii ca d-lui. El s-a făcut că nu aude întrebarea. Avocatul mai adaugă, apoi, că <PNT este însuși țara>. Un muncitor îi răspunde: <De aceea am ajuns noi așa de rău, fiindcă ați crezut că Dvs. sunteți țara. Țara voastră este buzunarul>. Avocatul se bălbăie, fără a putea răspunde. Ia, apoi, cuvântul C. Constantinescu-Scarlat, magistrat din Sacoș (și acesta tot <țărăn>). A început cu o apologie despre microscopice și alte chestiuni foarte confuze, vrând să arate, prin aceasta, cât de departe a mers ura comuniștilor față de partidul manist. O voce din sală întreabă: <Nu sunteți, oare, Dvs. aceia care picurați această ură?>. Oratorul n-a răspuns și, fiind obosit de atâtea întrebări, a dat cuvântul preotului Medea din Comloșul Mare, care, între altele, spune: <Poporul român nu va putea să dea crezare politicienilor veniți de ieri, când în fața lui are pe Iuliu Maniu, luptător de zeci de ani pentru «binele» poporului>. Auditorii întreabă care este acel bine despre care vorbește. Preotul Medea spune că PNT este acel partid care a vrut reforma agrară, dar nu așa cum a făcut-o FND-ul (Frontul

Național Democratic – *n.n.*). Din sală se aud râsete și întrebări. <Atunci, de ce n-ați făcut-o când ați fost la guvernare?>. Popa Medea pleacă rușinat și trece, apoi, la cuvânt dl. Luca, care compătimentește pe nemții hitleriști expropriați, spunând că: <nemții sunt cei mai buni agricultori și românii au multe de învățat de la ei>. Din sală se aud strigăte: <Noi am văzut unde ne-au dus învățămintele lor și nu mai vrem să se repete acestea>.

După dr. Valer Pop, care a tradus în nemțește (germană – *n.n.*) cele spuse de oratori, a luat cuvântul magistratul Venetu din Timișoara, care vrea să arate că așa cum o bancă acordă credit unui om cunoscut și așa cum un om bolnav se duce să se lecuiască la un medic bătrân, așa și poporul român își va da votul politicienilor vechi și cunoscuți. Întrebările au întrerupt pe orator, cerându-i-se să explice programul partidului și au mai spus că ei preferă să se vindece la un medic tânăr și priceput decât la unul bătrân și prost. Oratorul mai țipă că ei vor reforma agrară, îmbunătățirea stării sanitare și culturale. A fost întrerupt neconținut cu strigăte ca: <de ce n-ați făcut toate acestea dvs., că ați avut timp destul în 20 de ani>.

Întrebările s-au intensificat în sală, între timp, la care nu au știut ce să răspundă, încât nemții, cei câțiva epurați, împreună cu oratorul, au șters-o (plecat – *n.n.*) pe neobservate, prin ușa din dos (aluzie clară la dispariția P.N.Ț.-Maniu de pe scena politică românească, în viitorul apropiat – *n.n.*)³⁰.

Correspondentul ziarului amintit, care semna doar cu inițialele E.F., relatează, pe larg, despre *adunările P.C.R. din Jimbolia și Lipova*. Erau trimise aceleași „săgeți” otrăvite către Dinu Brătianu (președintele P.N.L.-Brătianu), Iuliu Maniu (președintele P.N.Ț.-Maniu) și Sever Bocu (liderul național-țărănist bănățean, care se dovedise un anticomunist înverșunat, solicitând, în mod public, întocmirea de „liste negre” care să cuprindă pe comuniștii din județul Timiș-Torontal și din întreaga provincie, somați să se „lepede” de convingerile lor în termen de maximum 10 zile): „În ziua de 19 mai 1946 a avut loc, la Jimbolia, o *adunare* organizată de P.C.R. La această adunare au luat parte peste 500 cetățeni.

Primul a luat cuvântul tov. Tămășdan, care, în numele P.C.R. din Jimbolia, a salutat oaspeții timișoreni. După ce a mai rostit câteva *cuvinte de deschidere* a dat cuvântul tov. Iovan, care a fost ascultat – cu foarte mare atenție – de către cetățeni. El a vorbit despre rolul partidelor democratice în

³⁰ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 508, vineri, 24 mai 1946, p. 3.

alegerile care vor veni, demascând reacțiunea și arătând căldășia lui Maniu cu criminalii de război (aluzie la procesul lotului Antonescu – *n.n.*). Când a atins problema păcii și a arătat distrugerile provocate de <războiul sfânt> al lui Antonescu și sprijinitorii lui, mulțimea, adânc revoltată, a cerut prin strigăte nesfârșite: <Moarte criminalilor de război și complicilor lor>.

A vorbit, pe urmă, tov. Kovács (în limba maghiară) despre lupta popoarelor pentru un trai mai bun, arătând cât de dăunător este șovinismul. Arată, apoi, că problema Ardealului a fost definitiv rezolvată în urma hotărârilor Conferinței Miniștrilor de Externe de la Paris.

Tov. Basch, din partea Comitetului Județean, a făcut o *scurtă recapitulare*, explicând situația economică, arătând de ce partidul nostru nu promite, ci cheamă la luptă pe toți cetățenii pentru realizarea unei vieți mai bune.

În încheiere se citește o *telegramă* adresată Tribunalului Poporului din București, unde cetățenii din Jimbolia, convocați într-o mare adunare de P.C.R., se solidarizează cu hotărârea Tribunalului ca acești criminali de război, care au dus țara în situația dezastruoasă, să fie pedepsiți exemplar. Telegrama e aprobată și aplaudată de toți cei din sală.

În ziua de 19 mai 1946 a avut loc, în sala cinematografului (din Lipova – *n.n.*), o *mare adunare a P.C.R.-ului*. Sala a fost arhiplină de cetățeni, fiind de față și intelectualii, în frunte cu pretorul Drăghici. Tov. învățător Negoiescu a deschis întrunirea, arătând scopul și importanța luptei dusă de Partidul Comunist pentru adâncirea regimului democratic la noi în țară. Tov. Soltuz din comuna Chesinț a arătat importanța reformei agrare și alianța realizată între țărani și muncitori, și cum frații muncitori i-au ajutat la împărțirea pământului și la munca agricolă. Tov. Lenau (în limba maghiară) a arătat datoria populației maghiare de a sprijini guvernul democratic în lupta sa pentru înfrățirea popoarelor conlocuitoare. A încheiat tov. Farca, făcând un amplu expozeu al situației politice interne și externe și poziția Partidului Comunist în fața evenimentelor, precum și a luptei dusă, începând de la înființarea lui, în ilegalitate, cât și de la 23 August (1944 – *n.n.*) încoace, în interesul clasei muncitoare și a întregului popor. Cu date concrete au fost demascați toți strigoii, în frunte cu Maniu, Brătianu și Sever Bocu. A arătat populației cum acest Bocu, în timpul cât a fost ministru, cum și-a transformat căsuța modestă într-un palat cu lucruri de mare preț, aduse din străinătate, cum a mințit Bocu populația din comuna Saravale, ca

să iese să primească pe episcop și, în loc de episcop, populația s-a trezit cu huliganul Bocu. Populația, revoltată, i-a făcut o primire cum i se cuvenea acestui reacționar și și-au manifestat entuziasmul lor pentru guvernul poporului (Groza – *n.n.*), iar Bocu nu și-a mai putut ține întrunirea³¹.

În paginile cotidianului comunist se regăsea și o invitație la *balul F.N.D.-ului*, organizat de Comitetul Cultural al acestei alianțe politice, dominată de P.C.R., în ziua de 25 mai 1946, la orele 21, în sala Palatului Cultural din Timișoara, constând într-un spectacol de jazz, bufet și un program artistic cu caracter distractiv, intrarea fiind benevolă³².

„Luptătorul bănățean” prezenta și aspecte de la *marea adunare a P.C.R. din localitatea Sănnicolaul-Mare*, organizată la data de 26 mai 1946. La această adunare au participat, printre alții: primarul orașului (profesorul Sfințescu), notarul public (dr. Mihai), dr. Munteanu, preot dr. Bilea, profesorul Târfăloagă, etc. De asemenea, „tov. Eremia Farca a dezbătut, în amănunte, *Platforma-Program a Blocului Partidelor Democratice*, arătând principiile democratice pe care se bazează ea, caracterul ei democratic și național, și capacitatea partidelor democratice (din coaliția guvernamentală – *n.n.*) conferente ale B.P.D. de a rezolva toate problemele tuturor păturilor sociale. «Platforma-Program – a încheiat tov. Farca – trebuie și va fi realizată cu ajutorul întregului popor, care trebuie să lupte pentru aplicarea, pe teren, a tuturor principiilor stabilite în ea, pentru că numai în felul acesta vom putea făuri o Românie democratică, independentă și fericită»...”³³.

Comuniștii din județul Timiș-Torontal, îndrumați de Regionala Banat a partidului, urmăreau, cu un interes cu totul deosebit, activitatea aliaților lor, în special a Frontului Plugarilor, un „apendice” al Partidului Comunist în mediul rural și un dușman „de neîmpăcat” al Partidului Național-Țărănesc-Maniu. Din acest motiv, redăm integral articolul intitulat <Marea adunare plugărească la Comloșul-Mare. Plugarii în luptă contra reacțiunii>: „Duminică, 26 mai (1946 – *n.n.*), a avut loc o *mare adunare a Frontului Plugarilor* în fruntea comună bănățeană Comloșul-Mare. Adunarea s-a ținut în sala mare de festivități a comunei, la care a luat parte întreaga populație a satului, bărbați, femei și tineret, precum și reprezentanții

³¹ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 509, sâmbătă, 25 mai 1946, p. 3.

³² *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 510, duminică, 26 mai 1946, p. 2.

³³ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 514, vineri, 31 mai 1946, p. 3.

Comitetului Județean din Timișoara a Frontului Plugarilor...

...Primul a luat cuvântul țăranul fruntaș Teodor Idvoreanu, plugar din Pustiniș, președinte al plasei Giulvăz, vorbind despre unitatea plugărimii în singurul organism politic, care este Frontul Plugarilor, căci numai uniți, plugarii vor putea să-și croiască o soartă mai bună. A vorbit, pe larg, despre importanța reformei agrare, prin care plugarii au intrat definitiv în stăpânirea pământului pe care-l muncesc.

PLUGARII SĂ AIBĂ UN SINGUR PARTID

Plugarul Gh. Vasiescu, vicepreședintele organizației de plasă din Lipova, a arătat că a sosit momentul ca plugarii, care, în trecut, au fost împrăștiați prin diferite partide (în primul rând, Partidul Național-Țărănesc și Partidul Poporului – *n.n.*), să-și dea mâna. A mai arătat lupta grea pe care au dus-o plugarii în trecut, pentru câștigarea drepturilor lor la o viață mai bună. Sub guvernul dr. Petru Groza, plugarii, ajutați de muncitorii de la orașe și de intelectualii cinstiți și democrați, au putut să realizeze unele din dorințele lor, ca: reforma agrară (reforma agrară din 1921 a fost mult mai radicală decât cea aplicată de guvernul Groza – *n.n.*) și înființarea de cooperative (au existat destule cooperative, care intermediuau schimbul dintre sat și oraș, și în perioada interbelică – *n.n.*).

LA ALEGERI TREBUIE ÎNFRÂNTĂ REACȚIUNEA

Subinspectorul școlar, dl. Iuliu Seleacu, vicepreședintele organizației județene, a făcut, apoi, o expunere a situației politice interne și externe, în care a arătat că Frontul Plugarilor duce o luptă unită cu celelalte partide din Blocul Partidelor Democratice, pentru a instaura *o dreptate socială pentru întreg poporul muncitor de la sate și orașe*. «În această luptă, plugarii trebuie să fie uniți între ei, pentru ca, împreună cu toate forțele democratice din țară, să doboare pe aceia care, de veacuri, au exploatat munca și avutul nostru!» – a spus d-sa, apoi a explicat *Platforma elaborată de Blocul Partidelor Democratice*, insistând asupra caracterului acestei platforme, la baza căreia stă monarhia constituțională, proprietatea individuală și apărarea libertății cultelor. În alegerile care se apropie, partidele democratice vor învinge, pentru totdeauna, reacțiunea de la noi din țară, care este grupată, azi, în jurul celor două partide <istorice>, pentru ca poporul muncitor de la noi din țară să poată să ducă o viață fericită și prosperă³⁴.

Comuniștii bănățeni și, implicit, cei din județul

Timiș-Torontal și din municipiul Timișoara, se arătau preocupați de refacerea economică a zonei, de explicarea Platformei-Program a Blocului Partidelor Democratice, dar și de blamarea „reacțiunii”. Emblematic, în această privință, se vedește articolul intitulat <Preocuparea de căpetenie a comuniștilor este reconstrucția Țării. Prelucrarea Platformei-Program în fața activului de Partid>, pe care îl vom reda în totalitate: „Joi după masă (6 iunie 1946 – *n.n.*, la orele 16,30, a fost convocat întreg activul de bază din Timișoara al Partidului Comunist Român, în sala Palatului Cultural.

PLATFORMA-PROGRAM CUPRINDE UN VAST PROGRAM DE MUNCĂ

Scopul acestei adunări a fost prelucrarea Platformei-Program a B.P.D., elaborată recent, discutarea – în amănunt – a acestui vast program de muncă pentru reconstrucția țării, pentru consolidarea democrației și pentru continuitatea marii opere a guvernului actual, începută la 6 martie 1945.

Tov. Iosif Cădăreanu a prezidat ședința, a explicat *scopul* ei, accentuând, totodată, și *necesitatea intensificării luptei în contra* (împotriva – *n.n.*) *reacțiunii grupate în jurul lui Maniu și Brătianu*, care urmăresc readucerea vechii situații în țară, urmăresc subjugarea și exploatarea sângeroasă a clasei muncitoare și a întregului popor muncitor.

SE DĂ O LUPTĂ DECISIVĂ ÎNTRE FORȚELE LUMINII ȘI ALE ÎNTUNERICULUI

Tov. Toma Ivanici a făcut *o amplă analiză a situației politice externe și interne*, trăgând concluzia că... astăzi stau, în întreaga lume, față în față, două tabere, două forțe, care se deosebesc fundamental una de alta. Pe de o parte sunt forțele progresiste, democratice – care au, în planul lor, refacerea țării și de a aduce o politică de pace (forțele care duc o luptă pentru o societate bazată pe muncă și pe cinste), iar în tabăra cealaltă se găsesc (puțini la număr, dar cu atât mai înverșunați cu cât își simt sfârșitul mai aproape) reacționarii, cu metodele lor învechite, uzate în minciuni, cu aceleași programe ale lor, din care n-au putut, nici în trecut, să realizeze nimic prin guvernele impuse de ele, care au căutat să exploateze – până la sânge – pe cei mulți în folosul unei cliici mici la număr.

Din analiza politică făcută de tov. Ivanici am văzut că, în țările unde s-au ținut, până acum, alegerile, rezultatele lor au arătat că popoarele s-au trezit la conștiință și au văzut care sunt acele forțe cărora trebuie să-și dea votul, care sunt adevărații apărători ai intereselor lor și cine le sunt dușmanii. Astfel, noi trebuie să ne înarmăm cu toate argumentele necesare pentru a putea arăta maselor care

³⁴ *Ibidem*, p. 5.

este drumul pe care trebuie să-l urmeze poporul pentru o viață mai bună și mai fericită...”³⁵.

În contextul declanșării campaniei electorale, „Luptătorul bănățean” încerca să expună, în culori „roz”, mai precis într-o nuanță idilică, raporturile dintre comuniștii și social-democrații din regiune și, implicit, din județul Timiș-Torontal, după înlăturarea, treptată, a „titeliștilor” din rândurile organizației județene P.S.D. și, cu precădere, a organizației municipale Timișoara a acestui partid „al clasei muncitoare”. Articolul intitulat <Adunarea de ieri a F.U.M. Prin Platforma-Program, clasa muncitoare și întreg poporul pășește spre realizarea țelurilor sale> reprezintă o mostră veritabilă de „intoxicare” a opiniei publice: „Ieri după amiază (sâmbătă, 15 iunie 1946 – *n.n.*) a avut loc, în sala Palatului Cultural (din Timișoara – *n.n.*), o mare adunare a Frontului Unic Muncitoresc – pentru victoria asupra reacțiunii, pentru zdrobirea ultimelor rămășițe fasciste la alegerile viitoare. Frontul Unic Muncitoresc a convocat, ieri, pe toți membrii comitetelor de Front Unic din fabrici...”

...Primul orator, tov. Emil Cinghița, ilustrează – prin cuvinte simple, dar înflăcărate – rolul unității clasei muncitoare, rolul partidelor muncitorești – consolidate în Frontul Unic Muncitoresc – în marea bătălie ce se va da, cu ocazia alegerilor, între forțele tinerei noastre democrații și (între) clica fascisto-reacționară cuibărită în sânul partidelor <istorice>, asupritorii nemiloși ai maselor muncitoare și țărănești.

«Fascismul putred a fost zdrobit pe fronturi – a spus tov. Cinghița –, dar se menține încă și rezistă în întuneric. Prăbușirea lui, nimicirea lui definitivă, se va întâmpla cu ocazia alegerilor ce se apropie. Iar noi vom fi în stare să dăm acest ultim asalt și să distrugem și ultimele rămășițe ale reacțiunii, care zadarnic mai încearcă să mai calce, încă odată, peste interesele poporului. Muncitorimea din fabrici, împreună cu femeile, care au câștigat – pentru prima oară – drept de vot în țara aceasta, împreună cu muncitorimea de pe ogoare, mână în mână cu intelectualii, va da lovitura de grație acelor care ne-au fost, întotdeauna, asupritori: moșierilor astăzi fără moșii, jăcmănitivilor (jecmănitivilor – *n.n.*) și spoliatorilor poporului. Datoria noastră e să demascăm faptele mârșave ale huliganilor <istorici> în fața elementelor nelămurite, pentru ca Maniu și Brătianu să nu mai aibă, niciodată, un cuvânt în politica Țării Românești (României – *n.n.*). Valul democrației, care, prin

forțele unite ale clasei muncitoare, a ieșit victorioasă în toate țările din Europa, va mătura, și la noi, tot gunoiul fascisto-reacționar. Dar, pentru realizarea acestui lucru, trebuie să întărim unitatea clasei muncitoare, să consolidăm Frontul Unic Muncitoresc»...

...Primit cu aplauze puternice, ia cuvântul tov. Leniș, membru în Comitetul Județean Timiș-Torontal al Partidului Comunist Român, care a făcut o largă expunere a Platformei-Program a Blocului Partidelor Democrate. A subliniat realizările înfăptuite în cele 14 luni de guvernare a guvernului nostru de largă concentrare democratică, contribuția României la zdrobirea forțelor hitleriste, realipirea Ardealului, Reforma Agrară (scrisă cu majuscule, devenită act de guvernământ în anul 1947, fără imposibilitatea atacării sale în justiție – *n.n.*), asigurarea drepturilor pentru naționalitățile conlocuitoare, dreptul de vot pentru femei, democratizarea Armatei, refacerea economică, recunoașterea guvernului de către Uniunea Sovietică (în august 1945, cu puțin timp înaintea declanșării grevei regale – *n.n.*), Anglia (Marea Britanie – *n.n.*) și America (Statele Unite – *n.n.*) (ultimele două în februarie 1946, după remanierea cabinetului Groza – *n.n.*), definitivă unire a Ardealului cu România Democrată (consfințită la Conferința de Pace de la Paris) și pedepsirea principalilor criminali de război. A analizat, apoi, punct cu punct, Platforma-Program, arătând rezolvările pe care le prezintă ea pentru toate păturile sociale din țara noastră și a chemat la luptă muncitorimea pentru realizarea acestor puncte... A făcut, apoi, în continuare, o înflăcărată chemare către muncitorime și, în special, către femei și către tineret, ca să se încadreze în marea operă de democratizare a țării, pentru ca, la alegeri, forțele democrate, strâns unite, să lovească în plin și să nimicească reacțiunea, care uneltește, și azi, împotriva poporului...

...Adunarea a votat, apoi, cu un entuziasm nedescris, următoarea MOȚIUNE:

«Către Ministerul Justiției

București

Comitetele de fabrică și cele sindicale (dominate, tot mai mult, de comuniști – *n.n.*), împreună cu comitetul Frontului Unic Muncitoresc, care, la Adunarea din 14 iunie 1946, au discutat Platforma-Program a Blocului Partidelor Democrate și au fixat poziția muncitorimii în alegeri. Muncitorimea cere ca toți colaboratorii economici, culturali și politici

³⁵ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 522, luni, 10 iunie 1946, p. 3.

ai cotropitorilor fasciști să fie excluși de pe listele electorale»...³⁶.

Debutul campaniei electorale, în iunie 1946, a oferit prilejul pentru lansarea unor *apeluri* pentru votarea listei cu nr. 1, reprezentând candidații Blocului Partidelor Democratice. Merită amintit, în acest sens, *apelul* Organizației Sportului Popular, semnat de liderii acestei organizații de masă a Partidului Comunist Român (Constantin Receanu, Iosif Ritter și Nicolae Boroș), pe care-l redăm integral:

„Dragi prieteni sportivi,

Credem că este datoria noastră ca, în momentul decisiv prin care trece țara, să arătăm tuturor celor cu dragoste pentru sport și celor care doresc propășirea lui, calea de urmat pentru ca și sportului să i se asigure un viitor potrivit cu rolul pe care să-l aibe (aibă – *n.n.*) în viața unui popor.

*Noi pornim dela (de la – *n.n.*) constatarea că sportul nostru se află la un nivel mult mai scăzut față de alte țări, ceea ce (ceea ce – *n.n.*) se explică, în primul rând, din imposibilitatea celor mulți de a face sport.*

Această constatare este cu atât mai dureroasă, cu cât poporul nostru este, poate, chiar mai bine dotat fizicește (fizic – *n.n.*) decât alte popoare. Situația aceasta se datorește (datorează – *n.n.*) lipsei, de până la 23 August 1944, a unui regim care să asigure oricui calea deschisă către sport și care să acorde tot sprijinul necesar.

Avântul luat de mișcarea noastră sportivă, după 23 August, este, fără îndoială, consecința schimbărilor produse în România, schimbări care au permis ca o mulțime de oameni, până atunci departe de sport, să-și dea seama, dintr’odată (dintr-o dată – *n.n.*), că sportul este și la îndemâna lor.

Prin venirea acestor noi forțe umane în marea noastră familie sportivă, se creiază (creează – *n.n.*) condiția primordială pentru atingerea nivelului sportiv la care ne îndreptătesc calitățile poporului nostru.

Pe acest drum început trebuie (trebuie – *n.n.*) să mergem mai departe și nu putem s’o (s-o – *n.n.*) facem decât sprijinind forțele democratice, care ni l’au (l-au – *n.n.*) deschis.

Aceste forțe se află reunite în BLOCUL PARTIDELOR DEMOCRATICE, care se va prezenta în alegeri la 19 Noembrie (noiembrie – *n.n.*) 1946. Noi, sportivii, avem datoria să asigurăm victoria acestor forțe în alegeri, fiindcă numai astfel asigurăm propășirea sportului nostru. Vă

îndemnăm, deci, dragi prieteni sportivi, să votați, cu toții, lista No. (numărul – *n.n.*) 1, cu semnul *Soarele*”³⁷.

Un sprijin neașteptat pentru Blocul Partidelor Democratice a fost exprimat, în mod deschis, în *apelul* semnat de prestigioși medici care-și desfășurau activitatea pe raza municipiului Timișoara, precum și de numeroși membri ai corpului profesoral al Facultății de Medicină din Timișoara. Prezentăm, în continuare, integral, textul acestui apel:

„Dragi colegi și colege,

Situația sanitară a țării noastre este grav zdruncinată. Cărmuitorii țării din partidele istorice, cari (care – *n.n.*) au condus, timp de 20 de ani, țara noastră, au lăsat satele noastre fără asistență medicală, iar poporul nostru pradă bolilor sale. Evenimentele de războiu (război – *n.n.*) au agravat, și mai mult, această situație.

Guvernul dr. Petru Groza, moștenind această grea situație, a pornit la rezolvarea marilor probleme sanitare. În frunte cu renumitul savant, regretatul d. dr. Bagdasar (Bagdasar – *n.n.*), iar, recent, cu distinsa figură a doamnei dr. Florica Bagdasar, Ministerul Sănătății a pornit la o operă de reconstrucție și în domeniul sanitar.

Guvernul dr. Petru Groza a refăcut aproape toate instituțiunile (instituțiile – *n.n.*) spitalicești din țară, distruse de războiu (război – *n.n.*), cu deosebire cele din Moldova, Bucovina și Ardealul de Nord. Toate aceste instituții au fost, din nou, încadrate cu personal sanitar și dotate cu material sanitar suficient. În acest scop, s’au (s-au – *n.n.*) importat cantități masive de medicamente și material sanitar și s’a (s-a – *n.n.*) împărțit, de către Laboratorul Farmaceutic, până în prezent, peste 200 de pilule și 700 mii de comprimate.

Prin aportul, plin de jertfă, a (al – *n.n.*) personalului sanitar, pericolul epidemiilor a fost stăvilat, la care au contribuit mult cele 60 de infirmerii temporare și de circumscripții medicale nou înființate – mai ales în Moldova. Numărul paturilor de spital a crescut, sub acest regim, cu 1.759 paturi, iar în unele locuri s-au creat spitale sau secții de spitale noi (noi – *n.n.*) (amintim spitalul de boli cardiace Buziaș, spitalele în pregătire ale: Casei Cercuale și a C.F.R.-ului Timișoara).

Prin încadrarea, la loc de cinste, a personalului medical și sanitar în noul Cod al Funcționarilor Publici – unde medicul de circumscripție e încadrat în același grad cu conferențiar(ul) universitar

³⁶ *Luptătorul bănățean*, Timișoara, anul III, nr. 526, duminică, 16 iunie 1946, pp. 1, 3.

³⁷ SJTAN, fond *Blocul Partidelor Democratice – Comitetul Județean Timiș-Torontal* (în continuare BPD – CJTT), d. 18/1946, f. 10.

și i se asigură locuință și mijloace de transport – se asigură personalului sanitar, pe lângă condiții de viață mai bună, și un loc de elită în ierarhia (ierarhia – *n.n.*) noui (noii – *n.n.*) societăți române democratice.

Prin înființarea căminelor de zi la fabrici, prin Casele de nașteri se pun temeliile unei protecții mai eficace a mamei și a copiilor, iar prin funcția încetățenită a medicilor de fabrică se asigură asistența medicală a muncitorilor, deschizând câmpul muncii binefacerilor științei medicale.

Din grija guvernului dr. Groza a fost înființată Facultatea de Medicină «23 August», prin care Timișoara devine un centru medical de primă importanță, creându-se ambianța științifică necesară dezvoltării (dezvoltării – *n.n.*) profesionale a corpului medical, iar Institutul de Igienă, recent înființat, va fi chemat să rezolve – pe lângă altele – problema, atât de mult desbătută (dezbătută – *n.n.*), a denatalității din Banat.

Bogațiile Banatului: plantele medicinale, minele, organele animale, trebuie (trebuie – *n.n.*) să devină bazele unei noi (noi – *n.n.*) și adevărate industrii de medicamente, care să asigure aprovizionarea țării noastre cu medicamente și să scoată țara noastră de sub tutela străinătății.

În fața acestor realități, atitudinea noastră, a medicilor de toate gradele, nu poate fi decât una, să sprijinim regimul care a realizat toate acestea și să votăm, cu toții, Blocul Partidelor Democratice, care a înscris, în planul său de lucru, rezolvarea tuturor problemelor de sănătate publică, probleme cari (care – *n.n.*) constituie (constituie – *n.n.*) țelul nostru, al medicilor, cetățeni conștienți și democrați ai țării.

Invităm pe toți confrății noștri, ca și personalul sanitar ajutător, să vină alături de noi și să voteze, din toată inima, lista candidaților Blocului Partidelor Democratice din România (lista No. 1, cu semnul *Soarele*).

Cu salut colegial

Prof. dr. Brătianu Șerban, decanul Facultății de Medicină din Timișoara

Prof. dr. Iagnov Z., prodecanul Facultății de Medicină din Timișoara

Prof. Aslan A., profesor universitar

Prof. dr. Făgărășanu I., profesor universitar

Prof. dr. Georgescu I., profesor universitar

Prof. dr. Lupașcu G., profesor universitar

Prof. dr. Menkes B., profesor universitar

Prof. dr. Mureșan I., profesor universitar

Prof. dr. Vanghelovici C., profesor universitar

Dr. Brânzeu P., conferențiar universitar

Dr. Cotăiescu I., conferențiar universitar

Dr. Miletici AL., conferențiar universitar

Dr. Brătianu Constanța, șef de lucrări, Fac. (Facultatea – *n.n.*) de Medicină

Dr. Bartl I., subșef serv. (serviciu – *n.n.*) asist. (asistență – *n.n.*) C.F.R.

Dr. David Petru, medic șef de laborator, vicepreședintele Sind. (Sindicatului – *n.n.*) Sanitar

Dr. Gheșia M., asistent universitar

Dr. Hortopan D., medic primar de spital

Dr. Ivan I., șef de lucrări, Fac. (Facultatea – *n.n.*) de Medicină

Dr. Ioan R., șef de lucrări, Fac. (Facultatea – *n.n.*) de Medicină

Dr. Lambescu AL., medic primar de spital

Dr. Merkle D., medic primar C.F.R.

Dr. Metz A., asistent universitar

Dr. Miclea C., asistent universitar

Dr. Mucușia I., șef de lucrări, Fac. (Facultatea – *n.n.*) de Medicină

Dr. Pod I., subinspector regional, vicepreședintele Sind. (Sindicatului – *n.n.*) Sanitar

Dr. Popescu A., subșef Serv. (Serviciul – *n.n.*) Asistență C.F.R.

Dr. Pleșa I., medic primar al județului Timiș (Timiș-Torontal – *n.n.*)

Dr. Stătescu O., asistent universitar

Dr. Toma N., șef de lucrări, Fac. (Facultatea – *n.n.*) de Medicină

Dr. Wechsler Z., asistent universitar

Dr. Vineș Victoria, asistent universitar³⁸.

În concluzie, în primele 6 luni ale anului 1946, viața politică din județul Timiș-Torontal s-a dovedit destul de agitată, pregătindu-se confruntarea finală dintre putere și opoziție, cu concepții antagonice privind evoluția societății românești.

³⁸ *Ibidem*, ff. 73–74.

ISTORIA CULTURII, ISTORIA ARTEI, MUZEOLOGIE, CONSERVARE

EXPLORĂRI ÎN MICROUNIVERSUL MITOLOGIC LA ARDEU. DESPRE URIAȘI ȘI COMORI

Iosif Vasile Ferencz*

Cuvinte cheie: Transilvania, uriași, comori, mitologie, Munții Apuseni

Keywords: Transylvania, giants, treasures, mythology, Apuseni Mountains

Exploring the mythological micro-universe at Ardeu. About giants and treasures

(Abstract)

About the archaeological discoveries from Ardeu (Balșa commune, Hunedoara county), many pages have been written over time¹. We tried to present a different overview on the site „Ardeu-Cetățuie”². On this paper we set out to undertake an exploration of the mythological micro-universe, in the form in which it is still preserved among the members of the community of Ardeu village. The investigation is based on small sequences collected from local folklore, directly from the locals, during the research campaigns, as well as by the Hunedoara journalist Laura Oana. The study area is located in the south of the Apuseni Mountains³, in a place dominated by rocky cliffs (Fig. 1) and caves, where there are traces of habitation of populations from many historical times.

The walls of some fortifications, visible for centuries on top of the Cetățuie hill, were a source of inspiration for the collective imaginary of the place, allowing the adaptation of some archetypes widespread in mythology, to the geographical framework of the place. Thus, we had the opportunity to capture details that ensure the connection with the intimate environment of popular beliefs. We noticed the persistence of a series of significant elements, with their own function, which are correlated with each other: giants and their homes, huge guardians and/or treasure owners, underground rooms and tombs of giants. In the mythical universe, the giants lived in “Colț”, on/ in Dealul Cetățuie (Cetățeauă), an archeological site registered in the National Archaeological Repertory and in the List of monuments and archeological sites. From the point of view of archeological research, the association of the site with the treasures brings disadvantages, and the activity of the treasure hunters can only be classified as harmful for the national cultural heritage.

The material proof of the presence of the giants at Ardeu, in antiquity, is a skeleton, or rather the accidentally unearthed head of a person with larger dimensions than the usual ones. As it is still preserved, the legends with and about giants are part of the general structure and limits of the genre, with details that are widespread, in large spaces, but also with some particular ones. These fairy tales and stories are in a process of updating, but nevertheless we tried to understand their ancestral meanings and to draw research directions¹²⁴.

The folklore of Ardeu village is vast unexplored land, in full transformation, land from which representative details are lost every day. Sequences of the mythological universe can still be recovered in Ardeu, such as the set of customs during the winter seasons, whose „piece of resistance” is represented by Călușerii¹²⁵.

În legătură cu descoperirile arheologice de la Ardeu (comuna Balșa, județul Hunedoara) s-au scris de-a lungul timpului numeroase pagini¹. Cu acest prilej, dorim să prezentăm publicu-

lui o perspectivă diferită asupra sitului „Ardeu-Cetățuie”². Prin lucrarea de față ne propunem să întreprindem o explorare a micro-universului mitologic, în forma în care se mai păstrează în rândul membrilor comunității satului Ardeu.

Investigația noastră are ca surse mici secvențe culese din folclorul local, direct de la localnici, în timpul campaniilor de cercetare, precum și de către jurnalista hunedoreană Laura Oană. Ne vom referi pe parcursul rândurilor care urmează la două teme

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, B-dul 1 Decembrie, nr. 39; muzeucdr.deva@gmail.com; fiosifvasile@yahoo.com.

¹ Antichitățile de la Ardeu au fost semnalate începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea de către Téglás Gábor, directorul de atunci al Muzeului din Deva: Téglás 1885; Téglás 1888. Cercetările și publicarea rezultatelor a continuat pe parcursul secolului XX și s-au intensificat începând cu anul 2001. O listă a lucrărilor cu privire la descoperirile de la Ardeu poate fi consultată la: Ferencz 2012, 71, nota 3. Lista a fost

completată în lucrarea: Mustață-Ferencz 2016, 11. Ulterior au mai fost publicată o întreagă serie de materiale.

² Cod RAN / Cod LMI: HD-I-s-A-03151.01 / 87870.0.

întâlnite frecvent în mitologia românească, dar și a altor popoare: *uriașii* și *comorile*. Scurtele episoade aparținând unor legende, culese în acest fel, sunt plasate în cazul ales de noi, în sudul Munților Apuseni³, într-un cadru dominat de abrupturi stâncoase (Fig. 1) și de peșteri, în care sunt prezente urme de locuire ale unor populații din multe epoci istorice. Zidurile fortificațiilor, vizibile secole de-a rândul pe culmea dealului *Cetățuie*, au reprezentat o sursă de inspirație pentru imaginarul colectiv al locului, permițând adaptarea unor arhetipuri larg răspândite în mitologie la cadrul geografic al locului.

Dedic această lucrare memoriei prietenului Alexandru Szentmiklosi (Șonea), atât de atașat de arheologie, de istoria veche și de izvoarele literare antice. A plecat mult prea devreme dintre noi, a lăsat în urmă un gol și îi simțim lipsa.

Sursele

Dealul aflat la intrarea în satul Ardeu, în partea sudică a fost locuit pe culme și/sau pe terasele sale de comunități umane, în diferite epoci istorice⁴. Cu toate acestea, așa cum documentează descoperirile arheologice, cele mai ample și elaborate amenajări au fost realizate în epoca regatului dac⁵. Mamelonul, așa cum se poate citi pe un desen publicat la sfârșitul secolului al XIX-lea (Fig. 2), era desemnat ca *Cetecuja*. Desenatorul a făcut mențiunea utilizând grafia vremii. Toponimul „Cetățuie” este folosit și astăzi, chiar dacă localnicii utilizează cu frecvență mai mare alte denumiri pentru a desemna înălțimea în cauză („Cetățeauă”, sau „Colț”). Oricum, cuvântul „Cetățuie”, tradus pe desen în limba maghiară: *Váracska*, oferă indicații asupra prezenței unor urme arheologice. Acestea erau cunoscute de către localnici, probabil de mult timp și poate că tocmai oamenii locului au fost cei care au îndrumat pașii primului director al muzeului din Deva, Téglás Gábor, spre sit⁶.

În legătură cu „*hârburile*” și „*oalele vechi*”, cetățeanul Cazan Aurel din Ardeu (1913–2012), își amintea că pe când era copil, la joacă, la cules de frăguțe sau cu animalele la păscut, „*în Colț*” găsea adesea cioburi de oale vechi. Și tot la fel găseau și alți copii, pentru că informații similare au fost culese de noi și de la Candin Părau (1919–2007), Victoria Florea (1929–2016), Floarea Boca (1923–2010), Candin Joca (1923–2012) și Ana Boldor.

Despre obiectele arheologice descoperite la Ardeu Téglás relatează o întâmplare semnalată lui de către unii localnici, poate că tocmai de către cei implicați. Este vorba despre Florea Ioan, care în timp ce ara pământul pentru a însămânța porumb, la sud de deal, a găsit un vârf de lance. Fierarul satului, etnic țigan, a presupus că este realizat din aramă. De aceea a încercat să îl transforme într-un obiect util în acele vremuri (fără să fie precizat ce fel de obiect). În timpul lucrului s-a dovedit că materia primă din care a fost realizat era fierul, din care meșterul a confecționat câteva cuie⁷.

Explicația dată de localnici pentru prezența acestor obiecte a fost una simplă: dealul a fost locuit în vremuri străvechi de urieși. Ei sunt cei care au ascuns într-o peșteră aflată în stânca de calcar a Cetățuiei o comoară, pe care localnicii o descriu ca fiind un car și un plug cu boii de aur. „*Acolo ar fi bogăție mare, carul cu boii de aur, într-o peșteră. Dacă te urci în vârful Colțului și bați cu piciorul auzi că este gol în ea. Spuneau bătrânii că vedeau în noaptea de Paști, când mergeau la biserică, la ora douăsprezece se aprindea aurul care era acolo și se vedea foc acolo în vârful Colțului. Arde aurul!*”

Nu l-am mai văzut de când sunt eu, dar așa spuneau. Asta înseamnă că acolo este o comoară mare, comoară mare îngropată acolo, carul, plugul, boii de aur ... ar fi acolo⁸.

Tot la bogățiile ascunse în cavitățile dealului se referea și Candin Joca, amintind de poveștile auzite de la înaintași: „*Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățauă. O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo*”⁹.

În ultimii ani, odată cu dezvoltarea internetului, poveștile despre uriași și legendele privind descoperirea scheletelor unor indivizi având dimensiuni care depășesc cu mult pe cele normale, au stimulat imaginația multor cititori. Pe urmele unor astfel de relatări, jurnalista Laura Oană a realizat o

⁷ Téglás 1888, 135. Povestea ne duce cu gândul la personajul imaginat de Ion Creangă – Dănilă Prepeleac, care plecând la târg cu o pereche de boi, se întoarce cu o pungă. Deși la o primă vedere povestea vârfului de lance descoperit la Ardeu pare hazlie, să remarcăm totuși că ea consemnează distrugerea și dispariția unui obiect de patrimoniu.

⁸ Relatarea îi aparține lui Candin Părau, într-o secvență a unei știri, difuzată de postul de televiziune ProTv Deva în anul 2001. A fost intervievat de jurnalista Mihaela Gros, cu prilejul debutului celei mai noi etape a cercetărilor Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva, la Ardeu. În discuțiile purtate cu localnicul, acesta ne-a relatat aceleași informații.

⁹ Candin Joca, în cadrul aceleiași știri, citate în nota anterioară.

³ În legătură cu localizarea satului Ardeu, vezi: Cetean-Ferencz 2016, 45–46.

⁴ Cetean-Ferencz 2016, 46–47.

⁵ Cetean-Ferencz 2016, 46.

⁶ Ferencz 2012, 81.

incursiune în profunzimea universului etnografic al satului Ardeu¹⁰.

În timpul documentării pentru un material apărut deopotrivă în presa scrisă și la televiziune despre cetatea dacică de la Ardeu și despre cercetările arheologice desfășurate în acel loc, jurnalista a consemnat și unele informații cu privire la legendele despre urieși, culese de la localnici. Într-o zi de sărbătoare, în care au venit la biserică și mulți fii ai satului stabiliți prin alte locuri, Laura Oană a reușit să stea de vorbă cu mai multe persoane, cu vârste diferite.

În materialul publicat nu sunt făcute cunoscute numele celor intervievați, cu excepția lui Simion Meteșan, localnic din Ardeu și în același timp, primar al comunei Balșa. Însă ideile generale ale poveștilor locului, cu și despre uriași, au fost pentru prima oară consemnate în scris, pe parcursul câtorva rânduri. De aceea credem că este important să reproducem fidel fragmentele de text respective. „... oamenii spun că uriașii de aici fugeau peste deal, la neamurile din Munții Orăștiei, să ceară sita de cernut când își făceau pâine. *Să zice că făceau numai tri pași până la Orăștie și is trizăci de kilometri până acolo, bag sama ca erau lungi rău în picioare*”. Alții, inclusiv primarul Simion Meteșan, știu că urieșii erau puși de regi să păzească comorile, iar cei de la Ardeu păzeau intrarea într-o peșteră zidită unde sunt ascunse carele cu boi de aur. Ba mai mult, poveștile sătenilor susțin că acum câteva sute de ani, urieșii încă puteau fi văzuți prin aceste locuri. *Bunica lu nevastă-mea i-o povestit că la masă, când era mică și era la plug cu părinții ei, o vinit o fată de urieș și i-o luat pe tăți în poală și după aia o strigat-o pe mă-sa, adică mama urieșilor, să vină să vadă ce-o găsit. Și aia i-ar fi zis: Lasă-i jos, să nu-i smintești cumva. Țștia, mamă, is viermii pământului*¹¹.

Se poate observa că sursele pe care le avem la dispoziție sunt restrânse. Însă chiar și cu acest grad de limitare, ne oferă o serie de informații deosebit de utile în încercarea de conturare a imaginii complexe prin care se reflectă locuirile din trecut, de pe dealul „Cetățuie”.

Să remarcăm că în imaginarul colectiv al locului, prezența ființelor gigantice are o strânsă legătură cu dealul Cetățuie. Pe de o parte, în universul mitic uriașii au locuit în „Colț”: Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățuie, după cum relatează Candin

Joca. Pe de altă parte, dovada materială a prezenței lor la Ardeu, în vechime, o reprezintă scheletul de uriaș, sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stâlp de curent, așa cum relatează Aurel Florea. Între dovezile existenței acelor ființe se numără și prezența „hârburilor”. Să mai remarcăm și că prezența lor în acel loc este legată de o comoară, de un spațiu subteran, o cavitate, o peșteră, dar care este asimilată cu un spațiu de locuit.

Constatăm astfel că avem de a face cu repere arhetipale bine conturate, cum sunt urieșii sau comorile, pe care trebuie să le cunoaștem cât mai bine pentru a înțelege rafinamentul detaliilor legendelor.

Cine au fost uriașii?

Personaje desemnate ca uriași sunt menționate în mitologia multor popoare, dar se regăsesc și în textul canonic al Bibliei¹². Informațiile nu sunt foarte detaliate, iar uneori se referă la personaje a căror statură o depășește pe cea medie¹³ și este prezentată din perspectivă hiperbolică. Așa cum este cazul filistinului Goliat, învins de tânărul evreu David¹⁴.

Mitologia Greciei antice oferă, pe de altă parte, mai multe detalii privind giganții și alte ființe ale căror corpuri au dimensiuni mari, precum ciclopii. Robert Graves, sintetizând ideile privind mitul olimpien al creației la Hesiod, sublinia că primii copii ai Pământului-Mamă au fost giganții cu o sută de brațe, iar mai apoi, cei trei ciclopi¹⁵. Trei dintre giganți au reprezentat prima generație de Titani și se remarcă printre altele, prin dimensiunile corpurilor. Poate că de aceea giganții de mai târziu sunt confundați cu titanii. Însă Pausanias, în secolul al II-lea d. Chr. remarcă faptul că Homer i-a considerat pe giganți ca pe un neam de muritori¹⁶. În mitologia populară din zona noastră uriașii sunt de asemenea muritori. Iar această credință este alimentată de oasele cu dimensiuni gigantice despre care se spune că ar fi fost descoperite, precum și presupusele morminte de uriași.

Giganții au fost angajați în cea mai importantă confruntare a divinităților în mitologia greacă,

¹⁰ Oană 2009, 11.

¹¹ Oană 2009, 11.

¹² În Geneza (6:4) ne este adus la cunoștință că în zilele Potopului pe pământ trăiau și uriași; ei sunt de asemenea menționați în Numeri (13:33) și în Cartea lui Baruh (3:26).

¹³ Statura lor este precizată uneori ca un multiplu al staturii obișnuite a unui om: Marin-Barutchieff 2007, 50.

¹⁴ Regi (17:4).

¹⁵ Graves 2018, 29.

¹⁶ Pausanias, 8.29.

descrișă de surse literare târzii¹⁷. Între entitățile uriașe care se disting în mitologia greacă se numără și ciclopul. Primele trei ființe de acest fel s-au născut imediat în urma giganților, însă mai apoi au apărut mai multe generații¹⁸. Datorită încarcerării lor în Tartar s-au răzvrătit titanii împotriva tatălui lor, Uranos¹⁹. Ei au un singur ochi și se spune că, cel puțin cei din primele generații erau constructori de ziduri uriașe și meșteri fierari. Ei sunt cei care i-au dat lui Zeus fulgerul²⁰, au realizat o adăpătoare de cai pentru Poseidon și arcul de argint al Artemidei²¹. Și tot ciclopul sunt cei care au construit zidurile Tirintului²² și pe cele de la Midea și Micene²³. Dar mai târziu ei au uitat arta fierăriei și pe cea a construcțiilor de ziduri, iar condiția lor s-a degradat până la nivelul unor „păstori fără legi”, care nu erau nici măcar familiarizați cu tehnicile cultivării plantelor²⁴. Într-o astfel de condiție îl întâlnesc, Odiseu și tovarășii săi, pe Polifem, fiul lui Poseidon și al nimfei Toosa²⁵.

Uriașii în universul folcloric românesc

În creația populară românească uriașii sunt prezenți între personajele care au locuit în vechime²⁶ și sunt numiți uneori jidovi²⁷, novăcești, arapi sau chiar daci²⁸. Au chipuri omenitești²⁹, dar dimensiunile foarte mari ale părților corpului le fac adeseori să pară grotești: „Era o găvălie de cap de om de două ori cât unul obișnuit, era cât o coșarcă”, după cum precizează Aurel Florea³⁰. În cazul acesta raportarea se face la dimensiunile obișnuite ale unui om, dar tocmai pentru a fi subliniată mărimea corpului este introdusă și comparația cu un obiect frecvent întâlnit în gospodărie, în acest caz cu o coșarcă. Într-o altă situație, consemnată în literatură, capul unui uriaș era cât un hârdău³¹, termenul de comparație ales fiind tot un recipient. Alteori, dimensiunile sunt exprimate în unități de măsură uzu-

ale în cadrul comunității: „cu craniul cântărind 3 ocale domnești”, „capul mai mare decât banița”, „o măsă de a lor cântărea 7 ocale” sau sunt „înălți de 8 stânjeni”³². La extrem poate să fie plasată comparația cu forme de relief: „Capul unui uriaș era cât un munte...”³³.

Dimensiunile acestor personaje sunt uneori doar sugerate prin descrierea lungimii pasului: „cu câțiva pași făceau cale de o poștă”, „pășeau dintr-un deal într-altul”³⁴, sau de pe un munte pe altul³⁵. Și tot în aceeași notă putem să continuăm: „...dacă puneai un picior pe malul Prutului, ajungea cu celălalt tocmai la Nistru”³⁶.

Într-un mod similar sunt descriși și uriașii de la Ardeu: „Să zice că făceau numai tri pași până la Orăștie și is trizăci de kilometri până acolo, bag sama ca erau lungi rău în picioare”³⁷. Uneori dimensiunile par să fie fluide. Floarea Boca din Ardeu relatează că erau atât de înalți, încât stăteau cu un picior pe Colț și cu unul pe Cornet, când se aplecau să ia apă din vale. Însă de locuit, locuiau în vârful Colțului, unde suprafața nu este atât de întinsă încât să adăpostească ființe atât de mari, numai dacă nu „dormeau și mâncau din picioare”, așa cum își închipuiau oamenii și în alte locuri³⁸.

Laura Oană a remarcat că în poveștile sătenilor din Ardeu se susține că uriașii puteau încă să fie întâlniți prin acele locuri cu puțin timp în urmă. „Bunica lu nevastă-mea i-o povestit că la masă, când era mică și era la plug cu părinții ei, o vinit o fată de urieș și i-o luat pe tăți în poală și după aia o strigat-o pe mă-sa, adică mama urieșilor, să vină să vadă ce-o găsit. Și aia i-ar fi zis: „Lasă-i jos, să nu-i smîntești cumva. Aștia, mamă, is viermii pământului”³⁹. Descrierea întâmplării este larg întâlnită în folclorul românesc, dar și al altor popoare⁴⁰. Și tot așa este și consemnarea conform căreia „... oamenii spun că uriașii de aici fugeau peste deal, la neamurile din Munții Orăștiei, să ceară sita de cernut când își făceau pâine”⁴¹.

În ceea ce privește cronologia, prezența lor la Ardeu, pare să fi fost întâlnită până în urmă cu câteva generații, astfel că au fost contemporani, cu

¹⁷ Graves 2018, 36, 113–115, 119.

¹⁸ Graves 2018, 29.

¹⁹ Graves 2018, 33.

²⁰ Graves 2018, 36, cu lista surselor.

²¹ Graves 2018, 73, cu lista surselor.

²² Pausanias, II.25.7.

²³ Graves 2018, 206, cu lista surselor.

²⁴ Homer, IX:145–150; Graves 2018, 601.

²⁵ Homer, IX:144–665.

²⁶ Pamfilie 2014, 115.

²⁷ Marin-Barutchieff 2007, 50; Lutic 2010, 152; Pamfilie 2014, 115; Prohin 2014, 220; Antonescu 2016, 337; Pătroi 2020, 194.

²⁸ Prohin 2014, 220.

²⁹ Fochi 1976, 338.

³⁰ Oană 2009, 11.

³¹ Prohin 2014, 221. Uneori „Cei mai piperniciți dintre ei aveau capul cât hârdăul”, Pamfilie 2014, 115.

³² Fochi 1976, 338–339.

³³ Pamfilie 2014, 115.

³⁴ Fochi 1976, 339.

³⁵ Pamfilie 2014, 115.

³⁶ Pamfilie 2014, 751.

³⁷ Oană 2009, 11.

³⁸ Fochi 1976, 339.

³⁹ Oană 2009, 11.

⁴⁰ Fochi 1976, 343–347; Lutic 2010, 151; Pamfilie 2014, 116; Prohin 2014, 221.

⁴¹ Întâlnită cu diverse variante în numeroase locuri, vezi Fochi 1976, 349; Pamfilie 2014, 115.

strămoșii direcți ai locuitorilor de astăzi. O astfel de apropiere în timp între cele două categorii de ființe: oameni și uriași nu este foarte des întâlnită în textele folclorice⁴². Deci, la Ardeu ei trăiesc până aproape de zilele noastre, spre deosebire de multe alte cazuri în care prezența lor este plasată într-un palier cronologic de vârstă mitică⁴³. Această diferență ar putea fi urmarea incertitudinilor din timpul transformării mitului pe parcursul secolului XX.

Locuințele urieșilor

Dacă este să ne referim la locuințele uriașilor, ele sunt plasate adeseori în spații subterane, în peșteri, având porți sau care sunt închise prin așezarea unei lespezi de mari dimensiuni în fața intrării⁴⁴. După cum s-a văzut, la Ardeu, pe de o parte urieșii „... ar fi stat acolo în Cetățauă. O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo”, după cum relatează Candin Joca, în fața camerelor de luat vederi. Pe de altă parte, prezența unor obiecte pe culmea dealului a fost explicată de localnici ca urmare a locuirii dealului de către urieși.

O astfel de abordare fluidă ne aduce în atenție atât prezența antichităților de pe culme, cât și prezența cavitaților în structura dealului. Dintre urmele de locuire care puteau să fie observate la Ardeu, probabil că zidurile construite din blocuri mari de piatră, fasonate, au fost cele care au asigurat legătura cu uriașii. Ele erau vizibile încă la sfârșitul secolului al XIX-lea⁴⁵, astfel că au putut alimenta din plin imaginația localnicilor, într-o măsură suficient de mare încât să creeze asocierea cu uriașii, care împreună cu alte personaje populare universul mitologic. Asocierea zidurilor din blocuri de piatră cu giganții cu un singur ochi din mitologia greacă este comună și mediului cultivat al epocii. István Téglás descria zidurile de la Piatra Roșie ca fiind „ciclopice”⁴⁶.

Într-o altă paradigmă, asocierea locuințelor urieșilor cu spațiile subpământene, la Ardeu ar fi putut să se fi dezvoltat odată cu dispariția imaginii palpabile a zidurilor masive de la suprafața solului, adică pe parcursul secolului XX. Într-un astfel de scenariu au rămas uriașii, dar au dispărut zidurile caselor lor. Credem că nu poate să fie exclusă o astfel de transformare a mitului, aflat încă în plin proces

de cristalizare. Raportul dintre tradiție și inovație se numără printre aspectele specifice ale faptelor din folclor și se caracterizează prin apariția unor „actualizări” adaptate la cerințele momentului și locului. Ele țin cont de gustul și talentul creatorului de folclor⁴⁷, precum și de cel al receptorilor⁴⁸. În aceste condiții specifice, dacă elementele noi sunt acceptate de colectivitate, ele se integrează tradiției, devenind valori colective⁴⁹. În ceea ce ne privește, credem că este foarte probabil ca și legenda uriașilor de la Ardeu să se fi actualizat pe parcursul secolului XX, în timp ce s-a maturizat o generație care nu a mai văzut la suprafață zidurile construite din blocuri mari, fasonate. Povestea a căpătat valori semantice noi, aliniindu-se consensului colectiv⁵⁰. Pentru localnici, urmele zidurilor au dispărut, dar existența cavitaților este o realitate care poate să fie demonstrată. Chiar dacă intrările sunt numai în unele cazuri vizibile, de obicei sunt secrete, dar întotdeauna sunt bănuite: „Dacă te urci în vârful Colțului și bați cu piciorul auzi că este gol în ea”, sau „O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo”.

În legătură cu existența unor goluri subterane în structura dealului Cetățuie, trebuie să menționăm că rezultatele unor investigații prin metoda tomografiei electrice, în anul 2017 par să dovedească prezența unor cavități⁵¹. În plus, în timpul cercetării sistematice, în cadrul unității de cercetare numită de noi S1/2016, ne-am propus să investigăm curtea palatului nobilului⁵² și să recuperăm inventarul păstrat al locuinței aristocratice, prăbușit odată cu peretele sudic. Sub nivelul de dărâmătură a fost identificată o crăpătură în stâncă, cu o lățime de cca 0,35 – 0,40 m. Traectoria pe care o descrie pe suprafața unității de cercetare este ușor oblică și continuă și într-o parte și în cealaltă. Crăpătura a fost acoperită în perioada în care a funcționat turnul, poate pentru evitarea unor accidente, sau din alte motive, pe care nu le cunoaștem. În ceea ce ne

⁴⁷ Balázs 2003, 48.

⁴⁸ Într-o asemenea cheie poate să fie interpretată creația sau transformarea legendei „Craiului Alb”, consemnată de Téglás István, în care se împletesc elemente folclorice, interpretări ale unor evenimente antice și personaje istorice care au trăit în secolul al XVIII-lea (Peșan 2018, 444–445). Și tot în același fel, în zilele noastre se nasc noi legende, la cererea unui public „consumator” de astfel de istorii (Peșan 2018, 420, nota 31; 446, nota 69).

⁴⁹ Balázs 2003, 48.

⁵⁰ Balázs 2003, 48.

⁵¹ Miclăuș 2017, 17.

⁵² În legătură cu stadiul cercetărilor, până în anul 2018, asupra palatului nobilului de la Ardeu, vezi Ferencz-Căstăian 2019.

⁴² Fochi 1976, 340–341; Prohin 2014, 222.

⁴³ Prohin 2014, 222.

⁴⁴ Asemenea lui Polifem, care la rândul său închidea intrarea în peșteră cu o stâncă: Homer, IX:13–17.

⁴⁵ Téglás 1885, 306; Téglás 1888, 134.

⁴⁶ Bajus 2005, 277.

privește, am golit umplutura până la adâncimea de cca 2 m (Fig. 3). Cu acel prilej am putut să observăm că în partea superioară, până la adâncimea de cca 0,5 – 0,7 m, materialul excavat era compus din pietre și mai mult pământ pigmentat, în care se găseau și fragmente ceramice rulate, cu dimensiuni mici și imposibil de încadrat tipologic și cronologic. Pe măsură ce investigația se adâncea, cantitatea și dimensiunile pietrelor creșteau, în detrimentul volumului de sol. Am putut să observăm și că urme de pigmenți se găsesc și la adâncimi mai mari. Investigația acestui obiectiv a fost întreruptă din motive de securitate a muncii. Cu toate acestea, credem că prin continuarea cercetării, eventual împreună cu membrii unei asociații de speologi, cu tehnică specializată, am putea să identificăm o intrare într-un spațiu subteran încă neexplorat.

Să notăm și că într-un cadru mai larg, în literatura populară, atunci când sunt descrise casele uriașilor, ele au, așa cum este de așteptat, dimensiuni mari. „Casele lor erau foarte mari. Într-un cuprins de-al lor puteau să se culce doisprezece oameni de azi”⁵³. Uneori se consideră că măgurile reprezintă ceea ce a mai rămas din casele acelor creaturi⁵⁴. Iar alteori, casele erau atât de mari încât „...gospodăria lor era într-o singură țară”⁵⁵.

Uriașii și alte ființe fantastice sunt repere ale viziunii mitice asupra lumii și arhetipuri considerate ca fiind corespondențe în literatura populară românească ale unor personaje din mitologia Greciei antice⁵⁶. Deși au trăsături antropomorfe, sunt consemnate cazuri în care înfățișarea lor este foarte asemănătoare cu cea a ciclopilor⁵⁷, atunci când „aveau numai un ochi în frunte și mâncau carne de om”⁵⁸.

Nu sunt puține toponimele care marchează asocierea locurilor cu uriașii, iar uneori sunt prezente și urme de locuire din vechime. Așa este cazul așezării romane de la Saschiz – „Cetatea uriașilor” (jud. Mureș)⁵⁹, sau a castrului roman de la Cigmău – „Cetatea urieșului” (jud. Hunedoara)⁶⁰. Numeroase toponime derivate din cuvântul „jidov” sunt și ele asociate cu situri arheologice, așa cum a demonstrat Cătălin Pătroi pentru zona Olteniei⁶¹.

Mormintele uriașilor

O imagine distinctă a miturilor cu privire la uriași este ilustrată prin descrierea mormintelor de giganti. Astfel de descoperiri constituie „dovada vie” a existenței lor pe pământ, în vremuri mai mult sau mai puțin îndepărtate. Uneori nu sunt consemnate amenajări, dar sunt identificate urme ale locurilor de îngropare, sub forma unor oase cu dimensiuni neobișnuite⁶². Dar nu lipsesc nici atestările de morminte⁶³. Așa este cazul copilului de uriaș, cu vârsta de șapte ani, îngropat sub dealul Măgura din satul Ibănești, comuna Ibănești (jud. Botoșani)⁶⁴. Și tot în același fel, descoperirea unor oase cu dimensiuni foarte mari persistă în memoria colectivă a satului Glogova din județul Gorj⁶⁵. Astfel de descoperiri au fost considerate și de către arheologi ca informații susceptibile să indice prezența unor situri. În această cheie este înțeleasă întrebarea nr. 2 din chestionarul lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (1927): S-au găsit măsele și oase de jidovi?⁶⁶. Ca răspuns, s-a dovedit că uneori locuitorii aveau cunoștință de astfel de descoperiri⁶⁷. Și tot din răspunsurile primite se poate trage concluzia că în unele cazuri oasele cu dimensiuni neobișnuite se mai păstrau în diferite colecții⁶⁸.

Consemnarea unei întâmplări prezente încă în memoria unora dintre sătenii din Ardeu, pare, cel puțin la prima vedere să aducă argumente pentru susținerea legendelor despre urieși și despre mormintele lor. Să dăm din nou cuvântul jurnalistei Laura Oană: „La 76 de ani, Aurel a lui Iosiv își amintește cum prin anii ‘70, când trebuiau să monteze un stâlp pentru rețeaua electrică de la carieră, a dat peste un craniu imens: Era o găvălie de cap de om de două ori cât unul obișnuit, era cât o coșarcă. Cred că o fi fost acolo și restul de oase, dar nu ne-am uitat, l-am îngropat la loc după ce am pus stâlpul. Nu știu dacă l-or căuta ce-or mai găsi din el, că și atunci era putrezit de arăta ca o coajă de dovleac. De speriat nu ne-am speriat că oase am mai văzut noi, dar or venit tăți din carieră să-l vadă că era pogan capu”⁶⁹.

Același localnic, proprietarul terenului de la poalele Cetățuiei, numit „Dealul Judelui” ne-a relatat și nouă întâmplarea, cu mai mulți ani în urmă, fapt consemnat în jurnalul de săpătură în

⁵³ M. Lupescu, citat în Pamfilie 2014, 116, nota 5.

⁵⁴ Pamfilie 2014, 119.

⁵⁵ Pamfilie 2014, 115.

⁵⁶ Prohin 2014, 228.

⁵⁷ Marin-Barutcieff 2007, 50.

⁵⁸ Fochi 1976, 339.

⁵⁹ Cod LMI: M-I-s-B-15412.

⁶⁰ Cod LMI: HD-I-s-A-03172.

⁶¹ Pătroi 2020.

⁶² Pamfilie 2014, 116.

⁶³ Fochi 1976, 341–343.

⁶⁴ Lutic 2010, 150–151.

⁶⁵ Marin-Barutcieff 2007, 51.

⁶⁶ Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 186.

⁶⁷ Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 188–203.

⁶⁸ La Argeoaia: Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 189 și Coțofenii din Dos: Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 192.

⁶⁹ Oană 2009, 11.

data de 19 iulie 2001: „*Florea Aurel – 68 de ani, din Ardeu. Pe locul său numit „Dealul Judelui” se găsesc numeroase fragmente ceramice. În momentul săpării unei gropi pentru un stâlp pentru curent, a fost găsit un craniu de om*”. Tot el ne-a semnalat și alte descoperiri: „*În grohotișul de sub „Raiu” a găsit un topor de aramă, care s-a pierdut. În locul său, numit „Mateș”, spre hotarul cu satul Băcăia, în timpul lucrărilor agricole ieșeau cioburi. Acest loc este situat pe marginea drumului care se pare că în vechime urmărea culmea dealului, pornind din spațiile bisericii din Bozeș⁷⁰ și ducea la Zlatna. Omul a fost șeful carierei*”.

După cum se poate vedea în textul citat, atunci când ne-a relatat descoperirea craniului, nu a făcut nicio mențiune despre dimensiunile neobișnuite. Din acest motiv, credem că modul în care a fost formulată întrebarea de către jurnalistă a stimulat adaptarea descrierii consemnate de Laura Oană. Nu avem motive să ne îndoim în legătură cu descoperirea mormântului respectiv. În plus, credem că poziția indicată de Aurel Florea este caracteristică pentru o mică necropolă de familie, așa cum sunt mormintele din grădini, care încă mai pot fi văzute în diverse zone. Astfel de spații funerare sunt prezente mai ales în zonele de munte, acolo unde biserica și cimitirul satului se găsesc la mare distanță de gospodărie.

La Ardeu, în anul 1870 a fost sfințită noua biserică, de piatră, cu binecuvântarea Mitropolitului Andrei Șaguna, după cum ne informează inscripția de pe masa altarului⁷¹. Monumentul, care era de puțină vreme construit, a fost reprezentat în desenul lui Szinte Gábor publicat în 1888 (Fig. 2)⁷². Odată cu noul lăcaș de cult a fost sfințit și un cimitir nou. Un loc de îngropare mai vechi exista pe o terasă, deasupra Văii Ardeului, unde localnicii își amintesc că s-au mai făcut înmormântări până în anii '80 ai secolului XX. Este posibil ca în acel loc să fi funcționat și o biserică din lemn, mai veche, care poate că a fost demolată după ce a fost construită cea nouă. Așa s-ar putea explica motivul pentru care edificiul nu apare în imaginea publicată de Téglás. În orice caz, în prezent nimeni nu își amintește să fi existat o biserică de lemn la

Ardeu. De aceea, credem că una dintre direcțiile de cercetare arheologică, în viitor, ar putea să aibă ca obiectiv investigarea cimitirului vechi și, eventual, identificarea poziției unui lăcaș de cult din lemn, precum și datarea intervalului în care a funcționat.

Tot sub forma unei direcții de cercetare ar putea să fie îndreptată atenția cercetătorilor și spre recuperarea datelor privind mormântul semnalat de Aurel Florea, fie el de uriaș sau nu. Un astfel de demers ar putea să fie realizat în contextul cercetării „Dealului Judelui”, unul dintre sectoarele importante ale sitului arheologic. Dacă se va dovedi că presupunerea noastră este validă și că este vorba de o îngropare în grădină, credem că este posibil ca în același loc să fie mai multe morminte și să aparțină judelui și familiei sale⁷³. Toponimul locului poate să fie înțeles ca „loc aparținând judelui”.

Un ultim aspect în legătură cu dimensiunile scheletelor, pe care dorim să îl consemnăm se constituie într-o perspectivă antropologică. În ultimele decenii au fost elaborate numeroase studii având ca obiect evoluția staturii locuitorilor Europei în diferite perioade istorice. Între ele se numără și contribuția lui Nikola Koepke și Joerg Baten, care au analizat rezultatele a 2938 de oase de femei și 6539 de bărbați, date într-un interval cuprins pe parcursul ultimelor două milenii și provenind din 314 situri răspândite în întreaga Europă. Materialele studiate sunt date pe parcursul tuturor perioadelor istorice majore⁷⁴. Metoda aplicată pentru calculul înălțimii le-a permis celor doi să remarce că pe parcursul întregii perioade studiate media staturii bărbaților a variat între valorile de 164–178,9 cm⁷⁵. Precizăm că între aceste valori se înscriu aproape 90% dintre indivizii măsurați. Extremele, reprezentate de cca. 10% dintre indivizii studiați au fost considerate ca aparținând celor cu înălțimea mai mică de 145 de cm, precum și a celor cu înălțimi mai mari de 180 cm⁷⁶.

Graficul din fig. 2 a articolului citat, în care este reprezentată statura în raport cu timpul istoric și a cărei frecvență a fost măsurată din secol în secol, este relevant pentru a înțelege evoluția înălțimii medii⁷⁷. Una dintre concluziile acestui demers a fost formulată astfel: tabloul general care rezultă din acest studiu prezintă o stagnare a înălțimii pe

⁷⁰ Este vorba de vechea Biserica „Sf. Arhangheli”, monument istoric de sec. XVI, Cod LMI: HD-II-m-A-03262.

⁷¹ Procentul ridicat al știutorilor de carte (aproape 85% dintre locuitorii satului Ardeu, la sfârșitul sec. XIX știau să scrie și să citească conform datelor recensământului din 1880: Rotariu 1997, 197), precum și edificarea unei construcții, cum este biserica din piatră, sunt dovezi ale prosperității comunității din Ardeu.

⁷² Téglás 1888, Fig. 119.

⁷³ În Ungaria și Transilvania Evului Mediu și a epocii moderne, judele era reprezentantul comunității satești: Magina 2014, 258.

⁷⁴ Koepke-Baten 2005, 61–66.

⁷⁵ Koepke-Baten 2005, 71, vezi și graficul de la pag. 68.

⁷⁶ Koepke-Baten 2005, 67.

⁷⁷ Koepke-Baten 2005, 76, fig. 2.

parcursul ultimelor două milenii⁷⁸. Singura perioadă în care sunt înregistrate creșteri este cuprinsă pe parcursul secolelor 5 și 6, însă fenomenul este specific mai ales părții de nord-est a continentului⁷⁹.

Un alt studiu a urmărit evoluția caracteristicilor anatomice, între care și înălțimea, în Europa într-un interval de timp mult mai lung, plecând de la descoperiri datate cu 30 000 de ani î.Chr și până în secolul XX⁸⁰. Concluziile sunt asemănătoare celor formulate în studiul citat anterior. Se observă raritatea indivizilor cu înălțimea mai mare de 180 cm⁸¹. Iar în ceea ce privește scăderea înălțimii medii, pot fi remarcate două perioade distincte în tot acest interval de timp, amândouă fiind asociate unor perioade de răcire a climei⁸².

Revenind la tema excursului nostru cu privire la urieșii de la Ardeu, să remarcăm că în imaginarul colectiv al locului prezența urieșilor este legată de dealul Cetățeauă. Pe de o parte, în universul mitic, urieșii au locuit în „Colț”: Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățeauă, după cum relatează Candin Joca. Pe de altă parte, dovada materială a prezenței lor la Ardeu, în vechime, o reprezintă scheletul de uriaș, sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stâlp de curent, așa cum relatează Aurel Florea.

În legende, urieșii sunt asociați frecvent cu tema comorilor, deoarece se credea că erau bogăți, că atunci când mureau, erau îngropați cu comorile lor⁸³ și că multe dintre avuțiile ascunse au fost în posesia lor⁸⁴. Dar nu lipsesc nici cazurile în care urieșii sunt păzitorii comorilor, sau când obiectele lor de preț sunt păzite de animale fabuloase⁸⁵. Au fost înregistrate și cazuri în care urieșii au lăsat avuții chiar pe locul unor cetăți⁸⁶. Cu toate acestea, de multe ori, comoara este privită ca un arhetip cu conotații sacre, arhaice și este prezentată în strânsă legătură cu lumea subpământeană, descrisă ca o casă, pivniță sau palat⁸⁷. Iar pentru zona de sud-vest a Transilvaniei, zonă în care se integrează din punct de vedere geografic și etnografic satul Ardeu,

legendele privind comorile ascunse în palate subpământene sunt frecvente⁸⁸.

Comorile

Printre obiectele prețioase descrise ca fiind comori este întâlnit și carul cu boii de aur sau plugul de aur. Să ne amintim că săteanul Candin Părau relatează cum „*acolo ar fi bogăție mare, carul cu boii de aur, într-o peșteră*”, iar mai târziu completa: „*Asta înseamnă că acolo este o comoară mare, comoară mare îngropată acolo, carul, plugul, boii de aur ... ar fi acolo*”. Despre o asemenea comoară ni s-a relatat⁸⁹, la începutul carierei, în anul 1998, în satul Peșteana (com. Densuș, jud. Hunedoara). În acel loc, comoara se spune că a fost îngropată sub o movilă, numită „Măgureauă” sau „Movilă”, la sud de sat. La poalele ei se întinde o așezare din epoca bronzului⁹⁰.

Carul cu boi a fost mijlocul de transport utilizat în mediul rural până în sec. XX când a fost înlocuit, treptat, la început de căruță⁹¹, iar mai apoi de tractor și de alte mijloace moderne de transport⁹². Atelajul tractat de bovine a constituit o piesă centrală în ansamblul instrumentarului rural, dar transformările înregistrate în toate domeniile vieții rurale au avut printre consecințe și scăderea numărului animalelor de povară⁹³. În Europa, vitele domestice au pătruns progresiv, începând cu prima jumătate a mileniului șapte î.Chr⁹⁴, iar boii pereche erau utilizați, la început în Asia, din mileniul 3 î.Chr. pentru transportul poverilor grele⁹⁵. În satul Ardeu, la începutul sec. XXI doar Ionel Boca mai avea boi, însă alți localnici, precum Ana Boldor sau Augustin Indrei foloseau vacile pentru tracțiune.

Carul a fost folosit și în cadrul unor ceremonii religioase⁹⁶, care uneori aveau și conotații magice⁹⁷. Fapt care are rădăcini adânci în timp, dacă introducem în discuție și cultul bovideelor în cadrul unor civilizații⁹⁸. Tot bovinele sunt înhămate la plug, atunci când se trasau simbolic limitele unei așezări⁹⁹ sau ale unui mormânt¹⁰⁰.

⁸⁸ Sălăgean 2013, 27; pentru bibliografie și mai multe detalii, vezi și nota 11; Sălăgean 2018, 137.

⁸⁹ Lui Cristian Ioan Popa și Iosif Vasile Ferencz.

⁹⁰ Popa-Ferencz 1999, 83–84.

⁹¹ Deleanu 2011, 219.

⁹² Deleanu 2011, 24–25.

⁹³ Deleanu 2011, 24.

⁹⁴ Schuster 2007, 45.

⁹⁵ Schuster 2007, 16, 89.

⁹⁶ Schuster 2007, 8, 15.

⁹⁷ Deleanu 2011, 32.

⁹⁸ Schuster 2007, 53–63.

⁹⁹ Vezi legenda întemeierii Romei, unde *pomoerium* este trasat cu un plug cu brăzdar de bronz, la care sunt înhămați un bou și o vacă. Plutarh, *Romulus*, 11.1–4.

¹⁰⁰ Schuster 2007, 94.

⁷⁸ Koepke-Baten 2005, 88.

⁷⁹ Koepke-Baten 2005, 76, fig. 2; 77, fig. 3.

⁸⁰ Ruff 2018.

⁸¹ Ruff 2018, fig. 4.1.

⁸² Ruff 2018, 81.

⁸³ Pamfilie 2014, 118, 751.

⁸⁴ Pamfilie 2014, 751; Gorovei 2018, 94; Antonescu 2016, 174.

⁸⁵ Sălăgean 2018, 153.

⁸⁶ Pamfilie 2014, 752.

⁸⁷ Sălăgean 2013, 26; Sălăgean 2018, 158–160.

Datorită acestor considerente, prezența carului cu boi de aur între valorile ascunse sub movile de pământ sau în peșteri nu ne surprinde. În fapt, carul nu este singurul utilaj care, fiind realizat din metal prețios, este investit cu atribute deosebite. În aceeași categorie se include și plugul. Unii cercetători consideră că plugul și carul au apărut simultan¹⁰¹. Probabil că cel mai vechi plug păstrat datează din mileniul 3 î.Chr și a fost descoperit în nord-vestul Germaniei¹⁰². Legende în legătură cu pluguri sunt întâlnite frecvent la slavi, cărora Dumnezeu le-ar fi dăruit un plug gigantic din aur. Dar arhetipul respectiv găsește reflexe și pe teritoriul României¹⁰³. Plugul de aur, în universul folcloric românesc este asociat cu perioadele de foamete și cu soluțiile adoptate pentru depășirea momentului, când plugul de aur a avut un rol decisiv pentru restabilirea bunăstării¹⁰⁴.

Așa cum se poate observa, la Ardeu, boii, carul și plugul sunt mijloace tehnice agricole asociate în cadrul aceleiași comori. Ele sunt bunuri de preț în viața cotidiană a comunității respective, sunt familiare tuturor, de aceea nu miră pe nimeni existența unor exemplare realizate din metal prețios. Relatări privind însușirile deosebite ale acestora nu s-au păstrat, dar presupunem că ele completau probabil legenda în variantele din vechime.

Tema comorilor reprezintă un reper important în cadrul viziunii populare asupra universului și se numără printre moștenirile culturale arhaice¹⁰⁵. Uneori sunt bune, alteori rele, pot fi legate, blestemate sau vrăjite¹⁰⁶. Dar nimic din toate acestea nu scade atracția exercitată asupra oamenilor. Iar semnele prin care se deconspiră, de cele mai multe ori sunt flăcările, care ard în locurile în care sunt ascunse¹⁰⁷ și care sporesc și mai mult dorința de recuperare. Comorile ard la zile mari, adică în timpul sărbătorilor, iar după unele credințe, comorile nu ard în fiecare an, ci doar odată la șapte ani¹⁰⁸. Candin Părau recunoștea că în timpul vieții sale nu a văzut un astfel de „spectacol”, dar este încredințat de veridicitatea relatărilor înaintașilor săi: Nu l-am mai văzut de când sunt eu, dar așa spuneau.

Se crede că înălțimea flăcării este proporțională cu adâncimea la care este îngropată¹⁰⁹ și există chiar

și un „cod al culorilor” specific flăcărilor care ard pe comori. Cu toate că, de obicei, este albastră sau albăstrui-vineție¹¹⁰, uneori culoarea poate indica natura comorilor îngropate. Dacă e gălbuie, atunci e din aur, pentru argint e roșcată, iar cea albăstruie indică arama. Sunt și cazuri în care se crede că dacă para este albă, banii sunt ruginiți, deci răi, iar dacă este roșie, banii sunt buni¹¹¹. Iar comorile bune ard numai după miezul nopții, după ce cântă cocoșii până spre răsărit sau chiar până la miezul zilei, iar cele rele, de la amiază până în miez de noapte¹¹².

Doar comorile îngropate ard sau „joacă”, în timp ce acelea care au fost încuiate își deschid periodic porțile¹¹³. La Ardeu, așa cum rezultă din relatările localnicilor, se pare că avem de-a face cu o comoară încuiată, dar care totuși arde. Dar este tot la fel de posibil ca flăcările să nu fie legate de carul cu boi, ci de alte comori îngropate. Ori poate că sunt mai multe comori, sau poate că această credință era asociată cu comoara îngropată în casele uriașilor și că timpul a fost prea scurt pentru a putea ține pasul cu actualizarea mitului, așa cum am presupus.

Importanța acestei teme în diferite componente ale universului rural rezidă și din vechimea¹¹⁴ și frecvența cu care este întâlnit toponimul „Comoara”, îmbrăcând o mare varietate de forme. Cătălin Pătroi a comparat lista monumentelor istorice și a siturilor arheologice din Oltenia cu cea a toponimelor din această categorie¹¹⁵. În acest fel s-a dovedit că sunt multe exemple care certifică această corespondență, astfel încât în alte situații pentru care nu există descoperiri arheologice să se justifice efectuarea unor evaluări arheologice.

Atracția oamenilor spre comori este un subiect care poate fi amplu dezbătut. Să ne amintim de o întâmplare consemnată de Plutarh în contextul descrierii vieții lui Pompei. Acesta din urmă, urmărindu-l pe Domitius în nordul Africii a debarcat legiunile deopotrivă în apropiere de Cartagina și de Utica. Cu acel prilej, câțiva soldați au găsit o comoară pe un câmp din apropiere, iar știrea s-a răspândit cu repeziciune. Se credea că în acel loc, cartaginezii și-au îngropat în vechime averile. Acea legendă a creat o isterie generală, astfel încât timp

¹⁰¹ Schuster 2007, 94.

¹⁰² Schuster 2007, 95.

¹⁰³ Antonescu 2016, 537.

¹⁰⁴ Fochi 1976, 337–338.

¹⁰⁵ Sălăgean 2018, 136.

¹⁰⁶ Pamfilie 2014, 752.

¹⁰⁷ Pamfilie 2014, 118, 751.

¹⁰⁸ Pamfilie 2014, 762.

¹⁰⁹ Pamfilie 2014, 761.

¹¹⁰ Pamfilie 2014, 761.

¹¹¹ Pamfilie 2014, 761.

¹¹² Pamfilie 2014, 762.

¹¹³ Pamfilie 2014, 761.

¹¹⁴ Se pare că cea mai veche consemnare a acestui toponim în Țările Române este cunoscută dintr-un document emis de Ștefan cel Mare în 1491: Sălăgean 2018, 138.

¹¹⁵ Pătroi 2019.

de câteva zile Pompei nu a putut să le schimbe preocuparea¹¹⁶.

Mirajul comorilor în Transilvania este un subiect explorat de Tudor Sălăgean, care a abordat această temă din mai multe perspective: terminologică, toponimică, legislativă, istorică¹¹⁷, magică sau inițiativă, precum și din perspectiva miturilor și legendelor asociate comorilor¹¹⁸. Dar pentru că zona în care se află satul Ardeu nu este departe de arealul cunoscut pentru cetățile dacice de la sud de Orăștie, trebuie măcar să amintim mitologia bogată cu privire la comori¹¹⁹. Este semnificativă relatarea isteriei provocată la începutul sec. XIX în urma descoperirilor de monede de aur¹²⁰.

Fascinația aurului, alimentată de legende a încurajat căutătorii de comori în trecut, ca și în prezent. Téglás menționa cu fină ironie faptul că acești căutători l-au „ajutat” în munca lui de cercetare, pentru că în gropile săpate de aceștia a găsit numeroase fragmente ceramice asemănătoare celor din Scopta Sârghilor¹²¹.

Pe urmele acelorași relatări, în anul 2005, un grup de așa-ziși „arheologi amatori” au realizat mai multe intervenții în sit. Au sondat în mai multe locuri platoul superior al dealului și chiar au decolmatat o cavitate cu o lungime de aproape 15 m (Fig. 4), crezând că au găsit poarta peșterii în care se găsesc comorile¹²². Probabil că nu vom ști niciodată ce au găsit, deoarece o anchetă dema-

rată de ofițerii Inspectoratului Județean de Poliție Hunedoara¹²³ se pare că s-a soldat cu neînceperea urmăririi penale.

Concluzii

Analizând mici secvențe ale micro-universului mitologic păstrate de localnici din Ardeu, în măsura în care am avut acces la ele, am avut prilejul să surprindem unele detalii care asigură legătura cu mediul intim al credințelor populare. Am putut astfel să remarcăm persistența unei serii de elemente semnificative, cu funcție proprie, care sunt corelate între ele: uriași și locuințele lor, uriași păzitori și/sau proprietari de comori, încăperi subterane și morminte de uriași. În universul mitic uriașii au locuit în „Colț”, adică pe/în Dealul Cetățuie (Cetățeauă), sit arheologic înscris în Repertoriul Arheologic Național și în Lista monumentelor și siturilor arheologice. Prezența urmelor de locuire, a zidurilor din blocuri mari de piatră și a „hârburilor” este atribuită în mentalul colectiv al satului, uriașilor.

Din punct de vedere arheologic, asocierea sitului cu comorile ascunse aduce deservicii, iar activitatea căutătorilor de comori nu poate să fie catalogată decât nocivă pentru patrimoniul cultural național.

Dovada materială a prezenței urieșilor la Ardeu, în vechime, o reprezintă un schelet sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător al unei ființe cu dimensiuni mai mari decât cele obișnuite. Așa cum se mai păstrează, legendele cu și despre uriași se înscriu în structura și limitele generale al genului, cu detalii care se găsesc răspândite pe spații largi, dar și cu unele particulare. Aceste basme și povești se află într-un proces de actualizare, dar cu toate acestea am încercat să le deslușim sensurile ancestrale și să trasăm unele direcții de cercetare¹²⁴.

Folclorul satului Ardeu rămâne încă un vast teren neexplorat, în plină transformare, teren de pe care zi de zi se pierd detalii reprezentative. Încă mai pot fi recuperate secvențe ale universului mitologic la Ardeu, cum este – spre exemplu – ansamblul de obiceiuri din timpul sărbătorilor de iarnă, a căror „piesă de rezistență” o reprezintă Călușerii¹²⁵.

¹²³ Medrea 2005, 2; Iovescu 2006, 1, 3; Popa 2006.

¹²⁴ Direcțiile noi de cercetare pe care le propunem, pornind de la analiza mitologiei uriașilor de la Ardeu sunt: 1. investigarea mormântului de uriaș de pe „Judele”; 2. căutarea unei intrări în „Peștera din Colț” și explorarea cavității; 3. identificarea, delimitarea și cercetarea cimitirului vechi și eventual, a planului unei biserici din lemn.

¹²⁵ Florin Cazan ne-a informat în legătură cu o formă locală a dansului Călușerilor, numită *Romana*, dar care este interpretată tot mai rar.

¹¹⁶ Plutarh, *Pompei*, 11.3–4.

¹¹⁷ Subiectul căutătorilor de comori în istoria Transilvaniei a mai fost abordat și cu alte prilejuri: Spănu 2012, 20–21; Peșan 2018, 46–83, etc.

¹¹⁸ Sălăgean 2013, 11–37; Sălăgean 2018.

¹¹⁹ Vezi Sălăgean 2018, 149–150; Peșan 2018, 46–83.

¹²⁰ Peșan 2018, 69–136, cu bibliografia.

¹²¹ Téglás 1885, 306. Pentru epoca în care scrie Téglás este important să ne amintim că doar în urmă cu puțini ani cercetările lui Schliemann avuseseră ca rezultat descoperiri uimitoare și care fuseseră amplu mediatizate. Însă astfel de informații circulau doar într-un mediu erudit. De aceea credem că este legitim să ne întrebăm: cine erau în epocă cei care căutau comori? Pe de o parte puteau fi țărani, în rândul cărora circulau legende precum acelea ale flăcărilor care ard noaptea acolo unde au fost îngropate comori. Și să nu uităm că la Ardeu încă mai povestesc vârstnicii că într-o peșteră aflată în Dealul Cetățuie ar fi fost ascuns „carul cu boii de aur”. Pe de altă parte, ar fi putut să fie și oameni cu studii, care erau la curent cu descoperirile mediatizate în epocă și care, aflând de poveștile localnicilor, și-au încercat norocul.

¹²² La cererea organelor de cercetare penală, a fost emis ordinul Ministrului Culturii și Cultelor nr. 2156, din 04.04.2006, prin care era numită o comisie formată din Mircea Victor Angelescu, Nicolae Cătălin Rîșcuța și Iosif Vasile Ferencz cu scopul de a constata distrugerile provocate de căutătorii de comori. Textul raportului de constatare redactat cu acel prilej poate fi consultat în Anexa 1.

Se cuvin mulțumiri domnului Viorel Popa, a cărui curiozitate în legătură cu uriașii m-a determinat să aprofundez subiectul. Datoriez recunoștință domnilor Aurel Rustoiu, Daniel Iancu, și Adrian Căsălean pentru sfaturi și sugestii, precum și doamnelor Senica Țurcanu și Georgeta Deju și domnilor Marcel Lutic și Andrei Soficaru, pentru sprijin și bunăvoință.

ANEXA 1

Raport de constatare

Comisia de constatare a activităților desfășurate la situl arheologic „Cetățuia” localitatea Ardeu, comuna Balșa, jud. Hunedoara, instituită prin ordinul Ministrului Culturii și Cultelor nr. 2156, din 04.04.2006, a constatat următoarele:

- Situl arheologic a fost afectat în proporție de cca 10% de exploatarea de calcar desfășurată pe parcursul mai multor decenii;

- În toamna anului 2005 au fost realizate mai multe intervenții manuale, de mari dimensiuni asupra solului sub forma unor gropi având dimensiuni și forme diferite. De asemenea, a fost descoperită o cavitate având o lungime de 15 m în versantul dealului. În total au putut fi semnalate șapte astfel de intervenții de mari dimensiuni la care se adaugă numeroase altele având dimensiuni mai mici;

- Intervențiile constatate de către membrii comisiei se găsesc în perimetrul sitului arheologic;

- Situl nu este semnalizat așa cum se cere prin art. 48, lit. e, din Legea 422/2001 și în conformitate cu Normele metodologice de semnalizare a monumentelor istorice.

Pentru a putea fi stabilită cu mai mare precizie natura prejudiciului adus sitului, considerăm oportună prezentarea succintă a situației sitului în anul 2004, în comparație cu situația din momentul constatării.

Descrierea obiectivului

Satul Ardeu, atestat documentar din anul 1509 este situat în sud-vestul Transilvaniei, la nord de râul Mureș, în Munții Metaliferi. „Cetățeaua” sau „Cetățuie” este un deal amplasat la intrarea în sat, în partea sa sudică, fiind alcătuit din calcare jurasice. De-a lungul mai multor perioade din istoria acestor locuri, comunități omenști diferite au ales să locuiască pe culmea dealului, cât și pe terasele care-l înconjoară. Obiectivul este înscris în Lista Monumentelor, jud. Hunedoara, nr. 8. cod LMI: HD-I-s-A-03151, nr. 9. cod LMI: HD-I-m-A-03151.01, nr. 10. cod LMI: HD-I-m-A-03151.02, nr. 11. cod LMI: HD-I-m-A-03151.03 (ca monument de importanță națională), cod RAN 87870.01, publicată în *Monitorul Oficial al României*, partea I nr. 649 bis/16 iulie 2004. El este monument de valoare națională, încadrat în grupa A, fiind protejat prin legislația în vigoare.

Scurt istoric al cercetărilor

Antichitățile de pe dealurile „Cetățuie” și de pe „Dealul Judelui” (sau „Judele”), platou aflat la poalele primului, sunt cunoscute de la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888) și se datorează lui Téglás Gábor. De-a lungul timpului, locul a furnizat numeroase descoperiri atrăgând atenția și altor cercetători dintre care îi amintim pe Liviu Mărghită, Eugen Iaroslavski și pe Laurențiu Roșu.

La începutul anilor '70, au fost efectuate primele săpături arheologice de către Larisa Nemoianu pe culmea dealului și pe unele terase. Pe baza materialului arheologic recoltat, este de remarcat că e vorba despre o locuire intensă, pe care o pun pe seama amplasării pe drumul ce făcea legătura dintre zona Munților Orăștiei (mai exact a cetăților dacice cunoscute în acest spațiu) și arealul bogat în metale prețioase din Munții Apuseni.

În urma unor descoperiri întâmplătoare care au rezultat în urma exploatării, o serie de piese din metal au intrat în colecțiile Muzeului din Deva (unele dintre ele fiind inventariate la secția de la Orăștie).

În anul 1999 Mihai Căstăian și Călin Herța au identificat pe culme, în ruptura provocată de exploatare, un zid realizat din piatră de calcar, fătură și legată cu mortar. Tot cu același prilej au executat un sondaj cu scopul de a scoate în evidență o porțiune de zid.

În anul 2001, un colectiv de cercetători de la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva, condus de dr. Adriana Pescaru a realizat o campanie de cercetări arheologice pe suprafața dealului cu scopul investigării zonei care va fi afectată de lucrările de exploatare a materialului calcaros. Cercetările au continuat în perioada 2001–2004 sub conducerea cercetătorului științific Iosif Vasile Ferencz.

Concluziile rezultate în urma cercetărilor indică prezența unui sit deosebit de interesant și deopotrivă important pentru cunoașterea civilizației dacice în zona Munților Apuseni, dar și pentru cunoașterea unor manifestări culturale specifice mai multor epoci preistorice și istorice. Este vorba, începând în ordine cronologică inversă despre perioada medievală, epoca dacică, prima epocă a fierului, epoca bronzului și perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Trebuie menționat faptul că prezența unei succesiuni stratigrafice precum cea de la Ardeu reprezintă o situație extrem de rar întâlnită într-o stațiune situată în zona montană.

În privința descoperirilor din epoca Regatului Dac, subliniem numărul mic al informațiilor

privind locuirea în Munții Apuseni. Cercetările efectuate în perioada 2001–2004 au demonstrat existența fortificației. Este vorba despre un zid construit din piatră locală, legată cu lut, având o grosime de 2 m. Înălțimea păstrată a acestui element de fortificație depășește 1 m. Aceasta este până în prezent cea de-a doua fortificație datând din epoca dacică, cunoscută, care barează drumul spre inima Apusenilor. Acesta este și motivul pentru care cercetarea ei poate să aducă informații extrem de importante.

Tot pe platoul superior, cercetările efectuate au relevat existența unui „turn-locuință”.

Pentru Evul Mediu, zidul descoperit pe platoul superior reprezintă cel mai puternic argument al interesului acordat acestei înălțimi. La acesta s-ar putea adăuga și toponimul extrem de sugestiv „Judele” sau „Dealul Judelui”, pe care îl poartă platoul aflat la poalele „Cetățuiei”. Așa cum este bine cunoscut, re folosirea unor elemente de fortificație dacice în Evul mediu a reprezentat o practică uzitată.

Concluzii

Din toamna anului 2004 și până astăzi nu au mai fost efectuate cercetări arheologice în situl „Cetățuie” de la Ardeu. În planul topografic anexat la figura 1 sunt reprezentate unitățile de cercetare trasate până în anul 2004 de către colectivele de cercetare autorizate de către Ministerul Culturii și Cultelor, precum și principalele obiective descoperite. Săgețile negre indică amplasamentul celor mai mari mari gropi neautorizate.

Dimensiunile celor șapte astfel de intervenții de mari dimensiuni constatate sunt următoarele:

1. $1,5 \times 1 \times 0,5$ m
2. $2 \times 1 \times 1,5$ m
3. $2 \times 2 \times 1$ m
4. $6 \times 0,5 \times 0,7$ m
5. $0,5 \times 0,5 \times 0,5$ m
6. o cavitate naturală având: 15 m, lungime, 7 m, diferență de nivel, cca 15 m^3 de pământ și arocamente dislocate
7. $3 \times 4 \times 0,5$ m într-o cavitate naturală aflată la extremitatea sudică a „Cheilor Ardeului”.

La intrarea celor două cavități naturale se aflau, în momentul constatării noastre, platforme construite din bucăți de calcar local și pământ, care facilitează accesul și ușurează munca. Deși se află în două părți distincte ale dealului „Cetățuie”, poate fi observată cu ușurință asemănarea între modul în care au fost construite cele două platforme. Din acest motiv considerăm că au fost realizate de aceleași persoane.

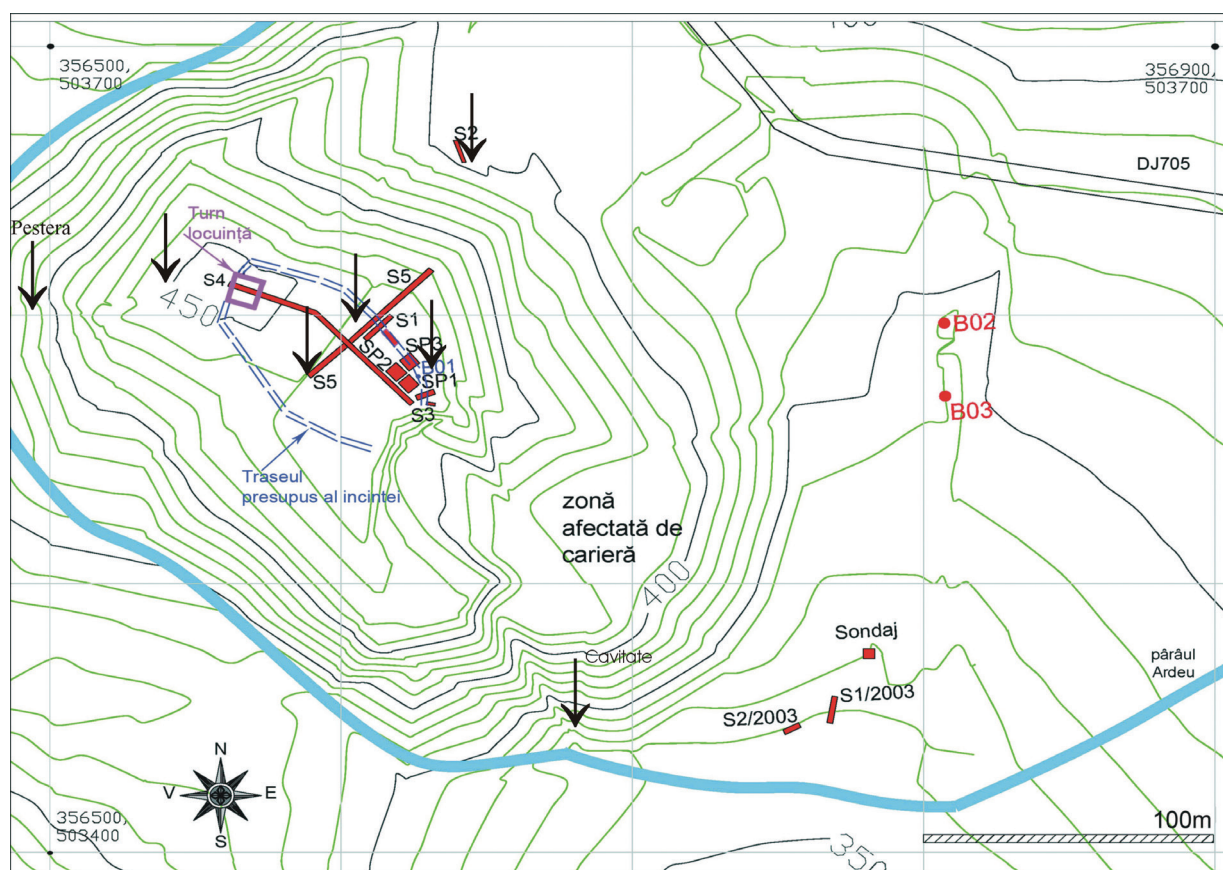

Figura 1. Planul topografic al sitului arheologic „Cetățuia” de la Ardeu. Săgețile indică amplasamentul intervențiilor neautorizate, având cea mai mare amploare.

După cum se poate observa, volumul total de pământ și rocamente dislocate în urma săpăturilor neautorizate este de aproape 31 m³, pe o suprafață de peste 22 m² (în cazul suprafeței nu s-a socotit aria lucrărilor descrise la punctul 6). Intervențiile constatate de către membrii comisiei se găsesc în perimetrul sitului arheologic. Executarea lor a condus la distrugerea unui volum important de informații științifice a cărui valoare nu poate fi estimată.

Ca atare, activitățile constatate pe suprafața sitului arheologic „Cetățuia” de la Ardeu au dus la încălcarea prevederilor legii 422/2001, mai exact a art. 10, aliniatele 1 și 2, precum și aliniatul 1 al art. 55. Prejudiciul adus se sancționează conform art. 217, aliniatul 2 al Codului Penal, bunul distrus fiind informația științifică. Considerăm ca deosebit de grave consecințele acestei activități pentru patrimoniul cultural național.

Această situație se datorează și faptului că sitului arheologic nu i-a fost asigurată paza și protecția conform art. 46, aliniatul (1), litera b) și art. 48, litera f), din Legea 422/2001. De asemenea, a fost încălcat art. 48, lit. e, din Legea 422/2001, care se referă la obligația primarului de a asigura aplicarea însemnelor distinctive și a siglei de monument istoric.

Menționăm că în baza unui proiect finanțat de Ministerul Culturii și Cultelor, încă din anul 2005 a fost realizat un studiu privind delimitarea unor situri arheologice hunedorene. Între obiectivele care au beneficiat de atenție se numără și „Cetățuia” de la Ardeu.

Dr. Mircea Victor Angelescu
Nicolae Cătălin Rîșcuța
Iosif Vasile Ferencz

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Biblia

sau Sfânta Scriptură. Versiune diortosita după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania Arhiepiscopul Clujului sprijinit pe numeroase alte osteneli, consultată la adresa: <https://www.docdroid.net/fBqDkcs/biblia-ortodoxa-varianta-bartolomeu-anania-pdf> (accesată în 7.07.2020).

Homer,

Odiseea, Traducere de George Murnu, Studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București (1971).

Homer,
Odissey <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0136%3Abook%3D9%3Acard%3D82> (accesat în 7.07.2020).

Pausanias,
Description of Greece <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160> (accesat în 7.06.2020).

Plutarh,
Pompey
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0058%3Achapter%3D11%3Asection%3D3> (accesat în 7.07.2020).

Plutarh,
Romulus
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0061%3Achapter%3D11> (accesat în 7.07.2020).

Studii, articole și monografii

Antonescu 2016

R. Antonescu, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale românești*, Suceava (2016).

Bajus 2005

I. Bajusz, Tégla István jegyzetei. *I Régészeti felejegyzések* (Însemnările lui Tégla István. *Notițe arheologice*), Cluj-Napoca (2005).

Balázs 2003

L. Balázs, *Folclor. Noțiuni generale de folclor și poetică populară*, Cluj-Napoca (2003).

Cetean-Ferencz 2016

V. Cetean, I. V. Ferencz, Studiu mineralogic preliminar privind tipurile de roci de pe șantierul arheologic Ardeu-Cetățuie, jud. Hunedoara. *Sargetia S. N.* 7 (2016), 45–66.

Deleanu 2011

V. Deleanu, *Mijloace de transport tradiționale din România*, Sibiu (2011).

Ferencz 2012

I. V. Ferencz, Aproape un secol de uitare. Unele repere istoriografice privind cetatea dacică de la Ardeu. (C. Drăgan, C. Barna), *Studii de istorie a Transilvaniei. Volum dedicat istoricului Ioachim Lazăr la 70 de ani*, Cluj-Napoca/Deva (2012), 70–84.

Ferencz-Căstăian 2019

I. V. Ferencz, M. C. Căstăian, Turnul-locuință – simbol al puterii nobiliare în Dacia. Studiu de caz, Ardeu-„Cetățuie”. (A. Zanoci, M. Băș), *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. În onorarea profesorului Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*, Chișinău (2019), 409–420.

Fochi 1976

A. Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea: răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, București (1976).

Gorovei 2018

A. Gorovei, *Credințe și superstiții ale poporului român*, București (2018).

Graves 2018

R. Graves, *Miturile Greciei antice*, București (2018).

Koepke-Baten 2005

N. Koepke, J. Baten, The biological standard of living in Europe during the last two millennia, *European Review of Economic History* 9 (2005), 61–95.

Lutic 2010,

M. Lutic, Mitologemul uriașilor în spațiul românesc. Câteva explicații. *Anuarul Muzeului Literaturii Române, Iași*, anul III (2010), 150–153.

Magina 2014,

L. Magina, *Instituția judeului sătesc în Principatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca (2014).

Marin-Barutcieff 2007

S. Marin-Barutcieff, Frumusețea sălbaticului. Despre alteritatea diformă în imaginarul Europei centrale și răsăritene. (A. Mihalache, A. Ciofăncă), *In medias res. Studii de istorie culturală*, Iași (2007), 43–56.

Micle 2017

D. Micle, *Raport privind investigațiile pluridisciplinare (prospecțiuni geofizice, topografie arheologică și GIS, analize chimice și pedologice) pe o suprafață de 5 ha în situl arheologic de la Ardeu-Cetățuie, com. Balșa, jud. Hunedoara* – „proiect finanțat de Ministerul Culturii și Identității naționale” (manuscris), Timișoara (2017).

Mustață-Ferencz 2016

S. Mustață, I. V. Ferencz, The Roman bronze vessels from the Dacian fortress from Ardeu. *Archaeologia Bulgarica* 3 (2016), 17–31.

Pamfilie 2014

T. Pamfilie, *Mitologia poporului român*, București (2014).

Pătroi 2019

C. N. Pătroi, Comori antice din Oltenia. Între legendă și adevăr, pasiune și știință. *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie* XXVI (2019), 83–109.

Pătroi 2020

C. N. Pătroi, Toponimul „Jidov” și derivatele sale în raport cu stațiunile arheologice din Oltenia / “Jidov” toponym and its derivatives in relation to the archaeological sites in Oltenia. *Litua. Studii și cercetări*, XXII/2020, Târgu Jiu (2020), 193–221.

- Pețan 2018
A. Pețan, *Sarmizegetusa Regia: 1. Redescoperirea cetății*, Alun (2018).
- Popa-Ferencz 1999
C. I. Popa, I. V. Ferencz, Raport privind cercetările arheologice efectuate pe șantierul: Peșteana – „Măgureaș”. *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1998*, Vaslui (1999), 83–84.
- Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016
L. Popescu Vava, C. I. Ceacăru, Câteva informații cu privire la chestionarul lui C.S. Nicolăescu Ploșor adresat primăriilor din județul Dolj. *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie XXII-XXIII* (2015–2016), 185–212.
- Prohin 2014
A. Prohin, Personaje fantastice în eshatologia populară românească. *Anuarul Muzeului etnografic al Moldovei*, Iași (2014), 219–238.
- Rotariu 1997
T. Rotariu (coord.), *Recensământul din 1888 din Transilvania*, Cluj-Napoca (1997).
- Ruff 2018
C. B. Ruff (ed.) *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans. Upper Paleolithic to the Twentieth Century*, Hoboken, NJ (2018).
- Sălăgean 2013
T. Sălăgean, *În lumea satului transilvănean. Tradiție, istorie, cultură*, Cluj-Napoca (2013).
- Sălăgean 2018
T. Sălăgean, Comorile îngropate și căutătorii lor: istorii, practici magice și mituri. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* (2018), 136–164.
- Schuster 2007
Transportul terestru în preistorie cu privire specială la ținutul Dunării de Jos, Târgoviște (2007).
- Spânu 2012
D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București (2012).
- Téglás 1885
G. Téglás, Emlékek és leletek. Az Erdőfalvi barlangok. *ArchÉrt.* 5 (1885), 299–307.
- Téglás 1888
G. Téglás, Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből. *Matematikai és Természettudományi Közlemények* XIII (1888), 134–138.
- Materiale apărute în presa scrisă locală**
- Iovescu 2006
R. Iovescu, Febra aurului la Ardeu, *Cuvântul liber* (vineri, 13 ianuarie 2006), 1, 3.
- Medrea 2005
N. Medrea, Braconaj arheologic în situl Ardeu, *Hunedoreanul* (marți, 13 decembrie 2005), 2.
- Oană 2009
L. Oană, Ardeu, locul unde dacii se măsoară cu urieșii, *Replica* nr. 354 (săptămâna 3–9 septembrie 2009), 10–11.
- Popa 2006
S. Popa, Anchetă cu pumni în cap, *Hunedoreanul*, nr. 1463 (miercuri, 18 ianuarie 2006), 1, 3.

Fig. 1. *Imagine de ansamblu a zonei satului Ardeu (Foto din dronă: Al. Hegy 2016). / Overview of the Ardeu village area (drone photo: Al. Hegy 2016).*

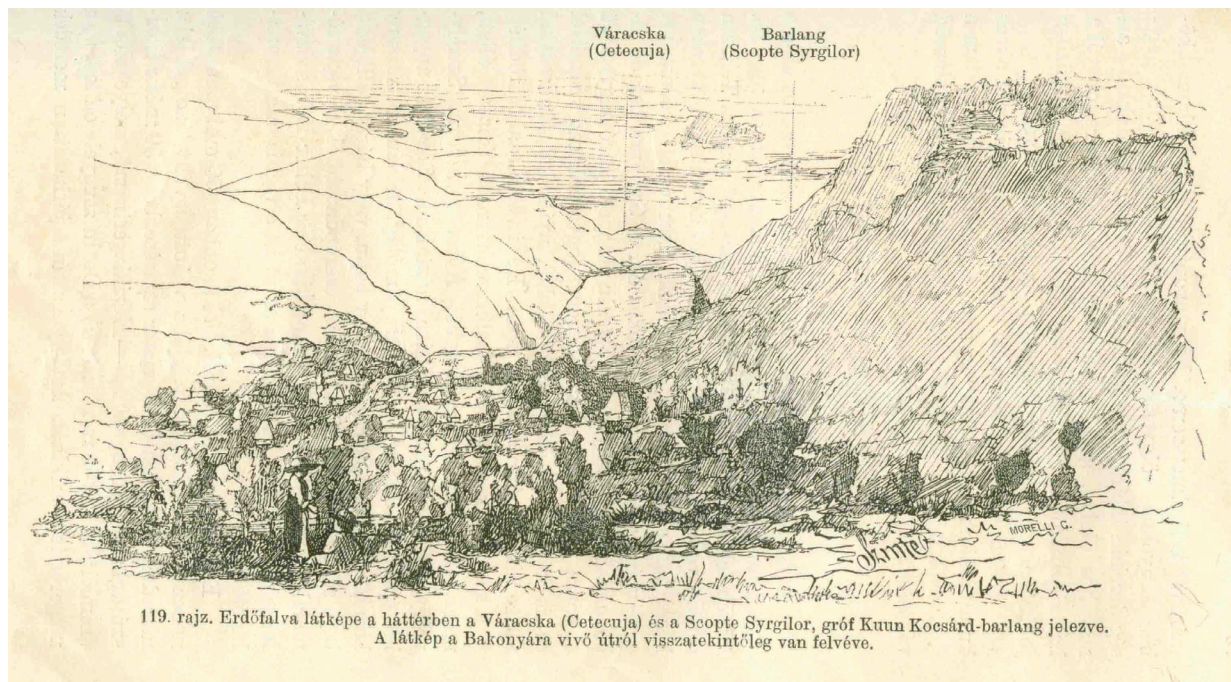

Fig. 2. *Satul Ardeu. Imagine de la sfârșitul secolului al XIX-lea (după Teglás Gábor 1888). / Ardeu village. Image drawn at the end of the 19th century (after Teglás Gábor 1888).*

Fig. 3. Cercetarea unei fisuri în stânca dealului (Foto I. V. Ferencz 2016). / Researching a fissure in the rock of the hill (Photo I. V. Ferencz 2016).

Fig. 4. Intrarea peșterii decolmatate în anul 2005 de căutători de comori (Foto M. Căstăian 2005). / The entrance of the cave cleared in 2005 by treasure hunters (Photo M. Căstăian 2005).

CÎT DIN SUBSTRATUL LEXICAL AL LIMBII ROMÂNE E DACIC?

Dan Ungureanu*

Cuvinte cheie: substrat lexical, limba română, limba dacilor, lingvistică istorică.

Keywords: lexical substratum, Romanian language, Dacian language, historical linguistics.

How much of the lexical substratum of the Romanian language is Dacian?

(Abstract)

The article is a comprehensive review of the research (to date) on the lexical substratum of Romanian. For many words belonging to the substratum, Celtic, Alpine, Italic etymologies are available. We should therefore dispense with the Dacian, Thracian or Balcanic hypothesis for most of these words, all the more so considering the scant evidence about these languages.

The methodological rigor imposes a conclusion – that there is no compelling evidence of an influence of the Dacian language on the Latin that would later evolve into Romanian.

Introducere

Timp de un secol, cuvintele care nu erau evidente latine sau slave (sau din împrumuturile de mai târziu) au fost atribuite substratului – ceea ce era firesc – substrat care era apoi calificat drept dacic sau traco-dacic. Cuvintele care aveau un echivalent albanez erau automat atribuite substratului.

Trecerea de la “termen de substrat” la “termen de substrat dacic” pare firească, pare normală. Dar avem de-a face cu introducerea unui criteriu istoric în lingvistică. Știm că dacii au locuit înainte de romani pe acest teritoriu, DECI substratul e *necesarmamente* dacic. Acest sofism se perpetuează de un secol.

Așa că a fost necesar să enumerăm cuvintele atribuite de diverși autori – Ioan Iosif Russu, Ariton Vraciu, Alexandru Rosetti, George Ivănescu, Grigore Brâncuș substratului și să arătăm de ce majoritatea lor covârșitoare nu aparțin substratului dacic, tracic, traco-dacic sau balcanic. Unele sînt italice, alpine, celtice, pre-romane. Altele sînt pur și simplu cuvinte slave sau chiar cuvinte latine. Iar altele, pur și simplu au origine necunoscută. Desigur, cîteva sînt dacice.

Nu mai cităm, mai jos, ce au scris diverși lingviști despre subiect. Există deja un studiu, *Elementele de substrat (autohtone) ale limbii române*

de Părvu Boierescu (ed. Academiei, 2018). E un tablou a etimologiilor deja propuse pentru diverse cuvinte. Din păcate, e o juxtapunere. Autorul: 1) nu dezbate validitatea etimologiilor propuse, nu selectează una și 2) nu detaliază de ce o opțiune ar fi mai bună ca alta, care sînt dificultățile, lacunele și dubiile.

Comparația cu albaneza nu e un indiciu fiabil. Româna are în comun cu albaneza peste o mie de cuvinte:

Cuvinte latinești,

agjinoj/ a ajuna, argjend/argint, mërkurë/miercuri, kërkoj/a cerca, ngushtë/ îngust, luftë/luptă, pranverë/primăvară, urroj/ a urî

Cuvinte slave,

arqitë/răchită, bashtinë/baștină, brazdë/brazdă, daltë/daltă, lopatë/lopată, plug/plug, trup/trup, ugar/ogor, opingë/opincă, grazhd/grajd, vlagë/vlagă, zid/zid

Cuvinte grecești,

kamatë/camătă livadhe/livadă, kuti/cutie,

Cuvinte turcești,

baclava, halva, caimac, pilaf, ciorap, perdea, capac, calabalîc, nazuri, musafir, fișic, cioban, cirac, conac, ogeac.

Ca pentru un cuvînt să afirmăm că e dacic, tracic, balcanic el trebuie să fie: 1) dovedit că există în albaneză, 2) dar nu mai există și în altă limbă romanică europeană. Or acest lucru e dificil și presupune parcurgerea unui număr mare de dicționare.

* Universitatea Aurel Vlaicu Arad; e-mail: afraziab30@gmail.com

Iată o ecuație facilă:

cioară s.f. „corneille”: alb. *sorrë* s.f. „Krähe”;

Să repetăm o platitudine, o tautologie: un cuvânt e de origine dacică, tracică, balcanică, dacă e *specific, tipic, exclusiv*, românei și albanezei. *cioară* însă (vezi *infra*) îl regăsim în toată Italia și Franța.

E *brad* cuvânt balcanic? Toți autorii greci îl dau drept cuvânt semitic, levantin. În română e un împrumut din greacă și nimic mai mult.

E *cioară* un cuvânt balcanic? În nici un caz. Nu are nimic specific balcanic. E un cuvânt din Italia, din substratul italian.

E *brîu* balcanic? Da, e atestat și în albaneză. De unde vine? E un cuvânt germanic, răspîndit din limba francilor în Italia și la slavi.

Nu e vorba de cazuri izolate. *O treime* din termenii considerați de substrat, și implicit ca dacici, NU sînt dacici. Sînt semitici (măgar, brad), sînt celtici (balegă, gheară, molid) sau germanici (brîu, buștean, mal) sau ne vin din substratul din Italia (sterp, cioară, țap) sau sînt, pur și simplu, latini (fluier, zer).

Avem un singur termen despre care se poate argumenta că e dacic, *brusture*.

O altă obiecție metodologică: cuvintele cu o arie prea localizată (*a mădări*, Ardeal; *argea, cătun*, Muntenia) sau absente în aromână (multe): aceste cuvinte sînt foarte probabil împrumuturi tîrzii.

Lista cuvintelor de substrat

A

abur alternanță arbitrară a lui *v-* /Ø inițial: rom. *abur* / lat. *vapor*, dar rom. *vatră* / lat. *atrium*.

afină “*Vaccinium myrtillus*” etimologie extrem de dificilă. galeză (Welsh) *mafon, afan* “zmeură, *Rubus idaeus*” Cornish *avan, avanen* fem. “zmeură, *Rubus idaeus*” (vezi J. Cameron pentru nomenclatura completă) sau poate

myrtus (plantă sudică) > *myrtille* (plantă nordică, montană)
daphne (plantă sudică) > *afin* (plantă nordică, montană)
mastikinu (*Pistachia lentiscus*, arborele de mastic, mediteranean, sudic) > *mesteacăn* (plantă nordică, adaptată la frig)¹.

¹ Mesteacănul și arborele de mastic nu seamănă, fizic, deloc; există o asemănare mică între rășina de mastic și smoala de mesteacăn.

Calabria *nefinaru* “dafin, *Laurus nobilis*” (din gr. δάφνη *dafne*) prin analogie cu fr. *myrtille* “afine” din *myrtus*. Evoluția *myrtus* > *myrtille* e adaptarea unui cuvînt dintr-o limbă mediteraneană, latina, pentru a denumi o plantă care crește în Alpi, în munți friguroși, cu numele unei plante mediteraneene, mirtul. Și *nafia* “alloro”. *nefinaru, nafia* sînt probabil fonetic recente.

Posibil din *dafin* > *afin* cu afereză. Fructele de dafin seamănă la formă și culoare cu afinele.

a agăța, a acăța din lat. *adcaptiare*. Nu e de substrat. *a adia* arom. *adil'are*. etim. nec.

a ameiți Franța *amatir* “a umili, a slăbi; refl. a fi epuizat, frînt; a fi copleșit de oboseală, teamă, durere” *Quatre livres des Rois*, cartea I, cap.7, v. 13: la force Deu *amatid* les Philistiens. // *amatir* “se fatiguer” Lille; Thomas de Kent, Le Roman de toute Chevalerie v. 7848: Son lignage affolé e il memes assotiz, Devisé par les terres e forment *amatiz.*; romand Montbeliard *aimaiti* “affaiblir”; umbr.-laz. *ammattî* Blera.

amurg > *murg* poate înrudit cu gr. v. ἀμολγός “miezul nopții sau vremea mulsului de dimineață”.

aprig etim. nec. posibil din lat. *aper* “mistreț” > **apricus* “agresiv ca un mistreț”.

argea termen dialectal din Muntenia, necunoscut în Transilvania. Probabil împrumut tardiv din bulgară sau greacă.

a arunca lat. *eruncare*, cu același *a-* > *e-* ca la *hericius* > *arici*.

B

baci etim. nec.

baier din lat. *baiulus*.

balegă Lombardia Canton Ticino: Ligornetto *belegot* “băleguțe care se agață în lâna oii”; Piem. *bilekit*: Antronapiana, Ceppomorelli, Malesco, Ornavasso în *Sachatlas*, hărțile 1173, 1174. Lombard Comasco *baguleitt*, Bergamo *bagula*; Varese *bagaritt* “sterco di pecora”; Busto Arsizio *balitti* “escrementi di pecore” Bosino *bagulin*. Languedoc: Claude François Achard, *Dictionnaire de la Provence et du Comté-Venaissin: Vocabulaire provençal*, 1785 *velego*: vilainie, saloperie, ordures; J. T. Avril, *Dictionnaire provençal-français, suivi d'un vocabulaire français-provençal*, Edouard Cartier, Imprimeur, Apt, 1839: *veleguo*: crotte Étienne Garcin, *Nouveau dictionnaire provençal-français*, Fabre, Draguignan, 1841: *veleguo*: crotte que l'on prend dans les rues, saloperie, ordures. Absent în dicționarul lui Léger Gary (occitană din Tarn) din 1845. Jacques Azaïs,

- Dieu, l'homme et la parole, ou la langue primitive*, Imprimerie de Mlle Paul, Béziers, 1853: fiente des bêtes à laine: *bélég* languedocien (267). Gabriel Azaïs, *Dictionnaire des idiomes languedociens étymologique, comparatif et technologique*, Delpech Imprimeur, Béziers, 1864: *belego*: excrément des bêtes à laine en forme de boulettes, crotte /.../ crottes attachées à la toison des animaux. Frédéric Mistral, *Lou trésor dóu Felibrige*, 1878, vol. 2, 1094: *velego*, *belego*: flocon de laine grasse, mèche de cheveux gras, gringue-naude (ordure attachée à l'anus) crotte attachée à la laine ou au poil. Louis Rouquier, *Contes a la troubilho*, 1925, fără editură, Levallois-Perret, conte *Lou Roumiu*, glosat *fumier de mouton*. Dialectul din Puisserguier, Hérault. Jean-Louis Garrot, *Lexique des mots patois employés à Barre (Tarn)*: *bélég* glosat *fumier sec des brebis*. Și La Salvétat, Olargues, Hérault.
- baltă paltaun* în tot nordul Italiei. Termen vechi pre-roman, pre-celtic.
- barză* dialectal, extinct masc. *bardoș* Ciconia ciconia. Comparat cu alban. *bardhë* "alb". În indoeuropeană, numirea animalelor cu nume de culori e posibilă: slav. *lebedъ*, cf. lat. *Albus*. Și rom. *breaz* "(animal, de obicei cal, cu pată albă pe frunte) cu metateza lichidelor. occitan *bardé*, *bardet* aigrette, héron garzette; Christophe de Villeneuve, *Statistique du département des Bouches du Rhône avec atlas*, chez Antoine Ricard, imprimeur du roi, Marseille, 1821, 886: grande aigrette, petite aigrette, *bardet*. poate înrudit cu fr. *barge* Limosa limosa. Poate înrudit cu celt. **bard-* "alb cu negru". Franța, romand *bardèle*, fr. la draine, *Turdus miscivorus*, pasăre albă cu pete negre pe piept; și alouette hausse-col, *Eremophila alpestris*, cap alb cu trei dungi negre.
- bardât* Annonay "couleur pie" alb cu pete mari negre.
- bardèla* "vache rouge et blanche / vacă roaibă și albă" Bugey.
- bayarda* Tignes, Savoie, vache de deux couleurs. (confuzie între *barda* × *bayarde* "roib" Lyonnais).
- bardau* vache de deux couleurs, Charolais.
- bayard* Morez "(animal) cu pată albă".
- bardelle*, vache tachetée sur le dos /vacă pătată pe spate, Lyonnais.
- bardelle* – vache "aux tâches beiges ou rouges sur fond clair ou blanc / cu pete șarge sau roaibe pe fond alb" Izeron, Dauphiné.
- bardèle* Champsaur, Dauphiné, id.
- bardela* "vache de deux couleurs / vacă de două culori" Montbrison, Forez.
- bardeta* "tachetée/pătată" Bresse. Cuvîntul e de clară origine celtică.
- bască* "lîna întreagă așa cum a fost tunsă de pe oaie": alban. *bashkë* "întreg, împreună"
- balaure* etim. nec.
- a băga* arom. *bagu* "a mânca" germanic, cf. engl. *to bag*.
- băiat* posibil din *baliatico* "copil alăptat de doică" Italia Lațiu Genzano *bajaticu*; Franța Lorraine, Champagne *bacelle* "fată".
- beregată* celt. **brāgant* "gît, gîtlej" cf. și gr. *pharynx*.
- boare* Franța: Annonay *esbaura* "vent qui sèche"; *bòria* Azi numai cu sensul "a-și da aere". Sensul concret păstrat în zonele galo-italice din Sicilia, v. infra, și dialectele sudice. Și toscan *Benedetto Varchi sec. XVI Storia fiorentina* vol. III: "tutto vento e *boria*". // din **buria* > *boare* ca *muria* > *moare*. Meyer-Lübke REW 1219; *vòria* < *bòria* Molise; sard Cagliari *bòria* SSI 365 NEBBIA: Campid. Villacidro *boiratsu* "ceață ușoară, Dünner Nebel, Dunst" Fonni Nuoro *borona*.
- rom. *bont*, occitan *bont*, -a, "qui n'a pas de cornes; épointé" – Alibert.
- bordei borgil* în Anonimul Caransebeșean. Înrudit cu fr. *borde* "cocioabă" din *borde* "scîndură" Rashi *borde* Baba Bathra 6a, glosă la tsrifa אפירצ "colibă". Împrumut tardiv în română.
- brad* (Rom.), lombardă Leventina *brach* [brak] "brad tânăr" *braata* "ramuri" – Biasca, Val Pontirone *brata* "ramoscello di conifero – cetină"; Val Camonica *brasca* "frasca" ramură; înrudit cu cele de mai sus, ladin *brode* "Zapfen des Zirbelbaumes, con de Pinus cembra". *bròta* "ramură de brad uscată" Trient. *borché* [boršé] < **borse* "brad" Trient, *borse* "brad" Finhaut. *brôtein* Conthey «rameau sec et sans aiguilles» *brôtign* Isérables, *broutèn* Nendaz «petit sapin touffu ou rabougri» (cf. *brote* Saillon, Saxon: petit bois en général, par exemple celui servant à allumer le feu) Michel Desfayes, *Noms dialectaux des végétaux du Valais romand*, Bulletin de la Murithienne, 2002, no. 120, 57–111. Ladin Ampezzano *brašón*, *brascion* "arbores" e poate înrudit cu termenul românesc. Cf. Val de l'Orco *breze*, *brenze* "Larix europea" Ital. Piemont. Briançon, etc. *bleton* "Pinus cembra", Val d'Aosta *brenva* id. Occitan Italia *brut* (Fenils), *brout* (Oulx) "ace de brad" islandeza veche *bar* "ace de brad" *barr-viðr* "pădure de brazi" cf. aramaic, ebr. *beroth* תורב "brad sau Cyparissus sp." și *brinsul*, *brinșul* "Juniperus communis, jneapăn" în Ticino (Vergeletto, Campo, Caveragno, Indemini) și nordul Piemontului (Trasquera, Premia, Ceppomorelli, Antronapiana, Ornavasso) AIS,

harta 599. Occitan *brut* (Fenils), *brout* (Oulx) – ace căzute de larice. După Ahmad Al-Jallad, Universitatea din Leida (comunicare personală) se poate reconstrui numele ienupărului în proto-semită ca *burāth*, (← Accad. *burash*, Hebr. *berosh*, Aramaic *brātā*, aramaica biblică *בִּיתְרִיב*). gr. *βράθυ* “Juniperus sp.”; Dioscoride *Peri hyles iatrikes*, De materia medica, cartea I, 102, *κypapissos*, lat. *cupressus*, 103, *arkeuthos*, ienupăr, 104 *βράθυ* / sabina, 105 cedru – ceea ce arată clar că e vorba de un conifer.

„(...pasaj interpolat) există două feluri de *brathy*. Unul are acele ca de chiparos, dar mai spinos, cu miros greu, înțepător și pyrotic. E un arbore pitic, care se întinde mai mult pe orizontală. Unii îi folosesc frunzele în loc de tămâie. Celălalt are frunzele ca cele de tamarisc (Tamarix sp.). Acele ambelor specii domolesc ulcerățiile pielii și flegmoanele și cu miere curăță buboaiele...” Plinius (Naturalis Historia, lib. XII, XXXIX): *petunt igitur in Elymaeos arborem bratum, cupresso fusae similem, exalbidis ramis, iucundi odoris accensam.* – în munții Zagros, în Elam. Descrierea lui Pliniu se poate referi la *Juniper sp.* Dacă da, atunci un împrumut iranian nu e verosimil.

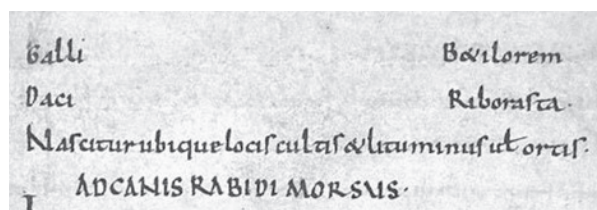
Și *herba Sabinae* = *σαβίνα βράθυ* în Glos. Servii Hesychius, Glosar *βράθυ*: *πόα τις θεοῖς θυομένη* – *brathy* e o iarbă (poa) folosită ca tămâie zeilor.

brîndușă posibil cuvînt de substrat, cum sînt de obicei plantele toxice.

brînză cuvînt rămas fără etimologie, desemnează originar brînză de burduf.

broască posibil germanic. Bonvesin dra Riva, *Scriptura nigra*, v. 835: Eo inflo plu ka *brosco* quand eo vegn a pensar = mă umflu mai mult decît broasca. // *Scriptura aurea*, v. 859: El infla plu ka *brosco* per grand dolor sopreso. Papias, *Elementarium doctrinae rudimentum* (Lombardia, spre 1053): *rubeta*, *ranae* genus, *bruscus* dicitur vulgo = *rubeta*, numită popular *bruscus*.

brusture Pseudo-Apuleius sub voce *herba personaca*. Infra: pasaj manuscrisul de la Haga MMW, 10 D7 f. 8r.

Alban. *brushtull* nu e înrudit cu rom. *Brusture* din două motive: are alt sens – *Hedera helix*, iederă; e un nume dialectal al iederei, alături de *urthi*,

(*urdhje*, *urdlh*, *urth*, *hurdhje*, *urdhëz*) *brushtullë*, *bërshlem*, *dredhëkë*, *lerth*.

a se bucura sensul din română corespunde mai bine cu gr. *μακάριος* “fericit”. Termen de substrat pre-grec, extrem de vechi. Alb. *bukurë* “frumos” etc. corespunde cu toponimul *Bucura* “frumoasa” numele *Bucur* etc.

bunget cf. alb *bung* “stejar”. Posibil împrumut.

bură Sp. Asturias *borrina* „niebla, ceață”; Franța Normand. *berouée*, sau *berouasse* glos. „bruine, brouillard pluvieux”. Coresp. semantică mai bună ca cea fonetică. / Bourgogne Charolais *beûrée* „gros nuages noirs menaçants qui précèdent la pluie” Brionnais *beurrée*, „nuage de pluie et orage”; occit. *bora* „nuage épais” *boura* „ceață” Velay și *boro* „nuage cumulus” Chorgue, Gap. ALI harta 928 nuages: *bura* etc. Puy-de-Dôme, Rhône, Ain, Isère, Ardèche; Allier, Cher, Indre *bourras* „variétés de nuage” (fără alte detalii)²; romand *borrat* nor de furtună Forez, *bourra* ploaie fină Forez; ladin *bora* „temporale con vento”; Jaberger 1928³ harta 365 nebbia: Piemont Rhêmes (romand) *la buri*; Veneto Teolo *bora* “Dicker Nebel”, Veneto Vicenza, Campo San Martino *bora*; Sicilia Aidone galo-italic *buyra*; Sardinia Fonni *borona*, Villacidro *su boirattsu* „Dunkler Nebel” necartografiat. Sardinia Cagliari *boria* “nebbia, ceață” (posibil împrumut).

burlan împrumut tardiv din turcul *borulama* “țevărie” din *boru* “țevă”.

burtă regionalism din Muntenia, probabil împrumut tardiv.

burduf atribuit în mod greșit de Grigore Brăncuș substratului. Din rus. ucrain. *burdiuk*, *бурдюк*, *burdiuh*, < tătar *бурдык*, *бурдак*, azer *бүрдүк*, uzbek *бурдуқ*, kazah *бөрдек* glosat “кымыз немесе шарап ашытатын торсық; саба сиякты ыдыс; кымыз ашытатын торсық” scris și бөрдері; kîrgîz бортко, kalmîc бортхо. (? din **bort* “piele” + *-ek*).

buștean din **bosk-ian* < **bosk-* “lemn, copac, pădure” celtic sau germanic. Grupul *-sk+i* → *-ști* [ști] regulat *cunosc* / *cunoști*, *piscis* > *pește*, etc. Ipoteza lui Pușcariu din săs. *Baumstamm* e exclusă din cauza existenței cuvântului în meglenoromână.

butuc –?

buză (rom.), Celt. **bussu* Mlr. *bus*; spaniolă *beços*, *bezos*, gallego *beizo* – și portug. de nord *beizudo*,

² Thésoc.

³ K. Jaberger, J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Zofingen (1928–1940); abreviat în continuare Jaberger 1928.

sp. *bezudo*, gallego *beizudo*, buzat; portug. *bozo* “focinho, bot”; sp. *bozo* “buze; zăbală de cai” catal. *boç* “zăbală, morral; botniță, morrio”; sp. *buz* Coromines “labio de la boca” Gonzalo Correas, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, 1627: Dijo la sartén á la caldera.../tirate allá, *buznegra*; română Sursilv. *biutscha* “buze rășfrînte” Ital. Lombard Valtellina *besc’iula* “buze”. Elveția Valais *botsche*. Prigelato *dua boza*. Ladin *bosar* a săruta. Lat. *basiare* “a săruta” e împrumutat din celta galică. Albanez *buzë*. Rom. *buze*, slav усни, e în dialectele macedonene *buzi* la Brutok și Radojda, *buza* la Peštani, toate în vestul Macedoniei, în zona Ohrida, *buzi* la Boboștița, Bambel, Tiolișta, Tremno, Nestrân, Kronțelevo în sud, de origine proto-română. (Общеславянский лингвистический атлас, harta 1388 губы).

Infra: aria de răspândire a cuvântului *buză* (după

Pentru situația relativ complicată, v. *Atlas linguistique de la France*, fasc. 24, harta 1119 *quenouille* care are în Gasconia, în Landes și Lot-et-Garonne, forma *kwel* (masc.) compatibilă cu *caier*; în Provence și formele *fyaluzo*, *fjelva*; *fjerwa* în Vaucluse, care pot fi legate de meglen. *ful’or* > *fuior*. Ca în română, și în Provence *caier* și *fuior* au sens asemănător și forme hibridizate între ele. În română, *fuior* are și fem. *fuioară*, arom. și meglen. *fulyor*, alban. *fjollë* feminin. *kwel* Gers, Landes, Gironde *coelh m. Béarn* FEW sub colucula; ALF fasc. 24, harta 1119 *quenouille*. Forez *chevèliere* etc. “ruban de fil”.

Carpați de obicei dedus din alb. *karpë* “stâncă” are și el echivalenți în Alpi – română *crap*, *carpun* “Felsblock” *carpel* “Steinchen, kleiner Fels” Grisoni *grip*, *crap*, *crappa*, Surmiran *crepla*, *crap*, *crepel*, Sutsilvan *grep*, *crapûn* “Felsklotz, bloc de stîncă” Engadina Puter *grip*, Vallader *grip*, *cra-*

Мал атлас на македонските дијалекти, s. v. Усни).

C

caier fr. *quenouille*, nu poate veni din **caiulus*, cum afirmă dicționarele, care nu poate fi dedus din lat. *colus* “furcă de tors, distaff, quenouille”. Derivă din lat. *colus* printr-o sufixare care nu mai e transparentă. Fr. *quenouille* din lat. *colucula*.

ppun; ladin *crap* etc. Ladin Val Badia *crëp*, augm. *crepun*; Val Gardeina *crëp* “Felsblock”; Nu poate fi dedus din gr. Κάρπαθος Karpathos fiindcă și în greacă termenul e un toponim de substrat, nu un cuvânt cu sens, susceptibil de a fi folosit pentru a denumi și alte entități.

cață “cîrlig ciobănesc” deverbativ din *a agăța*, din *adcaptiare*.

căciulă înrudit cu alb. *kësulë* dar ambele din lat.

casula “glugă”. Ital. *caciola* id. ne sugerează că poate fi vorba, în română, de un împrumut recent – numele de haine fac parte din zona vocabularului care se împrumută cel mai ușor. Isidor, Etymologiae XIX, *casula* est vestis cucullata – haină cu glugă; Papias, *casula*: vestis cucullata, quasi minor casa (sic) quae totum hominem tegat. Wanderwort tardiv. Și maltez *kačawru* “pălărie de paie cu boruri mari purtată de țărani”.

câlbează / gâlbează boală de ficat a oilor: din alban. *kalb* “a putrezi”;

căpușă cf. alban. *këpushë* id.

căpută etim. nec.

cătun Arom. *cătună* probabil din slavă. În dacoromână, atestat numai în sudul Munteniei, împrumut tardiv din bulgară și absent din româna comună. O atestare în 1210 în Slovacia propusă de Nicolae Drăganu (*Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*) e complet eronată: din documente istorice știm când au ajuns românii în Cehia și Slovacia – după 1300 – și unde au ajuns – în zonele de munte, ulterior numita Valașsko, nu în zona centrală a Slovaciei. Afirmția lui Drăganu a fost demonstrată argumentat de filologii maghiari, mai mulți, printre care și Kniezsa István, *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen*, Ostmitteleuropäische Bibliothek, 2, Budapest, 1936. Articole pe care, desigur, patrioții autori ai *Dicționarului Etimologic al Academiei* au evitat să le citească. Împrumut muntenesc din bulgară. Mold. *cătună* împrumutat din limbi slave. E un extrem de vechi Wanderwort: Proto-mongolă: **koto* (grup de corturi; familie, locuință) mongolă *qota(n)*, *qotu(n)* calmucă *xotn*, *xot* dagură *xoton*, *koton* etc. ProtoAinu **kOtan* „cătun”. Împrumutul din vreuna din limbile altaice este exclus; Ainu se învecinează doar cu tungușii, care nu au acest termen.

ceafă alban. *qafë*. Poate înrudite cu gr. κεφαλή “cap” de origine neclară.

ceucă > *ciovică*, ca *văduă* > *văduvă*. Masc. *cio-coi*. Fr. *choucas* “Corvus monedula, stăncuță” / Termeni vag asemănători: Berry, Bourbonnais *couâule*, *coualle*, *couère*, *couare* “cioară, corb”. / *ciola*, *cioară* etc. poate din (sau înrudite cu) gr. κολοιός, lat. *coloeus*, Corvus monedula, stăncuță. Și *chochard*, “Pyrrocorax graculus, stăncuță de munte”. // Occit. *chauvia* “corneille, cioară” Champsaur. Vallée du Trient *tchouâva* “choucas, Corvus monedula” Vezi și *çafkë* “stîrc” (Ciconia sp. Ardea sp. etc.) *çafkëbardhë* “pescăruș”. Celtic. *chiceră* “munte” România de nord, discutat de o

bibliografie consistentă. De substrat. “*picior de plai*” hipercorectism moldovenesc din *chiceră*.

cetină slav. Rus. щетина, ceh štětina, slovac. štetina polonez *szczecina* “bristles, peri țepoși”; sensul de “conifere cu țepi” și schimbarea din accent paroxiton în proparoxiton apare în limbile slave de sud, bulgară și sîrbă. Bulg. четина “jnepenî, Juniperus sp.”; sufixul -ina comun în slavă, ca tiha /tišina, rodъ/rodina, pustы/pustina.

cioară Franța occitan Névache *tsaurio*, Barcelonnette *chàoulia*; Comminges *chorra* “Troglydites”; Bronte Sicilia (galo-italică) *çavura*; veneto Val d’Istria *ciuor* “Corvus cornix”; *ciaula*, *ciola*, *ciavula* sudul Italiei.

ciocîrlie din **căciulie* cu metateza lichidelor și epenteză. Pasărea are un ciuf vizibil pe cap. Alban *çafkëlore* (Alauda sp.) metateză din *kaçulore* “pasărea cu căciulă”; etimologie populară după *çafkë* “stîrc” (Ciconia sp. Ardea sp. etc.) *çafkëbardhë* “pescăruș”.

ciuf v. și ital. *ciuffo*.

ciung, *ciunt*, *ciut*, *șut*, *ciot* fac parte dintr-o familie de cuvinte pre-romane și pre-celtice din Italia. v. și ladin *čank* “stîng”: Roma *cionco*, Genzano *ciangamatta*, Basilicata *ciunghë*. Calabria *ciuncu*; *crungiu* “moncherino, mîna ciuntită”. Aceeași alternanță de forme imprecise și în engleză: *chunk* “piece of wood” *chunk* “short piece” *chump* “short, thick lump of wood”. Din aceeași serie *ciul* “cu urechile tăiate”; neînrudit cu *ciulit* “cu urechile ridicate să asculte” din sîrb. чуљити *čuljiti* “a auzi” din чути *čuti* “a auzi”.

cîrlan cf. span. *carnero* “(berbec) de carne; probabil din lat. *carnarius* > *cârnar* (disimilare) > *cârnal* cu metateza lichidelor.

cîrlig etim. nec. Dintr-o categorie semantică în care domină împrumuturile slave.

codru “munte” în cele mai vechi texte românești; cf. alb. *kodër* “deal”. Desigur, nu vin din lat. *quadrum* “pătrat” care are cu totul alt sens. cf. breton *koad* “pădure” velș. *coed* “arbore” *coedwig* “pădure”; Manx *gwidh* “arbore” Cornish *gwedhen* id. irl. *coill*.

copac rom. veche *copaci*.

copil balcanic, etim. nec.

creangă irl. *crann*, *crand* arbore; lemn în general; *crannda* adj. “de lemn”; *cranngal* “lemn”; gaelica scoțiană *crann*, arbore, grindă; celelalte limbi celtice *prenn*. Velșă medie *kank* creangă.

creț –?

a cruța etim. nec.

cucuruz (considerat de obicei de origine maghiară) *cucuruzul brazilor* – care înseamnă *con de brad* și *de pin* înainte de a însemna porumb, *Zea mays*.

în Stenico (Trento, dial. Trentino) există *kukurugi*, Volano (Trento, trentino) *kukarugi* Bienate (Lomb.) *kükürükü* Cortemilia (Piemont) *kükärükü* etc. – v. harta 573 în SSA și harta 1300 schiacciare una noce: date necartografiate: Nusskern: *kukkərike* etc.

a curma Arom., meglén. *curmu* “a întrerupe, a opri”. Alban. *kurm* “trup omenesc (fără membre) trunchi de copac”. Brindisi Apulia *curmóni*, trunchi de măsline cu crengile tăiate. Toate din gr. κορμός tors, trunchi, trunchi de arbore, κορμάζω, a tăia bușteni. *kormós* însuși din κείρω, “a tăia”.

curpen balcanic;

cursă alban. *kurthë* – balcanic.

D

a dărîma etim. nec. posibil romanic.

darari “a face” arom.

a deretica foarte probabil romanic.

a descurca și *a încurca* din *colus* “caier” **incolicare*.

a desghina antonim lui *a îmbina*, clar romanic;

-*ghi*- fonetism dialectal, ca *frimbria* > *frînghie*

a dezbara din *baier* “a da jos o traistă de pe umeri”; romanic

doină adesea comparat cu lituan *daina*, celt. *duan* “cîntec sau poem”. Deși etimologiile sînt ispititoare, rom. *doină* vine din bulg. *доина, din доя “a alăpta, to breastfeed, allaite” – ceea ce am numi “cîntec de leagăn”. Cf. și *doică* < bg. дойка.

dop deverbativ după *a astupa* și *a destupa*, din lat. **astuppare*, bine atestat în limbile romanice. Sau împrumut vechi germanic din **tappôn*, între sec. VII-XIII.

droaie nu trebuie comparat cu alban. *drojë* “teamă, timiditate” înrudit cu *druajtje*, glosat “nu spaimă, ci șovăială, reținere, sfială, ezitare, lașitate”.

druete “trunchi de lemn, bucată de lemn, bită”. Doar într-o zonă limitată din Oltenia. Celtic sau albanez. Înrudit cu *Drubeta* toponim dacic. Un radical indo-european **dru-/derw* “lemn” atestat în greacă, slavă și albaneză.

dudă sicilian *dudda* (Melilli, Siracusa) *Morus alba*, *Morus nigra*.

F și G

fărîmă *a sfărîma* și *fărîmă* sunt înrudite și pot fi deduse din *fragmentare* și *fragmen*. Abruzzi *sframicà*.

fluiet alb. *flojere* din latinul *flabeolus* “flaut”: Aragon *flabirol*, fr. *flaiol*, Guillaume de Machaut, *Dit dou Lion*: Au *flaiol* et au taburel. Fr. veche

flageol. Occit. *fiura* “a fluiera” Ariège, *fiular* vivaro-alpin; venet. *flabuol*. Italia *fraulu* Cilento cu metateză. *flawru* Vernele, Puglia, “flaut”; *flawrə* Guardia Piemontese; Latina medievală, Franța, anul 1240: Iohannes de Garlandia, *De mensurabili musica*, append. 15,25: Et iste modus sumitur *flaiolis*. //

fluture, *a flutura* alban. *fluturoj* “a zbura” *flutur* “fluture”; dar cf. engl. *to flutter* “a zburătăci, despre fluturi și păsări”.

frîscă (rom.) E vorba de un produs lactat al rafinamentului culinar din sec. XIX. Cu toate acestea, unii autori l-au considerat drept termen de substrat. Cf. croat *frîžak* “proaspăt” din germ. austriac. *frisch*.

gard, *gata* sînt ambele slave, doar niște scrupule specioase și artificioase le-au putut considera drept balcanice.

gălbează din alb. *kelb* “a putrezi”.

genune din lat. *gyronem*, cu -r- > -n- hipercorectism ca în *funingine*, *senin*, *minune*, *a semăna*, *a suspina*.

gheară celtic. v. span. *garra* “labă cu gheare” și *agar-rar*. sp. caer en las *garras* de alguen – a cădea în ghearele cuiva.

ghes probabil din *des*. lat. *densa te* “îndeasă-te, înghesuie-te”.

ghimpe cf. ladinul *ghimpen* < *ghimpe*, Val di Cembra, *ciuffolotto*, Pyrrhula pyrrhula, care trăiește în spini și măracini, ca și scaietele, Carduelis carduelis. Alb. veche *glemb* > alban. *gjëmb*.

ghionoaie cf. *găunos*, posibil hipercorectism din *gaură* < lat. *cavula* sau *caună* < lat. *cauna*. Ambele latine. Neînruit cu alban. *gjon*, Otus scops “un fel de cucuvea, ciuș, ciuf pitic”.

ghiuj “bătrîn” cf. alban. *gjysh* “bunic” fem. *gjyshe*, *joshë* “bunică”; termen specific Munteniei, posibil împrumut.

gîde propus de Hașdeu ca termen de substrat, e o prostie. Absolut toate instituțiile se prăbușesc după retragerea aureliană, iar numele de instituții dispar din română. Existența unui călău presupune existența unui stat și a unor puteri judecătorești stabile. Care nu au existat.

a gîdila romanic: fr. *chatouiller*, fr. veche *catellier*, Normandia *catouiller*, occit. *gatilier* Queiras etc.; romand *gatothi*, *gatelier*, *gatohe*; lombard *galit*, Valle d'Aosta *gateil*, Lombardia (Bergamo) *gatilugli*, Milano *galitt* (cu metateză), Veneto Belluno *gate*, Lomb. Valtellina *gasciul*, Emiliano Bologna *ghéttel*, Romagnolo Ravenna *gatózal*, Sicilia *gattigliare*. occitană *gatilh* (subst.). alb. *gudulis*.

grapă = *crebi* Puy-de-Dôme; *grapa* Puisserguier; *grapa*, *grapar* Feltre.

gresie arom. *greasă*. Nu e un termen general românesc, cum ne-am așteptat la un cuvânt de substrat, fiind prezent numai în Muntenia și Balcani. E absent în Transilvania-Banat și în Lexiconul de la Buda. În albaneză, *grihë* “cute” > *gërresë* (și *grresë*) e un termen extrem de specializat, “racloir” instrument de răzuit și nu cute. Dacă termenul românesc ar fi avut origine comună cu cel albanez, atunci ar fi fost un termen mai asemănător fonetic lui *grihë*. Probabil celtic, înrudit cu lat. vulg. *gresium* “loc pietros” Occit. *Garcine* “loc pietros”. Du Cange: *gresium*, collis, gresiis seu silicibus abundans; *gresius* “silex”; grezeau “terrain pierreux” > fr. *grès*. În Franța, cutea se face din gresie.

groapă slav.

grui rom. veche *grun'* neclar.

grumaz arom. *grumadzu*, *gurmadzu* “esofag, laringe”. Posibil din lat. *Gula* “esofag, laringe” printr-o sufixare care nu mai e transparentă, cum sugerează forma *gur-madz*.

grunz neclar.

a se gudura neclar.

gușă arom. *gushi* “gât”; rom. *gușă* provine, spun dicționarele, din lat. *geusia*, pop. **gosia*. Dar acest cuvânt e un termen târziu, celtic – dă în franceză *gosier*, gâtlej. În scris *geusia* e folosit abia în sec. V, după anul 400, de către Marcellus Empiricus, la Bordeaux. Dacă el a existat înainte, atunci a existat în latina populară celtizată. Fr. veche *gosillier* > engl. *guzzle*, a înghiți. Cuvântul există și în ladină, *goš* “gușă, goître, Kropf”: Fassano, Val Gardena *gosc*, Selvano *gos*, tosc. *gozzo*, Rovigno *gušo*. Jaberg 1928 harta 1128 becco; appendice “Kropf des Huhnes (gozz): *gošo*, *gušo* nordul Italiei.

I, Î, J și L

a încurca v. *a descurca*.

a înghina – a *îngina* = Glossae greco-latinae: *gannator* χλευαστής M FEW sub **ingannare*. *déganner* regional, cu difuziune largă și în fr. veche. Bayeux, Valogne, Cherbourg, Troyes. *dégann-aer* Normandie “se moquer de”; Poitou *dejaner* “humilier, mortifier”. Și *réganner*. Cu sensul *a înșela*, *a amăgi* în aromână. // Sensul original probabil “a imita ciripitul păsărilor sau sunetul altor animale pentru a le atrage și a le vâna”. *déjaner* Morez Haut-Jura, “a imita vocea cuiva” *dédjân-nâ* Neuchâtel, *réjaner* Bourgogne “imiter le ton de qqun”, prezent și la Trévoux. Lat. *gannire* “a mârâi” despre câini. [Excerpta ex libro

glossarum (codex Parisinus 11529) et Palatinus (Vaticanus 1773) *baubare sibelare canum* est sicut *gannire vulpium* – *gannire* > *ingannire* > *ingannare* “a îngâna”] Cu sensul clar “a ciripi” în Ieronim, Isaia X, 14: invenit quasi *nidum* manus mea fortitudinem populorum et sicut colliguntur *ova* quae derelicta sunt sic universam terram ego congregavi et non fuit qui moveret *pinnam* et aperiret os et *ganniret*. // arom. *a îngâna* “a distra copiii mici” are sensul din italiană și franceză. *enganar* v. FEW.

a îngurzi etim. nec.

a însăila etim. nec.

a întrema probabil antonimul lui *a destrăma*, latin. *jumătate* din lat. *dimidietatem* > **jimetate* > *jumătate*, cu asimilarea vocalei înainte de bilabială, ca ital. *demane* > *domani*. Comparația cu alb. *gjymes* nu e necesară.

leagăn etim. nec.

a lepăda din lat. *lapidare* sau etim. nec.

lespede e probabil un cuvânt-valiză, *mot-valise* între *lastra* și *lapidem*. sau celticul *lausa* + *lapidem*.

a leșina română *lišná* “a aluneca”; Catania *lissiar* “a leșina”; sard *lascinare*, *liscighinare* “a aluneca” Jaberg 1928 harta *scivolare*.

liliac din slavă. Cf. polonez *lelek*, sorab *lelek*, ceh *lelek* slovac *ľulok*, lelek bielorusă *ляляк* *lialiak* lituaniană *lėlys* letonă *lēlis* “*Caprimulgus* sp.” *caprimulg*⁴. Ca liliacul, și caprimulgul zboară seara și se prinde de trunchiurile de copac. Multe limbi europene îi dau un nume legat de noapte: engl. *nightjar*, portug. *noitibó*, frizonă *Naachtswaalk*. rom. *liliac*, macedon. *лилјак*. Și liliacul are în numeroase limbi un nume legat de noapte sau întuneric: sloven *mračnik*, gr. *nykterix*. Polon. *ślepy lelek* literal “caprimulg

⁴ Nu fac parte din etimologie: pers. *laqlaq*, *laglag*, > azer *leylek* “barză” tătar *лэклэк* *kîrgîz* *илегилек*, uzbek *laylak*, uigur *ләгләк* *leglek*, turc. *leylek*, > bulg. *лелек*, ucrain. *лелека* “barză” (dinspre limbile turce spre limbile slave: Ranko Matasović, comunicare personală). Probabil din seria de origine turcă: *лилекъ*, *лиликъ*, *лилѣкъ* “*Mergus* sp.” în Измаил Иванович Срезневский, Словарь древнерусского языка, Levitic XI, 17: Не іажьте... врана ноція і лилека. = και іέρακα και та όμοια αυτώ, και νυκτικόρακα και катарάκτην και іβѣν ... E însă foarte posibil ca *лилѣкъ* să fie doar o traducere greșită a lui *nyktikorax* precedent, din cauza confuziei între *νυκτικόραξ* *nyktikorax* “bufniță” și *νυκτηρίς* “*liliac*, *Cheiroptera* sp.”; A.G. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, sub voce *лелекъ*; G. P. Klepkova, Slavianske nazvania ptits (aist, lastocka, voron) în Voprosy Slavianskogo jazykoznanja, 5, 1961, 149–185. Mulțumim prof. Leonid Čekin pentru referințe; Charles-Philippe Reiff, Русско-французский словарь (1835) *лелекъ*: *caprimulgus* (oiseau, *caprimulgus europaeus*). *леклекъ*: *cigogne blanche*.

orb” înseamnă “netopierz, liliac”. *Sejm piekielny*, 1622, v. 1149: Awo ja też, *ślepy Lelek*, miłościwy panie, Mamci jakieś ślepie we łbie, a nie widzę na nie. Expresia se regăsește parțial calchiată parțial împrumutată și în albaneză. Mai are și sensul de *slepowron*, *Nycticorax nycticorax* “stîrc de noapte”⁵. Wiesław Boryś reconstruiește pentru proto-slavă un **lebkъ* “Caprimulgus, nightjar, engoulevent”. Johann Adolph Erdmann Schmidt, *Słownik polsko-rossyjsko-niemiecki*, 1834: *lelek*, лелекъ, Kozodoj, Ziegenmelker. rom. *liliac*, macedon. лилјак. Slovenă *lilek*, “die Fledermaus”⁶, *lilek*⁷, “liliac, Vespertilio”. Marginal și în croată și în slovenă. Ardelio della Bella, *Dizionario italiano. latino. illirico*. Venezia, 1728 (croată) Nottola pipistrello: *Gligljak*. Jacov Mikaglia *Blago jezika slovinskoga illi slovník oča Jakova Mikaglia drusgbe Isusove*, Laureti, 1649; *gligljak*: sljepi misc; sportiglione. Pipistrello. Nottula Vespertillio. Fedra Augustova odsuscnika pricize Esopove u pjesni slovinske prinesene od Ghjura Ferrichja Dubrovčanina: Phaedri Augusti liberti fabulae Aesopiae versibus illyricus a Georgio Ferrich ragusino rediditae, 1813 (croată) 83 fabula XIII Krjes, i *gligljak* = Cicada, et *noctua*.

lete, îndelete dialectal *a letea*; alb. *i lehtë* “ușor”; posibil romanic, din lat. *dilectare*, veneto *s'endeleta* “a se desfăta”; sau lat. *libita*; sau faniarotul ενδελεχώς endelehós adv.; ενδελεχής endelehís adj. “amănunțit, detaliat”, cu falsă analiză regresivă.

leurdă alb. *hudhër*, *hurdhë*; alb. *hudhër arinjsh* “usturoiul ursului – leurdă, *Alium ursinum*”. Grec σκόρδον.

M și N

mal Sensurile sînt diferite: *mal* și *munte* au același cuvînt doar în germană, *Berg*; dar au termeni diferiți în toate celelalte limbi. Cf. Old Norse *melr* “sand shore”; French, Jèrriais (Jersey) *mielle* “sand dune”; North Saami, *miel’li* “high sandy

shore, hill”; isl. *melur* “gravel bank”; proto-Germanic **melha* “sand bank”. rus мель “sand bank”; садиться на мель “reach the shore”. probabil termen germanic intrat devreme în limbă. Albanezul *mal* “munte” *Mell de la Niva*, vîrf în Evolène, Val d’Hérens, Valais, Elveția, [poate și *mollard* Savoia “deal rotund” Forez “tertre, éminence, colline”. Lyon *molord*, *molard*. Poate și *Molésón*]. Béarn *malh* “munte”: Malh-Abore, Malh-Rouy, Malgor. / *mallo* Aragon, *malh* Gasconia glosat ca as *peña* “stîncă, stei”. Wales *moel* “deal fără arbori”. Sugerăm că cele două serii (mal-țarm; mal-munte) nu sînt înrudite. A doua poate fi veche, poate înrudită cu nord-caucaz. Archi *mul*, Ginukh *malu*, Gunzib *maru*, cecenă, Batsbi *lam*, ingușă *l̥m* “munte”.

mare “grand” rom. *mare* din celtică: irlandeză Scots Gaelic *mór*, Manx *moor*, Breton, Cornish *meur* “big”. Din substratul celtic italian – tot nordul Italiei e celtic, numit de romani Gallia cisalpina. Deși Mediolanum e cucerit în sec. III BC, Alpii celtici sînt cucerți abia în jurul primilor ani ai erei creștine.

mazăre numele leguminoaselor sînt Wanderwörter vechi. Comparat cu alb. *modhullë*, standard *modhull*, *Lathyrus* sp. sau *Vicia* sp.; vezi și alban. *mashurka*, *mashurkë* “fasole”.

măceș corsican *macchia* “spini, arbuști”; Jaberg 1928 harta 597 il lentischio: Calabria, Basilicata, Puglia *mačča*. Jaberg 1928 harta 604 biancospino: Sicilia Sperlinga pct. 836 *mačča di manuli*; Cuvînt din substratul italian. Simplă omonimie cu *macchia* “pată” din lat. *Macula*.

a mādări româna din Transilvania, româna de nord. Dialectal. Probabil din maghiară.

măgar din bulg. *magar*, metateză din *gomar*, din semiticul ʕamar “măgar”.

măgură Italia, Istria, Pirano *Monte Mogoron*, Spania Sierra de Cuenca *Mogorrita*, *Mogorra de la Hoya*, *Mogorrón*. Spania Avila *Mogorra de Robledillo*, *Mogorra de(l) Helechar*. Spania Toledo *Mogorro*; Spania Extremadura Caceres *Mogorro del Vilano*. Sardinia Oristano *Mogoredda* (transcr. ital. hipercorct. *Mogorella*) și *Mogoro*. Sardinia Nuoro *Monte Maguri*. Pre-roman, pre-celtic, pan-european. Și alb. *Magule* “deal” – dar termenul nu are nimic specific balcanic.

mălai și *mămăligă* nu sînt dacice! Spania Aran *milok*, gascon *milhoc*, catalan, aragon. *milloc* “mei”; occit. *milhoca*; lombard *melga*. Termenul de bază e *meliga*, *Panicum miliaceum*, mei; cu sensul extins la *Sorghum vulgare*, tosc. *saggina*. Fiindcă din porumb s-a făcut aceeași mâncare ca din mei, porumbul s-a numit *melgon*

⁵ Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków (2005) Mułumim Codruței Gavril pentru referință.

⁶ Regiunea Haloze; și în *Zora* časopis zabavi i poduku (1872–1877) în Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*.

Zora, 15 aprilie 1876, 120: *lilek* pa je pri Haložanih ime za netopira.

⁷ *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 13 dec. 1871, 403: v srbščini in hrvaščini *lilek*, *liljak*, vespertilio, notoper, Fledermaus; tudi Haložani imenujejo šišmiš ali netopira *lilek*; France Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1982: *lilek* (m.) “Plecotus, netopir” (Haloze); slovena e veriga lipsă între limbile slave de sud și cele de nord (Mihai Ioan, comunicare personală).

“mei mare, sorg mare”; veneto *melega* “sorg” Rottweiler; emiliano Modena *mèlga* “saggina, Sorghum”; Privilegiu dat de papa Grigore IX în 1237 (Ferrara): habeatis dictam decimam /.../ in frumento, hordeo, faba, *melica* et alia blava. *Sachatlas* harta 1467 miglio, *Panicum miliaceum*, *mei* în tot nordul Italiei. Și Locarno. Termenul a trecut de la *mei* > *fietură de mei* > *fietură de porumb*.

mărar din gr. μάραθρον marathron “mărar”. Împrumutat din greacă, ca și *petroselinon* “pătrunjel” și alte nume de legume.

mărcat etim. nec.

mătură din slavul **metola*. Trebuie respinsă dogma că rotacismul nu afectează cuvintele intrate în română după sec. VI, la urma urmei *vioară* e un neologism.

melc velș *malwen*, *malwod* “melc”, Cornish *melhwes*, breton *melc’hueden*, *melc’hwed*, “limaçon” *mali-gorn* “escargot”. Franța occit. Hérault, Tarn, Aveyron, Lot *milauk* etc. în ALF, harta 770 s.v. limaçon; *Sachatlas la lumaca* 461 Apulia Alberobello *malawka* probabil relict galo-italic. Tarn *milhaouco* “limace”, Aveyron *millauco* id. Aurillac *milawko*, *milhauco* / Fr. Lorraine Meuse Vignot, Vouthons etc. *meulçon* “limaçon, escargot”; valon Lille *moulet* “petit coquillage, escargot”; *mulso* Milly-sur-Bradon Meuse. ALF sub *escargot*; ALF harta 0770 limaçon: *mulsa* 162 Sexey-les-Bois Meurthe-et-Moselle; *moelsa* 140 Châtenois Vosges.

a merge alban. *mërgoj* “a emigra, a pribegi” ambele din lat. *migro* “a emigra”. Sensul e bine păstrat în albaneză.

mieriu probabil din grec. *melas* “negru”.

mire etim. nec.

mistreț din lat. *Mixticius* “amestecat > dungat, tărcat”. În româna veche înseamnă doar “dungat, tărcat” găină mistreață, mere mistrețe, v. Dicț. Academiei.

a mișca ligur *mesciâ*, *mesciâse* Jud și Jaberg, *Sachatlas*, harta 1665, *meșava*, Imperf. pers. III sg, în Zoagli și Noli.// harta 1647 non ti muovere Zoagli *nu ta meșă*; Gavi Ligure *ne stat a meșă*. Din lat. **moviscere*, care îl înlocuiește pe *muovere*, care dă în dialectele cisalpine *mue*, greu de conjugat.

mînz Și rom. *mînz* și alban. *mëz* vin din celt. *mandus* “căluț”.

molid Picea abies, cf. franc. *mélèze* Larix sp. zadă.

melizi > **melid* singular refăcut analogic, ca în *copaci* > *copac*. *melid* > *molid* cu asimilare după consoană bilabială, ca în *fames* > *foame*. Celtic.

morman etim. nec.

moș împrumut din albaneză. În albaneză *moshë* “vîrstă”, din *mot* “vreme”.

mugure din lat. *mucro*, *mucronis* “vîrf” sau înrudite cu acesta: catalan *mugoró*, *mugró*, “sfîrc de sîn, papilla”; Italia Istria Dignano *mugaran* “sfîrc de sîn, capezzolo”; romanș sursilvan *mugrin* (v. infra) “Gewettkopf m (beim Blockbau). – 2. (pl.) Gewettkopfreihe f, Hauskante”; Span. *mugrón* < lat. *mucro* (?) “lăstar”. Alban. *mugull* “mugur” probabil înrudit cu termenul românesc, la un nivel neclar.

murg neclar, ca și *amurg*.

a mușca italian *mozzicare*, răspîndit. Emilia-Romagna *možga*, Marche *moška*. Sincopă din *mursecă*, atestat și el în Italia *morsega*, denominativ din lat. *mordeo*, *morsus* > *morsicare* > *muškare*.

mușat neclar.

mușcoi neclar.

năpîrcă arom. *năpărtică* cu -ti- epentetic, ca *ciupercă* /*ciupertică*. etim. nec. Și în albaneză.

nișel etim. nec.

negură romanic, din lat. *nebula*. Jaberg 1928 harta 364 la nuvola: Lombard *nigula*, Ligonetto *negür*.// Jaberg 1928 harta 365 la nebbia: *neșura* Sant’Antioco, *neura* Sassari. Ambele sînt colonii ligure. Nu aparține aici: Calabria Acquaformosa *myergula* (negură), albanez. Alban. *mjegulla* “ceață” tot din latină.

noian etim. nec.

P și R

păstăie alban. *bishtajë*. Posibil din *bisht* “coadă”.

a păstra etim. nec.

a se perinda alban. *perëndon dielli* “apune soarele”, dar cu sensul secundar de *a trece* (ca timpul): *Perëndoi* ajo kohë. – au trecut acele vremuri. Posibil din *per-* + *rënie* “a cădea”

pînză v. vocabularul vestimentației. Jaberg 1928 harta 60 la *pezza* (scutece): Lomb. *panizel*, Veneto *panaşel*, *panižel*; Sicilia *pannitsu*. Din lat. *pannum*, cu sufixare neclară.

pîrîu etim. nec.

prunc etim. nec.

pururea cf. alban. *përherë*, din *për* + *herë* “timp”; și *ngaherë* “veșnic”; *asnjeherë* “niciodată”.

rață Franța occitan *ritou* masc. St. Pierre de Chignac, Périgord; *rit*, *rital*, *ritard*, *ritàs*, *riton* masc. (Aveyron, Lot, Tarn, Lot-et-Garonne, Tarn-et-Garonne, Quercy); *rita* fem. ibid. + Cantal, Gironde, Lozère. (Thésoc) // Jean Bodon, *La montanha negra*: Sul ser, tres *ritas* venguèron nadar: la *rita* negra primièira, puèi la grisa, puèi la blanca. / Malvezin, 254. / *rite*, masc. *riton* Périgord; *rit* Montpellier; *Les diverses*

leçons de Loys Guyon, (Corrèze) 1617: chair de cerf, de sanglier, de boeuf, vache, grues, oyes, canards, cannes, *rittes*, besagres et autres oyseaux aquatiques; Italia Friuli *raze*, Emilia *rizan*, *rizzòn* “rățoi”.

a răbda etim. nec.

reazem etim. nec.

a ridica foarte probabil din lat. *eradicare* > *aradica* (ca în *hericius* > *arici*) și afereza lui *a-* prin falsă analiză.

rînză cf. alb. *rrëndës* “cheag”. Posibil înrudit mai departe cu germanicul engl. *rennet* “cheag” la rîndul său izolat și fără etimologie plauzibilă.

S și Ș

a scăpăra etim. nec.

scrum etim. nec. Nu e imposibil ca alban. *shkrum* să vină mai curînd din română: în albaneză e atestat în doar patru puncte. (v. *Atlasi dialektologik i gjuhës shqipe*, harta 312).

a se scula etim. nec.

a scurma etim. nec.

searbăd “insipid”, “acrișor” în cele mai vechi atestări; alban. *tharbët* “acru” din *thartë* “acru”.

sîmbure comparat cu alban. *thumbull*, *sumbull*.

Primo, poate fi vorba de două cuvinte neînrudite: *thumbull* “nasture” din *thumb* “spin” din *thumbøj* “a înțepa, a pișca”; *sumbull* “nasture”⁸.

sîmbră cf. alban.

spînz de substrat balcanic. Alban. *shpendër* (Helleborus sp., Sambucus sp.; rar Rugus sp.). De substrat, ca majoritatea plantelor otrăvitoare.

spuză din latinul *spodia*, ca și alban.

shpuzë. Lat. *spodia*, plural neutru al gr. σπόδιον “spuză, jăratie” din gr. σποδός “praf”.

stăpîn stăpîn, jupîn, cioban vin prin turcă și sînt de origine persană. Persanul *ciupan* ناپوچ < iranian **fšupāna* < **fšu-* “oaie, vită” și **pān-* “a păzi”, venit din persană în turcă sau cumană, çoban. Turcmenă çopan, azeră çoban, uzbekă *cho’pon*, kazahă шопан şopan; uigură çopan. Termenul e analizabil în vechea persană (oaie+păzitor),

deci e persan. S-a răspîndit în multe limbi turcice, iar din acestea în armeană, bulgară, rusă. Wanderwort. Cuvîntul românesc vechi, *păcurar*, e de origine latină. Aromână *picurari*. *jupîn* e și el iranian **gu-pāna* “văcar” > sl. **gupānu* “stăpîn” > rom. *jupîn*, cu -an > -în, fonetism vechi. *stăpîn* e și el, cu siguranță, iranian, probabil intrat tot prin slavă.

stîină de substrat, după Dan Alexe; și derivarea din slav. *stan* “cabană” e plauzibilă.

stînga Italia: Monferrat *stanca*; Romagna *stanch*; Dante, *Inferno*, XIX, 41: volgemma e discendemmo a mano *stanca*; Pandolfo Collenuccio, *Compendio del istoria del regno de Napoli*, 1591 f. 125 v.: che poi si volgono da *man stanca* a Genova [...]/ *man dritta*; Dino Fiorentino, *Inamoramento de Rinaldo di Monte Albano*, 1533 canto 32: con la *man stanca* si defende e taglia. Bernardino Pino da Cagli, *De gli affetti*, 1596, f. 15 r.: a *man dritta* o a *man stanca*; Benedetto Varchi, *Storia fiorentina*, cartea IX (după 1540): Dopo la Lastra si torce a *man stanca*. Giovanni Tarcagnola, *Delle historie del mondo*, 1562 vol. III, 284: Edino a *man stanca* e Terouano alla dritta; Adriano Politi, *Dittionario toscano*, 1665, 743: a *man stanca*; Antonio Udino, *Nuovo et ampio dittionario di tre lingue*, 1674: *zanco*: gauche, gaucher. Lincks; F. Altieri, *Dizionario italiano e inglese*, 1749 *mano stanca* “the left hand”.

Un element de origine tracodacică este și rom. *stîng*. G. Kisch, *Rum. stîng, Dacor.*, IV, 1924–1926, apărut în 1927, p. 774–776, a respins apropierea cuvîntului român de alb. *shtënk*, *shtëngërë* „sașiu”, încrucișat și it. *stanco* „obosit”, admisă de mulți, printre care și Pușcariu, *Et. Wörterbuch*, I, nr. 1647, pentru a admite un împrumut din germana veche, întrucît în v. germ. de sus exista *stank* „urît mirositor, puturos”, „trîndav, leneș”. Dar un împrumut din germană ar fi trebuit să prezinte -c în loc de g, ca și it. *stanco*, de origine germanică. Cum româna prezintă -g, termenul român își are originea într-o limbă indoeuropeană care nu suferise mutația consonantică. Considerăm că tracodaca posedă termenul **stangu*, înrudit cu v. germ. de sus *stank*, și că acest termen a fost moștenit de română¹.

Abundent atestat în italiană, considerat roman de toate dicționarele limbii române, dar privit eronat ca element de substrat de George Ivănescu, cu niște observații absolut stupide, vezi infra:

stîng nu e tracodacic! Observațiile lui G. Kisch, oricine ar fi, sînt irelevante, niciun alt lingvist nu a mai afirmat că *stîng* vine din *stank*. Ital. *stanco* probabil nu e de origine germanică – are alt sens – iar în ladină *cianco* “ciung; stîng” sugerează o origine de substrat alpin a termenului. Afirmările lui Ivănescu sînt atît de incoerente încît nici nu pot fi contrazise.

sterp Italia veneto Belluno, Trento, ladina din Cadore *sterpa*, Salento *strippa*, Calabria *sterpa*,

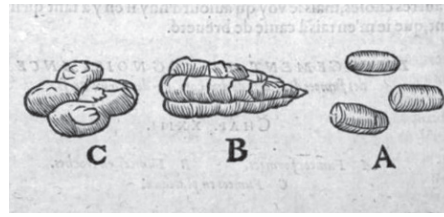
⁸ Une fois n’est pas coutume, vom cita un articol al unui alt lingvist despre subiect, Părvu Boierescu, Completări și comentarii pe marginea Dicționarului etimologic al limbii române (DELRL) vol. II partea I, *Limba română*, LXVII (2018), 3–22 – observații foarte detaliate și de mare finețe. Autorul respinge și el comparația.

Basilicata *stèrpë*. Nicidecum dacic, tracic sau balcanic. E înrudit cu lat. *sterilis* și gr. *steriphos* id. Nu are nici o legătură cu *exstirpare* > *a stîrpi*. *stejar* una din cele mai celebre *quaestiones vexatae* ale limbii române. Termenul ar putea avea o bună etimologie slavă, dar apar două obiecții: a) de ce ar fi împrumutat românii un termen absolut marginal (există doar în macedoneană) și nu termenul absolut general în toate limbile slave, **dǫbъ* [dób, domb]? Româna a preluat, desigur, din slavă *dumbravă* “stejăriș”. În limbile slave, *stežer* înseamnă “trunchi”; doar în macedoneană *стежер* e o specie de stejar. Tipologic, speciile de stejar au extrem de numeroase nume, și, în cele mai multe limbi europene (spaniolă, franceză, italiană, latină (sic) greacă – numele stejarului și al diverselor specii de stejar sînt nume de substrat.

străgھیată cum –*gھیată* nu există în română, termenul nu a fost format prin compunere în română, deci termenul a fost moștenit cu tot cu prefix. Cum *stră-* e romanic, trebuie să admitem că și *străgھیată* în ansamblu este romanic.

strepede etim. nec.

strugure Valon: troclêye “grappe; bouquet; ciorchine, mănunchi”, Georges Staelens, *Sacwants ravizances walon /lingaedjes apurlins (II)* în *Li Rantoele*, 94 (2020), 8, și *troke, trokète, trokia*. Liège *trok. troklêye* “grappe, ciorchine” în Louis Marcel, *Noms de plantes et vocabulaire français-wallon*, Namur 2016. Fr. *veche* (dialectul din Liège) scris și *trouque, trocke* Jean des Preis dit d’Outremeuse, *Ly myreur des histours* (ed. 1876, tome III, 57, fol. 37v.: Et y croist ly poivre tout ensy que des roisins aux *troicques* che semble vingne sauvage; 65, fol. 42r.: Livre II: Item il y at des vingnes qui portent si grois roisins que un homme auroit asseis a porter une grappe ou *trocke*. Franceza *veche* Rashi *troche* explicație la Sukkah 32a אַניברל האפסות אבר היל רמא אוההל אדה אמיאו ביתכ תפכ ירמתד יפכ יתרת אמיאו unde cuvîntul רמא (ramuri de curmal, buchet) e explicat cu אקורט *truka*. Darmesteter, *Glosses françaises de Raschi*, 130, § 1030. Poate și § 1031, glosă la Ketubot 80a יב ירמא אבא יבר אמ ירמתד אצבוה יביב בר יעב ירמתד ארגיש יפא בר unde e transcris și glosează ארגיש, ciorchine (de curmale) transcris אַיירט. Jacques du Fouilloux, *La venerie*, cap. XXIII: Aux moys de juin et de juillet, ils (les cerfs) doivent jeter leur fumées en grosses *troches* bien molles. = cerbii trebuie să își facă baliga în ciorchini (ca cei de capră).

Imaginea B “fumée en troche” (p. 26).

Jean Nicot, *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*: trochée, c'est un bouquet de poirier ou pommier ou il y a dix ou douze poires ou pommes tenans audit bouquet. Nouveau Dictionnaire françois-allemand, 1711: *troche*: büschel, *träubel* von obst an dem baum. = ciorchine. Discuție etimologică mai lungă în Eugène de Chambure, *Glossaire du Morvan*, vol. I, 1878, sub v. *troiche*. Morvan *troichenotte*, spi- cul de hrișcă, *Fagopyrum esculentum*.

strugure (sg.) probabil refăcut dintr-un plural neutru ca *ram* > *ramuri* > *ramură*, lat > *laturi* > *latură* **trug* > **truguri* > *trugure*. Înrudit într-un raport neclar cu gr. τρύγη “culesul strugurilor” și cu τρύξ fem. “must”. Ambele din τρυγάω “a recolta, mai ales struguri”. Termen balcanic vechi. ὀτρυγή și στρύγις într-un singur manuscris, M, Marcianus graecus 269 din Hipocrate, *De regimine*, cartea a II-a, 43, unde înlocuiește *zeia* “alac, Triticum spelta” sau e glosă la *tiphe* “Triticum monococcum”.

strungă de substrat balcanic.

a sugruma -?

a sugușa ambele formate din *grumaz* și *gușă*.

sale -?

șiră -?

șopîrlă etim. nec. Posibil o metateză a lichidelor și atunci ipoteza veche a lui **serpiela* se susține⁹. Posibilă apropiere cu lombard Como *scigorbola* / sigôrbola etc. Ligur San Lorenzo al Mare *scarpièla*. **serpella* > **seprella* > șopîrlă cu metateză. Alban. *shapi* “șopîrlă” la care trimit dicționarele românești nu există în dicționarele albaneze. Există doar *shapulicë* “broască rioasă, Bufo sp.” și *zhabë* “broască” din sîrbul žaba “broască”.

⁹ Un studiu de sinteză <https://fgranatiero.wordpress.com/2012/01/21/la-lucertola-nei-dialetti-ditalia/> trece în revistă numele șopîrlei în dialectele Italiei: deformări expresive, etimologii multiple (lat. *lacerta*, lat. *anguis*, lat. *salamandra*, lat. *scorpionem*, lat. *serpens*, gr. *sauros*, ital. *biscia orba*) și toate contaminările între aceste forme, toate metatezele și toate etimologiile populare posibile. Un Babel etimologic. Numele de plante, șopîrle și insecte suferă deformări expresive ne-etimologice. Etimologia plauzibilă pare **serpella*, avansată deja de Ioan Bobb în 1828. Corrêze *serpeleta*. Piemont Carpignano *barlikála. scarpiela* e o întrucîșare cu *scorpione*, el însuși atestat cu sensul "șopârlă" în diverse dialecte italiene.

shapi “șopîrlă” în dialectul tosc e o variantă a lui *zhapi*; termenul albanez e deci de origine slavă, intrat în albaneză după separarea geografică a proto-românilor de proto-albanezi. Termenul albanez e deci dialectal, foarte probabil împrumutat, cu corespondența fonetică parțială și corespondența semantică la fel. Numele albanez al șopîrlei e *hardhucë*, din *hardhje*- “șopîrlă”.

șoric șorici e forma mai veche. *suericulum*, hapax în *Notae tironianae*, fără context și fără indicarea sensului. În Ulrich Kopp, *Palaeographia critica*, 1817. Explicat pe baza lui *sueris*, enumerat de Varro (*De lingua latina*) într-o listă de nume ale bucăților de măcelărie și mezeluri. Sau din **solicius*, din lat. *solea* “talpă” – pielea de porc era folosită pentru facerea opincilor. Sau din magh. *szőr*, sörte “peri de porc”. Forma românească din nordul Transilvaniei e sor.

șut v. *ciut*.

T și Ț

tare origine necunoscută. Etimologia din lat. *talis* “asemenea” e pur și simplu ridicolă.

Tîmpa deal lângă Brașov. Italia Campania *timpa* “deal”. Și Calabria – Sicilia *timpa*, *tempa* (Jaberg 1928 1420 harta “zolla, Erdscholle, motte de terre”). Maratea *timpa* “promontoriu”. Gloss. *dirupo* “faleză, prăpastie” probabil înrudit mai departe cu gr. Ὀλυμπος din substratul pre-elenic. *traistă* Italia de sud *tràstina*; cu metateză. Din gr. τὰγιστρον, τὰγιστήριον “sac pentru mâncare” atestat tardiv, la Nicetas Choniates, sec. XII, din gr. bizantin τὰγίζω “a hrăni” în Teofan Cronograful, sec. IX. Termen militar. Primele contexte se referă la hrana cailor.// Și în napoletană. *la trastina d'u pani*. Și Frascineto, Spezzano. Deși există în sudul Italiei o importantă minoritate albaneză, cuvântul nu vine din alb. *trajstë* ci din greaca bizantină – Bizanțul a stăpînit o perioadă lungă sudul Italiei, Calabria, Basilicata, Puglia, pînă după anul 1000.

țap din substratul italic. Concentrat în Lațiu, în sudul Romei. *dzappu* Palombara, Torre Caetano, Arcinazzo Romano. Și Tagliacozzo, Abruzzi; *zappo* Pontecorvo, Latine. Campania *tsappu*. Lat. medievală “in carnes *zapporum* et agnorum, în *Statuti di Montalboddo*, 1366 (Ostra, Marche)” (apud Staelens, *Étymologie roumaine revisitée*, 2019, 267–268); Cori, Lațiu, *zappus*, în *Statuta civitatis Coræ: Onomasticon seu elenchus verborum difficiliorum quae in statusis saepius occurrunt*, 1732.

țarc Sardinia *sarconi* Campidanese, *salconi* Gallura; Calabria Sicilia *lu tsákani* “țarc” Jaberg 1928

harta 1074 parco (delle pecore): 731 Teggiano Campania; 740 Omignano; 751 Acquaformosa, 752 Saracena Calabria – posibil din substratul albanez. Termenul sud-italian poate veni din substratul albanez, cel sard mai puțin.

țăruș etimologie necunoscută.

U

a se uita ar putea fi un germanism intrat în limba trupelor romane. Din germanicul **wahton* gotic *wahtwô* “a sta de pază, a face de pază. Fr. veche *await*. De la *Numerus Batavorum*, trupe germanice intrate în serviciul Romei în sec. I, la Stilicho, magister militum în sec. IV, Richomeres, ca și Flavius Bauto, sau Gainas, fiecare *magister militum* spre 383, germanii au format o bună parte a trupelor Imperiului Roman. Bastarni, goți, gepizi se instalează în Moesia după 280. Auxilia palatina înființate de Constantin în 325 au numele triburilor din care sînt alcătuite: Ampsivari, Batavi, Mattiaci, Tungri, Marcommani. *Notitia dignitatum* (spre 400) pomeneste de *praefectus laetorum Batavorum, Svevorum*. Putem presupune că e vorba de un termen germanic intrat în vocabularul trupelor în sec. III. d.Hr. Termeni militari intră uneori în limba curentă: *turma*, termen militar în latina clasică, grup de 30 de soldați (și rar cu sensul de mulțime, dar în contexte de conflict) devine *turmă* de oi – trecerea e tot din sec. III, fiindcă există și în italiană: Jaberg 1928 harta 1072, branco di pecore pct. 710 Ausonia, Lațiu: *torma*. Statuti del comune di Trequanda (Toscana): per *torma* di pecore o chapre in dieci soldi di denari; Statuti dei comuni di monastero S. Eugenio (1352), Monteriggioni (1380), e Sovicille (1383): *torma* di pecore *passim*; Navigatio Sancti Brendani (Pisa, ~1300): Et andando per quella yzola trovano diverse *torme* di pecore.; Lionardo Frescobaldi (toscan) *Viaggio in Egitto* (1384): grandissime *torme* di camelli.

Și alban. *turmë* (grup de animale, cai, cîini).

undrea etim. nec.

a urca etim. nec.

ulcior “vas” din lat. *urceolus* cu disimilare.

urcior “inflamație la ochi” din lat. *hordeolus*.

urdă etim. nec.

a urdina romanic.

urdoare romanic. Fr. *ordure*. Norm. *ourdé* “sali, taché; murdar”. Numai în română și franceză. Din roman. **horridor*, din *horridus* “urît”. Și fr. v. *ord* “murdar”. *Tretiz de langage* 1250: En la bouche amount est palet, Tasterés vos chose *orde* ou nette.

V

vatră alban. *vatër* “vatră”. Înrudit cu lat. *atrium* “camera cu vatră” Din I.E. *h₂eh₁ter- “foc”.

a vătăma etim. nec.

vătui etim. nec.

viezure cf. alban. *vjedull*, gheg *vjedhullë*, de la *vjed* “a fura”.

viscol foarte probabil slav.

Z

zară posibil substrat balcanic.

zer din lat. *serum*¹⁰.

a zburda Franța occitan *bordir* glos. “*jouter, folâtrer, bondir*”; Italia Bologna *sburdelzar* “*trastullarsi, folâtrer*; a se juca”. Posibil înrudit cu *a îmburda* “a răsturna” și el de etimologie opacă.

zestre lat. *dextrae*, strângere de mână în semn de încheiere a unui contract, a unei împăcări. *Vulgata* I Macabei XI, 66: Et postulaverunt ab eo *dextras* accipere, “și i-au cerut pace, și el le-a dat-o”. Mai multe atestări în Du Cange.

dextras nu e propriu-zis “zestre”, ci strângerea de mână care urmează după negocierea cuantumului zestreii dintre viitorii socri, negociere adesea conflictuală. Palatalizarea *dextrae* > *zestre* ca în *decem* > *zece*, dar v. *digitus* > *degeti*.

zgardă cf. alban.

a zgîrîia probabil romanic.

Concluzii

O parte importantă din substratul lexical al limbii române nu e balcanică, ci romanică, celtică, alpină, italică. Simpla existență a unui termen în română și albaneză nu înseamnă automat originea de substrat balcanic, tracic sau dacic a cuvîntului.

Articolul de față are, în primul rînd, un rost metodologic, acela de a restabili rigoarea și precizia într-un domeniu dificil. Salutăm inițiativa colectivului *Dicționarului etimologic al limbii române* al Academiei, inițiativa de a indica doar că un termen e de substrat, fără a avansa ipoteze mai precise.

Cu excepția lui *brusture*, el însuși contestat de unii lingviști, nu avem alte cuvinte dacice verificabile. Există cîteva izoglose române-albaneze, dar ele trebuie verificate suplimentar. Dacă *moshë* “vîrstă” e realmente albanez și *moș* e înrudit cu el, la un nivel neclar (împrumut din albaneză, sau moștenit dintr-o limbă înrudită cu albaneza) alb. *brez* “brîu” e un simplu împrumut slav, alb. *bajgë* “baligă” e celtic, *kaçulore* > *çafkëlore* e un termen

derivat provenit dintr-un împrumut (și deci tîrziu). Uneori, asemănarea cu albaneza e superficială: *brushtull* are alt sens, *mal* de asemenea.

Contactul dintre limba latină și limba dacilor e cât se poate de incert și nu poate fi demonstrat, nu poate fi nici măcar ilustrat. Dacă postulăm un contact între latină și limba dacilor, trebuie să postulăm și un contact între latină și tracică, din care să fi rezultat ulterior limba aromână; dar substratul din aromână e, în ansamblu, același ca în română.

Balegă, *a băga*, *bordei*, *brad*, *broască*, *bură*, *buză*, *căciulă*, *cătun*, *cioară*, *fluier*, *gheară*, *a gîdila*, *gușă*, *a îngîna*, *jumătate*, *mal*, *măgar*, *melc*, *mînz*, *spuză*, *stînga*, *șap* – categoric nu sînt dacice. Ele existau deja în limba coloniștilor veniți din nordul Italiei în Moesia. Altele au intrat din slavă, tardiv (*doină*, *liliac*) sau din greaca bizantină (*traistă*) sau din cumană (*stăpîn*, de origine iraniană). *Burduf* e un slavism recent, de origine turcă, *burlan* a intrat din turcă în secolul al XVII-lea.

Trebuie să acceptăm ideea că strămoșii românilor și ai aromânilor au venit în Balcani cu o latină populară din Italia de nord, deja cuprinzînd termeni celtici și din substratul alpin și cel italian.

¹⁰ În seria semantică *lapte*, *cheag*, *caș*, *colastră* *lacte, coagulum, caseum, colostrum – vocabular latin, ar fi straniu ca *zer*, cu etimologie latină bună, *serum*, să fie de substrat. Asemănare superficială cu alban. *dhallë*.

PROBLEME DE ATRIBUIRE ALE UNOR LUCRĂRI DIN COLECȚIILE BĂNĂȚENE SEMNATE DE ARTIȘTI CU NUME DE FAMILIE WAGNER

Miklósik Elena*

Cuvinte cheie: pictor, Registrul cetățenilor, registre, portret, ulei pe pânză, pastel, semnătură, Wagner
Keywords: painter, List of Citizens, registers, portrait, oil on canvas, pastel, signature, Wagner

The assignment issues regarding of some works affiliated to the collections from Banat signed by artists representing the Wagner surname
(Abstract)

The book regarding the artists from Timișoara signed by István Berkeszi in 1909, *Temesvári művészek*, emphasises the activity of the two painters settled in the citadel of Timișoara in the second half of the 18th century. Yet this path breaking book has also initiated several incorrect theories concerning the first artists settled in the town. Thus, the author states that Johann Michael Wagner, the artist migrated here from Vienna, might have been the father of the painter from Timișoara, Anselm Wagner. By acquiring the items of art signed or only assigned to Anselm, the book's author, who had also been the museum's custodian at the turn of the 19th and 20th centuries, he also increased the museum's collections with numerous works connected to this painter's active period of time. In his enthusiasm expressed in the disclosure of Anselm Wagner, the first academic painter from Timișoara, Berkeszi assigned a great deal of works to him. In the historiography of the art from Banat (and not only) the paintings and pastels – although obviously different from the technical and stylistic viewpoint – are mentioned as valuable creations of this artist from Timișoara at the end of the century. However, the pastel works inserted in the collection of the former Museum of Archeology and History were created by another painter, a traveller to these lands, József Frigyes Wagner, the one who had made numerous works like this for the limited partners from the region while wandering all over Transylvania.

Berkeszi's book, a very good book of reference illustrating the artistic context of this period of time (from the end of the 18th to the beginning of the 20th century) was also cited by most art critics as all data provided by the author were assumed.

The article undertakes the presentation of some information and corrections regarding the biography and creation of the three Wagner artists (Johann Michael Wagner, Anselmus Wagner and József Frigyes Wagner) whose works can be found in the collections from Banat.

Istoriografia din Banat din a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX a încercat să contureze atât apariția, cât și dezvoltarea istoriei culturii și istoriei artei în această zonă cu trecut bogat în evenimente însemnate. Dacă istoria culturii a constituit subiectul unui grup mai numeros de cercetări, nu același lucru se poate afirma legat de istoria artelor. Cercetările din acest domeniu, mai timide la început, au consemnat viețile și operele contemporanilor, dar au căutat să salveze și cele câteva informații referitoare la creațiile din timpurile mai vechi, urmărind datele istorico-documentare destul de sumare sau informațiile notate ori transmise oral, obținute de la proprietarii obiectelor păstrate. Siguranța pentru încadrarea

unor lucrări în stilul adoptat în diferite perioade, pentru stabilirea operei de o viață a vreunui artist, lipsa literaturii de specialitate care să trateze și să completeze analizele locale au încetinit mult dezvoltarea acestei discipline. La toate acestea se mai adăuga o oarecare desconsiderare a operelor artiștilor provinciali ale căror lucrări nu intrau în competiție cu creațiile marilor centre culturale.

Primul specialist în acest domeniu – dacă admitem pregătirea, organizarea și cercetarea conștientă aproape “exhaustivă” la începutul anilor 1900 – ar fi profesorul István Berkeszi (1853–1922), ani buni secretar și custode al Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Banat, mai apoi director al acesteia până în anul 1922. Pasiunea lui pentru trecutul și cultura ținutului s-a materializat prin îmbogățirea colecției muzeale cu piese de reală valoare istorică,

* Cercetător independent, e-mail: ili_kem@yahoo.com

documentară și de artă – descoperite, urmărite și achiziționate pentru instituție. Însemnările sale făcute în momentul inventarierii achizițiilor, referirile la anamneza unor piese, documentele (majoritatea azi pierdute) citate pe scurt în legătură cu ele, caracterizarea lor faptică (dimensiuni, culoare, semnătură, stare de conservare etc.) oferă indicii prețioase generației de muzeografi și după un secol. Pregătirea sa de istoric a fost îmbinată cu o putere de muncă ieșită din comun și a fost secundată de o înclinare spre literatură ceea ce l-a ajutat în așternea pe hârtie a unor articole ample sau “caiete” de specialitate. Una dintre lucrările sale de referință, răsfoită foarte des de cercetătorii din domeniul istoriei artei din întregul Banat (și nu numai), este o mică carte – publicată întâi în anul 1909 în paginile buletinului muzeului mai apoi, anul următor, tipărită ca volum de sine stătător – *Temesvári művészek (Artiști timișoreni)*¹.

În timp ce ocupându-se, în majoritatea cazurilor, doar el de achiziția și cercetarea pieselor propuse pentru muzeu, mânat fiind de adunarea a cât mai multor piese produse în Timișoara sau Banat, în strădania lui de a ilustra viața cultural-artistică bogată a regiunii și a orașului prin obiecte de valoare istorică, *volens nolens* s-au produs și câteva greșeli legate de atribuirea, datarea sau interpretarea unor lucrări. În majoritatea cazurilor însă, observațiile sale pertinente, completate de cercetările sale efectuate în arhivele orașului sau ale comitatului (pe atunci încă complete!) au condus la formularea unor concluzii corecte. Poate din acest motiv, deși a trecut mai mult de un secol de la apariția cărții sale privind artiștii timișoreni, observațiile sale sunt luate *ad literam*, fără să fie analizate din perspectiva unor noi dovezi sau noi cercetări din domeniul în care el a fost deschizător de drumuri.

Totuși, urmărind creația unor artiști de la finele sec. XVIII a căror activitate poate fi legată de Timișoara, nu doar datorită nașterii sau activității lor consemnată în actele locale, ci documentată și prin existența unor lucrări produse de ei, utilizând datele de arhivă, coroborând cu însemnările lui Berkeszi și făcând analiza mai atentă a pieselor, azi putem încerca formularea unor noi concluzii, diferite de cele din publicația amintită.

Cazul celor doi artiști cu nume de familie identic, Wagner, ne-a atras atenția în mod deosebit. Berkeszi, deosebit de bucurios pentru faptul că a descoperit un renumit (!) pictor local – Anselm Wagner – s-a lăsat amăgit de câteva informații

obținute după o verificare mai superficială a actelor aflate în arhiva orașului. De aici a ajuns la niște concluzii pripite-greșite, publicate de el, preluate și citate până în prezent de foarte mulți istorici de artă care s-au aplecat cu interes asupra picturii bănățene de la finele sec. XVIII și începutul celui următor. Entuziasmul lui Berkeszi a avut și o notă pozitivă: urmărind cu mare interes lucrările lui Anselm Wagner, a reușit să cumpere pentru muzeul din Timișoara un însemnat grup de picturi care puteau fi produse în perioada presupusă de activitate a pictorului. Beneficiind de legăturile bune păstrate cu anticarul Steiner din Timișoara, foarte activ la finele sec. XIX și în primii ani ai secolului care urma, custodele isteț a achiziționat valoroase piese de muzeu prin intermediul acestuia. Discreția manifestată față de familiile scăpătate care, deseori apelând la anonimat, își puneau în vânzare valorile familiale, l-au ajutat pe anticar să intre în posesia unor obiecte care puteau îmbogăți colecțiile muzeale. Informațiile sumare obținute de el de la vânzători au fost transmise custodelui de muzeu care, la rândul lui, a trecut aceste referințe succinte în *Registrul principal de inventar (Törzskönyv)* al muzeului. Ele – cu rezervele de rigoare – constituie puncte de plecare bune pentru verificarea anamnezei obiectelor.

Identificat prima oară de Berkeszi, pe baza *Catastrum civium din anii 1718–1832* al orașului Timișoara, este amintit un tânăr artist vienez de 34 ani, Michael Wagner care, sosit în Cetate, se declară a fi de credință romano-catolică, pictor și căsătorit². La 1 iulie 1765 a fost primit în rândul cetățenilor³. Autorul mărturisește că în afară de cele de mai sus nu deține alte informații despre el.

Avem posibilitatea să întregim cu câteva date relațiile lui Berkeszi. Oarecum mai multe informații ne parvin din Registrele de cununii și de botezuri ale parohiei romano-catolice din Timișoara-Cetate. Aceste surse indică prezența pictorului Joannes Michäel Wagner în Cetate începând din 18 februarie 1765, data primei sale căsătorii⁴ cu Maria Josepha Schissler. Artistul figurează în registrele parohiei în repetate rânduri: în 1765 cu ocazia primei sale căsătorii, în 1767 la moartea soției sale, în 1767 la decesul primului său copil, în 1768 cu ocazia celei de-a doua căsnicii, precum și în perioada 1770–1779 când a participat ca maritor la diferite cununii. Cel mai des însă este amintit

² Berkeszi 1909, 22.

³ *Catastrum Civium*, 6104 (Michael Wagner, Von Wien geburtig, cathol., 34 Jahr alt, Ein Mahler, Die 1 Julij/765.)

⁴ Cetate, R. 9, cununăți, f. 40.

¹ Vezi TRÉT XXV (1909), III-IV, 1–144.

cu ocazia botezurilor celor 9 copii ai săi⁵, născuți din a doua sa căsătorie cu Catharina Abbt⁶.

Dacă în cazul căsătoriilor sale și atunci când se prezenta ca martor la cununii a fost amintit în calitate de "pictor", în cazul botezării copiilor nu s-a mai menționat profesia lui. L-au consemnat însă la decesul unei fiice, menționată ca *pictoris filia*. În alte două note s-a notat și numărul casei în care a locuit familia în Cetate: *numerus domus 114*⁷.

În muzeele timișorene nu s-a păstrat nicio lucrare creată de artist. Singura pictură rămasă de la el, care poartă atât semnătura artistului, cât și data executării ei, anul 1765, este un impresionant portret baroc de mari dimensiuni, cel al *Episcopului sârb de Vârșeț Jovan Georgijević*, realizat în ulei pe pânză, aflat în colecția Palatului Episcopal din Vârșeț⁸. Posibil ca în căutare de lucru pictorul să fi colindat și zonele mai apropiate sau oarecum mai îndepărtate de regiunea unde și-a stabilit domiciliul și, în stilul artiștilor migratori, să fi lucrat temporar în diferite localități, căutând de lucru în special în preajma bisericilor, care își refăceau sau își înzestrau interioarele cu picturi, sculpturi sau mobilier nou.

O informație interesantă pentru anul 1772 ne parvine de la fosta mănăstire a paulinilor din Oradea. Protocolul așezământului bisericesc enumera meșterii care au lucrat pentru interioarele bisericii, înregistrând și sumele câștigate de aceștia pentru diferitele lucrări prestate. Printre ei este amintit și pictorul timișorean J. Wagner însărcinat cu vopsirea și poleirea mobilierului (*quod decoloratione et inauratione*)⁹. Inițiala numelui, precum și formularea "pictorul timișorean" ne indică pe Johann Michael Wagner, singurul artist cu acest nume din Timișoara în perioada amintită care, pare-se că pentru a asigura traiul numeroasei sale familii, s-a angajat deseori la astfel de contracte însemnând lucrări mai ample. Abia peste un dece-

niu a fost primit în rândul cetățenilor Timișoarei un alt artist-meseriaș, Franz Wagner, care – conform declarațiilor sale – venise din Est¹⁰. Despre activitatea lui nu deținem informații.

Din păcate avem doar câteva știri scurte privind activitatea lui Johann Michael Wagner în zonă. După executarea portretului episcopului la Vârșeț, nu mai dispunem de informații legate de o altă angajare a pictorului decât peste un deceniu; atunci este consemnat alături de sculptorul timișorean Laurentius Liebermann la lucrările capelei catolice din Kikinda Mare, unde a fost plătit pentru decorațiuni, lucrări de sculptură și de poleire¹¹.

Menționarea artiștilor cu numele de Wagner trebuie făcută cu precauție, fiind un nume de familie foarte des întâlnit printre artiștii din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea sau la începutul celui următor. Au existat numeroși pictori (chiar dinastii de artiști), purtând acest nume, care au lucrat la marile contracte bisericești în toată Europa Centrală. Aceste câteva note de mai sus însă se referă la timișoreanul Wagner și completează cu date valoroase activitatea încă nu îndeajuns de cunoscută a artistului decedat în Cetate la 2 mai 1783, la doar 52 de ani¹².

Dintre cei nouă copii născuți din a doua căsătorie a artistului doar trei fete au rămas în viață până la decesul tatălui. Toți băieții familiei pictorului Johann Michael Wagner au decedat încă în fragedă copilărie. Trebuie remarcat faptul că și băiețelul din prima căsătorie (Carolus) s-a stins din viață înainte de împlinirea vârstei de trei ani¹³. Totodată, niciunul dintre băieții lui Johann Michael nu a fost botezat Anselmus.

Întorcându-ne la Registrele de nașteri ale anilor '60 ai sec. XVIII, constatăm prezența unei alte respectabile familii Wagner, care însă fusese stabilită în afara zidurilor Cetății de la acea vreme, în Fabric. Ei sunt menționați în Registrul combinat de căsătorii, botezuri și decese din această suburbie la data de 30 septembrie 1763, cu ocazia botezului primului (?) lor copil. Posibil ca tinerii părinți, Franciscus și Justina Wagner, căsătoriți în altă localitate, să fi venit – aidoma altor funcționari și meseriași din acea perioadă – dintr-o altă zonă a imperiului și să se fi așezat în Banat, regiune care tocmai își consolida situația economică. Registrele de botez și de cununii ne oferă câteva informații despre situația lor socială, despre legăturile lor cu

⁵ Catharina, la 19 aug. 1769; Joannes Michael, 22 oct. 1770; gemenele Anna și Barbara, 18 oct. 1771; Theresia, 16 ian. 1774; Joannes Nepomucenus, 22 noi. 1775; Rosalia, 30 aug. 1778; Catharina Clara, 4 oct. 1780; Clara 12 sept. 1782.

⁶ R. 9, cununați, f. 47.

⁷ R. 7, botezați, f. 140; f. 233.

⁸ Aici se mai păstrează și un alt portret al episcopului, mai mare cu câțiva cm, care înfățișează modelul într-o ținută puțin diferită, plasat pe un alt fundal. Cercetătoarea O. Mikić (Mikić 2003, 79, 122–123) presupune că ar putea fi opera aceluiași pictor. D. Kuručev (Kuručev 2008, 6, 86) publică acest al doilea portret drept lucrarea lui J. M. Wagner, ca având semnătura și datarea artistului. Dacă coroborarea datelor este corectă avem de-a face cu două portrete executate de artist. Nu putem exclude nici realizarea unei copii de epocă, ieșită din mâinile aceluiași autor.

⁹ Sabău 1992, 106.

¹⁰ *Catastrum Civium*, 6105 (Frantz Wagner, Von Osten, Cath. 47 Jahre, Vergoldtner, 29 Sept. 781).

¹¹ Petri 1992, 1134.

¹² R. 8, decedați, f. 148.

¹³ *Ibidem*, indică data de 21 dec. 1767.

o anumită pătură mai înstărită a funcționarilor și meseriașilor, evidențiindu-se apartenența lor socială la grupul acestora. Astfel, aflăm că nașii primilor patru copii ai familiei Wagner au fost personaje de vază ale societății din acele vremuri: *Praenobilis domina Carolina Schroetz consors domini Contrascriba* și, probabil fiul ei, *Perillustrissimus Dominus Anselmus Schrötz Contrascriba Praxae*¹⁴. Acest funcționar ilustru, controlor al Fabricii de bere, l-a botezat în 14 ianuarie 1766 și pe cel de-al doilea născut al familiei Wagner, transmitându-i numele de Anselmus.

Nici următorii descendenți nu au avut nași mai puțin importanți: prin botezul lor familia Wagner s-a înrudit cu cunoscuta familiile Musenhard/Mutzendard¹⁵ și Widemann din Cetate. Dacă urmărim mai atent aceste legături, aflăm că majoritatea cunoștințelor lor au provenit din sfera funcționarilor de seamă ai orașului: brutari, morari, medici, funcționari camerali ai Fabricii de bere, senatori ai orașului. Deși niciunde nu este menționată meseria sau funcția capului de familie, al lui Franciscus Wagner, presupunem că ar trebui să-l căutăm printre acești oameni de afaceri sau funcționari. Cu atât mai mult cu cât din anul 1772 el este cinstit în acte ca *dominus*, iar în perioada 1772–1778 numele lui apare foarte des alături de un alt senator al Magistratului Fabric, ca martor în cazul cununiilor noilor veniți din imperiu¹⁶. În luna mai 1778, la nașterea celui de-al șaptelea copil, încă îl găsim stabilit în suburbia Fabric. Nu cunoaștem când s-a mutat între zidurile Cetății. La decesul lui, survenit la vârsta de 53 de ani (în 20 ianuarie 1794), Registrul Cetății îl pomeneste ultima oară pe *Dominus Franciscus Wagner Senator hujas* care a fost înmormântat în cripta bisericii parohiale¹⁷, însă, în mod neobișnuit, serviciile funerare au fost oficiate de preotul catolic din Fabric.

Probabil graba cu care se străduia să finalizeze cartea l-a împins pe István Berkeszi la întocmirea superficială a celor câteva pagini dedicate pictorului Anselm Wagner. El a afirmat – bazat pe numele

de familie – că Anselmus ar fi fost fiul pictorului vienez Johann Wagner, cel care în 1765 s-a stabilit în Timișoara și că primele cunoștințe de pictură le-a obținut de la “tatăl lui”¹⁸. Din 1909, anul apariției acestui studiu și până în prezent toți monografi Timișoarei și istoricii de artă îl citează pe Berkeszi¹⁹, bazându-se pe aceste informații. Chiar și cercetători cu renume au preluat cele scrise, care, în această formulare, au intrat în prestigioase lexicoane de artă²⁰. Celelalte presupuneri ale autorului privind studiile pictorului Anselm Wagner doar sporesc neclaritățile legate de viața și activitatea acestuia. Conform biografului, Wagner i-ar fi avut ca meșteri-formatori pe pictorii Martin van Meytens (1695–1770) și Johann Jakob Stunder (1759–1811). Dacă în cazul primului – din motive cronologice – putem ignora legătura dintre cei doi, în cazul pictorului danez J. J. Stunder²¹ rămâne o licărare de speranță pentru posibilitatea ca cei doi să se fi întâlnit, fiind aproape exclus ca Wagner să fi fost discipolul celui din urmă. Cea mai verosimilă perioadă în care cei doi s-ar fi putut găsi laolaltă rămâne perioada de la Pesta a lui Stunder, indigenat în Ungaria, după anul 1793, pe când Anselm Wagner picta deja. Excludem cei doi ani anteriori, cât Stunder s-a aflat la Viena, deoarece în această perioadă pictorul timișorean tocmai se căsătorise și în anul 1790 respectiv 1793 au venit pe lume primii săi copii: Barbara și Josepha²².

Din păcate nu deținem dovada studiilor lui Anselm Wagner. Având în vedere situația materială a familiei sale am putea presupune că ar fi început oareșce studii academice, poate chiar la Viena, însă nivelul operelor sale nu reflectă acest lucru. Posibil, bazându-se pe talentul său înăscut, să fi studiat – ca cei mai mulți pictori provinciali din epocă – în atelierul vreunui artist local care, la rândul-i, a beneficiat de studii academice. Cert este că nu s-a lansat în creații ample, numele lui nu a fost consemnat în contracte mari și din creația lui s-au transmis posterității doar câteva portrete laice.

¹⁸ Berkeszi 1909, 24.

¹⁹ Miloia 1927, 23; Milleker 1930, 84; Marica 1958, 249–271; Podlipny-Hehn 1984, 16–17; Petri 1992, 2019; Ilieșiu 2003, 218; Miklóšik 2003, 26; Miklóšik 2007, 56–58; Popică 2012, 59–60; Vărtaciu-Medelet 2015, 363–375 ș.a.

²⁰ Éber 1935, 603; Thieme-Becker 1927, 29 etc.

²¹ Stunder în 1780 fusese încă student la Copenhaga, după 1784 a călătorit prin Italia, în perioada 1791–1793 a lucrat la Viena, după această dată, la îndemnul scriitorului Ferenc Kazinczy, a pictat câțiva ani la Pesta unde a onorat numeroase comenzi, apoi a plecat la Lőcse (azi, Levoča în Slovacia), iar în final s-a stabilit la Besztercebánya (azi, Banská Bystrica în Slovacia).

²² R. 9, cununați, f. 88; R. 2, botezați, f. 238 v. și f. 220.

¹⁴ Atât titlurile, locul lor de baștină, cât și diferența de vârstă de 19 ani dintre ei (ceea ce indică mai mult o rudenie de mamă-fiu) le descoperim din menționarea decesului lor: R. 1 (cununați, botezați, defuncți) din Fabric, f. 37 și f. 119.

¹⁵ Prin această familie s-au legat și de influentul funcționar cameral al aprovizionării cu alimente din Cetate: Franciscus Seraphicus Treberer von Trebersburg. Posibil pe această cale să fi dobândit numele de Franciscus Seraphicus fratele mai mic al lui Anselmus.

¹⁶ Se obișnuia ca la cununia tinerilor abia stabiliți în oraș, fără alte cunoștințe, consilierii sau senatorii Magistratului să îndeplinească funcția de martori.

¹⁷ R. 8, decedați, f. 224.

Surprinzător este faptul că Registrele de stare civilă nu amintesc faptul că Anselmus Wagner a fost pictor. Însemnările făcute în legătură cu el înșiră diferite ocupații avute de-a lungul vieții sale. În 20 august 1789, în momentul căsătoriei sale cu Francisca Krieschnek, în Registrul de cununii din suburbia Fabric s-a notat despre el că este un tânăr necăsătorit, funcționar, ajutor la Casieria comercianților civili (*coelebs, Questorat. Civil. adjunctus, Sic!*). Cununia trecută (nu se cunoaște din ce motive) și în Registrul de căsătorii al Cetății transmite informația că *dominus* Wagner Anselmus este fiul senatorului Wagner, iar căsătoria a fost oficiată de același capelan din Fabric la care s-a apelat mai târziu pentru înmormântarea tatălui său, senatorul²³. În timpul vieții sale a fost menționat în Registre²⁴ ca *dominus contrascriba perceptoratus urbis* (controlor al impozitelor orașului, 1790), *pistor* (brutar, 1792), *Cassae civice contraagens* (controlor al Casieriei publice, 1792), *pistor magister* (meșter brutar, 1793), *Collector lotto* (1803), *Aedixmus Pax Ecclesiae* (epitrop al bisericii, 1806), iar din 1798 lângă ocupațiile sale apare și calitatea de *civis* (cetățean al orașului).

În 5 aprilie 1790, când Anselmus Wagner a fost primit în rândul cetățenilor orașului Timișoara, el declară că este căsătorit, catolic, are 24 de ani și este *Mahler* (pictor)²⁵. În afară de *Catastrum civium* doar două documente de arhivă îl amintesc în calitate de pictor: un referat al maiștrilor brutari din Timișoara trimis către Magistratul orașului în care se referă la exercitarea dreptului de brutărie de pe casa lui Anselm Wagner²⁶, în schimbul plății unor datorii ale soților Wagner (1803) și un document datat în anul 1801, în care peruchierul "pictorului Anselm Wagner" cere admiterea sa în breasla peruchierilor din Timișoara²⁷. Acest din urmă document sună ca o scrisoare de recomandare prin evocarea persoanei artistului.

Un alt înscris din 1805, adresat de Wagner Magistratului orașului în scopul obținerii unui împrumut, pentru plata căruia el garanta cu casa proprie nr. 5 din Cetate, în decursul anilor a dispărut din arhivele orașului²⁸. Cert este că Anselm Wagner, membru al burgheziei orașului, intim al

unor persoane de conducere din viața urbei, nu a fost un om cu o situație financiară strălucită. Din cei opt copii, născuți în perioada 1790–1806, patru au decedat la vârste foarte fragede, iar pentru întreținerea și școlarizarea celor rămași în viață capul familiei a trebuit să se străduiască, fiind angajat mai tot timpul în diferite funcții plătite. După 1800 Anselmus este amintit ca făcând parte din rândul consilierilor Magistratului. În această calitate, la cererea acestui for, el întreprinde două călătorii mai lungi, alături de judele Karl Klapka la Pesta și la Viena, pentru obținerea spațiului destinat școlii normale a orașului²⁹. Aceste drumuri însă, pe lângă faptul că cererile Magistratului, formulate pentru acordarea spațiului din clădirea Seminarului în folosința școlii normale, au fost respinse în favoarea episcopului László Kőszeghy, au mai adus și pagube financiare. Trebuiau plătite intervențiile de reparare a caleștii împrumutate de la judele Ignaz Koppauer, folosită de cei doi, harnașamentele stricate în timpul călătoriilor, vizitiul etc.³⁰ În aceste liste de socoteli Anselmus Wagner este pomenit în calitate de senator.

Biograful artistului, István Berkeszi, mai afirmă că soția pictorului ar fi fost fata brutarului Jacobus Ackermann, astfel de la acest "bunic" copiii lui Anselmus ar fi moștenit în anul 1807 o sumă frumoasă³¹. În acte însă soția lui Anselmus în mod consecvent este amintit cu numele de Krieschnek (cu scriere greșită și Grieschnek), iar meșterul brutar Jacobus Ackermann apare doar în octombrie 1794³² ca nașul unuia dintre băieții artistului, Jacobus. Posibil ca Ackermann să fi lăsat prin testament o anumită sumă de bani moștenire finului său. Actul lăsamântului citat de Berkeszi nu se mai regăsește în fondul arhivist al orașului Timișoara.

În pinacoteca Muzeului de Artă din Timișoara se află 18 opere de artă atribuite pictorului Anselm Wagner. Registrele vechi de inventar descriu încă trei lucrări care astăzi nu se mai regăsesc în colecția muzeului. Din primul grup de lucrări doar una este o compoziție, restul sunt portrete. La o analiză mai atentă colecția de portrete trădează opera a (cel puțin) doi creatori diferiți. Portretele realizate în pastel se deosebesc calitativ de celelalte, lucrate în ulei sau guașă. Majoritatea pastelurilor poartă semnătura *Wagner* alături de datare, ori nu sunt

²³ R. 9, cununați, f. 88.

²⁴ R. 2, botezați, în perioada 1790–1806 și R. 9, cununați, perioada 1793–1806.

²⁵ *Catastrum Civium*, 6106. În dreptul numelui se menționează că este domn: "H[err]".

²⁶ ANSJT, Fond nr. 2, *Primăria municipiului Timișoara*, an 1803, dosar 4.

²⁷ Idem, an 1801, dosar 30.

²⁸ Berkeszi 1909, 26, nota 5.

²⁹ Hetzel 1873, 238–239.

³⁰ *Ibidem*, 242. Hetzel citează detaliat documentul (azi dispărut) în care s-au enumerat atent toate costurile reparațiilor stabilite de Magistrat, precum și faptul că totul a fost plătit de respectivii delegați ai orașului.

³¹ Berkeszi 1909, 26.

³² R. 2, botezați, f. 251.

semnate deloc, iar lucrările în guașă sau ulei prezintă semnăturile cu majuscule *WAGNER* sau *A. WAGNER*.

De la prima trecere în revistă a grupului de picturi realizate în ulei pe pânză se detașează un bust de bărbat cu o medalie pictată, decupată și lipită apoi pe jaboul de dantelă, un portret baroc de bună calitate, din a doua jumătate a sec. XVIII, care trădează mâna unui artist academic austriac (fig. 1). Lucrarea³³ nu are nimic comun cu restul pieselor. Totuși, în partea dreaptă jos, apare o semnătură stângace, evident aplicată ulterior, cu tuș (!) negru: *A. WAGNER/1792*. Achiziționat de Berkeszi de la anticarul Steiner a fost introdus în colecție ca "portretul unui general austriac". Este o greșeală a entuziastului custode de muzeu care, încântat de bucuria de a deține o lucrare a "celebrului artist timișorean", nu a mai analizat atent piesa. Aceasta pare să fi fost o pictură de mari dimensiuni, bine realizată, ulterior tăiată. Ea înfățișa probabil un înalt demnitar austriac (i s-a salvat și medalia purtată inițial pe piept, pare-se steaua Ordinului cavaleresc austriac Sf. Ștefan, fondat în 1764) care, posibil, și-a comandat portretul la vreun artist vienez, aducându-l ulterior în Banat.

Problema semnăturilor de acest gen – cu majuscule, operate cu penișă (?) cu tuș negru, străine de lucrarea originală – se mai întâlnește și la alte portrete atribuite lui Anselm Wagner. Să fi fost un demers al anticarului pentru a oferi piese "autentice" cumpărătorilor? Sau, pentru a nu pierde identitatea autorului, aflând din surse orale persoana creatorului, el sau o altă persoană, să fi consemnat numele acestuia pe picturi? Rămâne de cercetat. Sigur este faptul că astfel de semnături au fost operate pe încă câteva lucrări cumpărate în aceeași perioadă³⁴, majoritatea oferind informații corecte.

Dintre picturile în ulei portretul unui tânăr în haine maghiare pare să fi purtat o semnătură identică cu cea de sus (fig. 2). Menționată în momentul intrării în colecție, aceasta a fost înlăturată (probabil pe bună dreptate) de repetatele restaurări ulterioare³⁵. Dacă admitem că semnătura ar fi fost a lui Anselm Wagner, putem regreta fapta deoa-

rece alături de marca artistului s-ar fi găsit notat și anul 1790, ceea ce ar însemna că lucrarea putea fi prima creație cunoscută, atribuită artistului. Piesa trădează influența picturii academice vieneze. Ni se prezintă, plasat în prim-planul unui fundal brun-verzui foarte întunecat, portretul în semiprofil spre dreapta și privind în față al unui tânăr brunet, cu părul prins "în codiță", purtând o haină roșie, tivită cu blană de jder, având nasturi și brandenburguri aurii. Fața plăcută a tânărului, modelată prin utilizarea jocului de umbră-lumină, trădează mici ezitări în realizarea liniei nasului (unit printr-o umbră continuă cu sprânceana) și a pleoapelor ochilor, accentuate prin linii brun-roșietice. În ansamblu însă este un portret reușit, demonstrând valori artistice.

Grupul de miniaturi conține lucrări care – datorită atât suportului, cât și tehnicilor lor – diferă de picturile așternute în ulei pe pânză. Ele sunt importante pentru faptul că trei dintre ele (patru?) pot fi atribuite cu certitudine lui Anselm Wagner. Prima (fig. 3) ar fi imaginea unui "general austriac", de fapt a unui tânăr brunet, elegant, în haine tipice sfârșitului de sec. XVIII, fără însemne militare (haină neagră și guler auriu foarte înalt, de sub care se zărește cravata neagră, strânsă pe gât). El a fost surprins de artist într-un portret bust, în semiprofil spre dreapta, cu privirea pierdută, undeva în sus³⁶. Interesantă este semnătura originală, păstrată sub sticlă, *Wagner 1792*, care indică sigur autorul și perioada timpurie a activității acestuia.

O miniatură asemănătoare (fig. 4), mai puțin rigidă, portretul bust al unei tinere femei cu tandafir, în semiprofil spre dreapta, cu capul și privirea spre stânga, a îmbogățit colecția muzeală în 1912³⁷. Și această lucrare bine realizată, în stilul portretelelor feminine din perioada *directoire* – caracterizată prin moda hainelor foarte decoltate, strânse sub piept, coafura ridicată în creștet, din care mici bucle ondulate cădeau pe frunte – poartă sub sticlă semnătura clară a artistului: *WAGNER 1798*. Un element nou folosit în cazul de față îl reprezintă zidul cenușiu de cărămidă, redat în fundalul din dreapta imaginii, care în mod ciudat se termină brusc în dreptul modelului. Portretul delicat, exe-

³³ *Portret de ofițer austriac*, ulei/pânză, tăiat pe margini, fără șasiu, 41 × 33 cm, achiziție 1913, inv. 324; Marica 1958, 251.

³⁴ Semnături asemănătoare, cu tuș negru, dar nu întotdeauna cu litere majuscule, aplicate pe unele lucrări ale altor pictori de secol XIX (Wizkelety (*Sic!*), Melegh, Komlóssy etc.), cumpărate din același anticariat, justifică aceste suspiciuni.

³⁵ *Portret de tânăr în haine ungurești*, ulei/pânză, 57,5 × 46 cm, achiziție 1914, inv. 300; Marica 1958, 250. Semnătura și data le cunoaștem doar din observațiile lui Berkeszi, din păcate însă, fișele sumare de restaurare nu au

evidențiat existența lor anterioară. Intervențiile de restaurare succesive au și modificat lucrarea.

³⁶ *Portretul unui general austriac*, miniatură rotundă, ramă bronz, sub sticlă, guașă/fildeș, 6 × 6 cm, semnat în dreapta cu guașă negru-diluat: *Wagner 1792*, achiziție 1910, inv. 426; vezi Marica 1958, 254.

³⁷ *Portret de femeie*, miniatură rotundă, ramă bronz, sub sticlă, guașă/fildeș, 6 × 6 cm, cu verde în marginea dreaptă *WAGNER 1798*, inv. 425; Marica 1958, 255.

cutat într-o gamă de culori reduse, este calitativ superior celui anterior.

Timpul s-a purtat mai nemilos cu o altă miniatură, care a păstrat portretul bust al unui tânăr elegant (în sacou negru-verzui cu guler înalt, jiletcă gălbuie și cravată albă răsucită în jurul gâtului), plasat pe un fundal gri-închis mat³⁸ – judecând după îmbrăcămintea tipică de *dandy*, ea a fost creată în aceeași perioadă istorică în care și imaginea doamnei cu trandafir; cele două lucrări au fost achiziționate în același an. În Registrul principal Berkeszi a notat că micuțul portret al tânărului timișorean (*Sic!*) are semnătură și datare în dreapta: WAGNER 1805³⁹. Nu se cunoaște în urma cărui accident miniatura a fost văduvită de sticlă și de semnături, a ajuns ștearsă-zgâriată, în special în zona din dreapta, pierzând complet informațiile ce puteau certifica identitatea autorului.

Un portret realizat în guașă pe carton (fig. 5), înscris în oval, înfățișează – din profil spre stânga, văzut până la mijloc – un bărbat mustăcios, cu perucă gri și coadă pe spate cu fundă neagră (stil de coafură obligatorie pentru funcționari), în haină verde cu fireturi, tivită cu blană cenușie și cu jabou alb. Poartă semnătura și data marcate cu alb: WAGNER/ 1793⁴⁰. Fundalul negru din stânga se schimbă în partea dreaptă într-un cenușiu mat, sub o linie trasată oblic din creștetul capului, de unde parcă primește lumină spatele figurii sobre. Așezarea în pagină seamănă cu desenele *silhouette* atât de populare, practicate în saloanele burgheziei vremii.

Înscrisă într-un oval, plasată pe un fundal albastru (mai luminos în dreapta), cu nori învolburăți rozalii, care îi conferă o ușoară profunzime, apare imaginea unei tinere brun-roșcate (fig. 6), văzută bust, în semiprofil spre stânga, îmbrăcată într-o rochie albă, acel *chemise* la modă după 1795, cu dantelă fină, transparentă la decolteu și purtând un amplu șal roșu pe umeri⁴¹. Atât îmbrăcămintea, cât și freza modelului datează lucrarea în ultima decadă a sec. XVIII sau în primii ani ai celui următor. Tânăra are față ovală, bărbie ascuțită și gura

strânsă, îndărătnică. Ochii căprui privesc indiferent în depărtare de sub pleoapele desenate cu brun și roz. Fața, cu fruntea mai luminată, este modelată prin tonuri de roz, umbrele sunt redată cu nuanțe fine de brunuri. Acest colorit coboară și pe gâtul exagerat de lung și de subțire care poartă cinci rânduri de perle. Necunoscuta nu își trădează identitatea, doar hainele fine și bijuteriile (perlele și cerceii de aur) o situează printre membrii unei clase mai avute, iar podoaba de dantelă din vârful capului, prinsă peste coafura ridicată în creștet, desenată stângaci, dezvăluie faptul că este căsătorită. Conform informațiilor obținute de Berkeszi în momentul cumpărării portretului, acesta reprezintă “o tânără bogată, din familia Lazarovits”; privind calitatea tabloului, el concluzionează că este o lucrare din tinerețe a lui Anselm Wagner care “nu-i arată marele lui talent⁴²”. Într-adevăr, este un portret modest de sec. XVIII, așternut pe pânză de un artist anonim mediocru, familiarizat cu executarea unor astfel de portrete în care domină grafia. Presupusul proprietar, familia Lazarovits de Srebiște Mare și Mică, a fost o familie bogată din zona de sud a Banatului, membrii familiei au participat activ la viața politică a orașului pe parcursul sec. XIX. Exceptând relatarea lui Berkeszi nu avem alte indicii că pictura într-adevăr ar fi surprins trăsăturile vreunei persoane aparținătoare de ea.

Un alt portret, cel al unui tânăr, jumătate de figură, înscris tot în oval (fig. 7), plasat în primul planul unui peisaj muntos cu cer înalt și nori albi-rozalii, a fost cumpărat în anul 1964 de muzeu⁴³. Murdar, într-o ramă cariată, fără șasiu, sprijinit din spate de un placaj subțire, în partea din față a pânzei a avut marcate literele A și W. Înscrisul în limba maghiară, făcut cu creion pe placaj s-a pierdut, s-a mai deslușit doar textul: “*pictor Wagner... 1777... Ungaria Superioară... † 18...*” – posibile referiri la model.

Lucrarea curățită și restaurată abia în anul 2009 dezvăluie un portret (văzut frontal, jumătate de figură, cu capul în semiprofil spre stânga) al unui tânăr șaten, îmbrăcat cu haină și o jiletcă neagră scurtă, de sub care strălucește albul cămășii terminată la gât în cravată de mătase neagră. Ovalul feței și în acest caz a fost lucrat cu tonuri de roz peste care apar ușoare umbre gri-brune. Privirea ochilor albaștri (inexpresivi sub pleoapele accentuate prin linii de roz și brun) se pierde în depărtări, dincolo de privitor. La fel ca în cazul portretului anterior

³⁸ *Portret de bărbat cu haină neagră*, miniatură, fără sticlă, în ramă lemn neagră, guașă/fildeș lipită pe carton, pe margini inel de bronz, 7 × 5,4 cm, zgâriată în dreapta margine, achiziție 1912, inv. 702; Marica 1958, 270.

³⁹ Marica 1958, 269, confirmă existența acestor note.

⁴⁰ *Tânăr cu perucă*, miniatură, guașă/hârtie ovală lipită pe carton, (montată ulterior) în ramă lemn, sub sticlă, 10,6 × 9,2 cm, în dreapta cu alb WAGNER/ 1793, achiziție 1912, inv. 435; Marica 1958, 254.

⁴¹ *Portret de femeie cu șal roșu*, ulei/pânză, 59,6 × 43,3 cm, în dreapta mijloc cu tuș: A. WAGNER/1792; achiziție 1914, inv. 467.

⁴² Berkeszi, *Törzskönyv*, nr. achiziție 4875 (anul 1914).

⁴³ *Portret de bărbat tânăr*, ulei/pânză, 30 × 23,8 cm, nesemnănat, literele A și W au fost măzgălite ulterior, mari, pe marginea ovalului cu ulei verzui, achiziție 1964, inv. 1744.

fața modelului parcă a fost decupată de undeva și montată peste detaliile grijuliu dar stângaci desenate ale corpului. Dacă presupunem că aceste portrete realizate în ulei pe pânză provin din atelierul lui Anselm Wagner, atunci trebuie să constatăm că cele două din urmă diferă de cel al tânărului în haine maghiare, redat mai pictural. Chiar dacă admitem că artistul a lucrat inegal, că și-a perfecționat stilul în timp, nu ne rămân decât mărturiile custodelui de odinioară și semnăturile puse sub semnul întrebării pentru a-i atribui acestuia cele trei portrete.

În anul 1911, apoi în 1914, Berkeszi a mai achiziționat două lucrări interesante: o scenă mitologică (*Perseus și Andromeda*), pictată, probabil cu culori de apă, pe un carton cu dimensiunile de 31 × 23 cm, care ar fi purtat în colțul drept jos însemnarea "Wagner, 1798" și o pictură pe sticlă, 26 × 21 cm, cu temă religioasă (*Sfântul Gheorghe ucigând balaurul*), având notat în dreapta jos "Wagner 1795"⁴⁴. Ultima achiziție a avut loc în anul 1916 (*Portretul unui copil cu haine albastre și guler de dantelă*)⁴⁵. Rămân aceleași semne de întrebare privind atribuirea lor, deoarece la mijlocul secolului XX aceste piese au dispărut din colecție fără să fi fost măcar fotografiate.

O problemă mai delicată o reprezintă alte nouă portrete din colecție, lucrate în pastel, majoritatea semnate și datate de un artist omonim (Wagner), care le-a creat în aceeași perioadă în care a activat și timișoreanul Anselm. Picturile, aproape toate, sunt executate de mâna unui artist care a stăpânit bine tehnica pastelului aplicat pe pergament și deseori, prin folosirea unei game reduse de culori, a reușit să prezinte comanditarilor imagini plăcute, chiar măgulitoare, uneori mai distante, alteleori cu tendință de pătrundere în caracterul modelului. Pornind pe urmele lui Berkeszi, în anul 1958 doamna profesor dr. Viorica Marica a publicat șase dintre ele într-un amplu studiu⁴⁶ în care acestora le-a mai adăugat și câteva portrete aflate în colecția Muzeului Brukenthal din Sibiu și a Muzeului de Artă din Cluj. Însă în anul 1974 tot ea mi-a atras atenția asupra problemei atribuirii acestor lucrări unui alt pictor, acelaia care în ultimii ani ai sec. XVIII și primii doi-trei ani ai secolului următor a călătorit în zona Transilvaniei și, lucrând cu rapiditate, ar fi executat mai multe portrete pentru familiile avute ale regiunii, în special pentru familiile

nobiliare Gyulay și Bánffy. Tot doamna profesor mi-a indicat studiul foarte bine documentat al lui György Rózsa⁴⁷, un renumit cercetător, care a avut ocazia să analizeze peste șaiszeci de lucrări ale artistului József Frigyes Wagner⁴⁸, găzduite de colecțiile muzeelor din Ungaria sau aflate în proprietate privată.

Urmărind acest material, coroborat cu cele publicate sau notate de István Berkeszi, dubiile – că lucrările Wagner din Timișoara sunt create de cel puțin (!) doi artiști diferiți – au căpătat confirmarea. Astfel, s-a putut stabili paternitatea unor lucrări intrate în muzeul bănățean. Din lotul de nouă piese trei nu sunt semnate sau datate⁴⁹. Ele au dimensiuni diferite, nu poartă semnătura creatorului lor, însă în mod cert, lăsând la o parte faptul că s-au păstrat într-o stare de conservare mai precară (ondulate, cu pete de apă, pe alocuri șterse grosolan), sunt produse de același pictor, autorul celorlalte șase pasteluri (fig. 8–10). Exceptând cea intitulată *Femeia cu bonetă neagră*, în cazul celorlalte două, din cauza stării de conservare, nu putem stabili sigur dacă superficialitatea cu care au fost produse nu cumva se datorează faptului că ele au fost doar studii pregătitoare pentru vreo lucrare executată minuțios ulterior.

Prima lucrare, cândva atribuită pictorului Wagner (Anselm), executată în pastel pe pergament, a fost achiziționată pentru muzeu în anul 1906; modelul acesteia a fost contesa Anastasia Miloradovici/Miloradovic⁵⁰ (fig. 11), o timișoreancă de origine rusă, tânără și bogată, căsătorită cu marele moșier Peter Malenicza/Malenitza de Stamora și Gaiu Mare, care ulterior a repudiat-o. S-au țesut legende în jurul frumoasei contese, care a dus o viață mondenă răsunătoare în salonul ei din Timișoara, deschis pentru cercurile înalte ale societății, unde ea însăși a fost cunoscută ca o împătimită a cărților de joc. În 1906 a fost oferit spre vânzare, printr-un nepot al soțului ei, portretul executat

⁴⁷ Rózsa 1965, 303–320.

⁴⁸ Ulterior, cercetătorul le-a văzut și pe cele de la Cluj și Sibiu, comparându-le cu picturile cunoscute anterior.

⁴⁹ *Portret de femeie în gri*, pastel/pergament cu urme de creion sau cretă gri, 27 × 22 cm, nesemnat, nedatat (Berkeszi: „în dreapta s-a notat: Wagner, 1793”!), în colțurile inferioare ceară roșie pentru fixarea pe suport, achiziție 1910, inv. 299; *Portret de femeie cu bonetă neagră*, pastel/pergament, 63 × 46,7 cm, nesemnat, nedatat, ondulat, achiziție prin 1950, inv. 1265; acesta la Marica 1958, 260: "Doamna Murányi din Arad", datat 1796 (!); *Portret de bătrână cu șal alb*, pastel/pergament, 60 × 45 cm, nesemnat, nedatat, fără șasiu, șters, intervenții de desen ulterioare, achiziție prin anii 1960, inv. 1649.

⁵⁰ *Contesa Anastasia Miloradovic*, pastel/pergament (la Berkeszi greșit: pastel/carton), 57 × 44 cm, semnat, datat, achiziție 1906, inv. 295; Marica 1958, 259.

⁴⁴ Berkeszi, *Törzskönyv*, nr. achiziție 4420 (anul 1911) și 4856 (anul 1914).

⁴⁵ *Ibidem*, nr. achiziție 5028 (anul 1916); piesa lucrată în pastel nu este descrisă cu toate datele ei.

⁴⁶ Marica 1958, 249–271.

în 1799 la Timișoara de un anume Wagner, pentru 27 de florini. Aceste informații au reieșit din scrisorile schimbate de cei doi soți, prezentate de un nepot al lui Malenitza muzeului. Semnătura și datarea înscrise cu cretă albă, păreau să confirme în parte cele relatate. Berkeszi, în elanul de a identifica vreo operă a artistului Anselm Wagner, mai apoi într-o prelegere și istoricul Jenő Szentkláray, au atribuit portretul contesei acestui artist. Din păcate amintitele scrisori-documente nu au fost depuse la arhivă. Conform cercetărilor efectuate de Szentkláray, contesa ar fi comandat tabloul ei cu intenția de a-l trimite soțului pentru împăcare – însă această apropiere între soți nu a mai avut loc, îmbolnăvindu-se, ea a decedat în 1806 în vila ei din suburbia Elisabetin a Timișoarei⁵¹.

Peste trei ani Berkeszi a completat informațiile legate de persoana ei, afirmând că deja în 1793 soții și-ar fi comandat portretele la Wagner (!), iar aceste lucrări, la fel, s-ar afla în proprietatea descendentului Malenitza la Vrșac⁵². Știrea nu o putem nici susține, dar nici nega, deoarece familia foarte înstărită a făcut dese călătorii la acea vreme atât la Pesta, cât și la Viena; în ambele orașe ar fi avut ocazia să comande respectivele lucrări⁵³.

Portretul intrat în colecția muzeului prezintă o tânără șatenă frumoasă, cu părul ondulat, lung, lăsat să cadă pe umeri; ea poartă o rochie albă de mătase cu dantelă transparentă în jurul decolteului. Fața este palidă, ușor rozalie pe pomeți, ochii cenușii privesc visător spre cei din fața ei. Fundalul cenușiu-albăstrui se luminează în dreapta ei, schițând o îndepărtată umbră albăstruie în partea de jos. În această zonă deslușim semnătura albă, caligrafiată cu litere aproape cursive *Wagner 799*.

În 1908 au fost depuse la muzeu două picturi pandant din galeria familială a episcopului romano-catolic de Cenad, Sándor Dessewffy, decedat în urmă cu un an. Lucrările au păstrat trăsăturile bunicilor săi: ale fostului primar Ignaz Koppauer și ale tinerei sale soții, Elisabetha Keszler-Koppauer⁵⁴ (fig. 12). Portretul bărbătesc a fost realizat în ulei pe pânză de J. J. Stunder în timpul călătoriei judei

la Pesta, cândva la cumpăna dintre sec. XVIII-XIX. Pandantul său a fost așternut în pastel pe pergament de Wagner⁵⁵. Deși nu poartă semnătura artistului, pe baza așezării modelului (bust, văzut doar cu umeri și partea superioară a brațului, cu corpul spre stânga, iar capul întors în semiprofil), a coloritului roz-roșietic al feței și al pleoapelor grele, cu sprâncenele accentuate și umbrele siluetei marcate în partea de jos a fundalului cenușiu, mai luminos în spatele modelului – găsim puternice asemănări cu portretele semnate de pastelistul József Frigyes Wagner.

Pictura a fost foarte cunoscută pentru majoritatea vizitatorilor muzeului, cu atât mai mult cu cât istoriografia locală a creat o legendă în jurul frumuseții ei neobișnuite și a momentului morții ei. Elisabetha Keszler-Koppauer a decedat în 1808 la Timișoara, la distanță de aproximativ o lună după moartea soțului ei, survenită la Bratislava⁵⁶. În noaptea dinaintea înmormântării ei, de la lumânările lăsate nesupravegheate, s-a aprins catafalcul ei și flăcările au mistuit corpul depus în biserica orașului.

În cazul altor două portrete (fig. 13–14) nu cunoaștem cine sunt persoanele surprinse de creta artistului. Pandanții au ajuns în proprietatea muzeului bănățean de la sculptorul timișorean, Andrei Orgonás (1909–1987), în anul 1956. Orgonás a locuit la Timișoara un timp, la aceeași adresă cu fostul subprefect al comitatului Timiș, Áchill Dézsán (1848–1939), un descendent al familiei nobiliare Deschan de Hannsen (Dejan/Dézsán). Membrii acestora au îndeplinit timp de peste două secole funcții importante în viața orașului Timișoara și a comitatului Timiș. Începând din anii 1950, sculptorul, care pare-se că a intrat în posesia unei părți a rămășiței galeriei familiale a subprefectului de odinioară, a oferit spre achiziție muzeului în repetate rânduri portrete provenite din această galerie. Astfel, după câteva picturi în ulei, vândute anterior, au apărut la muzeu și două portrete pandant⁵⁷, lucrate în pastel pe suport de pergament.

Portretul feminin reflectă imaginea unei tinere nu prea frumoase, cu părul șaten lăsat pe spate,

⁵¹ Informație oferită de Szentkláray J. (*TRÉT* XX, 1906, I-II, 94–95). Muzeul a trimis pastelul la Budapesta pentru o expertiză care s-a limitat însă la evaluarea lui și la stabilirea valorii artistice.

⁵² Berkeszi 1909, 25.

⁵³ Picturile pandant nu au fost publicate, soarta lor nu ne este cunoscută.

⁵⁴ *Portretul Elisabethei Keszler-Koppauer*, pastel/pergament, 72 × 52,5 cm, nesemnăt, nedatat, în ramă originală sculptată, depus de oraș în martie 1808 împreună cu alte lucrări, lăsmânt testamentar Sándor Dessewffy, inv. 304; Marica 1958, 256.

⁵⁵ Berkeszi (nu cunoaștem pe baza căror informații) a avansat ca dată a realizării anul 1798, la Timișoara. Astfel, tânăra doamnă ar fi avut vârsta de 21 ani în momentul portretizării.

⁵⁶ Ignaz Koppauer a murit la vârsta de 48 ani, în 27 septembrie, iar soția lui la 10 noiembrie în același an, la vârsta de 31 ani, R. 10, decedați, f. 54.

⁵⁷ *Portret de bărbat*, pastel/pergament, 50 × 37,5 cm, dreapta jos cu alb Wagner/799, achiziție 1956, inv. 875 și *Portret de femeie*, pastel/pergament, 50,5 × 37,5 cm, în dreapta jos cu alb Wagner/798, achiziție ca cel anterior, inv. 876. Vezi și Marica 1958, 257, 258.

ochii mari albaștri, față mai lată și bărbie ușor alun-gită cu șanțuleț în mijloc. Atmosfera obținută este totuși una plăcută, tinerețea modelului, blândețea privirii, care ascunde un zâmbet ușor, părul lăsat liber “în vânt”, îi conferă acestui tablou vitalitatea și prospețimea nemaiîntâlnite la celelalte opere ale artistului. Gama de culori redusă, fundalul cenușiu-negru, luminat în dreapta și semnătura ope-rată cu cretă albă dezvăluie identitatea creatorului: *Wagner/ 798*.

Tabloul cu imaginea bărbatului este mai auster. Avem în față trăsăturile hotărâte ale unui bărbat îmbrăcat cu o haină albă, cu guler de catifea ne-gră, foarte înalt, din deschizătura hainei asemănă-toare cu cea a ofițerilor austrieci, se poate observa marginea jilecii albe, cu guler ridicat, dantela albă a jaboului și cravata neagră de mătase din jurul gâtului. Fața redată în semiprofil spre dreapta, gura hotărâtă și sprâncenele ușor ridicate deasupra ochilor negri, privirea sfidătoare sunt modelate cu ajutorul nuanțelor de roz, mai accentuat așezate pe pomeți, pe nasul puternic și bărbia despicată. Peruca (părul?) cu nuanțe gri-brune pare să fluture în vânt, conferă viață, mișcare tabloului care de astă dată beneficiază de un fundal vibrat, cu pete de lumină difuză în dreapta și stânga siluetei, suge-rând un văzduh albastru, gradat întunecat deasu-pra personajului. Semnătura tipică, albă, mărunță, a fost plasată în partea dreaptă a pastelului: *Wagner 799*.

Dacă admitem faptul că piesele provin din colecția familiei Deschan de Hannsen va trebui să căutăm modelul printre acei ascendenți ai fos-tului subprefect, care s-au născut pe la mijlocul sec. XVIII. Din bibliografie avem informații că portrete lucrate în acuarelă și pasteluri⁵⁸ s-au aflat în preajma anului 1900 în proprietatea lui Áchill Dézsán. Istoricul Béla Schiff⁵⁹ publică două por-trete realizate în pastel, însă ele sunt anterioare acestor lucrări neoclaseice.

Cunoaștem și mai puține date legate de alte două lucrări pendant, intrate în colecția muzeală în anul 1951 sau 1952. Ele sunt de dimensiuni mai reduse decât portretele “frumuseților” femi-nine din Timișoara. Reprezintă o familie înstărită de burghezi (sau de nobili), îmbrăcați elegant în haine croite după moda începutului de secol XIX. Nu cunoaștem numele modelelor. Cel feminin (fig. 16), un personaj de vârstă mijlocie – cu părul grizonat, scurt, rebel, purtând o bonetă minusculă de care este prins un “buchet” mare de panglici de

mătase albastru-strălucitor – este redată bust, într-o rochie albă decoltată, stil “chemise”, fixată sub piept tot cu panglică albastră⁶⁰. Fața ei, odinioară frumoasă, nu trădează nici un sentiment, privește calm, rece, oarecum întrebător către spectatori. Artistul a folosit o gamă redusă de culori mergând de la albul și griurile deschise ale hainei și frezei până la fundalul cenușiu-negru, mai luminat în dreapta. Doar la carnația caldă a feței apare obiș-nuitul roz-roșietic pe obraz. Aceste nuanțe alături de funda albastră a bonetei înviează tabloul. Discret, sunt conturați și cerceii-pandantiv de aur, ca o aluzie la apartenența socială a modelului.

Pandantul tabloului redă trăsăturile unui băr-bat imberb (fig. 15), mai în vârstă, văzut bust⁶¹. El poartă perucă scurtă cu bucle la ureche, are o haină bleumarin impecabilă, cu revere ample, îmbrăcată peste jiletca albă de mătase sub care se zărește cămașa și jaboul alb. Cravata albă de muse-lină este prinsă sub bărbie cu o agrafă de aur, deli-cat ascunsă în materialul pufos. Fața este modelată prin utilizarea diferitelor nuanțe de roz, cu accente de griuri, pentru marcarea zonelor de umbră. La redarea ridurilor de pe frunte și din zona ochilor s-a apelat la linii brune de cretă. Privirea inexpressivă este îndreptată în sus. Cele două personaje distan-te, surprinse în semiprofil, deși sunt direc-ționate cu corpul unul către celălalt, nu se privesc, pare că se evită. Posibil datorită și momentului execu-tării separate a picturilor: imaginea femeii poartă în stânga semnătura albă: *Wagner/1801.*, iar cea a bărbatului în dreapta jos, tot cu alb: *Wagner/1802*.

Analiza stilistică a operelor de mai sus evidențiază apartenența lor la același atelier, fiind produse de același creator. Portretele sunt realizate exclusiv în tehnica pastelurilor, pe suport de pergament, personajele sunt redade bust, fără mâini, doar cu umăr și o parte din brațul superior, întorși în semiprofil, ochii lor migdalați, inexpressivi, privesc dincolo de admiratori de sub sprâncenele arcuite, întotdeauna marcate puternic cu brun sau negru. Fundalul – în majoritatea cazurilor – este întune-cat (negru sau cenușiu), ușor mai luminat într-o parte. Pentru redarea siluetelor s-au folosit culorile reci (tonuri de gri, rareori albastru) până când fizi-onomia figurilor a dobândit nuanțe de roz mer-gând până la un roșietic ireal.

Anii în care au fost create aceste lucrări par să

⁵⁸ Lendvai 1899, 99.

⁵⁹ Schiff 1929, 68.

⁶⁰ *Bust de femeie*, pastel/pergament, 42 × 30 cm, cu alb în stânga jos *Wagner/1801*, achiziție 1951 sau 1952, inv. 861; Marica 1958, 268.

⁶¹ *Bust de bărbat*, pastel/pergament, 42 × 30 cm, cu alb în dreapta jos *Wagner/1802*, achiziție ca mai sus, inv. 860; Marica 1958, 269.

aparțină unei perioade de maturitate a autorului. Admițând că sunt operele pastelistului maghiar, József Frigyes Wagner, ele se situează în perioada în care artistul a căpătat o anumită siguranță în realizarea lucrărilor de acest fel. Pastelistul obișnuia să-și semneze operele cu litere mărunte, cursive, albe de cretă, folosind doar numele de familie, alături de care trecea și data executării. Deseori data a cuprins doar ultimele trei cifre ale anului, apărând cu prescurtarea marcată prin linie. Biograful lui, György Rózsa, a surprins cinci cazuri când artistul a semnat și cu inițialele numelui de botez: J. Fr. Wagner (fig. 17)⁶². Aceste variante ale semnăturii prezintă o grafie identică cu cele de pe pastelurile din Timișoara.

Despre viața și cariera artistului se cunosc puține informații. Pe baza picturilor sale apărute la început se pare că a lucrat probabil în zona lui de naștere, în nordul Ungariei, Slovacia de astăzi. Nu cunoaștem data nașterii (cândva în a doua jumătate a sec. XVIII) și a decesului său, nu deținem nici informații legate de studiile sale. Lucrările sale sunt tributare stilului academic vienez, reflectând tendințele clasicismului în portretistică. Pe baza unor scrisori adresate pictorului J. J. Stunder după 1788, în această perioadă în mod sigur se stabilise la Pesta, unde lucra la comandă portrete în pastel, dar, mai rar, executa și scene mitologice⁶³. Comanditarii operelor sale au provenit din rândul unor personalități cunoscute: scriitori, nobili, oameni politici sau de știință – au apărut și din cercul frecventat de scriitorul colecționar de cărți și gravuri, esteticianul Ferenc Kazinczy (1759-1831). Însemnările sale de călătorie din anul 1816, tipărite mai târziu sub titlul de *Erdélyi levelek (Scrisori transilvănene)*, transmit informații referitoare la rodul activității pastelistului din zonele castelelor de la Mintia, proprietatea familiei Gyulay și de la Bonțida, a familiei Bánffy. Dintre numeroasele lucrări, care purtau amprenta pictorului, unele s-au păstrat – o altă parte s-a prăpădit odată cu devastarea castelelor după al Doilea Război Mondial. Totuși, aceste portrete, executate pentru galeriile nobiliare la modă de-a lungul secolelor și reîmprospătate cu opere neoclase la finele Epocii Luminilor, dovedesc că el a poposit o vreme în Transilvania, prin perioada anilor 1798–1803. Modelele sale au apărut din rândul cunoștințelor mai vechi pentru care lucrase deja la Pesta. Probabil astfel se explică și datarea diferită a unor portrete pandant, unul executat la un an distanță față de celălalt.

⁶² Rózsa 1965, 316.

⁶³ Rózsa 1965, 303.

Datarea lucrărilor din colecția timișoreană se înscrie tot în această perioadă. Credem că nu Anselm Wagner a fost pictorul care a călătorit prin Transilvania în 1800–1801, lăsând pastelurile sale neoclase în palatele cetățenilor de vază ai Sibului⁶⁴ sau Clujului, ci autorul lor este pastelul venit de la Pesta. În perioada amintită, fiind ocupat cu diferite funcții publice, având o familie numeroasă, ar fi greu să admitem că Anselm și-ar fi permis să petreacă doi-trei ani (chiar câteva luni bune pe an) departe de Timișoara. Pe baza celor cunoscute până în prezent nu avem vreo dovadă că Anselm Wagner ar fi lăsat posterității vreo lucrare executată în pastel. Operele lucrate în ulei fac parte dintr-o categorie, care nu se ridică la nivelul celor conturate în pastel, deși și la acestea pot fi observate deseori greutăți în rezolvarea unor probleme tehnice, ezitări ale desenului. Lucrările în ulei semnate de Anselm Wagner (fig. 19), înțelegând aici și cele atribuite lui pe baza „semnăturilor” menționate de Berkeszi, diferă foarte mult de portretele realizate în pastel, care poartă semnături în cretă albă, cu litere mărunte, ușor aplecate (fig. 18).

Un argument în plus pentru faptul că picturile lui József Frigyes Wagner au fost bine cunoscute în epocă, ne aduc și amintitele scrisori de călătorie ale lui Kazinczy. Despre conacul conților Gyulay de la Mintia notează: *„Și această casă este încărcată cu portrete precum aproape toate casele din Ardeal, și Wagner, pictorul în pastel, lucrase aici și încă nu puțin, în mod fidel dar în grabă, și nu într-un stil înnobilit (așa cum ar trebui să lucreze întotdeauna un artist care se respectă pe sine și își respectă și meseria, ci [el pictase] după ce i-au văzut ochii, în costumul purtat, și anume în cel de sărbătoare)”*⁶⁵.

Dacă am putea da crezare scrisorilor (azi pierdute) ale familiei Malenitza, în care se menționase că portretul contesei Miloradović a fost pictat la Timișoara, unde s-au plătit autorului 27 de florini, am putea presupune că artistul în drumul său spre Mintia ar fi făcut un popas la Timișoara, găsind aici comanditari siguri în rândul celor care au apreciat arta portretului. Astfel s-ar putea explica și afirmația nedocumentată că pictura ce o înfățișează pe Elisabetha Keszler-Koppauer ar fi fost creată la Timișoara⁶⁶ și am putea presupune că tot aici au fost așternute pe pergament portretele

⁶⁴ Pare-se că portretele lucrate la Sibiu sunt cele mai reușite din grupul picturilor realizate în Transilvania.

⁶⁵ Kazinczy 1880, 178–179 (XIV. Levél. Maros-Némethiből Bánáthba).

⁶⁶ Berkeszi 1909, 25: informație lansată fără alte detalii.

pandant păstrate încă în 1909 de familiile baron Sztojanovits și Plafsits, locuitori ai Banatului⁶⁷.

Cercetătorul Rózsa György a găsit printre portretele pastelistului doar unul singur semnat și datat în anul 1817. Pesemne că este ultima creație, cunoscută în prezent, a pictorului. Probabil, la fel ca mulți alți artiști ai vremii a călătorit și el un timp în Rusia, țară care exercita o mare atracție pentru pictorii din această perioadă. La fel ca renumitul pictor pastelist și gravor, Jean-Étienne Liotard (1702–1789) și Wagner a încercat să călătorească spre zonele estice, însă nu deținem dovada acestor peregrinări. Mai mulți pictori din anturajul său, chiar și unii dintre gravorii care au transpus lucrările sale în cupru⁶⁸, au lucrat un timp în Rusia. Posibil ca în anii de după 1803 să fi ajuns și el pe acele meleaguri. Apariția lucrărilor semnate în această perioadă ar clarifica unele aspecte din viața și creația sa. Cu atât mai mult cu cât niciun lexicon de artă nu îl menționează corect. Combinând numele lui de botez în diferite forme⁶⁹, aceste lucrări de artă amestecă activitatea lui cu cea a lui Anselm Wagner, cu a unor pictori de biserici sau a unor lucrători de frescă. Însă nici o sursă sigură nu ne transmite informația care să indice că el ar fi executat în afara operelor laice mai sus amintite, realizate toate în pastel, vreo lucrare cu temă religioasă.

Atât în cazul pictorului Anselm Wagner, cât și în cel al pastelistului József Frigyes Wagner asistăm la dezvoltarea unui nou tip de reprezentare, la producerea unui șir de portrete de tip nou, tinzând spre lucrări care s-au rupt de sfera portretelor impresionante-representative baroce, lăsând loc unor creații mai modeste, de bună calitate, apropiate de viața reală a modelelor lor. O lucrare care să analizeze toate pastelurile semnate Wagner – cel puțin pe cele păstrate pe teritoriul României – ar aduce mai multe clarificări în fragmentata biografie (și operă) a pictorului activ în perioada Iluminismului în regiunile noastre⁷⁰.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Ex. gravorul Sámuel Czetter (1765 – după 1819) s-a stabilit definitiv în Rusia; János Rombauer (1782–1849), elevul lui J. J. Stunder, provenit din aceeași zonă ca și J. Fr. Wagner, a lucrat o vreme ca pictor de curte la Sankt Petersburg.

⁶⁹ Thieme-Becker 1927, 40 pomenește un “Wagner József Maler in Pest”, amintește unele portrete semnate de el, dar îi atribuie și unele fresce realizate în biserica din Vâl; aceeași sursă notează existența unui Wagner Julius Franz, pastelist, sub numele căruia citează câteva portrete ale artistului nostru, însă enumeră în rândul operelor sale și trei tablouri de altar – pictate de un artist diferit.

⁷⁰ Nu am inclus în rândul lucrărilor pastelul intitulat *Scenă de tabără militară* (pastel/pergament, 33 × 45,5 cm,

BIBLIOGRAFIE

- Berkeszi 1909
Berkeszi I., Temesvári művészek, *TRÉT*, Temesvár (1909).
- Berkeszi I., *Törzskönyv*, Registru de inventar, manuscris, col. Istorie, Muzeul Național al Banatului.
- Catastrum Civium*
Catastrum Civium (Nomenclatorul timișorenilor din perioada 1718–1832), manuscris, col. Istorie, Muzeul Național al Banatului.
- Éber 1935
Éber L. (szerk.), *Művészeti lexikon*, I-II, ed. II, Budapest (1935).
- Hetzel 1873
S. M. Hetzel, *Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der kön. freistadt Temesvár. Ein Beitrag zur Geschichte des vaterländischen Schulwesens*, Budapest (1873).
- Ilieșiu 2003
N. Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara (2003).
- Kazinczy 1880
Kazinczy F., *Erdélyi levelek*, Budapest (1880).
- Kuručev 2008
Kuručev D., *Portreti iz zbirke Gradskog Muzeja Vršac*, Gradski Muzej Vršac (2008).
- Lendvai 1899
Lendvai M., *Temes vármegye nemes családjai*, II, Budapest (1899).
- Marica 1958
Marica V., Note despre Anselm Wagner, 1766–1806, *SCIA* (1958/1), 249–271.
- Mikić 2003
Mikić O., *Portreti srba XVIII veka*, Matica Srpska (2003).
- Miklósik 2003
Miklósik E., *Portretul feminin. 300 de ani ai genului reflectați în colecțiile de artă ale Muzeului Banatului* (studiu și catalog de expoziție), Timișoara (2003).
- Miklósik 2007
Miklósik E., La Collection de peinture du Banat achiziționat în 1913, inv. 322), care demonstrează în dreapta jos o semnătură grosolană, cu majuscule albe *A. WAGNER 1792*, străină de compoziția delicată. Acesta redă un târg de cai ținut într-un cadru cu ruine romantice. Excelent realizată lucrare nu are nimic în comun cu artiștii Wagner citați mai sus. Mai degrabă face parte din creația vreunui artist occidental de la mijlocul sec. XVIII, aflat sub influența lucrărilor lui Philips Wouwerman.

(XIXe siècle), *Le Palais Baroque et ses Collections*, Timișoara (2007).

Milleker 1930

Milleker F., *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat 1716–1918*, Vršac (1930).

Miloia 1927

Călăuza Pinacotecei Muzeului Bănățean din Timișoara, elaborată de Direcțiunea Muzeului [Ioachim Miloia], Timișoara (1927).

Petri 1992

P. A. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschums*, Marquartstein (1992).

Podlipny-Hehn 1984

Podlipny-Hehn A., *Banater Malerei vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*, Bukarest (1984).

Popică 2012

R. Popică, Contribuții la cunoașterea artei plastice brașovene din secolul XVIII: Stephan Schuller și Joseph Benjamin Barbenius, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia Artium* (1/2012), 51–60.

Rózsa 1957

Rózsa Gy., Kazinczy Ferenc a művészetben, *Művészettörténeti Értesítő*, nr. 2–3 (1957), Budapest, 174–192.

Rózsa 1965

Rózsa Gy., József Frigyes Wagner, pastelliste de Hongrie, *Acta Historiae Artium*, tom. 11, fasc. 3–4 (1965), Budapest, 303–320.

Sabău 1992

Sabău N., *Sculptura barocă în România. Secolele XVII–XVIII*, București (1992).

Schiff 1929

Schiff B., *Vor 80 Jahren. Die letzte Belagerung Temesvárs*, Temesvár (1929).

Thieme-Becker 1927

Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis in die Gegenwart*, XXXV, Leipzig (1927).

Vărtaciu-Medeleț 2015

R. Vărtaciu-Medeleț, *Valori de artă barocă în Banat. Un peisaj cultural european*, Timișoara (2015).

ABREVIERI

ANSJT – Arhivele Naționale Serviciul Județean Timiș.
R. – Registrele (de nașteri, botez și cununii) ale parohiilor romano-catolice din Timișoara.

SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei.

TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő Temesvárott.

1. Portretul unui ofițer austriac / The portrait of an austrian officer

2. Tânăr în haine maghiare / Young man in hungarian costume

3. Un general austriac / An austrian general

4. Portret de femeie / A female portrait

5. Tânăr cu perucă / Young man with periwig

6. Femeie cu șal roșu / Woman with a red scarf

7. Portretul unui bărbat tânăr / The portrait of a young man

8. Femeie în gri / A gray dressed woman

9. Femeie cu șal alb / Woman with a white scarf

10. Femeie cu bonetă neagră / Woman with a black bonnet

11. Contesa Anastasia Miloradović / The countess Anastasia Miloradović

12. Elisabetha Keszler-Koppauer / Elisabetha Keszler-Koppauer

13. Portret de femeie / Portrait of a woman

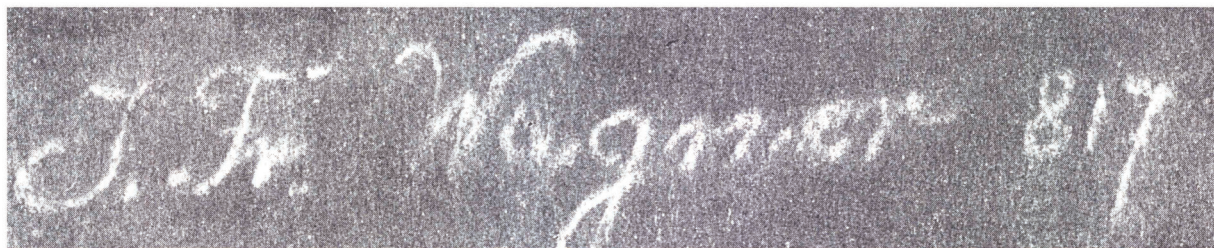
14. Portret de bărbat / Portrait of a man

15. Bust de bărbat / Half-length man portrait

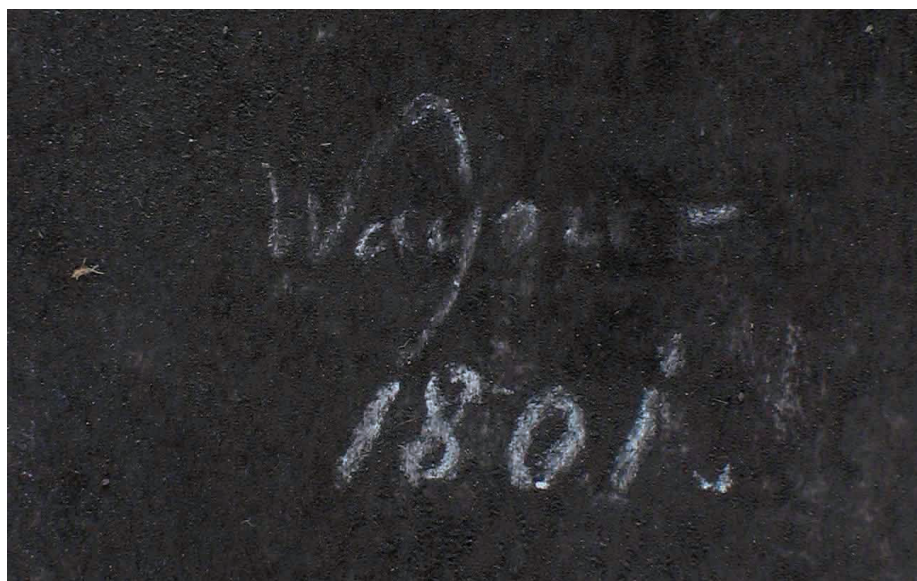
16. Bust de femeie / Half-length woman portrait

17. Semnătură publicată de György Rózsa / The signature published by György Rózsa

18. O semnătură A. WAGNER (ulterioară) / A signature A. WAGNER (additional).

19. Semnătură pe lucrările pastel din Timișoara / The Timișoara pastels signature

COMPARTIMENTUL DE ARTE VIZUALE AL MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI ȘI ÎMBOGĂȚIREA PATRIMONIULUI ÎN ANUL 2018

Marius Cornea*

Cuvinte-cheie: Muzeul Național al Banatului, Compartimentul de Arte Vizuale, donații, achiziții
Keywords: The National Museum of Banat, the Visual Arts Department, gifts, acquisitions

The Visual Arts Department within the National Museum of Banat and the Heritage Enrichment during the year 2018

(Abstract)

By publishing this article, we aim to illustrate the strategy of acquiring cultural assets and attracting gifts of such art objects in order to enrich the heritage of the Visual Arts Department established in December 2017 within the National Museum of Banat. During the year 2018, a large number of objects, more exactly 4,506 items, were registered in the inventories of the Visual Arts Department, out of which 4,338 objects received as gifts, of extremely diverse typologies: paintings, sculptures, graphic works, ceramic, glass and metal objects, furniture, textiles and clothing accessories from different periods, and the archive of Virgil Birou (1903–1968), writer and art collector. In addition, with the financial support of the Timiș County Council, there were purchased 168 art objects.

Compartimentul de Arte Vizuale al Muzeului Național al Banatului a fost înființat în luna decembrie a anului 2017 prin hotărârea Consiliului Județean Timiș. Muzeul Național al Banatului a avut o Secție de Artă cu un bogat patrimoniu de peste 8.000 de lucrări de pictură, sculptură, grafică și artă decorativă, care a fost transferat Muzeului de Artă Timișoara, înființat în luna decembrie 2005. Noul Compartiment de Arte Vizuale și-a propus ca misiune colectarea, conservarea, restaurarea, cercetarea și expunerea obiectelor și a diverselor forme de expresie artistică din Banat, și, în sens larg, din România și Europa. În primul an de existență al Compartimentului de Arte Vizuale al Muzeului Național al Banatului au fost formate șapte colecții: 1. pictură, 2. grafică, 3. sculptură, 4. ceramică, sticlă și metale, 5. mobilier, 6. textile și accesorii vestimentare și 7. colecția arte vizuale – diverse (fond documentar), având drept misiune ilustrarea diverselor curente artistice din Banat, România și Europa și a gustului / modei ca fapt de societate pentru provincia Banat în perioada modernă și contemporană (1700 – până în prezent), în vederea prezentării acestor bunuri culturale în expoziții, care să se adreseze diverselor

categorii de public muzeal: copii, adulți, familii, persoane în vârstă și persoane cu dizabilități.

Cele trei mari obiective de dezvoltare a colecțiilor vizează:

1. formarea unor colecții care să ilustreze evoluția artelor aplicate în Banat, România și țările europene, cu accent pe istoria designului și a fabricilor din Banat din perioada 1840–1990, printre altele, fabrica de sticlă din Tomești, fabricile de pantofi Turul, Filty și Guban, fabrica de sobe Pucher Andreas, atelierele de fier forjat Ignatz și Árpád Leyritz, fabrica de pălării, fabrica de mănuși;

2. alcătuirea unor colecții care să depună mărturie despre evoluția gustului și a modei pentru decorația interioarelor din mediul urban în Banat din secolul al XVIII-lea până în prezent, având drept repere muzeele de arte decorative din orașele fostei monarhii austro-ungare (Budapesta, Viena, Praga, Zagreb), respectiv Muzeul *Victoria and Albert* din Londra, muzeele de arte decorative din Paris, Berlin și Frankfurt am Main, care au dezvoltat colecții independente de marile pinacoteci (colecții de artă veche, modernă și contemporană) din aceste orașe, oferind publicului muzeal o gamă diversificată de expoziții;

3. ilustrarea unor secvențe din istoria fenomenului colecțiilor de artă (pictură, grafică, sculptură, arte decorative) în Banat din secolul al XVIII-lea

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade nr. 1, corneamamarius@hotmail.com

până în contemporaneitate și în teritoriul actual al României.

Acest articol prezintă o selecție calitativă din cele 4.506 lucrări achiziționate sau donate în cursul anului 2018, obiecte de o mare varietate tipologică: pictură, grafică, sculptură, obiecte din ceramică, sticlă și metale, mobilier, textile și accesorii vestimentare, documente și fotografii din secolele XIX-XX, care ilustrează gustul și alegerile locuitorilor din Banat de-a lungul a trei secole.

Primele bunuri culturale înregistrate în colecția de pictură a Compartimentului de Arte Vizuale sunt **cinci portrete din galeria familiei nobiliare Ignaz S. Eisenstädter von Busiasch**, cu autori neidentificați, databile în perioada 1830–1840¹. Numele familiei Eisenstädter von Busiasch/de Buziaș are o importanță bine definită în istoria orașului Timișoara. Înnobilăți în 1872 de împăratul Franz Joseph al Austriei (regele Ferenc József al Ungariei) cu predicatul nobiliar von Busiasch (în lb. rom. “de Buziaș”, în lb. magh. “*buziádsi*”), membrii acestei familii au format o adevărată dinastie cu un rol extrem de important în economia provinciei bănățene și a relațiilor financiare pe ruta Timișoara-Becicherecul Mare (astăzi, Zrenjanin), Szeged și cele două capitale ale monarhiei austro-ungare: Budapesta și Viena, în acest ultim oraș Simon Eisenstädter von Busiasch înființând compania *Eisenstädter și Fiii* în primele decenii ale secolului XIX. Simon și Hermine (născută Guttmann) au avut zece copii, șapte băieți și trei fete, toți contribuind prin alianțe matrimoniale la creșterea puterii economice și financiare a familiei².

Despre existența galeriei de portrete ale familiei cuprinzând peste 15 picturi au avut cunoștință multe persoane din oraș: dr. Ernest Neumann, prim-rabinul comunității mozaice din Timișoara și muzeografi de la Muzeul Banatului în anii ‘70-‘80 ai secolului trecut³, dar și familii de medici și profesori, care s-au perindat prin casa verde din fața Tribunalului din cartierul Cetate pentru achiziționarea unor obiecte de artă după terminarea celui de-Al Doilea Război Mondial. O doamnă medic nonagenară își amintește de o vizită în apartamentul familiei în anii ‘60, dar nu a făcut nicio achiziție pentru că soțul ei, un medic cunoscut în oraș, a considerat că persoanele portretizate erau urâte⁴.

Cele cinci portrete intrate în patrimoniul Muzeului Național al Banatului prin achiziție în anul 2018 depun mărturie despre istoria acestei familii în perioada 1830–1840. S-a vorbit în cercul muzeografilor, în mod special, despre cele două portrete de dimensiuni mari ca fiind atribuite pictorului Karl Brocky (1807–1855)⁵, fiul unui peruchier din cetatea Timișoarei, care a studiat la Academia din Viena și a făcut carieră în Marea Britanie, ajungând să picteze portretele reginei Victoria și al prințului consort Albert, alături de numeroase comenzi primite din partea aristocrației britanice⁶. Cele două portrete de dimensiuni mari⁷ (fig. 1 și 2) aparțin școlii vieneze de pictură, fiind databile în jurul anului 1830 și încadrate în ramele originale în stil Biedermeier, adevărate exemple de măiestrie artistică. Elena Miklósik, fostul custode al colecției de artă bănățeană a muzeului, consideră că cele două portrete reprezintă pe Simon Eisenstädter von Busiasch și soția sa, Ernestine Guttmann, fiind realizate la mijlocul anilor ‘30 ai secolului al XIX-lea⁸, ca și portretele familiei Franz și Barbara Weldin, aflate astăzi în patrimoniul Muzeului de Artă Timișoara⁹. István Berkeszi, custodele muzeului înainte de Primul Război Mondial, a vizitat galeria de portrete a acestei familii nobiliare din Timișoara și menționează două portrete de dimensiuni mari ale soților Ignaz S. și Hermine Eisenstädter von Busiasch realizate în anul 1865 de Csillagi Lajos (1829–1903) și alte două portrete ale familiei Linei Eisenstädter din Szeged executate în 1863¹⁰, dar nu consemnează în fișa dedicată pictorului Brocky cele două portrete achiziționate de Muzeul Național al Banatului în anul 2018. În arhiva galeriei de artă Kieselbach din Budapesta se află o fișă dedicată lui Csillagi Lajos, artist pictor și fotograf din Pesta¹¹, în care este specificat anul 1863 pentru realizarea celor două portrete Eisenstädter din Szeged menționate de Berkeszi, așadar ulterior perioadei 1830–1840, când au fost executate cele două portrete achiziționate recent de Muzeul Național al Banatului.

Cele două portrete pandant de dimensiuni

¹ Cornea 2019, 235–238.

² Lendvai 1899, 121–124.

³ Adriana Buzilă, istoric de artă, comunicare verbală, 2018; Rodica Vărtaciu, istoric de artă, comunicare verbală, 2019.

⁴ Dr. Elena Bugarin, comunicare verbală, Timișoara, octombrie 2017.

⁵ Fișa întocmită de Adriana Buzilă pentru Oficiul Județean de Patrimoniu Timiș în anii ‘70 ai secolului al XX-lea.

⁶ Berkeszi 1909, 56–64; Podlipny-Hehn 1984, 25–26; Miklósik 2017, 353.

⁷ Ulei pe pânză, 95 × 77 cm, nesemnlat, nedatat, Muzeul Național al Banatului, colecția de pictură, nr. inv. 4 și 5.

⁸ Miklósik 2017, 353, nota 19.

⁹ Miklósik 2004, 28–29, reproduse la pag. 16, 19.

¹⁰ Berkeszi 1909, 97–98.

¹¹ Site-ul galeriei Kieselbach din Budapesta https://www.kieselbach.hu/fotografus/csillagi-lajos_7756 (accesat în 5 iulie 2020), fișa dedicată artistului Csillagi Lajos.

medii¹² (fig. 3 și 4) databile în jurul anului 1840 au aparținut ramurii din Szeged a familiei Eisenstädter, prin căsătoria Linei cu Ignatz Simon ajungând la Timișoara, în galeria de pictură Eisenstädter von Busiasch. Portretul de femeie¹³ (fig. 5) este un frumos exemplu de pictură academică vieneză din jurul anului 1840, în ramă Biedermeier originală.

După al Doilea Război Mondial, cele trei surori (Margit, Irene și Hermine) au ajuns într-o stare de sărăcie lucie și au înstrăinat obiectele din casa familiei Eisenstädter von Busiasch. Una dintre cele trei surori a fost angajată fictiv ca pontatoare la *Uzina italo-română de textile din Timișoara* (U.T.T.) cu ajutorul lui Stevan Bebić (1912–1985), contabil-șef, care studiasse trei ani la Academia de Belle-Arte din Cluj¹⁴. Stevan a făcut închisoare politică (sentință de 5 ani), a fost dus la Canal, pentru că a fost membru fruntaș în conducerea *Partidului Social-Democrat Titel Petrescu*. Făcea teatru amator și juca fotbal¹⁵. În amintirea fiicei lui Stevan un loc aparte îl ocupă vizita în casa celor trei surori Eisenstädter von Busiasch din anii '50, când fetița de nouă ani le-a perceput pe cele trei doamne ca trăind într-o atmosferă desprinsă din romanul *Marile speranțe* precum Miss Havisham, celebrul personaj creat de Charles Dickens. Fiul unui medic a vizitat la începutul anilor '70 apartamentul cu holul, bucătăria, salonul mare, unde locuiau cele trei surori și o cameră mai mică de la etajul I al casei verzi. În salon dormeau cele trei surori. Acolo erau expuse cele două portrete mari atribuite lui Karl Brocky, iar în camera mică celelalte trei portrete. Domnul, acum septuagenar, își amintește de mobilierul din salon: un lavabou cu intarsie și o ușă, biblioteca din nuc fără intarsii cu două uși și geamuri, alături de o comodă cu intarsii. Cele trei surori au cerut o butelie de aragaz pentru bibliotecă, dar mama tânărului s-a opus cedării buteliei în schimbul bibliotecii¹⁶.

Margit, căsătorită Pfeiffer, a decedat în

decembrie 1973 la vârsta de 82 ani, în timp ce Irene, botezată în rit creștin prin căsătoria cu Ludwig Bauer, medic ginecolog, a murit în anul 1975. După decesul surorilor, Hermine, care fusese căsătorită cu avocatul Sándor Rasko, fostul proprietar al Fabricii de mănuși din Timișoara (1889–1951)¹⁷, a vândut în anii '70 aceste cinci portrete unei familii de medici, fiind ultimele picturi înstrăinate din marea galerie de portrete Eisenstädter von Busiasch. Erau portretele de care cele trei surori au fost atașate în mod special, astfel că aceste cinci picturi Biedermeier au fost vândute ultimele. Familia de medici a păstrat portretele timp de trei generații până în anul 2018, când Muzeul Național al Banatului le-a achiziționat și prezentat publicului în expoziția *Patrimonium 2018*, alături de alte obiecte de artă cumpărate sau donate acestei instituții. Hermine, ultima descendentă a acestei familii de nobili evrei, a locuit în casa verde din fața Tribunalului din cartierul Cetate până în anii '70 ai secolului trecut, când a făcut schimb de locuință cu femeia care o ajuta în casă. Aceasta a aruncat la gunoi actele și albumele de fotografii după plecarea Herminei, care a trăit până la vârsta de 86 ani în curtea unei case modeste din cartierul Iosefin¹⁸, odată cu ea stingându-se în luna octombrie a anului 1981 ramura din Timișoara a familiei Eisenstädter von Busiasch cu o importanță bine definită în istoria orașului.

Muzeul Național al Banatului este instituția care păstrează amintirea unor oameni și locuri din Banatul istoric prin intermediul obiectelor achiziționate sau donate odată cu înființarea Societății de Istorie și Arheologie din Banat în anul 1872. O achiziție importantă pentru Compartimentul de Arte Vizuale a reprezentat-o *Portretul lui Titus Olariu în Primul Război Mondial (1919)* realizat de Ilona contesă Széchenyi¹⁹. Această achiziție a fost completată de o donație de documente și fotografii din partea doamnei Santuzza Olariu, fika avocatului Titus Olariu (1896–1960)²⁰.

¹² Ulei pe pânză, 65 × 53 cm, nesemnat, nedatat, Muzeul Național al Banatului, colecția de pictură, nr. inv. 1 și 2.

¹³ Ulei pe pânză, 44,5 × 36,5 cm, nesemnat, nedatat, Muzeul Național al Banatului, colecția de pictură, nr. inv. 3.

¹⁴ Stevan Bebić a vândut Muzeului Banatului după Al Doilea Război Mondial o lucrare de pictură semnată de Stevan Aleksić (1876–1923) – *Mamă cu copil*, ulei pe pânză, nr. inv. 902, astăzi în patrimoniul Muzeului de Artă Timișoara. În proprietatea lui Bebić se găseau alte lucrări semnate de Stevan Aleksić: *Viziunea soldatului rănit în Primul Război Mondial cu Țarul Lazăr pe Câmpia Mierlei*, *Nud feminin* și *Dalila tăind părul lui Samson*. Mama lui Bebić locuia în satul Madoș, unde era preot Ivan, fratele pictorului Stevan Aleksić, Bebić cumpărând lucrările de la Ivan Aleksić.

¹⁵ Dana Ungur, comunicare verbală, Timișoara, 2013.

¹⁶ Dr. Mircea Olariu, comunicare verbală, Timișoara, 2018.

¹⁷ Gruneanțu 2017, 350.

¹⁸ Doamna M.S., comunicare verbală, Timișoara, 2018.

¹⁹ Colecția de pictură, nr. inv. 6, ulei pe pânză, 60 × 44 cm, semnat și datat în colțul din dreapta sus: *Szechenyi Ilona 1919*, cu ramă în stil Secession. Proveniență: achiziție din anul 2018.

²⁰ Donația avocat Santuzza Olariu, Timișoara: *Documente și fotografii ale familiei dr. Titus Olariu*, diploma de avocat a lui Titus Olariu, 21 octombrie 1927, nr. inv. 4; fotografie *Titus Olariu alături de contesa Ilona Széchenyi* (în dreapta) pe moșia conților din Ungaria în Primul Război Mondial, 1919, nr. inv. 6; fotografie *Titus Olariu cu soția Eleonora și fika Speranța*; carte *Ein Maskenball*, ed. Ricardi, cu semnătura lui Titus Olariu, 1924, nr. inv. 14; fotografie *Absolvenții*

Informații prețioase despre cariera lui Titus Olariu se găsesc în monografia dedicată acestui artist liric și avocat, avându-l ca autor pe Constantin Tufan-Stan²¹, în care sunt reproduse documentele și fotografiile donate Muzeului Național al Banatului. La Gimnaziul Român Greco-Oriental din Brașov, pe care l-a absolvit în 1914 cu examenul de bacalaureat, Titus Olariu a fost coleg de promoție cu filosofii Lucian Blaga și D. D. Roșca, istoricul de artă Ionel Jianu, avocatul și omul politic Coriolan Băran și istoricul Andrei Oțetea. După participarea la Primul Război Mondial, Titus Olariu a fost bariton la Opera Română din Cluj, Volksoper din Viena, Staatstheater din Dresda, membru al Partidului Național Țărănesc, prefect al județului Severin (1932–1933), magistrat, consilier și președinte al Curții Administrative din Timișoara (1939–1949), membru al Reuniunii de cântări Corala Banatului din Timișoara sub conducerea muzicală a lui Sava Golumba. Titus Olariu a fost deținut politic între 1952–1954 și ulterior a desfășurat o activitate de corist și dirijor al Corului Catedralei Mitropolitane din Timișoara.

Despre cultura și civilizația din Banat în perioada interbelică depune mărturie *Portretul jurnalistului László Pogány* realizat în anul 1928 de pictorul Endre Litteczky (1880–1953)²². Publicat de autorul acestui articol²³, portretul a fost achiziționat în cursul anului 2018 pentru Compartimentul de Arte Vizuale al Muzeului Național al Banatului. László Pogány (1901–1956) a fost fiul lui Mihály Pogány, proprietarul ziarului *Temesvári Hírlap* și al Eugeniei Fuchs. În urma căsătoriei cu Anamaria (1907–1989), una dintre fiicele medicului Géza Lichtscheindl, directorul spitalului din cartierul Cetate, cei doi s-au remarcat în rândul colecționa-

rilor de artă din Timișoara interbelică, reușind să constituie o colecție importantă cu lucrări de pictură ale artiștilor din Banat – Stevan Aleksić, Adolf Humborg, Oskar Szuhaneck, Endre Litteczky și, în special, Albert Varga, dar și caricaturi realizate de Nándor Kóra Korber pentru personalitățile timpului și publicate în paginile ziarului *Temesvári Hírlap* condus de László Pogány²⁴.

Pentru a ilustra istoria culturii din Banatul interbelic a fost achiziționat **bustul lui Ioachim Miloia** (fig. 6) executat de sculptorul Ferdinand Gallas la începutul anilor '30²⁵. Director al Muzeului Bănățean în perioada 1928–1940, Ioachim Miloia (Ferendia, 1897 – Cluj, 1940) a înființat revista *Analele Banatului* și a editat-o în perioada 1928–1932, fiind și colaborator al revistelor interbelice *Banatul*, *Revista Institutului Social Banat-Crișana* și *Luceafărul*. Din anul 1937 Ioachim Miloia a îndeplinit funcția de director al Direcției Arhivelor Regionale Bănățene (filială a Arhivelor Statului) și șef al Serviciului Cultural al Municipiului Timișoara. A fost președinte al Societății de Arheologie și Istorie din Timișoara, vicepreședinte al Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Banat, președinte al Secției cultural-artistice a Institutului Social Banat-Crișana, președinte al secției istorice și etnomuzeale a Regionalei Astra Bănățeană, membru al Corporației eparhiale (deputat sinodal), desfășurând o intensă activitate în domeniul restaurării picturilor din bisericile bănățene. Ferdinand Gallas (Timișoara, 1893 – Lovrin, 1949), sculptor, ceramist, traducător, autor de nuvele, a realizat o serie de portrete bust în ghips, bronz și marmură pentru prietenii din viața culturală din Timișoara: pictori, sculptori, graficieni, scriitori, poeți și critici de artă. Bustul lui Ioachim Miloia în ghips patinat este inedit, nefiind cunoscut în literatura de specialitate²⁶, până în momentul intrării acestuia în patrimoniul Muzeului Național al Banatului în anul 2018.

În colecția de ceramică, sticlă și metale a Compartimentului de Arte Vizuale a fost înregistrat cu primul număr de inventar un **serviciu de toaletă pentru călătorie** (fig. 7), în cutie de lemn, *atelier J. C. Klinkosch k.k. Hof- und Kammerlieferant, Viena*, databil 1872–1900, argint 800⁰/₀₀, cu 18 piese, greutate 6,289 kg²⁷.

Gimnaziului Greco-Ortodox din Brașov 1913–1914, nr. inv. 5; fotografie Titus Olariu, președinte al Curții Administrative din Timișoara (1939–1949); Brevet eliberat de Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale pentru conferirea Crucii Meritul Sanitar, clasa I, lui Titus Olariu, prefectul județului, din 28 iulie 1933; Brevet pentru Medalia Centenarului Regelui Carol I conferit lui Titus Olariu, consilier la Curtea Administrativă din Timișoara, 9 mai 1939; fotografie înrămată Titus Olariu în rolul Scarpi la Opera din Cluj, nr. inv. 7; afiș înrămat – Spectacolul de operă *Aida*, Dresda, 1926, nr. inv. 8; afiș înrămat – Spectacolul de operă *Der Bajazzo*, Volksoper din Viena, 1925, nr. inv. 10; afiș înrămat – Spectacolul de operă *La Traviata*, Volksoper din Viena, 1925, nr. inv. 11; afiș înrămat – Spectacolul de operă *Carmen*, Volksoper din Viena, 1925, nr. inv. 13.

²¹ Tufan-Stan 2008.

²² Ulei pe pânză, 84 × 63 cm, Colecția de pictură, nr. inv. 7. Proveniență: achiziție din anul 2018.

²³ Cornea 2016, 117, fig. 7; Cornea 2017, 380, fig. 10 reproducere color.

²⁴ Cornea 2017, 371–372.

²⁵ Bustul lui Ioachim Miloia, directorul Muzeului Bănățean (1931), ghips patinat, 30 × 20 cm, nesemnat, Colecția de sculptură, nr. inv. 1. Proveniență: achiziție din anul 2018.

²⁶ Podlipny-Hehn 2002; Miklósik 2003; Szekernyés 2007.

²⁷ Colecția de ceramică, sticlă și metale, nr. inv. 1. Proveniență: achiziție din anul 2018.

Fiecare piesă este marcată cu blazonul comanditarului, o familie de aristocrați cu rang de conți.

1. Lighean din argint, 9 × 32 × 42,5 cm, 2266 gr.

2. Pudrieră dreptunghiulară din argint, 3,5 × 6 × 9 cm, 176 gr.

3. Pudrieră dreptunghiulară din argint, 3,5 × 6 × 9 cm, 166 gr.

4. Pudrieră rotundă mică din argint, 6 × 8 cm, 262 gr.

5. Pudrieră rotundă mică din argint, 6 × 8 cm, 256 gr.

6. Pudrieră rotundă mare din argint, 7,5 × 11 cm, 438 gr.

7. Pudrieră rotundă mare din argint, 7,5 × 11 cm, 432 gr.

8. Cutie pentru perie din argint, 21,5 × 4 × 6,5 cm, 414 gr.

9. Cutie pentru piaptăn din argint, 25 × 5,5 × 8,5 cm, 704 gr.

10. Cutie dreptunghiulară mică din argint, 7,5 × 3 × 4,5 cm, 149,06 gr.

11. Cutie mică din argint, 5 × 3 × 3,5 cm, 79,02 gr.

12. Sticlă de cristal pentru parfum, cu capac din argint, 9 × 5,5 cm

13. Sticlă de cristal pentru parfum, cu capac din argint, 9 × 5,5 cm

14. Sfeșnic din argint cu două brațe, 19,5 × 9,5 cm, 311,91 gr.

15. Sfeșnic cu două brațe, din alpaca argintată, 19,5 × 9,5 cm, 287,88 gr

16. Pahar din argint, 8,5 × 4,5 × 6,5 cm, 163,77 gr.

17. Clopoțel din argint, 8,5 × 5 cm, 77,68 gr.

18. Oglindă cu ramă din argint, 37,5 × 27, aprox. 400 gr. de argint

19. Pernă din mătase roșie, 43 × 33,5 cm

20. Cutie din lemn îmbrăcată în piele, 17 × 45 × 35,5 cm

Realizate la Viena de **firma Josef Carl von Klinkosch**, cele 18 piese din argint 800⁰/₀₀ reprezintă o mărturie a gustului pentru lux al mării burghezii și al aristocrației din monarhia austro-ungară. Acest serviciu de călătorie pentru două persoane a fost produs după anul 1879, când împăratul Franz Joseph îl înnoobilează pe Josef Carl, acordându-i titlul nobiliar *Ritter von Klinkosch* (cavaler de Klinkosch). Firma Klinkosch a fost înființată în 1830/1831 de Carl Klinkosch și Stefan Mayerhofer cu numele Mayerhofer și Klinkosch, în anul 1851 fiind preluată de Josef Carl. Grație produselor de argint de înaltă calitate, firma Klinkosch a fost căutată de marea burghezie și aristocrație a

Imperiului, din anul 1855 firma deținând și calitatea de furnizor regalo-imperial (*k.u.k. Hof- und Kammerlieferant*). În anul 1869 Klinkosch devine singurul proprietar al firmei, iar numele acesteia va fi schimbat în *J. C. Klinkosch*. Obiectele de argint produse de această firmă se bucură în prezent de un real succes financiar pe piața de artă europeană, Klinkosch fiind asociat cu renumele argintăriei vieneze din secolul al XIX-lea.

Cutia cu cele 18 piese de argint a fost achiziționată de Muzeul Național al Banatului în anul 2018 din moștenirea unei doamne din Timișoara, născută în familia unor negustori de textile din Innsbruck, educată la un pension din Elveția, care s-a căsătorit prima oară în 1910 cu un reprezentant al burgheziei austriece, iar a doua oară în anul 1920 cu un medic din Banat. Doamna a primit acest serviciu de la prietena sa, Alice, care era născută la Viena și stabilită în Timișoara în urma căsătoriei cu Johann Geyer. Acest serviciu de argint a fost primit de Alice de la tatăl ei din Viena și a rămas în locuința familiei Geyer din cartierul Fabric până după Al Doilea Război Mondial, când Alice este victima unei crime în apartamentul din casa Prohaska din Piața Romanilor, care a șocat Timișoara postbelică²⁸.

Donățiile familiei prof. dr. Horia Vermeșan de obiecte din sticlă ilustrează gustul burgheziei din Banat în decorația interioarelor la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a veacului următor. Multe piese provin din colecția Annunziata Rosenzweig din str. Doja (cartierul Elisabetin) și din proprietatea lui Francisc Nedavnik, un personaj important pe piața de artă din Timișoara socialistă. Bomboniere, vase, carafe, boluri din sticlă și scrumiere din diverse ateliere central-europene atestă circulația acestora în fostele teritorii ale monarhiei austro-ungare și gradul înalt de civilizație urbană din Banat²⁹.

²⁸ Pia Brînzeu, comunicare verbală, Timișoara, 2018; Liana Oteșteanu, comunicare verbală, Timișoara, 2019.

²⁹ Bol din sticlă, model pictat cu flori albe și albastre, sfârșitul sec. XIX, Europa Centrală, h 10 cm, nr. 343; Bombonieră din sticlă, model pictat cu flori albastre, sfârșitul sec. XIX, Europa Centrală, h 8 cm, nr. inv. 344; Vază din sticlă neagră cu motive vegetale, fabrica Grossenhain, Germania, începutul sec. XX, h 20 cm, diametru 11,5 cm, nr. inv. 381; Carafă cu dop, sticlă gravată, prima jumătate a sec. XX, Europa Centrală, h 36,5 cm, diametru 13 cm, nr. inv. 363, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Scrumieră neagră din lemn de piper cu sidef, sfârșitul sec. XIX, h 7,5 cm, diametru 15 cm, nr. inv. 382, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Sticlă decorată cu foiță de aur, sfârșitul sec. XIX, Europa Centrală, h 17 cm, nr. inv. 336; Sticlă albastră cu foiță aurie, Austria, perioada 1900, h 25 cm, nr. inv. 337, din casa Rosenzweig Annunziata; Sticlă verde cu foiță aurie, Austria, perioada 1900, h

Născut în anul 1945 într-o familie de colecționari, prof. dr. Horia Vermeșan, medic ortoped și membru al Academiei de Științe Medicale din România, reprezintă a treia generație de colecționari, descendenți ai protopopului Musta din Oravița³⁰, cu interes pronunțat pentru mobilier, ceasuri, icoane românești și pictură europeană veche, numărându-se printre cei mai avizați colecționari de artă din Timișoara postbelică³¹. Preocupat de promovarea patrimoniului mobil și conservarea memoriei unor artiști contemporani, prof. dr. Horia Vermeșan a editat două cataloage de artă dedicate pictorului Virgil Demetrescu Duval (1930–2005)³² și Alfons Vezoc, violonist și pictor (1934–2015)³³.

Arhiva Virgil Birou donată Muzeului Național al Banatului cuprinde 2.776 documente de o mare valoare muzeistică și istorico-documentară (albume

22 cm, nr. inv. 338; Pahar din sticlă, cu ornament metalic, Austria, începutul sec. XX, h 7 cm, diametru 7 cm, nr. inv. 335, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Carafă cu dop, sticlă pictată manual, sec. al XX-lea, Europa Centrală, h 26,5, diametru 10 cm, nr. inv. 364, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Vas decorativ tip Loetz, începutul sec. al XX-lea, Cehoslovacia, 5 × 16 cm, nr. inv. 362, provine din casa Rosenzweig Annunziata; Vază de cristal, Cehoslovacia, anii '30 ai sec. XX, h 19 cm, diametru 13 cm, nr. inv. 368, provine din casa Rosenzweig Annunziata; Vază de sticlă, perioada postbelică, Europa Centrală, h 14 cm, nr. inv. 351; Fructieră din sticlă albastră și metal, prima jumătate a sec. XX, Europa Centrală, h 4 cm, diametru 19 cm, nr. inv. 371, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Sticlă cu model auriu și roșu, Austria, perioada 1900, h 24 cm, nr. inv. 339; Vază din sticlă roșie, model pictat, perioada interbelică, Europa Centrală, h 15 cm, nr. inv. 341; Coș decorativ, sticlă portocalie și verde, perioada interbelică, Cehoslovacia, h 14 cm, diametru 12 cm, nr. inv. 369, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Coș decorativ, sticlă portocalie, perioada interbelică, Cehoslovacia, h 25 cm, diametru 12 cm, nr. inv. 370, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Carafă cu dop, cristal gravat, perioada interbelică, Cehoslovacia, h 26,5 cm, diametru 14 cm, nr. inv. 364, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Vază din sticlă, perioada interbelică, Cehoslovacia h 21 cm, diametru 10 cm, nr. inv. 375, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Vază din sticlă, perioada interbelică, Cehoslovacia, h 19, diametru 13 cm, nr. inv. 376, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Vază din sticlă, perioada interbelică, Cehoslovacia, h 27 cm, diametru 12 cm, nr. inv. 377, a aparținut lui Francisc Nedavnik; Vază din sticlă, perioada interbelică, Europa Centrală, h 24 cm, nr. inv. 350; Vază din sticlă, perioada postbelică, Europa Centrală, h 25 cm, diametru 8 cm, nr. inv. 367, a aparținut lui Francisc Nedavnik.

³⁰ Musta 2009.

³¹ Vermeșan 2012, 147–165, cap. VIII este dedicat patrimoniului cultural al Secției de Ortopedie I din cadrul Spitalului Județean Timiș, unde prof. dr. Horia Vermeșan a înființat un muzeu prin donațiile făcute acestei instituții medicale de prestigiu. Vermeșan 2013, 167–201; Vermeșan 2016.

³² Vermeșan-Nițescu 2017.

³³ Vermeșan-Nițescu-Ardelean, *Catalog. Biografia, activitatea și viața pictorului Alfons Vezoc*, Timișoara (2018).

de fotografii, filme, diapozitive, negative pe sticlă, documente de familie, acte personale, legitimații, manuscrite, cărți, reviste, ilustrații, cărți poștale și scrisori). Virgil Birou (Ticvanu Mare, astăzi, în jud. Caraș-Severin, 1903 – Timișoara, 1968) a fost scriitor, jurnalist, fotograf, inginer de mină și colecționar de artă, rămânând în istoria culturii din Banat alături de istoricul și publicistul Ion Stoia-Udrea și sculptorul Romul Ladea ca membrii ai „trifoiului cărașan”, care frecventau restaurantul *Spieluhr* și întâlnirile boemei artistice amintite în cartea *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*³⁴. Peste 140 de desene și gravuri grupate în două albume provenind din colecția lui Virgil Birou³⁵ ilustrează relația scriitorului cu cercurile artistice din Timișoara interbelică: Alexandru Popp, Catul Bogdan, Aurel Ciupe, Julius Podlipny, Ion Vlasiu, sculptorul Romul Ladea, profesori la Școala de Arte Frumoase, artiștii Eugen Gâscă, Corneliu Liuba și Tasso Marchini. Între 1941–1944 Virgil Birou a îndeplinit funcția de președinte al Societății Scriitorilor Români din Banat, organizând în anul 1941 *Expoziția cărții, artelor plastice și graficei românești din Banat*.

Inventarul acestui fond documentar, reprezentând o sursă prețioasă de informații despre Banat în perioada 1900–1968, a fost publicat în revista *Analele Banatului*³⁶. Acte și manuscrite aparținând lui Iuliu Birou (Cârnecea, astăzi, în jud. Caraș-Severin, 1858 – Ticvanu Mare, 1934), tatăl scriitorului Virgil Birou, documentează viața unui învățător și dirigor de cor din Ticvanu Mare, de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX.

Cele 11 jurnale ale pictorului Ioan Isac (1885–1950) donate Muzeului Național al Banatului de **scriitorul Ion Marin Almăjan**³⁷ furnizează informații despre situația României și a Europei în perioada mai 1939 – aprilie 1947, constituindu-se într-un reportaj despre condiția artistului Ioan Isac, profesor de desen la Școala Normală din Timișoara, înainte și după Al Doilea Război Mondial. Aceste jurnale, de o deosebită valoare memorială și istorico-documentară, reprezintă o sursă excepțională de informații despre relația

³⁴ Grozdan 1979.

³⁵ Album Virgil Birou nr. 1 cu 41 de desene și 2 pagini cu poezii din perioada interbelică, pe 43 de planșe, colecția de grafică, nr. inv. 1, achiziție din anul 2018 și Album Virgil Birou nr. 2 cu 99 de desene din perioada interbelică pe 94 de planșe și 3 pagini cu texte, colecția de grafică, nr. inv. 2, achiziție din 2018.

³⁶ Cornea-Flutur 2018, 193–200.

³⁷ Colecția Arte Vizuale – Diverse, nr. inv. 123, donație în anul 2018. Muzeul Național al Banatului a achiziționat în anul 2017 volumul XVII din jurnalele pictorului Ioan Isac.

artist-comanditar în Timișoara inter- și postbelică, circulația unor picturi și prețurile acestora.

1. vol. VI din 23 mai 1939 – 11 noiembrie 1939;

2. vol. VII din 12 noiembrie 1939 – 31 martie 1940;

3. vol. VIII din 1 aprilie 1940 – 10 august 1940;

4. vol. IX din 10 august 1940 – 14 noiembrie 1940;

5. vol. X din 16 noiembrie 1940 – 31 martie 1941;

6. vol. XI din 1 aprilie 1941 – 24 octombrie 1941;

7. vol. XII din 25 octombrie 1941 – 14 aprilie 1942;

8. vol. XIII din 15 aprilie 1942 – 31 octombrie 1942;

9. vol. XIV din 1 noiembrie 1942 – 31 martie 1943;

10. vol. XVIII din 5 iunie 1945 – 23 aprilie 1946;

11. vol. XIX din aprilie 1946 – 24 aprilie 1947;

Secția de Artă a Muzeului Banatului a organizat trei mari expoziții dedicate pictorului Ioan Isac, coordonate de Rodica Vârtăciu, istoric de artă, în clădirea din bd. Victoriei nr. 46 (astăzi, bd. C. D. Loga) la etajul I, a doua expoziție desfășurându-se în noiembrie 1973 în cadrul programului expozițional *Studio Arte*, iar a treia expoziție în clădirea Secției de Artă din strada Mercy în perioada decembrie 2000 – ianuarie 2001.

Prin **donăția Ligia Elisabeta Costin** de obiecte din porțelan, sticlă și cristal, textile și accesorii vestimentare se conturează un profil de cetățean al României socialiste din perioada 1960–1989, cu apetență pentru obiectele produse în fabricile românești. Cele **1357 piese** provin din aceeași sursă: **casa Liei Eugenia Costin (1934–2017)** din Timișoara.

Născută la Bozovici în familia Eugeniei și a preotului dr. Iacob Crețiu, Lia Eugenia a studiat la Liceul din Caransebeș, ulterior absolvind Facultatea de Biologie-Geografie din Cluj. Căsătorită în anul 1958 cu Neculae Costin, absolvent al Facultății de Mecanică din Cluj, Lia Eugenia Costin a activat ca profesoară de biologie și geografie la Sadu, Târgu-Jiu și Timișoara, în cadrul Liceului Electrotimiș, al Liceului Silvic și al Liceului de Informatică. Fără să dispună de surse financiare importante pentru achiziționarea unor obiecte spectaculoase din fostele țări comuniste din Europa de Est, Lia Eugenia Costin a urmărit ca în propria colecție să fie reprezentate majoritatea fabricilor de profil din România: porțelan de Alba Iulia și Cluj, Curtea

de Argeș și Dorohoi, sticlărie de Avrig, Turda și Tomești, faianță de Sighișoara. Donația cuprinde pahare pentru șampanie, vin, coniac, lichior, țuică, oranjadă, apă și bere, boluri, cupe, flacoane și carafe, bomboniere și vase pentru flori, bibelouri.

În rândul obiectelor donate se găsesc obiecte de sticlă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, servicii de porțelan de masă, de ceai și cafea din perioada interbelică, provenind din ateliere germane, austriece și cehoslovace, alături de tacâmuri din alpaca argintate, care depun mărturie despre gustul unei familii din Banat din prima jumătate a secolului XX: familia preotului dr. Iacob Crețiu, consilier al Episcopiei Caransebeșului.

În cursul anului 2018, în inventarele Compartimentului de Arte Vizuale au fost înregistrate 4.506 obiecte, dintre care *4.338 de bunuri culturale* primite ca donație, de tipologii extrem de diverse: picturi, sculpturi, lucrări de grafică, obiecte din ceramică, sticlă și metale, mobilier, textile și accesorii vestimentare din perioade diferite și arhiva Virgil Birou (1903–1968), scriitor și colecționar de artă. Cu sprijinul financiar al Consiliului Județean Timiș au fost achiziționate *168 bunuri culturale*, ilustrând gustul și alegerile locuitorilor din Banat în ultimele trei secole, toate aceste obiecte constituindu-se în exponate pentru viitoare expoziții permanente ale Secției de Istorie din Castelul Huniade, sediul Muzeului Național al Banatului.

BIBLIOGRAFIE

Berkeszi 1909

Berkeszi István, *Temesvári művészek*, Temesvár (1909).

Cornea 2016

Marius Cornea, Between the Visible and the Invisible. Art Collecting in the Interwar City of Timișoara, Romania. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*. Série Beaux-Arts, LIII, București (2016), 111–127.

Cornea 2017

Marius Cornea, Pictorul Ferenczy József (1866–1925) și colecționarii de artă din Timișoara. *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie*, XXV (2017), 369–383.

Cornea-Flutur 2018

Marius Cornea, Liana Flutur, Arhiva Virgil Birou (1903–1968) – sursă documentară pentru istoria culturii din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea. *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie*, XXVI (2018), 193–200.

Cornea 2019

Marius Cornea, Timișoara – oameni, locuri și povești

într-o expoziție. *Art Encounters 2019, catalogul bienalei din Timișoara*, curatori Maria Lind și Anca Rujoiu, Timișoara (2019), 235–238.

Grozdan 1979

Dorian Grozdan (coordonator), *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*, Ed. Facla, Timișoara (1979).

Gruneanțu 2017

Lazăr Gruneanțu, *Avocații Baroului Timiș 1875–2015. Lexicon*, Ed. ArtPress, Timișoara (2017).

Lendvai 1899

Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. 2, Budapest (1899).

Miklósik 2003

Elena Miklósik, *Ferdinand Gallas (1893–1949). Catalog de expoziție*, Muzeul Banatului Timișoara. Secția de Artă, Ed. Mirton, Timișoara (2003).

Miklósik 2004

Elena Miklósik, *Interferențe culturale în pictura Banatului. Secolul al XIX-lea*, Ed. Mirton, Timișoara (2004).

Miklósik 2017

Elena Miklósik, Botezuri, cununii și înmormântări. Însemnări manuscrise și informații tipărite dezvăluind prezența artiștilor în cetatea Timișoarei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie*, XXV (2017), 351–368.

Musta 2009

Horia Musta, *Neamul Mustonilor în Banat*, Ed. Marineasa, Timișoara (2009).

Podlipny-Hehn 1984

Annemarie Podlipny-Hehn, *Banater Malerei vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*, Kriterion Verlag, Bukarest (1984).

Podlipny-Hehn 2002

Annemarie Podlipny-Hehn, *Ferdinand Gallas*, Ed. Artpress, Timișoara (2002).

Szekernyés 2007

Szekernyés János, *Gallas Nándor*, Ed. Mentor, Târgu-Mureș (2007).

Tufan-Stan 2008

Constantin Tufan-Stan, *Titus Olariu. Artistul și epoca sa*, Ed. Anthropos, Timișoara (2008).

Vermeșan 2012

Horia Vermeșan, *Istoria ortopediei din Banat. Secvențe văzute în timp*, Ed. Artpress, Timișoara (2012).

Vermeșan 2013

Horia Vermeșan, *Memorii și Istorie din viața mea*, Timișoara (2013).

Vermeșan 2016

Horia Vermeșan, *O colecție de familie*, Timișoara (2016).

Vermeșan-Nițescu 2017

Horia Vermeșan, Mihnea Nițescu, *Virgil Demetrescu Duval*, București (2017).

Vermeșan-Nițescu-Ardelean 2018

Horia Vermeșan, Mihnea Nițescu, Florin Ardelean, *Catalog. Biografia, activitatea și viața pictorului Alfons Vezoc*, Timișoara (2018).

https://www.kieselbach.hu/fotografus/csillagi-lajos_7756, Arhiva galeriei *Kieselbach* din Budapesta, fișă dedicată artistului Csillagi Lajos.

Credite fotografice / Photo credits: Milan Șepeșan

Fig. 1. Școală austriacă, Portret de bărbat, nesemnat, MNaB (Muzeul Național al Banatului), nr. inv. 5 / Austrian School, Portrait of a Man, unsigned, inv. no. 5.

Fig. 2. Școală austriacă, Portret de femeie, nesemnat, MNaB, nr. inv. 4 / Austrian School, Portrait of a Lady, unsigned, inv. no. 4.

Fig. 3. Școală maghiară, Portret de bărbat, nesemnat, MNaB, nr. inv. 2 / Hungarian School, Portrait of a Man, unsigned, inv. no. 2.

Fig. 4. Școală maghiară, Portret de femeie, nesemnat, MNaB, nr. inv. 1 / Hungarian School, Portrait of a Lady, unsigned, inv. no. 1.

Fig. 5. Școală austriacă, Portret de femeie, nesemnat, MNaB, nr. inv. 3 / Austrian School, Portrait of a Lady, unsigned, inv. no. 3.

Fig. 6. Ferdinand Gallas (1893–1949), Bustul lui Ioachim Miloia, directorul Muzeului Bănățean, MNaB, nr. inv. 1 / Ferdinand Gallas, Bust of Ioachim Miloia, Director of the Banat Museum, inv. no. 1.

Fig. 7. Serviciu de toaletă pentru călătorie, în cutie de lemn, atelier J. C. Klinkosch k.k. Hof- und Kammerlieferant, Viena, databil 1872–1900, argint 800 ‰, cu 18 piese, greutate 6,289 kg, MNaB, nr. inv. 1 / Toilet service for travel, in wooden box, workshop J. C. Klinkosch k.k. Hof- und Kammerlieferant, Vienna, dating from 1872 to 1900, silver 800 ‰ with 18 pieces, weight 6,289 kg, inv. no. 1.

STUDIUL PRELIMINAR ASUPRA ARTEFACTELOR DIN PIELE PROVENITE DIN SITUL ARHEOLOGIC PIAȚA SFÂNTU GHEORGHE – TIMIȘOARA 2014

Hedy M-Kiss*

Cuvinte cheie: artefacte piele, conservare, Timișoara.
Keywords: leather artifacts, conservation, Timisoara.

Preliminary study of leather artifacts from the archaeological site Sfântu Gheorghe Square – Timișoara 2014 (Abstract)

The paper presents preliminary data on leather and textile artifacts from the Timisoara site, Sfântu Gheorghe Square 2014, data that will be taken into account when initiating the conservation operations of the artifacts.

Introducere

La data de 05.06.2020 ne-a parvenit de la Muzeul Național al Banatului patru cutii conținând lotul de artefacte din piele și textile provenite din săpăturile arheologice de salvare din Timișoara, Piața Sfântu Gheorghe 2014, în vederea conservării acestora.

Având în vedere faptul că artefactele arheologice de structură organică, în cazul nostru piele și textile, necesită o atenție deosebită, prin acțiunea de conservare care urmărește o menținere a proprietății caracteristice ideale la valori satisfăcătoare, pentru ca prezervarea lor să fie sustenabilă am procedat la studierea preliminară a artefactelor, înaintea operațiunii de conservare propriu-zise. Scopul nostru a fost realizarea unei prime evidențe a stării de conservare, precum și întocmirea unei documentații complete. Această etapă o putem considera ca un prim pas în salvarea artefactelor din piele¹. Acest tip de evidență, curățare și măsurare dinaintea conservării face parte din etapele de lucru. În vederea păstrării, respectiv a conservării artefactelor din piele, și nu numai, ca purtătoare de informații complexe², vom avea întotdeauna în

vedere că ele atunci vor fi în pericol și în posibilitatea de a fi compromise când după sute, poate mii de ani petrecute în sol, vor fi scoase la lumină, iar oamenii le abandonează sau nu inițiază și nu sprijină salvarea lor prin conservare.

Considerăm că, analiza și investigarea artefactelor din piele, provenite din perimetrul istoric al Cetății Timișoara, iar ulterior conservarea acestora, sunt o preocupare științifică complexă și necesară, pe care o practicăm începând din 2006 și până în prezent³. Rezultatele muncii noastre au fost prezentate și publicate cu ocazia numeroaselor întruniri științifice. Această strădanie se justifică prin faptul că atât artefactele, documentarea săpăturii arheologice, obținerea și comunicarea datelor științifice, pot fi compromise pe termen lung, în cazul în care proiectarea, finanțarea și practicarea conservării științifice sunt omise sau întârziate.

Artefactele au fost colectate, etichetate și păstrate în pungă de polietilenă. Pe lângă întocmirea documentației primare, care s-a realizat prin macro și microfotografii, a fost realizată și documentarea și colectarea datelor de referință primare, prin măsurători, cum ar fi lungimea, lățimea, greutatea și grosimea eșantioanelor de piele. Acestea constituie tot atâtea indicii și date de identificare, care atestă starea de conservare a artefactelor în momentul de față.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Arte și Design, Departamentul Arte Vizuale, Strada Oituz, nr. 4, Timișoara 300086, e-mail: hedy.m@e-uvt.ro.

¹ Știrban 2002, 17–18; Creangă 2006, 12–15; M-Kiss – M-Kiss 2016, 142; M-Kiss 2017, 5–6.

² Drașovean *et alii* 2007, 161–220; M-Kiss 2017a, 217–238, M-Kiss 2020, 5–7.

³ M-Kiss 2014, 965–983; M-Kiss 2015, 849–859; M-Kiss 2016a, 469–489; M-Kiss 2016b, 35–45.

Datele obținute, evidența primară, formează doar un prim indiciu, foarte important de altfel, deoarece pe parcursul intervențiilor de conservare, prin curățare, rehidratare și emoliere, artefactele vor căpăta caracteristicile dimensionale și de stabilitate finală⁴.

În ceea ce privește starea de conservare generală a artefactelor medievale din piele din acest lot arheologic, provenit din săpăturile de salvare din Timișoara, *Piața Sfântu Gheorghe*, campania 2013–2014, chiar dacă la prima vedere aceasta se arată relativ bună, este doar satisfăcătoare. Această stare se explică prin faptul că pielea, foarte sensibilă la schimbările parametrilor de mediu, după descoperire, devine mai fragilă, casantă și parțial uscată într-o poziție nefirească, fiind încă încărcată cu particule de sol din stratul arheologic de unde provine. Venind în contact cu aerul atmosferic, lumina, lipsa de umiditate relativă specifică, artefactele din piele trec printr-o serie de șocuri și transformări datorită factorilor de mediu, altele decât cele din sol. Reechilibrarea stării de conservare se poate obține numai datorită declanșării rapide a procedurilor de conservare.

Insistăm asupra rolului solului, care poate fi considerat ca un factor determinant pentru conservarea artefactelor din piele, dar și al artefactelor pe suport organic în general, care și în acest caz s-a dovedit divers, asemenea zonelor arheologice apropiate din cetate⁵, respectiv nisipos, mălos, lutos, cu amenajări din lemn, cu mortar, cu cărămidă, cu straturi de arsură, gropi cu bălegar și deșeuri menajere din gospodărie, zone cu tendințe de ariditate, cu chimism specific local (pH), ș.a., care au permis retragerea și evaporarea apei din sol, favorizând totodată pătrunderea oxigenului din aerul atmosferic, printr-o capilaritate specifică.

Astfel de soluri favorizează deshidratarea mai rapidă a artefactelor după excavare, producând efecte de conservare secundare naturale prin uscare exagerată, dar favorizează și apariția și înflorirea de mucegai, pe baza resurselor interne de umiditate ale artefactelor, pe substratul collagenului parțial deteriorat, atât în timpul prelucrării inițiale a pielei, în timpul utilizării, dar și în timpul șederii în sol. Remarcăm, și în acest caz, o sensibilitate aparte a materiei organice care interacționează rapid și puternic cu factorii mediului înconjurător.

Degradarea rapidă a obiectelor din piele și textile depinde de mai mulți factori: calitatea materiei

prime, tehnica preparării primare⁶, condițiile de mediu în timpul utilizării și calitatea solului în timpul perioadei anaerobe. Mai apoi, intervine factorul antropologic, piesele ajungând din mediul anaerob al solului de o anumită compoziție chimică, unde s-au păstrat poate sute de ani, într-un mediu aerob, în care temperatura, poluarea, umiditatea, modificarea valorilor diferiților factori de mediu accelerează procesele de degradare și deteriorarea, uneori, iminentă a artefactelor de structură organică.

Condițiile care contribuie la influența sol-obiect pot fi foarte variate și imprevizibile. Componenta minerală a solului, pH-ul acestuia, gradul de umiditate, concentrația de oxigen, prezența și acțiunea microorganismelor fac parte din gama elementelor determinante ale degradării. De exemplu, în sol există o mulțime de elemente ale metalelor, radicali cu acțiune deterioratoare asupra fibrelor de collagen din piele. Procesele de degradare se accentuează în prezența fierului, în schimb cuprul și argintul pot încetini sau opri parțial acțiunea de descompunere a bacteriilor. Producții de coroziune ai oxidului de fier, într-o cantitate 0,1%, produc, prin corodare, rigidizarea fibrelor de collagen și, în final, casarea lor, fenomen des întâlnit în cazul artefactelor din piele.

În funcție de cantitate, apa din sol poate avea o influență pozitivă sau negativă asupra artefactelor. Pierderea parțială sau totală a apei conduce la transformări fizice, în urma cărora fibrele se contractă și devin casante. Tananții de tăbăcire pot fi dizolvați în urma cantității excesive de apă, astfel slăbind și fragilizând structura materialului. Conținutul de apă a fibrelor din piele în cantitate de 12–20% garantează menținerea unei stări de conservare specifice. Parametrii constanți și optimi privind umiditatea și pH-ul solului, cu nivelul pH-ului în jurul valorii 5, pot menține o stare de conservare optimă. Într-un mediu alcalin, cu un pH 9, pielea devine rigidă, pierzându-și flexibilitatea. Într-un mediu acid, cu pH mai mic de 5, pielea se distruge⁷.

Condițiile care au favorizat conservarea artefactelor organice descoperite la Timișoara au fost

⁴ Diaconescu 1991, 21; M-Kiss 2011, 83–84; M-Kiss 2011a, 26; M-Kiss 2011b, 58–60.

⁵ Flutur-Hamat-Tănase 2014; Miu *et alii* 2004a; M-Kiss 2019a, 78–79.

⁶ Deselnicu-Olteanu-Teodorescu 1984. În literatura de specialitate sunt enunțate diferite moduri de tăbăcire a pieilor, în diferite perioade istorice. Pentru pretăbăcirea materialului organic, respectiv tratarea pieilor crude, s-a utilizat fum, grăsimi și alaun, efectele tanante și colorante ale plantelor, în cazul celor slab tanante, s-a utilizat efectul sărurilor de aluminiu, din zone vulcanice, excremente, urină, precum și extracte fermentate de orz și secară.

⁷ M-Kiss 2016b, 18–23.

mediul terenului inițial mlăștinos, pH-ul solului, prezența taninului din lemnul de stejar, uneori din diferite semințe, de viță de vie ș.a., echilibrul dintre elementele solului analizat și tăbăcirea vegetală, din perioada dinainte de a ajunge în sol.

Evaluarea vizuală a eșantioanelor de piele arheologică a arătat, că, aproape în fiecare caz aparte, prezintă fragilitate, rigiditate, deformări, crăpături, tăieturi, rupturi, deteriorări combinate, uzură funcțională avansată, diferite tipuri de mucegai, oxidări, efecte ale chimismului de contact și multe altele, toate pe suprafața pielii. La nivel microscopic s-au observat modificări ale unghiului de înclinare a fibrelor de collagen, grad de despicare pentru fibre, distanțe între fibre, omogenitatea dispunerii lor etc. și, bineînțeles, cum am constatat și în studiile noastre precedente, un nivel scăzut al temperaturii de contracție. În cazul multor artefacte am întâlnit suprafețe oxidative întinse, pete de altă culoare generate prin contactul potcoavelor metalice și cuielelor de sprijin utilizate la încălțăminte.

În ceea ce privește tipodimensionarea materialului arheologic din Piața Sfântu Gheorghe, în linii mari, seamănă cu materialele provenite din siturile apropiate din centrul Cetății Timișoara⁸. Au fost descoperite tălpi întregi din piele și fragmente, provenite de la încălțăminte pentru adulți și copii. Artefactele din piele descoperite sunt diverse; tălpi de pantofi, cizme, papuci, obiele și alte fragmente (toc de pantof destructurat, vârf de talpă, fâșii din suportul cusăturii marginale și de îmbinare a părții structurale a feței ș.a.), cu forme neregulate și de dimensiuni relativ mici.

Prezentarea materialului arheologic – Cutia 1

Punga 1. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Adâncime. Artefact talpă piele, Context din G 11, Data 24.01.2014, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Talpă întreagă.**

Talpă, lungime: 23,5 cm, lățime: 10,5 – 4,3 – 8 cm. Greutate: 73g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare

Punga 2. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval II, Artefact piele talpă, Context umplutura la E de G 217, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Talpă întreagă, 4 fragmente mici.**

Talpă – lungime: 24 cm, lățime: 12 – 9 – 8 cm.

Greutate: 87 g.

Fragmente – greutate totală 3 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 3. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval I, Artefact talpă piele, Context umplutura dintr-un profil V al suprafeții săpate și NE gropii de G 217, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **3 fragmente mari și 8 fragmente mici.** O bucată **lemn** și o bucată de **ceramică**.

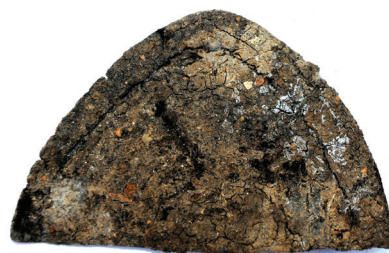
Fragment 1 vârf de talpă – lungime: 6,5 cm, lățime: 10 cm. Greutate: 11 g.

Fragment 2 – lungime: 15 cm, lățime: 9 – 7,5 cm. Greutate: 19 g.

Fragment 3 – lungime: 10 cm, lățime: 7 – 2,5 cm. Greutate: 7 g.

Fragmente mici, 8 buc. – greutate totală 8 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

⁸ M-Kiss 2018, 807–818; M-Kiss 2019, 791–803; M-Kiss 2019a, 92–95.

Punga 4. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 3 Vest, Adâncime C3, Artefact piele, Context din umplutura de N a complexului, Data 23.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **3 talpi întregi și un fragment.** 2 bucăți de **metal** foarte corodat.

Talpa 1- lungime: 19 cm, lățime: (partea din față) 11 cm, (partea mediană) 4,2 cm, (partea din spate) 9 cm. Greutate: 66 g.

Talpa 2- lungime: 24 cm, lățime: 10 – 4 – 8 cm. Greutate: 69 g.

Talpa 3- lungime: 22 cm, lățime: 10 – 4 – 8 cm. Greutate: 72 g

Fragment- lungime: 13,5 cm, lățime: 6 cm. Greutate: 20 g

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 5. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime G143A, Artefact piele, Context umplutură, Data 27.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **o talpă întreagă, 3 fragmente.**

Talpă- lungime: 27 cm, lățime: 10 – 7,8 – 7 cm. Greutate: 61 g.

Fragmente, 3 buc. – greutate totală 8 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 6. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval, Artefact piele talpă, Context umplutura strat brun cu lemn lângă profil V al suprafeței, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

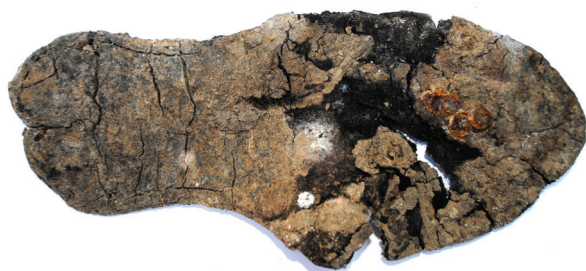
Descriere: **2 tălpi întregi și 2 fragmente mici.**

Talpa 1- lungime: 20 cm, lățime: 9 – 6 – 6,5 cm. Greutate: 56 g.

Talpa 2- lungime: 23 cm, lățime: 10 – 6 – 9,4 cm. Greutate: 79 g.

Fragmente- greutate totală 2 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 8. Etichetă lipsă, pe pungă: Sf. Gheorghe 2015, S2, Plan 5.

Descriere: **Talpă întreagă, cu potcoavă metalică,** lungime: 25 cm, lățime: 10 – 6 – 8 cm. Greutate: 85 g.

Talpă- lungime: 25 cm, lățime: 10 – 6 – 8 cm. Greutate: 85 g.

Potcoava, lungime: 9 cm, greutate 24 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 14. Etichetă lipsă, pe pungă: S5 V, Plan 4, Strat negru, Sf. Ghe. 2015.

Descriere: **Talpă întreagă, 1 fragment.**

Talpă – lungime: 16,5 cm, lățime: 8 – 6 – 8 cm. Greutate: 43 g.

Fragment, 8×3 cm, greutate: 6 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 21. Eticheta: Sf. Gheorghe 2014, Sector IV Vest, Niv. Medieval II (?), umplutură la N de G 237, 19.03.2014.

Descriere: **6 fragmente de talpă.**

Fragment 1- partea din față, lungime: 21 cm, lățime: 13 – 6 cm. Greutate: 61 g.

Fragment 2- lungime: 9 cm, lățime: 10 – 5,5 cm. Greutate: 21 g.

Fragment 3- lungime: 9 cm, lățime: 5,5 – 9 cm. Greutate: 25 g.

Fragment 4- lungime: 11 cm, lăţime: 5 cm.
Greutate: 14 g.

Fragment 5- lungime: 8,5 cm, lăţime: 3 – 4 cm.
Greutate: 4 g.

Fragment 6- lungime: 5,5 cm, lăţime: 6 cm.
Greutate: 3 g.

Stare de conservare: precară şi nesatisfăcătoare.

Punga 23. Eticheta: TM – Piaţa Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime aprox. 2,15 m faţă de trotuar beton, Artefact piele, Context umplutura Nivel Medieval II, la E de C7, Data 17.03.14, Semnătura Gaşpar.

Descriere: **Talpă întreagă**, îndoită la vârf, **4 fragmente** şi un şnur.

Talpă- lungime: 24 cm, lăţime: 10 – 7 – 8 cm.
Greutate: 62 g.

Fragment 1- lungime: 11 cm, lăţime: 5 cm.
Greutate: 5 g.

Fragment 2- lungime: 15 cm, lăţime: 6 cm.
Greutate: 11 g.

Fragment 3- lungime: 7 cm, lăţime: 5 cm.
Greutate: 5 g.

Fragment 4- lungime: 20 cm, lăţime: 5 cm.
Greutate: 32 g.

Stare de conservare: precară şi nesatisfăcătoare.

Punga 24. Eticheta: TM – Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 3 Vest, Adâncime 3.84, Artefact piele talpă, Context umplutură-groapă, Data 24.01.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment de talpă**, partea din față, lungime: 17 cm, lățime: 10 cm. Greutate: 42 g.

Fragment- lungime: 17 cm, lățime: 10 cm. Greutate: 42 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 25. Etichetă lipsă. (textil, lemn?). Sf. Gheorghe 2015, Niv. Medieval III.

Descriere: **Textil, lemn?**

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Concluzii

Artefactele arheologice din piele au fost în pungi de polietilenă, majoritatea fiind colectate corect din sit, cu mult pământ, fiind închise relativ rapid și ermetic. În așa fel, s-au păstrat temporar în condițiile de umiditate și de temperatură, asemănătoare cu condițiile din mediul subteran, ceea ce va ajuta mult derularea procedurilor de conservare.

Cele mai importante artefacte le considerăm a fi tălpile din piele, care provin din complexe arheologice descoperite din perioada otomană, secolele XVI-XVII, fiind caracteristice modei timpului respectiv. Ele prezintă degradări multiple, specifice, semnalate de către noi și în alte lucrări științifice. Structura solului în context cu condițiile de mediu din sol au fost favorabile conservării lor pe o perioadă îndelungată, ceea ce a făcut posibilă descoperirea lor cu ocazia săpăturilor de salvare din perimetrul vechii Cetăți a Timișoarei.

Starea de conservare a artefactelor din piele, provenite din situl Piața Sfântu Gheorghe, considerăm că este precară și nesatisfăcătoare, chiar dacă uneori arată că ar fi relativ bună. În marja acestei calități, majoritatea pieselor prezintă deteriorări însemnate, semnele uzurii funcționale, cu crăpături, sfășieri, zone lacunare mai mari sau mai mici, precum și degradări privind forma lor și structura materialului organic, porțiuni rigidizate, exfoliate, mușcate ș.a. Se remarcă o culoare închisă, spre negru, a artefactelor, culoare imprimată de compoziția solului respectiv, datorită prezenței tananților din lemn și a oxizilor de fier, care pe suprafața artefactelor se prezintă și sub formă de pete și cristale de culoare maro-roșcat.

Unele mostre de piele au fost dezintegrate în mai multe straturi, datorită chimismului și umidității relative a solului arheologic, ceea ce denotă destrămarea legăturilor organice dintre fibrele de collagen. O altă explicație ar putea fi prezența hidrolizei din solul umed sau a deficienței tăbăcirii inițiale, când tananții nu au pătruns suficient în piele. În această stare de conservare artefactele în cauză s-ar fi dezintegrat într-un tot, cu trecerea timpului.

Unicitatea lor, raritatea contextului arheologic timișorean în care aceste artefacte pe suport organic s-au păstrat, numărul relativ mare al eşantioanelor de piele conferă o valoare științifică intrinsecă, dar și documentar-istorică-tehnică și culturală deosebită, privind viețuirea multi-etnică și multiculturală a comunităților de oameni din intravilanul Cetății Timișoara. Acestea pot constitui oricând suportul unor studii materiale, tehnici de manufacturare

ale încălțămintei dar și de studii comparative, de diferite aspecte științifice, cu materiale arheologice similare din Europa.

Salvarea lor prin conservare complexă, cuprinzând curățare, rehidratare, emolierie ș.a. este necesară. Recomandăm ca după terminarea operațiunilor de conservare să fie luate în evidență ca patrimoniu muzeal și să fie păstrate în module tipodimensionate cu posibilitatea controlului condițiilor de microclimat. Valorificarea lor științifică va rămâne o sarcină permanentă.

BIBLIOGRAFIE

- Creangă 2006
 Creangă Doina-Maria, *Conservarea, investigarea și restaurarea bunurilor de patrimoniu pe suport din piele*, Suceava (2006).
- Creangă 2007
 Creangă Doina-Maria, *La conservation des artefacts archéologiques en cuir*, Codru Cosminului nr. 13, Editat de Universitatea Ștefan cel Mare, Suceava (2007), 265–272.
- Deselnicu-Olteanu-Teodorescu 1984
 Deselnicu Mihai, Olteanu, Ștefan, Teodorescu, Victor, *Istoria prelucrării pieilor pe teritoriul României*, București (1984).
- Diaconescu 1991
 Diaconescu Virginia, Conservarea obiectelor de natură organică provenite din săpăturile arheologice, *RevMuz* 1 (1991), București, 20–25.
- Drașovean et alii 2007
 Drașovean Florin, Feneșan Costin, Flutur Alexandru, Szentmiklosi Alexandru, Kopeczny Zsuzsa, El Susi Georgeta, M-Kiss Hedy, Șepilici R., Dinu Niculina, 2007, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara (2007).
- Flutur-Hamat-Tănase 2014
 Flutur Alexandru, Hamat Ana-Cristina, Tănase Daniela, Cercetări arheologice preventive în Cetatea Timișoarei, str. L. Blaga, anul 2014. Raport preliminar. *Banatica*, 24/1 (2014), Reșița.
- Miu et alii 2004
 Miu Lucreția et alii, Restoration of cultural patrimony leather objects and consideration on specific characteristics of old leather, *Culture 2000*, Advanced On Site Laboratory for European Antique Heritage Restoration, Constanța (2004).
- Miu et alii 2004a
 Miu Lucreția et alii, Research on old and new leathers for patrimony objects restauration, *ICOM – Interim Meeting of Athens – Recent Preoccupation Concerning Textiles, Leather, Legislation*, 21–24 April 2004, Athena (2004).
- Miu 2005
 Miu Lucreția, *Evaluarea degradării obiectelor de patrimoniu din piele și pergament*, Editura Performantica, Iași (2005).
- M-Kiss 2011
 M-Kiss Hedy, Conservarea pieselor arheologice din materie organică din Cetatea veche Timișoara, secolele XVII-XVIII. Preservation of Archaeological organic matter items from the old fortress of Timișoara, 17th–18th centuries, *Matcons, Matter and Materials infor Heritage Conservation*, Editat de Muzeul Olteniei Craiova, Laboratorul de Conservare (2011), 82, 88.
- M-Kiss 2011a
 M-Kiss Hedy, Conservarea unui fir textil medieval din secolul al XVII-lea. Conservation of a medieval textile thread from the 17th century, *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, nr. 4, Control and self-control in heritage preservation, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București (2011), 26–32.
- M-Kiss 2011b
 M-Kiss Hedy, Conservarea fragmentelor arheologice medievale din piele, secolele XIV-XVIII, descoperite la Timișoara. Conservation of the medieval leather archaeological fragments, XIVth-XVIIIth centuries, discovered in Timișoara, *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, nr. 5, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București (2011), 53–61.
- M-Kiss et alii 2014
 M-Kiss Hedy, Badea Elena, Carșote Cristina, Miu Lucreția, Investigarea preliminară a unor artefacte din piele provenite din săpăturile arheologice din Cetatea Timișoara. Preliminary investigation of leather artifacts found in archaeological excavation in Timișoara Fortress, *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, Realities and solutions of the specialists in the heritage conservation and restoration domain in the 2014 Romania, nr. 8, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București (2014), 58–61.
- M-Kiss 2014
 M-Kiss Hedy, Artefacte din materie organică în Cetatea Timișoara. Artifacts made of Organic Materials in the Fortress of Timișoara, *Simpozion Arhevest, Interdisciplinaritate în Arheologie*, ediția a II-a, *In Honorem prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici*, Szeged (2014), 965–983.
- M-Kiss 2015
 M-Kiss Hedy, Fragmente de încălțămintă medievală descoperite la Timișoara între 2007–2014. Fragments of Medieval Footwear, discovered at Timișoara between 2007–2014, *Simpozion Arhevest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, ediția a III-a, *In memoriam Florin Medeleț (1943–2005)*, vol. III/2, Szeged (2015), 849–859.
- M-Kiss – M-Kiss 2016
 M-Kiss Hedy, M-Kiss Andrei, Problematika conservării

artefactelor arheologice din piele, *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, nr. 10, vol. 2, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București (2016), 140–149.

M-Kiss 2016a

M-Kiss Hedy, Descoperiri noi privind artefactele de piele din Timișoara, *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, ediția a IV-a, *In honorem Adrian Bejan*, vol. I, Szeged (2016), 469–489.

M-Kiss 2016b

M-Kiss Hedy, *Artefacte medievale de piele în Cetatea Timișoara*, Timișoara (2016).

M-Kiss 2017

M-Kiss Hedy, *Catalogul artefactelor de piele descoperite în Timișoara Strada Lucian Blaga 2014*, Timișoara (2017).

M-Kiss 2017a

M-Kiss Hedy, Contribuții la cunoașterea artefactelor de piele descoperite în Timișoara strada Lucian Blaga în 2014, *Cercetări arheologice în central istoric al Timișoarei-strada Lucian Blaga, Campania 2014* (Ed. Alexandru Flutur, Daniela Tănase, Ana Cristina Hamat), Editat de Muzeul Național al Banatului, Cluj-Napoca (2017), 217–238.

M-Kiss 2018

M-Kiss Hedy, Contribuții la cunoașterea artefactelor

de piele descoperite la Timișoara P-ța Sfântu Gheorghe nr. 2–3, *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, ediția a VI-a, *In memoriam Marian Gumă (1951–1998)*, vol. 2, Szeged (2018), 807–818.

M-Kiss 2019

M-Kiss Hedy, Leather archaeological artifacts, from preliminary study to conservation. Artefacte arheologice din piele, de la studiul preliminar la conservare, *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie*, ediția VII-a, *In honorem prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca*, Timișoara, 23 noiembrie 2019, vol. 2, Szeged (2019), 791–803.

M-Kiss 2019a

M-Kiss Hedy, Conservarea artefactelor arheologice de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara, Strada Lucian Blaga, *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, Nr. 13, Quo vadis? Practici curente și tendințe în prezervarea patrimoniului cultural, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti” București (2019).

M-Kiss 2020

M-Kiss Hedy, *Catalogul artefactelor de piele și textile descoperite în Timișoara Piața Sfântu Gheorghe Nr. 2–3*, Editat de Asociația pentru Patrimoniu, Artă și Natură Timișoara, Timișoara (2020).

Știrban 2002

Știrban Sofia, *Conservarea preventivă a obiectelor arheologice pe suport organic*, Alba Iulia (2002).

RECENZII

E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Sarmatians: History and Archaeology of a Forgotten People* (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Band 123), Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2017 (ISBN 978-3-88467-237-2), 501 pages, 329 figures*

The monograph's aim is to make a comprehensive history – for a large audience – of the Sarmatian tribes in antiquity and their further influence in the history of medieval and modern Europe. The vast geographical region discussed by the authors is stretching from the Eurasian steppes to the Great Hungarian Plain, with ramification in Central Europe, Western Europe, and Eastern Asia. The book is divided in three main parts: *Sarmatians of the Steppe*, *Sarmatians in the Carpathian Basin* and *Sarmatians after the Sarmatian Period*, some introductory chapters (*Preface*, *Introduction*, *The Geography of the Region*), and final remarks or annexes (*Afterword*, *Bibliography*, *Abbreviations*, *Indexes*).

In the short *Preface* of the book, Falko Daim summarized the most important Sarmatian discoveries from Russia and Ukraine and concluded that “*For the first time since 1970, the fascinating and rich legacy of the Sarmatians from the second half of the 1st millennium BC to the first half of the 1st millennium AD is made accessible in a western language*”.¹ Practically in this new monograph E. Istvánovits and V. Kulcsár – prestigious specialists in the archaeology and history of the Sarmatians – provide an important gateway in the current state of research, dominated in the last decades by the Russians and Ukrainians historians. This aspect is underlined in a brief *Introduction*, where the two

authors explain why the Sarmatians are a “*forgotten people*” in Europe: “*European archaeological and historical studies, by and large, tend to ignore the Sarmatians, the only exceptions being Russian and Ukrainian scholars*” (p. 2).

The chapter dedicated to *The Geography of the Region* is very important for an apprentice and even for a less familiar scholar in the geography of Inner Asia, Central Asia, the temperate steppe zone, the Caucasus, the Crimean Peninsula, and the Carpathian Basin. All the geographical and historical data are accompanied by suggestive and very helpful maps (Fig. 2–10). Furthermore, the illustrations – essential in an archaeological study – are impeccable and very attractive throughout the entire volume.

The main parts of the monograph are dealing with the Iranian-speaking people of the Steppe (p. 15–181: *Sarmatians on the Steppe*) and of the Carpathian Basin (p. 183–397: *Sarmatians in the Carpathian Basin*). The chapter dedicated to East *Sarmatia* deals with important topics of the Cimmerians, Scythians, Maeotians, Sarmatians ethnogenesis and history. Although these issues were highly debated in literature, there are still many unanswered question (especially for the chronology of the Sarmatian culture – see Tab. 1, p. 32). Based on literary sources², archaeological finds, physical anthropology and contemporary historical theories, E. Istvánovits and V. Kulcsár emphasized that:

– The Sauromatae/Sarmatians were the

* This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783, within PNCDI III. I'm very grateful to Cristina Cordoş for the proofreading of my paper.

¹ In 1970 Tadeuzs Sulimirski published the monograph: T. Sulimirski, *The Sarmatians. Ancient Peoples and Places*, Southampton 1970. Since then, few monographs have been written in western languages, and usually related with the Roman imports found in the Sarmatians environment north of the Black Sea, for example: B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, Oxford 1986 or Al. Simonenko, I. I., Marčenko, N. Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban* (Archäologie in Eurasien 25), Verlag Philipp von Zabern Mainz 2008.

² Even though the authors analyse in detail a large part of the early sources, we must emphasize that the first references of the Sarmatian people are fragmentary and give little specific information. Only the later texts contain more detailed facts, after the region became the scene of political activity involving Rome and its important enemy: Mithridates VI Eupator, see V. Mordvinceva, *The Sarmatians: The Creation of Archaeological Evidence*, in Oxford Journal of Archaeology 32(2), 2013, 203–219 and V. Stolba, *Demograficheskaya situatsiya v Krymu v V–II vv. do n.e. (po dannym pismennykh istochnikov)*, in Peterburgskiy arheologicheskii vestnik 6, 1993, 56–61.

descendants of the Scythians and their ethnogenesis took place on the steppe extending between the Don, the Volga and the Ural Rivers (p. 30) and both groups (Scythian/Sauromatians) are direct descendants of the Kurgan cultures (p. 43);

– The name *Sauromatae* and *Sarmatians* denotes variants of one and the same people (p. 53)³;

– The Sarmatian assemblage firstly appeared in the Caucasian foreland (Kuban region) in the second half of the 4th c. BC (p. 66);

– The Sarmatians advance westward (in the 3rd c. BC) and the fact that the Scythians were engaged in a war on two fronts (against the Sarmatians and the Celts) led to the fall of the Scythian empire (p. 78);

– The Sarmatian populations (the Urgi, the Iazyges and the Royal Sarmatians) had settled west of the Dnieper at least by the early 1st c. BC at the least (p. 88);

– The Sarmatian influence can be seen in the Crimean finds from the 2nd c. BC to the mid-3rd c. AD, and they reach these area from the Don-Dnieper interfluvium (p. 97);

– The Sarmatian movements of the 1st c. BC–1st c. AD were influenced by the pressure of the Alans from the east and the weakening of the Getan-Dacian-Bastarnian control west of the Dnieper (p. 114).

The elite burials of the 1st c.-mid 2nd c. AD were also analysed in this main chapter. The outstanding burials from Porogi (Moldavia), Sokolova Mogila (Ukraine), Nogajčik (the single representative of this burial type in the Crimea), Hohlač, Sadovyj, Kobjakovo, Dači, Vysočino, Zubovskij-Vozdviženskaja and Zolotoe Kladbišče (Russia) are associated especially with the Aorsi tribes (p. 131).

In the 1st c. AD the Alans also appeared in the northern Pontic region. In analysing the origin and evolution of these complex tribes, E. Istvánovits and V. Kulcsár presents the existing theories, but as usual they are cautious in interpretations: “*we must be aware that we can never be quite certain whether the term Alan is an umbrella term for the peoples in the Alan tribal alliance or whether it denotes the genuine Alans after whom the coalition was named. (The*

same holds true for every nomadic people, such as the Scythians, the Saka, the Massagetae, the Sarmatians, the Huns, the Turks, etc.”, p. 145–146).

This important part of the book (*Sarmatians on the Steppe*) ends with the Late Sarmatian period, with discussions on population movement in the 3rd–4th c. AD, the global crises of the 3rd c. AD (which coincided with the Hunnic, Gothic and Sassanian expansions), the arrival of Alans and Germanic groups in the Crimean Peninsula, and the spread of the so-called Sântana de Mureș-Černeahov Culture. From my point of view and my research interest, one of the most important conclusions of this chapter is that there was a direct correlation between the depopulation of the Dnieper-Dniester interfluvium (after the Marcomannic-Sarmatian Wars) and the Sarmatian population expansion in the Carpathian Basin in the late 2nd–3rd c. AD (p. 170).

*

The second main part of the monograph, the chapter *Sarmatians in the Carpathian Basin*, starts with a significant remark: “*Although countless studies have been devoted to these problems [the Sarmatians arrival in the Carpathian Basin] a convincing answer is still lacking, even for the most important questions*” (p. 183). Thus the author re-examined the information provided by the ancient authors, the disputes in the literature about the moment when the Sarmatians arrived, the route they followed and the causes of the migrations. The jewellery belonging to the so-called “golden horizon” – earrings, lunulas, dress ornaments (flitters), torcs, beads, etc. – are also discussed. The authors’ conclusion is that the Sarmatians came around 20 AD, following a route through southern present day Romania⁴, and we cannot exclude the possibility that the Romans had organized the migration of Iazygian *metanastae* (transplanted) in order to establish a buffer state in the Carpathian Basin. Very important are the observations regarding the first Sarmatians artifacts recorded: “*Surprisingly, the highest number of finds analogous to the Hungarian gold horizon are found*

³ We would like to add the impressive work (both in linguistics and classical archaeology) of S. R. Tokhtašev, omitted in the bibliography section (for example S. R. Tokhtašev, *Problema skijskogo jazyka v sovremennoj nauke*, in V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași 2005, 59–108 or S. R. Tokhtašev, *Sauromatae–Sarmatae–Syrmatiae*, *Khersonesskij sbornik* 14, 2005, 291–306).

⁴ In fact, the route followed by the Sarmatian is still problematic, and at p. 191, E. Istvánovits and V. Kulcsár mention that: “*the migration could have taken both a northern and a southern route*”. See a recent discussion also in V. Bârcă, *The Dating of the Sarmatian Grave at Sânnicolau Mare – Seliște (Timiș County, Romania) and the Problem of the Early Sarmatian Entry and Settlement of the Pannonian Plain*, *Ephemeris Napocensis* XXVI 2016, 7–66.

in the Late Scythian burial grounds of the Crimea (...) At the same time, jewellery of this type is conspicuously rare in the Lower Danube (in the Republic of Moldova and the Odessa region, i. e. the Budžac steppe). This is all the more surprising because the first lazygian groups are assumed to have migrated to the Carpathian Basin from this region” (p. 206).

The relations of the Sarmatians with their neighbours (the Dacians, the Celts and especially the Romans) are also analysed in this chapter. Already in 73 AD, a cavalry unit (*ala I Tungrorum Frontaniana*) was stationed at *Aquincum*, a troop very capable in fighting with a mobile population like the Sarmatians. The Roman military strategy will be definitely established on the Dacian-Pannonia limes during the 2nd c. AD. The organization of the east-Pannonian and west-Dacian borders indicates that the Romans were prepared to face highly mobile populations, with some nomadic features, groups which were a threat to the Danubian provinces. Thus, in camps from western Dacia Superior and east Pannonia Inferior were stationed cavalry troops of Syrian and African archers, such as *cohors I miliaria Hemesenorum Aurelia Antoniniana sagittaria equitata civium Romanorum* (at Intercisa), *cohors I Sagittariorum, numerus palmyrenorum Tibiscensium* (at Tibiscum), *cohors II Flavia Comagenorum sagittariorum, numerus maurorum Miciensium* (at Micia), etc. – an army highly specialised in fighting the steppe people.⁵

In addition, the authors discuss the “Dacian problem”, the Dacian-Roman wars, the positioning of the Sarmatians in these conflicts and the outcomes: the establishment of the Dacia province (106 AD), “a hydracephalous extension of the Empire” (p. 232) and the creation of a new powerful enemy: the Sarmatians. Thus, after the provincialization of Dacia the number of Sarmatians increased in the Hungarian Plain, suggesting the arrival of new population groups from the steppe, perhaps the Roxolani (p. 254).

The authors have made an exhaustive analysis of the archaeological material from the first decades of the 2nd c. AD until the Marcomanic Wars, a material characterized by the North-Pontic, Roman and Dacian (the latter to a smaller extent) influences: the strongly profiled brooches (especially the anchor and fantail varieties), mirrors, torqs,

pendants (especially the knobbed rings and the so-called pocket-microcosm pendants), and ceramics. Until now, it was considered that the Sarmatians ceramic that originated in the Carpathian Basin was a combination and a product derived from technical and stylistic elements of Dacian, Celtic and especially Roman traditions⁶. E. Istvánovits and V. Kulcsár propose another intriguing hypothesis: “At the same time, the best analogies to the ceramics of the Sarmatians of the Hungarian Plain, regarding both vessel forms and their manufacturing technique, can be found in the Maeotian territory. It is possible that the pottery wheel reached the barbarians of the Danube region from the Greek towns on the Pontic, as it did in the case of the Scythians a few hundred years earlier” (p. 247).

The Great Marcommanic-Sarmatian Wars brought a new stage in the history of the Hungarian Plain and the Lower Danube. E. Istvánovits and V. Kulcsár have drawn the attention to the fact that although there is an abundant literature on the causes, course and consequences of the war, far less is known about this period that one would expect in views of its importance. Also, the authors analysed the important role that the Sarmatians had occupied during the conflicts, the peace treaties and the military fronts. The state of instability caused by the Marcomannic Wars would have led Marcus Aurelius to take into account (in the year 177 AD) the possibility of creating two new provinces: *Sarmatia* and *Marcomannia*⁷. In reality, these provinces were never created and the Iazyges were about to receive more and more privileges from the emperor, including the right to restore trade links with the Roxolans and the North-Pontic region, through Dacia. So “The entire territory of the Carpathian Basin never came under Roman rule which in our opinion, determined its history to this very day as a region poised on the boundary between east and west” (p. 273). With the period of

⁶ See for example the theory of A. Vaday, D. B. Jankovich, L. Kovács, in *Archaeological investigations in County Békés 1986–1992*, Budapest, 2011, 232: “Sarmatian pottery in the form found in the Carpathian Basin emerged as a combination of Dacian, Celtic and Roman stylistic elements. In this sense, Sarmatian ceramics from Barbaricum can be regarded as derivative. On the other hand, distinctions must be made between pieces of pottery where the origins of their shapes can be recognized in the form of stylistic influence, and ceramics that were consciously made copies of other vessels. Through time, imitations often deviate from the original type that inspired their manufacture in the first place”.

⁷ SHA, Marc. 24. 5–6: He [Marcus Aurelius] wished to make a province of Marcomannia and likewise of Sarmatia, and he would have done so had not Avidius Cassius just then raised a rebellion in the East.

⁵ M. B. Shchukin was among the first to notice that “the Danubian frontier was defended from the mid-1st century onwards by cavalry forces, which were capable of dealing with Iazygian horsemen” (M. B. Shchukin, *Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe. 1st Century B.C. – 1st Century A.D.* Oxford 1989, 225).

the Marcomannic Wars, new types of rituals (the custom of enclosing graves with a ditch), objects (buckles, strap ends, weapons, countless beads, Germanic articles, etc.) and *gentes*⁸ appeared in the Great Hungarian Plain. Also Roman products appear *en masse* from the late 2nd c. onward, as well as an immense quantity of *denarii*. E. Istvánovits and V. Kulcsár noticed that most hoards were not hidden during the Marcomannic Wars, but much later, in the early 190s, fact which is not explained (p. 281), but they draw attention to the fact that the economic and commercial role of Dacia is often underestimated in literature: “*One contentious point in research on the Roman-Sarmatian trade is the role of Dacia. Most scholars focus on contacts with Pannonia, even though the mass import of Dacian beads and the possible shipments of iron from that region indicate an important but hitherto neglected field of research*” (p. 283). This overlooking is due to the fact that Roman-provincial archaeology had a slow development in Romania. In the last years except some sites (for example *Apulum* or *Porolissum*)⁹, the majority of Roman urban-settlements were not excavated or they had short scale excavations. Therefore, we have limited information about the economic life in Roman Dacia or the products originating in local workshops.

Also, in the years of Dacia's evacuation little is known from the written sources about the history of the neighbouring barbarian *gentes*. Not only Dacia was lost, but Pannonia was devastated far more devastating than during the Marcomannic-Sarmatian Wars. Also, the Sarmatians had become extremely dangerous neighbours after the evacuation of Dacia (p. 297). The Sarmatian power-centre shifted to the east-north-east of the Hungarian Plain (attested by the warrior graves from Geszteréd, Tiszalök or Herpály).

After this “transition period” the political

landscape of the Carpathian Basin changed and the Sarmatians had new neighbours: different Gothic tribes. The 4th century AD was full of internal and external conflicts in the Sarmatian society. Based on the archaeological data, the two authors reject a Vandal or Gepidic permanent presence in the Hungarian Plain but are aware of the fundamental transformation in the Roman-Sarmatians relations in the late antiquity. Unfortunately in contrast to the richness of the documentary evidence (especially Ammianus Marcellinus), the dating of the late artefacts is still problematic, with the exception of the coins and the onion headed brooches.

An important chapter of the monograph is dedicated to the Late Antiquity and to the rule of the Huns on the Hungarian Plain, when “*the roughly one-and-a-half-thousand kilometres long frontier extending from the Danube Bend to the Pontic suddenly became a single continuous military frontline*” (p. 367). The Sarmatian population was rapidly integrated in the Hunnic conglomerate, probably facilitated by the linguistic kinship. Thus, the Sarmatians did not disappear and their presence could be proved even in the 5th c. AD by a rich and colourful material (glass vessels, jewellery, beads or pottery)¹⁰. In north of the Hungarian Plain some Germanic groups also arrived at the turn of the 4th and 5th c. AD. Therefore, A. Vaday believes contrary, that the attribution of artefacts to well-defined ethnic groups is problematic, because of the „Barbarization” and „Orientalization” of the Great Hungarian Plain material¹¹.

The last main chapter of the monograph is dedicated to the topic *Sarmatians After the Sarmatian Period*. Here it is discussed the survival of the Sarmatian legacy from the Hun period to the present, both in Eurasian Steppe (Crimea, Caucasus) and in Western Europe (Britain). The “relics” of Alans are searched and found in the archaeological material (Maeotian swords, mirrors, etc.), in byzantine literary sources, medieval epic traditions, Hungarian chronicles or Arthurian legends. The fascination for these nomadic tribes in the late medieval/early modern period is best illustrated by the “*Polish Sarmatism*”, a belief shared by Polish aristocracy in the 16th – 18th centuries that they were descendants of the Sarmatian tribes.

⁸ Smaller groups, such as: Alans, the so-called Azov-Hévízgyörk-Vizesdpusztá group, elites from the Don Delta, inhabitants of the Crimea and the north-western Pontic region/Budžak Steppe, and the Vandal groups of the Przeworsk culture.

⁹ See for example the recent publications of C.H. Opreanu/V.A. Lăzărescu, *A Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the Light of Numismatic Evidence*, Cluj-Napoca – Zalău, 2015; S. Cociș, *Fibelwerkstätten im römischen Dakien* in H. U. Voss, N. Müller-Scheeßel, *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Beiträge des Internationalen Kolloquiums in Frankfurt am Main, vom 19. bis 22. März 2009, 2017, 511–520 (with further bibliography).

¹⁰ Furthermore, E. Istvánovits, V. Kulcsár believe that “*a huge mass of this population [Sarmatic/Alanic] lived on the Hungarian Plain during the 5th century and there can be no doubt that they lived to see Gepidic rule*” (419).

¹¹ A. Vaday, *Late Sarmatian graves and their connections within The Great Hungarian Plain*, Slovenská Archeológia, XLII/1, 1994, 105–124.

*

This monograph offers a good access in the fascinating history of the Sarmatians tribes and an excellent overview of the current state of research concerning the antiquities of the entire Eurasian area. Besides, a good part of the book is based on unpublished extensive excavations made by E. Istvánovits and V. Kulcsár in Hungary.

The questions that should be asked now are: what to do next in the Sarmatian research? How to make a step forward, beyond the descriptive methods and the writing of monographs? One answer came from the same authors, and now E. Istvánovits and V. Kulcsár are coordinating an NKFI grant (2017–2021) entitled *Online publication of Roman and Hun Period burials from the Barbaricum of the Carpathian Basin/ A Kárpát-medencei Barbaricum császárkori és kora népvándorláskori temetkezéseinek online publikációja*. The main objective of this team-project¹² is to have a data base with all the Sarmatian and Hunnic graves from the Carpathian Basin in order to finally obtain a clear chronology in this part of *Barbaricum* based on all the funerary discoveries. In the absence of such serialisations, various types of artifacts are dated subjectively.

Another path – a more critical one – was chosen by the Russian scholars. A. Ivantchik disapproved with the matriarchal/gynaecocratic interpretations of the Sarmatian society and the Amazon ideology in the modern literature, art and history¹³. V. Mordvinceva questions the literary sources, because they are an „outside view”, thus limited to the interests of ancient authors and

their audience. Furthermore, she considers that the Sarmatian history and archaeology was often vulnerable to the subjective explanatory models or backgrounds and the contemporary scholars often used the Rostovtzeff model: “the idea of long-distance migration from the East”¹⁴. In consequence if something new appeared in ancient Eastern Europe cultures they are explained as being related to new Sarmatian waves coming from the Eurasian Steppes or even further¹⁵.

In conclusion, the present volume will be an indispensable tool for anyone working on the Sarmatian peoples and adjacent neighbours from the entire Eurasian continent. The new database initiated by E. Istvánovits and V. Kulcsár (*Online publication of Roman and Hun Period burials from the Barbaricum of the Carpathian Basin*) shows the way forward.

Lavinia Grumeza

Institute of Archaeology of the Romanian Academy, Iași
e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com

¹² See more on <http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&lang=HU&num=124944>; the author of this review is also a team member.

¹³ See A. Ivantchik, *Amazonen, Skythen und Sauromaten: Alte und moderne Mythen*, in: *Amazonen zwischen Griechen und Skythen. Gegenbilder in Mythos und Geschichte*, in Ch. Schubert, A. Weiß (ed.), *Beiträge zur Altertumskunde*, 310, Berlin-New York, 2013, 73–87, especially p. 73: “Die am Ende des 19. Jahrhunderts sehr populäre Vorstellung vom Matriarchat wurde auch in die marxistische Ideologie integriert, woraus sich ihre große Rolle in der sowjetischen Forschung erklärt (...) Die Identifizierung der Sauromaten und Sarmaten mit den Amazonen scheint so unbezweifelbar, dass einige in den letzten Jahren organisierte Ausstellungen der sarmatischen Kunst sogar Namen wie L’or des Amazones (Paris, 2001) trugen“, and p. 74: „Heute allerdings wird dieser Mythos von einem anderen modernen Mythos verdrängt. Mit dem Wachsen des politischen Einflusses des Feminismus und der Ideen der Gleichberechtigung der Geschlechter finden sich immer öfter in der Literatur Betrachtungen über die Gesellschaft der eurasiatischen Nomaden, in der angeblich eine solche Gleichberechtigung existiert und eine Arbeitsteilung zwischen den Geschlechtern gefehlt habe“.

¹⁴ Mordvinceva, *op. cit.*, 205–207.

¹⁵ V. Mordvintseva, *Die Sarmaten und Phaleren des graphischen Stils im nördlichen Schwarzmeergebiet* (3.–1. Jh. v. Chr.). *Fragen zur kulturellen Zugehörigkeit*, in J. Apakidze [et al], *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum* (1) bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). *Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Tiflis/Georgien* (17.–20. Mai 2007). *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*. Leidorf, 2009, 228–238, especially p. 237: “Wenn es einige neue Züge in irgendeiner osteuropäischen archäologischen Kultur gibt, werden sie damit erklärt, dass sie mit der neuen, von Osten kommenden sarmatischen Welten zusammenhängen”.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACL – Acta Centri Lucusensis, Centrul de Studii Daco-Romanistice Lucus, Timișoara
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arquelogia, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istoric din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapesta.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a

- Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varşovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.
- ArhMed – Arheologia Medievală, Reşiţa.
- ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
- ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
- ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
- ArhSofia – Arheologija, Sofia.
- ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
- Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
- AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
- ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.
- ASDI – Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
- Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
- ASSMS – Annals of Social Sciences & Management studies, Juniper Publishers
- ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
- Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
- AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
- AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
- AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).
- BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iaşi.
- BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
- BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
- Banatica – Banatica, Reşiţa.
- BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
- BCCIT – Buletinul Camerei de Comerţ şi Industrie Timişoara.
- BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
- BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, Bucureşti.
- BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
- BCSS – Buletinul Cercetărilor Ştiinţifice Studenţeşti, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
- BEN – Bibliotheca Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Academia Română, Cluj-Napoca
- BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
- BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.
- BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
- BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
- BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
- BMN.CP – Biblioteca Muzeului Naţional. Seria Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
- BThr – Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
- BIFAO – Bulletin de L'Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
- BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
- BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
- BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
- BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.
- BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
- BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
- Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
- BS – Bibliotheca Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
- BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
- BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
- BSMSP – Bulletin de la Société méridionale de spéléologie et de préhistoire, Toulouse.
- BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
- Buridava – Buridava. Studii şi materiale, Râmnicu Vâlcea.
- CA – Current Anthropology, Chicago.
- CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, Bucureşti.
- CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
- CAJ – Cambridge Archaeological Journal, Cambridge.
- CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
- CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
- Carpica – Carpica, Bacău.
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
- CCDJ – Cultură şi civilizaţia la Dunărea de Jos, Călăraşi.
- CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Naţional de Istorie al României, Bucureşti.
- Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iaşi.
- Cetăţi dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966.
- CIGD – L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti.
- Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timişoara.
- CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
- CNA – Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.

- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/ Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998.
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srbske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnija arheološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Archeološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologjike, Tirana.

- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974.
- InvArch – *Inventaria Archaeologica*. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – *Inventaria Praehistoriae Hungariae*, Budapest.
- JAR – *Journal of Anthropological Research*, The University of New Mexico.
- JPA – *Journal of Palaeolithic Archaeology*, Springer.
- JPEK – *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, Berlin.
- ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – *Istorie și tradiție în spațiul românesc*, Sibiu – București.
- IstMitt – *Istambuler Mitteilungen*, Istanbul.
- Istraživanja – *Istraživanja*, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – *Istros*. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – *Journal of Anthropological Archaeology*, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAAS – *Journal of Asian American Studies*, Johns Hopkins University Press, USA.
- JAMÉ – *Jósa András Múzeum Értésítője*, Nyíregyháza.
- JAS – *Journal of Archaeological Science*, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – *Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealvereins*, Linz.
- JFA – *Journal of Field Archaeology*, Boston.
- JGN – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, München.
- JMH – *Journal of Modern History*, Chicago.
- JNA – *Jugoslovenska Narodna Armija*.
- J Morphol. – *Journal of Morphology*, Wiley Online Library.
- JPMÉ – *Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs.
- JPR – *Journal of Prehistoric Religion*.
- JRGZM – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz.
- JRS – *The Journal of Roman Studies*, Londra.
- JWP – *Journal of World Prehistory*, New York.
- KFKNB – *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Belgrad.
- Klio – *Klio. Beiträge zur Geschichte*, Leipzig.
- Korall – *Társadalomtörténeti folyóirat*, Budapest.
- KözlCluj – *Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából*, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – *Kuvendi i Studimeve Illire*, Tirana.
- KSIA – *Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii*, Moskva.
- KSIIMK – *Kratkie Soobščeniia Instituta istorii material'noj AN SSSR*, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – *Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – *Latomus*, Bruxelles.
- Litua – *Litua*. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LK – *Levéltári Közlemények*, Budapest.
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
- MA – *Monumenta Archaeology*, Los Angeles.
- Macedoniae AA – *Macedoniae Acta Archaeologica*, Prilep.
- MagIst – *Magazin Istoric*, București.
- MB – *Mitropolia Banatului*.
- MBE – *Molecular Biology and Evolution*, Oxford University Press.
- MAGW – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Viena.
- MarbStud – *Marburger Studien*, Marburg, 1938.
- Marisia – *Marisia*. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – *Marmația*, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.
- Materialy – *Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica*, Subotica.
- MAVA – *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, München.
- MedTrans – *Medievalia Transylvanica*, Satu Mare.
- MemAnt – *Memoria Antiquitatis*, Piatra Neamț.
- MFME – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged.
- MHB – *Monumenta Historica Budapestinensia*, Budapest.
- MIA – *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, Moscova.
- MIMBuc – *Materiale de istorie și muzeografie*, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften*, Budapest.
- MF – *Múzeumi Füzetek*, Aszód.
- MKE – *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, Budapest.
- MN – *Muzeul Național*, București.
- MnaB – *Muzeul Național al Banatului*, Timișoara.
- MOL – *Magyar Ország Levéltár*, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Monografii – *Muzeul Național de Istorie a României*, București.
- Mousaios – *Mousaios*. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – *Materialy Starozytne Wczesnosredniowieczne*, Kraków.
- Munibe – *Munibe. Antropologia – Arkeologia*, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – *Muzeul Național (de Istorie)*, București.
- Művészet – *Művészet*, Budapest.
- MW – *Materialy Wczesnosredniowieczne*, Kraków-Wrocław-Warsawa.
- NAA – *North American Archaeologist*, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – *The Numismatic Chronicle*, Londra.

- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapest.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Őskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
- SH – Studime Historike, Tirana.
- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.

- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- SȘN – Societatea de Științe Naturale, Timișoara
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Belgrad.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComp – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- StudPre – Studii de Preistorie, București
- Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varşovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
- TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.